

BIBLIJSKI KOMENTAR HRIŠĆANSKE ADVENTISTIČKE
CRKVE

Prevod uvodnih članaka
(Prevod teksta nije lektorisan)

SADRŽAJ

I. STARI SVET OD 1400. DO 586. PRE HRISTA.....	7
1. I.UVOD.....	7
2. EGIPAT OD AMARNA DOBA, DO KRAJA DVADESETE DINASTIJE(oko 1400. dooko 1085.).....	8
3. MITANI CARSTVO (c.1600 - c.1350. pr.Hr.).....	26
4. HETITSKA IMPERIJA (od 1400. do 1200. pr. Hr.).....	28
5. POSTANAKI RAZVOJ POMORSKIH NARODA (1400-1200pr.Hr.)	35
6. IZRAEL POD SUDIJAMA (oko 1350 -1050).....	37
7. EGIPAT U OPADANJU - DIN. 21. DO 25. (oko 1085-663.)	60
8. ASIRSKA IMPERIJA (OD 933. DO 612. PR.Hr.)	66
9. FENIKIJA OD NAJRANIJIH VREMENA DO NAVUHODONOSORA II	89
10. DRŽAVE SIRIJE	91
11. UJEDINJENO KRALJEVSTVO IZRAELA(oko 1050-931.).....	94
12. KRALJEVSTVO JUDE OD 931 - 608. I IZRAELA OD 931 -722. PR. Hr.....	103
13. SAJSKO RAZDOBLJE U EGIPATU -26. DIN. (663-525.).....	122
14. NOVOVO VILONSKO CARSTVO OD 626. DO 586. PR. Hr. 69.....	127
15. JUDINO KRALJEVSTVO OD 608. DO 586. PR. Hr	130
II. JEVREJSKI KALENDAR U VREME STAROG ZAVETA.....	138
1. Poreklo Jevrejskog kalendara	138
2. Elementi Jevrejskog kalendara	140
3. Verski praznici.....	146
4. Godišnja računanja	151
5. Problemi novog kalendara posle ropstva	157
6. Arheologija u kalendar posle ropstva	165
7. Razli-itost od kasnijeg rabinskog kalendara	172
III. HRONOLOGIJA OD IZLASKA DO ROPSTVA	174
1. Zauzimanje Hanana	175
2. Razdoblje sudija	178
3. Ujedinjeno Jevrejsko kraljevstvo	185
4. Metode i principi računanja	191

5. Odnosi vladavina u podeljenom kraljevstvu	207
6. Osnova za datiranje Knjiga o Carevima po sistemu pre Hrista	217
7. Datiranje jevrejskih careva sistemom pr. Hrista	230
IV. STARI SVET OD 586. DO 400. PRE Hrista	239
1. Uvod	239
2. Novo-vavilonsko carstvo od 586-539. pr. Hr.....	242
3. Carstvo Meda.....	250
4. Persijsko carstvo od Kira do Darija II	252
5. Jevreji u egzilu	273
6. Restauracija Jevreja	276
7. Jevreji u Egiptu u V. veku pr. Hr	295
V. HRONOLOGIJA EGZILA I RESTAURACIJE.....	302
1. Uvod	302
2. Utvrđena hronološka pozadina ovog razdoblja	304
3. Početak ropstva pod Navuhodonosorom	310
4. Hronologija Jeremije i Jezekilja	314
5. Ropstvo završava u vreme vladavine Kira	316
6. Razdoblje obnavljanja hrama.....	321
7. Hronologija Jestire u vreme Kserksa	324
8. Datiranje putovanja Jezdre i Nemije	325
9. Papirusi sa Elefantine i jevrejski kalendar	330
VI. HRONOLOGIJA STAROZAVETNIH PROROKA	345
ISAIJA.....	346
JEREMIJA.....	347
JEZEKU	348
DANILO	349
OSIJA	349
JOILO.....	350
AMOS.....	351
AVDIJA	352
JONA	352
MIHEJ	353
NAUM.....	353
AVAKUM.....	354

SOFONIJA	354
AGEJ	355
ZAHARIJA	355
MALAHIJA	356
I. RAZDOBLJE IZMEĐU STAROG I NOVOG ZAVETA.....	357
1. Jevreji pod Persijancima tokom četvrtog veka.....	357
2. Uspon Grka i Makedonaca.....	360
3. Aleksandrovi nasljednici i rasulo njegovog carstva.....	362
4. Helenistička kraljevstva.....	363
5. Palestina pod helenistižčkom upravom.....	365
6. Uspon Rima do dominacije.....	368
7. Antioh Epifan i Jevreji.....	379
8. Makabejska borba za nezavisnost.....	374
9. Od svešteničke države do kraljevstva.....	376
10. Opadanje hazmonejske moći.....	379
11. Rim do kraja republike.....	379
12. Kraj hazmonejske nezavisnosti.....	384
13. Vladavina Iroda Velikog.....	386
II. JEVREJI PRVOG HRIŠĆANSKOG VEKA.....	390
1. Uvod.....	390
2. Političke podele.....	391
3. Dnevni život u Palestini.....	393
4. Sekte judaizma.....	400
5. Irodovi nasljednici.....	405
6. Rimaska uprava u Judeji.....	409
7. Jevrejsko-rimski rat 66-73. po Hristu.....	420
8. Period posle rata.....	426
9. Jevreji i hrišćani.....	429
III. STARA JEVREJSKA LITERATURA.....	431
1. Uvod.....	431
2. Apokrifi.....	432
3. Pseudoepigrafi.....	436
4. Literatura qumranske zajednice.....	440
5. Septuaginta, Filon i Flavije.....	443
6. Targumi.....	448

7. Talmud.....	449
8. Kasniji komentatori.....	454
IV. "NIŽA" I "VIŠA" BIBLIJSKA KRITIKA.....	455
I. dio: Nža kritika	455
1. Uvod.....	455
2. Tekstualna kritika Starog zaveta.....	445
3. Tekstualna kritika Novog zaveta	464
II. dio: Viša kritika	473
1. Uvod.....	473
2. Viša kritika Starog zaveta	475
3. Viša kritika Novog zaveta.....	516
4. Zaključak	538
V. HRONOLOGIJA EVANĐELJA PO JOVANU	540
VI. OSNOVA NOVOZAVETNE HRONOLOGIJE	542
1. Uvod.....	542
2. Kalendar i računanja godina.....	542
3. Datum Hristovog rođenja.....	550
4. Početak Hristovog djelovanja	552
5. Dužina Hristovog djelovanja i 70-a sedmica	558
6. Hristova smrt i vaskrsenje.....	560
7. Godina raspeća	572
8. Zaključak	578
VII. HRONOLOGIJA DELA I PAVLOVIH POSLANICA.....	584
1. Uvod.....	584
2. Svetovni istorijski podaci	585
3. Podaci iz Novog zaveta	588
4. Pokusna hronologija Dela apostolskih	592
5. Pokusna hronologija Pavlovih poslanica	593
VII. JOVAN I OSTRVO PATMOS	603
1. Ostrvo Patmos	603
2. Jovan u progonstvu	607
VIII. SEDAM CRKAVA OTKRIVENJA.....	611

1. Uvod.....	611
2. Efes.....	613
3. Smirna.....	619
4. Pergam.....	622
5. Tijatira.....	626
6. Sard.....	628
7. Filadelfija.....	631
8. Laodikeja.....	633
IX. ISTORIJA TUMAČENJA OTKRIVENJA.....	635
1. Razvoj tumačenja.....	635
2. Sedam crkava obuhvataju hrišćansku eru.....	639
3. Sedam pečata takođe obuhvataju hrišćansko razdoblje.....	642
4. Plodno tumačenje sedam truba.....	648
5. Dva svedoka - žive ličnosti, a zatim dva Zaveta.....	651
6. Tumačenje Otkrivenja 12. poglavlja utvrđeno ranije... ..	655
7. Neslaganje u tuma-enju o "drugoj zveri".....	658
8. Anđeoski vesnici se odnose na poslednje dane.....	662
9. "Žig zverin" povezan sa papskom moći i autoritetom. ..	664
10. Poslednjih sedam čaša, povezanih sa poslednjim danima.....	665
11. "Vavilon" iz Otkrivenja 17. pogl. se jednodušno primenjuje na Rim.....	667
12. Drugi dolazak, milenijum i večna država.....	671

STARI SVET OD 1400. DO 586. PRE HRISTA

1. U V O D

Istorijsko razdoblje koje ćemo proučavati počinje oko 1400. pr. Hr., kada je Izrael ušao u Zapadnu Palestinu pod vodstvom Jozue, a završava sa razorenjem Jerusalima 586. pr. Hr. Početak ovog razdoblja pada u isto vreme, kada i početak opadanja egipatske moći u Aziji. Najjača sila na severu u to vreme bilo je Hetitsko carstvo. Ovo je, međutim, iščezlo pod naletima pomorskih naroda posle dva veka. Kasnije su Asirci izbili na pozornicu i grubom silom stvorili imperij, koji se protezao od visoravni Irana do južne granice Egipta. Vavilonija, koja je kroz cijelo ovo vreme postojala samo u sjeni svoje ranije veličine, konačno je zbacila veze asirskog jarma i zauzela njihovo mesto kao kratkotrajni, ali slavni imperij.

Razumijevanje istorije ovih i drugih naroda bitno je za ispravno razumijevanje stare istorije naroda Božjeg, koji se borio za svoj opstanak između različitih manjih naroda u Palestini, najpre pod vodstvom plemenskih vođa, sudija, zatim pod kraljevima, koji su sagradili moćno carstvo i držali ga na okupu nešto više od jednog veka. Ovo se kasnije razbilo u dva suparnička kraljevstva, od kojih je svako za sebe bilo preslabo da se suprostavi silama, koje su htjele uzeti kontrolu nad Palestinom, koja je bila most između dva najvažnija područja i civilizacija tog doba, Egipta i Mezopotamije. Severno carstvo Izraela bilo je konačno progutano od Asiraca i potpuno je nestalo iz istorije posle razorenja Samarije 722 pr. Hr. Južno carstvo Jude izdržalo je još skoro veke i pol, ali je konačno potpalo pod Vaviloniju. Međutim, religiozna revnost Jevreja sačuvala je njihovo narodno jedinstvo i u izgnanstvu, tako da je Juda izašao iz ropstva kao jak i ujedinjen narod.

Namera ovog članka je pručavanje istorijske pozadine ovog najvažnijeg i najinteresantnijeg razdoblja: posmatrati postanak, opadanje i pad kraljevstava i imperija, posmatrati kako su na Božji narod utjecali događaji,

kulture i civilizacije njihovog vremena. Iznesen je i kratak pregled istorije izraelskog naroda, najpre podeljenog u plemenske organizacije pod vodstvom sudija, kasnije kao ujedinjenog tijela pod tri uzastopna kralja, i konačno, kao dva odvojena suparnička kraljevstva.

Pošto su biblijski pisci, koji su nam ostavili najviše vrijednog materijala za rekonstrukciju istorije Izraela, bili njihovi religiozni vođe i reformatori, oni su gledali na istoriju Izraela u svjetlu poslušnosti ili neposlušnosti naroda prema Bogu, te su je kao takvu zapisali. Ovo je razlog, što za neka razdoblja, kada je narod prolazio kroz naročite krize, ili je imao izrazite vođe, imamo obilje podataka, dok su za druga razdoblja podaci neobično šturi i ostavljaju velike praznine koje naše današnje znanje ne može premostiti. Čitalac mora imati na umu, da je istorijski pregled Božjeg naroda u vreme Starog zaveta manjkav u nekim pojedinostima, dok je u drugim dobro obilježen.

Ovo se isto odnosi i na istoriju drugih starih naroda, na sva razdoblja za koja nemamo dovoljno sigurnog i verodostojnog materijala. U mnogo slučajeva događaji veka nisu još poznati. Moramo očekivati otkrića mnogo originalnijeg materijala, da bismo mogli rekonstruirati staru istoriju u pojedinostima. Sledeći pregled iznosi nam današnje stanje znanja, zasnovanog (1) većim delom nad dokumentiranim dokazima koje smo dobili odgonetanjem starih jezika, pisanih različitim hijeroglifskim i klinastim pismima i (2) na bogatstvu materijala koje je sačuvao pijesak i naslage veka, a koje je u prošlim decenijama donijela na svjetlo lopata arheologa.

2. EGIPAT OD AMARNA DOBA, DO KRAJA DVADESETE DINASTIJE

(oko 1400. do oko 1085.)

Hronologija ovog razdoblja. - Iako se do danas nije uspjelo sastaviti neoborivu hronologiju Egipta za vrije pre 660. pr.Hr., sa izuzetkom vremena koje se odnosi na Dvanaestu dinastiju, naši datumi za period imperija -

dinastije Osamnaeste do Dvadesete - su prilično tačni. Razni historičari kronolozi iznose manje varijacije koje nisu nikad veće od nekoliko godina. Ustvari, hronologija ovog razdoblja se jedva nešto izmijenila od svog utvrđivanja u prošlom veku - nasuprot hronologija svih prethodnih perioda, koji su se smanjivale za veka za neke periode, pa čak i za tisućljeća za druge.

Nemoguće je da uđemo u zamršene probleme stare hronologije. Dovoljno je naglasiti da su datumi iz ovog razdoblja historije Egipta zasnovani na astronomskim dokazima koji se odnose na doba vladanja izvjesnih kraljeva, na historijskim izvještajima koji se odnose na to vreme i na listama kraljeva iz raznih izvora. Datumi koje iznosimo u ovom članku zasnovani su na svim verodostojnim izvorima materijala i ne mogu se udaljiti više od nekoliko godina od pravih datuma. Granica grešaka sigurno nije veća od 25 godina a verovatno je manja od 10 godina. Izneseni datumi prema tome mogu biti smatrani relativno ispravni i kao takvi su izneseni.

Egipat u Amarna dobu (Osamnaesta dinastija). - Mojsije nam svjedoči o usponu Egipta sve dok nije postao najjača politička sila tog vremena. Za vreme njegovog života imperij je učvrstio Tutmes III. Carstvo se protezalo od granice Abesinskih visoravni na jugu, do reke Eufrata na severu. Bogatstvo Azije i Afrike slijevalo se u zemlju Nila, gde su se podizali hramovi kao Karnak, Luksor, Deir el-Bahri i drugi, koji su bili tako dobro građeni, da su se oduprli razornoj sili čovjeka i prirode kroz tisućljeća, te su i danas čudo za mnoge posetioce.

Kada je Izrael bio u pustinji od 1445. do 1405. pr.Hr., egipatskim imperijem vladao je jaki i okrutni Amenotep II (oko 1450-1424.), i njegov sin Tutmes IV (oko 1425-1412.). Sa sledećim kraljem, Amenotepom III (cca 1412-1375.) došao je na prestolje čovjek, koji je uživao pune plodove carstva koje su sagradili njegovi oci, bez ulaganja mnogo napora da sačuva jedinstvo imperija. U mladosti bio je veliki lovac i vodio je jedan vojni pohod u Nubiju, dok je kasnije živio u velikom sjaju i bezbrižnosti,

provodeći svoje poslednje dane kao ugojeni slabić s pokvarenim zubima, kako to pokazuju tragovi na njegovoj mumiji. Oženio se s Tiy, koja je kao kći iz naroda bila značajna žena, kojom se Amenotep ponosio. U kraljevskoj porodici osećao se veliki utjecaj strane krvi, jer su se u kraljev harem dovodile princeze iz više drugih kraljevstava. Između njih najvažnija je bila Gilukhepa iz Mitani carstva. To severno-mezopotmsko carstvo, kojim su vladali indoevropski Hurijanci bilo je ranije najveći suparnik moći ranijih kraljeva Osamnaeste dinastije, ali je sada gajilo prijateljske odnose sa Egiptom.

Amenotep III je smatrao bogatsvo Azije i Afrike, koje je redovito dolazilo u Egipat u obliku poreza, kao nešto što je uvek obogaćivalo Egipat i kao nešto što će se i dalje ponavljati bez ikakvog osobnog napora. On se nije obazirao na daleke predznake rušenja njegovog azijskog imperija. Hetiti na severu, nezadovoljni lokalni prinčevi u Siriji i Palestini i nadolazeći Habiru remetili su granice imperija i trebalo ih se smatrati sigurnim predznacima opadanja vlasti Egipta. Ali lijeni faraona nije ništa učinio da bi sprečio opadanje imperija.

Ikhnaton.- Pred kraj svoje vladavine Amenotep III učinio je svog sina Amenotepa IV (Ikhnatona) suvladarom. Ikhnaton je sam vladao od 1375 do 1366. pr.Hr. On je jedna od spornih ličnosti istorije. Dok ga neki naučnici smatraju "prvom ličnošću istorije", "izvanrednim čovjekom", drugi ga opisuju kao "polu- ludim". Dva novija autora govore o njemu kao o "najprivlačnijoj ličnosti, koja je ikada sjedila na prestolju faraona", a drugi ga opisuju kao "mekušca, nenormalnog čovjeka kojim vladaju žene". Amenotep IV, ili Ikhnaton, kako se kralj sam nazvao posle svoje religiozne revolucije, prekinuo je sa tradicionalnom religijom Amonu i uzdigao Athona, sunčev disk, da bude vrhovni i jedini Bog carstva. Iako je bio fizički slab, posedovao je veliku moć volje i učinio je žestoke napore, da istisne religiju i kult Amona. Pošto je Teba bila previše vezana s Amonom, Amenotep je preselio prestolnicu na područje koje je bilo više stotina milja nizvodno, gde je

sagradio grad nazvavši ga Akhetaton, kojega nije nikada napuštao kroz sav svoj život. Ovdje je bio okružen svojim sledbenicima, dvoranima, pjesnicima, arhitektima i umjetnicima. Njegovom podrškom ovi su ljudi razvili novi, realistički oblik umjetnosti, kakav pre nije postojao u Egiptu. Artisti su slikali i modelirali svoje predmete ne prema tradicionalnom idealističkom stilu, kako je to bio obič, nego kako su se predmeti pojavljivali pred njihovim očima, lijepi ili ružni. Do tog vremena, npr. svaki kralj, bio star ili mlad, lijep ili ružan, bio jeslikan ili oblikovan kao mlad i energičan čovjek - idealni bog-car- Sad se sve izmijenilo. Kralja se oblikovalo i slikalo sa svom njegovom ružnoćom, isturenim trbuhom, izduženim licem i dugačkom bradom. Njegov stari otac nacrtan je u obliku debele vrečaste figure.

Mnogo se polagalo na "ma'at", što se prevodi sa "istina", a što znači također "red", "pravda" i "pravo". Prema ovome stvari je trebalo gledati takvim kakve jesu, a ne kakve bi trebale biti - stvarno pre nego idealno. Ovim načelom mladi je kralj bio daleko ispred svoga vremena koje ga nije moglo razumeti, te je zbog toga njegova revolucija promašila. Međutim, njegovi su umjetnici proizveli nekoliko majstorskih umjetničkih dela svih vremena, kao npr. poprsje Nefertiti, koje se sada nalazi u Berlinskom muzeju, i zidne slikarije ptica i biljaka, koje u ljepoti nisu nadmašili slikari starog ni modernog doba.

Kraljeva nova religija nazvana je monoteizam - verovanje u jednog univerzalnog boga. Međutim, pitanje je, da li se ovaj termin može upotrijebiti s pravom i primeniti na vrstu religije koju je Iknaton izmislio. Istina je, da se on nikada nije klanjao drugom bogu osim Athonu, ali njegovi podanici se Athonu nisu klanjali. Oni su nastavili da se i dalje klanjaju caru kao Bogu, kao što su to i ranije činili, a on ne samo da je to trpio, nego je i zahtijevao da se nastavi klanjanje njegovoj ličnosti.

Kralj ili neki od njegovih pjesnika komponirao je himnu Athonu, slaveći sunčev disk kao boga stvoritelja. Pošto ova himna u izvjesnim mislima iznosi paralelu u rečima i

kompoziciji sa 104. psalmom, neki su naučnici smatrali, da je 104. psalam jevrejsko izdanje himne Athonu. Međutim, nema sigurnog dokaza, koji bi potvrdio ovu pretpostavku, pošto bi svaki pjesnik u želji da proslavi izvesnog boga kao glavnog boga stvaranja, koji stvara i održava život i bivstvovanje upotrijebio termine i izraze, koji bi bili slični onima nađenim u Athonovoj himni i 104. psalmu.

Kralj je bio oženjen s krasnom Nefertiti, čija svjetski poznata figura, nađena u jednom umjetničkom ateljeu u Amarni, čini majstorsko delo stare umjetnosti. Kraljevski je par imao šest kćeri, a nijednog sina, međutim, obiteljski život izgleda da je bio vrlo sretan i prirodan, kako to suvremene slike otkrivaju. Nikada pre nije nijedan egipatski kralj dozvolio da ga slikaju kako ljubi svoje kćeri ili miluje svoju ženu, kao što je to bio slučaj kod Iknatona.

Dok je Iknaton gradio palače i sunčeve hramove u svojoj novoj prestolnici, sprovodeći naturalističku umjetnost, koja je bila mnogo ipred njegova vremena, njegovi su pristalice prolazili zemljom pokušavajući da izbrišu staru religiju, skidajući sa svih spomenika imena svih starih bogova osim Athona. Hramovi su bili zatvoreni, a sveštenici su izgubili svoje prednosti. Vrlo se lako može razumeti, da je ovakav način vladanja stvorio u ljudima neprijateljstvo u konzervativnim krugovima. Ovo osećanje mržnje prema Iknatonu raslo je postepenim opadanjem prihoda iz stranih zemalja, koje se ogledalo u sve većim porezima za egipatske građane, a koje je postepeno osiromašavalo Egipat. Ovakvo stanje imalo je za posledicu postepeno raspadanje imperija. Prvi znakovi slabljenja egipatske moći u Aziji videli su se već za vlade Amenotepa III, ali su postali mnogo očigledniji za vreme slabe vladavine Iknatona, koji je živio po svojoj novoj religiji, pevao himne Athonu, odbijao da napusti svoju novu prestolnicu i premalo se brinuo da zadrži strane posede koje su pokorili brojni prethodnici, nizom vojnih pohoda. On je tako gubio te posede jedno za drugim.

Pisma iz Amarne. - Bogati arhiv tablica pisanih klinastim

pismom nađen u ruševinama Iknatonove kratkotrajne prestolnice, Akhtatona, sada nazvane Tell el Amarna, sadrži mnogo podataka koji govore o suvremenoj političkoj situaciji u Palestini i Siriji. Stotine ovih glinenih tablica nađenih 1887. čine službenu korespondenciju između palestinskih i sirske vazalnih prinčeva i faraona, kao i od prijateljskih kraljeva Mitani carstva, Asirije i Vavilonije. Vrlo malo otkrića je dalo više svjetla nekom određenom razdoblju staroga svijeta, nego što su to dala pisma iz Amarne za vreme kraljeva Amenotepa III i Amenotepa IV (Iknatona).

Ova pisma otkrivaju jasno opadanje utjecaja u Aziji, kad su snažni Hetiti pritiskivali egipatski imperij i okupirali brojna područja sjeverne Sirije. Lokalne azijske dinastije svađale su se međusobno, snažnije su potčinjavale slabije i tako proširivale svoju moć i teritorij. Najozloglašeniji od ovih prinčeva, koji je tvrdio da je vazal Egipta, a borio se protiv egipatskih interesa gde god je mogao, bio je Abd-Ashirta i kasnije njegov sin Aziru, od Amura. Oni su proširili svoju vlast nad brojnim susjednim bogatim područjima, kao što su Byblos, Beirut i drugi fenički obalni gradovi.

U Palestini je bila slična situacija. Neki lokalni upravitelji videći slabost Egipta proširivali su svoje posede. Takvi su bili i Habiru, koji su u ovo vreme ušli u zemlju iz pravca Transjordanije. Jedan grad za drugim padali su u njihove ruke, a oni između prinčeva koji su pokušali da ostanu verni Egiptu, kao kralj Jerusalima, pisali su strašna pisma faraonu, moleći ga za vojnu pomoć protiv nadirućih Habiru. Međutim, svi naponi vernih prinčeva i poverenika da se spreči pobuna i upadanje bili su uzaludni. Službeni je Egipat zatvorio uši za sve molbe te je izgledao indiferentan prema svemu što se zbiva u Siriji i Palestini. Ovo je stanje živo opisano u pismima iz Amarne, o kojima ćemo opet govoriti u odsjeku o invaziji Kana-na sa strane Jevreja. Općenito se veruje, da se Habiru iz pisama iz Amarne odnosi na Jevreje. (vidi Post.10,21.,14,13.).

Pri kraju svoje vladavine Iknaton je učinio Smenkhkara

svog zeta, suvladarom. Stari izvještaju daju mu četiri godine vladavine, koje verovatno padaju u vreme vladavine njegovog tasta. Posle Iknatonove smrti došao je na presto drugi zet, mladi Tutankaton, što znači "živi oblik Athona" (1366- 1357.pr.Hr.). On nije bio dovoljno jak, da se odupre pritisku konzervativaca, te je bio prisiljen da se vrati u Tebu i da obnovi kult i religiju Amona. On je promijenio svoje ime u Tutankamon, razori prestolnicu Akhetaton (Amarna) i pokušao da popravi pogreške "krivoverja" svojih prethodnika, popravljajući različite hramove, vraćajući Amonove sveštenike i obnavljajući Amonov kult u njegovoj ranijoj slavi. Kada je umro, posle nešto manje od deset godina vladavine, dobio je slavni pogreb u Dolini kraljeva, na zapadu od Tebe, gde su bili sahranjeni svi kraljevi Osamnaeste dinastije pre-Amarna perioda. Pošto je njegov grob jedini koji je ostao pošteđen od pljačke i razbojstva do otkrića 1922.g. kada je nađeno nepregledno blago, ime Tutankamon postalo je poznato širom svijeta. On je u svijetu poznatiji od ikojeg drugog egipatskog kralja iako je bio samo jedan beznačajni i nevažni upravitelj u egipatskoj dugoj istoriji.

Tutankamon nije ostavio djece, te se njegova žena obratila hetitskom kralju Šubiluliuma, moleći ga u jednom od svojih pisama da joj da jednog od svojih sinova za muža, te da tako postane kraljem Egipta. Hetitski kralj bio najpre iznenađen ovim neobičnim predlogom i poduzeo je ispitivanje da se uveri u iskrenost kraljice. Kad se konačno zadovoljio svojim ispitivanjem, poslao je jednog od hetitskih prinčeva u Egipat koji je bio, međutim, na putu ubijen. Ovo je verovatno bilo delo Eye, jednog od najutjecajnijih dvorana ranijih faraona. On je prisilio Tutankamonovu udovicu da ga oženi, te tako vladao Egiptom kroz nekoliko godina (1357-1353.). On je posvojio ne samo prestolje nego i posmrtno hramove i statue svojeg prethodnika.

Kada je Eya umro, posle vladavine od oko 4 godine, preuzeo je upravu raniji zapovjednik vojske, Harmhab, koji je vladao 34 godine (1353-1319). Njega se obično smatra

prvim kraljem Devetnaeste dinastije. Harmhab je bio manje povezan sa Amarna revolucijom od njegova dva prethodnika, te ga je zbog toga sveštenstvo i konzervativno plemstvo zemlje radije prihvatilo. On je počeo računati svoje godine vladanja od smrti Amenotepa III, kao da je bio legitimni vladar nad Egiptom i u vreme Iknatona, Semenkhare-a, Tutankamona i Eya. Ova četiri vladara smatrali su se uzurpatorima, hereticima i nisu spominjani u kasnijim listama kraljeva. U tim listama Amenotepa III službeno nasljeđuje Harmhab.

Devetnaesta dinastija.- Prvi zadatak Harmhaba je bio da obnovi unutrašnji red i sugurnost u Egiptu, koji su bili poljuljani slabom vladavinom kraljeva prethodnih decenija. On je izdao proglas u kojem želi da "učvrsti red i istinu, a istjera prevaru i laž". Sveštenici su dobili naročite privilegije, u sudskom sistemu, okrutne kazne stizale su buntovnike protiv kraljevstva. Pošto je sva njegova moć bila potrebna da se povрати red u zemlji, on nije imao vremena niti sile, da ponovno zadobije posede u Aziji, koji su u njegovo vreme bili potpuno izgubljeni. Posle smrti Tutmesa IV, godine 1412. ni jedan egipatski kralj nije dolazio u Siriju i Palestinu. Od tada se u tim zemljama nije htjelo znati za egipatske faraone. Ovakvo stanje bilo je pogodno za Jevreje, koji su verovatno počeli svoju invaziju Palestine 1405. godine. U takvom stanju oni su mogli da kroz više decenija učvrste svoju vlast bez mješanja egipatskih kraljeva.

Harmhaba, koji nije imao djece, nasledio je određeni general armije Ramzez I. Pošto je bio već star, Ramzez I je umro posle vladanja od svega jedne godine (1319-1318), i ostavio presto svom sinu Seti I (1318-1299). S njim je počelo novo razdoblje i još se jednom podigla moć Egipta. On je činio određene i delo uspešne pokušaje da zadobije izgubljena područja u Aziji. Izvještaji uklesani na egipatskom hramu i na velikom kamenom spomeniku koji su pronađeni prilikom iskopavanja u Bet-Shanu, na istočnom kraju Ezrdalonske ravnice u Palestini, objavljuju da je kralj upao u Palestinu u svojoj prvoj godini. Njegov

glavni cilj bio je da ponovno zadobije neke od važnih gradova koje su ranije Egipćani držali u svojoj vlasti preko svojih garnizona, i da zadobije kontrolu nad trgovačkim putevima prema plodnom i bogatom Hauranu u severnoj Transjordaniji. On tvrdi, da je sa tri divizije napao i pokorio gradove Yanoam, Bet-sham i Hamat (južno od Bet-shana). Pobednički stup nađen u Bet-shanu pokazuje, da je on nanovo zauzeo grad i ostavio ovdje egipatski garnizon. Zatim je prešao Jordan i zauzeo izvjesna bogata područja u Hauranu, kako to kaže jedan drugi pobednički spomenik nađen u Tell eš-Šihabu, oko 22 milje istočno od Galilejskog jezera.

Posle zauzimanja izvjesnih važnih gradova u zapadnoj Palestini i Transjordaniji Seti I krenuo je na Siriju i zauzeo Kadeš na Orontu, kako to kazuju službeni izvještaji zapisani na zidovima hrama u Karnaku i jedan fragment pobedničkog stupa koji je pronađen u samom Kadešu. Najednom od kasnijih pohoda Seti I je napredovao još više na sever, s željom da kazni buntovno kraljevstvo Amuru i da prisili Hetite, da priznaju izvjesna prava Egipta nad severnom Sirijom. Ponovno je plijen iz Sirije i kedrovina sa Libana dolazila u Egipat, iako ne u takvim količinama kao veke ranije. Međutim, Egipat je još jednom uživao zadovoljštinu ponositog vladara stranih zemalja i naroda u Aziji, iako je ovaj novi imperij bio samo sjenka ranijeg.

Za vreme vladavine Seti I počela je da se razvija slobodnija razmjena kulturnih dobara između Egipta i Azije. Hananska božanstva, kao Bal, Reshep, Anath, Astarta i druga, bila su prihvaćena u Egiptu. Egipatska religija izgubila je svoju odvojenost i svoje nacionalna obilježja. Od sada se više pažnje polagalo na magiku, obrede i orakle, bogovima sreće i sudbine, koji su zauzeli najvažnije mesto u religioznom životu Egipćana.

Ramzes II i Hetiti. - Politika ponovnog zauzimanja Azijskog imperija produžila se i za vreme vladavine sledećeg kralja, Ramzesa II (1299-1232), čija vladavina je bila neobično dugačka. Činjenica da je on uzurpirao mnoge egipatske spomenike mjenjajući imena na njima

kao kao da ih je on podigao, kao i velika građevinska delatnost samog njega, učinila je Ramzesa II glasovitijim nego što je zaslužio. Ime ni jednog drugog faraona nije tako često nađeno na starim spomenicima. Raniji egiptolozi su mu zbog toga davali nesrazmernu čuvenost.

Kada je Ramzes II došao na presto, hetitski kralj Mutalu savjetovao je jednom sirijskom princu da požuri u Egipat da se pokloni novom kralju. Ovo je trebalo biti kao mera predostrožnosti pošto nitko nije mogao znati mladi faraon može učiniti. Kako je vreme prolazilo, i nisu se više videli određeni znaci sa strane Ramzesa II koji bi nagovještavali njegovu brigu za azijske posede, hetitski je kralj organizirao konfederaciju anatolskih i sirijskih država, koja ne samo da je proklamirala svoju potpunu nezavisnost, nego je anektirala druge egipatske posede u Siriji. Njena zajednička vojska od oko 50.000 ljudi bila je odlučila da odvoji severnu Siriju od egipatskog imperija.

Ramzes je logično osetio, da mora prihvatiti izazov. Sa 4 divizije, koje su nosile imena bogova Amon, Ra, Ptah i Set, u jačini verovatno iste sile sa snagom hetitske konfederacije on je krenuo na sever. Hetitska je armija čekala egipćane kod Kadeš na Orontu, gde se odigravala čuvena između Ramzesa i Mutalu-a. Ova je bitka opisana rečima i slikama na brojnim spomenicima koji se nalaze razasuti po cijelom Egiptu.

Hetiti su namestili Ramzesu zamku. Ramzes je uhvatio jednog tobožnjeg hetitskog bjeGUNCA, koji ga je izvijestio da se Mutalu povukao i napustio Kadeš, da zauzme bolji obrambeni položaj na severu, dok je on ustvari sa svojom vojskom bio smješten iza samoga grada spreman da napadne. Ne očekujući prevaru, Ramzes je krenuo prema severu. Prešavši potoko El-Mukadiyeh sa divizijom Amona podigao je logor na severnoj obali. Kada je sledeća divizija Ra prelazila potok, Mutalu je sa delom svoje armije prešao Oront i zašao za leđa Ra diviziji, te počeo napad na iznenađene egipćane odjednom s juga i severa. Druge dve Ramzesove divizije marširale su 7 ili više milja južnije dok su ljudi Amon i Ra divizije bili u borbi za svoje živote.

Izvještaj o Ramzesovom ličnom herojstvu kojim je spasio svoju armiju je legendaran i ne treba se ovdje ponavljati. Njegova tvrdnja, da je neizbježni poraz pretvorio u sjajnu pobjedu, jer i Hetiti tvrde da su izvojevali potpunu pobjedu nad egipćanima. Istina je, da je Ramzes spasio veći dio svoje armije i tako sprečio katastrofu, ali im se jedva može verovati da je pohod bio pobjednički, pošto je područje severne Sirije ostalo i dalje pod upravom Hetita i bilo zauvek izgubljeno za Egipat. Hetitski tekstovi ukazuju međutim da su Hetiti ušli u Libanon, i proširili svoju vlast nad Damaskom, u južnoj Siriji, što oni nikako ne bi mogli učiniti da su bili pobijeđeni kako to Ramzes tvrdi.

Za vreme vladavine dvojice sledećih hetitskih vladara, Urkhi-teshub i Hatushiliska III, odnosi sa Egiptom postajali su sve miroljubiviji, tako da je u 21 godini Ramzesa II sklopljeno prijateljstvo između ova dva kraljevstva. O tom smo prijateljstvu dobro obavješteni, iz dva izvora: još danas se može vidjeti na zidovima hrama u Karnaku tekst ugovora o prijateljstvu, a kopija teksta, koju su imali Hetiti, nađena je u kraljevskim arhivima u hetitskom glavnom gradu Khatushashu. Ova dva dokumenta sadrže stvake koji objašnjavaju razloge zaključivanja sporazuma kao i diplomatsku aktivnost koja je prethodila ratificiranju ugovora. Oni sadrže deklaraciju o nenapadanju, bez spominjanja granica geografske sfere njihova utjecaja. Njihov savez uključivao je međusobnu pomoć protiv vanjskih neprijatelja i unutrašnjih pobuna, i sporazum o izručivanju političkih izbjeglica. Ova dva dokumenta završavaju različitim božanskim sankcijama protiv onog kralja, koji bi prekršio uvjete sporazuma.

Ovaj sporazum o prijateljstvu ostao je na snazi kroz cijelo postojanje hetitskog carstva. Trinaest godina posle zaključivanja sporazuma Ramzes je oženio jednu hetitsku princezu a bogata korespodencija između dve kraljevske kuće svjedoči o prijateljskim odnosima koji su vladali među njima. Kada je glad opustošila Anattoliju za vreme vladavine Mernepte, sina Ramzesa II, Mernepta je slao pšenicu Hetitima da olakša njihove patnje. Posle ovog

dogadaja ništa se više nije čulo za Hetite, iskopavanja kod Boghazkoy-a pokazuju, da je grad bio razoren oko 1200 godina pre Hrista od pomorskih naroda, koji su u to vreme srušili hetitski imperij.

Ramzes II i Apiru.- Mnogi naučnici smatraju Ramzesa II faraonom ugnjetavanja. Ovaj zaključak donesen je u prvom redu na osnovu Izl.1,11. gde se kaže, da su Jevreji gradili gradove, riznice, Ramzes i Pithom, ukazivalo se na to, da je Ramzes II nadomestimo ime Tanis svojim vlastitim, kada je obnovio taj grad i učinio ga svojom prestolnicom. On, međutim, nije potpuno napustio Tebu, gde je kasnije bio i sahranjen. Njegova duga vladavina koja je poznata po velikoj građevinskoj delatnosti u cijelom Egiptu, a vršena je ogromnim brojem robova, između kojih se često spominju Apiru (koji se smatraju jedno sa Habiru i Jevrejima), dala je povoda mnogim naučnicima da pripišu egipatsko ropstvo izrelaca vremenu vladanja Ramzesa II. Ovome se događaju neki arheološki izvještaji iz Palestine, gde iskopavanja kod Tell Beit Mirsima, Bethela, i drugim mestima ukazuju da su ovi gradovi bili razoreni u 13.veku pr.Hr. a ne u 14.

Protiv ove teorije ima nekoliko jakih prigovora. Određeni kronološki podaci koje daje Biblija (1.Car.6,1., Sud.11,26.) ne mogu se uskladiti sa Izlaskom, koji bi se zbio u 13. veku nego zahtijevaju datum izlaska najmanje dva veka ranije. Period sudija, od Jozue do Samuela ne može se stisnuti u razdoblje do 150 godina, a da se ne izvrši izopačenje biblijskog izvještaja za taj dio izraelske povesti.

Osim toga, jedan natpis kralja Mernepte, kojega zastupnici izlaska u 13. veku smatraju faraonom Izlaska, također svjedoči protiv ove teorije, jer natpis tvrdi, da je kralj upao u Palestinu i pobedio Izraelce. Mernepta je vladao tek nekoliko godina, te kad bi Izlask usledio u vreme njegove vladavine, Izraelci, koji su putovali kroz pustinju oko 40 godina, bi još uvek bili kod Sinaja, kada je on umro. Prema tome, ne bi mu bilo moguće da ih pobedi u Palestini. Prihvatanje Mernepte kao faraona Izlaska

zahtijeva prema tome, ispravljanje Svetog izvještaja. Branioci Izlaska u 13. veku pretpostavljaju, da nisu sva Izraelska plemena bila u Egiptu, nego da je Mernepta sreo Izraelce koji su ostali u Hananu.

Osim toga, dokazi koji bi išli u prilog Izlaska pod Ramzesom II mogu se razumeti na način, koji ne bi isključio raniji Izlazak kojega zastupa ovaj komentar. Imena: Rameses i Raamses u Post. i Izlasku, na koje se često ukazuje kao na dokaze izlaska u 13. veku pretpostavljaju verovatno modernizaciju starih imena koju su izvršili kasniji pisci (vidi Post.47,11., Izl.1,11.). Apiru, spomenuti u tekstovima Ramzesa II kao radnici robovi, mogu biti Habiru ili Jevreji bez pretpostavljanja da se odnosi na Izraelce koji su bili ugnjetavani u Egiptu pre Izlaska, jer je Ramzes II mogao upotrebljavati Jevreje kao robove u svojim građevinskim aktivnostima, dok su Izraelci bili u Palestini. Ovi robovi mogli su pasti u njegove ruke u vojnim pohodima u Palestini u vreme sudija. Činjenica da ruševine nekih palestinskih gradova ne pokazuju znakove razorenja koje bi se zbilo u 14. veku nego 150 godina kasnije može se objasniti vrlo lako. Razorenje nekih zauzetih gradova u vreme Jozue nije bilo potpuno. Izraelci nisu pokušavali da ih zauzmu potpuno, nego su ih ostavili u rukama Hananeja (Sud.1,21.27-33.). Također treba imati na umu da nisu utvrđeni položaji i područja na kojima su se nalazili stari gradovi spomenuti u Bibliji. Na primer Tell Beit Mirsim smatrao se Dabirom, kojega je zauzeo Otonijel (Jozua 15,15-17.), ali za vreme iskopavanja nisu nađeni određeni dokazi koji bi ukazivali na ispravnost ili neispravnost ove tvrdnje.

Pošto biblijska hronologija zahtijeva Izlazak koji ne bi mogao uslediti posle 15. veka (brojni kronološki podaci iz spisa sestre White potvrđuju to), mora se odbaciti teorija o izlasku u 13. veku kao i tvrdnja koju zastupaju mnogi naučnici da je Ramzes II bio faraon ugnjetavanja, a njegov sin Mernepta faraon Izlaska.

Mernepta. - Kada je Mernepta, 13. sin Ramzesov došao na presto 1232. godine, bio je već star čovjek. On se

trebao boriti s brojnim upadima Libijaca. On tvrdi da je uspješno odbijao njihove pokušaje, te da je zarobio 9000 zarobljenika, među kojima je bilo i nešto više od 1000 Grka. Na svom pobjedničkom spomeniku on također govori o pohodu protiv nekih gradova i naroda u Palestini, među kojima su spomenuti i Izraelci. Ovaj važni stavak glasi:

"Opustošen je Tehenu (jedno libijsko pleme),
Hatti (zemlja Hetita) je umirena,
Pokoren je Hanan sa svim zlom.
Odveden je Askalon, svezan je Gezer,
Yonoam je razoren,
Izrael je ostavljen pust i nema (više) sjemena.
Hurru (zemlja Horeja) postala je udovica zbog Egipta."

Ovaj poznati stavak pokazuje da je Mernepta sreo Izraelce na jednom od svojih Palestinskih pohoda, kako to pokazuje ime koje je u vezi s drugim palestinskim gradovima. Smještaj imena Izrael između gradova Askalona, Gezera, Yonoama i zemalja Horeja ili Hurijanaca ukazuje na mesto gde ih je kralj sreo. Prvo spomenuti gradovi leže u jugozapadnoj Palestini, dok ime Hurru se može odnositi na stanovnike jugoistočnog dela zemlje (Edom), ili može biti opšti naziv za Palestinu, kako to često nalazimo u egipatskim natpisima. Najzanimljivije je, da je ime Izrael označeno hijeroglifskim znakom "narod", dok druga imena imaju oznaku "starana zemlja". Ovo ukazuje da Izraelci koje je on sreo nisu u to vreme smatrani narodom koji bi zauzimao određen teritorij, što se slaže sa stanjem koje je opisano u Bibliji u razdoblju Sudija. Pošto je Merneptin pohod usledio u to vreme, kada su se Izraelska plemena borila za svoje nasljedstvo u Hananu, ona su mogla biti opisana na jednom egipatskom spomeniku kao "nesmješteni narod" - "narod sa nestalnim zavičajem".

Iz vremena Mernepte imamo zanimljive izvještaje službenika na egipatskoj severoistočnoj granici. To su

službenici koje možemo smatrati carinicima. Izvještaji sadrže ime i službu svake osobe koja bi prešla granicu. Bili su to u najviše slučajeva diplomatski kuriri. Spomenuto je i jedno Edomsko pleme, kojemu je bilo dozvoljeno da s vremena na vreme napasa svoja stada u delti Nila. Ovi dokumenti pokazuju da je granica bila dobro čuvana i da nije bilo lako preći granicu i s osobama koje su bile sumnjivog vladanja.

Dvadeseta dinastija. - Smrt Mernepte označava početak perioda političkog kaosa u Egiptu koji je trajao više godina. Više kraljeva sledili su jedan drugoga na prestolju u brznoj izmjeni, jedan je čak bio Sirac. Zemlju je iz ovog žalosnog stanja oslobodio čovjek nepoznatog porekla imenom Setnakt, koji je postao osnivač Dvadesete dinastije. Kada je on ostavio prestolje svom sinu, koji je postao Ramzes III (1198-1167), Egipat je još jednom imao jakog i energičnog vladara koji je ovu zemlju spasio od teške opasnosti.

Za vreme slabosti Egipta, pre Ramzesa III, Libijci su se infiltrirali u plodno područje delte i stvorili žarište koje je stalno pretilo kao opasnost unutrašnjoj sigurnosti zemlje. Sama njihova prisutnost u zemlji bila je opasnost, jer bi u slučaju invazije oni mogli da se sjedine s napadačima. Pete godine svog vladanja, Ramzes III otpočeo je rat protiv Libijaca, i u krvavoj bitci ih je osetljivo porazio. On tvrdi da je pobio 12.535 ljudi i zarobio više tisuća vojnika.

Pomorski narodi. - Posle otklanjanja opasnosti sa zapada, Ramzes se sreo s drugom opasnosti, koja je bila još mnogo veća, koja je dolazila sa severoistoka. Tzv. pomorski narodi, s Krete, Grčke, Egejskih ostrvoa, a možda i sa Sardinije i Sicilije, selili su prema Istoku. Oni su preplavili i razorili obalne gradove u Maloj Aziji, kao na primer Troju, zatim hetitsko carstvo kao i brojne državice u severnoj Siriji, kao na pr. Ugarit. Sada su nastupali obalom Fenikije i Palestine u želji da uđu u najveću civiliziranu zemlju tog doba, u plodnu dolinu Nila. Među njima bili su Tyekkeri i Filisteji. Filisteji su dolazili sa svojim obiteljima koje su vozili na volovskim kolima. Oba plemena naselila su se na obali Palestine. Shvatajući

ozbiljnost situacije, Ramzes III je dočekaio neprijateljske snage na granici Palestine u svojoj osmoj godini. U velikoj bitci on je ozbiljno porazio napadače i razorio njihovu mornaricu, kada je pokušala da se iskrca u jednom od kanala Nila. Iako je Ramzes spasio Egipat od invazije, ipak nije bio dovoljno jak, da istjera Tyekkere i Filisteje iz Palestine. Nastanivši se ovdje, oni su kontrolirali bogato obalno područje kroz više veka. U ovome su im verovatno pomagala izvjesna filistejska plemena, koja su ovamo došla prija selidbe pomorskih naroda, koja je donijela jake kontigente srodnih naroda u zemlju.

U Medimet Habu, hramu kojeg je sagradio Ramzes III u zapadnoj Tebi i koji je i danas najbolje očuvan hram iz doba pre Helenizma, kralj je nacrtao svoje borbe na monumentalnim reljefima. Ove su slike od velike vrijednosti, jer pokazuju obličja različitih ljudi s kojima se Ramzes borio. Filisteji se pojavljuju u svojim tipičnim odelima s šljemovima, po kojima se mogu uvek raspoznati. Tu se nalaze i drugi pomorski narodi, Sherden (verovatno ljudi sa Sardinije), Siculi (Sicilijanci), Dardanijani iz zapadne Male Azije, Ahejci sa Egejskih ostrvoa i drugi narodi, svi sa svojim tipičnim odelima i šljemovima, ili drugim karakterističnim oznakama. Ovi reljefi koji ocrtavaju način ratovanja tog doba na kopnu i na moru čine važan izvor materijala za pravilno razumijevanje seobe naroda, koja se zbila u zemljama Istočnog Mediterana za vreme perioda sudija u Izraelu. Ta seoba i pokreti naroda nisu imali uticaja na sam Izraelski narod.

Izraelci su živeli u unutrašnjosti Palestine, a glavne i odlučne bitke odigravale su se uz obalu gde su bili glavni prolazni putevi. Međutim, u kasnije doba sudija Filisteji su sredili svoje stanje na obalnim područjima Palestine, i ugrožavali nacionalnu sigurnost Izraela. Oni su proširivali svoj utjecaj i na brdsko područje Palestine i više puta podjarmili Izraelce kroz decenije. Borba sa Filistejima je bila dugačka. Borba za oslobođenje od njihovog jarma počela je sa Samsonom, nastavila se sa Samuelom i Saulom, a bila je završena tek u doba cara Davida.

Ramzes III nije uspeo samo da spasi Egipat od vanjskih opsnosti, nego je povećao i unutrašnju sigurnost. Jedan tekst bilježi sa zadovoljstvom, da "žene mogu hodati posvuda, bez uznemiravanja". Iz kraja njegove vladavine potječe veliki papyrus Harris, koji se sada nalazi u Britanskom muzeju, a sadrži spisak svih darova koje je kralj dao različitim hramovima i bogovima, i imanja koja su hramovi posedovali pre njega. Ovaj vrijedni dokument je glavni izvor informacija o egipatskoj svetovnoj i crkvenoj ekonomiji u to doba. Međutim, dokument otkriva i dva glavna problema: (1) da li su darovi kralja dodani ranijem posedu ili se samo sastoje u kraljevskoj potvrdi starog poseda? (2) u kakvom odnosu stoje ovi darovi i posedi prema opštoj ekonomici Egipta? Otuda su različiti naučnici ovaj dokument i različito tumačili. Breasted misli da je oko 8% stanovništva Egipta stajalo u službi hramova i da je oko 15% zemlje bilo vlasništvo crkve. Schaedel međutim drži, da su brojke veće, naime: 20% u odnosu na prvo i 30% u odnosu na zemlju. Bez obzira što je od toga tačno, jasno je, da su crkveni vođe igrali važnu ulogu u Egiptu toga vremena. I da nijedan kralj nije imao uslova da se održi, ako nije imao njihovu podršku.

Egipat u opadanju. - Ramzes III je očito pao kao žrtva haremskih spleta, u koje su pored visokih državnih službenika bile umešane neke od njegovih konkubina i barem jedan od njegovih sinova. Neki od sudskih izvještaja koji govore o ispitivanju ovog slučaja i o kaznama vrijedni su i danas pažnje. Ovi dokumenti bacaju zanimljivo svjetlo na sudski sistem starog Egipta, a indirektno na slučaj dva dvoranina, koji su zajedno sa Josipom bili u Egiptu dok su se njihovi slučajevi ispitali (Post.40.1-3.).

Ramzesa III nasledili su slabi kraljevi, od kojih je svaki nosio ime Ramzes, brojeći se Ramzes IV - XI (1167-1085). Za vreme njihove vladavine osetilo se stalno opadanje kraljevske moći, a jačanje moći sveštenika. Sveštenstvo Amonu, koje je činilo najutjecajnije i najmoćnije dio egipatskog sveštenstva, konačno je zbacilo dinastiju i

učinilo svog prvosveštenika kraljem.

Sa slabljenjem političke i ekonomske moći Egipta rasle su i unutrašnje nedaće u zemlji. Ramzes III bio je poslednji kralj, koji je držao Bet-Shan u dolini Ezdralonskoj, grad koji je vekima bio egipatski posed. Iako je prilikom iskopavanja kod Megida pronađeno postolje jedne statue Ramzesa VI, nema niti najmanjeg dokaza, da je ovaj kralj imao ikakvog utjecaja u Palestini. Ova brončana statueta mogla je biti poslana u Palestinu kao dar. Poslednje kraljevsko ime spomenuto u natpisima u rudnicima bakra na Sinaju je ime Ramzesa IV što pokazuje da se posle njega nisu slale ekspedicije na Sinaj u svrhu rudarskih radova.

Gubitak poslednjih stranih poseda prouzročio je porast siromaštva i nesigurnosti i prouzročio inflaciju. Vreća ječma narasla je u cijeni od 2-8 novčanica. Jeftinija vrsta pšenice narasla je od 1 na 4, za vreme vlade Ramzesa VII-X. Pošto je skupoća porasla, opadao je ugled vlasti, jer državna uprava nije mogla plaćati svoje službenike i radnike. Ovo je opet prouzročilo štrajkove državnih službenika. Bili su to prvi zabilježeni štrajkovi u istoriji. Više ozbiljnih situacija je nastalo u mestima gde je bilo skupljeno mnogo ljudi na javnim radovima, kao na primer u Tebi, gde je održavanje kraljevskih grobnica i hramova zahtijevalo mnogo ljudi.

Drugi uzrok teške situacije bila je razgranata činovnička korupcija. Kao primer može se navesti slučaj jednog činovnika, koji je bio odgovoran za otpremanje žita iz Donjeg Egipta za hram u Khnum, na Elefantini u Gornjem Egiptu. Kad se kasnije ispitivalo njegovo poslovanje, utvrđeno je, da je u roku od devet godina umesto 6300 vrća isporučio samo 576 vreća ili oko 9% od ukupne količine. Drugih 91% žita je proneverio u zajednici sa izvjesnim pisarima, kontrolorima i opskrbnicima povezanim s hramom u Khnumu. Izveštaji toga vremena govore i o grupama vojnika koji su pljačkali i plijenili te tako bili neprestani strah stanovništvu. Spominju se također učestali slučajevi pljačkanja grobnica. Pošto je

stanovništvo trpjelo ekonomsku krizu, a svatko je znao da se u kraljevskim grobnicama u Zapadnoj Tebi nalaze sakrivena neprocjeniva bogatstva u zlatu i srebru, nije čudo, kad čitamo o pokušajima da se ta bogatstva prisvoje. Službeni izvještaji o ispitivanjima pljački kraljevskih grobnica daju utisak, da su čak i službenici bili upleteni u ove krađe. Takve su pljačke postale tako česte, da je svaka kraljevska grobnica, s izuzetkom Tutankamonove, bila opustošena. Arheolozima je ostalo vrlo malo ili ništa.

Pri kraju Dvadesete dinastije (1085) Egipat je stigao na najnižu točku svoje duge i bogate istorije. Ništa nije ostalo od njegovog ranijeg bogatstva i slave. U stranim zemljama stvarani su satirični stihovi na njegov račun, kako to pokazuje priča o Venamonu i druga satirična pisma, što će se također vidjeti i u vezi istorijom sudija u Izraelu. Egipat je postao "štap od trske slomljene", kako ga je podrugljivo nazvao jedan asirski oficir nekoliko veka kasnije, u vreme cara Ezehiije (2.Car.18,21.). Ova slabost, koja je otpočela u vreme sudija pokazala se kao blagoslov za mladi narod Izrael, koji je tako bio u stanju, da se razvija a da ga u tome ne smeta moćni susjed.

3. MITANI CARSTVO (c.1600 - c.1350. pr.Hr.)

Najveći suparnik Egipta u vreme Osamnaeste dinastije bilo je carstvo Mitani u severnoj Mezopotamiji. Iako su nedavna otkrića bacila nešto svjetla na istoriju ove nejasne moći, ipak je malo poznato o njoj. Mesto njihovog starog glavnog grada, poznatog po izvještaju Hetita poznatog pod imenom Vashshukani, još do danas nije otkriveno iako se općenito veruje da se nalazilo u Gornjem Kaburu, blizu Tell Halafa.

Staro domaće pučanstvo cijelog područje sastojalo se od Aramejaca, koji su govorili aramejskim jezikom, dok su vladavci bili hurijanci koji su preuzeli vlast u zemlji u XVII veku pr.Hr. Hurijanci je etničko ime jedne arijske grane velike Indoeuropske porodice naroda, dok je Mitani ime države nad kojom su Hurijanci vladali. Imena njihovih

kraljeva i visokih činovnika su arijska, a imena njihovih bogova nađena su u indijskim Vedama: Mitra, Varuna, Indra i Nasatya.

Iako je nejasan početak Mitani carstva, poznato je da su Hurijanci okupirali ovu pokrajinu oko XVII veka, jer su Hetiti pod svojim kraljem Murshilishom vodili borbe sa Hurijancima na svom povratku u Anatoliju posle pobede i razorenja Vavilona. Međutim, sve do XV veka ne pojavljuju se imena njihovih kraljevstva u pisanim dokumentima. Tada se počinju pojavljivati u Egipatskim izvještajima Tutmesa III i Amenotepa II sa kojim su ovi kraljevi imali više međusobnog dodira. Pri kraju XV veka uspostavljeni su prijateljski odnosi između kraljevskih kuća Egipta i Mitani carstva, tako da je više generacija egipatskih kraljeva uzimalo mitanske princeze za žene. Artatama I iz Mitani daje svoju kćer Tutmesu IV. Šutarna II svoju kćer Gilukhepa Amenotepu III, a T-Rušrata svoju kćer Tadu-khepa Amenotepu IV. Ovo je doba Amarna-pisma, koja otkrivaju između ostalog prijateljske odnose između Egipta i Hurijana u Mitani carstvu.

Uzrok ove promjene od neprijateljstva ka prijateljstvu može se tražiti u zajedničkoj obrani od nove sile na severozapadu - Hetita. Kako su Hetiti postepeno proširivali svoj utjecaj nad cijelom istočnom Malom Azijom i pokušavali da se njihov utjecaj osjeti i u Siriji i severnoj Mezopotamiji - teritoriju koji je pripadao ili Egiptu ili Mitani carstvu - dva ranija neprijatelja postali su prijatelji iz nužde. Ali njihovi zajednički naponi nisu bili dovoljno jaki, da zadrže borbene Hetite u njihovom napredovanju, te je za vreme slabe vlade faraona Iknatona bilo očito u Siriji, da Egipat više ne igra odlučnu ulogu u poslovima Azije. Otuda je oko 1365. Mativaca od Mitani carstva sklopio ugovor o prijateljstvu sa Šubiluliuma, moćnim Hetitskim kraljem i priznao njegov vrhovni utjecaj u Siriji. Severoistočni Hurijanci su u međuvremenu osnovali odvojeno carstvo pod imenom Hurri. Iz XIV veka poznata su imena dvojice kraljeva ovog carstva (sin i unuk Šutarna od Mitani carstva).

Posle sredine XIV veka svi stari izvještaji šute o Mitani carstvu, ali Asirski izvještaji između 1325. i 1250. govore o carstvu Hanigalbat, koje je ležalo u istom području kao ranije Mitani carstvo. Pošto kraljevi Hanigalbat carstva imaju arijska imena, kao i kraljevi ranijeg Mitani carstva, izgleda, da je Hanigalbat bio naslednik Mitani carstva. Međutim, to je carstvo bilo sa malo moći i utjecaja, a malo i po području, jer su njegovi zapadni delovi postali dio Hetitskog imperija, a istočni dio Asirskog. Carstvo je verovatno prestalo postojati u XIII veku i razbilo se u nekoliko malih gradova-država, koje je kasnije apsorbirala Asirija za vreme svog širenja.

Iako je istorija Hurijatskog carstva u severnoj Mezopotamiji još uvek prilično nejasna, dat je gornji pregled zato, jer su Hurijanci igrali važnu ulogu u pokretima naroda u drugom tisućljeću pre Hrista. Oni su prostirali svoj utjecaj nad većim delom Starog Svijeta, dosižući sve do južne Palestine, kako nam to kažu egipatski izvještaji. U Bibliji su Hurijanci nazvani Horeji, ili Horiti (Post.14,6.36.20.21., Pon.2,12.22.). Važnost Hurijanaca u Palestini može se vidjeti iz činjenice da su u izvjesnim razdobljima Egipćani nazivali cijelu zemlju Khuri. Moguće je, da je kralj Huzan-Razataim iz Mezopotamije, koji je ugnjetavao Izrael kroz 8 godina, brzo posle Jozuine smrti, i konačno bio pobijeđen od Klebovog mlađeg brata Otonijela (Sud.3,8-10.), bio jedan od kraljeva Mitani carstva iz XIV veka pr.Hr. Zbog sličnosti u izgovoru Tuš-rata se smatra Huzanrazataimom, ali se misli, da je poslednji mogao biti kraljem u vreme posle 1365. za koje do danas nisu nađeni izvještaji.

4. HETITSKI IMPERIJ (od 1400. do 1200. pr. Hr.)

U prvoj knjizi komentara govorili smo o starom hetitskom carstvu koje je rano u svojoj istoriji razorilo Vavilon, istorija hetitskog carstva pre 1400. nije dobro poznata, pa čak i redosled kraljeva je stvar diskusije među naučnicima. Međutim, oko 1400. hetitsko carstvo

ulazi u puno svijetlo istorije.

Prestolnica Katushash leži s unutrašnje strane velikog lanca Halys u Maloj Aziji, blizu sela Boghazkoy, koje nije daleko od današnje Turske prestolnice Ankare. Pošto su bili Indoeuropski narod, Hetiti su bili srodni Hurijancima, od kojih su uzeli veliki dio njihove religije kao i proizvode mezopotamske civilizacije, i kulture, koju su Hurijanci prihvatili od Vavilonaca i Asiraca. Na ovaj su način oni preuzeli i Vavilonsko klinasto pismo, izvjesne oblike umjetnosti, književnih prizvoda, kao što su epovi i mitovi, pa čak bogove i religiozne propise. Međutim, oni ipak nisu izgubili svoje specijalne kulturne vrijednosti, kao što je hijeroglifsko pismo, koje je tek nedavno bilo dešifrirano.

Hetiti su bili grubi i polubarbarski narod, čiji proizvodi umjetnosti nisu dostigli visoki nivo, koji su postigli Egipćani, a niti su sagradili hramove kao neki drugi narodi, međutim, njihovi zakoni pokazuju, da su Hetiti bili čovečniji i dobrodušniji od mnogih drugih starih naroda.

Razvoj Hetitske moći. - Prvi veliki kralj Hetita kojega priznaje istorija bio je Šubiluliuma, koji je vladao od oko 1375. do 1335. Neka velika katastrofa pomalo nejasne prirode, pogodila je narod nešto pre njegovog stupanja na prestolje. Iako su izvještaji o ovoj katastrofi nejasni, izgleda da su neki podloženi narodi istočne Male Azije ustali protiv svojih gospodara i razorili Hetitski glavni grad Katušaš. Posle dolaska na prestolje, bila je prva briga Šubiluliume, da obnovi prestolnicu i da povrati red u kraljevstvu. Ovo je učinio brojnim vojnim pohodima. Kada je hetitski kralj ponovo postao gospodar nad različitim narodima istočne Male Azije, okrenuo se protiv svojeg suparnika - Mitani carstva. Izgleda da je njegov prvi pohod bio bezuspešan, jer Tušrata, kralj Mitani carstva, kaže u jednom od svojih pisama, egipatskom faraonu, da je izvojevao pobedu nad Hetitima. Međutim, i Šubiluliuma izgleda da je imao nekog uspeha, pošto se to vidi iz jednog pisma iz Amarna-zbirke, koje je pisao Rib-addi iz Byblisa. Drugi Sirijski pohod Šuliluliume, bio je potpuni uspeh. Ne samo da je zauzeo prestolnicu Mitani carstva, nego je

ušao i u južnu Siriju do Libana. Kada je Tušrata bio ubijen u jednoj uroti u njegovoj obitelji, Šubiluliuma je na prestolje postavio Mativaza, sina Tušrate, koji je kod njega našao utočište. Davši mu svoju kći za ženu, on je povezoao dve kraljevske kuće.

Kao što je već spomenuto u proučavanju egipatske istorije bilo je to u vreme kada je hetitski kralj opsjedao grad Karkemiš na Eufratu, da mu je Tutankamonova udovica zatražila jednog sina da joj bude muž i kralj Egipta. Princ koji je bio poslan kao odgovor na njenu molbu bio je na putu ubijen pre nego što je uspeo da dođe u zemlju Nila. Kada je to doznao, Šubiluliuma je poveo uspešni pohod na Egipat, ali je bio prisiljen da se povuče, a da nije mogao iskoristiti prednost svoje pobede, jer je izbila kuga, koja je opustošila zemlju Hetita u toku dvadeset godina.

Četiri sina Šubiluliume postali su kraljevi, dvojica od njih još za vreme života svoga oca - jedan u Alepu, a drugi u Karkemišu. Treći sin, Arnuvanda II, nasledio je svog oca na prestolju Hetitskog carstva, a posle njegove smrti, njegov mlađi brat, Muršiliš II popeo se na prestolje. Mnogobrojni suvremeni dokumenti daju nam obilne informacije o vladavini Muršiliša II. On je ustvari trebao obnoviti imperij svoga oca, jer su posle njegove smrti izbile brojne pobune u zemlji. Isto se to dogodilo posle smrti njegova brata Arnuvande. Njegova je istorija prema tome puna vojnih pohoda protiv različitih naroda Male Azije, Sirije, i Egipatskih garnizona.

Sledeći kralj, Mutalu, doživio je također ozbiljnu pobunu podloženog naroda, Gašga, koji su uspjeli da zauzmu i razore hetitsku prestolnicu Hatušaš, prisilivši hetitskog kralja da podigne privremeno negde drugde prestolnicu. Kada je, zbog nekih razloiga, lokalno carstvo Amuru, u severnoj Siriji, htjelo da raskine veze sa Hetitima u prilog Egipta, kojemu je i pre pripadalo, Mutalu je posredovao i sa svojim saveznicima prisilio Amuru da ostane po strani od egipatskog imperija. U ovom momentu on je sreo egipatskog kralja Ramzesa II u bitci kod Kadeša na

Orontu, Ramzes je došao u severnu Siriju da potvrdi svoja stara prava. Tu čuvenu bitku kod Kadeša već smo opisali u vezi s istorijom vladavine Ramzesa II. Iako je Ramzes II tvrdio da je postigao pobjedu, bitka je završila povlačenjem, kojim su Hetiti dobili nešto prednosti. Ovaj se zaključak izvodi iz činjenice, što su posle bitke kod Kadeša Hetiti okupirali sirijsku teritoriju, koja ranije nije bila pod njihovom upravom.

Prijateljstvo s Egiptom. - Urhi-Tešub, sledeći hetitski kralj vladao je 7 godina, kada ga je skinuo s prestolja njegov ujak, koji se prozvaao kraljem pod imenom Hatusil III. Odnosi sa Egiptom u prvim godinama njegove vladavine bili su napeti, kako je to poznato iz pisma koje je hetitski kralj poslao vavilonskom kralju Kadašman-Turgu, u kojem ga kara zbog prijateljstva Vavilona sa Egiptom. Međutim, kasnije je i sam tražio prijateljstvo s Egiptom, i zaključio ugovor sa Ramzesom II u svojoj 21. godini.

PROBNA HRONOLOGIJA VREMENA SUDIJA¹

IZRAEL POD SUDIJAMA	EGIPATSKI KRALJEVI XVIII dinastija	HETITSKI KRALJEVI
Invazija Kanaana 1405	Amenhotep III 1412-1375	Hatusiliš
Izrael pod Jošuaom i starješinama 1405-1366	Ikantun, Smerkare 1387-1366	Tuthalya III, Arnuwanda II, Šubiluliuma
Otnijelovo oslobađanje od Huzanratanijeva osmogodišnjeg ugnjetavanja 1358	Tuatnkamon, Eya 1366-1353	"
Mir od 40 godina	Harmhab 1353-	"

1356-1316	1320	
IZRAEL POD SUDIJAMA	EGIPATSKI KRALJEVI XIX dinastija	HETITSKI KRALJEVI
Ehud se oslobađa od 18 godina Moapske opresija 1298	Ramses I 1329-1319 Seti I 1319-1299 Seti u Palestini 1319 Ramses II 1299-1232	Arnuwanda Muršiliš II Mutalu
80 godina mira južnih i istočnih plemena 1298-1218	Bitka kod Kadeša 1295	
Debora i Barak se oslobađaju nakon Jabinske opresije od 20 godina na severu 1258		Urhi-Tešub Hatušiliš III
Mir na severu 1258-1218		Poslednji slabi kraljevi Hitita
Gideon se oslobađa od sedmogodišnje opresije Medijanaca 1211	Merneptah i drugi slabi kraljevi 1232-1200	Kraj kraljevstva Hitita oko 1200.
IZRAEL POD SUDIJAMA	EGIPATSKI KRALJEVI XX dinastija	
Gideonova vladavina 1211-1171	Ramzes III 1198-1167. Rat s pomorskim narodima 1194-1191	

Tola, Jair, Jefta, Abezan, Ahijalon i Abdon 1168-1074	Ramzes IV-XI 1167-1085	
Početak filistejske opresije 1119		
Samsonovi uspesi 1101-1081	<u>XXI dinastija</u>	
Kovčeg oduzet, Helijeva smrt 1099		
Bitka kod Eben-Ezera, Filistejci potučeni 1079	(Amonov prvosveštenik kao kralj Egipta)	
Samuel sudija 1079-1050	1085-950	

Primedba: Nemoguće je odrediti tačne datume različitih doba pojedinih sudija, kao i drugih događaja ovog perioda. Datumi navedeni ovdje su samo sugestivne prirode, dok su datumi egipatskih kraljeva prilično ispravni.

Ovim je otpočeo period uske saradnje između dve zemlje, koja je bila još više učvršćena ženidbom Ramzesa II sa Hatušilovom kćeri posle 13 godina. Hetiti su smatrali nemir među Egejskim narodima kao upozorenje na dolazeće zlo, te su prema tome željeli prijateljske odnose sa svojim istočnim i južnim susjedima - Kasitskim vladacima u Vavilonu i Egipćanima. Ovi koraci bili su besplodni, jer ni Egipat, niti Kasiti u Vavilonu nisu bili dovoljno jaki, da zaštite Hetite da ne postanu plijen napredovanja pomorskih naroda kroz Malu Aziju, Siriju i Palestinu.

Sledeća tri hetitska kralja, Tatalija IV, Arnuvanda III i Tatalija V bili su prilično slabi vladari. Vrlo je malo dokumenta ostalo koji bi osvetlili njihovu vladavinu. Jedan ugovor s vazalnim carstvom Amuru u Siriji predviđena je

zabrana za Asirska dobra i zabranjuje Asirskim trgovcima, da prolaze kroz zemlju. Ovo pokazuje, da je Asirija bila u svom usponu i prema tome smatrana neprijateljem. Mernepta je iz Egipta pomogao hetitima za vreme teške gladi, u vreme Tatalije IV, šaljući im žito, ali je moć Hetita u to vreme bila stvar prošlosti, te se njihov pad nije više mogao odložiti.

Pad Hetitskog imperija. - Oko 1200. godine je velika katastrofa učinila iznenadni kraj Hetitskom imperiju. Ovo je potvrđeno nenadanim prestankom i nastankom sveg dokumentarnog materijala o Hetitima iz tog vremena kao i egipatskom tvrdnjom da su "Hati opustjeli". Nijedna sila nije bila u stanju da se odupre pomorskim narodima, koji su se sada kao rijeka izlili kroz zemlje na severu. Arheološki dokazi slažu se s ovim razmatranjima, pokazujući da su gradovi Anatolije spaljeni u ovo vreme nakon toga što su ih neprijatelji porušili.

Hetitska kultura i politički utjecaj potpuno su isčezli iz Male Azije u odnosu na Hetitski imperij, iako su ranije podloženi gradovi-države severne Sirije i Mezopotamije nastavali sa Hetitskom kulturom i tradicijom više veka, sve dok ih nisu apsorbirali Asirci u devetom veku. Gradovi kao što su Hamath na Orontu, Karkemiš na Eufratu i Karatepe na rijeci Ceyhan pokazuju uravnoteženu mješavinu domaće, aramejske, ili čak feničke kulture sa kulturom Hetita. Ovo su bili hetitske države s kojima je Salamun vodio cvatuću trgovinu (2.Dnev.1,17.), i koji su se bojali Sirci Elizejevog doba, kad su napustili opsadu Samarije (2.Car.7,6.7.). Ovi gradovi-države nazvani su hetitskim carstvom ne samo u biblijskim izvještajima, nego i u Asirskim zapisima iz tog vremena. Ustvari, cijela Sirija bila je poznata kao hetitska zemlja u Asirskim izvještajima o tom periodu. Kad su gradovi severne Sirije zauzeti i razoreni, a njihovo stanovništvo odvedeno u Asiriju u 9. i 8. veku, izumrlo je potpuno svako poznanje kulture jezika i pisma Hetita, a tek je nedavno uskrslo iz svoga sna koji je trajao više od dva i pol tisućljeća.

5. POSTANAK I RAZVOJ POMORSKIH NARODA (1400-1200 pr.Hr.)

Pomorski narodi spominjani su u egipatskim izvještajima iz vremena Mernepte i Ramzesa III i u izvještaju o razorenju hetitskog imperija. Međutim, naši izvještaji o ovim narodima su vrlo ograničeni, a sastoje se jedino od legendi koje je sačuvao Homer, od egipatskih izvještaja, od nekoliko arheoloških izvještaja i od nekoliko biblijskih tvrdnji.

U različitim egipatskim dokumentima koje su arheolozi otkrili ime "pomorski narodi" pojavljuje se kao zajedničko ime za Likijce, Ahejce, Sardinjane (Šerde), Sicilijane (Siculi), Danajce, Vešveše, Teukrijance (Tokere) i Filisteje (Pelešet). Egipat je uvek imao nekih veza sa narodima Krete, otocima Egejskog mora i Grčkim kopnom, kako se to vidi iz prisustva egipatskih predmeta u tim krajevima i Egejskog grnčarstva u Egiptu. Do Amenotepa III grnčarstvo sa Krete češće se nalazi u Egiptu nego u drugim grčkim pokrajinama. Također najviše egipatskih predmeta do tog vremena pojavljuje se na Kreti. Posle prekida odnosa Amenotepa III sa Kretom, što se vidi iz nestanka egipatskih predmeta posle tog vremena na Kreti, pojavljuju se takvi predmeti na sedam mesta na grčkom kopnu i drugim otocima, što pokazuje da je Egipat razvio veće veze s tim područjima. Arheološki izvještaji sa Krete pokazuju da je bogata kultura Krete, nazvana Minoa II završila razorenjem velike palače u Knosu. Bio je to događaj koji se morao odigrati između 1400. i 1350. pr.Kr. Posle ovog razorenja vide se tragovi primitivnije kulture naroda koji su upali u zemlju.

Homerske legende o razorenju i nestanku moćne pomorske sile Atlantide, mogu se odnositi na Hretu, koja je pala pod invazijom nepoznatih naroda, koji su razorili i uništili njenu kulturu i silu kojima je vladala nad drugim grčkim plemenima. Ovaj događaj ogleda se i u legendi o grčkom heroju Tezeju, koji je oslobodio Grke ropstva Minosa sa Krete u čijem labirintu je živio Minotaur.

Verovatno nećemo nikada doznati što se ustvari zbilo, ali je jasno da su se podloženi narodi egejskih ostrvoa udružili i svojim dugačkim brodovima borili protiv galija Minosa, koji je tako dugo imao monopol na unosnu trgovinu sa Egiptom i drugim zemljama. Razorenje egipatske flote omogućilo je invaziju ovog bogatog ostrvoa i uništenje njegove kulture. Od tog vremena trgovina na centralnom Mediteranu leži u rukama naroda egejskog mora, naročito onih, na obalama Male Azije i grčkog kopna.

Seoba pomorskih naroda. - Seoba naroda nije prestala sa uništenjem i zauzimanjem Krete. U XIII veku preplavili su zapadne obale Male Azije narodi koji su govorili grčki, a u poslednjim godinama Ramzesa II pomorski su narodi i Libijci ušli u zapadnu deltu i proširili svoje boravište sve do vrata Memfisa i Heliopolisa. Mernapta, sin Ramzesa II trebao se suprotstaviti masovnoj invaziji ovih naroda, ali je ipak uspeo da ih pobedi i da spasi Egipat od zapadne opasnosti. U njegovo vreme odigrala se velika invazija iz centralne Anatolije, u koju su ušli pomorski narodi. Ovo je značilo kraj hetitskog imperija i razorenje bogatih, severno-sirskih gradova, među kojima je Ugarit (Ras Šamrah). Zapadni zavojevači zauzeli su i Cipar. Već je i ranije iznešeno, kako je prošao njihov napad na Egipat, za vreme Ramzesa III.

Filisteji. - Posle ovih bezuspešnih pokušaja, da se zauzme zemlja Nila izgleda da se većina osvajača koji su izbegli smrti i zarobljenju, vratila na zapad. Tiekery i Filisteji su međutim ostali u zemlji. Filisteji su pronašli neka srodna plemena u južnom obalnom području Palestine, koja su ovdje očigledno živela već vekima (vidi Post.21,34., 26,1., Izl.13,17.18.), i značajno pridonjela njihovoj vojnoj moći. Posledica toga bila je, da su Filisteji, koji su ranije bili tako slabi, da su tražili prijateljstvo sa Abrahamom i Izakom (Post.21,22-32., 26,26-33.), i bili tako nevažni, da se njihova imena nikad ne pojavljuju u izvještajima Egipta 12. veka, postali najveća opasnost izraelcima, koji su zauzimali brdske predele Palestine.

Da su Filisteji ustvari pripadali narodima, koji su zauzeli

i razorili staru kulturu na Kreti, može se zaključiti iz tekstova, kao što je Jer.47,4., gde se Filisteji nazivaju "ostatak ostrva Kaftora (Krete)", ili Amos 9,7., gde se kaže, da je Bog izveo "Filisteje iz Kaftora". Drugi tekstovi (1.Sam.30,14., Ez.25,16. i Sof.2,5.) iznose Krećane i Filisteje kako zajedno zauzimaju isto područje. David je izgleda imao tjelesnu stražu od Kereteja i Feleteja, tj. Krećana i Filisteja (2.Sam.15,18., 1.Car.1,38.44.), slično kako je to bio običaj Ramzesa III, koji je Filisteje, Sardinjane i druge pomorske narode, koje je zarobio učinio vojnicima svoje armije. Ovi strani plaćenici, sa 600 Filisteja iz Geta (2.Sam.15,18.) bili su ustvari jedini vojnici koji su ostali verni Davidu u vreme Apsalomove bune.

6. IZRAEL POD SUDIJAMA (oko 1350 - 1050)

Asirsku i vavilonsku istoriju druge polovice drugog tisućljeća pre Hrista, proučavat ćemo u vezi s njihovom kasnijom istorijom, pošto ovi narodi nisu igrali važnu ulogu u zapadnoj Aziji kroz to vreme. Međutim, posle pregleda istorije naroda, koji su okruživali Izrael za vreme njihovog zauzimanja Hanana i perioda, kad su oni bili ili pod upravom Sudija, ili ugnjetavani od neprijateljskih naroda, potrebno je da sada proučavamo istoriju Božjeg naroda koji je glavni predmet biblijskih izvještaja. Sve što je poznato o istoriji manjih naroda hanana kroz ovo vreme spomenut će se na odgovarajućim mestima, a ne u odvojenim člancima.

Hronologija ovog perioda. - Vreme između zauzimanja Hanana i uspostavljenja jevrejskog kraljevstva poznato je kao razdoblje Sudija. Hronologija ovog perioda zasniva se na datumu smrti Salamunove. Hronologija koju smo prihvatili u ovom komentaru, stavlja Salamunovu smrt u godinu 931/30 pr.Hr., tj. u jevrejsku godinu, koja se računa od jeseni 931.do jeseni 930. Prema tome, bi datum početka zidanja salamunova hrama u 4. god. njegove vladavine (1.Car.6,1.,11,42.), koja je 967/66.,padao u proljeće 966. godine.

Zidanje hrama otpočelo je u 480. god. posle izlaska (1.Car.6,1.). Prema tome, izlazak se može staviti u 1446/45. god. (proljeće 1445.), a prelaz preko Jordana 40 godina kasnije (Jozua 5,6.10.) u godinu 1405. od 480 godina iz 1. Car. 6,1. treba odbiti 40 godina vladavine Saula (Dela 13,21.), 40 godina Davidove vladavine (1.Car.2,11.) i 4 godine Salamunove vladavine. Ovih 84 godine oduzete od 480 godina stavljaju krunisanje Saulovo u 396. godi. od izlaska, ili 356.god. od zauzimanja Hanana, dajući nam tako godine 1405 do 1151/50. kao period od Jozue do Samuela.

Još jedan kronološki podatak daje nam Sudija Jefte na početku svog službovanja: "Izrael živi u Hezebonu... i po svim gradovima... 300 godina" (Sud.11,26.). Ovih 300 godina vode nas natrag do zauzimanja ovog područja pod vodtvom Mojsija, u poslednjim godinama njegova života (Pon.2,26-37.). Ova tvrdnja traži da se zauzimanje za vreme Jozue i starješina zajedno sa suđenjem Otonijela, Aoda, Samgara, Debore i Baraka, Gedeona, Tole i Jaira, kao i međuperiodi ugnjetavanja uključi u 300 godina između zauzimanja i vremena Jefte.

Uklopiti ova razdoblja u 300 godina ne pretstavlja velike teškoće, pošto se pretpostavlja, da su neke sudije vladali istovremeno- jedan možda u Transjordaniji, a drugi u zapadnoj Palestini, ili jedan na severu a drugi na jugu. Također je moguće, da su neka plemena u jednom delu zemlje uživala mir i sigurnost, u vreme kada su druga plemena bila pod vlašću neprijatelja. Na ovo, na pr. ukazuje ugnjetavanje Hananaskog kralja Jabina iz Azora, koje je prestalo pobedom Debore i Baraka nad Sizarom, zapovjednikom Jabinove armije (Sud.4). U Deborinoj pobedničkoj pjesmi prebacuje se nekim plemenima što su propustila da pomognu svojoj braći u borbi za oslobođenje od tiranije nasilnika (Sud.5,16.17.). Ova plemena verovatno nisu osećala potrebu da stave na kocku svoje živote, dokle god su sama uživala mir, kako je to bio slučaj posle Aodovog oslobođenja od ugnjetavanja Moabaca i Amaleka (Sud.3,30.). Taj mir je trajao 80

godina.

Od Jefte do krunisanja Saula prošlo je 57 godina, prema kronološkim podacima Biblije. Dok je Jefte vladao nad istočnim plemenima, učinivši kraj osamnaestogodišnjem ugnjetavanju Amobaca, Filisteji su počeli ugnjetavati one na zapadu. Oni su oteli kovčeg u doba Helija, koji se nalazio u Silu 300 godina. Za vreme ovog ugnjetavanja Filisteja, Samson se podigao i počeo da "oslobađa Izraela" (Sud.13,5.). Samuel je verovatno bio suvremenik Samsonov, koji je delovao na jugozapadu, dok je Samuel delovao u brdima centralne Palestine (1.Sam.7,16.17.). Samuel je bio poslednji sudija koji je mudro upravljao Izraelom. On je dugo vremena bio jedini vođa svoga naroda pre nego što je izabran kralj Saul.

Prilično uvrđena hronologija Egipta iz ovog razdoblja i nekoliko ključnih datuma biblijske hronologije dozvoljavaju nam eksperimentalnu rekonstrukciju razdoblja Sudija, koja nam daje sledeću kronološku sinhronizaciju (vidi tablicu prethodnu).

Narodi Kanaana i njihova kultura. - Najraniji prastanovnici Palestine nisu bili Semiti, kako se to vidi iz imena najstarijih prebivališta, ta imena, naime, nisu semitska. Prema kraju drugog tisućljeća pr.Hr. Amoriti su zauzeli Hanan i stojećima činili njegovu vladajuću klasu. Rani Hetiti, od kojih se mogu tek tragovi nazreti u tekstovima koji dolaze iz vremena kasnijeg perioda imperija, nastavali su izvjesne delove Palestine, kao i Hurijanci, naročito na jugu. Od jedanaest naroda koje Post.10,15- 19. naziva Hananejskim, Hetite i Amorite smo već spomenuli. Šest drugih živeli su u Siriji i Fenikiji, naime Sidonci i Zamariti na obali, Araceji, sa svojom prestolnicom Irquata, poznatom iz Amarna-pisma, na severu Tripolisa, Sineji, čiji je glavni grad Sianu, spomenut u asirskim izvještajima su još neidentificirani, Arvadeji sa svojim gradom Arvadom u severnoj Fenikiji, Hamateji u unutrašnjosti Sirije. Ostala tri hananska plemena, Jebuzeji, Gergezeji i Heveji nisu poznata vanbiblijskih izvještaja.

Svi ovi narodi, koji su živeli u zemlji između dve velike

civilizacije starog doba - Egipta na jugu i Mezopotamije na severu - bili su pod jakim utjecajem kultura tih zemelja. Iako su Palestina i Sirija živele vekima pod političkom dominacijom Egipta, sve do vremena osvajanja od Izraelaca, ipak su bili jači kulturni utjecaji Mezopotamije nego Egipta. Razlog ovoj čudnovatoj stvarnosti verovatno leži u etničkim vezama. Pošto svi ovi narodi govore semitskim jezicima koji su tijesno povezani sa onima koji se govore u Vaviloniji i Asiriji, oni su bili više privezani istočnoj kulturi, negoli kulturi svojih političkih gospodara. Otuda nalazimo vavilonski jezik i pismo upotrijebljene u cijelokupnom dopisivanju između pojedinih upravitelja gradova, i između njih i egipatskog dvora. Glinene tablice su im služile kao materijal za pisanje, isto kao i njihovim istočnim susjedima. Da se umjetnost pisanja neobično proširila vidi se iz činjenice, što su tekstovi klinastog pisma nađeni prilikom raznih iskopavanja u Palestini: u Sihemu, Tanahu, Tell el Hesi i Gazeru, a isto tako iz stotina pisama iz Amarne, koja, iako su otkrivena u Egiptu, potiču iz Palestine i Sirije. U razdoblju o kojem govorimo verovatno je izumljeno u rudarskom području na Sinaju alfabetsko pismo, pri kraju perioda patrijaraha, počelo sve više upotrebljavati. Kratki natpisi pisani alfabetskim pismom pronađeni su u Lahisu, Bet Shameshu, Sihemu i drugde. Oni ukazuju na to, da su narodi tog vremena bili željni da pišu i upotrebljavaju novo pismo, zbog njegove očite prednosti nad teškim, nerazumljivim klinastim ili hijeroglifskim pismom sa njihovih mnogo stotinama znakova.

Iskopavanja palestinskih gradova, koja se odnose na razdoblje pre ulaska Izraelaca u zemlju, pokazuju, da je stanovništvo dostiglo visoki nivo u zanatstvu, naročito u građenju gradskih utvrđenja i konstrukciji tunela u stijena. Jebuzeji su, na pr. iskopali okomit šaht unutar zidova Jerusalima do dubine koja je bila jednaka razini izvora Gehona koji se nalazio na priličnoj udaljenosti izvan grada u dolini Kedrona. Od dna ovog šahta oni su prokopali horizontalni prolaz do izvora, kroz koji su mogli da grad

opskrbe vodom u vreme nevolje, a da ne izlaze iz grada.

Veličanstveni tunel za vodu iskopan je također u Gezaru, a sastoji se od ogromnog stepeništa, dugačkog oko 219 stopa usječenog u živu stijenu. Ovaj je tunel na ulazu visok 23 stope, a širok 13 stopa. ali se smanjuje prema kraju. Gornji dio tunela je u obliku volte, a usporedan je sa stepenicama. završava kod velikog izvora 94,5 stope ispod površine stijene, a 130 stopa iznad današnje površine. Znakovi oruđa pokazuju da se posao obavljao kamenim oruđem, a sadržina otpadaka u njemu ukazuje, da se tunel prestao upotrebljavati uskoro poslije jevrejske invazije. I danas je tajna kako su stari građai Gezera mogli znati, da će nakraju svog tunela naći veliko podzemno jezero.

Ovi uspesi građevinarstva, koji pokazuju visoki nivo materijalne kulture Hananaca u vreme jevrejske invazije, samo su primeri mnogih hananskih dostignuća koja su otkrivena u poslednje vreme.

Kanaanska religija i obredi. - Iako istina da je stanovništvo Palestine pre izraelaca dostiglo visoki kulturni nivo, njihovi religiozni propisi i obredi bili su većinom sramni. Iskopavanja hananskih hramova i svetih mesta otkrila su mnoge predmete kultova hananskog porekla, U Ras Shamri, starom Ugaritu pronađeni su mnogi hananski tekstovi mitološke prirode: pisani alfabetskim klinastim pismom oni su bacili mnogo svijetla na jezik, poeziju i religiju hananejaca iz sredine drugog milenija pr. Hr. Oni čine naš glavni izvor obavještenja, o religiji zemlje koji je Izrael pobedio i zauzeo.

Izgleda da su u Palestini narodi imali brojna svetišta na otvorenom, nazvana "bamoth", Biblija ih naziva "visinama". Izraelci su bili oduševljeni ovim "visinama", preuzeli su ih i posvetili ih Bogu. Usprkos njegove jasne zapovijedi da se njemu treba klanjati samo na jednom mestu, mestu gde je podignuta svetinja (Pon.12,5.11.). Mnogi su proroci osuđivali ova paganska mesta bogoslužnja (Jer.7,31., 19,13., 32,35., Ozej 4,12.13.15., 10,8., Amos 2,8., 4,4.5.), ali je bilo neobično teško narod

odvojiti od njih. Čak i neki od najboljih kraljeva - Amazija, Oza, i Jotam - nisu ih razorili (2.Car.14,3.4., 15,4.34.35.).

Jedna od najbolje sačuvanih "visina" otkrivenih u Palestini nađena je kod Gazera, na pola puta između Jerusalima i obale. Bilo je to otvoreno mesto bez ikakvog traga građevinarstva. Međutim, ono je sadržavalo više špilja od kojih su neke bile pune pepela i kostiju, verovatno ostataka žrtava, pošto su kosti bile ljudske, ženske i dječje, dojenčadi, stoke, ovaca, koza i jelena. Dve takve špilje povezane su bile uskim krivudavim tunelom, tako da se jedna od njih mogla upotrebljavati kao sveto mesto, gde je poklonik mogao prisustvovati obredu. Svaka prošaptana reč u manjoj špilji čula se jasno u većoj. Nije nemoguće, da je neki objekt kulta, možda neki idol nekada stajao pred rupom u zidu, koja je povezivala dve špilje i da su poklonici umišljili, da su primili odgovore na svoje molitve, u svojoj špilji. Slična obredna mesta poznata su iz Grčke i Mezopotamije. U sredini glavne špilje bio je veliki blok kamena, na kojem je ležao kostur djeteta, verovatno ostaci poslednjeg djeteta žrtvovanog na tom mestu.

Na površini pronađen je niz od 10 kamenih stupova. Najviši od njih bio je skoro 11 stopa visok, a najniži 5,5 stopa. Na jevrejskom se takav kameni stup zove "masebah", "lik" (Lev.26,1., Pon.16,22., Mih.5,13.), ispravnije "stub". Nije poznato, da li su ovi stupovi bili povezani sa klanjanjem suncu, ili su bili simboli plodnosti predstavnici "svetog phallus erectus". Više oltara bilo je povezano s visinom, a na podnožju stijene otkrivene su mnoge rupe u obliku vrča, verovatno upotrebljavane za primanje tekućina ili "žrtava od pića".

Druga dobro sačuvana "visina" nađena je na jednom od brežuljaka u blizini Petre, prestolnice Edomaca. Iako je ovo sveto mesto mnogo kasnijeg datuma (1. st.pr.Hr.), ono se vrlo malo razlikuje od sličnih mesta ranijeg vremena. U živoj stijeni isklesan je veliki oltar. Stepenište od sedam stepenica vodi do najgornjeg ognjišta. Pred oltarom je veliko pravokutno postolje sa uzdignutom platformom na sredini, gde se ubijala žrtva. Skoro potpuno kvadratni

rezervoar za vodu isječen je u stijeni za upotrebu pri obredima pranja. Ova "visina" ima također karakteristične udubine u obliku vrčeva za izlivanje žrtava od pića. U blizini nalaze se uspravni stupovi u obliku obeliska, bez kojih bi takva "visina" verovatno bila nepotpuna.

Hananaski su hramovi otkriveni i u palestinskim gradovima Megidu i Bet Shanu. Ove svete građevine obično se sastoje od dve prostorije: unutrašnja sa uzdignutom platformom na kojoj je kip kulta stajao u početku, služila je kao glavno svetište. Međutim, hananski kult nije bio ograničen samo na hramove i "visine". Brojni mali kameni oltari koji su nađeni u cijeloj Palestini pokazuju da je narod imao privatne oltare, gde je prinosio žrtve. Ovi su kameni oltari obično isječeni iz jednog bloka kamena. Ognjište je bilo na gornjem delu sa 4 rogla na uglovima; likovi kulta nađeni su u velikom broju pri svakom iskopavanju u Palestini. Većina od njih su male figurice koje predstavljaju gole boginje sa naglašenim seksualnim obilježjima, pokazujući da su bile vezane sa kultom plodnosti oko koje je bio usredotočen najveći dio hananskog bogoslužja.

Kanaanska božanstva. - Na čelu kora bogova stajao je El, nazvan "otac godina" i "otac ljudi", koji je bio predstavljen bikom. Usprkos tome što ga se smatralo najvišim bogom, mislilo se da je star i umoran, pa prema tome slab i nježan. Prema jednom kasnijem feničkom naučniku, Philo iz Byblosa, El je imao tri žene: Astartu, Ašeru i Baltis (verovatno Anath), koje su u isto vreme bile njegove sestre. U tekstovima nađenim u Ugaritu, Ašera se smatra ženom Ela.

Kao zaštitnik mora Ašera je nazvana "Ašera mora", ali i "stvoriteljica bogova" i "svetost", i u Hananu i u Egiptu. Ona je obično predstavljana na slikama i reljefima kao lijepa gola prostitutka kako stoji na lavu i drži u jednoj ruci ljiljan, a u drugoj zmiju. Izgleda da joj se klanjalo pod simbolom debla, "gaja" ("lug", 2.Car.17,10.). Izraelci su je spremno prihvatili jer izgleda da su se klanjali simbolima kulta posvećenog Ašeri skoro bez prekida za vreme

perioda pre izlaska, bili su naime u stalnom stanju otpada.

Drugo važno hanansko božanstvo bila je Astarta, jevrejski Astarot, "velika boginja koja zatrudni, ali ne rađa". Nju se crta kao голу ženu koja jaši na galopirajućem konju, držeći u ruci štit i koplje. Feničani su joj pripisivali dva sina, prema Philou iz Byblosa, njihova su imena bila: Pothos "seksualna želja" i Eros "seksualna ljubav". Grubo izrađene plakete Astarte nađene su u brojnim iskopavanjima u Palestini, ali je značajno da nisu otkrivene iz ranog doba izraelaca. Ovo se vidi iz iskopavanja u Betelu, Gabi, Tell en-Nasbehou i Silou, što pokazuje da su se rani izraelci klonili hananskih idola.

Anatah, treća najveća boginja hananejaca, bila je najnemoralnija i krvožednija od svih božanstava. Verovalo se da ju je osramotio njezin brat Ball. To je bila stalna tema hananske mitologije, koja je našla mesta i u literaturi egipćana. Usprkos toga, ona je uvek nazvana "djevicom", čudno mišljenje mišljenje hananaca o djevičanstvu. Njezina želja za krvlju bila je neutaživa. Njezina ratnička junaštva opisana su u brojnim tekstovima. Tvrdilo se, da ona pobeđuje narode istoka i zapada, da skida glave kao snoplje, a odsjeca ruke, da lete oko nje kao skakavci. Dalje se opisuje, kako veže glave za svoja leđa, ruke oko pojasa, dok stoji u krvi do koljena. Čineći tako, ona je nalazila toliko oduševljenja, da su se njena jetra tresla od smjeha. Još više, ona je uživala ubijajući ne samo ljudska bića, nego i bogove. Ona je na pr. ubila boga Mot-a. Ona ga je mačem rasjekla, spalila vatrom, samljela u ručnom mlinu i konačno posijala po poljima.

Ball, iako nije bio glavni bog, igrao je najvažniju ulogu hananskom koru bogova. Njega se smatralo sinom Ela, glavnog boga i bratom Anath. Držalo ga se odgovornim za munje, gromove i kišu, mislilo se da on donosi plodnost hananskoj zemlji, koja je isključivo zavisila od kiše za svoje poljoprivredne uspehe. Na početku suhog doba, kako su njegovi poklonici smatrali, Balla je ubio zli bog Mot, a pri godišnjem prazniku njegovog vaskrsenja, verovatno u vreme ranog dažda, bila je prilika velikog

veselja i praznovanja. Baal je glavna figura svake mitološke poezije Ugarita, ustvari, cijelokupne religiozne literature. Kada se u doba Ilije Izrael priključio klanjanju Baalu, dokazana je njegova nemoć time, što nije bilo kiše tri i pol godine. Bog je želio da njegov narod nauči da uvođenje klanjanja Baalu neće povećati plodnost zemlje, nego će zapravo donijeti glad. Na brdu Karmelu Ilija je dao konačni prikaz da je Baal bespomoćan kao bog kiše, zapravo da on niti ne postoji.

Pored spomenutih bogova, bila je još množina drugih božanstava sa manjom vrijednosti, ali nedostatak mesta ne dopušta nam da damo više nego kratki pregled opšte religije hananejaca, različita dela hananejskih bogova, njihovo veselje u prolijevanju krvi, njihovim šalama i nemoralnim delima. Međutim, može biti dovoljno reći da je hananska religija bila jednostavno odraz morala naroda. Ljudi ne mogu stajati na višoj moralnoj razini od svojih bogova. Ako bogovi čine preljubu, rodoskrvnjivanje i razvrat, ako oni uživaju u prolijevanju krvi i besmislenim umorstvima, tada niti njihovi poklonici neće drukčije postupati. Prema tome nije čudno da se u hramovima vršila obredna prostitucija oba pola, da su u ovim "svetim kućama" homoseksualci sačinjavali priznati ceh i da su se na praznične dane održavale najnemoralnije orgije u hramovima i na "visinama". Također nalazimo da su djeca bila žrtvovana na olatrima ili živa sahranjena da bi se umirio neki ljutiti bog; da je bilo rašireno klanjanje zmiji i da su hananci ranjavali i osakaćivali sebe u vreme žalosti, praksa koja je bila zabranjena izraelcima (Lev.19,28., Pon.14,1.).

Plodovi Kanaanske religije.- Utjecaj njihovog religioznog mišljenja na način života dobro je ilustriran u priči o smrti Nabota od ruke Jezabele, zbog toga, što je odbio da se odreče svog vinograda u korist Ahaba (1.Car.21). Kada je Nabot odbio Ahabovo traženje, kralj je bio duboko uvrijeđen i ožalošćen, ali ipak nije vidio razloga da išta nažao učini Nabotu. Međutim, njegova žena, fenička princeza i strasna obožavateljica hanananskih bogova i

boginja, kao što su Ball i Ašera, odmah je našla način da se Nabot ubije i njegova imovina oduzme.

U literaturi iz Ugarita nađena je slična priča. Boginja Anath je željela da dobije luk, koji je pripadao Aquhatu. Ona je tražila da joj da luk za zlato i srebro. Kad je on odbio da se rastavi od svoga loka i savjetovao da si da jednog napraviti, ona je pokušavala da promijeni njegovu odluku obećavši mu večni život. Kada ni to nije pomoglo, ona je organizirala njegovu smrt i tako si osigurala željeni luk. Mi ne znamo da li je Jezabela znala ovu priču i da li ju je ona inspirirala ili ne, ali nije čudno da jedna žena koja koja je odgojena u društvu gde se pričaju takve priče o bogovima nema obzira u primenjivanju sličnih sredstava da postigne svoje namere.

Zbog nemoralnosti i pokvarenosti Hananaca Izraelcima je bilo zapovjedbno da ih unište. Razumijevanje religije i nemoralno povezano sa hananskim pobožnostima obješnja Božju strogost prema narodu, koji je tako živio.

Prelaz preko Jordana. - Kritičari Biblije objavljuju da je povijest o prelasku Izraela preko Jordana neverovatni mit, da bi bilo potpuno nemoguće, da rijeka prestane teći kroz vreme koje je potrebno da tako veliko mnoštvo pređe na drugu stranu. Činjenica je međutim, istorijski izvještaji tako pokazuju, da je u poslednjih sedamstotina godina najmanje dva puta Jordan iznenada prestao teći i mnogo milja rečnog korita ostalo je suho satima. Kao rezultat jednog potresa u noći 8. prosinca 1267. veliki dio zapadne obale, s druge strane Damijeha, kliznuo je u vodu i tako potpuno zajazio njen tok kroz 16 sati. Ovo je upravo mesto gde, prema biblijskom izvještaju, "ustavi se voda što tecijaše ozgo i stade i jednu gomilu" (Jozua 3,16.). Kod Damijeha, biblijskog grada Adame, nedaleko od ušća Jaboka u Jordan rečna dolina se toliko sužava da čini uski kanal, koji pruža mogućnosti, da se potpuno blokira rijeka na vrlo jednostavan način.

11. srpnja 1927. rijeka je ponovno osušila. Klizanje zemljišta u blizini Damijeha, prouzročeno teškim zemljotresom, ponijelo je sa sobom zapadnu obalu reke i

tako blokiralo njen tok kroz 21 sat i potopilo veliku ravnicu kod Damijeha. Kasnije su vode opet prokrčile put u svoj uobičajeni kanal. Za istorijske tačnosti ovih datuma vidi John Garstang, The Story of Jerihon i Kalner-Amiram Izrael Exploration on Journal.

U svjetlosti ovih dokaza kritičari će bez sumnje sada željeti da odbace čudo na Jordanu iz Jozuinog vremena kao običan prirodni fenomen, kao rezultat zemljotresa. Bilo kakvo objašnjenje, bez obzira koliko bilo neverovatno, mnogim se ljudima čini bolje nego li da priznaju da Bog čini čuda. Mi bismo pitali: Kako bi mogao Jozua znati, dan ranije, da će zemljotres blokirati rijeku 20 milja uzvodno? Još neverovatnije, kako bi on mogao znati tačni trenutak zemljotresa, da bi naredio sveštenicima, koji su nicali kovčeg, da krenu napred, tako da bi njihove noge došle do korita reke upravo, kad je voda prestala teći (Jozua 3)? Da li su ovi biblijski kritičari, u stanju da proizvedu zemljotrese? Ili, mogu li oni čak i unapred reći dan i sat, kad će se neki dogoditi, ili regulirati njegov učinak prema svojim potrebama? Odgovor je ne! A ovaj zvučni NE briše zauvek narazumne prigovore jednostavnom biblijskom podatku da se dogodilo čudo. Mi ne znamo da li je Bog prouzročio zemljotres u ovoj prilici ili nije. Mi znamo, da on trese zemlju i čini da ona drhti (Ps.60,2., Iz.2,19.21.) i da elementi ispunjavaju njegovu volju (Ps.148,8.). I samo tresenje zemlje, iako opisano od ljudi kao zemljotres, je u ovom slučaju na Jordanu pravo čudo.

Zauzimanje Kanaana za vreme Jozue. - Jerihon je bio prvi grad koji je zatvorio put Jevrejima. Jeriho Jozuinog vremena smatra se od srednjeg veka Tell es-Sultan, koji se nalazi u blizini modernog Jerihona nedaleko od reke Jordana. Pri iskopavanju starih ruševina grada, prof. John Garstang pronašao je ostatke gradskih zidova, koji su pokazivali znakove razorenja, koje je on pripisao zemljotresu. Više razloga vodilo ga je do zaključka, koji je donio o ruševinama Jerihona Jozuinog vremena. Ali, najnovija istraživanja vršena pod vodstvom Dr. Kathleen M. Kenyon-a nisu potvrdila sve Garstangove pretpostavke.

Nisu pronađeni nikakvi ostaci niti zidova niti građevina, koji bi se mogli pripisati periodu od 16. do 15. veka. Međutim, grobnice starog Jerihona sadrže ostatke grnčarstva koji ukazuju na sahrane vršene do 14. veka pr.Hrista (Primedba: mogućnost da se promijeni Garstangovo mišljenje objavljeno je u prvom volumenu. Tada se još nije znalo za ove podatke koje sada dajemo). Nažalost, gornji slojevi toga brda nađeni su tako strašno razoreni erozijom, da nisu nađeni ostaci kasnijeg grada. Prema tome dolazi u pitanje, da li će to mestim ikada dati arheološke dokaze, koji bi dali više svjetla biblijskoj istoriji o padu Jerihona (Jozua 6.).

Međutim, iz Biblije mi znamo da je ovaj grad, koji je bio prvi zauzet, pao kao rezultat božanske intervencije i kao akt osude, koju su hananci sami izazvali. Jako uvrđeni grad bio je nenadano razoren, a njegovo stanovništvo i sve što je bilo u gradu - sa izuzetkom Rahanbe i njene obitelji - bilo je spaljeno.

Sledeći grad, koji je zauzet posle pada Jerihona, bio je mali gradić Haj (Jozua 8). Arheolozi su indetificirali Haj sa ruševinama et-Tell-a iskopanima za vreme triju iskopavanja pod vodstvom Judith Marquet-Krause, od 1933-35. Međutim, ovo ne može biti ispravno, jer je otkriveni grad bio jedan od najvećih u staroj Palestini, dok Biblija govori o Haju kao gradu mnogo manjem od Jerihona (Jozua 7,3.). Osim toga, iskopavanja su pokazala, da je et-Tell bio razoren više veka pre Izraelaca i da je ležao u ruševinama stotinama godina u vreme kada je Jerihon pao u ruke Izraelaca. Međutim, kako to Vincent pretpostavlja, moguće je, da su ruševina grada služile kao boravište malom broju stanovnika u vreme Jozue, jer ime Haj znači "ruševina". Ovo gledište može biti tačno. Ili će još biti otkriveno pravo mesto grada Haja.

Zauzimanje centralnog Kanaana. - Sa padom Jerihona i Haja stajao je pred osvajačima otvoren centralni dio Hanana. Kad su Izraelci nastavili ulaženje u unutrašnjost, utvrdili su na svoje zaprepaštenje da su ih prevarili stanovnici Gabaona i drugih gradova, s kojima su ranije

sklopili savez, ne znajući da su njihovi novi saveznici u stvari stanovnici Hanana. Otuda Izraelci nisu mogli zauzeti njihove gradove, nego su čak bili obavezni da im pomognu, kada su ih napali kraljevi susjednih gradova, koji su osudili savez Gabaonaca sa Izraelom (Jozua 9).

Da bi ispunili zapovijed koju je još ranije dao Mojsije, Izraelci su otišli do Sihema, sagradili oltar i uklesali Zakon na jedan kameni spomenik (Pon.11,29-32.,27,1-8., Joz.8,32-35.). Polovina naroda stajala je na gori Hebalu, a druga na Garizimu, dok su im se čitali blagoslovi i prokletstva, koje je Mojsije propisao za čitanje. Biblija ne objašnjava kako je Izraelcima moguće da zauzmu područje oko Sihema, u središnjem delu zemlje. Dobija se utisak da nije bilo neprijateljstva prilikom zauzimanja ovog dela zemlje. Iako Biblija šuti o događajima koji su se vodili do zauzimanja Sihema, jedno pismo iz Amarne (289), koje je napisao kralj Jerusalima faraonu, nekoliko godina kasnije, sadrži obavještenje, o tome, kako su Izraelci zauzeli okolinu i područje Sihema. U ovom pismu se kralj Jerusalima tuži, da su Habiru postali jaki, da postoji opasnost za njega i druge kraljeve, koji će im se suprotstaviti i da im neće preostati drugo, nego da se pokore, kao što se Sihem pokorio. Značajna stavka glasi: "Nama će se dogoditi ista stvar posle predaje Labaja i zemlje Sakmi (Sihem) Habiru (Jevrejima)". Prema tome postoje razlozi, da je kralj Sihema postupio po primeru Gabaonaca i predao se bez borbe.

Da bi kaznili one gradove koji su se dobrovoljno potčinili Izraelcima, amorejski kralj Jerusalima sklopio je savez sa četiri druga princa Južne Palestine, i odlučio da zauzme Gabaon. Odgovarajući na žurnu molbu Gabaonaca za pomoć, Jozua je pošao na pet kraljeva i pobedio njihove vojske u značajnoj bitci kod Azeke i Makeda, za koju je bio produžen dan kao odgovor na Jozuinu molitvu. Pet je kraljeva palo u ruke Jozue, i bili su pogubljeni, a u nastavku pohoda, bilo je zauzeto nekoliko hananskih gradova na jugu. Međutim, nije učinjen nikakav pokušaj da se istrijebi pobeđeno stanovništvo, ili da se zauzmu

njihovi gradovi. Nasuprot, Izraelci su posle zauzimanja hananskih gradova vratili ih njihovim stanovnicima, a sami se povukli u Galgalu na Jordanu (Jzua 10.).

Kasnije je poduzet vojni pohod protiv neprijateljskog saveza koji je vodio kralj od Hazora na severu. U odlučujućoj bitci kod Meroma (jezero Hula) Izraelci su bili pobjednici. Iako su potpuno razorili Hazor i progonili bježeće neprijatelje, ipak nisu pokušavali da zadrže u stalnom posedu ovaj dio zemlje, nego su ga ostavili svojim pobeđenim neprijateljima, kako su to uradili i na jugu (Jzua 11).

Jedini vojni pohodi provedeni kroz razdoblje zauzimanja bili su: Kalebov na Hebron, njegova brata Otonijela na Debir (Joz.14,6-15.13-19., Sud.1,10-15-), te plemena Jude i Simeona na Jerusalem (Sud.1,3-8-). Međutim, mnogi od gradova koji su zauzeti u više vojnih pohoda nisu bili okupirani, kao na pr. Jerusalem (Sud.1,8., 2.Sam.5,6-9.), Tanah (Joz.12,21., Sud.1,27.), Megido (Joz.12,31., Sud.1,27.), Gezer (Joz.12,12., 1.Car.9,16.) i drugi. Biblijski izvještaji nam govore, da su cijela područja kao Filisteja, Fenikija i Severna i Južna Sirija ostala neokupirana.

Zauzimanje Kanaana je bilo postepeno. - Zaključak koji izvodimo iz ovih različitih podataka, govori nam da su Izraelci za vreme perioda zauzimanja, pokušavali da zadobiju samo uporišta. Mnogi lokalni kraljevi i savezi bili su pobeđeni, jer su se suprotstavljali pravu Jevreja, da se nastane u Zapadnom Hananu. Međutim, izgleda da nije učinjen ozbiljni pokušaj da bi se istjerali svi Hananci iz njihovih gradova i utvrda, iako je nekoliko gradova postepeno zauzeto i okupirano u to vreme. Pošto su sproveli poslednjih 40 godina u pustinji kao nomadi, izgleda da su Jevreji bili zadovoljni da se nastane u Hananu kao stanovnici šatora. Sve dok su mogli naći pašu za svoju stoku, i dok ih nisu smetali domaći stanovnici, Izraelci nisu imali želju da žive u utvrđenim gradovima kao Hananci. Iako je Jozua podelio zemlju na 12 plemena, bila je ova podela učinjena uglavnom unapred, imajući u vidu potpuno zauzimanje odnosnih područja. Ovo se jasno

može vidjeti iz proučavanja popisa kojeg nalazimo u Joz. od 15-21 glave, u kojima su spomenuti mnogi gradovi, koji nisu bili zauzeti vekima. Međutim, kad su Jevreji postali moćniji, potčinili su Hanance da im plaćaju danak (Sud.1,18.), a ponekad su ih i istjerali sa njihovih poseda.

Ovaj proces bio je postepen i protekao se vekima, tako da je bio završen tek u doba Davida i Salamuna. Moguće je, da u Delima 13,19. Pavle misli na ovaj dugačak period zauzimanja od Jozue do Salamuna. Prema ranijem rukopisu Novog Zaveta, ovaj tekst glasi: "Kad je uništio sedam naroda u zemlji Hananskoj, dao im je njihovu zemlju u nasljedstvo za oko 450 godina", misleći, da im je trebalo oko 450 godina, dok su cijelu zemlju ustvari preuzeli u svoj posed i nasljedstvo.

Ova slika postepenog zauzimanja Hanana, koju smo dobili skupljajući sve izvještaje Svetog Pisma, potvrđena je istorijskim dokazima, kako se to može doznati iz Amarna pisama, i drugih vanbiblijskih izvora. O tom periodu i sledećim vekima, Amarna pisma, sva pisana u prvoj polovici 14. veka pr.Hr. daju nam dobru sliku onoga što se zbivalo kroz to vreme. Mnoga od ovih pisama potječu iz Palestine, i očitno svjedoče o kaotičnom stanju u toj zemlji, a u vezi sa Hananskim pogledom na to stanje.

Pisma Abdu-Kheba, kralja u Jerusalimu, koji se gorko tuži da se kralj Egipta oglušio na njegove molbe za pomoć, daju nam najbolji uvid u tok događaja. Ona iznose, da su Habiru - verovatno Jevreji (Post.10,21.,14,13.) - zadobivali sve veću vlast u zemlji, dok je on i drugi lokalni upravitelji, boreći se protiv njih, gubio bitku za bitkom. U jednom pismu (br.271) on piše: "Ne kralj, moj gospodar, zaštiti svoju zemlju od ruku Habiru, a ako ne, neka kralj, moj Gospodar, pošalje kola, da nas izbavi, da nas naše sluge ne pobiju". Izričući svoju žalost nad činjenicom da se sve njegove molbe bile bezuspešne, i da nije primio niti oružja niti vojske, on traži sa svom ozbiljnošću: "Zašto vi volite Habiru? A ne volite (verne) upravitelje?" (br.286). U istom pismu on upozorava faraona: "Habiru plijene svu kraljevu zemlju. Kad bi bilo strijelaca (poslatih da mu pomognu u

borbi), u ovoj godini kraljeva zemlja, moj gospodar, ostala bi netaknuta, ali ako ne bude (poslanih) strijelaca, zemlja kralja, moga gospodara, bit će izgubljena". On zatim dodaje nekoliko ličnih reči pisaru, koji će čitati pismo faraonu, moleći ga da iznese stvar odgovarajućim rečima kralju, pošto sve palestinske zemlje će biti izgubljene za faraona.

Ovih nekoliko navoda iz pisama Abdu-Khebe iz Jerusalima, koja su mogla biti više puta umnožena, mogu dostajati da pokažu kako su samo Hananci gledali na političko stanje svoje zemlje kroz vreme zauzimanja i neposredno posle razdoblja opisanog u Jozuinoj knjizi. Ova pisma objavljuju da su mnogi Hananski prinčevi, kao oni u Jerusalimu, Gezeru, Megidu, Akou, Lahisu i drugim još uvek držali u posedu svoje gradove-države. Takvo je stanje bilo decenijama posle prelaza Izraelaca preko Jordana. Oni su ipak bili u smrtnom strahu, da su im dani odbrojeni i da će omrznuti Habiru zauzeti njihove prestole i posede.

Ova slika slaže se sa onom koju dobivamo iz proučavanja biblijskih izvještaja. Međutim, imena kraljeva iz Amarna-pisama nisu ista sa onima, koje spominje Biblija, kao upravitelje istih gradova. Kralj Jerusalima nazvan je Adoni-Zedek u Joz.10,1., a Abdu-Kheba u Amarna-pismima. Kralj Gezera, bi je prema Joz.10,33. Horam, a prema Amarna-pismima Yapahu, itd. Ova razlika se lako može razumijeti, ako se uzme u obzir vreme. Hananski kraljevi, spomenuti u Jozuinoj knjizi, bili su pobeđeni i ubijeni uskoro posle Jevrejske invazije zemlje 1405. godine, dok su kraljevi spomenuti u Amarna pismima živeli više godina kasnije, kad su se Jevreji natsanjivali u zemlji i uzimali u posed druga područja.

Da su neki gradovi koje smo već spomenuli, kao Jerusolim, Gezer, Megido i drugi ostali u rukama domaćih prinčeva i egipatskih guvernera, vekima posle invazije Jevreja, potvrđeno je ne samo u Bibliji nego i u drugim izvještajima. Važna Hananska tvrđava Betšan, na pr., spomenuta je u Sud.1,27., kao nezauzeti grad između

onih, koji su dodeljeni Manasiji u Jozuinoj raspodeli. Ova činjenica potvrđuje se primedbom u jednom Amarna-pismu (br.289), da je upravitelj Geta imao garnizon u Betšanu, što znači da Izraelci u to vreme nisu imali taj grad u svom posedu. Pri kraju 14. veka Seti I je zauzeo grad, na svojem prvom azijskom pohodu i podigao tamo pobedničke spomenike i hramove. Prisustvo sličnih spomenika Ramzesa II i drugih egipatskih spomenika iz 13. veka iskopanih nedavno u ruševinama Betšana, dokazuju dalje da je ovaj grad ostao u rukama Egipćana dugo vremena posle jevrejskog zauzimanja zemlje. Ovo se isto odnosi na Megido i nekoliko drugih gradova.

Razdoblje sudija. - Ovo razdoblje otprilike 300 godina, dobro je opisani u završnim rečima knjige Sudija, (21,25.) kao vreme kad "svaki činješe što mu bješe drago". Bilo je to razdoblje u kom su se smjenjivali jakost i slabost, politički i religiozno. Pošto su zadobili uporišta u brdskim predelima Hanana, Izraelski narod je živio među narodima te zemlje. Podigli su svetište u Silo-u gde je i ostalo kroz veći dio tog razdoblja. Većina naroda živela je kao nomadi pod šatorima i posedovala tek nekoliko gradova u zemlji. Oni su bili rascjepkani u plemenske jedinice, bez nacionalnog jedinstva, koje bi im dalo snagu da se suprotstave mnogim neprijateljima oko njih sa svih strana. Deborina pjesma jasno pokazuje da su čak i vremenima krize i nevolje neka plemena ostajala po strani od svoje braće koja su bila u opsnosti, ako sama nisu bila ugrožena.

Živeći tako među Hanancima, Jevreji su se tijesno upoznali sa religijom zemlje i njenom kulturom. Ovo im se činilo tako privlačno, da su veliki delovi naroda prihvatili Hanansku religiju. Ponavljanim razdobljima otpada sledila su uvek razdoblja moralne slabosti, stanja u kojima su ih jači neprijatelji ugnjetavali. U takvim razdobljima smetnje i nevolje ustajao bi neki jaki politički vođa, koga bi gonio Duh Božji, te bi vodio svoj narod - čitav ili neke delove - kroz pokajanje natrag k Bogu. Takav vođa bio je obično i vojnički vođa, te bi ujedinio jedno ili više plemena oko sebe, i oslobodio one koji su bili ugnjetavani. Svakim od

ovih velikih vođa nazvan je "Sudijom", "Shophet" jevrejski. Ovaj naslov uključuje više moći i autoriteta, nego što to naša reč izražava. Ovaj im je naslov davao pravo na duhovno i političko vodstvo, kao i sudske i vojne funkcije.

Razdoblje prvih sudija. - Prvi od ovih sudija bio je Kalebov mlađi brat Otonijel, koji je oslobodio svoj narod od osmogodišnjeg ugnjetavanja kralja Huzan-Razataima iz Mezopotamije, verovatno jednog od Mitani prinčeva, čije ime do danas nije pronađeno izvan Biblije - što nije čudno, ako se uzme u obzir činjenica, da su podanici za Mitani-carstvo vrlo retki i oskudni. Ovo razdoblje verovatno se poklapa sa poslednjim godinama Osamnaeste dinastije Egipata - kraljevina Smenkarom, Tutankamonom, Eyom i Harmhabom - kada je jedan kralj sledio drugome u brzom nizu.

Aod, drugi sudija oslobodio je južna plemena od osamnaestogodišnjeg ugnjetavanja Moabaca, Amonaca i Amaleka, ubivši Moabskog kralja Eglona. Verovatno je u to vreme Seti I, prvi jaki kralj Egipta posle mnogo godina, ušao u Palestinu i slomio otpad Hananaca u istočnom delu doline Ezdralon. Vraćanje ovih gradova pod egipatski suverenitet nije utjecalo na Izraelce, koji verovatno nisu imali učešća u pobuni, a posedovali su gradove za koje Egipćani nisu mogli tvrditi, da su njihovi. Međutim, moguće je, da je Seti I imao susret sa nekim Jevrejima od severnog plemena Isahara, jer on spominje na jednom slabo sačuvanom spomeniku nađenom u Bet-shanu da su "Apiru sa brda Jarmut, sa Tayeru napali nomade iz Ruhme". Iako Tayeru i Ruhma još nisu indetificirani, Jarmut je bio jedan od gradova koji je Jozua odredio Levitima na teritoriju Isaharova plemena (Joz.21,29.). Set I se možda tako borio protiv nekih Jevreja iz plemena Isaharova, možda kažnjavajući zbog napada na njegove saveznike, ali posledice za Jevreje nisu bile veće važnosti, jer bi u protivnom slučajju biblijski izvještaj to pokazao. Međutim, ne smijemo nikada smetnuti s uma, da knjiga o Sudijama iznoseći istoriju Izraela kroz skoro 300 godina, sadrži samo odlomke izvještaja svega onoga što se desilo

kroz ovo dugo razdoblje.

80 godina mira što su ga uživala južna plemena posle Aodova herojskog dela poklapa se delom sa dugom vladavinom Ramzesa II u Egiptu. Ovaj faraona je prolazio kroz Palestinu obalnim putem, koji nije bio u Izraelskim rukama, da se sretne sa Hetitskim kraljem kod Kadeša na Orontu, u poznatoj bitci kod Kadeša. Ovdje i Ramzes i Hetiti govore o svojoj pobedi. S druge strane, Ramzes izgleda nije bio ozbiljno zabrinut za svoje Azijske posede. On je ostavio garnizone u Palestinskim gradovima Betshanu i Megidu, koji leže u dolini Ezdralon. A verovatno i u nekim strategijskim gradovima na obali. Dokle god Izraelci nisu dirali u njegove posede nije njihovo boravljenje u brdovitim delovima Palestine zanimalo faraona.

U nekoliko natpisa Ramzes II spominje, da je upotrebljavao Jevrejske robove u svojoj građevinskoj delatnosti u Egiptu. Iz toga zaključujemo, da su Jevreji poneka pali u ruke njegovih vojnih zapovjednika u Palestini. Također je moguće da su ovi Izraelci bili robovi Hananskog kralja Jabina iz Azera, kada je kroz dvadeset godina, a za vreme vladavine Ramzesa II ugnjetavao Jevreje. Herojsko vodstvo Deore i Baraka učinilo je kraj ovom nesretnom stanju.

Gedeon kao sudija. - 80-godišnji mir koji je sledio posle Aodovog oslobođenja od Moabaca na jugu prekinut je Madijanskim ugnjetavanjem koje je trajalo sedam godina. Verovatno je u ovom razdoblju i Mernepta, sin Ramzesa II upao u Palestinu, o čemu se hvali na poznatom "Izraelskom spomeniku"; on ovdje tvrdi da je uništio Izrael tako da mu ni "sjemena" nije ostavio. Njegov izvještaj očito izražava uobičajenu egipatsku tendenciju pretjerivanja i njegova tvrdnja da je potpuno uništio Izrael nemože se prema tome potpuno uzeti. Bez obzira na sve to, jasno se vidi iz njegovih izvještaja, da je on sreo Izraelce negde u Palestini u ovo vreme.

Gedeon, jedan od znamenitijih sudija, oslobodio je svoj narod Madijanskog ugnjetavanja, razbivši veliku stranu vojsku sa malom grupom vernih, hrabrih i odlučnih

izraelskih ratnika. Izvještaji o njegovim junaštvima i suđenju otkriva nam da je u to vreme postojala međuplemenska svađa, i da je narod imao jaku želju da ujedinenim vodstvom, izraženu u njihovoj ponudi Gedeonu da bude kralj - čast koju je on mudro otklonio.

Iznenadni događaji odigrali su se kroz 40 godina Gedeonog suđenja u miru. Dok je Izrael živio u brdskim predelima Palestine, pomorski su narodi kretali duž obalnih područja, za vreme vladavine Ramzesa II - III, na svom neuspešnom putu da zauzmu Egipta. Krvave bitke na kopnu i moru odigrale su se u to vreme, egipatske pobede nad ovim osvajačima konačno su smirile ovu veliku seobu naroda i spasile Egipat od jedne od najvećih opasnosti, koja je ikada ugrožavala njihovu nacionalnu sigurnost, osim Asirske invazije. Neka od pobeđenih plemena ponovo su se vratila na sever prema Maloj Aziji, odakle su i došla. Druga su se međutim nastanila na plodnim obalnim područjima Palestine. Među ovim su Tokeri, u blizini Dora, na jugu od Karmela, u lijepoj dolini Sharon, i Filisteji, koji su ojačali srodna plemena koja su živela u nekim obalnim gradovima južne Palestine već dugo vremena. Izraelci koji su verovatno sa velikom znatiželjom pratili ove događaje, koji su se odigrali u blizini njihovog boravišta, nisu još bili svjesni da će ovi Filisteji uskoro postati njihovi najljući neprijatelji.

Kada je Gedeon umro posle 40 godina suđenja, njegov sin Abimeleh uz pomoć naroda u Sihume, prisvojio si je vlast ubitstvom sve svoje braće i proglasio se kraljem. Njegova vladavina trajala je samo tri godine, a završila kako je i počela - krvoprolićem. Pitanje da li je to njegovo "kraljevstvo" protezalo svoju moć i van granica Sihema.

Razdoblje kasnijih sudija. - Posle njega došli su sudije - Tola, iz Isahara (23 god.) i Jair iz Galad (22 god.). Ne spominju se važni događaji za njihovo vreme, činjenica, koja ukazuje, da 45 godina njihovog upravljanja bijahu prilično mirni.

Posle Jirove smrti počela su skoro u isto vreme dva ugnjetavanja, jedno na istoku od Amonaca, koje je trajalo

18 godina, a prekinuo ga je Jefta, a drugo na zapadu, koje je trajalo 40 godina, a vršili su ga Filisteji. Filistejsko ugnjetavanje imalo je strašnije posledice za Jevreje, nego ijedno ranije.

Kao što je već ranije spomenuto, Jefta je dao važan kronološki podatak (Sud.11,26.) u vreme kada je počeo svoj rad za oslobođenje protiv Amonaca. On tvrdi, da je Izrael do tog vremena živi već 300 godina u Hezebonu i obližnjim gradovima, koji su oduzeli Amorejskom kralju Sehonu pod vodstvom Mojsija te da Amonci nemaju pravo da osporavaju Izraelsko pravo na ove gradove. Prema tome, Jeftino suđenje koje je trajalo 6 godina moralo početi po prilici 300 godina posle 40-godišnjeg putovanja po pustinji, tj. oko 1106. pr. Hr.

Dok su istočna plemena bila mučena od Amonaca, zapadna su trpjela zlobu Filisteja. Pošto su učvrstili svoj položaj u obalnom području južne Palestine, gde ih nisu smetali izrazito slabi naslednici Ramzesa III u Egipta, Filisteji su skrenuli svoju pažnju na zaleđe i potčinili susjedna Izraelska plemena, naročito Dana, Judu i Simeona. Ovo ugnjetavanje počelo je u vreme, kada je Helije bio prvosveštenik, u čijem je domu Samuel rastao kao dječak. Uskoro posle početka ugnjetavanja rođen je Samson. Kada je dostigao muževne godine, on je odbijao ugnjetavače svog naroda kroz dvadeset godina, sve dok ga nisu zarobili. Obdaren natprirodnom snagom, Samson je prouzročio Filistejima mnogo štete. Da je njegov karakter bio sređen, mogao je postati oslobodilac Izraela, umesto što je umro sramnom smrću. Možda su u ovim godinama Filisteji pobedili u bitci kod Afeka i zarobili kovčeg, ubivši također dva sina prvosveštenika Helija. Ova je bitka označila najnižu točku istorije Izraela kroz razdoblje sudija, oko 300 godina posle prenošenja kovčega u Silo. Prema tome, je datum za ovaj događaj oko 1100. godine.

Posle strašne bitke kod Afeka, Samuel je otpočeo svoje delo kao duhovni vođa Izraela. Međutim, on nije odmah bio u stanju da povede uspešni rat protiv Filisteja, koji su bili nadmoćniji u snazi i ratnoj tehnici. Ugnjetavanje se

nastavilo još drugih dvadeset godina, a završilo je pobedom Izraelaca pod Samuelom, u bitci kod Eben-Ezera (1.Sam.7,13.). Posle Eben- Ezera, Samuel je počeo mirno i uspešno doba suđenja u Izraelu. To je moralo trajati kroz 30 godina, dok se Samuel nije pokorio narodnom traženju kralja. Samuelovi sinovi, koje je odredio svojim naslednicima pokazali su svoju nesposobnost da budu vođe i narod ih je odbacio.

Krunisanjem Saula kao kralja nad celim narodom, završilo je herojsko doba i počelo novo za Izrael. Pre ovog vremena oblik vladavine u Izraelu bio je teokracija, pošto je sudije određivao sam Bog i vodio ih da ispune svoju zadaću. Novi oblik vladavine počeo je kraljem, koga je Bog izabrao, ali se uskoro razvio u naslednu monarhiju. (Teokracija je formalno prestala na križu - Život Isusov).

Stanje u vreme sudija. - Žalosno stanje koje je preovladavalo u Palestini uglavnom u vreme sudija vidi se iz dva pismena dokumenta iz Egipta. Oni su tako interesantni i daju toliko svetla, da ćemo dati kratak zvdak iz njihova sadržaja. Prvi je satirično pismo u kojem se opisuje put jednog egipatskog poslanika kroz Siriju i Palestinu. Dokument je nastao u drugoj polovici 13. veka, i može biti iz vremena Madijanskog ugnjetavanja, kojemu je Gedeo učinio kraj.

Dokument opisuje palestinske ceste uz koje rastu čempresi, hrastovi i kedrovi, koji "dosižu do neba" i tako otežavaju putovanje. Tvrdi se, da ima mnogo lavova i leoparda, pojedinst koja ukazuje na Samsonovo i Davidovo iskustvo (Sud.14,5., 1.Sam.17,34.). Dva puta su lopovi zaustavljali poslanika. Jedne noći ukrali su njegovog konja i odelo, a drugom prilikom njegov luk, nož i koplje. On je također sreo Beduine, o kojima kaže "da im srca nisu krotka". Tresući se njegova je kosa bila nakostriješena, dok mu je duša "ležala u njegovoj ruci". Međutim, pošto nije bio uzor moralnosti, pobegao je sa jednom domaćom djevojkom iz Jope i kasnije uhvaćen u bijegu. Svoju slobodu platio je prodajom svoje košulje, koja je bila od finog egipatskog platna.

Ova priča, pisana u obliku pisma, istinita ili izmišljena, pokazuje značajno poznavanje palestinske topografije i geografije. Između drugih poznatih mesta, ona spominje Megido, Bet-Šan, Ako, Sihem, Ahšaf i Sareptu. Priča očito objašnjava stanje nesigurnosti, koje vlada u zemlji, gde loši putevi, razbojnici i vatreni Beduini vladaju. Opisivanje žalosnog stanja u Palestini podsjeća na iskustvo Levita koje je opisano u Sud.19., kao i podatak, da "svaki činjaše što mu bijaše drago" (Sud.21,25.).

Druga priča napisana u drugoj polovini 11. veka u vreme najvećeg Filistejskog ugnjetavanja posle otimanja kovčega u bitci kod Afeka, opisuje putovanje Venamona, egipatskog kraljevskog zastupnika, u fenički lučki grad Byblos, s namerom, da kupi kedrovinu za Amonov hram. Venamon je poslao sveštenik-kralj Heri-Tor iz Tebe, Venamon je dobio božansku statuu boga Amona, da ga zaštiti na putu i da mu dade uspeh u njegovoj misiji. Međutim, dano mu je samo malo zlata i srebra (funtu i četvrt zlata i sedam i tri četvrt funti srebra) kao novac kojim je trebao kupiti kedrovinu. Venamon je otplovio iz Egipta brodom, ali kada je došao u Palestinsku luku Dor, koja je bila u rukama Tokera, ukrali su mu zlato i srebro. On je uložio žalbu lokalnom kralju, koji je odbio da pružme odgovornost za krađu. Pošto je Venamon proveo devet dana u Doru, a da nije pronašao ukradeni novac niti kradljivce, ukrao je sam sedam i po funti srebra i otplovio za Byblos. Međutim, kralj Byblosa odbijao je 29 dana da ga primi i naredio da ga se istjera iz grada. Dvadesetdevetog dana posle njegovog dolaska, imao je jedan kraljev paž viziju Amona i savjetovao je kralju, da pokloni intervju Venamonu. Za vreme ovog intervjuja kralj je bio krajnje neučtiv, tražeći službenu punomoć. Venamon je trebao platiti pre slanja prve pošiljke kedrovine 250 funti srebra. Kralj je time jasno pokazao da je on gospodar Libana, te da nema nikakvih obaveza prema Egiptu, iako je priznao da njegov narod mnogo duguje kulturi zemlje sa Nila.

Kralj Byblosa se konačno složio da pošalje kedrovinu u Egipat, a da kao plaću iz Egipta primi pošiljku rola papirusa,

kraljevskog odela, zlata, srebra, krzna itd. Željena količina kedrovine bila je posečena i natovarena. Tada je fenički kralj potsjetio Venamona, da je jedan raniji poslanik čekao 17 godina u Byblosu i konačno umro, a da nije dobio kedrovinu. Time se Venamonu ukazalo, da je egipatski prestiž u Aziji opao na ništa, te da njegovi poslanici više ne zaslužuju poštovanje, koje su ranije bili navikli primati.

Kada je Venamon konačno bio gotov da napusti luku u Byblosu i da krene u Egipat, utvrdio je, da ga Tokeri sa njihovim brodovima čekaju da uhvate njega i njegov tovar kedrovine. Međutim, on je uspeo da svojim brodom pobegne na Cipar, gde je jedva izbjegao smrt od ruku neprijateljskih urođenika. Nažalost, papirus prekida u pričanju, te je prema tome ostatak priče nepoznat. Mora da je međutim ipak imala sretan završetak, jer je inače Egipčani ne bi napisali i sačuvali.

Priča o Venamonovoj misiji je odlična ilustracija kaotičnog političkog stanja u Palestini kroz razdoblje sudija. Ona pokazuje da je Egipat izgubio svoj autoritet u Siriji i da je jedan egipatski poslanik, čiji bi dolazak u ranijim vekima bio proslavljen častima, sada bio priman sa prezrenjem i ravnodušnošću. Dalje vidimo, da je putovanje bilo nesigurno, da su ljudi krali i bivali okradeni, te da nitko nikada nije bio siguran za svoj život.

7. EGIPAT U OPADANJU

DINASTIJA DVADESTEPRVA DO DVADESETPETE (oko 1085-663.)

Razdoblje koje razmatramo pokazuje nam Egipat na vrlo niskom stupnju. Materijal iz tog vremena je rijedak i u našem istorijskom znanju o ovom razdoblju postoje velike manjkavosti. Čak i egipatska hronologija za ovo razdoblje je neizvjesna, te zavisi o kratkim biblijskim izvještajima i zapisima iz Mezopotamije. Pošto je iz ovog razdoblja spomenuto samo nekoliko egipatskih kraljeva i to u Bibliji ili materijalu pisanim klinastim pismom, svi su datumi pre 663. godine samo približno tačni.

Sveštenici-kraljevi dvadesetprve dinastije (oko 1085-950.) Dvadeseta dinastija, dinastija slabih Ramzesovića završila je oko 1085. Tanis, u istočnoj delti postao je politički centar. Tamo je, Smendes, čije je poreklo nejasno, uspeo da postane kralj, dok se Heri-Hor, prvosveštenik Amona, proglasio kraljem u Tebi, ranijoj prestolnici Gornjeg Egipta. Dva kralja suparnika imala su malo političke moći, te je kulturni nivo Egipta vrlo brzo opadao. Iako je unuk Heri-Hora oženio jednog kralja iz Tanisa, nije postignuta politička jednomišljnost. Slabost egipatske političke moći u to vreme jasno se vidi iz postupka koji je ime Venamon doživio na svojoj misiji u Byblos. Jedan od poslednjih kraljeva ove dinastije bio je verovatno Salamunov tast (1.Car.3,1.).

Dvadesetdruga i dvadesettreća libijska dinastija (oko 950-750.) - Nepoznato je kako se zbilja promjena Dvadesetprve na Dvadesetdrugu dinastiju. Prvi kralj ove dinastije, Šešongk, biblijski Sesak, bio je Libijac, zapovjednik Armije, te je verovatno prisvojio presto oko 950. godine. Pri kraju Devetnaeste i na početku Dvadesete dinastije, mnogi su Libijci bili dovedeni u Egipat kao ratni zarobljenici. Mnogi od njih su kasnije upotrebljavani kao vojnici u ratovima Ramzesa III protiv pomorskih naroda. Oni su služili brojnim kraljevima kao plaćenici. Mnogi su uspeali i primili čast i službe, kao na pr. jedna obitelj u Herakleopolisu, u severnom delu Gornjeg Egipta, čiji su brojni članovi služili kao oficiri u vojsci, a drugi su postali guverneri egipatskih gradova i okruga.

Kada je Šešong došao na presto, uspeo je da ukloni svešteničku dinastiju Tebe. Učinivši jednog od svojih sinova prvosveštenikom Amonu, on je još jednom vezao Tebu, religiozni centar, uz monarhiju i uspeo da politički ujedini Egipta. Novi je kralj bio više godina zabavljen obnavljanjem reda u zemlji, te je bio u izvjesnom smislu i uspešan u tome.

Čim je uspeo da u Egiptu zavede red, Šešong je okrenuo svoju pažnju Aziji, gde je učinio odlučne napore, da obnovi raniji imperij. U njegovom pokušaju, dobro mu je došla

smrt kralja Salamuna i cijepanje Izraelske države, u dve države - suparnice. U 1.Car.14,25.26. i 2.Dnev.12,2-4., opisana je ukratko Šešonkova Palestinska vojna u petoj godini cara Roboama. Egipćani su pretresli i oplijenili mnoge Judejske i Izraelske gradove, među kojima bogati Jerusolim, odakle je Salamunovo blago odneseno u Egipat. Šešong je podigao pobjedničke spomenike u Palestini. Jedan fragment nađen je u Megidu, a jedna kraljeva statua bila je iskopana prilikom istraživanja kod Byblosa. Kad se Šešong vratio u Egipat, proslavio je svoju pobjedu i dao da se spisak pobjeđenih gradova ukleše na zidovima velikoga Amon-hrama u Karnaku, gde je oko 100 imena palestinskih gradova izbjeglo razornoj sili prirode i čovjeka kroz prošla tri tisućljeća. Među njima otkrivamo dobro poznata imena: Tanah, Megido, Bet-Šan, Mahanajim, Gabaon, Bet-Horon, Ajalon i druga. Iako je ovaj pohod bio uspeh, Šešong nije bio u stanju da zadrži Aziju i da stalno vrši svoju volju nad njom. Pokušaj da reorganizira azijski imperij, nije uspeo. Egiptu je nedostajala ranija moć, te je konačno postao sila drugoga reda.

Snještaj grobnica kraljeva Dvedesetprve do Dvadesettreće dinastije, bio je nepoznat sve dok prof.P.Motet, francuski arheolog, otkrivač ruševina Tanisa, nije otkrio nekoliko kraljevskih grobnica Dvadesetprve i Dvadesetdruge dinastije u tom gradu. Neke od grobnica bile su sačuvane. Međutim, one nisu sadržavale tako bajoslovno blago kao grobnica Tutankamona, iako je nađeno nešto krasnih zlatnih i srebrnih predmeta u ovim grobnicama. Vrlo lijepa zlatna narukvica iz grobnica Šešonkova unuka nosi natpis, da je vlasniku poklonjena od njegova djeda. Verovatno je bila napravljena od zlata koje je Šešong donio iz Jruzelema. Grobnica Šešoga I nije do danas otkrivena. Ona bi mogla sadržavati važne podatke o njegovom Azijskom pohodu.

Šešongovi naslednici, kraljevi dvadesetdruge kao i dvadesttreće dinastije, verovtano Libijci bili su slabi vladari. Petnaest kraljeva Dviju dinastija vladalo je oko 200 godina,

ali Egipat je bio tek sjen nekadašnje slave. On više nije igrao nikakve uloge u svjetskoj politici, niti je proizveo građevinska dela ili umjetničke vrijednosti koje bi se mogle uporediti sa proizvodima ranijih vremena. Njegovo stvarno stanje je nešto kasnije dobro opisao Rapsak, vojni zapovjednik Asirskog kralja Senaheriba, koji je doslovno rekao ljudima Ezehije: "Gle, uzdaš se u Egipat, u štap od trske slomljene, na koji ako se ko nasloni, ući će mu u ruku i probost će je. Taki je faraon, car egipatski svima koji se uzdaju u nj" (2.Car.18,21.). Iako se ova primedba ustvari odnosi na Egipat za vreme Dvadesetčetvrte dinastije, nikakve druge reči ne bi bolje opisale političku slabost Libijskih dinastija.

Dvadesetčetvrta Saijska dinastija (oko 750-715.) - Nepoznato je kako je prestala vladavina Libijaca u Tanisu, a niti kako je nadomještena kratkotrajnom Dvadesetčetvrtom dinastijom domaćih egipatskih prinčeva, ali oko 750. donji Egipat našao se u rukama Tefnakta iz Saisa, u Zapadnoj Delti. O ovom kralju poznato je, da je pokušavao da potčini Gornji Egipat, koji su zajedno sa Tebom držali Etiopljani.

O Tefnaktovom sinu, Bokorisu, kako su ga Grci nazivali - egipatsko mu je ime bilo Bakenrenef - skoro da i nemamo suvremenih podataka, ali kasniji grčki autori pričaju mnogo priča o njemu. Prema ovom materijalu on je bio mudar kralj i veliki zakonodavac. Posle kratke vladavine od oko 5 godina (720-715) svrgnut je od prvog kralja Etiopske dinastije i spaljen.

Potrebno je naglasiti u vezi ovoga da imamo vrlo malo fragmentarnog znanja o prilikama u Egiptu kroz ovo vreme. Moguće je, da je više kraljevića uz Tfnakta i Bokorisa vladalo nad područjima Donjeg Egipta. U 2.Car.17,4., spomenut je "Suje, car egipatski", koji je nagovorio Ozeja da se pobuni protiv Asirije. Iako jedan egipatski spomenik (u Berlinskom muzeju) sadrži hijeroglifsko kraljevsko ime "So", a Asirski izvori spominju ga pod imenom "Sibu", nemamo daljnjih obavještenja o ovom kralju, koji je verovatno vladao nad malim područjem u Delti.

Etiopski kraljevi dvadesetpete dinastija (715-663). - Nubija, danas poznata kao anglo-egipatski Sudan, općenito je nazivana od starih pisaca Etiopijom. Prema tome, Etiopski kraljevi starog doba, bili su Nubijci, te nisu dolazili sa Abesinskog pobrđa, kako bi to izraz etiopski, ukazivao.

Nubija je pripadala Egiptu kroz veći dio svog historijskog razdoblja, pa sve do Dvadesetprve dinastije. Iako su egipatski kraljevi povremeno morali ugušivati pobune, Nubija je većinom bila prilično mirna i prouzročila im je malo briga. Međutim, vreme egipatske uprave prestalo je u 10. veku, u vreme slabih vladalaca Dvadesetprve dinastije, kad je Nubija stresla egipatski jaram i osnovala nezavisno kraljevstvo sa prestolnicom u Napatu, blizu brada Barkal, i četvrtog katarakta Nila. Egipatska religija, koja je uvedena u Nubiju kroz mnoga veka egipatske uprave, kao i kult Amonu u njegovom najkonzervativnijem obliku, zadržani su u Nubiji.

Na svojim istraživanjima u Napati, američki egiptolog G.A.Reisner otkrio je piramide, hramove i palače. On je tako rekonstruirao istoriju Nubije od 10. veka do oko 300. pr.Hr. i dao nam listu kraljeva koji su vladali u Napati u neprekidnom nizu sve dok im prestolnica nije preseljena iz nepoznatog razloga u Meroe (oko 130 milja severno od Kartuma), gde je kraljevstvo Meroe postojalo sve do 355. pr.Hr., te je dalo moć Abesincima iz Aksuma.

Kad je Nubija zadobila svoju nezavisnost u 10. veku te posle toga ostala izolirana skoro 200 godina, gledala je zavidnim očima na Egipat, čija je politička slabost bila očita za svakoga. Oko 750. godine krenuo je Nubijski kralj Kašta na sever i zauzeo sav južni Egipat, uključivši Tebu, najslavniji i najpoznatiji od svih egipatskih gradova. Najveća crkvena moć Amon-hrama u Tebi bila je Šepenupet II, kći kralja Osorkona III od Dvadesettreće dinastije, nazvana "božja žena". Služba prvosveštenice je već postojala dugo vremena, a zauzimale su je obično princeze kraljevske krvi, da bi osigurale vernost Amonovog sveštenstva vladarskoj kući Egipta. Kašta je prisilio tadašnju "božju ženu" da adoptira njegovu vlastitu

kćer kao svoju naslednicu, te je tako povezao sveštenstvo Amona i ogromne posede toga boga uz svoju dinastiju.

Pianki, sin i naslednik Kašte, je osećao, da njegovoj upravi u Gornjem Egiptu smeta Tefnekt iz Saisa, te je pošao na sever i zauzeo ostatak Egipta. Njegov pohod opisan je na velikom spomeniku, te sadrži jedan od najpodrobnijih i najzanimljivijih istorijskih tekstova koji su nam sačuvani. Iako je Pianki pokorio sav Egipat, on se povukao iz Delte, i ostavio je Tefnaktu. Međutim, Šabaka, sledeći etiopski kralj učinio je kraj Dvadesetčetvrtoj dinastiji, pobedivši i ubivši Bokorisa 715. godine.

Pianki, posle zauzimanja cijelog Egipta, proglasio je Tebu svojom prestolnicom. Bilo je to poslednji put, da je stari icijenjeni grad postao centar egipatskog života i kulture. Još jednom je nastala velika građevinska delatnost kao u najboljim danima Osamnaeste dinastije. Međutim, nova slava trajala je tek nešto više od 50 godina (715-663). Došavši tako do neslavnog kraja, kada su Asirci zauzeli Egipat i razorili Tebu.

Egipat u opadanju. - Piankijevi naslednici bili su: Šabaka, Šabatata, Taharka i Tanut Amon. Prema nedavno objavljenim dokumentima Taharka je došao na prestolje 690. u starosti od 20 godina, kao suvladar sa svojim bratom Šabatata. Ovo suvladarstvo trajalo je sve do smrti poslednjeg, šest godina kasnije. Od tada je Taharka ostao samovladar sve do 664. kada je njegov nećak Tant Amon preuzeo prestolje. Taharka je poznat iz Biblije pod imenom Taraka (2.Car.19,9.). Tu nam se kaže, da je Senaherib, opsjedajući Lobnu u Judeji, verovatno oko 690., čuo da se Taharka približava sa vojskom da pomogne Ezechiji i spasi Judu od uništavanja. Međutim, nema dokaza, da je Taharka aktivno intervenirao u korist Ezechije. Glasine ne moraju biti istinite. Rapsakova tvrdnja (2.Car.18,21.), koja se odnosila na etiopsku dinastiju, bila je tvrdnja ne samo za to vreme, nego i za kasnije - vreme Nabuhodonosora.

Teškoće u drugim delovima asirskog imperija, koje su zahtijevale punu pažnju Senaheriba, te katastrofa Senaheribove vojske pretrpljena u Palestini, spasili su

privremeno Egipat i odložili kraj, koji je neminovno trebao skoro doći na ponosito ali slabo kraljevstvo na Nilu.

Esarhadon, sledeći asirski kralj, zauzeo je Egipat 670. i kroz sedam godina učinio ga asirskom pokrajinom. Otkriven je poznati pobjednički spomenik Esarhadona, podignut u severnoj Siriji, kod Zenjirli. On iznosi kraljeve Tira i Egipta (Taharku), kao zarobljenike kralja asirskog, prvi je nacrtan kao veća figura od drugog, pošto se kralj Tira smatrao mnogo važnijim nego kralj bijednog Egipta.

Na jednom spomeniku nađenom u Napati, Tanut Amon, poslednji etiopski kralj koji je vladao Gornjim Egiptom, priča, da ga je jedan san naveo na pokušaj da zauzme ponovno donji Egipat. On je uspeo i zauzeo velik dio gornjeg Egipta, čak je zauzeo i Memfis, prestolnicu donjeg Egipta, ali nije uspeo istjerati asirske garnizone iz Delte. Njegov uspeh je bio kratkotrajan, jer se morao povući, kada je Asurbanipal pošao na njega i zauzeo Tebu. Ovaj grad, najljepši od svih starih egipatskih gradova, bio je potpuno uništen. Dva od njegovih visokih obeliska otpremljeni su u Asiriju, da pokažu Asircima i svijetu, da je došao novi dan i da je egipatska moć zauvek slomljena, reči proroka Nahuma izražavaju veliki utisak koji je razorenje Tebe, kraljice starih gradova učinilo na suvremenike (Nahum 3,8.).

Nastavak egipatske istorije vidi u odsjeku 13, "Egipat u doba Saiske dinastije".

8. ASIRSKI IMPERIJ (OD 933. DO 612. PR.Hr.)

Razdoblje asirskog carstva je samo jedna epizoda u dugoj istoriji ovoga svijeta, ali je za studenta Svetog Pisma od velike vrijednosti zbog odlučne uloge Asirije u istoriji carstava Jude i Izraela. Ova se važnost vidi iz činjenice, da su Asirija i njezin narod spomenuti u Bibliji oko 150 puta. Biblija spominje imena šest slavni asirskih kraljeva, a imena deseterice jevrejskih kraljeva - šest Izraelskih i četiri Judejska - pojavljuju se u asirskim kraljevskim zapisima. Osim toga, činjenica je, da je

kraljevstvo Izraela doživelo svoj žalosni kraj od okrutnih ruku Asiraca, te da je Juda skoro podelio sudbinu Izraela, treba biti dovoljan razlog za brižljivo proučavanje asirske istorije. Brojni kontakti između svete i svjetske istorije u vreme asirskog carstva pokazuju jasno kako je važno poznavanje istorije tog naroda za pravilno razumijevanje događaja, koji su se odigrali u razdoblju jevrejskih kraljeva.

Počeci Asirije nalaze se na gornjem Tigrisu, severno od Malog Zaba, jednog od istočnih pritoka Tigrisa. Odatle se Asirija protezala u pravcu severozapada, oko 80 milja duž reke Tigrisa. Asirci su selili svoju prestolnicu s jednog mesta na drugo više puta u svojoj istoriji. Najstarija prestolnica Asur nije bila daleko od Malog Zaba na zapadnoj obali Tigrisa. Malo dalje na severu bila je Kar-Tukulti-Ninurta, osnovana od kralja čije je ime nosila, Tukulti-Ninurte. Na sastavu Velikog Zaba i Tigrisa leži Kalah, sada nazvan Nimrud, a dalje na sever Niniva, najveći i najpoznatiji Asirski grad. Ova prestolnica, oko 50 milja od Asura bila je pravokutnog oblika, sa zidovima od približno ukupne dužine osam milja, sa petnaest kapija. Nekoliko milja severno od Ninive leži prestolnica Sargona II, Dur Šarukin, danas nazvan Korzabad.

Asirci su bili semitski Akadijci. Vrlo srodni su bili vaviloncima po rasi, jeziku i civilizaciji. Oni su brojno bili mali narod, ali su se odlikovali kao ambiciozni trgovci, smjeli i hrabri ratnici, te vješti iako grubi politički vođe i državnici.

Asirija je bila kamenita i ležala je blizu brda, gde se lomio dobar kamen. Zbog toga se za građenje spomenika i javnih građevina, palača i hramova, upotrebljavao kamen. Asirci su postali majstori u obradi kamena, kako to pokazuju ogromni kameni blokovi u njihovim palačama i zidovima hramova. Međutim, ova umjetnost je naročito očita u krilatim bikovima ili lavovima sa ljudskim glavama, koji su ukrašavali grad i vrata palača. Svaki od njih bio je isječen iz jednog bloka kamena, a težio je oko 40 tona. Umjetnost klesanja kamena razvila se ne samo u obradi

monumentalnih reljefa i skulptura, nego i u izradi manjih predmeta kao što su cilindrični pečati. Ovi pokazuju i otkrivaju razvijeni obrt.

Religija Asiraca.- Religija Asiraca bila je srodna Vavilonskoj. Ustvari, mnoga vavilonska božanstva prihvatili su Asirci i klanjali su im se, kao na primer Marduk, Ištar, Tamuz i druge. Glavni bog bio je Ašur, stari lokalni bog grada, koji je nosio njegovo ime. On je slikan kao krilato sunce, koje štiti i vodi kralja, no svog glavnog slugu, ali mu se klanjalo i pod simbolom drveta, predstavnika plodnosti. Utjecaji drugih naroda ogleda se i u asirskoj religiji. Na neki način su narodi, kao na primer Amoriti, dobili moć nad Asircima u prvoj polovini drugog milenija. Tako su bogovi Dagan i Adad dobili priznanje. Drugi pobjednici nad Asirijom, kao indoevropski Hirijanci iz Mitani-carstva ostavili su za sobom svoja religiozna obilježja. Otuda nalazimo u Asirskoj religiji malo toga, što bi bilo čisto nacionalno, a mnogo toga što je posuđeno iz drugih kultura. U Asiriji kralj nije bio bog, kao faraon u Egiptu, niti predstavnik boga, kao u Sumeriji. On je bio Ašurov prvosveštenik i general, koji je provodio želje svog boga i vodio vojne pohode, dajući povremeno izvještaje o vernom ispunjavanju svojih dužnosti kroz "pisma bogu", od kojih su neka do danas sačuvana.

Asirska hronologija. - Asirci su pronašli metod određivanja godina, koji je, u popravljenom obliku kasnije upotrebljavan od Grka i Rimljana. Visoki službenici, uključivši kralja, bili su određeni da jednom u svom životu služe u jednoj godini kao "limmu", počasna služba, koja nije tražila ništa drugo osim davanja svog imena godini u kojoj je osoba bila "limmu". Grčki ekvivalent asirskom "limmu" je reč "eponym". Otuda kronološke liste koje sadrže imena "limmu" nose ime "eponym kanoni". Ove su liste od velike vrijednosti u rekonstrukciji Asirske hronologije, naročito one iz razdoblja od 900-650. godine pr. Hr.

Asirija pre Tiglad-Pilesera I (do oko 1112 pr. Hr.) - Prinčevi Asura bili su vazali vladajućih dinastija južne

Mezopotamije, kad se Ilušuma (oko 1850), u vreme dinastije Isin i Larsa proglasio nezavisnim i uspeo u proširivanju svoje moći na većim pokrajinama koje su ranije pripadale njegovim gospodarima. Njegov sin Erišum (oko 1825), a još više njegov unuk Sargon I (oko 1780), izgleda da su pomišljali na svjetsku dominaciju. Ovo se može zaključiti iz imena, koje je Sargon nosio, u imitiranju velikog heroja i osnivača Akadskog carstva, te iz njegovog programa političke ekspanzije. Uspešni vojni pohodi učvrstili su mladi nezavisni narod i proširili njegov teritorij. Otvorene su trgovačke veze sa stranim zemljama, a trgovačke kolonije i stanice bile su osnovane na mnogim mestima. Iz arhiva kolonija u Maloj Aziji (t.zv. Kapadokijskih tablica) dobivamo mnogo obavještenja o razgranatoj Asirskoj trgovačkoj delatnosti.

Međutim, kratko razdoblje Asirske nezavisnosti završilo je uskoro posle smrti Sargona I. Trgovačke veze sa Malom Azijom su prekinute, a sama Asirija postala je kost oko koje su se nalazile dve sile: Elamiti i Amoriti. Akoritski kralj Šamši-Adad I, (oko 1749-1717.), koji je tvrdio da je njegov otac Ilukapkapu bio kralj Asura, uspeo je, da se proglasi kraljem Asirije. Kao i njegov veliki suvremenik Hamurabi, Amorejski kralj Vavilona, Šamši-Adad je planirao da postane suvladar Mezopotamije, kako to i njegov naslov otkriva "kralj svemira". On je zauzeo veliki grad Mari na Eufratu i proglasio svog sina njegovim kraljem. Pobednički stup nađen u Sirkom gradu Mardin, otkriva osim toga da je on proširio svoju moć nad severnom Sirijom. Kada je umro, nestao je najjači protivnik Hamurabija. Njegov sin i njegovi kasniji naslednici nisu mogli nastaviti njegovu politiku, te je Asirija ponovno postala sila drugog reda. Nije poznato, da je Hamurabi sa svojim naslednicima protekao svoju vlast i nad Asirijom.

Posle toga došli su Hurijanci iz Mitani-carstva, koji su preplavili Asiriju i učinili je delom svog imperija. Asirski kraljevi spomenuti u listi kraljeva za ovo razdoblje nisu mogli biti više od vazala. Eriba-Adad (oko 1390-1364) počeo je svoju vladavinu kao vazal Mitani-carstva, te

govorio sebi kao sveštenućkom princu Asura. Posle smrti Tušrate i slabljena Mitani-carstva, on je postao slobodan i nezavistan kralj.

Sa Ašur-Ubalit-om I (1363-1328), sinom Eriba-Adada, imao opet Asirskog vladara, koji je želio da proširi moć svoje zemlje. On je bio suvremenik egipatskog revolucionarnog kralja Iknatona, ustvari dva Ašur-Ubalitova pisma fraona nađena su u Amarna- zbirci. U prvom se naziva samo kraljem zemlje Asura, dok se u drugom naziva bratom faraonovim. Ovim on tvrdi, da je veliki kralj, koji je u svjetskoj politici preuzeo mesto, koje je ranije držao kralj Mitani-carstva. Ašur-Ubalit bio je energičan vladar i znao je kako da postigne svoje ciljeve. On je zauzeo Gornju Mezopotamiju sve do Karkemiša i prisilio Kasitsku Vaviloniju da prizna njegovo vrhovništvo nad južnom Mezopotamijom.

Međutim, bilo je potrebno da delo Ašur-Ubilata više puta ponove njegovi naslednici, pa da u Mezopotamiji bude priznata Asirska moć čak i u ograničenom stupnju. Tako mi čitamo u kraljevskim analima, da su uzastopni kraljevi vodili česte vojne pohode protiv Hanigalbata, ime pod kojim je poznato Mitani- carstvo u kasnijem vremenu. Oni su se borili i protiv moćnih Hetita na zapadu. Ratna sreća nije bila uvek na strani Asiraca, a teritorije koje su zauzete teškim pohodima, bile su često izgubljene. Međutim, stalni ratovi su izgleda učvrstili ratni duh brojno malog Asirskog naroda i izazvali poštovanje drugih velikih naroda. Kao posledica toga su kraljevi Hetita, Egipta i Vavilona bili konačno prisiljeni da priznaju malog kralja Asirije svojim "bratom", potvrdivši njegovu tvrdnju, da je veliki kralj. Tako je 13.veke videlo tri velika Asirska kralja: Adadnirari I., Salmanasar I i Tukulti Ninurata I.

Adad Nirari I (1305-1274), kome su poznati dugački zapisi, poznat je kao veliki osvajač. On je pobedio Vaviloniju i ustanovio novu južnu granicu Asirije, koja je uključivala područje Kirkuka. On se borio protiv Guta i Lulupa u brdima Zagros, te je zauzeo sav Hanigalbat, razorivši njihovu prestolnicu i sagradivši tamo jednu

asirsku palaču.

Salmanazar I (1273-1244) je praktično ponovio pohod svog oca, te je također pobedio osam udruženih kraljeva zemlje Urarti (kasnije Urartu), armenskog područja oko jezera Van, koji su u kasnijim vremenima bili najjači neprijatelji Asirije. Adadnirari je osnovao grad Kalah i prenio prestolnicu iz Asura u novi grad.

Sledeći kralj, Tukulti-Ninurta I (1243-1207), je ponovno prenio prestolnicu u Kar-Tukulti-Ninurta. On je bio izvanredno temperamentan i fanatičan. On je postao prvi Asirski ratnički kralj, čije su surove metode ratovanja dobro poznate i iz kasnijeg razdoblja carstva. Istorijski izvještaji govore o njegovim pohodima protiv Subartu u severnoj Mezopotamiji, protiv Nairi zemalja u Urartu, gde tvrdi, da je pobedio 43 lokalna vladara, protiv Guta i Elamita u istočnim brdima, protiv Ahlamu (Aramejaca) pustinje, i Vavilonaca. On je zarobio vavilonskog kralja i donio svetu statuu Marduka iz Vavilona u Asur. Međutim, njegova vladavina nad Vavilonom bila je kratkotrajna, jer su vavilonci potpomognuti od Elamita stresli Asirski jaram uskoro posle zauzimanja grada.

Kralj Tukulti-Ninurte označuje završetak prvog perioda asirskog osvajanja, koje je sada trajalo oko jednog veka. Asirija je počela opadati pod nizom beznačajnih vladara. Nema indikacija da su pomorski narodi, koji su u to vreme razorili hetitsko carstvo i zauzimali Siriju, imali ikakve veze sa Asirijom u vreme njene slabosti, uglavnom kroz 12. veka pr. Hr.

Tiglat-Pileser I. i naslednici (1112-933.) - Asirski ideal svjetske dominacije našao je vatrenog pobornika u osobi Tiglat- Pilesera I (1112-1074). Asirci ustvari nisu nikada izgubili iz vida ovaj ideal, kojemu su od 14. do 7. veka neprestano težili, kad god su okolnosti bile u prilog njima. U prvim godinama svoje vladavine Tiglat-Pileser je počeo obnavljati ranije carstvo Tukulti-Ninurte I. On je izvještavao svoje uspehe na glasovitim dokumentima, koje je umetnuo u temelje Anu i Adad hrama u Asuru, i koji su bili upotrijebljeni 1857. da ukažu na početak nove nauke -

asiriologije. Prepisi ovih tekstova dati su četvorici naučnika koji su, nezavisno i sigurno, preveli svaki od njih, dokazujući da je zagonetka klinastog pisma riješena.

Kralj je posle uspešnih pohoda u severnim Nairi zemljama krenuo protiv Muški-a, koji su se pojavili u istočnom delu Male Azije. On je konačno stigao do Crnog mora i prisilio Malatija i Hanigalbat da plaćaju danak. Posle završetka svojih severnih pohoda okrenuo se na jug, zauzeo vavilonske gradove Dur- Kurigalzu, Sipar, Vavilon i Opis, ali je dozvolio pobijeđenim vaviloncima da zadrže izvjesnu meru nezavisnosti.

Kada je Tiglat-Pileser krenuo u Siriju da sjeće kedrove na Libanu za svoje građevine, sirijski i fenički prinčevi, među kojima oni iz Sidona i Biyblosa, plaćali su danak. Međutim, Tir, uzdajući se u svoj položaj na ostrvou, odbio je plaćanje danka. Arvad je pozvao kralja na jedno putovanje Mediteranom, gde je ulovio jednu morsku neman, čak je faraon iz Egipta poslao darove moćnom asirskom kralju, među njima jednog krokodila, kojega je kralj javno pokazivao u Asuru. Međutim, Tiglat-Pileser imao je velike teškoće da sačuva zemlju pritiska Aramejaca, koji su nadolazili val za valom.

Asirski kralj bio je pravi graditelj carstva, te je njegovo carstvo bilo u najmanju ruku jednako po važnosti Hetitskom, ili egipatskom iz ranijih vremena. Ali je postojala velika razlika između ranijih carstava i ovog novog. U ranijim carstvima vazali su smatrani ljudskim bićima, te im je ukazivana izvjesna mera učtivosti, a pobeđenim neprijateljima često puta poštovanje. Asirci su međutim imali samo jedan cilj: potčiniti svaki narod moći svoga boga Ašura. Oni su prema tome pred svoje neprijatelje stavili ovaj izbor: bezuvjetnu predaju ili uništenje.

Aramejci, koje je Tiglat-Pileser kao vojni genije držao u šahu, bili su prejaki za njegove naslednike. Aramejci nisu našli mira u Vaviloniji nego su se infiltrirali sve više i više na područja za koja su asirci tvrdili da su njihova. Skoro veke i pol posle Tiglat-Pileserove smrti, Asirija je potisnuta

u svoju zavičajnu zemlju na Tigrisu i činila je ulogu drugorazredne sile, dok su Aramejci napredovali u svom zauzimanju Sirije i severne Mezopotamije osnivajući brojne gradove-države. Aramejska plemena na jugu, poznatija pod imenom Haldejci, u međuvremenu su zauzela Vavilon i stvorila dinastiju koja je iako često smatrana od Asiraca u sledećim vekima ostala neprekinuta sve do sredine 6. veka pr. Hr. Obnovljenje Asirije od Ašur-Dana II do Salmanasara III (933-824).

Obnovljenje Asirije od Ašur-Dana do Salmanasara III (933- 824.) - Ašur-Dan II (933-912) bio je drugi jaki Asirski kralj. Kao vrijedni naslednik Tiglat-Pilesera I on je reorganizirao pre svega asirsku vojnu i ekonomsku moć, a zatim počeo sa ponovnim zauzimanjem aramejskih delova Mezopotamije, kraljevski nam anali govore kako su asirski kraljevi vodili svoje armije na sever i severozapad. Pet kraljeva posle Asur-Dana II, Adadnirari II (912-890), Tukulti-Ninurta II (890-884), Ašur- Nasirpal II (884-859) i Salmanasar III (859-824), svaki sin svoga prethodnika izgleda da su imali samo jednu želju - poraziti Aramejce i ponovo zauzeti njihov teritorij.

Možda ni jedna druga zemlja staroga doba, niti jedno veke u prošlosti, videlo toliko krvoprolića, kao 9. veke pr.Hr. Nigde drugde nije toliko života žrtvovano kao u severnoj Mezopotamiji i Siriji u vreme vladavine ovih pet spomenutih kraljeva. Sigurno nikada nisu sporazumi zaključivani i prekidani tako često kao u ovom razdoblju. Narodi koji su bili potčinjeni i svjedočili za ubitstva svojih najmilijih i razorenja svojih domova i polja, smatrali su česte Asirske ekspedicije od Boga određenim zlima, (Iz.10,5.), dok su s druge strane Asirski kraljevi smatrali svojom svetom dužnošću, da ognjem i mačem osvete pobune svojih podređenih.

Adadnirari II zauzevši zemlju Hanibalad, uključivši njenu prestolnicu Nisibis, prekinuo je sa običajem traženja godišnjeg danka i učinio je asirskom provincijom, kada je Ašurnasirpal II zauzeo ovu zemlju posle jedne pobune, učinio je to takvom nečovečnom okrutnošću, da nikada

više nije mogla da se podigne buna u toj zemlji. On je još jednom uspeo da proširi granice svog carstva na meru iz doba Tiglat-Pilesera I, ali je postojala važna razlika - Asirijom se sada vladalo željeznom rukom, a milost je bila nepoznata gde god je vladalo Ašurnasirpalovo žezlo. Carstvo je bilo podeljeno u provincije kojima su vladali asirski guverneri. Provincije su se sastojale od organiziranih okruga sa gradovima u centru. Stanovništvo ovih provincija pritiskivali su asirski sakupljači poreza do te mere, da je narod živio samo za jedan cilj - da donosi poreze da bi zadovoljio neuteživu glad asirskog kralja.

Salmanazar III, koji je došao na presto u starijim godinama, u godini 859., ne samo da je znao kako će sačuvati očevo carstvo netaknuto, nego je uspešno delovao na proširivanje carstva na nova područja. On je bio prvi asirski kralj, koji je imao vezu sa Malim kraljevstvom Izraela. Izrael se razvio u prilično veliko carstvo za vreme vladavine Davida i Salamuna, kada su Asirija i Egipat bili preslabi, da ga u tome ometu. Međutim, podela Jevrejskog carstva na dve države posle Salamunove smrti (931-30), poklapa se sa obnovljenjem asirske moći, dolaskom Ašur-Dana II na presto 933. godine. Asirski kraljevi okreću svoje oči pohlepno na zapad. Sve dok se borba vodila protiv država u severnoj Mezopotamiji, Izrael nije trebao strahovati od moćne države sa Tigrisa. Ali kada je opasnost postajala sve veća i veća, jer se Asirija sve više i više proširivala, morali su kraljevi Izraela osetiti sve veću uznemirenost. Konačno su i oni bili uvučeni u ovaj sukob, a i Juda također.

Neizvesno je da li je Ahab, koji je spomenut kao jedan do saveznika koji su se borili protiv Salmanazara III kod Karkara 853. god. pristupio antiasirskom savezu po svojoj volji, ili je bio na to prisiljen od Siraca iz Damaska. O ovome ćemo detaljnije pročitati u istoriji dodeljenog carstva Izraela i Jude. Od ovog trenutka kraljevski natpisi Asiraca spominju vrlo često Izraelske kraljeve. Kroz sledećih 130 godina bilo je mnogo sukoba interesa između dve sile, sve dok nije izraelsko carstvo postalo kao

i druge sirske i palestinske države Asirska provincija.

Predaleko bi nas odvelo razmatranje brojnih pohoda Salmanazara III, o kojima imamo dobre izvještaje. Ipak je potreban kratak uvid u njegove vojne uspehe, da bi se razumijele političke prilike u zapadnoj Aziji u vreme proroka Ilije i Elizeja. Asirski kralj zauzeo je nejprije Til-Barsip, glavni grad moćne aramejske države Bit-Adini na gornjem Eufratu, Stanovništvo je odvedeno u Asiriju, a asirski kolonisti naseljeni su na ovom području. Til-Barsip je obnovljen i nazvan "Salmanazarov zamak". Ovaj je grad ostao štab i točka odakle su pošli Asirci na mnoge pohode protiv gradova-država u Ciliciji i Siriji, čija su zauzimanja otvorila rudnike srebra na Taurusu i šume na Amanusu za Asirce koji su bili gladni zemlje.

U Siriji je dočekao Salmanazara za bitku kod Karkara 853. godine savez dvanaestorice prinčeva - među njima Ahab iz Izraela. Adadidri, biblijski Ben-Adad iz Damaska bio je vođa ovog saveza. Iako Asirski kraljevi tvrde zvučnim rečima, da su izvojevali sjajnu pobjedu, ne mogu sakriti činjenicu, da je prvi sukob sa protivnicima završio u povlačenju, verovatno sa pobjedom saveznika. Međutim, Salmanazar nije zaboravio svoju želju, te je 848. ponovno krenuo protiv ovog saveza. Opet su mu se saveznici uspešno suprotstavili. Čak i njegov treći pohod nije bio potpun uspeh. Kada je Hazael nasledio Adadidrija, na prestolju u Damasku, krenuo je Asirski kralj na Hazaelovu prestolnicu i uništio njezine palmine vrtove, ali nije mogao zauzeti grad. Jehuv, u Izraelu, koje je nasilno prisvojio prestolje, i nije bio spreman na borbu, mislio je da je mudrije platiti danak. Ova činjenica zabilježena je na poznatom Salamanazarovom crnom obelisku, koji je nađen u Kalahu, a sada se nalazi u Britanskom muzeju. Asirski kralj stigao je na Mediteran u blizini Beiruta, južnije od ijednog od svojih prethodnika. Ovdje je dao uklesati svoju sliku u jednom reljefu na stijeni.

Salmanazar III je zauzeo nešto teritorija na severu i stigao do izvora Tigrisa, gde je prinio žrtve. Međutim, on nije dirao u jako carstvo Urartu, koje je pod Sardurom I

ostalo nezavisno. Kasnije se Salmanazar umešao u vavilonsku politiku, kad su se dva brata prepirala za presto. Dozvolio je Vaviloniji da zadrži nezavisnost, ali je pokazao asirsku moć narodu donje Mezopotamije vodeći svoju vojsku do Persijskog zaljeva, s namerom da primi danak u zlatu, slonovoj kosti i krznima od područja južno od Vavilonije, uključivši važnu aramejsku državu Bit-Jakin. Slava i glasovitost Asirije bili su tako veliki, da su pred kraljem bila otvorena sva vrata. Vrlo je retko postignut tako veliki uspeh sa tako malim naporima.

Kroz veći dio svoje vladavine, koja je trajala više od 30 godina, Salmanazar je uživao vernu pomoć svog glavnog zapovjednika (Turtan) Daian-ašur. U njegovim poslednjim godinama izbila je pobuna guvernera i uništila njegovo životno delo. Od sada pa do njegove smrti 824. godine bio je jedva u stanju da zadrži svoj položaj u Kalahu. Razlozi za ovu pobunu, koju je vodio jedan od njegovih sinova, nisu jasni i leže ili u nezadovoljstvu sa odlukom starog kralja o njegovim naslednicima, ili u njegovoj stranoj ili domaćoj politici.

Razdoblje raspadanja carstva (824-746.) - Iako je moć carstva opadala u poslednjim godinama Salmanazara III ipak nije izbila potpuna pobuna na zauzetim područjima. Sledeći kralj Šamši-Adad V (824-810), uspeo je da u tri pohoda zadrži asirski prestiž u čemu mu je pomogao vavilonski kralj Marduk-zakir-šum.

U to vreme počinje priklanjanje Vaviloniji i njenoj kulturi, koju su Asirci uvek nesvjesno priznavali nadmoćnijom od svoje. Šamši Adad uzeo je za ženu vavilonsku princezu Samu-ramat i upotrebio vavilonski jezik za kraljevske natpise. Iako su on i njegov sin morali nekoliko puta smirivati pobune u Vaviloniji, nisu se nikada usudili da tu glasovitu zemlju uključe kao provinciju u svoju državu, jer su je smatrali majkom asirske kulture.

Kada je Šamši-Adad V umro, 810. godine, bio je njegov sin Adadnirari III (810-782), premlad za kraljevstvo, pa je njegova žena, Samu-ramat vladala nekoliko godina kao namesnik umesto sina. Njena ličnost i činjenica da je bila

jedina žena koja je ikada vladala Asirijom, učinila je dubok dojam na njene suvremenike, i na kasnije generacije, tako da je pod imenom Semiramis postala središnja figura brojnih legendi starine, koje i danas žive u Iraku. Više starih dela, kao što su Vodovodi i monumentalne građevine, pripisuju se njoj.

U vreme Adadnirarija III dogodila se čudna verska revolucija, koja se može uporediti sa onom egipatskog faraona Iknatona. Iz nepoznatog razloga je Nabu (Nebo), bog Borsipe, proglašen jedinim bogom, ili najmanje glavnim bogom carstva. U Klalahu je 787. podignut jedan Nabu-hram. Na jednoj statui Nabu, koju je jedan guverner posvetio kralju, nalazimo ove značajne reči: "Verujte u Nabu, ne verujte u ni jednog drugog boga!". Povlašteno mesto pripadalo je Nabu u religioznom životu Asirije. Ono se ogleda u činjenici, da se ni jedan bog ne spominje tako često u vlastitim imenima. Ova monoteistička revolucija imala je kratak vek, kao i Atonova revolucija u Egiptu. Poklonici asirskih narodnih božanstava brzo su se podigli iz svoje nemoći, ponovno su zauzeli svoja povlaštena mesta i potisnuli Nabu. Ovo je razlog, zbog kojeg je tako malo poznato o događajima iz vremena ove monoteističke revolucije. Biblijska hronologija stavlja delovanje Jone u vreme Jeroboama II, koji je u Izraelu vladao od 793-753. Otuda Jonina misija u Ninivi izgleda da se zbilja u vladavini Adadnirarija III i možda je imala nešto zajedničkog sa njegovom odlukom da ukloni stare bogove i služi samo jednom božanstvu. Ovo se objašnjenje međutim, može dati samo kao mogućnost, jer je materijal iz ovog vremena tako rijedak, da do danas nije moguća potpuna rekonstrukcija političke i verske istorije Asirije iz ovog vremena.

Iako su Adadnirarijevi naslednici vodili više vojnih pohoda na zapad, nisu mogli suzbiti pobune podređenih naroda, niti su bili u stanju da spreče jačanje moći Urartu carstva, koje je zauzimalo sve više i više područja, koja su ranije pripadala asirskom carstvu. Asirsko kraljevstvo dovelo je do propasti pobuna Asuru 763. godine, kao i

neaktivnost nekih careva. Da nije u to vreme (745.god.) jaki vladar Tiglat-Pileser III, došao na presto, Asirija bi iščezla iz istorije - više od jednog veka ranije, nego što se to zbilo.

Tiglat-Pileser III osniva novo Asirsko carstvo (745-727.) - Tiglat-Pileser III došao je na presto prisvojivši vlast u jednoj dvorskoj pobuni u Kalahu. Izabravši svoje vladalačko ime za ime velikog graditelja imperija prošlosti, otkrio je svoje ambicije i planove. Kao i Tiglat-Pileser I, i on je sistematski sledio planove obnovljenja asirskoga carstva.

Navi kralj našao se licem u lice s tri glavna problema vanjske politike, koje je trebalo riješiti, da bi uspeo u obnovljenju asirske moći: (1) odnosi sa Vavilonijom trebali su biti raščišćeni, tim više što je taj narod pao kao plijen Aramejaca (Haldejaca), (2) obnoviti asirsku dominaciju na području Sirije i Palestine, (3) slomiti moć Urartu carstva, velikog severnog suparnika Asirije. Način, na koji je on riješio ove probleme, daje mu pravo da se naziva jednim od najvećih asirskih vladara.

Prava zadaća bila je riješenje vavilonskog pitanja, koje je car proveo u dve etape. U godini svog krunisanja on je pošao na Vaviloniju, pobedio aramejska plemena, koja su posedovala velike delove zemlje i preselio ih na druga područja svog carstva. Slabog vavilonskog kralja Nabonasara, čija moć je jedva prelazila gradske zidine, ostavio je nedirnuta. Posle Nabonasarove smrti 734. godine, ostavljena su na vavilonskom prestolju, pošto je Tiglat-Pileser zauzet na drugom mestu i nije imao vremena za Vaviloniju, tri kralja kratkog veka. Čim je Tiglat-Pileser imao slobodne ruke, odlučio je da zavede red političkoj situaciji u Vavilonu, gde su aramejski šeici bili stvarni upravitelji. On je pošao na njih, pobedio ih, te je, delom besprimernim u asirskoj istoriji, stavio sebe u ruke Marduka, proglasivši se kraljem u Vavilonu pod imenom Pulu. Shvatajući da Asirija ne će nikada biti u stanju da vlada Vavilonijom, radi svog kompleksa inferiornosti i poštovanja prema nadmoćnijoj kulturi, našao je novo rješenje, koje se sastojalo u ujedinjavanju dve države pod

vladanjem jednog kralja, koji je tako postao kralj i Asiriji i Vaviloniji.

Druga zadaća Tiglat-Pilesera, ponovno zauzimanje Sirije, izvršena je u više vojnih pohoda. Na pohodima susreo se sa jakom opozicijom, naročito kod gradova Arpad (sada Tell Erfad), severno od Alepa, i Samal (sada Zenjirli), čije je zauzimanje bilo dugotrajno i skupo. Drugi su se gradovi-države pokorili samo posle krvavih borbi. Međutim, posle tri duga vojna pohoda, većina je sirijskih država ponovno pripadala asirskom carstvu, konačno su bili pobeđeni Damask i Izrael. Država oko Damaska pretvorena je u asirsku provinciju, dok je samo severni dio Izraela doživio tu sudbinu. Samarija, Izraelska prestolnica, ostavljena je sa južnim delom zemlje u polunezavisnom vazalnom odnosu.

Otuda čitamo u Bibliji i kraljevskim analima Asiraca, da je Manahem, Izraelski kralj plaćao danak Tiglat-Pileseru (Pulu, 2.Car.15,19.), te da je Tiglat-Pileser umesto Faceje postavio Ozeja za kralja u Izraelu. Kralj Jude, koji je tražio od Tiglat-Pilesera pomoć protiv Samarije i Damaska, i koji je došao do Damaska kao asirski vazal, (2.Car.16,10.) također je spomenut u asirskim izvještajima. Nije prema tome čudno, da je ime Tiglat-Pilesera, ime prvog asirskog kralja spomenutog u Bibliji. On se pojavljuje pod svojim asirskim, kao i pod vavilonskim imenom, Pul (2.Car.16,7.10., 2.Dnev.28,20., 2.Car.15,19. i 1.Dnev.5,26., gde jevrejski tekst treba ovako prevesti: "I poduže Bog Izraelov duh Pula cara asirskoga, i duh Teglat-Falnazara cara asirskoga").

Treća zadaća Tiglat-Pilesera bila je zauzimanje Urartu carstva, koje je počelo podjarmljivanjem država koje su bile u savezu sa kraljem Sardurom II. Zauzevši gradove države u severnoj Mezopotamiji i Siriji, Tiglat-Pileser je slomio glavnu moć Sardura. Međutim, odlučujuća bitka bila je kod Kumuha, zapadno od Eufrata, gde je Sardur bio potučen, ali je uspeo pobeći u svoju prestolnicu Tušpa (sada Toprakale) kod jezera Van. Iako je Tiglat-Pileser uzaludno opsjedao Tušpu, bila je ipak slomljena moć

Urartu carstva, a Asirci su zauzeli veći dio Urartu, učinivši ga svojom provincijom pod imenom Uluba.

Posle svake pobede asirski je kralj preseljavao domaće stanovništvo u druge delove carstva. Ova politika je prouročila prisilnu seobu naroda. Tiglat-Pileser je planirao, a i uspeo da slomi nacionalistički duh mnogih naroda, otrgnuvši ih od njihove rođene grude. Ova promjena naroda i njihovo preseljenje, trebala je stvoriti imperij, čiji se narod više ne bi smatrao građanima Urartu, Izraela, Vavilonije, ili Damaska, nego građanima Asirije. Ovaj jedinstveno uspešni kralj uveo je ovakvu politiku koju su kasnije sledili njegovi asirski naslednici, a još kasnije Vavilonci. Ova je politika igrala odlučujuću ulogu u kasnijoj istoriji Bliskog Istoka.

Salmanazar V (727-722.) - Salmanazar V, sin Tiglat-Pilesera nastavio je politiku svoga oca. Čim je došao na prestolje, dao se okruniti za kralja Vavilona i uzeo vavilonsko ime Ululai. Nemiri na zapadu prisilili su ga da obrati svoju pažnju na Palestinu, i to uskoro posle svog stupanja na prestolje, da bi tako sačuvao to područje u sklopu carstva. Hano, iz Gaze, koji je u vreme Tiglat-Pilesera pobegao u Egipat, čuvši da je Salmanazar stupio na prestolje, vratio se i sklopio savez sa asirskim vazalnim princom Ozejom iz Izraela, sa uzurpatorom iz Hamata i s upravljačima gradova Arpada, Damaska i Simja. Verujući u pomoć Egipta ovih je nekoliko prinčeva odbilo plaćanje danka Asiriji, te je Salmanazar odlučio da učvrsti svoj autoritet na uobičajeni asirski način. Dio njegovog pohoda upravljen je protiv polunezavisne, a politički nestalne države Izraela, koju je želio uništiti. Opsjedao je Samariju tri godine, te ju je verovatno i zauzeo u poslednjoj godini svoje vladavine.

Iako Sargon II, sledeći kralj, tvrdi da je zauzeo Samariju, postoje dokazi, da su njegove tvrdnje neopravdane, te da je sebi pripisao ono što je Salmanaz V izvršio u poslednjoj godini svoje vladavine. Kao zapovjednik Salmanazarove vojske Sargon je mogao igrati važnu ulogu u zauzeću Samarije. Kao što je do sada bio običaj, on je preselio

ostatak carstva Izraela u severnu Mezopotamiju (Habor i Gozan), u zavičajnu Asiriju (Halah) i u Medske gradove severoistočnih provincija (2.Car.18,11.). S druge strane, preselio je Vavilonce iz Vavilona i Kute, a Sirce iz Hamata i Sefarvaima u praznu zemlju Izraela (2.Car.17,24.).

Sargon II (722-705.)- Novi kralj bio je uzurpator i verovatno ubica svog prethodnika. Ma kakve bile razlike između Sargona i Salmanazara u unutrašnjim stvarima, na polju vanjske politike nije učinjena nikakva promjena, te je Sargon potpuno sledio uzor koji je postavio Tiglat-Pileser. Njegovi su problemi bili slični problemima Tiglat-Pileserove vladavine, s razlikom, što je raniji kralj došao na prestolje u vreme nacionalne slabosti, te je izgradio imperij praktično ni iz čega, dok je Sargon trebao samo da održi ono što je nasledio. Sargon je imao jedan novi problem; suprotstaviti se invaziji indoeuropskih plemena koja su silazila s Kavkaza prema jugu i iz Anatolije prema istoku. Kralj Mita od Muški frigijskih Mida, grčkih pisaca, bio je njegov glavni protivnik. Nagovorivši Karkemiš da se pobuni, Mita je ipak bio prisiljen da se ukloni ispred Sargona. Sargon je zauzeo ovaj glasoviti grad na Eufratu i preselio njegovo stanovništvo, koje je do tada čuvalo Hetitsku kulturu i upotrebljavalo hetitske hijeroglifne pisanju.

Urarti carstvo pod Rusa I teško su pritisli Kimerijani i Medi - dobrodošla situacija za Sargona, jer mu je tako bilo mnogo lakše da pobedi svog tradicionalnog neprijatelja u zemlji na severu. Sargonov pohod na Urartu, vođen u njegovoj 8-moj godini, opisan je u takvim pojedinostima na poznatoj Tablici, koja je sada u Louvreu, da možemo slediti kraljevsku armiju skoro svakodnevno na njenom putu i kroz bitke. Iako je zauzimanje Urartu i njegova slabost bila na prvi pogled prednost za asirsko carstvo, bilo je uništenje jakog severnog susjeda pogreška. Ono je učinilo da se Asirija našla licem u lice s novim barbarskim plemenima koja su 100 godina kasnije najviše prouzročila smrt Asirije.

U to vreme je u Vaviloniji počeo vladati neobično

sposoban vladar u osobi Marduk-Apal-idin-a, biblijski Merodah-baladan (Iz.39,1.). On je bio Aramejac iz Bit-jakina, protiv kojega je Sargon bio bespomoćan, jer su ga potpomagali Elamiti. Dvanaest godina bio je Sargon zauzet pohodima na zapad i sever, dok se je osetio dovoljno jakim da se okrene i protiv Vavilonije. 709. godine uspelo mu je da istjera Marduk-apal-idina iz Vavilonije i da se proglasi kraljem, kao njegova dva predhodnika na asirskom prestolju. Godinu dana kasnije on je razorio Dur-Jakin u blizini Persijskog zaljeva, prestolnicu Haldejske države Bit- Jakin, te je učinio zavičaj Marduk-apal-idina asirskom provincijom.

Sargon je imao malo nevolja u Palestini, koja je ostala mirna s izuzetkom Asdoda, obalnog grada na Mediteranu. U nadi da će dobiti egipatsku, edomsku i judejsku pomoć, njegov je upravitelj pokušao da otrese asirski jaram. Kako je Izaija prerekao, pobuna nije uspela i grad je zauzeo Sargonov "turtan", "glavni zapovjednik" ("tartan" iz Iz.20,1.). Može se usput spomenuti, da je Sargonovo ime bilo nepoznato iz svetovnih izvora pre dešifriranja klinastih natpisa, te i samo njegovo postojanje, a prema tome i tačnost Izaije bili su predmet sumnje kritičara. Međutim, Sargonovo ime bilo je jedno od prvih koje je otkriveno u asirskim izvještajima. To je bilo zbog toga, pošto su se prva otkrića iz asirske povesti učinila u Sargonovom vlastitom glavnom gradu Dur-Šarukinu, sada Korzabadu, gde je otkriveno bezbroj skulptura i kraljevskih zapisa iz njegova vremena.

Sargonove poslednje godine obavijene su tajnom. Na jednom od njegovih pohoda na istok, njegova je vojska pretrpjela ozbiljan poraz, te izgleda da je i on tom prilikom izgubio život.

Senaherib (705-681.) - Kad je Senaherib stupio na prestolje, bio je već izvježban u umjetnosti vladanja narodom, jer je bio guverner severne provincije Amid u vreme vladavine svog oca. Njegov se karakter razlikovao od karaktera Sargona II. On se ozbiljno zanimao za tehničko poboljšanje ratnog oružja, te za nove

građevinske metode, koje su učinile Ninivu najslavnijom prestolnicom asirskog perioda. U politici je pokazivao okrutnost koja nije poznavala kompromisa. Bila je to slabost, koja je otežala njegovo uspješno vladanje nad velikim imperijem i održanje na okupu onog što je nasledio. Dva izvanredna događaja njegova života ostala su u sjećanju kasnijim generacijama - besmisleno razorenje Vavilona i bezuspešna opsada Jerusalima, te se, gledana očima istorije smatraju političkim neuspesima.

Kada je Senaherib stupio na prestolje izbila je pobuna među Sirskim i palestinskim prinčevima, koji su se uzdali u pomoć iz Egipta. Senaherib je zato krenuo na zapad (701.) i obnovio prijašnje stanje u većini mesta gde je došao. Kada je, posle dugih pohoda konačno smirio svoju vojsku kod Lahisa, da se pripremi za opsadu Jerusalima, primio je danak Judinog kralja Ezechije, koji je na ovaj način htio da umilostivi asirskog kralja. Ali Senaherib bi bio zadovoljan samo sa bezuslovnom predajom Jerusalima. Ezechija je međutim odbio traženje, a Senaherib, koji je trebao biti prisutan na nekom drugom mestu, izgleda da je prekinuo svoj pohod. On tvrdi, da je zatvorio Ezechiju u Jerusalimu kao pticu u kavezu, a ne govori o pobedi. On ne tvrdi da je zauzeo grad ili njegova kralja pokorio. Juda je bio tada spašen i nije više bio napadan sve do kraja Ezechijine vladavine.

Ezechija, ohrabren Senaheribovim neuspехom da zauzme Jerusolim 701. nastavlja da učestvuje u antisirijskoj koaliciji, koja je konačno dovela ponovno asirsku vojsku na Judeju. Za ovaj drugi pohod Senaheriba, poduzet posle stupanja na prestolje Taharke u Egiptu (690), ne postoji dokumenata pisanih klinastim pismom. Ezechija je ponovno odbio novo traženje asirskog kralja za bezuvjetnu predaju, jer ga je podržao i ohrabrio prorok Izaija. Iako je Izaija savjetovao Ezechiji, da se ne druži sa protivnicima Asirije, bio je ipak sada, kad je pogreška već učinjena, na strani kralja i jamčio mu, da Senaherib "ne će ući u ovaj grad, niti će baciti amo strijele, neće se primaći njemu sa štitom, niti će iskopati opkopa oko njega" (Iz.37,33.). Tada

nije Jerusolim spasila egipatska armija, nego čudo, "Tada iziđe anđeo Gospodnji, i pobi u okoli asirskom 185.000, i kad ustaše ujutro, a to sve sami mrtvaci" (st.36).

Još bolnije prošao je u Vaviloniji. Odmah posle stupanja na presto, vratio se Marduk-apal-idin iz Elama te je pomoću elamskog kralja Šutrup-nakunde zauzeo vavilonski presto i držao ga skoro godinu dana. Međutim, Senaherib je krenuo na Vavilon 703. godine, pobedio Marduk-apal-idina i postavio kao upravitelja Bel-ibnia, domaćeg Vavilonca koji je odgojen u Asiriji.

Malo posle Senaheribove bezuspešne kampanje na zapadu, pobunila se ponovno Vavilonija. Zato je Senaherib poveo novi pohod protiv Vavilonaca, na kojem je opustošio velike delove zemlje. Zarobivši Bel-Ibnia, Senaherib je svoga sina Ašur-nadin-šumi-a proglasio kraljem Vavilona. Međutim, Elamiti su zauzeli 694. Vavilon, i postavili Nergal-ušezib-a na prestolje, ali ga je godinu dana kasnije Senaherib zarobio. Posle daljih pobuna, Haldejac Mušezib-Marduk stupio je na prestolje 692. te je, prema vavilonskoj kronici pobedio asirsku vojsku poslanu na njega. Senaherib je sada postao nestrpljiv zbog neprekidnih nemira u Vaviloniji, pa je odlučio, da je eliminira kao mesto nevolja u svom carstvu. Tako je, zauzevši grad 689. učinio ono što se nije usudio učiniti nijedan od njegovih prethodnika, razorio je vavilonsku prestolnicu temeljito i sistematski, bacivši ruševine hramova i palača u rijeku i prisilivši je tako, da promijeni svoj tok. Manji su bogovi bili razbijeni, a veći odneseni u Asiriju. Ovo delo nisu Vavilonci ni oprostili ni zaboravili. 77 godina kasnije oni su izveli strašnu osvetu prilikom razorenja Ninive.

Senaherib je izgubio život od ruku svojih vlastitih sinova, kako to kaže Biblija, vavilonska kronika i jedan natpis Ezarhadona. Svaki od ovih izvještaja dodaje nešto ovom odvratnom događaju.

Ezarhadon (681-669.) - Ezarhadon, čija je majka bila aramejka, odbacio je antivavilonsku politiku svog oca, čim je stupio na prestolje. Pripadajući stranci koja je cijenila

Vavilon, otpočeo je sa obnavljanjem porušenog grada, iako statua Mardoka nije vraćena sve do vremena Asurbanipala. Tako je još jednom pokazana nadmoć Marduka nad Asurom na zaprepaštenje svijeta.

Zauzimanjem Egipta dostigla je vanjska moć asirskog carstva najviši nivo. Ezarhadonov prvi pokušaj da zauzme Egipat u 673. godini, bio je bezuspešan, te je završio porazom. Ali Taharka, etiopski kralj Egipta predao se poslednje godine. Kada je Memfis skoro bez borbe pao u ruke asiraca, ležala je pred njima otvorena cijela zemlja, te je blago iz zemlje Nila počelo teći u Asiriju. Ezarhadon je postavio 22 lokalna princa da vladaju zemljom, davši im asirske guvernere kao nadglednike. Vraćajući se iz Egipta, dao je kralj isjeći u stijenama u blizini Beiruta jedan reljef, pored onoga što ga je isjekao njegov veliki prethodnik Salmanazar III. U više Sirskih gradova podigao je pobjedničke spomenike. Jedan od njih nađen je kod Zenjirli na kojem kralj stoji vodeći kraljeve Tira i Egipta na užetu kao da su divlje životinje. Tako ni jedno ljudsko biće nije nikada imalo tako veliku moć kao Ezarhadon. Niti Sargon iz Agada ni Hamurabi nisu vladali nad toliko zemalja i naroda, Ezarhadona su zabrinjavali vidljivi znaci nadolazeće opasnosti. Barbarski narodi kao Skiti na zapadu, Kimerijani u Istočnoj Maloj Aziji i Armeniji, i Meda na istoku sve su više jačali. Predosećajući nevolju, Ezarhadon je pitao boga Sunce da li će ovi narodi napredovati ili ne. Pokušavajući da otkloni jedno zlo drugim, zaključio je savez sa Skitima protiv Kimerijana i Meda i dao svoju kćer Skitskom poglavici Bartatui, koga Herodot naziva Prototijas.

672. Asurbanipal je proglašen prestolonaslednikom Asirije, te je postao suvladarom svoga oca. Dve godine kasnije je Šamaš-Šumukin, stariji sin Ezarhadona, primio isto dostojanstvo u odnosu na Vaviloniju.

Ezarhadonova vladavina svršila je nepovoljno. Egipat se pobunio kad je Taharka još jednom podigao vojsku, te je Ezarhadon morao krenuti prema Nilu da kazni pobunu i uspostavi red. Umro je 669. na putu za Egipat.

Asurbanipal (669-626.) - Pohod protiv Egipta uspešno je završio Ezarhadonov turtan Ša-Nabu-šus. Netko, jedan od pobunjenih prinčeva doveden je u Ninivu kao zarobljenik da primi kaznu. On je međutim zadobio naklonost kralja i poslan je natrag u Egipat kao asirski vazal. Njegov sin Psametik uzeo je asirsko ime Nabu-šezibani. Tanutamom, naslednik Taharke učinio je još jedan pokušaj da oslobodi Egipat od asirskog jarma, ali bezuspešno. Asurbanipal je zauzeo Tebu i potpuno razorio taj divni grad. Nekoliko godina kasnije Psametik je uspeo da strese asirski jaram i da obnovi nezavisnost Egipta. Držanje Egipta u svojoj vlasti pokazalo se za Asiriju vrlo skupo u vreme kada je trebala sve svoje rezerve da se suprotstave opasnostima koje su dolazile sa severa, zapada i istoka, tako da je konačno napustila Egipat.

Asurbanipal je imao muke i u Vavilonu, gde se njegov vlastiti brat Šamaš-šum-ukin pobunio. Pobuna je propala, Vavilon bio zauzet, a Šamaš-šum-ukin poginuo u požaru svoje palače. Asurbanipal se nakon toga sam okrunio za kralja Vavilona. Poveo je nekoliko uspešnih ratova protiv Elama, koji je potpomogao Šamaš-šum-ukina, kao i protiv Arabije, Sirije i Palestine. On je tako uspeo da drži svoj nestalni imperij na okupu. Čak je imao retko zadovoljstvo da je vidio kako većina njegovih neprijatelja propada pre nego što je sam napustio pozornicu svijeta. Gyges iz Lidije, koji je potpomogao Psametika u pobuni, izgubio je prestolje i život u ratu sa Kimerijanima. Drugi pobunjenik, haldejski princ Nabu-bel-šumati, počinio je samoubitstvo, da ne padne u ruke Asurbanipala, a u Elamu je više manjih kraljeva izgubilo svoje živote u više ratova sa Asirijom koja je konačno srušila ponosito carstvo Elam i razorila njegovu prestolnicu Suzu, 639. godine. Prolazeća slava Asirije i bogatstvo koje se slijevalo u kraljevske riznice nisu mogli sakriti činjenicu da su dani tog ponositog carstva odbrojeni. Sve dok je jedan jaki čovjek držao uzde uprave u svojim rukama odlagala se katastrofa, ali je pažljivi posmatrač mogao već vidjeti drugačiju situaciju, koja će nastati, kad jedan slabi vladar

dode na prestolje.

Asurbanipal je naročito dobro poznat kao sakupljač mnogih knjiga i osnivač velike knjižnice u Ninivi, koja je otkrivena u ruševinama Ninive sredinom 19. veka. Iz ove knjižnice, koja se sada nalazi u Britanskom muzeju dobiveno je mnogo podataka o asirskoj i vavilonskoj istoriji i religiji. Kasnije je nađena druga velika zbirka klinastog pisma u porušanim gradovima Mezopotamije, koja je donijela druge važne podatke. Kralj kao princ i u početku određen da postane sveštenik, primio je brižljivu svetovnu i duhovnu naobrazbu. Zbog toga je pokazao tako veliki interes u sakupljanju književnog blaga svog vremena. On je kasnije generacijama sačuvao primerke mnogih vrijednih tekstova, čiji su originali mnogo ranije iščezli.

Okolnosti i vreme njegove smrti nisu poznati. Obično se uzima 626. godina za godinu njegove smrti, ali je moguće da je umro čak 630. godine, pošto nije nađen eponim kanon za njegove poslednje godine, hronologija ovog razdoblja je ponešto neizvjesna.

Kraj asirskog carstva. - Ašur-etil-ilani mlađi sin Asurbanipala koji je svoj prestol zahvaljivao Sin-šun-liširu, jednom od očevih generala, vladao je sledećih 5 godina. Novi je kralj držao južnu Vaviloniju, ali nije mogao sprečiti Napopolasara, haldejskog zapovjednika vojske, da zauzme Vavilon i da se proglasi kraljem. Iako je kralj tako zauvek izgubio Vavilon, imao je sretnije iskustvo u borbi protiv Meda, čiji je kralj Fraortest pao u bitci.

Neizvjesno je, kako je završio Ašur-etil-ilani, ali je 620. godine njegov general Sin-šun-lišir pokušao da se proglasi kraljem, što ukazuje, da je raniji kralj verovatno umro. Sin-šun-ilišir nije uspeo, jer je Sin-šar-iškun, drugi Asurbanipalov sin, dobio podršku naroda i vojske te uklonio uzurpatora i stao na presto.

Novi kralj je postigao izvjestan uspeh na početku svoje vladavine. Poveo je vojni pohod na Vaviloniju i zauzeu Sipar. Pobedio Mede pod Fraortesovim sinom Kijaksarom. Interesantna je činjenica, da je sada Asirija, izgubivši

svoju raniju moć dobila pomoć od svojih ranijih neprijatelja Skita i Egipćana, koji su se bojali, da će njen pad dati moć nekoj drugoj sili, koja bi bila opasnija od Asirije.

Shvativši slabost Asirije, a sledeći načelo da je napad najbolja odbrana, Nabopalasar je iz Vavilona pošao 616.g., u ofanzivu i zauzeo Asirske i Aramejske gradove u srednjem Eufratu, ali nije mogao da se suprotstavi Maloasirsko-maloegipatskoj vojsci, koja ga je otjerala do Vavilona. Sledeće godine Nabopalasar je učinio novi bezuspešni pokušaj da zauzme stari grad Asur. Ovaj pohod nije uspeo. On još nije bio dovoljno jak da sam pobedi Asiriju. Međutim, Medsi su zauzeli 614.g. Tarbisu i Asur, te je Medski kralj Kijaksar sklopi savez sa Nabopolasaram, koji je bio potvrđen ženidbom vavilonskog prestolonaslednika Navuhodonosora sa jednom Medskom princezom. Ovaj politički savez odlučio je sudbinom Asirije, te je spolije tromesečne opsade Niniva pala u ruke udruženih Meda i Vavilonaca, 612.g. Sin-šar- iškun je umro sa svojom obitelji u požaru svoje palače. Kao i Kalah, i Niniva je bila temeljito razorena, tako da kasnije generacije nisu uspjele pronaći mesto gde se nalazila. Asirsko carstvo je podeljeno između Kijaksara i Nabopolasara. Prvi je uzeo sve severne provincije, kao i Asirska prava na Malu Aziju, a drugi je preuzeo nominalnu kontrolu nad Mezopotamijom, Sirijom i Paestinom. Stvarna kontrola međutim mogla se postići samo vojnom moći, a nikako ne jednostavnom podelom među pobednicima.

Uz egipatsku pomoć, Asirski princ Ašur-ubalit pokušava da obnovi Asirsku državu sa Haranom kao prestolnicom, ali je uskoro onemogućen od Meda i Haldejaca. Asirija, bič naroda kroz mnoga veka prestala je da postoji, a njeni su građani osetili isto okrutno postupanje, koje su njeni raniji vladari pokazivali prema drugim narodima u prošlosti. Reči proroka Nahuma, kao i proročanstva drugih Jevrejskih proroka koji su proricali pad Asirskog carstva doslovno su se ispunile: "Zadrijemaše tvoji pastiri care

Asirski, poligaše junaci tvoji, narod se tvoj rasprša po gorama i nema nikoga da ih zbere. Nema lijeka polomu tvom, ljuta je rana tvoja" (Nahum 3,18.19.).

9. FENIKIJA OD NAJRANIJIH VREMENA DO NavuhodonosorA II.

Iako se ne spominje u starom zavetu pod ovim imenom Fenikija je imala mnogo dodira s Jevrejima te je njena istorija od vrijednosti za studenta Biblije, koji nalazi česta spominjanja feničkih gradova kao što su Tir, Sidon, Sarepta, Gebal (Byblos) i Arvad (Aradus).

Fenikija zauzima uski obalni pojas Sirije, severno zaljeva Akre između brda Libanona i Sredozemnog mora. Ona se sastoji od više malih ravnica, koje razdvajaju brda, koja se protežu od mora prema unutrašnjosti. Svakom ovom ravnicom upravljao je po jedan pomorski grad. Ravnica uz obalu široka je od pola do tri milje, međutim, na nekim mestima, kao kod Nahr-el-keleb-a Pasje reke, severno od Beiruta, brda se spuštaju sve do mora, tako da je cesta morala biti usječena u stijene. U staro doba gradovi su bili sagrađeni ili na stjenovitim otocima u blizini obale - kao Tir i Arvad, ili na obali gde su rtovi stvarali male zaljeve kao kod Tripolisa i Byblosa. Zemlju su natape reke koje su silazile sa Libanona, koji je u staro doba pošumljen kedrovima i drugim crnogoričnim drvećem. Fenikija je bila bogata žitom, voćem i vinom, te je kao glavni izvoznik kedrovine sa planina i produkata iz Sirije postala čuvena trgovačka kuća starog svijeta.

Fenikija je grčko ime za tu zemlju, a nastalo je u vezi sa njenim izvozom, to jest purpurnim materijalom nazvanim "phoinix", purpur. Međutim, oni su se sami nazivali Kanaani, to jest Hananci, a svoju zemlju Hanana što se slaže sa Post.10,15-19., gde su stanovnici više feničkih gradova spomenuti kao potomci Hanana.

Ne postoje dovoljni izvori materijala i dokumenata da bi se kompletirala istorija Fenikije, te je njena najranija istorija potpuno nejasna. Jedan od feničkih gradova -

Byblos, - javlja se u egipatskim izvještajima iz trećeg milenija kao važan grad za izvoz kedrovine. Iskopavanja vršena u Byblosu pokazuju jaki utjecaj Egipta u vreme "Starog carstva". Kasnije su Tirci smatrali Tradicijom da je njihov grad osnovan 2750.g., dok su Sidonci smatrali svoj grad još starijim. Najranije spominjanje ovih važnih gradova južne Fenikije nađeno je u zapisima 18.Dinastije u Egiptu kad u cijelom Fenikijom vladali upravljači iz doline Nila. Međutim, činjenica da su Feničani trebali plaćati danak Egiptu i trpiti egipatske garnizone u svojim gradovima, nije činila materijalne štete njihovoj ekonomskoj snazi. Izgleda da je njihova vanjska trgovina cvala, a njihovi su zastupnici nađeni na Kipru na obalama Male Azije i Egejskom moru. Pri kraju drugog tisućljeća oni su proširili svoju ekonomsku sferu svoga utjecaja i slali brodove na Siciliju, Sardiniju, Severnu Afriku i Španiju. Kasnije su osnovane u dalekim zemljama stalne kolonije. Kartaga je postala najglasovitija od njih. Ona je postala tako jaka, da je s vremenom uspjela da izazove imperijalnu politiku Rima. Tar-šiš u Španiji, najudaljenija točka Feničkog utjecaja, dao je svoje ime svim starim morskim brodovima. Oni su poznati kao "Korablje tarsiske" (Ps.48,7.).

Sve do kraja drugog tisućljeća Sidon je zauzima najvažnije mesto među Feničkim lukama, ali je u prvom tisućljeću Tir preuzeo vodstvo i držao ga kroz mnogo tisućljeća. Izgleda da se Fenikija nije nikada razvila u ujedinjenu zemlju, koju bi kontrolirala ujedinjena uprava, nego da je svaki veliki grad imao svog vladaoca, i da se njegova kontrola protezala na manja mesta u njegovoj blizini.

Poznato je više upravitelja Byblosa sa natpisa koji su pronađeni pri otkopavanju tog grada ali je posle polovice drugog tisućljeća politička uloga Byblosa bila prilično mala. Hiram je prvi vladaoc Tira, čije je ime poznato. On je bio suvremenih Davida i Salamuna te im je pomagao u građenju hrama u Jerusalimu. Njegovi su se mornari udružili sa Salamunovim na ekspedicijama u Ofir.

Jedan od Hiramovih kasnijih nasljednika bio je Etbaal, otac poznate Ahabove žene Jezabele. On je bio sveštenik Astarte, pre nego što je postao kraljem Tira. To može objasniti revnost njegove kćeri za religiju svog zavičaja, čak i onda kad je postala kraljicom Izraela. U vreme vladavine Etbaala počela je ozbiljna bitka sa Asirijom koja je željela da od 9.veka na ovamo potčini sve zemlje na zapadu. Otuda su u bitci kod Karkara 853.g. nalazimo kralja Feničkog grada Arvada sa 200 vojnika u savezu protiv Salmanazara III. Međutim, većinu drugih feničkih gradovca pristala je da plaća danak. To je za neko vreme osiguralo priličnu nezavisnost i nesmetanu i sjajnu prekomorsku trgovinu.

Važna epizoda Feničke istorije je borba Tira protiv Salmanazara V i Sargona II u vreme Judinog kralja Ezehije. Tir je bio opsjednut 5 godina i teško oštećen. Izgleda da je taj grad konačno bio prisiljen da se pokori i plaća danak. Tir se, kasnije, pobunio, u vreme Senaheriba, te je bio bezuspešno opsjedan. Sidon je pošao primerom Tira i pobunio se protiv Ezarhadona, ali ga je ovaj zauzeo i razorio 678.g. Tir je ostao još nekoliko godina nezavisan, ali ga je ASurbanipal prisilio da se vrati u krilo Asirije.

Kada je namesto asirskog carstva zavladao novo - Vavilonsko, Tir je iskoristio političke teškoće u razdoblju prelaza, proglasio se nezavisnim i odbio da šalje danak u Vaviloniju. Navuhodonosor je osećao potrebu da upotrijebi silu protiv tog grada. Opsjedao je Tir 13 godina pre nego što ga je pokorio. Navuhodonosor je dozvolio kralju da ostane na prestolju, ali je odredio Vavilonskog visokog komesara da štiti interese Vavilona.

Kasnije istorija Fenikije ne dolazi u okvir ovog razmatranja.

10. DRŽAVE SIRIJE

Ime Sirija je geografski pojam koji označuje područje koje je od vremena do vremena mjenjalo svoju veličinu. Današnja Sirija ne sadrži ništa od Sirije staroig doba. A

proteže se na području koje se ranije nije smatralo njenim delom. U rimsko vreme sva zemlja od Eufrata na severu do Crvenog mora na jugu smatrala se Sirijom. U druga vremena odvajala se Palestina, a priključene su teritorije severne i centralne Mezopotamije. Općenito govoreći, geografski pojam Sirije označuje područje, koje na istoku graniči sa velikom sirskom pustinjom, na zapadu Sredozemnim morem, na severu Taurusom, a jugu Palestinom, sa granicom između Sirije i Palestine, koja teče približno pravom linijom od mora severno od Akre do Jordana, severno os jezera Hule.

Ovako omeđeno područje presječeno je od severa na jug sa dva brdska lanca, zapadni vijenac ima najviši vrh na severu, Jebel Akra (5421 stopu), a na jugu Libanon, koji se diže više od 10000 stopa. Istočni vijenac planina nazvan Antilibanon kojemu pripada Hermon, dostiže visinu od 9190 stopa. Između ova dva vijenca leži 12 milja široka viusoravan, danas nazvana Beqa "pukotina", sa svoje dve reke, Litani, koja teče na jug, i Oront na severu. Obe skreću na zapad i ulijevaju svoje vode u Sredozemno more. Više rijeka teku sa Antilibanona na istok i navodnjavaju oaze u Sirijskoj pustinji, od kojih je Damask sa područjem vrtova koji ga okružuju najbogatija i najveća.

Pošto je obalno područje Fenikije odveojeno brdima od ostatka Sirije, njegova je istorija ponešto drugačija od istorije zaleđa, te je zato i razmtarana odvojeno u prethodnom članku. Tako je ustvari Sirija nastala od gradova - država koji su cvali oko oaza kao što su Damask, Alepo, Kadeš, Katna, Hamath, ili Allalak na obali rijeka. Posledni leže u blizini Oronta. Tipična sirska kultura kasnijih vremena nađena je u gornjoj Mezopotamiji na području koje je u drugom tisućljeću poznato kao Mitani carstvo.

Kao i o Fenikiji, tako je i o ovom području vrlo malo poznato pre sredine drugog tisućljeća. Egipatski i vavilonski tekstovi iz prve polovine tog milenija, međutim, ponekad spominju vladare gradova u Siriji. Iz njihovih

imena doznajemo da su to bili Amoriti. kao što su to bili većina vladara u zapadnoj Aziji od 2200. do 1500.g. pre Hrista. Hyksi koji su na svom putu u Egipat u 18. veku prošli kroz Siriju, zauzeli su nekoliko važnih gradova, na primer:Qatna, utvrdivši ih na tipičan svoj način sa masivnim zemljanim nasipima.

U 16. veku cijelu je Siriju zauzeo Tutmes III. Ostala je pod egipatskom kontrolom skoro cijelo veke. Međutim, u vreme vladavine Amenotepa III i Iknatona, neki su se domaći vladari okoristili slabošću Egipta i proglasili se nezavisnima. Najjača od ovih pobunjenih država bila je Amuru, za koju doznajemo pojedinosti iz Amarna-pisma i hetitskih izvještaja iz tog vremena. U vreme 19.Dinastije podigao se novi suparnik za posedovanje Sirije - Hetiti. Sirija je tako postala stalno bojno polje, gde su se skretali protivnici. Pojavljivanjem pomorskih naroda pri kraju 13. veka, Hetiti su nestali kao narod iz istorije, ali su njihovi ostaci zadržali u posedu neke Sirske gradove kao što su Hamat i Karkemiš i sačuvali hetitsku kulturu još nekoliko veka.

U to vreme su Arameji, koji su živeli u ravnicama severne Mezopotamije kroz više veka krenuli na jug, te su, ili osnovali ili zauzeli brojne gradove države, od kojih su Damask i Zobah (severno od Damaska) postale najmoćnije. Zbog toga se ove dve države često spominju od Davidovog vremena u biblijskim izvještajima. David je uspeo da ih zadrži u potčinjenom položaju, ali su one ponovno zadobile nezavisnost ili u vreme vladavine Salamuna, ili posle njegove smrti. Od toga vremena su sirske države postale neprijatelji izraelskog carstva, te je Izrael često puta vodio ratove protiv Siraca, a naročito protiv Damaska.

Od 9. veka na ovamo su Sirske države delile sudbinu drugih naroda zapadne Azije, na koje su kraljevi Asirije gledali željnim očima. Kroz dva veka su Asirci slali pohode protiv jednog ili više ovih aramejskih gradova u Siriji, da osiguraju redovan prtok danka, sve dok Tiglat-Pileser III nije uveo politiku preseljavanja pobeđenih naroda u

udaljene zemlje imperije, sa željom, da nadomestim nacionalnu svijest vernošću asirskom imperiju. Tako je jedna država Sirije za drugom iščezavala pod neizdržljivim naletima sirske ratne mašine. Konačno je 732.g. jedna od poslednjih - Damask - pala i postala provincija Asirije.

Pad Damaska označio je iščezavanje karakteristične sirske kulture sa tog područja, koja se u ponešto promjenjenom obliku obnavljala s vremena na vreme kao svjetska kultura. Aramejski se jezik proširio raseljavanjem sirske stanovništva, te je posle dva veka postao sredstvo sporazumijevanja, govoren ili u najmanju ruku razumevan, od južne granice Egipta, kroz zemlje plodnog polumeseca i Persije, te čak sve do zapadnih granica Indije. Iako Sirci nisu nikada tvorili političku jedinku, niti su ikada bili u stanju proširiti svoju kontrolu nad većim delovima svijeta, njihov je jezik zauzeo svijet u sličnom smislu kao grčki nakon nekoliko veka.

11. UJEDINJENO KRALJEVSTVO IZRAELA (oko 1050-931.)

Prijašnji su se članci bavili istorijom Egipta i Mezopotamije do sedmog veka pr.Hr. Ovaj se dio bavi sa 120 godina Izraelske istorije pod prva njihova tri kralja, od kojih je svaki vladao približno 40 godina (2.Sam.5,4., 1.Car.11,42., Dela 13,21.). Dvanaesti i petnaesti odsjek će se baviti istorijom odvojenih kraljevstava Jude i Izraela.

Od svog ulaska u Hanan Jevreji su polako rasli u moći i snazi, te su se učvrstili kroz stalnu borbu s domaćim narodima, koji su živeli u i oko Palestine. Oni su živeli u zemlji skoro tri i po veka, kad su osetili potrebu za jedinstvenom upravom. Do ovog časa njih su vodili duhovni ljudi, nazvani sudije, bez osiguranja, da će se odgovarajuće vodstvo nastaviti posle smrti svakog sudije. Sa čisto ljudskog političkog gledišta bila je čisto prirodna želja naroda za naslednim kraljevstvom, izražena u vreme Samuela (1.Sam.8,5.). Ako je Izrael htio postići svoj cilj, trebao je ostati u stalnom posedu zemlje, a da bi to uspeo, bilo mu je potrebno jedinstvo, neprekidno vodstvo, i

čvrsta uprava. Ovu mogućnost je još Mojsije prevideo, te je položio principe prema kojima kralj treba da vlada (Pon.17,14-20.).

Za vreme Saula, kraljevstvo je ostalo slabo, zbog neiskustva mladog kralja i nezrelosti karaktera. Njegov nasljednik David, nepogrešivi ratnik i vješti političar izgradio je čvrstu imperiju. Iako se nije mogao usporediti sa carstvima na Nilu i Eufratu, ipak je njegovo značenje bilo veliko, jer je kontrolirao većinu naroda Palestine i Sirije. Izraelsko je carstvo ostalo netaknuto i nesmetano oko pola veka, jer ga je izgradio pod Božjim blagoslovom Davidov genije, u čemu je pripomogla slabost drugih velikih naroda toga vremena. Slabost se počela pojavljivati već i u vreme Salamunove vladavine mira, te se njegovo carstvo raspalo kada je smrt uklonila njegovu čvrstu ruku.

Međutim, od stalne je vrijednosti, bez obzira na sjećanje o slavnoj prošlosti carstva pod vladavinom dva kralja, uređenje Jerusalima kao religioznog i političkog centra naroda. Samo njegovo ime, "grad mira", činilo je magični utjecaj na razum jevrejskog naroda svih generacija, pošto je k tome i mnogo obećanja o Mesiji koji treba doći, nadahnuće povezalo sa kraljevskom kućom Davida, nije nikada izgubljena ideja o od Boga određenom i od Boga vođenom kraljevstvu.

Saul (oko 1050-1011.) - Saul sin Cisa iz plemena Benjaminova, bio je čovjek kojega je Bog izabrao zbog njegove duboke religiozne prirode (1.Sam.10,7.10.11.14.37.), zbog njegove poniznosti (1.Sam.10,22.), želje da bude plemenit (1.Sam.11,13.). Bio je prvi put tajno pomazan od Samuela (1.Sam.10,1.=, proglašen kraljem u Masfi (1.Sam.10,17-24.), te konačno potvrđen u službi u Galgali posle uspešnog oslobađanja Jabesa Galadskog iz ruku Amonaca (1.Sam.11). Njegovo se kraljevstvo sastojalo od prilično labavog saveza plemena, koja su mu sledila u vreme, njegove moći, ali koja su s druge strane sama odlučivala u svojim poslovima, bez sporazumijevanja sa centralnom upravom. U početku njegove vladavine, njegova se služba vrlo malo

razlikovala od službe ranijih sudija. Pored drugih stvari on se još uvek brinuo za svoju stoku, pa čak i kad je proglašen kraljem.

Bez obzira na sve to, postepeno se razvijala ideja o pravom kraljevstvu. Saul je nameravao da njegovo kraljevstvo bude nasledno. Podigao je tvrđavu na dva arkra zemlje kao svoju prestolnicu. Bila je to "Gaba Saulova", sada Tel-el-Ful, četiri milje severno od Jerusalima. Njegovu dvokatnu tvrđavu, koja je merila 170x150 stopa, sa vanjskim zidovima 8-10 stopa debelim, iskopao je Albright. Ona, sa svojim uvrđenim zidovima i kulama na uglovima predstavlja tipičnu jevrejsku konstrukciju toga vremena. Najveća dvorana, verovatno dvorana za primanje, gde je David svirao harfu pred kraljem, bila je 14x23 stope.

Saul je osim toga stvorio prvu, iako malu stajaću vojsku Izraela. Ona se sastojala od 3000 ljudi smještenih u tri grada- garnizona (1.Sam.13,2.), sa svojim ujakom ili možda nećakom, Abnerom, kao glavnim zapovjednikom-vojvodom (1.Sam.14,50.).

Pošto je bio na prestolju kroz teško razdoblje smetanja Filisteja, zbog njihove prednosti boljeg naoružanja i vojničkog iskustva, novi je kralj često puta morao da se bori protiv njih, kao i protiv drugih naroda koji su hteli potčiniti Izrael. Prvi dokaz njegove vojničke sposobnosti vidi se u oslobađanju Jabesa Galadskog, - grada u Transjordaciji - iz ruku Amonaca (1.Sam.11,1-11.). Vodio je uspešne ratove protiv Amaleka (1.Sam.15,4-8-) i Edomaca na jugu, Moabaca na istoku i Aramejaca iz Sirske države Zobah (Sopska, 1.Sam.14,47.).

Međutim, stalna opasnost po postaojanje Izraela dolazila je od Filisteja (1.Sam.14,52.), koji su imali garnizone u mnogim jevrejskim gradovima, čak i u nekim u blizini Saulove prestolnice. Filisteji su imali monopol na pravljenje i oštrenje oružja, teko da su neko vreme u cijelom Izraelu samo Saul i Jonatan imali željezno oružje (1.Sam.13,19-22.). Oni su toliko terorizirali Jevreje, da su često bili prisiljeni tražiti skloništa u špiljama i

nedostupnim brdskim klancima (st.6).

Prva velika Izraelska pobjeda nad Filistejima, koja je imala za posledicu istjerivanje Filisteja sa istočnog bregovitog područja, bila je više vojnička epizoda nego stvarna bitka. Kada su Filisteji zauzeli brda Benjaminova i osvojili Mahmas, Izraelci su se povukli u neredu (st.5-11). Mahmas leži 7 milja severno od Jerusalima na visini od 1900 stopa na brežuljku koji gleda na duboku dolinu Vadi es-Suvenit na jugu, koja je bila prolaz Mahmasu. Dok je Saul bio ulogoren sa 600 ljudi kod Gabe, odvojen od Filisteja dolinom Vadi es-Suvenit, spustili su se Jonatan i njegov nosač oružja niz stijenu Seneh na kojoj je sagrađena Gaba, prešli kroz dolinu, te se popeli na stijenu Boz, na kojoj su bili ulogoreni Filisteji kod Mahmasa (1.Sam.13,15.23., 14,4.5.). Jonatanov iznenadni napad stvorio je filistejskom logoru zabunu, koja se još povećala, kada su Jevreji došli za Jonatanom, tako da su Filisteji pobjegli u paničnom strahu (1.Sam.14,11-23.).

Prvi veći sukob između Jevreja i Filisteja pod kraljem Saulom odigrao se u brdovitom predelu na zapadu između Soka i Azeke, na pola puta između Jerusalima i Askalona. Davidova pobjeda nad Golijatom je ovom prilikom označila početak velike serije pobjeda nad omrznutim Filistejima. Glavne posledice bile su povećanje slobode za Jevreje i umnožavanje bogatstva, koje je palo u ruke Izraelaca kao ratni plijen (1.Sam.17.).

Nažalost, Saul je imao nedisciplinirani karakter, koji se uzoholio posle uspeha. Zbog oskvrnjenja obrednog zakona i božanskih naređenja izgubio je kraljevstvo i zdravlje. Njegove poslednje godine, ne znamo koliko, provedene su u sjenci duševne neuravnoteženosti, koja je vodila do opetovanih pokušaja da ubije Davida, za kojega je znao da je određen da mu bude naslednik. Pošto je izgubio prijateljstvo i vodeću ruku svog starog savjetnika Samuela (1.Sam.15,17-23.35.), počinio je neka nerazumna zla dela, kao na pr. ubitstvo nedužnih sveštenika u Nobu (1.Sam.22,11-21.) i pokušaj da ubije svog vlastitog sina Jonatana (1.Sam.20,30-33.). Poznat zbog svoje revnosti u

istreblijanju vračara, on je konačno pošao da traži savjet od jedne vračare dan pre svoje smrti (1.Sam.28,3-25.).

U jednoj bitci na brdu Gelboji, na istočnom delu doline Ezdralonske, Saul i njegovi sinovi izgubili su svoje živote u borbi protiv Filisteja (1.Sam.31,1-6.). Ova je bitka bila tako porazna, da je sve ono što je Saul zadobio za vreme svoje duge vladavine palo u ruke Filisteja koji su ponovno zauzeli Izraelske gradove i istjerali prestrašene stanovnike u njihova ranija utočišta u brdima (st.7).

David (1011-971.) - Posle Saulove smrti David je okrunjen za cara nad Judom u Hebronu (2.Sam.2,3.4.). On je u prošlosti bio zapovjednik u Saulovoj vojsci, te njegov zet (1.Sam.18,27.), ali je živio kao prognanik u šumama i brdskim pećinama, na jugu judejskog pobrđa. U poslednjim godinama Saulove vladavine živio je čak i u jednom Filistejskom gradu (1.Sam.19, 29,). David, kojega je prorok Samuel tajno pomazao za kralja uskoro posle odbacivanja Saula, bio je izvanredno nadaren kao ratnik, pjesnik i muzičar. (1.Sam.17., 2.Sam.1,17-27., 1.Sam.16,14,23.). On je bio također vrlo pobožan, te iako je pao u veliki greh, on je znao kako da se pokaje i da zadobije Božju naklonost (Ps.51). Zbog toga mu je Bog potvrdio kraljevsku čast, kao i njegovom potomstvu, koja će doživeti svoj vrhunac u večnom kraljevstvu Mesije, koji je po tijelu potomak Davidov (Rim.1,3.).

Prvih sedam godina Davidove vladavine ograničene su bile samo na Judino pleme, dok je Izbozet, Saulov četvrti sin, vladao nad ostalim plemenima iz svoje prestolnice Mahanaima u Transjordaniji. Odnosi između dva suparnička kralja bili su gorki, te su se pretvarali u raspre i krvoproliča (2.Sam.2,12- 32.). Saulov vojni zapovjednik Abner bio je ustvari onaj koji je držao moć carstva iza leđa Izbozeta, koji je bio slabić, te je pao kao žrtva urote odmah pšoslije povlačenja Abnerova (2.Sam.3,4.gl.). Izgleda da je njegovo pravo ime bilo Eš-Baal, "Čovjek Balov" (1.Dnev.8,33., 9,39.), što ukazuje, da je Saul već prilikom njegova rođenja otišao daleko od Boga i klanjao se Baalu. Nadahnutom piscu 2.Samuelove bilo je ovo ime tako

sramno, da ga nije nikada upotrijebio. Izabravši radije da ga umesto Eš- Baal, naziva Izbozet, "čovjek srama".

David je učinio Hebron svojom prestolnicom, te je tamo primio krunu nad celim Izraelom posle Izbozetove smrti. To je bio kraj kratke dinastije Saula, posle vladavine od sedam i pol godina, odlučio je David, da osnuje novu prestolnicu. On je pokazao značajnu političku mudrost izabravši za prestolnicu grad, koji do tada nije pripadao ni jednom plemenu, te su ga tako svi mogli prihvatiti. Pobedom nad Jebuzejima u Jerusalimu, na granici Jude i Benjamina, te osnivanjem političkog i religioznog centra kraljevstva u središnjem položaju, a k tome još udaljenom od međunarodnih putova koji su vodili kroz zemlju, David je pokazao značajno političko predviđanje. Od tada je Jerusalim postao važan grad, te je odigrao odlučujuću ulogu u istoriji svijeta.

Davidova se vladavina odlikuje neprekidnim nizom vojnih pobjeda. On je pobeđivao Filisteje više puta (2.Sa.5,17-25., 21,15-22., 23,13-17.), te je uspeo da Izrael potpuno oslobodi od njihova utjecaja. On ih je ograničio na obalno područje oko gradova Gaze, Askalona, Azota, Geta i Akrona. On je također potčinio Moapce, Amonce i Edonce (2.Sam.8,2-14., 10,6-11., 12,26-31., 1.Dnev.18,2.11-13., 19,1-20., 3.gl.), te je prisilio Aramejske gradove Damask i Zobah da plaćaju danak (2.Sam.8,3-13., 1.Dnev.18,5-10.). Drugi su narodi tražili prijateljstvo s njim šaljući darove - kao kralj Hamata (2.Sam.8,9.10.) - ili sklapajući prijateljstva - kao fenički kralj Tira (2.Sam.5,11.). Na ovaj je način David uspeo vladati nad cijelom zapadnom i istočnom Palestinom sa izuzetkom obalnog područja, a indirektno nad većim delovima Sirije. Ustvari, sav teritorij između Eufrata i Egipta, ili je bio podređen Davidovim upraviteljima ili je plaćao danak ili je bio u prijateljskom odnosu s njim.

Davidova unutrašnja politika nije bila uvek tako uspešna kao vanjska. U želji da procijeni vojnu moć carstva, te u vezi poreza, učinio je ono, čemu se protivio Joab, a i Gospod (2.Sam.24, 1.Dnev.21,22.gl.). David je kao i neki

drugi jaki politički vođe pre i posle njega, ponekad pao kao žrtva svojih strasti, - primer sa Betsabejom (2.Sam.11,2-12., 25.) - te je kao poligamist brao nesretne posledice svog običaja. Jedan od njegovih sinova učinio je rodooskrnjenje (2.Sam.13.), drugi - Apsalom - postao je bratoubica, te se kasnije pobunio protiv svog oca, ali je nastradao u odlučujućoj bitci (2.Sam.13-19.gl.). Pobuna Sebe iz Benjaminova plemena prouzročila je ozbiljnu nevolju i krvoproliće (2.Sam.20.gl.), uskoro posle Davidove smrti je Adonija, jedan od njegovih sinova učinio bezuspešni pokušaj da sjedne na presto pomoću dvorske pobune (1.Car.1.). Jaka ličnost Davida potpomognuta stabilnim i čvrstim zapovjednikom vojske - Joabom - uspela je međutim, da pobedi sve teškoće, te da preda kraljevstvo u ruke Salamuna kao čvrstu cjelinu.

Davidova temeljita vernost Bogu i njegova volja i spremnost za pokajanje i prihvaćanje kazne zbog greha, donijeli su mu poštovanje proroka Natana i Gada, te božanske blagoslove i obećanja jedinstvene prirode. Jedna od njegovih velikih želja, da sagradi hram Bogu koga je ljubio, nije se odtvarila. Međutim, obećano mu je, da će njegov sin, čije ruke nisu okrvavljene kao njegove, sagraditi hram. Stoga je David kupio za njega zemlju, stvorio nacrt, te skupio sredstva da bi pomogao Salamunu da sprovede plan (2.Sam.7, 1.Dnev.21,18-22., 5.gl.).

Salomon (971-931.) - Salomon, treći vldaoc ujedinjenog kraljevstva Izraela, čije je ime bilo Jedidija, "mio Gospodu" (2.Sam.12,24.25.), izgleda da je sledio običaj na istoku i uzeo kraljevsko ime Salamun "miroljubivi". Njegova vladavina, učinila je ovo ime ne samo odgovarajućim nego i popularnim.

Iz neutvrđenih razloga Bog je izabrao Salamuna da bude Davidov naslednik. David ga je proglasio kraljem u toku dvorske pobune, koja je imala za cilj, da podigne njegovog starijeg sina Adoniju na presto (1.Car.1,15-49.). Iako izgleda da je Salamun u početku pokazao duh obzira prema Adoniji, ipak nije zaboravio ovaj događaj. Čak je i najmanja pogreška Salamunove neprijatelje koštala

života. Tako su Joab, začetnik urote i Adonija smaknuti, a Abijatar, prvosveštenik smijenjen (1.Car.2.gl.).

Ispoljavajući neobičnu pobožnost u ranom životu, Salamun je molio Boga za mudrost u teškim trenucima vladanja carstvom, shvatajući zamašnost političkih problema u carstvu. Njegova mudrost - primeri se nalaze u Pričama, Propovjedniku i Pjesmi nad pjesmama - nadmašila je sva druga glasovita dela staroga veka (1.Car.3,4. - 4,34.). Ova je glasovitost privukla intelektualce mnogih naroda na Salamunov dvor, među kojima je poseta arapske kraljice od Sabe učinila najveći utisak na suvremenike (1.Car.4,34., 10,1-10.).

Kraljevstvo koje je Salamun nasledio od svoga oca protezalo se od Akabskog zaljeva na jugu skoro do WEufrata na severu. Nikada pre ni posle nije bila izraelska teritorija tako prostrana. Pošto su Asirija i bili slabi u to vreme, nije Salamun imao ozbiljnih protivnika u svojim susjedima. Koristivši se prednošću takve situacije, poveo je velike trgovačke pothvate na zemlji i moru, koji su mu donijeli bogatstvo, kakvo njegov narod nije nikada vidio. Otuda i sjaj i slava njegova carstva postaju legendarni, kako to svjedoči Mat.6,28.29.

Pošto su Feničani već kontrolirali trgovinu na Sredozemlju, Salamun se okrenuo na jug i razvio trgovačke poslove s Arabijom i istočnom Afrikom, poduzimajući morska putovanja pomoću Tirskih mornara (1.Car.9,26-28.). Grad Ezion-geber u Akabskom zaljevu služio je ne samo kao domaća luka za ove ekspedicije, nego i kao centar rafiniranja i fabriciranja bakra iz rudnika u Arabiji. Salamun je postao jedan od velikih "kraljeva bakra" starog doba. Pošto je on također kontrolirao brojne kopnene trgovačke putove Izrael je postao velika mjenjačnica za egipatska kola i platno, Kilikijske konje, te različite produkte Arabije. U stvari, ništa nije ušlo u Egipat sa istoka ili u Mezopotamiju sa jugozapada, a da nije prošlo kroz Salamunove blagajne (1.Car.4,21., 10,28.29.).

Kralj je poduzimao velike građevinske pothvate. Na brdu Moriji severno od starog Jerusalima, sagradio je Akropolu,

koja je sadržavala veličanstveni hram, podignut u roku od sedam godina (1.Car.6,37.38.), te svoju vlastitu palaču, koja se gradila 13 godina (1.Car.7,1.). On je također sagradio "Milo", za koje se smatra da je bilo veza između Siona i Morije. Također je opravio zid Jerusalima (1.Car.9,15.24.). Niz gradova u kojima je imao svoje garnizone sagradio je po zemlji, da bi tako osigurao jedinstvo. To je zahtijevalo veliku stajaću vojsku, mnogo konja i kola, - oboje je bilo važna stavka u narodnom budžetu (1.Car.4,26., 9,15-19., 10,26., 2.Dnev.9,28.). Iskopavanje kod Gezera i Megida potpuno su potvrdila ove biblijske izvještaje.

Da bi izvršio mnogobrojne građevinske pothvate, kralj je zavisio o prisilnom radu (1.Car.5,13-18., 9,19-23.), i Feničanima, za stručne radnike i mornare (1.Car.7,13., 9,27.). Veličanstveni građevinski projekti i veliki zahtjevi vojske bili su veliki udarac Izraelskoj ekonomici, tako da je i Salamunov obilan prihod bio nedovoljan da financira program. Kao rezultat toga, Salamun je trebao predati 20 galilejskih gradova Fenikiji kao plaću za građu i zlato (1.Car.9,10-14.).

Sledeći običaj orijentalnih kraljeva, Salamun je imao veliki harem. Pokušavao je da učvrsti međunarodne veze ženidbama, princeza iz većine okolnih naroda, uključivši i Egipćane, te dozvoljavajući oltare posvećene stranim božanstvima (1.Car.11,1- 8.). Ti su olatri bili građeni u Jerusalimu. Egipatska princeza, koja je donijela kao svoj miraz grad Gezer, koji je njen otac oduzeo Hanancima, izgleda da je bila najviše cijenjena kraljica, jer joj je Salamun sagradio odvojenu palaču (1.Car.3,1., 9,16.24.).

Ali vanjska slava carstva, komplicirani dvorski ceremonijal, jake nove tvrđave po zemlji, moćna armija i veliki trgovački pothvati nisu mogli sakriti očitu činjenicu, da je Salamunovo carstvo bilo gotovo da se raspadne. Među izraelcima bili su nemiri zbog velikih poreza i zahtjeva prisilnog rada, a među podređenim narodima očekivanbje znaka slabosti da slome jaram iz Jerusalima. Iako Biblija spominje samo tri pobune, Hadada- Edomita,

Rezona sina Elijadahova, te Jeroboama iz Efraimova plemena (1.Car.11,14-40.), koji su se otvoreno suprotstavili Salamunu, događaji koji su se zbili neposredno posle Salamunove smrti, ukazuju na to, da je moralo biti prilično nemira i za vreme njegove vladavine.

Biblijski pisci, koji su se bavili religioznim životom svojih junaka, navode kao glavni razlog opadanja Salamunove moći i sloma njegovog carstva, zastranjenje kralja sa uske staze religioznih dužnosti. Iako je sagradio hram Jahvi, i pri njegovom posvećenju iznio molitvu koja je otkrivala duboko duhovno iskustvo, (1.Car.8,22-61.), on je ipak upao u besprimernu poligamiju i idolatriju (1.Car.11,9-11.), koji su vodili u prihvaćanje neispravnih postupaka i nepravilne politike, te tako ubrzali pad njegova carstva.

Čim je Salamun zaklopio svoje oči, izraelska su se plemena podelila u dva tabora, a više podređenih naroda proglasilo je svoju nezavisnost.

12. KRALJEVSTVO JUDE OD 931 - 608. I IZRAELA OD 931 - 722. PR. Hr.

(Pogledaj raspravu o načelima na kojima je zasnovana hronologija ovog razdoblja u članku pod naslovom Metode i principi računanja).

Kraljevi Jude: Roboam (931-913.) - Sa Roboamom, Salamunovim nepromišljenim sinom, došlo je kraju ujedinjeno jevrejsko kraljevstvo, da se više nikada ne obnovi. Kada je Roboam došao u Sihem, da se okruni, doznao je za duboki gnjev svojih podređenih zbog izvanrednih poreznih tereta i prisilnog rada, koje je uveo njegov otac. Odbivši savjet iskusnih savjetnika, da udovolji razumnim traženjima naroda, on je obećao da će povećati njihove terete i tako izazvao otvorenu pobunu severnih i istočnih podanika, pod vodstvom Jeroboama, koji je, čuvši za Salamunovu smrt došao iz progonstva (1.Car.12,1-20.).

Iako je poslušao savjet proroka Semeje, da se ne bori protiv svoje braće u vreme odvajanja deset plemena, Roboam je ipak poveo više krvavih ratova protiv Jeroboama u kasnije doba. (1.Car.12,24., 14,30.). U svojoj

petoj godini doživio je istorijski napad Sesaka I, egipatskog faraona (1.Car.14,23-28.), o kojem govori Šešonkov pobjednički reljef na zidu hrama u Karnaku. Ovaj napad imao je posledicu da je judejski kralj pojačao utvrđenja brojnih gradova koji su stajali na prilazima Jerusalimu (2.Dnev.11,5-12).

Pošto je bio, verovatno, sin žene Amonke, Roboam je sledio svoga oca u držanju velikog harema i podržavanju klanjanja poganskim bogovima sa svim njihovim ponižavajućim obredima (1.Car.14,22-24., 2.Dnev.11,21.).

Abijam i Aza (913-869.) - Sledeći kralj Abijam vladao je kratko (913-911.), vodio je rat protiv Jeroboama I i sledio svojega oca u svim zlima (1. Car 15, 1-8).

Sa Azom, Abijamovim sinom, došao je na presto jedan dobar vladar (911-869). On je otklonio utjecaj svoga djeda, koji je podigao idol Ašere i ukinuo prostituciju kao i klanjanje idolima (st.10-13). Posle prvih godina mirne vladavine, koje je posvetio religioznim reformama, Azu je napao etiopljanin Zara, verovatno Kušit sa istočne obale Crvenog mora (2.Dnev.14,9-15). Kada je Baza, car Izraelov zauzeo neke severne delove Jude, verovatno 36. godine posle podele carstva, (2.Dnev.16,1.) Aza se nije usudio da se suprotstavi severnoj vojsci sa svojim manjim silama, nego je izazvao Ben-Adada, cara sirskog, da napadne i oslabi Izraela. Zbog nedostatka vere u Božju pomoć, Azu je karao prorok Hananija (st.1-10).

Aza je proveo svoje poslednje godine u slabom zdravlju (st.12). Te je odredio svog sina Jozafata kao suvladara, kako to kronološki podaci potvrđuju.

Jozafat je također pomagao severnim kraljevima u njihovim vojnim pohodima. Sa Ahabom je pošao na Ramot Galadski (2.Dnev.18,28.), a sa Joramo, kraljem Izraela, protiv Moabaca (2.Car.3,4-27). On je također vodio borbu sa jakim savezom Edomaca, Moabaca i Amonaca, (2.Dnev.20,1-30). Neki narodi, kao Filisteji i Arabljani, bili su tako iznenađeni Jozafatovim uspesima, da su tražili njegovo prijateljstvo. Njegov pokušaj da obnovi Salamunove ekspedicije u Ofir, propao je, jer su se lađe razbile kod Ezion-gebera (st.35-37.).

Joram (854-841), kojega ne smijemo zamijeniti sa njegovim suvremenikom Joramom, carem u Izraelu, vladao je zajedno sa svojim ocem Jozafatom. O Joramu se ništa dobro ne kaže. Pod utjecajem svoje zle i idolopokloničke žene, dozvolio je klanjanje Baalu u judi (2.Car.8,18.), vodio neuspešne ratove protiv Filisteja i Arabljana (2.Dnev.21,16.17., 22,1.), te umro od neizlječive bolesti, kako je to Ilija prorekao (2.Dnev.21,12-19.).

Ohozija (841), išao je pokvarenim putevima svojih roditelja, pridružio se svom ujaku Joramu od Izraela u neuspešnom ratu protiv Siraca (2.Car.8,26-29.), te je bio smrtno ranjen u Jehuvljevoj uroti protiv Jorama od Uzarela. Umro je u Megidu, kamo je pobjegao da se oporavi (2.Car.9,14-28.).

PRIBLIŽNA Hronologija PodeljENIH KRALJEVSTAVA IZRAELA I JUDE

EGIPAT	EGIPAT	JUDA	IZRAEL	ASIRIJA

(VIDI U IZVORNIKU...)

Kraljevi Izraela: Jeroboam I (931-910.) - Odvojivši se od Davidove dinastije, Jevrejska su plemena osim Jude i Benjamina izabrala Jeroboama, političkog bjegunca koji se nedavno vratio iz Egipta, kamo je pobjegao ispred

Salamuna (1.Car.12,19.20.). Jeroboam je bio iz plemena Efraimova, a služio je Salamunu kao nastojnik nad grupom radnika kod građenja Milo-a. Ne slažući se sa Salamunovom unutrašnjom politikom on se pobunio. Pošto ga je ohrabrio prorok Ahija iz Sila, on je sve više prelazio u opoziciju, te je bio izdan Salamunu, a kasnije je pobjegao u Egipat da spasi život (1.Car.11,26-40.).

Jeroboam I vladao je severnim kraljevstvom kao njegov prvi kralj 22 godine (931-910). Učinio je Sihem svojom prvom prestolnicom, a kasnije Tersu.

Tersa do danas nije konačno indetificirana, ali verovatno je bila u blizini današnjeg brežuljka Tell el-Farah, oko 7 milja severozapadno od Nablusa. Iskopavanja su u poslednje vreme vršena na ovom brežuljku, koji je veći od onoga u Megidu, ali nisu pronađeni određeni podaci koji bi potvrdili identifikaciju.

Jeroboam je morao voditi stalne ratove sa nezadovoljnim južnim susjedima, najpre protiv Roboama, a zatim protiv Abijama (1.Car.14,30., 15,3.). Izgleda da je i njegova zemlja bila opustošena u vreme Šešonkova pohoda, iako Biblija spominje samo Judu i Jerusalem kao žrtve napada. Međutim, dokazi jasno pokazuju, da je Šešonk također ušao i u severno carstvo, jer je u hramu u Karnaku ispisao imena više severnih gradova. Na ruševinama Jeroboamova grada kod megida, pronađen je također jedan fragment Šešonkova pobjedničkog spomenika. Jeroboam nije možda održao svoja obećanja prema Šešonku, te je tako izazvao ovu vojnu akciju protiv sebe. Drugačije ne možemo objasniti zašto bi Šešonk, koji je dao azil Jeroboamu kao političkom izbjeglici, tako brzo okrenuo svoj stav prema njemu kad je postao kraljem.

Iz političkih razloga Jeroboam je uveo religiozne obrede i običaje, koji su pretstavljali zastranjenje od čistog klanjanja Jehovi. U Betelu i Danu sagradio je hramove i podigao mlade bikove, da pretstavljaju Jehovu u vidljivom obliku (1.Car.12,27- 31). Kroz dva veka je klanjanje ovim zlatnim teocima poznato kao "greh Jeroboamov". Osim trojice, o svim njegovim naslednicima na prestolju Izraela kaže se

da su u otpadu njega sledili. Jedan natpis u Samariji, baca interesantno svetlo na ovo klanjanje teletu. Natpis sadrži vlastito ime čovjeka nazvanog Egeljau, što znači "Jehova je tele", pokazujući da su se Izraelci klanjali Jehovi u obliku mladog bika, kao što su Hananci smatrali da je njihov Bog El bik.

Jeroboam je također promijenio praznični mesec jevrejskog crkvenog kalendara, te je umesto sedmoga, proglasio osmi prazničnim (st.32,33). Iz proučavanja Izraelske hronologije izgleda da je u to vreme uveden građanski kalendar, koji je počinjao u proljeće, nasuprot onome, koji je bio u upotrebi u južnom kraljevstvu, gde je građanska godina počinjala u jesen. Pošto su južni kraljevi u obračunavanju svojih godina vladanja upotrebljavali sistem akcesionih godina, verovatno iz jedinog razloga, da bude drugačiji od njih.

Jeroboam koji je otpočeo svoju vladavinu kao pobunjenik protiv Roboama, te kao otpadnik od Boga i njegovog pravog bogoslužjenja, sagradio je svoje kraljevstvo na najslabijim temeljima koji su postojali. Ovo je istina kao u političkom tako i duhovnom smislu. Niti njegova dinastija, koja je završila smrću njegova sina, niti ijedna sledeća dinastija nisu trajale više od nekoliko godina. Kraljevstvo Izraela imalo je 10 dinastija i 20 kraljeva u 208 godina svog postojanja. Osim toga narod se nije nikada odvojio od religioznog otpada u koji ga je uveo Jeroboam. Upadajući sve dublje i dublje u mreže idolopoklonstva i poganskog nemorala, ono je bilo progutano kao zalogaj svojih neprijatelja Sirije i Asirije, te je odjednom nestalo.

Od Nadaba do Zambrija (910-885.) - Loša vladavina Nadaba, sina Jeroboamova (910-909) prestala je kada ga je ubio Baza u Filistejskom gradu Gebetonu. Tako je svršila prva dinastija (1.Car.15,25-29). Ovaj strašni događaj stalno se ponavljao, sve dok deset raznih dinastija nije vladalo nad Izraelom. Baza (909- 886) je nastavio da smeta Judu, ali je izgubio teritorij, kojega je zauzeo kada ga je napao Ben-Adad iz Damaska na molbu Aze, kralja Juduna (1.Car.15,16., 16,7.). Bazina dinastija

završila je kao i prethodna. Njegov sin Ela (886-885) ubijen je od Zamrija, jednoga od svojih generala u prestolnici Tersa, posle vladavine od nepune dve godine (1.Car.16,8-10). Zamrije je upotrijebio svoju kratku vladavinu od svega sedam dana, da pobije sve srodnike i prijatelje Baze. Tada je Amrije, drugi general kralja Ele, proglasivši se kraljem, krenuo sa Izraelskom vojskom, sa kojom je bio u sukobu protiv Filisteja, prema Tersa i zauzeo grad. Uvidjevši, da je otpor besploda, Zamrije je odbio da se preda Amriju, te je zapalio palaču i izgorio u njoj (st.11-18).

Amrije (885-874.) - Amrije je postao osnivač dinastije čija su četiri kralja stajala na prestolju kroz razdoblje od 44 godine (885-841). Najpre je Amrije trebao ukloniti drugog pretendenta na presto, Tebnija, koji je ima iza sebe priličan broj naroda. Tek posle četiri godine unutrašnje borbe uspelo je Amriju da ukloni i onemogući Tebnija i njegove pristalice (st.21-23). Ovo je vidljivo iz kronoloških podataka u st.15,23, koji stavljaju sedam dana Zambrijeve vladavine u 27. godinu Aze, a stupanje Amrije na presto - kao samostalnog vladara - u Azinu 31. godinu.

12-godišnja vladavina Amrija, bila je politčki važnija od onoga što Biblija iznosi. Izabravši za svoju prestolnicu strateško područje Samarije, on je učinio za Izrael ono što je David učinio izabravši Jerusalim. Ovaj brežuljak, 400 stopa visok, nalazio se u ravnici i mogao se vrlo lako braniti. On ustvari nije bio nikada zauzet silom oružja, a pokoren je bio samo zbog nedostatka vode i hrane. Iskopavanja su potvrdila činjenicu koju iznose Biblijski izvještaji, da je mesto bilo nenastanjeno pre Amrijevog vremena. Prenoseći svoju prestolnicu na ovo mesto, otpočeo je sa građenjem velikih utvrda koje je završio njegov sin Ahab.

Nije poznato, da li je Amrije imao veza sa Asircima, ali kroz sledećih 100 godina Asirski izvještaji govore o Izraelu kao o "zemlji kuće Amrijeve", pa čak i mnogo posle nestajanja Amrijeve dinastije. Njegova ličnost, politčki uspesi ili trgovački pothvato mora da su ga učinili glasovitim u očima suvremenika i kasnijih generacija.

Amrije je uspostavio srdačne odnose sa susjednim Feničanima te oženio svog sina Ahaba Jezabelom, kćerju kralja Tirskog. Ovaj je savez uveo klanjanje Baalu i Ašeri u Izraelu, do mere, za koju se pre nije ni slutilo (1.Car.16,25.). On je također podario Damasku ekonomske ustupke i dozvolio sirske trgovcima, da otvore radnje na trgu u Samariji (1.Car.20,34.). Pošto je Izrael dobio slične privilegije u Damasku tek posle vojničke pobeđe nad Sircima, izgleda da je Amrije bio pobeđen od Siraca, te im je morao ustupiti izvjestan teritorij i dati im ekonomske ustupke.

Amrije je međutim bio uspešan u potčinjavanju Moabaca, kako to priznaje dugački natpis na glasovitom Moabskom kamenu, gde Meša kralja Moabaca kaže: "Amrije, kralj Izraelski, mučio je Moaba mnogo dana, jer se Hamos ljutio na svoju zemlju." Koliko je vrijedan bio posed Moaba, vidi se iz danka, kojeg su Moabci plaćali Amarijinom sinu Ahabu. Kaže se da je on iznosio - verovatno godišnje - do "100000 jaganjaca i 100000 ovnova pod runom" (2.Car.3,4.).

Ahab (874-853.) - S Ahabom, sledećim kraljem došao je na Izraelski presto slabi vladar. On nije imao snage da obuzda svoju svojevolsku ženu, feničanku, koja se odlučila da svoju religiju učini vrhovnom. Donesavši iz zavičaja za kraljevski stol stotine sveštenika i proroka Baala i Astarte, uvevši nemoralne obrede Hananskog kulta, te proganjajući i ubijajući poklonike pravoga Boga, Jezabela je prouzročila religioznu krizu najvećeg stupnja (1.Car.18.4.19.). Zbog ove krize i zbog činjenice da su neki veliki duhovni vođe starog zaveta - Ilija i Elizej - živeli i radili u Izraelu u to vreme, Biblija posvećuje mnogo mesta kralju Ahabu.

Bog je pozvao Iliju, da se bori za obnovljenje istinske religije. Suša od tri i pol godine koju je prorekao prorok Ilija kao sud Božji dovela je Ahabovu zemlju blizu ekonomske propasti. Suša je prestala pobedom Ilije nad Baalovim sveštenicima na brdu Karmelu, gde se održao ispit između Boga i Baala (st.17-40). Ali sve dok je Ahab vladao, cvao je

poganski kult Baalu. Značajno je za Ahaba, da se nije usudio dati Baalova imena svojoj djeci, - sva njihova poznata imena, Ahazija, Joram i Atalija, sadrže skraćeni oblik imena Jehova. Međutim, njegovi su podanici bili mnogo manje pažljivi u toj stvari. Brojna lična imena toga i kasnijeg razdoblja vezana su sa Baalom - Abibaal, Baala, Baalzamar, Baalzakar i druga - kako to pokazuju dokumenti nađeni prilikom iskopavanja Samarije.

Ahab je postao glasovit zbog "kuće od slonove kosti koju je sagradio" (1.Car.22,39., Amos3,15.). Brojne divno izrezbarene pločice slonove kosti nađene pri iskopavanju Samarije otkrivaju, da je unutrašnjost njegove palače bila verovatno obložena slonovačom. Uzorci su slični onima, koji su nađeni na dekoracijama od slonovače u Siriji i Asiriji.

Kao ratnik Ahab je bio prilično uspješan. Dva puta je pobedio Sirce. Plijen iz ove dve pobjede donio mu je veliko bogatstvo i ekonomske ustupke u Damasku (1.Car.20,21.34.). Otuda je on kroz neko vreme postao najmoćniji vladar na zapadu od Asirije. Kada je Salmanazar III ušao u Siriju, Ahab se pridružio svojim ranijim neprijateljima i pristupio savezu protiv Asiraca, on je doveo u savez veći broj kola od jednog drugog saveznika. Ova se činjenica vidi iz Salmanazarovog popisa svojih protivnika u bitci kod Karakara, koji je sačuvan na istorijskom natpisu na stijeni na gornjem Tigrisu. Natpis tvrdi, da je od 3940 kola, koja su se borila protiv Asiraca, 2000 pripadalo Ahabu, dok su drugih deset saveznika dali ukupno 1940 kola. Od 52900 pješaka, pripadalo je Ahabu 10000. Kada je bitka kod Karkara sprečila Salmanazarovo napredovanje, Ahab je, svjestan svoje moći, odmah krenuo na Damask, da povrati posede Transjordanskog grada Ramota Galadskog, ali je u bitci izgubi život (1.Car.20.2.).

Ohozija i Joram (853-841.) - Za vreme kratke vladavine Ahabova sina Ohozije (853-852), koji je bio isto tako pokvaren kao i njegov otac pre njega, ništa se važno nije dogodilo, osim možda neuspješna ekspedicija u Ofir u

zajednici sa Jozafatom carem Judinim (2.Dnev.20,35.37.). Pošto nije imao sina Ohoziju je na prestolju nasledio njegov brat Joram (852-841). U njegovo se vreme pobunio Meša, kralj Moabski. Iako je poduzeta vojna ekspedicija u savezu sa Jozafatom, carem Judunim, sa teškim rezultatima za Moab, Izarel ipak nije mogao da obnovi kontrolu nad tom zemljom, kako to Biblijski izvještaj nagovještava (2.Car.3,4-27), a natpis na Moabskom kamenu tvrdi.

Joram je vodio više ratova protiv Siraca. Intervencijom proroka Elizaja bila je bliska nesraća dva puta odgođena (2.Car.6.7.gl.), a Joramov pokušaj da otme Ramot Galadski od Siraca, doživio je neuspeh kao i u vreme njegova oca. Pošto ga je ranio Hazael, car Sirski otišao je u dolinu Jezrael, da se oporavi, ali ga je ondje ubio njegov zapovjednik vojske vojvoda Jehuv. Jehuv je izbrisao cijelu porodicu Amrije, uključivši i Jezabelu, a tada se sam popeo na presto (2.Car.8,28.29., 9,24- 10,17.).

Jehuvljeva dinastija (841-752.) - Jehuv (841-814), koga je pomazao poslanik proroka Elizeja u Ramotu Galadskom, ne samo da je istrijebio idolopokloničku dinastiju Amrijevu, nego je izbrisao klanjanje Baalu na najtemeljiti način. Zbog svoje pravedne revnosti i poslušnosti zapovjedi proroka, dobio je obećanje da će njegovi naslednici sjediti na prestolju Izraela do četvrtog koljena (2.Car.10,30.). Tako je njegova dinastija vladala zemljom oko 90 godina, skoro pola vremena postojanja carstva. Međutim, Jehuv nije prekinuo sa klanjanjem teletu, koje je podigao Jeroboam, te je njegova reforma u krajnjem slučaju bila nepotpuna.

Prekinuvši politikom svojih prethodnika, Jehuv je dobrovoljno postao vazal Salamanasara III, te mu je platio dnad odmah, pri stupanju na presto. Ovaj događaj ovjekovečen je na četiri strane Salamanasarovog crnog obeliska, koji se sada nalazi u Britanskom muzeju. Jevrejski kralj - prvi o kojemu postoji suvremeni izvještaj - pokazan je kako kleči pred Salamanasarom, dok njegovi pratioci nose kao danak "srebro, zlato, zlatnu zdelu, zlatnu vazuu,

zlatne čaše, kositar, štap za kralja, drevni puruhtu (značenje ove reči je nepoznato)". Verovatno se Izrael priklonio Asiriji, da bi osigurao njihovu pomoć protiv svog glavnog neprijatelja - sirskeg cara Hazaela.

17 godina Joahazove vladavine (814-798) bilo je ispunjeno stalnim ratovima protiv Siraca, koji su ugnjetavali Izrael najpre pod Hazaelom a zatim pod njegovim sinom Ben Adadom III (2. Car. 13,1-3). Posledica je bila da je Izrael izgubio mnogo svog teritorija i svoju vojsku, tako da im je ostalo svega 10 kola, 50 konjanika i 10.000 pješaka (st. 8). Upoređenje 10 kola Ahazovih sa 2000 Ahabovih, otkriva veliki gubitak moći carstva u 50 godina. Nepoznato je, tko je izbavio Izraela iz njegova žalosna stanja, jer je "Izbavitelj" iz st. 5. još neidentificiran. Ne zna se, da li je to bio njegov sin Joas (st. 25), neki kralj Asirije, ili neka druga ličnost (st. 5).

Sledeći kralj Joas (798-782) bio je mnogo uspešniji u svojim ratovima protiv Siraca. Pobedivši ih tri puta, povratio je sav teritorij koji je Joahaz izgubio (st. 25). Pošto ga je Amazija, car Judin izazvao, bio je prisiljen da se protiv svoje volje bori protiv južnog carstva. Bio je to prvi rat u poslednjih 100 godina između dve bratske zemlje. On je raspršio judinu vojsku u bitci kod Bet-šameša, zarobio kralja i pobedonosno ušao u Jerusalem. Srušio je dio gradskih zidova i odnio sudove iz hrama, kraljevsko blago i taoce u Samariju (2. Car. 14,8-14).

Kronološki podaci tražezajedničko vladanje Joasa i njegovog sina Jeroboama II kroz 12 godina. bilo je to jedino zajedničko vladanje u Izraelu za koje postoje dokazi. Joasova politička razboritost vodila je do ovog koraka. Znajući da postoji opasnost za državu kad presto ostane bez kralja, on je verovatno odredio svog sina Jeroboama kao suvladara kao suvladara i naslednika, kada je počeo svoje ratove za oslobođenje od Sirije. Na ovaj način bila je sačuvana talnost dinastije, ako bi i kralj izgubio svoj život u jednom od ovih pohoda.

Jeroboamovih zabilježenih 41 godinu vladavine (793-753) uključuju i 12 godina suvladarstva sa ocem Joasom.

Nažalost, vrlo malo je poznato o ovoj verovatno uspešnoj vladavini. Biblija posvećuje njegovom životu samo sedam stihova (st. 23-29), ali oni ukazuju da je on zadobio toliko izgubljene teritorije, da je njegovo kraljevstvo bilo skoro jednako sa carstvom Davida i Salamuna. S izuzetkom teritorija carstva Jude područje kojim je upravljao bilo je isto području prvih velikih kraljeva. On je obnovio vladavinu Izraela nad obalnim i unutrašnjim područjima Sirije, pobedio Damas i Hamath, te zauzeo Transjordaniju južno od Mrtvog mora, što verovatno znači, da je Amonce i Moapce prisilio da plaćaju danak. Ove velike pobede bile su moguće samo zato, što je Asirija bila u stanju političke slabosti, te je prema tome bila nemoćna da intervenira.

Jeroboam II je bio jaki vladar, ali mu je nedostajala oštromnost njegova oca. Tako on nije predvidio garanciju za nastavak vladavine, te se njegovo carstvo raspalo skoro neposredno posle njegove smrti. Njegov sin Zaharija, vladao je samo šest meseci (753-752), te je pao kao žrtva urote Saluma (2. Car. 15,8-12). Tako je svršila Jehuvljeva dinastija, a kraljevstvo se brzo povratilo u političko rasulo, koje je bilo glavna odlika njegove kratke istorije.

Kraljevstvo Jude od 841-750, Atalija do Azarije (Ozije). - Razdoblje koje ćemo razmatrati odnosi se na istoriju Jude u vreme Jehuvljeve dinastije u Izraelu. Kraj Azarijine (Ozijine) vladavine nije došao 750 godine, ali onaj datum označava početak novog Asirskog carstva, kada su Izrael i Juda bili uvučeni u asirske planove o zauzimanju. Pošto je Jotam, Azarijin sin, bio određen kao suvladar sa ocem 750. godine, ovaj je datum zgodan, kao granica ovog pregleda istorije kraljevstva Jude. Kada je Jehuv ubio Judinog cara Ohoziju, 841. pr. Hr., Ohozijina majka Atalija sjedila je na prestolju 6 godina (841-835). Kao kći okrutne Jezabele, ona je istrijebila "sav rod carski", da bi osigurala nesmetanu vladavinu. Međutim, njezina je dvorkinja uspela spasiti mladog princa Joasa, preko prvosveštenika Jojade i njegove žene Jozabe, sestre poslednjeg kralja (2. Car. 11,1-3).

Joas (835-796) je bio odgojen u domu Jojade i podignut na presto u dobi od sedam godina. Atalija je bila svrgnuta i

ubijena (2. Car. 11,4-21) Sve dok je mladi kralj dozvolio Jojadi da upravlja njegovim poslovima, delovao je razborito i pobožno, uklonivši klanjanje Balu i poduzevši popravljjanje hrama (2. Car. 12,1-16; 2. Dnev. 24,1-14). Posle Jojadine smrti Joas je postao nemaran, te je čak kamenjem ubio Zahariju, sina svog dobročinitelja, koji ga je korio zbog njegovih rđavih dela (2. Dnev. 24,15-22). Kada je Hazael iz Damaska krenuo na njega, iskupio je sebe i zemlju blagom iz hrama. Ovo je delo kao i ubistvo Zaharije, te pogreške u unutrašnjoj politici i verskom životu prouzročilo protivljenje. Njegovi su ga vlastite sluge ubile i sahranile u gradu Davidovu, ali ne u kraljevskim grobnicama (2. Car. 12,17-21. 2. Dnev. 24,25).

Njegov je sin Amazija (796-767), najpre kaznio ubice svog oca i učvrstio svoj položaj. Planirajući da zauzme Edom, koji je ranije pripadao Judi, najmio je 100.000 plaćenika, ali ih je kasnije raspustio po savjetu čovjeka Božjeg. Sa svojim vlastitim snagama izvojevao je pobjedu nad Edomcima i zauzeo Edomsku prestolnicu Selu ili Petru. U međuvremenu su otpušteni plaćenici oplijenili gradove severne Judeje. Posle svoje pobjede nad Edomcima, Amazija je postao previše samopuzdan te je izazvao Joasa, cara Izraelova da se bori protiv njega. Ovaj nerazumni podvig imao je strašne posledice, jer je Juda praktično postao vazal Izraelov, odvrativši se tako od pravoga Boga, izgubio je poverenje svog naroda. Bio je ubijen kod Lahisa (2. Dnev. 25,1-28).

Amaziju je nasledio njegov 16-godišnji sin Azarija, čije je drugo ime - verovatno kraljevsko - bilo Ozija (790-739). Njegova je vladavina opisana kao pravedna uspešna i napredna. On je omogućio ekonomski razvoj zemlje (2. Dnev. 26,10) i podigao veliku i dobro opremljenu vojsku (2. Dnev. 26,11-15). Ovo mu je omogućilo, da provede uspešne pohode protiv Filisteja i Arabljana (st. 7), te da povрати Elat (Ezio Geber) na Akabskom zaljevu (2. Car. 14,22), kao i da zauzme teritorij koji je pripadao Edomcima, a nalazi se između Jude i Zaliva. amonci su smatrali mudrim, da se otkupe darovima (2. Dnev. 26,8). U njegovo

vreme mora da se dogodio strašan zemljotres, kojega se sjećalo vekima kao izvanrednog događaja (Amos 1,1; Zah. 14,5).

Politička slabost Egipta i Asirije, koja je pomogla Jeroboamu II da Izrael opet učini moćnim i naprednim narodom, isto je tako dobro poslužila Oziji, tako da su dva kraljevstva, posedovala približno isto područje u godini 750. kao David i Salamun u svoje vreme. Ovo je bio poslednji period Jevrejskog blagostanja. Nastupanje Tiglat-Pilesera 745. i preporođenje asirskog carstva označili su početak brzog opadanja sile Izraela i Jude.

Poslednje godine Izraelovog carstva (752-722), Selum do Ozeja. - Posle ubistva Zaharije u Izraelu, koji je bio poslednji kralj moćne i duge dinastije Jehuva, sledio je trideset godišnji period anarhije i političkog opadanja, donjevši sa sobom slom carstva. Selum, ubica Zaharije, vladao je posle smrti svog prethodnika svega mesec dana (752). Njega je ubio Manahem (2. Car. 15,8-15). Manahem (752-742) bio je okrutni vladar koji je uklonio svaku opoziciju krajnje okrutnim merama (st. 16!). Biblija ne spominje kao činjenicu, da je veliki teritorij Sirije, koji je Jeroboam II jednom kontrolirao u ovo vreme konačno izgubljen za Izrael. Priznavši moć Asirije, kao nešto čemu se ne može odupreti, Manahem je pošao najmudrijim putem pod ovim okolnostima, te je platio dobrovoljno ogromne sume, dnak, da bi ga Tiglat-Pileser III ostavio na miru. Tiglat-Pileser je u to vreme obnavljao asirsku upravu nad prostranim područjima sirskog teritorija. Manahemov danak, izvučen iz naroda velikim porezima spomenut je i u Bibliji (st. 19,20) i u asirskim izvještajima.

Faceja, Manahemov sin, mogao je ostati na prestolju samo dve godine (742-740), te je nakon toga ubijen, kao i mnogo drugih izraelskih kraljeva pre njega. Njegov ubica Faceje, koji je računao godine svoje vladavine od vremena stupanja Manahema na presto, kako to ukazuju kronološki podaci, je možda bio srodnik ili Jehuvljeve dinastije, ili kralja Seluma, te je zbog toga ignorirao poslednja dva vladara, uključivši njihovih 12 godina vladavine, kao dio

svoje vladavine. Drugo moguće objašnjenje problema, koje iznose Facejevi kronološki podaci, može biti, da je on vladao nad neznatnim delom zemlje i da nije priznavao Manahema i Faceja kao legitimne vladare. Bez obzira kakvi razlozi su ga naveli da prisvoji njihove godine vladanja potpuno je sigurno da je vladao sam samo oko 8 godina (740-732).

Faceje je odbacio proasirsku politiku svojih prethodnika i zaključio antiasirskii savez sa Razinom II iz Damaska i drugim sirske vladarima. Kasnije je krenuo na Judu, da ga prisili, da se pridruži antiasirskoj ligi. Ovaj pohod je poznat pod imenom Siro-efraimski rat. Iako su saveznici počinili veliku štetu Judi i prisvojili nešto njegova teritorija, nisu uspjeli postići svoj cilj. Ahaz, car Judin, tražio je i dobio pomoć od Tiglat-Pilesera iz Asirije, koji je ušao u Facejevo kraljevstvo, zauzeo veći dio Galileje i Galada i odveo stanovnike ovih područja na istok (2. Car. 16,5-9; 15,27-29). Ova neočekivana invazija Asiraca slomila je neprirodni savez Izraela i Sirije, tim više, što je Tiglat-Pileser krenuo i protiv Siraca, zauzeo Damask, i zarobio Razina II (732). Sirija i zauzeti delovi Izraela pretvoreni su u asirske provincije i njima su upravljali asirski guverneri.

Ozeje (732-722). - Facejeva nesretna vladavina svršila je u nesreći, kada je Faceje ubijen. Ubo ga je Ozeje, koji se popeo na izraelski presto kao 20 i poslednji kralj (732-722). Tiglat-Pileser tvrdi, da je postavio Ozeja na presto i ukazuje da je Facejeva uprava svrgnuta po njegovim podanicima zbog njegove loše politike. Ozeje je plaćao veliki danak Tiglat-Pileseru, da bi ga ovaj trpio kao vazalnog kralja Asirije. Ukupni godišnji danak mora da je bio skoro nepodnosivi teret za malu državu, koja se sada sastojala od neznatnog dela malog kraljevstva, te se zbog toga Izrael pobunio. Očajanje je verovatno Ozeja pokrenulo da pristupi beznadnom savezu protiv Asirije sa So-om, slabim kraljem 24. dinastije Egipta, koji je vladao delom zemlje u to vreme. Salmanasar V, koji je u međuvremenu nasledio svog oca Tiglat-Pilesera III na prestolju Asirije, podigao je opsadu oko Samarije i zauzeo taj jako utvrđeni grad posle

tri godine (2. Car. 18,10). Grad je verovatno pao u poslednjoj godini Salmanasara V (723-22). Sargon II, koji tvrdi u kasnijim natpisima da je zauzeo Samariju u prvoj godini svoje vladavine, nema verovatno pravo na ovu tvrdnju, a najmanje kao kralj. On je bio očito Salamanasarov zapovjednik vojske i možda je u stvari i izborio zauzimanje grada, i odvođenje 27.290 izraelskih zarobljenika.

Pad Samarije označio je kraj severnog kraljevstva Izraela. Posle tragične istorije od nešto više od dva veka. Začeta i rođena u duhu pobune, ova država nije imala uslova da opstane. Dvadeset kraljeva sa prosečnom vladavinom od 10 i po godina sjedili su na prestolu. Sedam od njih kao ubice svojih prethodnika. Prvi je kralj uveo pokvareno bogoslužjenje, postavivši idole kao pretstavnike Jehove, a svi su kasniji vladari sledili ovaj "greh", neki dodajući još i klanjanje Baalu i Astarti. Da nije bilo neumornog rada reformatora kao što su bili Ilija, Elizej i drugi proroci, kraljevstvo Izraela ne bi ni tako dugo opstojalo.

Kraljevstvo Jude od 750-608, Azarija (Ozija) do Jozije. - Posle duge i uspešne vladavine Ozija je dobio gubu, koja je bila kazna zato što je ušao u hram da prinese tamjan (2. Dnev. 26,16-20). Njegov sin Jotam, određen je da bude suvladar (2. Car. 15,5). Bio je to mudar postupak, koji je garantirao nastavak dinastije. Politika određivanja prestolonaslednika kao suvladara nastavljala se više od jednog veka, od Amazije, do Manasije.

Izvještaj o Ozijinoj gubi pokazuje, da je bio određen karantin za one koji su bili pogođeni ovom bolešću, te da se čak i kralj morao pokoriti prisilnoj izolaciji kroz ostatak svog života, te je i sahranjen bio posebnom sahranom.

1931. godine nađena je u zbirci Ruskog arheološkog muzeja, na Maslinskoj gori u Jerusalimu tablica, koja sadrži sledeći natpis na aramejskom: "Ovdje su donesene kosti Ozije, kralja Judina. Ne smetaj!" Oblik pisma pokazuje, da je tablica napisana oko vremena Kristova ili nešto ranije, verovatno u vreme, kad su Ozijine kosti iz nekog

nepoznatog razloga premještene na novo počivalište.

Jotam (750-731) posle vladanja umesto svog gubavog Oca kroz 12 godina, je u svojoj 16. godini odredio svog sina Ahaza vladarem. Jotam je živio još četiri godine (2. Car. 15,33,30). Kao i njegov otac, Jotam je bio pr8lično pravedan vladar. Tri suvremena Jevrejska proroka, Izaija, Ozej i Mihej, su verovatno imali dobar utjecaj na njega. On je doživio besplodnu invaziju Razina Sirkog i Faceje Izraelskog vladara (st. 37), što je i verovatno i bio razlog, da je odredio ahaza suvladarom, ali je glavni napad na Judin opstanak došao posle ovog vremena.

Ahaz (735-715). - Jotamov sin Ahaz nije prihvatao utjecaj proroka i klanjao se idolima. (2. Car. 16,3.4) "... pa i sina svojega pusti kroz oganj ... i prinošaše žrtve i kađaše na visinama i po humovima i pod svakim zelenim drvetom". Ne verujući i odbacujući božansku pomoć u sirskefrainskom ratu (Iz. 7,3-13), obratio se Tiglat-Pileseru III i kupio njegovu pomoć blagom uzetim iz hrama i palače (2. Car. 16,7.8). Kada je Tiglat-Pileser zauzeo Damask, Ahaz je došao da mu se pokloni. U Damasku je upoznao asirski način bogoslužjenja i odmah ga uveo u svoje kraljevstvo. Tako je poslao iz Damaska upute u Jerusalim, da se načini asirski oltar, kao onaj kakvoga je vidio u Damasku. Ovaj novi oltar stavljen je na mesto onoga što ga je Salamun podigao za žrtve paljenice, te je ostao u upotrebi neko vreme (st. 10-16).

Izgleda da je Ahaz, kao i njegovi prethodnici, odredio svoga sina Eze hiju (729-686) suvladarom, kada je vidio, da će kraljevstvo Jude biti u nevolji zbog Asirije. O vladavini Eze hije postoje mnogi verodostojni podaci i u Bibliji i u svetovnim izvorima. Događaji opisani u 2. Car. 18,20. glavi imaju paralele u Iz. 36,39. glavi i 2. Dnev. 29-32. glave. Druga informacija data u Hebr. 26,17-19. o vestima proroka Miheje u Eze hijino vreme te natpisi Sargona II i Senaheriba, služe kao vanredni izvor materijala za dva asirska pohoda iz tog vremena.

Eze hijia (729-686). - Eze hijia je bio dobar vladar i uveo je niz religioznih reformi, verovatno posle smrti svog zlog oca

715. godine. Zbog toga ga pisac Biblije hvali (2. Car. 18,3.4). On je također ustanovio kontrolu nad područjem filisteja, učvrstio nacionalni sistem obrane, te obnovio trgovinu i poljoprivredu izgradnjom skladišta i torova (2. Car. 18,8; 2. Dnev. 32,28.29). Značajni tehnički uspeh njegove vladavine bilo je probijanje 1777 stopa dugačkog tunela od izvora Gehona u dolini Cedrona, do bazena unutar grada Jerusalima (2. Dnev. 32,4.30; 2. Car. 20,20). Na ovaj način je osigurao Jerusalimu stalnu opskrbu vodom. Čak i danas, posle više od 2500 godina, voda iz Gehona još uvek teče kroz ovaj tunel u Siloamsko jezero-bazen.

1880. su dječaci, koji su prolazili kroz tunel, slučajno otkrili jevrejski natpis, koji se sada nalazi u arheološkom muzeju u Carigradu, koji je usječen u stijenu posle završetka tunela. On glasi:

"(Tunel) je bio prokopan. A ovo je način na koji je isječen. Dok (su radnici) još (dizali) pijuke, svaki naprama svog susjeda, i dok su tri lakta ostala da se probiju, (čulo se) glas jednoga koji je zvao drugoga, pošto je bila pukotina u stijeni na desnoj strani (i na lijevoj). A kad je tunel prokopan, pijuci su udarili jedan prema drugom, sječivo protiv sječiva, i voda je potekla od izvora do bazena kroz 1200 lakata, avisina stijene nad glavama kopača bila je 100 lakata."

Međutim, Ezechija je poznatiji zbog svoje vere u Jehovu u vreme od Senaheribovih invazija na Judu, koja je imala za posledicu čudesno uništenje ogromne asirske vojske. Ezechija je nasledio Asirsko vazalstvo od svog oca, ali dok su asirski kraljevi bili zaposleni u Mezopotamiji, Ezechija je učvrstio svoju obranu sa nadom, da će otresti asirski jaram uz pomoć etiopskih kraljeva 25. dinastije Egipta. Prorok Izaija se oštro borio protiv takve politike (Iz. 18,1-5; 30,1-5; 31,1-3), ali nije bio u stanju da promijeni Ezechijinu odluku. Kralj je odlučio da prekine sa Asirijom bez obzira na posledice, te je prekinuo vezu sa asirskim carstvom. Kao posledicu toga doživio je više napada Asiraca.

Međutim, prva invazija u Palestinu, koju je vodio Sargon

II, nije imala ozbiljnih posledica. Juda je izgubio samo svoje obalno područje. Izaija je u to vreme hodao ulicama Jerusalima i svečano ali bezuspešno objavljivao svoja proročanstva protiv Egipta i njegovih saveznika (Iz. 20). Prvi veliki udarac došao je 701. godine, kada je Senaherib ušao u Palestinu. Njegova vojska je prošla kroz zemlju kao parni valjak, ostavivši iza sebe samo uništenje i ruševine. Ezechija je prekasno promijenio svoju politiku i poslao danak Senaheribu u Lahis. Senaherib je međutim zahtijevao bezuvjetnu predaju Jerusalima. Njegove vlastite reči potvrđuju da nije zauzeo grad, jer tvrdi, da ga je opsjedao. Događaji u nekom drugom delu njegove velike države bili su verovatno važniji, te je podigao opsadu i vratio se u Asiriju.

Bolest Ezechije, opisana u 2. Car. 20. mora da se bila u isto vreme kao i asirska invazija, 15 godina pre njegove smrti (2. Car. 18,13; 20,6; 18,2). Kada je obećao Ezechiji ozdravljenje, Izaija mu je jamčio da grad neće pasti u ruke neprijatelja (2. Car. 20,6). Ovo ukazuje na to, da je Ezechija bio bolestan neposredno pre Senaheribovog pohoda. Ovo objašnjava također razlog Ezechijinog prijateljskog ponašanja prema vjesnicima Merodah-Baladana (Marduk-apal-idina), koji je bio istjeran iz Vavilona. Njega je Ezechija smatrao dobrodošlim, kao snažnog saveznika u svojoj borbi za nezavisnost, jer je bio zakleti neprijatelj Asiriji. Međutim, Izaija, koji je upozoravao kralja i odvrćao ga od saveza sa Egiptom, isto ga je tako odvrćao od saveza sa vavilonskim prognanim kraljem.

Kada je 10 godina kasnije Taharka u Egiptu stupio na presto, Senaherib se vratio u Palestinu da prisili na pokajanje nevernog Ezechiju. Senaherib je najpre poslao pismo, pozivajući Ezechiju da se preda. Pošto ga je Izaija ohrabrio, Judin je kralj odbio traženje, i pokazao svoju veru u Izaijino sigurno obećanje božanskog posredovanja. Asirska armija doživela je strašni poraz pred vratima Jerusalima (2. Car. 18,19. gl.).

Manasija do Jozije (696-608). - Poslednjih petnaest godina Ezechijinog života bilo je verovatno zauzeto

obnavljanjem opustošene zemlje. Nekih 10 godina pre svoje smrti, Ezehija je postavio Manasiju svojim suvladarem, kako to kronološki podaci tvrde. Manasijina duga vladavina od 55 godina (696-641) ispunjena je zlim delima. On je obnovio oltare Baalu, služio Astarti, upotrebljavao vraćanje, žrtvovao malu djecu i klanjao se svoj vojsci nebeskoj (2. Dnev. 33,1-10). Asirski kralj Ezarhadin i Asurbanipal sominju Manasiju kao svog vazala. U neko vreme svoje vladavine mora da se Manasija odmetnuo, jer jedan od ova dva asirska kralja "svezavši ga u dvoje verige mjedene, odvedoše ga u Vavilon" (st. 11). Iako izgleda malo čudno da je odveden u Vavilon umesto u Ninivu, trebamo se sjetiti da su asirski kraljevi tog doba smatrali Vavilon svojom drugom prestolnicom. Manacijina greška nije mogla biti ozbiljna, jer mu je oprošteno, te je vraćen na raniji položaj (st. 12,13). Asirskii su službenici u međuvremenu upravljali zemljom i verovatno je temeljito oplijenili. Da je Manasija posle svog povratka iz Vavilona, našao krajnje osiromašenu zemlju, vidi se iz jednog dokumenta iz tog doba, gde je zabilježeno, da je zemlja Amonaca plaćala danak od dve mine zlata (1842 dolara), Moab jednu minu zlata (921 dolar), dok je siromašni Juda plaćao samo 10 mina srebra (211 dolara). Nevolje Manasije ispoljile su se konačno u obraćenju k Bogu (st. 12-20).

Njegov sin Amon (641-639), bio je isto tako zao kao i Manasija pre obraćenja, tako da su ga njegove sluge ubile posle dve godine vladavine (2. Car. 21,19-26; 2. Dnev. 33,21-25).

Amonov mladi sin Jozija (639-608) stupio je na presto posle ubistva svog oca. Pošto je bio naklonjen religiji uveo je brojne reforme, počevši još od 15 ili 16 godina starosti sa rušenjem visina, svetih poganskih stubova i Baalovih oltara (2. Dnev. 34,3). U vreme popravljanja hrama u Jozijinoj 18. godini vladavine (622-21) nađena je "knjiga zakona". Pošto se upoznao sa njenim opomenama, uveo je temeljito čišćenje od poganstva i idolopoklonstva cijelog kraljevstva Jude i bližnjih područja ranijeg carstva Izraela (2. Car. 22,23. gl. 2. Dnev. 34,6.7). Ovo ukazuje na to, da je on

ustanovio neku vrstu političke kontrole, nad područjem, koje je, posle 722. bilo asirska provincija. Zbog slabosti Asirije posle Asurbanipalove smrti 626. godine (?), te brzog slabljenja asirskog carstva, izgleda da je raniji teritorij 10 plemena pao u Jozijino krilo kao zrela jabuka. On je upotrijebio svoju moć i utjecaj, da sprovede religiozne reforme u cijeloj Palestini, te bi i uspeo u tome, da ga nije zadesila prerana smrt. Imajući u vidu činjenicu, da se poslednje godine Jozijina života poklapaju sa nastajanjem novo-vavilonskog carstva, razmatrat ćemo ih u odsjeku pod brojem 15.

Kratak pregled Judine istorije u vreme novo-asirskog carstva od Azarijinih poslednjih godina do Jozije, daje žalosnu sliku. Iako je Juda bio pošteđen tragične sudbine koja je zadesila severno carstvo, zemlja je bila iscrpljena u svakom pogledu zbog asirskih teških tereta i danaka. U Eze hijino vreme dogodilo se slavno i čudno oslobođenje, pa čak i tad je plaćena strašna cijena za ranije političke pobunjenike, te se Juda našao opustošen od jednog do drugog kraja. Samo je Jerusalem izbjegao uništenju. Pisci biblije, koji su gledali političku istoriju svoje zemlje u svjetlosti vernosti ili neposlušnosti bogu pokazuju, kako većina nesreća koje su došle na Judu, dolaze kao posledica otpada. Pošto je pola kraljeva koji su vladali u ovom periodu, bilo neverno Bogu, nije čudo, da narod i država nisu dobro prolazili.

13. SAJSKO RAZDOBLJE U EGIPTU - 26. DINASTIJA (663-525.)

Ovo razdoblje obrađuje političko obnovljenje Egipta, koje se nastavilo kroz veke i po. Suprotno ranijim razdobljima, kad su zemljom vladali stranci sa juga, Egipat je postao nezavisan - njime su upravljali Egipćani sa severa. Pošto je ova dinastija potekla iz Saisa, nazvana je Saiskom.

Istorija ovog perioda zasniva se skoro isključivo na otovim izvještajima, te prema tome nedostaje tačnost i mnogi detalji. Na pr. druga bitka kod Karkemiša, kada je

Navuhodonosor teško porazio Neko II - o njoj svjedoči Biblija i arheologija - nije niti spomenuta. Razlozi pogrešaka u otovoj historiji leži u činjenici da je on temeljio svoje delo ne na pisanim izvještajima, nego na usmenim obavještenjima, koje je dobio na svojoj poseti Egiptu 445. godine, a do tada je prošlo 80 godina od događaja koje on opisuje. Bez obzira na to, može se dobiti dosta tačnih obavještenja pažljivim proučavanjem otovih izvještaja, koji, mogu, posle uspoređivanja sa suvremenijim izvorima i sa izvještajima koje daje Biblija, dati približno verodostojnu rekonstrukciju historije toga perioda.

Neko, princ iz Saisa, verovatno, potomak Tefnakta iz 24. dinastije, dobio je naslov od Ezarhadona. Zbog učestvovanja u pobuni protiv Asirije u vreme Taharke, bio je poslan u Asiriju kao zarobljenik, ali je uspeo da zadobije poverenje Asurbanipala, te je bio vraćen na presto u Saisu.

Psametik I (663-609). - Kad je Tanutamon ubio Neko, obratio se njegov energični sin Psametik I za pomoć Asircima. Kad su Asirci istjerali iz Egipta etiopsku dinastiju. Psametik je primio kraljevsko dostojanstvo kao nagradu za vernu službu, pruženu u pohodu, te su i drugi delovi zemlje dati na upravu raznim lokalnim prinčevima. Međutim, kad je Asurbanipal bio zaposlen smirivanjem pobune u Vavilonu, koju je vodio njegov brat, Psametik je uspeo razumnim postupcima i bez mnogo teškoća da se oslobodi Asirske kontrole. Pomoću Gyga iz Lidije, on je zauzeo Tebu 654. te je kroz 14 godina sav Egipat bio u njegovim rukama.

Psametik je uspostavio i održavao svoju vladavinu pomoću plaćenika. Grci sa Jonskih ostrvoa, Jevreji iz Palestine, Karijanci iz Male Azije i drugi su služili u njegovoj vojsci i čuvali njegove utvrde. On je rado primao grčke koloniste, te je primao porez od 20% od stanovništva, ali je sveštenike i vojnike oslobodio od poreza, da bi zadržao njihovu vernost, jer je o njihovoj dobroj volji svaki egipatski kralj zavisio. Kultura toga vremena ogleda se u imitiranju ili obnavljanju klasičnog perioda. Obnavljale su se piramide starog carstva. Obnovljene su stare titule; posmrtni natpisi

na piramidama kopirali su se i bili uklesani u zidine grobnica, a statue i reljefi podizali su se u stilu davne prošlosti.

Posle ujedinjavanja Egipta i uspostavljanja političke nezavisnosti, izgleda da se Psametik bavio planom o obnavljanju egipatsko-azijskog carstva 18. i 19. dinastije. 640. godine ušao je u Palestinu, gde je godinama opsjedao filistejski grad Asdod, ali je invazija Skita u to vreme prekinula njegov san o carstvu. On je tek bio u stanju da se iskupi teškim dankom i da tako otkloni invaziju Egipta. Pošto su već previše proširili svoje polje utjecaja, izgleda da je Skitima dobro došao Psametikov postupak, te su bili očito sretni da povuku svoju nameravanu invaziju, a da ne izgube obraz.

Iz vavilonskih izvještaja vidi se, da je Egipat pomagao Asiriji u poslednjim godinama borbe protiv Meda i Vavilonaca. Psametik je očito želio da sačuva Asiriju na životu kao predstražu protiv nove sile na istoku.

Neko II (609-594). - Kada je Neko II, Psametikov sin, došao na presto, nastavio je politiku svoga oca i u proljeće 608. krenuo na sever da pomogne slabim silama Asirije, koje je vodio Ašur-ubalit, protiv Meda i Vavilonaca. Judin kralj Jozija, očito saveznik Vavilonaca, suprotstavio mu se kod Megida i umro od rana dobivenih u bitci. Ishod prve bitke kod Karkemiša, u kojoj se Neko borio protiv Vavilonaca, nije poznat. Neko očito nije pretrpio poraz, jer je pri povratku uspeo da od brata, koji je bio više sklon Egiptu (2. Dnev. 35,20-24; 36,1-4). Faraon ne bi mogao da ovo učini, da se vraćao kroz Palestinu sa poraženom vojskom, kako se to dogodilo četiri godine kasnije. Jedan spomenik Nekou nađen u Sidonu izvještava o ovom kratkotrajnom uspehu i o činjenici, da je egipatski kralj imao neku kontrolu nad Fenikijom.

Posle eliminiranja Asirije, Vavilonci su osećali da se trebaju osloboditi egipatske moći. Tri godine posle prve bitke kod Karkemiša, bio je Nabuhodonosor, vavilonski prestolonaslednik kspreman da upadne u Egipat. U kolovozu 605. on je sa vojskom stajao na granici Egipta,

kad ga je izvještaj o smrti oca naveo na hitni povratak u Vavilon. Kad se njegova vojska povlačila na sever, Neko je pošao sledećeg proljeća za njom. U drugoj, odlučujućoj bitci kod Karkemiša, Neko je doživio strahovit poraz (Jer. 46,2). Posle ove bitke ni jedna egipatska vojska više nije videla Eufrat.

Nekou se pripisuje da je otpočeo sa kopanjem kanala između Nila u Crveno more. Kaže se da je na tom projektu stralalo 120.000 ljudi. On je prestao sa poslom pre dovršetka, kada su ga njegovi inženjeri osvedočili, da je razina Crvenog mora viša od razina Sredozemnog mora, te da će donji Egipat biti potopljen, čim bi se vode Crvenog mora izlile u završeni kanal. Uvidjevši pogrešku Nekovih naučnika, završio je kanal Darije I. 80 godina kasnije. Od tada je kroz više veka kanal upotrebljavan kao prethodnik današnjeg Sueskog kanala. ot također izvještava, da su u vreme Neko a fenički mornari uspeli da u tri godine po prvi puta oplove Afriku.

Psametik II (594-599). - O Psametiku II, sinu Neko a, ne zna se više osim, da je pokušao, da pokori Nubiju i da je jednom posetio Palestinu (John Rylands, Demotic Papyrus, IX), verovatno da organizira otpor Vavilonu. Jerem 27,3, verovatno govori o vremenu ove aktivnosti, kada su se poslanici različitih naroda skupili u Jerusalimu, da ih prorok Jeremija upozori na strahovite posledice pobune protiv kralja Vavilonije.

Apres (588-569). - Aprijs, biblijski Hofra (Hebr. 44,3) nastavio je delo svog oca i aktivno organizirao pobunu protiv Vavilona. On je bio taj koji je ohrabrio Sedeciju kralja Judina, u njegovoj pobuni protiv Nabuhodonosora. On je dobio pomorsku bitku protiv Tira i Kipra, te je zauzeo Sidon. Cijela je Fenikija pala za kratko vreme u njegove ruke. Egipatske starine pronađene u Arvadu, Tiru i Sidonu, potvrđuju veliki utjecaj Egipta u cijelom obalnom području Sirije. Ovaj je uspeh učinio veliki dojam na manje državnice Palestine, te su se poverile egipatskoj vojsci i pobunile se protiv Vavilona. Hofra je u stvari pokušao da oslobodi Jerusalim, kada ga je opsjedala Navuhodonosorova vojska,

ali nije mogao učiniti drugo, osim da povremeno odvoji vojsku od grada (Hebr. 37,5-11).

Pre nekoliko godina nađeno je u Egiptu aramejsko pismo, koje je u to vreme pisao kralj Adon iz Askalona. U ovom pismu Adon govori faraonu, da vavilonska vojska nastupa duž Palestinske obale prema jugu, te da je došla do Afeka. On je tražio momentalnu pomoć iz Egipta, da bi se mogao suprotstaviti. Molba palestinskog vladara, koji je, kao i kralj Sedecija poslušao loše nagovore Egipta i pobunio se protiv Vavilona, pokazuje nam da razumijemo strašno razočaranje naroda Jeremijinog vremena, koji je gledao kako sve njihove nade propadaju zbog neaktivnosti egipatske vojske, ili zbog nedovoljne pomoći za borbu protiv Vavilonaca. Ovo pismo pokazuje kako su istinita bila Jeremijina proročanstva u kojima je opominjao narode koji su okružavali Judu, da služe Navuhodonosoru verno i upozoravao ih na strašne posledice, ako se odmetnu od njega. (Hebr. 27,2-11).

U jednoj vojnoj pobuni proglašen je kraljem Egipta Ames, zapovjednik vojske. Apres je sa delom vojske koja mu je ostala verna nastupao protiv Amesa, ali je bio pobeđen, zarobljen i prisiljen da prizna Amesa kao suvladara. Dve godine kasnije izbila je svađa između dva vladara, koja je imala za posledicu krvavu bitku i smrt Apresa, kojemu je Ames velikodušno dao kraljevski sprovod.

568., godinu dana posle Apresove smrti, izgleda da se Ames našap pred ozbiljnim zadatkom, da brani zemlju od vojnog pohoda koji je vodio Navuhodonosor. Nažalost, jedini dokumenat, koji bilježi ovaj događaj je tako slabo sačuvan, da ne znamo ništa više, osim da je Navuhodonosor krenuo na Egipat u 37-oj godini svoje vladavine. Oko tri godine ranije Ezechijel je proricao, da će Bog dati Egipat u ruke Nabuhodonosoru kao kaznu zbog njegove opsade Tira. Iako nije poznat ishod ovog pohoda, izgleda da je Ames pretrpio poraz (Ezechijel 29,17-20).

Međutim, kroz veći dio vladavine Amesa (569-526) izgleda da je bio mir. On je bio prijatelj Grka, te je Naukratis, egipatski grad, gde je živela većina egipatskih

Grka, postao glavni trgovački centar zemlje. Svojom mornaricom, faraon je držao Kipar, te je također zaključio ugovore sa Krezom iz Lidije, Spartancima, a 547. i sa Nabonidom iz Vavilona protiv Kira Persijanca. Posle Amesove duge vladavine, na presto je stupio Psametik III (526-525), ali je vladao svega godinu dana. 525. je Kambiz, drugi kralj Persije osvojio i pokorio Egipat i svrgnuo Psametika. Zemlja je tako pretvorena u Persijsku strapiju.

14. NOVOVAVILONSKO CARSTVO OD 626. DO 586. PR. KR.

Vavilonija je uživala dugu i slavnu istoriju pre nego što su Asirci postali gospodari Mezopotamije. Carstvo Sargona iz Akada i amorejskog kralja Hamurabija dali su sjaj Vaviloniji, koji je nadživio duga veka političke nemoći, kada su Asirci vladali nad ovim delom starog svijeta. Vavilonski jezik i pismo, njegova literatura i kultura, smatrani su uzorcima klasike. Zbog ovog ili onog razloga je Marduk, bog Vavilonaca imao magičnu moć nad svim narodima Mezopotamije. Asirci su zauzimali i pokoravali Vaviloniju više puta kroz veka njihove vrhovne vlasti nad Mezopotamijom, ali su obično sa tom zemljom postupali sa poštovanjem. Ona zato nije nikada bila potpuno uključena u asirsko carstvo, te je uvek uživala status koji je bio drugačiji od drugih podređenih naroda. Senaherib se usudio da razori grad, ali su njegovi suvremenici, pa čak i mnogi Asirci to smatrali svetogrđem i nečasnim zločinom. Njegov je sin obnovio grad čim je došao na presto.

Ova stara i besmrtna slava koja je okružavala Vavilon omogućila je da se novo-vavilonsko carstvo brzo obnovi u umovima ljudi posle pada Asirskog carstva, te da dade sjaj koji je dugo nadmašio kratak život ovog carstva, koji nije bio duži od jednog veka.

Obnavljanje novo-vavilonskog carstva po Nabopolasaru i njegove pohode protiv Asiraca već smo razmatrali u vezi sloma asirskog imperija. Osim ovoga članka, koji se bavi istorijom do 586. godine, godine razorenja Jerusalima, razmatrat ćemo poslednjih 45 godina istorije Vavilonskog

carstva u trećem delu komentara.

Izvori. - Iz nepoznatih razloga otkriveno je vrlo malo suvremenih istorijskih natpisa o razdoblju novo-vavilonskog carstva. Mnogi ekonomski tekstovi bacaju nešto svetla na ovo razdoblje, a natpisi na građevinama daju nam obavještenja o opsežnim građevinskim delatnostima vavilonskih careva. Ali ni jedan kraljevski ljetopis, ili kakva druga zbirka pisama, do danas nisu nađeni, koji bi bili slični onima koji su nađeni kao ostavština asirskih careva. Potpuno odsustvo istorijskih spisa može se s jedne strane zahvaliti nastojanju Vavilonaca, da se ne zapisuju događaji političke i vojne prirode, a s druge strane možda, nesretnoj koincidenciji, da je do danas nađeno vrlo malo značajnog materijala koji je očuvan. Da Vavilonski arhivi nisu bili potpuno bez istorijskih izvještaja, dokazano je Vavilonskom kronikom, koja je pre nekoliko godina otkrivena među klinastim natpisima u Britanskom muzeju. Ova kronika daje godinu za godinom izvještaj o političkim doživljajima od 10. godine do 17. godine Nabopolasarove vladavine. Tzv. Nabonidova kronika, iako nepotpuna daje izvještaj o događajima izvjesnog broja godina vladavine poslednjeg vavilonskog kralja.

Međutim, u svemu ima izvanredno malo natpisa klinastim pismom, koji bi se mogli upotrijebiti za rekonstrukciju istorije Vavilona novog perioda. Zbog toga je na veliko zadovoljstvo Biblija zapisala izvještaje iz ovog perioda, koji su mnogo detaljniji nego izvještaji bilo kojeg drugog perioda biblijske povesti. Informacije koje nam daju knjige o Carevima, Dnevnika, Jeremija i Danijel, dodane onome što je zapisao Flavije i što je nađeno u klinastim izvještajima, daju nam mogućnost, da složimo prilično jasnu sliku onoga što se zbivalo u ovom značajnom razdoblju starog svijeta, koji je dokrajčio kraljevstvo Jude.

Hronologija. - Hronologija novo-vavilonskog carstva je na sreću dobro utvrđena. Jedna tablica u Berlinskom muzeju sadrži izvještaje o brojnim astronomskim posmatranjima iz godine 37. Navuhodonosorove vladavine. Kad su ove izvještaje ispitali astronomi, postalo je očito, da se

fenomeni opisani na tablici odnose na Vavilonsku kalendarsku godinu, koja je ita kao 568/57. pr. Hr. i to od proljeća do proljeća. Pošto je na ovaj način moguće da se odredi 37. godina vladanja Navuhodonosora do tačnog dana u terminima računanja "pre Hrista", lako je pomoću deset desetaka i tisuća poslovnih dokumenata sa dobro upisanim datumima iz tog vremena rekonstruirati cjelokupnu vladavinu ovog i drugih kraljeva novo-vavilonskog carstva. Pošto kronološki rezultati dobijeni na ovaj način se potpuno slažu sa listom vavilonskih kraljeva koje sadrži Ptolomejev kanon, nema sumnje da je hronologija novog carstva utemeljena na čvrstim činjenicama.

Nabopolasar (626-605). - Događaji su išli u prilog Nabopolasara, koji je bio nezavisni kralj nad Vavilonijom u vreme jednog od poslednjih slabih kraljeva Asirije. Tim se događajima Nabopolasar poslužio na izvanredan način. On j dobio sve ono, za što se Marduk-apal-idin (Merodah Baladan) teško borio kroz mnogo godina. Ne samo da je uspostavio vavilonsko carstvo pod haldejskom upravom, nego je imao i radost gledati Asiriju, svog najvećeg neprijatelja, kako ga pokriva prašina istorije. Kad su Medi i Babionci, 612. razorili Ninivu, Kijaksar i Nabopolasar su međusobno podelili teritoriju palog asirskog kolosa. Tako je vavilonski kralj dobio u del carstvo koje je, barem po imenu, sezalo od Persijskog zaliva kroz cijelu Mezopotamiju, Siriju i Palestinu do granica Egipta. Medi su se zadovoljili sa severnim i anatolskim provincijama ranijeg asirskog carstva. Osim toga su odnosi između ove dve nove sile ostali srdačni i nepomućeni, - koliko naše nepotpuno poznavanje tog razdoblja otkriva. Njihovo uzajamno prijateljstvo bilo je potvrđeno ženidbom Nabuhodonosora, Nabopolasarova sina, i medske princeze Amuhije.

Godine posle pada Ninive upotrebljene su da se učvrsti novo dobijeni teritorij i da se slomi otpor ostataka asirskog carstva, koje se borilo za opstanak pod vodstvom svoga kralja Ašur-ubalita II u području Harana, potpomognuto

egipatskim snagama. Hroz više godina vavilonski kralj nije postigao odlučujuću pobjedu, iako mora da je asirska moć sve više slabila kroz stalno ratovanje. Prva bitka kod Karkemiša 608. godine, nije donijela pobjedu nad asirskim i egipatskim armijama, koje su se ovdje dobro pokazale. Međutim izgleda da su u sledećim godinama eliminirani poslednji ostaci Asiraca, te da su Vavilonci mogli misliti na kažnjavanje Egipta zbog njegove opozicije uspostavljanju novog carstva. Pohod na Egipat bio je poveren prestolonasledniku Navuhodonosoru, koji je u ljeto 605. stajao na granicama Egipta, spreman za invaziju, kad ga je novost o smrti njegova oca navela na hitan povratak u Vavilon i stupanje na presto.

Navuhodonosor II (605-562). - U Navuhodonosoru II je Nabopolasar imao vrijednog naslednika, a Vavilon uspešnog i sjajnog kralja. U svojoj prvoj godini je kralj Navuhodonosor izvojevao odlučnu pobjedu protiv Nekoia u bici kod Karkemiša (604), koja je uzdrmala sve egipatske nade na obnovljenje egipatsko-azijskog imperija. Međutim, Navuhodonosor je bio dovoljno oštroman da se u to vreme još sačuva od zauzimanja Egipta. On je bio svjestan opasnosti, koja leži u prevelikom protezanju komunikacionih linija. Prema tome, on nije ponovio pogrešku Asiraca, koju su učinili pre njega, i Persijanaca posle njega - pogrešku, koja je pridonijela materijalnom padu oba carstva.

Iako je Navuhodonosor vodio brojne vojne pohode, u vreme svoga vladanja, naročito protiv Jude i Tira, on je posvetio najviše svoje snage i sredstava delima mira. Njegova glavna ambicija bila je da svoju prestolnicu učini najslavnijom prestolnicom svijeta. Basnoslovne sume novaca utrošene su u gradnju palača, hramova i utvrđenja. Vavilon je postao grad o kojem je Navuhodonosor mogao reći: "Nije li to Vavilon veliki, što ga ja sazidah... i slava veličanstvu mome?" (Dan. 4,30). Opis grada koji je on sagradio dat je u uvodu knjige proroka Danijela.

15. JUDINO KRALJEVSTVO OD 608. DO 586. PR. KR.

Hronologija. - Hronologija za ovo razdoblje je dobro utvrđena i datumi na tablici, koja se nalazi na sledećoj stranici, - s izuzetkom onih o Asiriji - su tačni. Mi smo u zavidnom stanju što posedujemo dobro utvrđenu hronologiju Egipta i Vavilonije za ovo razdoblje obračunatu u terminima "pre Hrista", u kojoj ćemo i iznositi biblijsku hronologiju od Jozije do Sedecije. Pošto je izvjestan broj podataka o vladanju poslednjih judejskih kraljeva sinhroniziran s onima svetovnih vladara (Jer. 25,1; 32,1), datumi judinih kraljeva mogu se utvrditi sa toliko tačnosti, koliko i datumi vavilonskih vladara, koji su utemeljeni na zabilježenim astronomskim posmatranjima.

Jozijina smrt i Joahaz. - U članku pod brojem 12. o istoriji Jude razmatrali smo judine kraljeve do Jozijina vremena. Veći dio njegove vladavine pada u godinama slabljenja asirskog carstva, kada Asirci nisu bili dovoljno jaki da uspešno kontroliraju svoje zapadne provincije, a Vavilonija ih još nije preuzela kao svoje posede. Jozija se okoristio značajnim delom teritorije koja je ranije pripadala izraelskom carstvu, a kojom su u novije vreme upravljali asirski guverneri kao asirskom provincijom.

Kroz neko vreme Jozija je dobro iskoristio situaciju u Mezopotamiji. Međutim, on je sa zebnjom posmatrao obnovljenje Egipatske moći, imajući u očima činjenicu, da je Egipat poduzeo politiku spašavanja Asirije od potpune propasti, egipatske su snage morale preći Palestinom više puta u vreme Jozijine vladavine. Jozija je verovatno osećao da faraon ima i druge planove, a ne samo puku želju da sačuva Asiriju - aspiracije na obnovljenje ranijeg egipatskog imperija u Aziji - te da je nameravao da u naknadu za vojnu pomoć Asiriji dobije političke ustupke u Siriji i Palestini. Nije poznato, da li je Jozija u stvari načinio savez sa Nabopolasarom i odupro se Nekou II, da bi pomogao svom savezniku iz Vavilonije, ili je zauzeo ovakav stav na osnovu osvedočenja, da će se Juda morati podložiti ili Egiptu ili Asiriji, ako Egipćani i Asirci pobede Vavilonce. Jedan od ova dva razloga mora da su naveli Joziju na ovu njegovu nesretnu odluku, da se suprotstavi Nekou i da ga

preći na njegovom putu na sever u pomoć Asiriji. Bitka kod Megida 608. godine, bila je posledica provavilonske politike, koja je bila potpuno pogrešna. Jozua je bio u bici teško ranjen te je umro uskoro posle povratka u Jerusalem (2. Dnev. 35,20-24), a njegova vojska bila je tako teško potučena, da je Juda bio prisiljen da se potčini Egiptu. Međutim, posledice ovakvog stanja nisu se primetile odmah, jer je Neko žurio na sever, a da za sada nije pokušao iskoristiti svoju pobedu nad Jozijoj. On je bio više zainteresiran s odlukom o Vaviloniji, pošto bi mu takva pobeda dala slobodne ruke u Palestini.

U međuvremenu je Joahaz, 20-godišnji sin Jozije, krunisan u Jerusalimu na zahtijev naroda, iako nije bio najstariji (2. Car. 23,30.31). Izgleda da je bio poznat kao onaj koji će slediti politiku svoga oca, tj. provavilonsku politiku, koju je faraon Neko smatrao antiegipatskom. Posle svog povratka iz prve bitke kod Karkemiša, u kojoj izgleda nije pretrpio poraz, Neko je odlučio da kazni Judu zbog miješanja u njegove planove, te je naredio Joahazu, da se pojavi pred njim u Rebli u Siriji. Ovaj zahtjev i činjenica, da je Joahaz poslušao, jasno pokazuju da je judina vojska morala pretrpjeti velike gubitke u bici kod Megida, te da je zemlja bila bez snage da se odupre zahtjevu Neko, koji se smatrao nerpkosnovenim gospodarom Palestine. Neko je svrgnuo mladog kralja sa prestolja posle vladavine od svega tri meseca i poslao ga kao zarobljenika u Egipat. Umesto njega odredio je Elijakima, starijeg brata Joahazova, i promijenio mu ime u Joakim. Novi kralj je verovatno bio poznat zbog simpatija prema Egiptu. Od zemlje je tražen danak u visini od 100 talanata srebra (63 dolara) i jedan talanat zlata (27 dolara). Sve je to traženo od naroda (2. Car. 23,32-35).

Joakim (608-597). - Joakimova vladavina od 11 godina bila je ispunjena velikim idolopoklonstvom i zlim delima, sa posledicom, da je Judin pad materijalno ubrzan. U karakteru je Joakim bio potpuna suprotnost svom pobožnom ocu, te se odlikovao raznim bezbožnim delima, čak i ubistvom jednog proroka (2. Car. 23,37; Jer. 26,20-

23).

Joakim je bio verovatno egipatski vazal do svoje treće godine vladanja, 605. Prema Flaviju, je te godine poslat Navuhodonosor, prestolonaslednik Vavilona, da uguši pobunu u Siriji. On je ovo učinio, a zatim krenuo na Egipat. Na svom putu prema Egiptu, on je zauzeto Jerusalim i prisilio Joakima da plaća danak Vaviloniji. Bio blaga iz hrama odnešen je u Vavilon, i nekoliko prinčeva, među kojima Danijel i njegovi prijatelji odvedeni su kao taoci (Dan. 1,1-6). Uskoro posle toga, kada je Navuhodonosor došao do granica Egipta, doznao je za smrt svog oca. Požurio je u Vavilon najkraćim putem, da preuzme presto, ostavivši u rukama svojih generala zarobljenike, koje su zarobili na pohodu, sa nalogom da se povuku u Mezopotamiju (Flavije: Kontra Apion). Kad god bi neki kralj umro, uvek je postojala opasnost pobune, ili da neki uzurpator pokuša sjesti na presto, a u takvom slučaju, bilo je važno imati vojsku uza se. Zbog ovog razloga Navuhodonosor nije želio da se njegova armija bori u Egiptu u vreme, kada bi mu mogla biti neophodno potrebna u Vaviloniji.

Smatrajući povlačenje vavilonske vojske znakom slabosti, neko je krenuo na sever u drugu bitku kod Karkemiša sledeće godine (604). U toj je bici bio odlučno pobijeden (Jer. 46,2). Međutim, Navuhodonosor izgleda da je u to vreme imao negde drugde dosta posla, te nije sledio iskoristio svoju pobedu nad Nekoom zauzimanjem Egipta, niti je kroz više godina uznemirivao Palestinu. Kroz ovo vreme je Joakim verovatno bio ili nezavisan, ili egipatski vazal. Međutim, Navuhodonosorove ruke bile su u njegovoj petoj godini slobodne da posveti pažnju zapadu i dovede Judu pod svoju kontrolu (Flavije: Starine). Tako je Joakim postao vavilonski vazal kroz tri godine (2. Car. 24,1), ali se 598. odmetnuo. Navuhodonosor, zaposlen negde drugde, dozvolio je nekolicini svojih zapadnih vazala, koje su vodile neke njegove trupe, da napadnu i opustoše Judu (st. 2). U to vreme je 3.023 Jevreja odvedeno u Vavilon (Jer. 52,28).

Sledeće godine, (597) je Navuhodonosor lično došao na Jerusalim i zauzeo grad. Opet je blago hrama uzeto i prenešeno u Vavilon (2. Dnev. 36,7). Kralj je bio stavljen u okove, da se odvede u Vavilon i da se kazni za svoje odmetanje. ali je očito, da se to nije zbililo, jer je Joakim umro pre nego što je mogao biti odveden (Jer. 22,19), ili od posledica grubog postupanja haldejskih vojnika, ili zbog prirodnih uzroka. Njegovo je tijelo bačeno van gradskih zidina, gde je ležalo više dana pre nego što je sramno sahranjeno - "pogrebom magarećim" (2. Car. 24,6; 2. Dnev. 36,6; Jer. 22,18.19; 36,30. Starine).

Joahin (597). - Joakimov 18-godišnji sin Joahin, postao je kraljem posle smrti svog oca, ali je vladao samo tri meseca. Nije jasno što se zbililo posle Joakimove smrti, što bi prisililo Navuhodonosora da se vrati u Jerusalim i da zarobi novog kralja, jer on mora da je podigao Joahina na presto, ili pomogao njemu do prestolja. Bez obzira kakav bi uzrok mogao biti, izvještaji nam govore, da je Navuhodonosorova vojska brzo posle Joahinovog stupanja na presto otpočela novom opsadom Jerusalima. Kada je Navuhodonosor lično došao do prestolnice, Joahin se predao zajedno s majkom i celim dvorom. Navuhodonosor je poveo Joahina u Vavilon kao taoca, a njegovog strica Sedeciju postavio na njegovo mesto. Ovom prilikom je također odnio preostalo suđe iz hrama Božjega, odvođeci pri tom u Vaviloniju 7.000 vojnika i sve obrtnike koje je pronašao. Obrtnici su mu bili potrebni zbog njegovih ogromnih građevinskih poduhvata (2. Car. 24,8-16).

Joahin se još uvek smatrao regularnim kraljem Jude, te je bio više ili manje samo taoc u rukama vavilonskog kralja. Ovaj zaključak je zasnovan na činjenici, da se u Judi i među zarobljenicima u Vavilonu širila agitacija, koja je očekivala da se Joahin vrati na presto i da se u Jerusalim povrate sveti sudovi (Jer. 28,3.4; 29. gl.). Pošto Jevreji u Vavilonu nisu mogli utvrđivati događaje prema godinama vladanja Joahina, a da ne povrijede Vavilonce, oni su očito uspoređivali takve događaje - kao Ezechija - godinama svojeg zarobljeništva (Ez. 1,2; 40,1).

Ovaj zaključak nalazi neke potvrde u arheološkim otkrićima. Tri ručke glinenih posuda otkopane u Bet-šamešu i Tell Beit Mirsimu (verovatno Debiru) nose utisak istog pečata "pripada Elijakimu, dvoraninu Joahinovu". Ovaj pronalazak ukazuje na činjenicu, da Joahinovo imanje nije bilo konfiscirano, nego je u njegovoj odsutnosti njim upravljao njegov dvoranin. Osim toga, više tablica nađenih u ruševinama Vavilona iz god. 592. - pet godina posle Joahinova predanja - sadrže spisak živežnih namirnica, koje je kraljevski magazin davao izvjesnim licima, koja su bila uzdržavana od kralja. Među njima se Joahin spominje više puta "kao kralj Judin", zajedno sa svojim pet sinova i njihovim tutorom Kenaiahom. Ove činjenice - da je Joahin nazvan kraljem, da je primao 20 puta toliki obrok, kao druge osobe spomenute u spisku, te da nedostaje svaki izvještaj o njegovom zatvaranju - izgleda da ukazuje da ga je Navuhodonosor držao kao taoca, do vremena kad bi ga mogao ponovno povratiti na presto, ako bi stanje u Judi dozvolilo takvu stvar. Kasnije, ili u vezi sa događajima opisanim u Jer. 29, ili u vreme Sedecijina otpada, Joahin je bio konačno zatvoren. Njegov zatvor trajao je sve do 37. godine njegova zarobljeništva, kad je Navuhodonosorov sin Amel-Marduk, biblijski Evil-Merodah izvadio Joahina iz zatvora i vratio mu počasti (2. Car. 25,27-30). Ovaj događaj međutim, dolazi u razdoblje egzila, te nije u granicama ovog članka.

Sedecija (597-586). - Kad je Navuhodonosor stavio na presto Joahinova strica, promijenio je njegovo ime iz Matanija "dar Jehove" u Sedecija, "pravda Jehove". On je to verovatno učinio zato, da bi ovo ime bilo stalni potsjetnik kralju na njegovu svečanu zakletvu vernosti Navuhodonosoru, koju je položio pred svojim bogom Jehovom (2. Dnev. 36,13; Ez. 17,15-19). Međutim, Sedecija je bio slab karakter. Iako je ponekad bio naklonjen da čini pravo, dozvolio je da ga katkad s prave staze odvedu zahtjevi naroda, kako to istorija njegova vladanja jasno otkriva.

Kroz nekoliko godina - prema Flaviju je to bilo osam

godina - Sedecija je ostao veran Vavilonu. Jednom je čak poslao poslanstvo Navuhodonosoru da ga uveri u svoju vernost (Jer. 29,3-7). U svojoj četvrtoj godini (593-592) putovao je u Vavilon (Jer. 51,59), verovatno pozvan da obnovi svoju zakletvu vernosti, ili moguće da uzme udela u ceremonijama opisanim u Dan. 3. Kasnije, pošto je bio pod stalnim pritiskom svojih podanika, a naročito prinčeva, koji su ga nagovarali da traži od Egipta pomoć protiv Vavilona, Sedecija je načinio savez sa Egipćanima (Jer. 37,6-10; 38,14-28). Čineći tako, on je potpuno odbacio ozbiljne opomene proroka Jeremije. Ovaj savez verovatno je sklopljen kada je Psametik II lično došao u Palestinu 590. godine, te dao kralju sve vrste garancija i obećanja za pomoć.

Navuhodonosor, koji je razborito odložio napad na Egipat, nije međutim bio spreman, da izgubi ni jednu od svojih zapadnih pokrajina u korist Egipta. On jezato krenuo na Judu, čim je doznao za Sedecijinu lukavost. Zauzevši sve gradove zemlje (Jer. 34,7), on je u stvari ponovio ono što je Senaherib učinio pre jednog veka, sistematski opustošio cijelu zemlju. Iz ovog žalosnog perioda dolaze poznata Lahijska pisma, nedavno nađena u iskopavanjima toga grada. Ova pisma pisana tintom na slomljenim komadićima grnčarije poslao je jedan oficir, koji je bio na službi predstraže između Azeke i Lahisa komandantu tvrđave Lahis. Ona očitno ilustriraju očajno stanje koje je prevladavalo zemljom u to vreme. I u mnogo pojedinosti potvrđuju navode Jeremije, koji je u Jerusalimu živio u to isto strašno vreme.

Opsada Jerusalima otpočela je zapravo 15. siječnja 588. (2. Car. 25,1), a trajala je do 19. srpnja 586. (2. Car. 25,2; Jer. 39,2), kada je haldejska armija konačno upala kroz zidove kroz grad, gde je vladala neiskazana glad. 30-mesečna opsada bila je jednom prekinuta na kratko vreme neuspešnim pokušajem egipatske vojske da pobedi Vavilonce (Jer. 37,5). Kad su Vavilonci provalili u grad, Sedecija je pokušao da pobegne. U zbrci borbi, koje su se odvijale u gradu on je uspeo da napusti grad i dođe do

ravnice Jerihona, ali je tu zarobljen. Odveden je u Navuhodonosorov štab u Rebli, gde je gledao ubijanje svojih sinova. Tada su mu iskopali oči i u lancima ga poslali u Vavilon. Njegovi glavni ministri bili su pogubljeni, a svi drugi odvedeni u ropstvo (2. Car. 25,4-7. 19-21; Jer. 52,10).

Jerusalim je bio sistematski opljačkan a zatim razoren. Židovi su oboreni, a hram, palače i sve druge kuće spaljene do temelja. Izgleda da je plamen pustošio nesretnim gradom tri dana - petnaestog do osamnaestog kolovoza 586. - kako to dva podatka iz 2. Car. 25,8. i Jer. 52,12.13. ukazuju. Većina Jevreja odvedena je u Vavilon kao roblje, ali su neki najsiromašniji ostavljeni u zemlji. Navuhodonosor je odredio nad njima kao guvernera jednog Jevreja imenom Godoliju, koji je izabrao Masfu za sjedište svoje uprave (2. Car. 25,22; 2. Dnev. 36,20).

Godolija kao guverner (586). - Izgleda da je Godolija kao guverner služio samo kratko vreme, iako nedostatak vremenskog podatka u 2. Car. 25,25. ostavlja neizvjesno vreme njegova ubistva. Jeremija, koji je bio zarobljenik u Jerusalimu kod zauzeća grada, oslobođen je od Navuhodonosorovog zapovjednika vojske, te se pridružio Godoliji kod Masfe. Više jevrejskih oficira, koji su pobjegli propasti, našli su svoje mesto u Masfi. Jedan od njih, Izmael, rođak Sedecije, fanatični pristalica kralja ubio je Godoliju, njegov štab i haldejski garnizon u Masfi, a tada je pokušao da se pridruži Amoncima, verovatno nameravajući da nastavi borbu protiv Navuhodonosora njihovom pomoći. Ovaj je plan osujetio Johanan, drugi Sedecijin general, koji je ubio Izmaela i oslobodio njegove zarobljenike. Izmael je pobjegao sa osam ljudi Amoncima ali je Johanan sa ostatkom vojske koja je bila s njim, odlučio da ide u Egipat, zbog straha pred Navuhodonosorom, radi ubistva Godolije, ne slušajući Jeremiju, koji ih je uveravao u sigurnost, oni su otišli u Egipat i prisilili Jeremiju i njegovog pisara Baruha da im se pridruži. Ovako završava istorija pre ropstva Jude.

JEVREJSKI KALENDAR U VREME STAROG ZAVETA

1. Poreklo jevrejskog kalendara

Oni koji imaju Jevreje kao susjede, znaju da oni slave svoju Novu godinu, koju zovu Roš Hašana, u jesen. Ako pitamo rabina za datum Roš Hašane, on će nam objasniti, da je to prvi jevrejskog meseca Tišrija, ali da pada na različite datume našeg rujna i listopada, u različitim godinama pošto dolazi većinom u vreme mladog meseca. Razlog ovome leži u tome, što Jevreji imaju lunarni kalendar, koji je sada prepravljen po obliku, ali se obračunava prema mesecu. U staro vreme je pojavljivanje mlađaka posle zalaska sunca, nakon više noći bez meseca, označavalo početak prvog dana svakog novog meseca. Rabin će nam dalje objasniti, da doba Nove godine traje kroz Yom Kippur (danom izmirenja), desetog u mesecu. To je najsvećaniji dan cele godine, kada svi Jevreji odlaze u sinagogu.

Ako pitamo Bibliju o ovim stvarima, naći ćemo, da Nova godina (nazvana "trubljenje u trube") i dan izmirenja dolaze prvog i desetog dana sedmog meseca (Lev. 23,24-32), a ne prvog meseca, te da je Pasha, koja uvek dolazi u proljeće, u prvom mesecu (Lev. 23,5). Odgovor za ovu zamršenu situaciju kao i za druge probleme nalazimo u proučavanju porekla i prirode jevrejskog kalendara, kako je iznesen u Bibliji i drugim starim izvještajima.

Prvi jevrejski kalendar, kako je dat u Bibliji, bio je prilagođen potrebama starog naroda, koji nije imao satova ni štampanih kalendara, a niti, koliko znamo, astronomije. Bio je zasnovan na jednostavnim principima - dan počinje sa zalazom sunca, tjedan se računao sedam dana, mesec je počinjao sa mlađakom, a godina žetvom.

Ovakav je kalendar naravno morao biti prilagođen da drži godinu u korak sa godišnjim dobima, kao i naš solarni kalendar, kojega danas većina svijeta upotrebljava. Razlika je samo u tome, što je naša godina svega oko četvrt dana

kraća nego prava godina prema godišnjim dobima, koje određuje sunce, dok je opšta lunarna godina od ??? (vidi 146 stranu prevoda) lunarnih meseci deset ili jedanaest dana kraća od prave solarne godine. Mi popravljamo naš solarni kalendar svake četvrte godine, kada se nakupi jedan cijeli dan, te dodajemo 29. veljače. U lunarnom kalendaru veća greška od deset ili jedanaest dana dozvoljava se da teče, dok se ne nakupi jedan mesec. Razlika se ispravlja dodavanjem trinaestog meseca svake dve ili tri godine, odnosno sedam puta u 19 godina.

Izraelci nisu imali napredno astronomsko znanje, da bi se služili modernim solarnim kalendarom sa prestupnim godinama, ali je Bog ustanovio u Izlasku uspešan metod, da sačuva kalendarsku godinu od stalnog odvajanja od godišnjih doba prirodne godine.

Jevreji su nasledili elemente kalendara od svojih semitskih predaka, koji su od neodređenog vremena obračunavali svoje mesece pomoću Meseca. Abrahamu je na pr. kao i njegovim susjedima u Uru u Mezopotamiji, svaki novi mesec, a prema tome i prvi dan meseca počinjao uveče, kada je prvi puta vidio mlađak, a njegovi potomci nisu imali razloga da promijene njegovu praksu. Čak i kad su bili u Egiptu, nisu trebali odbaciti svoj dan od večera do večera, niti svoj lunarni mesec u korist egipatskog solarnog kalendara od 365 dana, jer su ovi bradati semitski pastiri, budući prezreni od Egipćana, živeli odvojeno u zemlji Gesenskoj i držali se svojih starih običaja.

Iako su prilično odbacili subotu, oni su bez sumnje sačuvali znanje o ovom svtom danu u tjednu i o lunarnom mesecu - jer čak i jedan rob koji pravi opeke može brojiti sedam dana i paziti na pojavljivanje mlađaka. Ali sasvim je moguće, da su se mogli zabuniti u uzimanju i određivanju prvog meseca u godini. Da su zadržali način dodavanja jednog meseca periodično, kako su to radili Vavilonci i Asirci u Mezopotamiji, nemamo o tome izvještaja. U Bibliji ne postoji spomena o tome, ali je jasno, da Mojsijev kalendar to zahtijeva.

Ili zbog toga što su izgubili trag godine, ili što je Bog želio da ih odvoji od poganskog bogoslužjenja, povezanog sa hananskom godinom koja je počinjala ujesen, Bog je jasno ukazao na proljetni mesec, s kojim trebaju otpočeti godinu. Pre izlaska iz Egipta, Bog je poučio Mojsija: "Ovaj mesec da vam je početak mesecima, da vam je prvi mesec u godini" (Izl. 12,2). Nema sistematskog ključa za pravila kalendara, ali civilni i obredni zakoni koje je Bog dao preko Mojsija sadrže povremene izvještaje o elementima kalendara.

2. Elementi Jevrejskog kalendara

Dan od večera do večera. - Dan je jevrejima otpočinjao uveče, kako to znao iz pravila, da deseti dan sedmog meseca treba početi uveče devetog dana (Lev. 23,32), tj. kada sunce zađe pri kraju devetog dana. Činjenica da dan završava zalaskom sunca otkriva se i u uputu za očišćenje: netko tko je bio ceremonijalno nečist sedam dana, prošao je kroz izvjesne obrede očišćenja sedmog dana i bio je ponovno čist "uveče" (Broj. 19,16.19) a onaj tko je bio nečist do večera, postao bi čistim "kad zađe sunce" (Lev. 22,6.7). Prema tome, ako sedmi dan jednog razdoblja završava zalaskom sunca, tada svi dani tog razdoblja moraju završiti zalaskom sunca.

Subota označava tjedan. - Tjedan je bio označen na božanski način čak i pre davanja zakona. Dvostrukom merom mane šestog dana i nepadanjem mane sedmog dana (Izl. 16). Ovo je jedini elemenat kalendara određen dekalogom, jer subota ima moralni aspekt, koji nije vezan sa pukim datumima ili kalendarima. Ona je znak vernosti Stvoritelju, te je otkrivena Izraelu kao dio moralnog zakona i kao simbol posvećenja (Izl. 31,13), ne samokao simbol Božje moći stvaranja, nego i moći obnovljenja. Prema tome tjedan je nezavisan od kalendara. Njegova namjena nije da obračunava datume. On nema ništa zajedničkoga sa kalendarskim mesecom ili godinom.

Mesec upravljan Mesecom. - Jevrejske reči za "mesec"

su: 1. "yerah", što se odnosi na Yareah, tj. Mesec i 2. "kodeš", doslovno "novi", odnoseći se na novi mesec, "dan novog meseca", a prema tome i na lunarni "mesec", iz korijena "kadaš", "obnoviti". "Yareah" se ne upotrebljava često. Opštenitije se upotrebljavalo "kodeš". Mesec u kojem su Izraelci izašli iz Egipta, uzet je prvim mesecom godine. Nazvan je Abibom, "mesecom klasanja" žita. Bio je to proljetni mesec u kojem je otpočinjala žetva u Palestini. Kasnije je nazvan Nisan, kako je poznat i do današnjeg dana (Izl. 23,15; 34,18; Pon. 16,1; Est. 3,7). Ovo je bio lunarni mesec, na koji su bili Jevreji već naučeni, jer se ništa ne govori o uvođenju nove vrste meseca. Kad bi se zbilja neka promjena sa solarnog na lunarni, potrebno bi bilo dati nekoliko uputa u obračunavanje novog meseca. Novo je bilo samo to, što je "ovaj mesec" trebao biti prvi. Kako to verovatno nije bilo ranije.

Prvi dan meseca smatrao se naročitim danom. Proslavljan je trubljenjem u trube i vanrednim žrtvama (Broj. 10,10; 28,11-14). Mladi meseci su često spominjani uz subote i praznike (2. Car. 4,23; Izl. 1,13.14; 66,23. itd.).

Da mesec počinje sa mladakom vidi se iz jednog događaja u vreme Davida. Nakon što je Saul tražio njegov život, David je ispitao kraljevu sklonost prema sebi odsustvom od kraljevskog stola za vreme praznika mladog meseca. Saul nije ništa kazao toga dana, ali je njegov gnjev protiv Davida buknuo kada je njegovo mesto bilo ponovno prazno "sutradan, drugi dan meseca" (1. Sam. 20,24-27). Očito je dakle, prvi dan meseca, kako bi se očekivalo u lunarnom kalendaru, bio je mladi mesec (vidljivi mladak, a ne astronoms,i mladi mesec. Razlika je objašnjena kasnije).

Imena meseci pre ropstva. - O jevrejskim mesecima pre vavilonskog ropstva imamo vrlo malo obavještenja. Bilo je 12 meseci (1. Car. 4,7), ali mi čak ne znamo njihova imena, osim da je prvi mesec bio Abib (Izl. 13,4; 23,15; 34,18; Pon. 16,1), drugi mesec Zif (1. Car. 6,1), sedmi mesec Etnim (1. Car. 8,2), a osmi Bul (1. Car. 6,38). Ovo

su očitno hananska imena. Nađeni su fenički natpisi, koji spominju Etanim i Bul. Ovo nas ne čudi, jer su jevrejski i hananski jezik bili vrlo srodni. Češće Biblija izvještava o mesecima za razdoblje pre ropstva samo njihovim brojevima, a manje njihovim imenima (Izl. 12,2; 16,1; 19,1; 1. Car. 12,32; Jer. 28,1; 39,2).

Dužina meseca. - Ništa nije rečeno o broju dana u mesecu. U kasnijim vremenima se dužina meseca i razmaka između godine od 13 meseci obračunavala prema stronomskim pravilima i utvrđivala u sistematiziranom kalendaru. Ali u početku mora da su meseci bili određivani direktnim posmatranjem Meseca. Pošto se mesečeve mjene ponavljaju svakih 29 i pol dana, približno, mlađak će se pojaviti uveče na kraju 29. ili 30. u mesecu. Prema tome bi meseci varirali između trideset i dvadeset i devet dana. ali to nije uvek bilo tako. Nisu samo manje varijacije kretanja meseca utjecale na jedankost intervala, nego i vremenski uslovi, koji su katkada sprečavali vidljivost mlađaka. U kasnijim jevrejskim spisima kaže nam se da je bio običaj očekivati mlađak na kraju 29. dana. Ako je bio vidljiv na večernjem nebu posle zalaza sunca, dan kojii je tada počinjao računat je prvim danom novog meseca. Ako još nije bio vidljiv, ili je bio pokriven oblacima, računat je taj dan 30. u mesecu. Dan koji je sledio tridesetom, uvek se računao prvim danom meseca, čak iako bi nebo bilo pokriveno oblacima. Tako je moglo biti dva ili čak tri meseca od po trideset dana jedan iza drugoga, iako to nije bilo često.

Muslimanii do današnjeg dana računaju svoje mesece posmatranjem meseca (osim što upotrebljavaju gregorijanski kalendar u svojim kontaktima sa zapadnim svijetom), te tako u odvojenim područjima može lunarni datum biti jedan dan napred ili otraga, datumu u susjednom selu. Ali Jevreji, koji su živeli u prilično malom području, izgleda da su imali centralizirani sistem kojega su kontrolirali sveštenici u Jerusalmu. Postoje tradicionalni izvještaji svjedoka koji izvještavaju o pojavljivanju mlađaka i signalima vatrom koji su

najavljivali početak novog meseca, s vrha na vrh planine kroz cijelu zemlju, tako da je sav Izrael mogao počimati zajedno novi mesec.

U kasnijim vremenima, zapravo u obnovljenom obliku kalendara utvrđenom nekoliko veka oslije Hrista, je šest meseci, od Nisana do Elula imalo naizmjenice 30 i 29 dana, a svako opopravljanje zbog mijena meseca činjeno je u drugoj polovici godine, tako da su razmaci među praznicima bili uvek jednaki. Takvi popravci ne bi bili mogući, da je svaki mesec počimao zavisno od posmatranja mladaka. Davidova primedba da "je sutra mladina" (1. Sam. 20,5) ne ukazuje neophodno da su meseci bili utvrđeni proračunima unapred. David je to mogao pogoditi imajući u vidu prethodni mesec, pa da ne bude pogreška veća od jednog dana. On je možda to govorio 30. u mesecu, koji je neophodno bio poslednji dan meseca. Nemamo načina da doznamo kada je neki sistem obračunavanja uveden, ali je to verovatno kasnijeg datuma. Datumi na glinenim tablicama u Vaviloniji, napisani mnogo veka posle Davida, ne pokazuju utvrđenog redosleda meseci od 29 i 30 dana, a Vavilonci su bili najnapredniji astronomi do grčkog klasičnog perioda.

Lunarno-solarna godina. - Broj meseci u godini nije naročito naglašen u Zakonu (za kasnije razdoblje vidi 1. Car. 4,7), ali je verovatno uzet tako od početka, jer su Egipćani i Mezopotamci imali 12 meseci. Trinaesti lunarni mesec, bioje uvek podvostručeni jedan od dvanaest. Ali je dvanaest lunarnih meseci završavalo približno 11 dana ranije od potpune solarne godine, ako se uzme zajedničkii početak. Otuda je već vrlo rano postalo jasno, da bi u nizu neporavljanih lunarnih godina (kakve muslimani do danas upotrebljavaju) se kalendar pomicao sve ranije u odnosu na godišnja doba, i to za 11 dana godišnje. To bi učinilo jedan kompletni krug, te bi nakon 33 solarne godine imali jednu lunarnu godinu više, ili oko 3 godine više u veku. Očiti je utjecaj takvog računanja na hronologiju. Ali ni jedan poznati semitski kalendar staroga doba nije

upotrebljavan neispravljan. Popravljanje se u Vaviloniji vršilo periodičnim umetanjima po jednog meseca svakih nekoliko godina, tj. ponavljanjem šestog ili dvanaestog meseca, najpre u prilično neredovitom obliku, a kasnije u ciklusu od 19 godina.

Takav lunarni kalendar od 12 i 13 meseci, popravljan na ovaj način prema solarnoj godini, nazvan je katkada lunarno-solarnom godinom. Ona varira do mesec dana u odnosu na tačne datume solarnog kalendara. Radi toga Uskrs u početku određivan prema Pashi, a i danas još uvek obračunavan prema sistemu lunarnog kalendara putuje različitim datumima našeg kalendara u razmaku od oko jednog meseca. Tako je lunarno-solarni kalendar, kakvog su imali Mezopotamci i Judeji, bio tačniji u dugom nizu godina od egipatskog solarnog kalendara, koji je obračunavao 365 dana bez prestupnih godina. Tačno je, da je pojedina egipatska godina od 265 dana bila bliže pravoj godini, nego jevrejska ili vavilonska godina od 354 ili 384 dana, ali egipatski kalendar nije nikada ispravljao svoju malu grešku, i tako se udaljavao od prave godine po jedan dan svake četiri godine i tako nakupio priličnu razliku. S druge strane, lunarno-solarni kalendar, sa većim varijacijama svake godine, povremeno je popravljan, tako da je razdoblje od više godina dato prema jevrejskom kalendaru, bilo jednako pravim solarnim godinama tog istog razoblja. Nikada nije mogla biti jedna više jevrejska godina u 33 godine, jer svaka jevrejska godina je imala pashu praznovanu u vezi žetve, a u 33 godine, moglo je biti samo 33 žetve.

Godina se ravnala prema praznicima. - Jevreji nisu trebali astronomskih ciklusa, da bi ispravljali svoj kalendar, sve dok su držali Pashu, kako je to zakon propisivao. Pošto je Bog želio dati Izraelcima sistem godišnjih praznika, da bi ih poučio religiji u vezi događaja godišnjih doba, on im je dao kalendarski sistem, koji ih je trebao osposobiti da unapred znaju regularno vreme za ova skupljanja i da praznuju praznike u pravo vreme. Ovaj lunarni sistem, kao i onaj ugo upotrebljavan u

Mezopotamiji, bio je dovoljno lagan, da se upotrebljava posmatranjem meseca. Čak i potrebna periodična popravljavanja mogla su se odrediti na vrlo jednostavan način. Posle napuštanja Egipta, Izraelci nisu imali astronomskog znanja na osnovu kojega bi određivali svoj sistem vremena, a Bog nije Mojsiju dao proračunate tehničke instrukcije za uređivanje kalendara. On je ukazao na "mesec klasanja" kao prvi mesec (Abib ili Nisan), i od njega su date jednostavne upute za proljetne praznike, koje su činile pravilo za točan kalendar.

Ključ za popravljavanje lunarne godine, da bi sukladila sa pravom godinom, u skladu sa godišnjim dobima, nađen je u pravilima koja su vezala Pashu i praznik presnih hljebova sa Abibom, mesecom klasanja (Pon. 16,1; Izl. 23,15; 34,18), te sa početkom žetve. Snop zrelog žita trebao se prinijeti kao prvi rod u vreme praznika presnih hljebova (Lev. 23,10-14), posle čega se smjela jesti hrana od ječma. Tako sredina Abiba nije smjela biti prerano, zbog početka ječmene žetve, jer je to najranija žetva u Palestini. A dalje, nije smjela biti prekasno, jer je praznik Nedelja trebao doći u vreme pšenične žetve, sedam tjedana kasnije, jer je poslednji praznik nazvan "Prvine pšenične žetve" (Izl. 34,22; Lev. 23,15-17; Pon. 16,9.10). Manje su specifični nalozi o vremenu praznika sjenica u sedmom mesecu, koji je došao na kraju žetve posle berbe (Izl. 23,16; Lev. 23,34.39). Ali naglasak je nepogrešivo stavljen na tačno određivanje meseca Abiba u proljeće, meseca od kojega počinju svi drugi meseci.

Ječmena žetva kao ključ određivanja početka godine. - Da bi mesec Abib ostao u skladu sa ječmenom žetvom, bilo je povremeno neophodno da se umetne 13. mesec, i to čim bi greška bila dovoljna (kroz dve ili tri godine), da pomakne prvi mesec prerano za žetvu pšenice u vreme Pashe. Jedan primer će nam to ilustrirati. Izraelci su prešli Jordan i praznovali svoju prvu Pashu u Hananu u vreme žetve (Joz. 4,19; 5,10-12). Sledeće godine bi praznik pao oko 11 dana ranije u odnosu na vreme žetve, a treće godine, oko 22 dana ranije. U trećoj, a naročito četvrtoj

godini 16. Abib bio se pomaknuo van vremena ječmene žetve, tako da se ne bi mogao prinijeti snop zrelog žita. Tako je u toj godini mesec kojim bi trebala početi ova godina bio 13. mesec godine, nazvan kasnije Veadar (jevrejski "va'adar", doslovno "i-Adar"), drugi Adar. Tada bi sledeći mlađak počinjao sa Nisanom (Primj. br. 1), dovoljno kasno, da se može prinijeti zreli snop ječma 16. u mesecu. Nema dokaza da je 13. mesec upotrebljavan u vreme Jozue, ali nešto slično moralo se događati, ako su Izraelci hteli doslovno ispunjavati pravilo o žrtvovanju snopa ječma.

Kasnija jevrejska tradicija nam govori da su sveštenici, koji su bili odgovorni za odlučivanje po tom itanju, pregledali usjeve 12. meseca. Ako bi utvrdili, da ječam neće biti zreo 16. dana sledećeg meseca, oni bi objavili da će sledeći mesec biti Veadar, te da mesec posle ovog drugog Adara dobiva ime Nisan, tj. prvi mesec.

Mnogi autoriteti drže da je kroz biblijsko razdoblje jevrejski mesec bio zasnovan na direktnom posmatranju meseca, te da je umetanje drugog Adara bilo određivano prema judejskoj žetvi ječma. Drugi nalaze dokaze u razdoblju posle ropstva, za način obračunavanja prema pravilnoj šemi meseci od 30 i 29 dana, i 19-godišnjem ciklusu. Bez obzira kakvo popravljjanje je uvedeno, ono je bilo verovatno usklaživano posmatranjima koja su vršena kasnije.

Tako godine ustanovljene pri Izlasku počinju sa Abibom ili Nisanom koji je morao biti u skladu sa žetvom ječma umetanjem 13. meseca svake dve ili tri godine.

3. Verski praznici

Pasha. - Niz verskih praznika, (vidi Lev. 23) na temelju jevrejskog kalendara počinjao je prvog meseca sa Pashom (Izl. 12,1-11; Lev. 23,5; Pon. 16,1-7). Desetog dana u mesecu bilo je odvojeno jagnje za svaku obitelj ili grupu i čuvano do zaklanja 14. dana. Pre 14. dana trebalo je ukloniti svaki trag kvasca iz kuća kao priprema za praznik

presnih hljebova. Tada je uveče 14-og, doslovno "između dva večera" (Pon. 16,6), bilo zaklano pashalno jagnje. Podizanjem hrama trebalo je sve šrtve, uključivši i pashalno jagnje, žrtvovati u njemu (Pon. 16,5.6). Svaki muškarac Jevrej iznad 12 godina trebao je prisustvovati, a mnoge žene i djeca dolazila su dobrovoljno. Tisuće hodočasnika skupljalo se u Jerusalimu godišnje za pashu i praznik presnih kruhova, koji je trajao sedam dana (izraz Pasha, bio je često upotrebljen za cijelo to razdoblje).

Praznik presnih kruhova. - Petnaesti dan prvog meseca bio je prvi od sedam dana presnih kruhova (Izl. 23,15; 34,18; Lev. 23,6-14; Pon. 16,3-8), kadkad nazvan i prvi dan Pashe (Ez. 45,21). Bila je to praznična subota, kad se nije smio raditi nikakav posao (Lev. 23,6.7. za izraz "subota" vidi stihove 24,32). Ovo nije bila semična subota, koja je padala sedmog dana u tjednu. ovaj je praznik padao na utvrđeni datum meseca, tj. 15. Nisan, a prema tome na različiti dan u tjednu svake godine. Bila je to prva od sedam obrednih subota, povezanih sa godišnjim krugom praznika, koje su izričito specificirane kao "osim subota Gospodnjih" (Lev. 23,38). Ovi dani odmaranja bili su dio obrednog zakona, te su za razliku od sedmog dana u tjednu kao uspomene na stvaranje, bili samo "sjen od onoga što će doći" (Kol. 2,17), samo simboli, koji su ispunjeni u Hristu.

"Ujutro posle subote" - praznične subote posle pashe - tj. 16. Nisana, došao je obred obrtanja snopa, prvi plod ječmene žetve. Sve dok ovaj obred nije izvršen, bilo je protuzakonito jesti od nove žetve. Praznik presnih kruhova završavao je 21.-og dana sa prazničnom subotom (Lev. 23,8).

Duhovi, ili praznik sedmica. - Sedam sedmica od obrtanja snopa na početku trećeg meseca (kasnije nazvanog Sivan), došao je praznik sedmica, slaveći žetvu pšenice prinošenjem kruhova u hramu (Lev. 23,15-21; Pon. 16,9-12). Ovaj je praznik kasnije nazvan (Duhovi) Pedesetnica, pošto je došao uključivo pedeset dana posle prinošenja obrtanog snopa (Lev. 23,16). Ovo je bila još

jedna obredna subota, te praznik koji je zahtijevao da svaki muškarac Jevrej bude prisutan (Pon. 16,16). Obično se računalo da pada šestog dana trećeg meseca, jer je to bio pedeseti dan (uključivo) od 16. Nisana, bez obzira da li su prva dva meseca imala 30 ili 29 dana, što je verovatno najviše puta bio slučaj u početku, a kasnije uvek kada su bili utvrđeni dani meseca.

Dan trubni: Nova godina (danas Roš Hašana). - Šest meseci posle Pashe počinjao je niz jesenskih praznika sa trubnim danom prvog dana sedmog meseca (Tišrija). Dan, nazvan kasnije, Roš Hašana, početak godine, bio je praznična subota (Lev. 23,24.25; Broj. 29,1). On je označavao i slavio se kao početak civilne godine. Ovaj dan Nove godine bio je označen ne samo trubljenjem u trube, nego i naročitim žrtvama, skoro dvostrukima po broju prema običnim žrtvama mladina (Broj. 29,1-6; 28,11-15; Izl. 23,16; Broj. 29,1).

Iako su se meseci uvek računali od Nisana, u skladu sa zapovjesti pri Izlasku, da bi se uskladila godina sa godišnjim dobima, a Nisan prema ječmenoj žetvi, civilna je i poljoprivredna godina kao i subotna i jubilarna godina počinjala sa Tišrijem, sedmim mesecom.

Ako bi bilo čudno, što se za početak godine uzima sedmi mesec, sjetimo se da i u naše moderno vreme imamo običaj, da počinjemo našu budžetsku godinu nekim drugim mesecom, a ne siječnjom. Tako Jevreji do danas slave svoju Novu godinu prvog Tišrija, tj. na početku sedmog meseca.

Dan pomirenja. - Deseti dan sedmog meseca, dan pomirenja (Yom Kippur), bio je i još uvek je najsvečaniji dan godine. On je bio ne samo obredna subota, nego i izričiti dan posta (Lev. 23,27-32). Prema vavilonskom Talmudu (Primedba 2 na kraju članka), prvi Tišri (dan Nove godine) simbolizira Sud:

"Mišna. Kod četiri praznika (božanski) sud silazi na svijet: kod Pashe u pogledu produkata, kod Pedesetnice u pogledu plodova, kod Nove godine sva stvorenja dolaze pred njega (Boga) kao djeca Marona...

"Gemara... Učilo se: svi su suđeni na Novu godinu, a njihova sudbina zapečaćena na dan pomirenja...

"R. Kruspedai rekao je u ime R. Johanana: Tri knjige su otvorene (na nebu) na Novu godinu, jedna za potpuno zle, jedna za potpuno pravedne, a jedna za ostale. Potpuno pravedni su bez daljnega konačno upisani u knjigu života, potpuno zli su također konačno upisani u knjigu smrti. Sudbina ostalih razmatra se od Nove godine do dana pomirenja. Ako se dobro vladaju, njihova su imena upisana u knjigu života. Ako se dobro ne vladaju, oni su upisani u knjigu smrti". (Vavilonski Talmud, odsjek Roš Hašana, 16a).

I Jevreji još uvek smatraju prvih deset dana godine, koji završavaju sa danom pomirenja kao nešto što je u stalnoj vezi sa setkovanjem Nove godine, kao naročito razdoblje milosti u kojem se gresi prošle godine još mogu oprostiti, kao vrstu sustezanja smrti za one koji žele da srede račune s nebom. Čak i u naše vreme dan pomirenja se smatra danom suda, jer pruža poslednju priliku za pokajanje. U starom obredu je desetog dana čišćena svetinja od svih greha prethodne godine, koji su tako simbolički za uvek skinuti sa zbora (Lev. 16), te je tog dana data poslednja prilika za pokajanje. Svatko tko nije bio pred Bogom ispravan toga dana, bio je zauvek odvojen (Izl. 30,10; Lev. 16; 23,27.29).

Na dan pomirenja trube su označavale ulazak u pedesetu ili jubilarnu godinu (Lev. 25,9.10), a također i u subotnu godinu.

Praznik sjenica. - Tada je došao najradosniji praznik - praznik sjenica - kao slavljenje završetka poljoprivrednog ciklusa sa berbom i grožđa i maslina. Kroz vreme ovog praznika narod je živio u sjenicama ili kolibama od zelenih grana. To ga je trebalo potsjećati na njihova ranija putovanja i stanovanje pod šatorima (Lev. 23,34-43; Pon. 16,13-15). Ovaj je praznik počinjao sa obrednom subotom 15. Tišrija i trajao je sedam dana. Završavao je sa drugom takvom subotom "sveti sabor" 22. Tišrija. Praznik sjenica bio je treći godišnji praznik, za koji su svi muškarci u

Izraelu trebali doći u Jerusalem (Izl. 23,16.17; 34,22.23).

Tablica ne sledećoj strani dajeza svaki mesec vreme njegova početka, datume praznika i glavne događaje. Na pr. prvi mesec Abib ili Nisan počinje sa mladim mesecom ožujka ili travnja, 1., 10., 14., itd. dana tog lunarnog meseca pojavljuje se mlađak, određivanje jagnjeta, Pasha itd. Taj mesec označuje približno doba poznog dažda, ječmene žetve itd.

JevrejSKI MeseCI, PRAZNICI I DOBA

	LUNARNI MeseCI	POČINJE MLADIM MJES. U	DA NI LUN · MJE S	PRAZNICI	PRIBLIŽNA POLJ. DOBA

(VIDI U IZVORNIKU...)

Primedbe:

1. Pošto je ovdje iznešeno ime Reader, kao ime 13. meseca u godini, ime Nisan mora da je upotrebljeno kasnije za prvi mesec kao što su i druga imena preuzeta od Vavilonaca posle povratka iz ropstva. Biblija češće označuje mesece samo brojem a spominje samo tri imena meseca iz doba pre ropstva. Zato je bolje ne teretiti čitaoca sa više imena za jedan mesec i upotrijebiti ovdje najpoznatija imena koja su u upotrebi u jevrejstvu od ropstva do danas. Treba imati međutim na umu, da ova kasnija imena nisu upotrebljavana u razdoblju o kojem govori ovaj svezak.

2. Talmud je zbirka jevrejske tradicije skupljene između drugog i petog veka posle Hrista. Sastoji se od dva dela: 1. Mišne, zbirke jevrejskih usmenih zakona, podeljene po predmetima u odsjeke, završene oko kraja 2. veka i 2. Gemare, komentara, izlaganja i debate o različitim

delovima Mišne. Na Talmudu se radilo i u Jerusalimu i Vavilonu. Jerusalimski Talmud je bio završen u 4. veku, a Vaviloski, koji je potpuniji, jedno veke kasnije.

Primedbe:

Prvi Abib je uvek dolazio u našem ožujku ili travnju, a počinjao je s mladakom. Slično je Zif počinjao u travnju ili svibnju. Drugi meseci jevrejskog kalendara počinju na isti način.

+Godišnje obredne subote

4. Godišnja računanja

Proljetni i jesenski početak godine. - Hananski kalendar je počinjao u jesen, kao i jevrejska civilna godina. Prema tome možemo pretpostaviti, da su ga ili patrijarsi upotrebljavali dok su se nalazili u Hananu, pre nego što je Jakov sa obitelji otišao u Egipat, ili da su ga Izraelci prihvatili od svojih susjeda posle Izlaska. Prva pretpostavka može biti vjerojatnija, pošto sam Mojsije govori o jesenskom računanju u knjizi o Izlasku, kako ćemo vidjeti. Jevreji su kombinirali brojanje meseci od proljeća ustanovljeno pri Izlasku, sa godinom koja je počinjala sa prvim mesecom i civilnu godinu koja je počinjala sa sedmim mesecom.

Flavije kaže, da je staro računanje bilo od jeseni, ali je "Mojsije međutim odredio Nisan, tj. Xantikus (odgovarajuće makedonsko ime za taj mesec), kao prvi mesec praznika, jer je tog meseca on izveo Jevreje iz Egipta. On je također računao ovaj mesec kao početak godine za sve ono što se odnosi na religiju, dok je za prodavanje i kupovanje i druge opšte stvari zadržao stari red" (Starine, i.3.3).

"Kraj godine" u jeseni. - Čak i u Izlasku, koji određuje proljetni mesec Abib kao prvi mesec ("Svete") godine, ima dokaza za početak starije i uobičajenije godine u jesen. Ovo su izvještaji o njenom "kraju" u to godišnje doba. Međutim, razlika nije velika, pošto svaka godina počinje u

isto vreme, kad prethodna završava. Praznik sjenica sedmog meseca (Tišrija) dolazi "na svršetku godine" (Izl. 34,22). Opet se izvještava i kaže: "Praznik berbe na svršetku svake godine, kad sabereš trud svoj s njive" (Izl. 23,16)². Pošto ovaj praznik zahvaljuje na darežljivosti poljoprivredne godine koja je upravo završila, smatralo se da dolazi pri kraju godine, iako je praznik počinjao petnaest dana posle kraja godine, tj. u prvim danima civilne godine, koja je počinjala prvog Tišrija.

Poljoprivredna godina. - U Palestini i susjednim zemljama poljoprivredna godina uvek počinje u jesen, kad je skupljena proljetna trava a zemlja kroz cijelo ljeto izložena suncu bez kiše, tada jesenske kiše pripremaju zemlju za sjetvu. Ovo je rani dažd, koji verovatno počinje u listopadu i traje kroz novembar. Vlažna sezona traje kroz zimu i završava kasnim daždom u proljeće, koji čini, da zrno sazrije (Pon. 11,14; Jer. 5,24; Ozej 6,3; Joel 2,23). Ječmena žetva u Palestini počinje u sredini ili pri kraju travnja, pšenična dolazi u sledećem mesecu, nakon čega

---

² Dvije rije_i za "svršetak" u ovim stihovima su "tequpha" što zna_i "ciklus", "obrtaj", "potpunost", i "se'th", što zna_i ono što "izlazi". Drugi je to_niji, jer je sedmi mjesec "svete" godine "izlaze_i" mjesec nove civilne godine. U suprotnosti sa "izlaskom" godine u jesen, prolje_e je nazvano "povratkom" (tešubah) od "šub", tj. "vratiti se" (godine) (1. Car. 10,22,26). Ako se o po_etku godine misli kao o "izlasku" niza mjeseci, tada je povratna to_ka, kad godina da se vra_a ka svom po_etku naravno pola puta u tom nizu, tj. šest mjeseci kasnije u prolje_e. Da ova povratna to_ka ukazuje na prolje_e, pokazuje drugi primjer rije_i "tešubah" (2. Sam. 11,1). Ovdje izraz "a kad pro_e godina" nije doslovni prijevod hebrejskog "pri povratku godine", i definiran je sa "vremenom kad carevi idu na vojsku" Dobro je poznato da vojni_ki pohodi u starom Bliskom istoku po_inju skoro isklju_ivo u prolje_e i traju kroz ljeto, tj. kroz suhu sezonu, kad su transporti olakšani do maksimuma. _esto nalazimo stare izvještaje o godišnjim pohodima vladara Egipta, Asirije i Babilonije. Tako i "Izlazak" (jesen) i "povratak" (prolje_e) godine dopunjuju jedan drugoga u iznošenju jeseni kao po_etka godine.

dolazi berba ljetnog voća, zatim grožđa i maslina u kasnom ljetu i jeseni. Od travnja/svibnja do listopada je sušna sezona, što pogoduje raznim berbama, kako to pokazuje niže navedena tablica.

Jasno izražena razlika razdoblja svibanj-listopad pokazuje kako su oskudne padavine, koje u tom razdoblju dolaze tako retko, da se mogu smatrati sušnim dobom.

Prosečne padavine u Jerusalimu u inčima

siječanj	6,41	svibanj	0,25	rujan	0,03
veljača	5,05	lipanj	0,008	listopad	0,37
ožujak	4,18	srpanj	0,00	studeni	2,38
travanj	1,60	kolovoz	0,004	prosinac	5,53

Godišnje ukupno 25,8

Jedini stvarni kalendarski dokumenat iz razdoblja pre ropstva je kamena ploča iz veka u kojem je Salamun živio. Nađena je u Gezeru, gradu, kojega je egipatski kralj oduzeo od Hananejaca i poklonio kao dar svojoj kćeri, Salamunovoj ženi. Na ovom je kamenu iznešen poljoprivredni kalendar, sa početkom u jesen. Ovaj kalendar iz Gezera ne daje imena meseci, ali nabraja glavne poslove poljoprivrednika kroz mesece u godini.

Civilna godina računana od Tišrija. - Pošto ciklus godišnjih doba u prirodi - kako se to smatralo, počinje iznova u jesen sa nadolaskom kišnog doba, smatralo se, da Nova godina treba početi u jesen. Ovo je imalo za posledicu, da je civilna godina počinjala sa Tišrijem, iako su se meseci uvek brojili od Nisana. Značaj Nisana ogleda se u činjenici, da je usklađivanje kalendarske godine sa godišnjim dobima određivalo stavljanje prvog meseca u vreme ječmene žetve. Bilo je logično, da se naziva prvim mesecom, mesec koji je sledio iza umetnutog trinaestog meseca, jer na taj način, niz brojeva ne bi se nikada prekidao. Posebno značenje dato prvom Tišriju kao

početku godine vidi se iz trubljenja u trube, naročitih žrtava, koje su nadmašivale one prinašane prvog Nisana, te u vezi sa danom Suda.

Godine vladanja kraljeva računaju se od jeseni. - U vreme jevrejskih kraljeva bio je uobičajeni metod označavanja odina za datiranje brojenje godina u nizove kroz vladavinu pojedinog kralja. Formula za jedan datum glasila je: "...dana...meseca...godine kralja...." Postoje dokazi da su se godine vladanja obračunavale od jeseni, verovatno od prvog Tišrija u ujedinjenom jevrejskom kraljevstvu (U vreme cara Salamuna), a i posle toga u južnom kraljevstvu Judinom, u vreme Jozije. S druge strane izgleda da su se u severnom kraljevstvu Izraela primenjivale godine koje su počinjale u proljeće. Takva upotreba severnog kraljevstva Izraela nije direktno naznačena u biblijskim izvještajima, ali se smatra da je to prihvatljiv zaključak za razumijevanje sinhronizama među uzastopnim vladavinama dva kraljevstva, kako je to spomenuto u knjigama kraljevstva.

Odmah posle ropstva postoje prilično jasni dokazi za obračunavanje godina koje počinju u proljeće prema vavilonskom običaju, ali u vreme obnavljanja jevrejske države i oživljavanja nacionalnog duha u vreme Ezdre i Nemije, nalazimo direktne dokaze za obračunavanje godina od jeseni do jeseni. Godine vladanja upotrebljavane u datiranju obračunavale su se kao pod kraljevstvom Judom, ali u ime persijskih kraljeva, čiji su podanici bili Jevreji.

Subotne i oprosne godine. - Jedan od naročitih obilježja Jevrejskog zakona bila je uredba o mirovanju zemlje svake sedme godine. Kao što je sedmi dan bio tjedni odmor za čovjeka, tako je sedma godina bila, na kraju jednog "tjedna" godina, odmor zemlji, kada nije bilo ni sijanja ni žetve (Lev. 25,2-7. 20-22). Sedma godina bila je također "godina opraštanja" za opraštanje dugova (Pon. 15,1-15). Zatim, posle sedam "tjedana" godina, pedeseta godina bila je jubilara, kad ne samo da su svi izraelski robovi bili oslobođeni, nego i sva zemlja, koja je u tom razdoblju bila

prodana (sa izvjesnim izuzecima), bila povraćena ranijim vlasnicima ili njihovim naslednicima (Lev. 25,8-17. 23-34. 47-55). Namjra ovoga bila je, da se obiteljsko nasljedstvo očuva netaknuto, da bogati ne bi mogli kupovati zemlju i da tako ne nastane klasa bezzemljaša. Stručnjaci se ne slažu da li je pedeseta godina bila dodavana četrdesetdevetoj, ili je ona bila prva godina sledećeg ciklusa.

Pedeseta je godina naročito spomenuta zbog njenog početka ujesen. Sedma godina, iako ne naročito spomenuta, mora da je bila slična, ne samo što je iz istog niza kao pedeseta, nego i zato, što se godina u kojoj nije bilo sijanja niti žetve, trebala poklapati sa poljoprivrednom godinom. Trube su najavljivale jubilej na dan izmirenja, desetog dana sedmog meseca (Lev. 25,9). Pošto nema logične veze između jubilarne godine i rituala na dan izmirenja, verovatno je da su kasniji rabini imali pravo, u svojoj tvrdnji, da se ove godine poklapaju sa civilnom kalendarskom godinom, koja je počinjala prvog Tišrija. Sve što je jubilarna godina donosila, tj. vraćanje zemlje, i oslobađanje robova, stupalo je na snagu desetog Tišrija, umesto prvog, pošto je prvih deset dana smatrano praznovanjem Nove godine. To znači, da je jubilarna godina počinjala kad su otpočinjali redovni poslovi civilne godine, tj. dana koji je počeo sa večeri na završetku dana izmirenja, desetog Tišrija.

Različite dužine lunarnih godina. - Treba imati na umu, da je u svim ovim različitim metodama obračunavanja godina osnovna jedinica mere bila lunarno-kalendarska godina od 12 meseci, povremeno ispravljana dodavanjem 13. meseca. Redovna godina od 12 meseci sastojala se od 354 dana, ali je usklađivanje sa mesecom katkada zahtijevalo 350-ti dan, a povremeno usklađivanje sa sunčanom godinom, zahtijevalo je dodavanje jednog meseca i produžavanje izvjesnih godina na 383 ili 384 dana. Ovo ispravljanje, kad se je stalno primenjivalo, i vršilo prema ječmenoj žetvi, nije nikada dozvoljavalo da se godina odvoji za više od mesec dana od ciklusa

godišnjih doba. Iz ovog razloga broj jevrejskih kalendarskih godina za jedan duži period se uvek poklapa sa brojem solarnih godina.

Godina od 360 dana nije doslovna, nego simbolička. - Treba biti objašnjeno, jer je to predmet pogrešnog razumijevanja, da Biblija ne daje dokaza, da proročka godina od 360 dana sa dvanaest meseci od po 30 dana nema ništa zajedničko sa jevrejskom kalendarskom godinom. Postoji nekoliko starih tradicija, gde je godina ranije imala 360 dana. Nije jasno, da li je ovo odraz egipatske solarne godine, sa odbačenih pet dana pri kraju, ili se odnosi na originalnu godinu od 360 dana, koja bi trajala više godina na mesec i godišnja doba. Međutim, ne postoje čvrste činjenice, na kojima bi zasnivali takvu metodu obračunavanja, niti ništa izvjesno što bi je povezal sa Jevrejima, koji su uvek povezivali mesec sa mlađakom.

Spominjanje razdoblja od 150 dana u vreme potopa, što izgleda da odgovara razdoblju od pet meseci ne mora značiti da je prtpotopni kalendar, kojega je Noje poznavao imao jednake mesece, svaki od po 30 dana. Ovo se razdoblje također tumačilo, da se odnosi na neuobičajenu lunarnu godinu, ili na solarnu godinu od 365 dana. Bez obzira što je to bilo, to računanje nema utjecaja na lunarni kalendar, kojeg su dugo posle toga upotrebljavali Jevreji. Nemoguće je uskladiti godinu od 360 dana sa mesecima od 30 dana, sa lunarnim mesecima. U samoj prirodi proročkih meseci i godina, gde se primenjuje načelo "dan-godina" , mesec iligodina moraju imati utvrđen broj simboličkih dana. ako se želi da bude poznata dužina izvjesnog perioda. Takav se proročki period ne bi mogao temeljiti na lunarnom kalendaru, čiji meseci i godine variraju. Obračunavanje pomoću teoretskih meseci od 30 dana svaki, može se razumeti i potpuno je logično, jer se ideja da mesec treba imati 30 dana primenjivala u kasnijem jevrejskom izražavanju upotrebljavanom za dva tipa meseci: mesec od 30 dana bio je "pun" mesec, a mesec od 29 dana bio je "šupalj" ili "manjkav". Moguće je,

iako nema dokaza, da su Jevreji upotrebljavali u poslovnim stvarima teoretski mesec od 30 dana, kao i Vavilonci. Čak i danas obračunavamo kamate mesecom od 30 dana, iako svatko zna, da meseci nemaju svi po 30 dana.

Dužine proročkih meseci i godina nisu direktno dane u Bibliji, ali se mogu izvesti iz više proročkih perioda, koji su očito jednaki. Pošto u ovim proročanstvima tri i po "vremena" čine 1260 dana (Otkr. 12,6.14), a 42 meseca čine također 1260 dana (Otkr. 11,2.3), oni moraju biti jednaki. Pošto su 42 meseca tri i pol godine, to tri i pol vremena moraju biti tri i po godine. Dalje, pošto su tri i pol godine i 42 meseca jednaki, tj. imaju 1260 dana, jedna godina ovog tipa mora imati 360 dana, a jedan mesec 30 dana. Pre veka i pol su mnogi pisci i tumači proročanstava mislili, da je proročka godina od 360 dana bila jevrejska kalendarska godina, ali oni nisu razumeli prirodu lunarnog kalendara, kojeg su Jevreji upotrebljavali. Takve zastarjele autoritete nećemo navoditi. Proročki meseci i godine mogu se temeljiti na samoj Bibliji.

5. Problemi novog kalendara posle ropstva

Jevrejski i vavilonski kalendar. - Kad su se Jevreji vratili u Palestinu iz vavilonskog ropstva, donijeli su sa sobom vavilonska imena meseci u izmjenjenom obliku. Na pr. Abib je postao Nisan, prema vavilonskom Nisanu. Neki stručnjaci misle, da Jevreji nisu umetali drugi Adar - trinaesti mesec - da bi ispravljali kalendar, sve do posle izlaska iz Vavilonskog ropstva. ali Pasha se morala uskladiti sa ječmenom žetvom. Zato su Jevreji ranijih vremena morali imati 13. mesec, ili nešto odgovarajuće. Jasno je da Izraelci nisu bili verni u poštovanju levitskog zakona, ali ne postoji razlog za pretpostavku, da oni vekima nikada nisu praznovali Pashu.

Neki misle, da su Jevreji koji su se vratili iz ropstva prihvatili vavilonski kalendar, uključivši ciklus od 19 godina i njihov tačni sistem umetanja meseci. Postoje

dokumentarni dokazi, da su Jevreji posle ropstva upotrebljavali 19 godišnji ciklus, tj. umetanje sedam posebnih meseci kroz 19 godina, ali nema dokaza, da su prihvatili vavilonski običaj umetanja drugog Elula (šestog meseca) umesto drugog Adara. Jevrejski autoriteti su uvek držali, da se za korekturu godina upotrebljavao drugi Adar, te se slažu, da su se u tom razlikovali od Vavilonaca. Razlog ovome bila je verovatno činjenica, da bi udvostručavanje šestog meseca, Elula, umesto 12., Adara, umetnulo neredoviti interval između proljetnih i jesenskih praznika i tako prouzročilo pometnju učestvovanju Jevreja kod njihovih jesenskih praznika.

Biblija ne daje direktni dokaz ili odgovor na ovo pitanje, ali zapovijed, da e Pasha praznuje u prvom mesecu, "mesecu klasanja", i da se tri praznika praznuju u sedmom mesecu, strogo zahtijeva, da jesenski praznici budu šest meseci posle meseca klasanja, te tako nije bilo nepravilnosti u intervalu od Nisana do Tišrija.

U stvari, drugi Elul ne bi imao značaja u jevrejskom kalendaru, jer je potreba umetanja trinaestog meseca nastajala od zahtjeva, da se Nisan uskladi sa ječmenom žetvom. Ovo se najbolje moglo postići umetanjem drugog Adara, koji je upravo prethodio Nisanu. Umetanje jednog meseca šest meseci ranije - ako bi se potreba mogla unapred toliko vremena proreći - ne bi imalo nikakve koristi, nego bi prouzročilo štetu remećenjem normalnog niza prazničnih meseci.

Ciklus od devetnaest godina. - Prihvaćanje ciklusa od 19 godina bilo bi vrlo korisno za utvrđivanje vremena pashe unapred. Sve dok se umetanje trinaestog meseca nije moglo najaviti do pregledavanja stanja ječma u Adaru, nije se mogao mesec Pashe znati dovoljno rano, da bi se tako sprečilo nezadovoljstvo onih, koji su trebali unapred načiniti plan, da bi sudelovali u praznovanju. Ali ciklus od 19 godina omogućio bi im umetanje sedam posebnih meseci kroz 19 godina u redovnom nizu svake druge ili treće godine, i praznovanje Pashe u doba ječmene žetve. Kalendar bi se tako regulirao sistematski,

a godine od 13 meseci bi uvek bile unapred poznate.

Ovaj ciklus od 19 godina može se objasniti kao izraz srodstva između solarnih i lunarnih godina, naime, 235 lunarnih meseci skoro tačno (razlika je svega sat ili dva) odgovaraju uz 19 solarnih godina. Ali 19 lunarnih godina od po 12 meseci dalo bi 228 meseci, a ne 235. Prema tome, ako se umetne posebni lunarni mesec sedam puta u 19 godina, devetnaesta lunarna i solarna godina završit će zajedno. Ako na pr. proljetni ekvinocij padne prvog Nisana bilo koje godine, on će doći tačno prvog Nisana opet prvog Nisana 19 godina kasnije.

Vavilonci su došli do tog ciklusa kroz duge eksperimente. Verovalo se, da su u prvoj polovini 4. st. pre Hrista redovno umetali po jedan mesec, 3, 6, 8, 11, 14, 17 i 19 godine svakog ciklusa. Prema ovoj šemi, posebni mesec sedamnaeste godine bio je drugi Ululu (Elul), a u drugih šest godina, drugi Adaru (Adar). Međutim, izgleda da Jevreji nisu nikada umetali drugi Elul, nego samo drugi Adar. Nije utvrđeno kada su Jevreji prihvatili ciklus od 19 godina. Pošto je taj ciklus poznat u Vaviloniji mnogo pre hrišćanske ere, a mnogi Jevreji su tamo živeli od 6. veka pre Hrista, izgleda jedva verovatno, da su jevrejski rabini, koji su se brinuli za kalendar, ostali nezainteresirani za principe kalendarskog računanja sve dok nije uveden utvrđeni kalendar, dugo posle Kristovih dana. Verovatno je da su takva načela bila poznata mnogo ranije, nego što su tradicionalne metode odbačene. Sve do vremena razorenja hrama smatrala se ječmena žetva glavnim faktorom, ali posle toga, a naročito posle istjerivanja Jevreja iz Jerusalima, ona je bila manje korisna za taj problem, nego li prilika da se prihvati jedinstveno obračunavanje u mnogim područjima gde su se nalazili rasijani Jevreji.

Iako Biblija nigde ne ukazuje na neki ciklus od 19 godina, ječmena žetva bi automatski uvjetovala umetanje posebnih sedam meseci svakih 19 godina. Tako je zakon o praznicima bez određivanja bilo kakvog kalendarskog pravila služio reguliranju palestinskog kalendara prirodno

i jednostavno.

Obračunavanje meseci prema posmatranju. - Pitanje 13-og meseca nastajalo je samo jednom u dve ili tri godine., dok je itanje početka meseca bilo stalno aktuelno. Naročito posle zarobljenštva, kad je većina Jevreja ostala u Vaviloniji, bio je stvaran problem držati verno mladine i praznike. Sama razlika u datiranju dokumenata bila je od manjeg značaja, ali činjenica da su neki Jevreji skvrnili svete dane dok su ih drugi svetkovali bila je žalost pobožnima.

Svetost hrama i prestiž prvosveštenstva činili su da su vavilonski Jevreji uvek gledali na Palestinu kao autoritet u toj stvari. Tako je kalendar posle ropstva i za Jevreje, koji su vekima dalje ostali u Vavilonu, bio određivan iz Jerusalima. Prvi dan meseca, - ili posle svakog 29-og u mesecu, najavljivan je vatrenim signalima sa brda na brdo do najudaljenijih predela Palestine, pa čak i do Vavilonije. Međutim, ponekad bi vatre, koje su palili jedan dan ranije Samarjani zavele udaljene Jevreje u počinjanju novog meseca. Posle 29 dana kada bi početak trebao uslediti posle trideset dana. Kasnije su vatreni signali nadomješteni vestima koje su nosili glasnici.

U Egiptu, gde se nije mogao primenjivati sistem znakova ognjem a kasnije i u drugim zemljama van Palestine, Jevreji su mladine i praznike praznovali dva uzastopna dana, da bi tako bili sigurni u praznovanje pravog dana. Čak i mesec, koji je dolazio nakon meseca od 29 dana nije morao imati 30 dana. Ova sumnja dovela je do svetkovanja i 30-og dana u mesecu i dana iza njega. Ovaj je običaj bio poznat i u Rimu. Horacije u svojim Satirama govori o jevrejskoj "tricesima sabbata" ili "tridesetdnevnoj suboti":

Horacije: Ja zapravo ne znam zašto želiš govoriti tajno sa mnom.

Fuskus: Znam dobro, ali daj da ti kažem u bolje vreme: danas je tricesima sabbata: želiš li da povrijediš obrezane Jevreje?

Kad je dužina meseci postala moguća za izračunavanje,

oni su mogli biti poznati unapred, bez zavisnosti o posmatranju. Nažalost, mi ne znamo, kada se zbila promjena sa posmatranja na redovni redosled meseci od trideset i dvadeset i devet dana. Imamo značajne direktne dokaze o takvoj praksi u kalendaru posle ropstva jevrejskih dokumenata nađenih u Egiptu, ali su izvještaji iz ovih izvora povećali razlike u mišljenjima u vezi proračunavanja i posmatranja.

Izgleda da su službenici kalendara primenjivali metodu obračunavanja dok su još uvek zadržali praksu posmatranja pojavljivanja mlađaka, i to svakog meseca, ili u najmanju ruku za mesec Nisan. Takve tradicionalne procedure su se zadržale dugo posle potrebe za njima.

U vreme kada je mesec zavisio o posmatranju mlađaka, ili potvrdama svjedoka i očevidaca, bilo je nesklada u udaljenim pokrajinama o pravom danu u mesecu, jer se iz različitih razloga nije moglo najaviti pojavljivanje mlađaka. Ako se mlađak nije vidio uveče 29-og dana u mesecu, moglo se misliti da mesec treba imati 30 dana, ali su možda i atmosferski uvjeti sprečavali vidljivost i tko mogli produžiti mesec u nekim predelima, a u drugima ne. Razlika u geografskoj dužini između Palestine i Vavilonije, mogla je ponekad imati za posledicu, da se mlađak vidio u Jerusalimu, dan kasnije nego u Vaviloniji. Ovi elementi neizvjesnosti mogli su se ispraviti.

Mesec i posmatrani Lunarni mesec. - Razmak između astronomskog mlađaka i vidljivog mlađaka, kojim su stari Semiti počinjali svoj mesec, bio je različit. dok se zemlja u godini dana okrene oko sunca jednom, mesec obiđe zemlju nešto više od dvanaest puta. Pri svakom obilasku oko zemlje Mesec prođe između zemlje i sunca, kao i suprotnom stranom zemlje. Kad ga vidimo suprotno od sunca, vidimo ga potpuno osvetljenog sunčevim svjetlom, i kažemo: mesec je pun. Kad prolazi između nas i sunca, ne vidimo ga cijelog, jer je strana prema nama neosvetljena. Kad prelazi taj položaj između zemlje i sunca, i postaje vidljiv u sve većoj meri, tj. mi vidimo tanki srp, kažemo da je to mladi mesec.

Da bismo ovo bolje razumeli, pretstavimo si zamišljenu crtu, koja povezuje središte zemlje sa središtem sunca. Kad mesec obilazi našu zemlju, njegova putanja leži u različitim kutevima u odnosu na tu liniju. Tako je on ponekad iznad a ponekad ispod ravnine zemljinog okretanja, kad svakog meseca prolazi između zemlje i sunca. Ako mesec, što se češće događa, sječe tu zamišljenu crtu, tako da njegova sjena pada ravno na našu zemlju, posmatrači u toj sjeni na zemlji gledaju njegovu ploču, koja pomračuje dio sunčevog kruga. Najviše puta, kad Mesec prolazi iznad ili ispod zamišljene linije, on ne pomračuje sunce, ali ostaje nevidljiv, te prema tome tačno vreme njegovog prelaza (koje astronomi zovu konjunkcija) ne može se posmatrati. Vreme konjunkcije (astronomski mlađak) često je navedeno u nekim kalendarima, gde je predstavljeno sa tamnom okruglom pločom.

Vrlo je retko da se mlađak vidi na večernjem nebu onoga dana koji je u kalendaru označen mlađakom - crnom točkom. Kad Mesec prođe konjunkciju kroz dan, on je još uvek preblizu zamišljene crte, da bi ga se videlo posle zalaska sunca. Tek posle razdoblja - prosečno dan i pol - on se dovoljno pokrene, da bi mogli vidjeti dio njegove osvijetljene strane. Kad mlađak postane vidljiv, on se može vidjeti u nekim delovima zemlje odmah posle zalaska sunca, dok posmatrači na drugim delovima globusa više na istoku, kojima je mesec već zašao, ne mogu vidjeti mlađakasve do iduće večeri. Zbog toga lunarni mesec, koji počinje posmatranjem mlađaka, može kadkad početi u Egiptu i Jerusalimu dan ranije, nego što bi na pr. počeo u Vavilonu.

Razmak između konjunkcije i pojavljivanja mlađaka varira ne samo u vezi sata konjunkcije i područja posmatranja, nego i u vezi brzine i kuta mesečevog kretanja, koji također variraju. Kad je brzina manja, mesecu treba više - možda dva ili tri dana - da se pokrene dovoljno daleko, od sunca, da bi ga se moglo vidjeti. Često atmosferski uslovi utiču na vidljivost, a u izvjesnim

godišnjim dobama, mlađak može biti potpuno nevidljiv, jer je zakriven oblacima prvog dana njegovog pojavljivanja i tako mesec od 29 dana može postati mesecom od 30 dana, a mladina odgođena za jedan dan.

Imena meseci posle ropstva. - Posle povratka iz ropstva prihvaćena su, kako smo već spomenuli, imena vavilonskih meseci u nešto izmijenjenim oblicima. Za početak godine uzimano je jesensko i proljetno računanje. Treba imati na umu, da je Nisan uvek smatran prvim mesecom bez obzira je li uzeto jesensko ili proljetno računanje godine. Isto tako Tišri ostaje uvek sedmi, a Adar dvanaesti mesec. Tako je civilna godina počinjala sa sedmim mesecom i završavala sa šestim. Ovo usklađivanje meseci i približna vremena našeg kalendara vide se jasno iz sledeće tablice:

JevrejSKI KALENDAR
(Imena meseci izvedena iz vavilonskih)

Verska godina Civilna godina (od proljeća do jesenii do proljeća) jeseni)	Početak jevrejskih meseci (u skladu s Mesecom, u raz- maku od 1 meseca)	(od Niz meseci
Niz meseci		Niz meseci
1. Nisan	ožujak/travanj	
2. Iyyar ^x	travanj/svibanj	
3. Sivan	svibanj/lipanj	
4. Tamuz ^x	lipanj/srpanj	
5. Ab ^x	srpanj/kolovoz	
6. Elul	kolovoz/rujan	
7. Tišri ^x	rujan/listopad	7.
Tišri ^x		
8. Marhešvan ^x	listopad/studeni	8.

Marhešvan ^x		
9. Kislev	studeni/prosinac	9.
Kislev		
10. Tebet	prosinac/siječanj	10.
Tebet		
11. Šebat	siječanj/veljača	11.
Šebat		
12. Adar	veljača/ožujak	12.
Adar		
	ožujak/travanj	1. Nisan
	travanj/svibanj	2. Iyyar ^x
	svibanj/lipanj	3. Sivan
	lipanj/srpanj	4. Tamuz ^x
	srpanj/kolovoz	5. Ab ^x
	kolovoz/rujan	6. Elul

x Imena meseci koja nisu spomenuta u Bibliji

. U prestupnim godinama dolazi drugi Adar pre Nisana

Godina posle ropstva u Bibliji. - Ezechijel ne objašnjava da li godine njegovog razdoblja počinju Nisanom ili Tišrijem, ili su računane po godišnjicama od zarobljavanja kralja Joahina. ali ako je Ezechijel, kako se to općenito misli, uzimao godinu od proljeća, on je to mogao učiniti zato, jer je živio u Vaviloniji i upotrebljavao službeni Vavilonski kalendar, kojije počinjao sa Nisanu (Nisan). Tako upotreba ovog kalendara nema utjecaja na jevrejsko računanje kalendara. Agej i verovatno njegov suvremenik Zaharija su verovatno upotrebljavali godinu koja je počinjala u proljeće; ako su događaji iz Agej 1,1 i 2,1,10 u kronološkom redu, tada sedmi i deveti mesec slede šestom mesecu druge godine Darija, što ne bi mogao biti slučaj, da je nova godina počinjala sedmim mesecom. Knjiga o Esteri, koja Nisan naziva prvim mesecom, sivan trećim i Adar dvanaestim, ne baca svjetlo na jevrejsko računanje početka odine, pošto su datumi u ovoj knjizi dati u vezi sa službenim aktima persijske uprave. Ovi su događaji verovatno datirani vavilonskim kalendarom,

kojeg su persijski vladari prihvatili, kada je Kir pokorio Vaviloniju.

U vreme Ezdre i Nemije (Ezdra-Nemija u početku su sačinjavali jednu knjigu) postoje dokazi, da su Židovi povratnici računali godine kralja od jeseni, verovatno prema civilnoj godini koja je počinjala sa Tišrijem. Nemija spominje Kislev (deveti mesec), koji prethodi Nisanu (prvom mesecu) u dvadesetoj godini Artakserksa (Neh. 1,1; 2,1). On je verovatno mislio na stare vladarske godine Jude i računa godinu od sedmog meseca Tišrija, radije, nego li persijskom godinom od Nisana. Iako su se događaji spomenuti u Eze hiji u ova dva meseca zbili u persijskoj kraljevskoj palači, knjiga nije napisana sve dok Nemija nije posetio Jerusalim i pokrenuo obnavljanje jevrejske uprave. U takvoj situaciji - u vreme obnavljanja jevrejske administracije u staroj prestolnici Jude - bilo je sasvim prirodno, da nastupi obnavljanje patriotizma i povrataka starom kalendaru i vladarskim godinama Jude. Osim toga, jedan dokument iz jevrejske kolonije u Egiptu, pisan u istom veku kad i Ezdra i Nemija, pokazuje, da su i ovi Jevreji u Egiptu također upotrebljavali jevrejsku kalendarsku godinu koja je počinjala u jesen.

6. Arheologija u kalendar posle ropstva

Jevrejski dokumenti iz Egipta. - Ovaj spomenuti dokumenat je jedan između stotine, pisanih aramejski na papirusu, kojisu nađeni na ostrvou Elefantini, u rijeci Nilu, u ruševinama graničnog garnizona koji su držali jevrejski plaćenici i njihove obitelji. Ovi aramejski papirusu sa Elefantine (ponekad netačno nazvani Asuanskim papirusima) čine jednu od najinteresantnijih zbirki starih dokumenata. to su oporuke, ugovori, pogodbe pisma i drugi dokumenti iz petog veka pre Hrista, veka Ezdre i Nemije. U ovim dokumentima ne nalazimo samo izvještaje o javnim i privatnim poslovima lokalnih Jevreja, nego i spominjanje zanimljivosti o Jevrejima u Palestini, pashi, jednom službeniku spomenutom u Bibliji i o jevrejskom

hramu sagrađenom u Elefantini. Ovi papirusi, od kojih su neki nađeni još uvek smotani i zapečaćeni, pokazuju nam točan oblik jezika koji su upotrebljavali Jevrejii posle ropstva. Bio je aramejski, jezik vrlo srodan jevrejskom, koji je upotrebljavan kao međunarodni u Vaviloniji i kroz cijeli persijski imperij. Oni također pokazuju rukopis, tintu i "papir" koji su se upotrebljavali u vreme vraćanja roblja, kao i službenu frazeologiju kraljevskih ukaza sličnu onoj koju nalazimo u persijskim arhivima, kao i u knjizi Ezdre - aramejskii stavci koje su kritičari smatrali dokazom, neistorijskog karaktera ove knjige. Ovi stari papirusi sa Elefantine izazvali su različita mišljenja, te su čak smatrani krivotvorinama u nekim odsjecima zbog neobičnog oblika datiranja, koje nose - dvostruki datumi prema dva kalendara, kojikad-kad stoje u opreci u vezi broja godina vladanja. ali ovi dvostruki datumi su upravo sjajan dokaz istinitosti dokumenata, jer oni usklađuju datume egipatskog i jevrejskog kalendara na način, koji nam omogućuje, da izračunamo i same dane kada su napisani. Ovi datumi potvrđuju hronologiju vladavina tog razdoblja, kako je obračunana u Ptolomejevom kanonu.

Jevrejski kolonisti na Elefantini bili su u Egiptu pre Kirova naslednika Kambiza, koji je zauzeo zemlju i učinio je delom persijskog imperija. Da li su oni došli kao izbjeglice posle razorenja Jerusalima po Navuhodonosoru, kao što je to došla grupa, koja je sobom povelala proroka Jeremiju, mi ne znamo, ali osvrta na religiju na ovim papirusima otkrivaju isto stanje koje je Jeremija korio - mješavinu paganstva sa klanjanjem Jehovi. U jevrejskom hramu na Elefantini Jehovi se klanjalo pored drugih poganskih božanstava.

U vreme persijske vladavine zadržani su lokalni kalendari. - Kad je persijski car Kir zauzeo Vavilon, nije ga uključio u carstvo kao provinciju, nego je pripojio to kraljevstvo svojoj državi i uzeo naslov kralja Vavilona pored svog naslova kralja Medije i Persije. U Vaviloniji su Persijancii prihvatili vavilonski jezik, kulturu i kalendar. U stvari, vavilonski su sveštenici, čuvari astronomskog

znanja skupljanog vekima, kao i čuvari kalendarskog sistema, cvjetali pod persijskom zaštitom i još više unapredili kalendar.

Isto tako, kad je Kambiz, sin Kirov, pripojio Egipat persijskom carstvu, ostavio je u Egiptu domaću upravu, a sebe okrunio kraljem Egipta. On je vladao zemljom preko guvernera, koji je bio potkralj, dok je u zemlji zadržao lokalni sistem zakona i egipatski kalendar. Kasnije su i Rimljani nastavili sličnom politikom, dozvolivši upotrebu različitih starih lokalnih kalendara u istočnim provincijama, iako su postepeno u cijelom carstvu ovi kalendarii usklađeni sa Julijanskom godinom od 365 i 1/4 dana, tj. lokalna imena mesecii su zadržana, dok im je dužina usklađena sa rimskim mesecima, tj. sa mesecima i od 30 i 31 dan.

U vreme persijske vladavine Egiptom izgleda da su zakonski dokumenti donošani u skladu sa lokalnim zakonima i datirani prema domaćem kalendaru. Papirusni dokumentii sa Elefantine, osim nekoliko izuzetaka nose datume egipatskih meseci i dana i godine vladanja persijskog kralja prema egipatskom solarnom kalendaru (koji počinje mesecom Totom). Ovo je bio razborit postupak, jer se od dva obična građana Egipta, koji bi potpisivali pogodbu nije moglo očekivati, da znaju kad prispijevaju obaveze plaćanja ili isporuke prema ugovoru, ako bi se upotrijebio datum stranog kalendara.

Ali ovi su se naročiti dokumenti stvorili u jevrejskoj zajednici. Stvorili su ih Jevrejii upotrebljavajući svoj vlastiti kalendar, koji je bio drugačiji od egipatskog. zato mnogi od ovih papirusa nose dvostruke datume, ne samo u egipatskom službenom, nego i u jevrejskom kalendaru. Na pr. jedan je dokument datiran ovako: Osamnaestog Elula, tj. dvadesetosmog Pahona, 15. godine kralja Kserksa. Ovo znači, da je dokumenat potpisan osamnaestog dana jevrejskog lunarnog meseca Elula. To je bio 28. dan egipatskog meseca Pahona, a 15. godina vladavine persijskog kralja Kserksa. Drugi datum glasi: "Dvadesetčetvrtog Šebata, trinaeste godine, tj. devetog

dana, meseca Atira, četrnaeste godine Darija (II) kralja". Ovaj daje dva broja godina. Datum se odnosi na 13. godinu jevrejskog kalendara, dok je u egipatskom kalendaru već počela druga godina. Prema tome je ovaj datum bio 13-e jevrejske godine, a 14-e egipatske godine Darije II.

Ovi dvostruki datumi pokazuju da su različiti narodi persijskog carstva upotrebljavali svoje vlastite kalendare. Iako su bili pod persijskom upravom, Egipćani su zadržali svoj solarni kalendar (oni su ga zapravo zauvek držali, jer su svoju godinu od 365 dana predali Rimu, i preko rima nama). Osim toga Jevreji koji su u Egiptu bili u manjini, slobodno su upotrebljavali svoj kalendar, iako se razlikovao od egipatskog. Legalno datiranje ovih dokumenata bilo je u egipatskom obliku, jer ako je samo jedan datum dan, bio je to po egipatskoj formuli, sa godinama vladanja po egipatskom kalendaru. Mnogi od njih su međutim nosili dvostruke datume, i egipatske i jevrejske.

Problem rekonstrukcije starog kalendara. - Pošto iz ovog razdoblja poznat egipatski kalendar, može se utvrditi za egipatske datume, odgovarajući datum julijanskog kalendara. Čak i ako je godina nepoznata, može se izvesti iz sinhronizma lunarnog sa solarnim datumom, jer se lunarni datum, koji se pokreće najmanje eset dana u jednoj godini, može uskladiti sa egipatskim solarnim datumom svega jednom u cirka 25 godina. Tako se ovi dvostruko datirani dokumenti mogu preračunati u datume julijanskog kalendara. Upotrebom ovih utvrđenih datuma, kao polaznih točaka, može se rekonstruirati jevrejski kalendar, kojega su upotrebljavali u Egiptu kroz veći dio petog veka, i to sa većom tačnošću od vavilonskog iako se vavilonski kalendar može približno uskladiti za mnogo duže razdoblje.

Pošto se datumi mnogih dokumenata čmogu odrediti sa tačnošću jednog dana, u svakom slučaju su i datumi cijeloga meseca poznati sa istom tačnošću. Postoji mogućnost neslaganja za jedan dan, ponekad dva, u

tačnom datiranju drugih meseci godine, ako je početak meseca još uvek zavisio od posmatranja Meseca. Vreme astronomskog mladaka, tj. vreme njegove konjunkcije, može se izračunati za svaki od ovih meseci iz modernih lunarnih tablica, ali interval među nevidljive konjunkcije i vidljivog mladaka je različit. ako želimo da utvrdimo datume starih jevrejskih meseci, možemo iz astronomskih tablica utvrditi tačno vreme konjunkcije za bilo koju godinu u prošlost, te tako možemo utvrditi prvi dan novog meseca uzevši u obzir sat konjunkcije prema jeruzalemskom lokalnom vremenu, te brzinu i kut Meseca. ali nikada ne možemo biti sigurni u potpunu tačnost rekonstrukciju te stare kalendarske godine, kako se to često misli, jer ne možemo sigurni biti da znamo sve razne faktore u posmatranju mladaka, niti znamo da li je godina računana obračunavanjem ili posmatranjem u vreme razdoblja aramejskih papira sa Elefantine.

R. A. Parker i W. H. Dubbestein su rekonstruirali konture vavilonske hronologije od 626. pr. Kr. U ovom delu oni su objavili vavilonske kalendarske tablice za izvjesni broj veka, utemeljene na izvjesnim utvrđenim datumima, te na izvjesnim zabilježenim godinama sa po trinaest meseci. Ove su tablice vrlo korisne, ako se uzimaju približno. Autori dozvoljavaju netačnost u mnogo slučajeva, kao na pr. gde je umetnut 13. mesec, te dozvoljavaju grešku jednog dana više ili manje u 30% meseci. Ovo je prihvatljiva tačnost za rekonstrukciju starog lunarnog kalendara.

Pošto tako mnogo različitih elemenata otežava određivanje prvog dana meseca, tako je i određivanje ostalih dana u mesecu neizvjedno. Prema tome, puni mesec, koji se može tačno odrediti astronomskim izračunavanjima, ne dolazi uvek na isti dan lunarnog meseca. U razdoblju ovih papirusa on varira od 13-og do 15-og dana u mesecu.

Čak i u stvarima gde stari izvještaji utvrđuju datum koji ne dolazi u pitanje, kalendar se ne može rekonstruirati čak ni za tu godinu, a da ne postoji mogućnost greške od

jednog meseca, ako nije u podatku navedeno umetanje 13-og meseca. Sve do početka 4. veka pre Hrista nisu Vavilonci redovno umetali sedam posebnih mesecii u svakih 19 godina, te također ne znamo da li su Jevreji to činili u istim pravilnim vremenskim razmacima.

Međutim, gde god ima dovoljno starih dokumenata, možemo biti za datume prilično sigurni. Ako imamo vavilonske tablice, koje govore da je jedna godina imala 13 meseci, tada se kalendarski mesecii te vavilonske godine mogu utvrditi sa prihvatljivom tačnošću, te ako sinhronizam između jednog dana lunarnog meseca i jednog dana već poznatog kalendara, kao što su to jevrejski dvostruko datirani dokumenti iz Egipta, tada se mogu znati čak i dani u mesecu. Zbog toga se za izvjesno razdoblje petog veka pr. Kr. jevrejski kalendar kojega su upotrebljavali pisci ovih papirusa može rekonstruirati sa približnom tačnošću. Takav su kalendar izradili Lynn H. Wood i Siegfried H. Horn. Kalendar daje prvi dan svakog jevrejskog meseca od 470-400. pr. Kr.

Jevrejski kalendar u Egiptu. - Proučavanje toga kalendara i četrnaest dvostruko datiranih papirusa, na kojima je zasnovan, otkriva dvanaest karakteristika jevrejskog kalendara posle ropstva:

1. Ovi su se Jevreji držali svog kalendara koji se neznatno razlikovao od vavilonskog sistema.
2. Suprotno od Persijanaca, a jednako sa jevrejskim povratnicima u Jerusalimu (Neh. 1,1; 2,1), oni su računali godine kraljeve vladavine od jeseni, a ne od proljeća.
3. Suprotno od Egipćana, a prema starom običaju Jude, oni su smatrali razdoblje od krunisanja kralja do sledeće Nove godine godinom stupanja na presto, posle koje je sledila prva godina njegove vladavine.
4. Oni su prihvatili vavilonska imena meseci od kojih svih dvanaest dolaze na ovim papirusima.
5. Iako nema spominjanja drugog Adara, razmaci između datuma izvjesnih dokumenata ukazuju na upotrebu 13-og meseca u izvjesnom vremenu.
6. Ako nisu poznavali utvrđeni ciklus od 19 godina, oni

su upotrebljavali nešto slično, jer razmaci između ovih dvostruko datiranih papirusa zahtijevaju prosek od sedam godina od po 13 meseci u svakih devetnaest godina.

7. Ove godine sa po 13 meseci bile su verovatno usklađene sa istim godinama vavilonskog kalendara, sa izuzetkom varijacija 16. i 17. godine vavilonskog ciklusa. Ovo se za sada ne može dovoljno jasno ispitati, jer ima manje izvještaja o vavilonskim godinama sa po 13 meseci kroz ovo razdoblje, nego za razdoblja nešto ranije i nešto kasnije. U Vavilonu je preovladavao običaj (kasnije utvrđen kao pravilo) da se umetne drugi Elul, umesto drugog Adara, svake sedamnaeste godine ciklusa.

8. Izgleda da ovi Jevreji nisu upotrebljavali drugi Elul. Od tri papirusa koji su datirani u 17-oj godini, gde bi ga očekivali, dva ne dokazuju tu praksu, a treći dokazuje jasno, da te godine nisu obračunali drugi Elul.

9. Do danas nema dokaza da se kalendar obračunavao astronomskim računanjem a ne posmatranjem Meseca, jer se odnos kalendarskih datuma prema Mesecu, zbog različitih faktora može razumeti na oba načina, ali postoje indikacije, da se kalendar obračunavao.

10. Iako nema isključivog dokaza za obračunavanje dužine meseca kroz ovo razdoblje, interesantno je zpažiti, mogući utvrđeni red meseci od 30 i 29 dana od Nisana do Tišrija, koji je određivao isti broj dana između Pashe i praznika sjenica. Rekonstruirani kalendar, zasnovan na ovom nizu je prihvatljivo usklađen sa stvarnim kretanjem meseca.

11. Izgleda da je držan prvi Nisan, koliko se tiče godina navedenih u ovim papirusima, a da se nije pomaknuo ranije od proljetnog ekvinocija (ako se ne prihvati razilaženje spomenuto pod 5). Tako je mesec koji je došao iza Adara, a počeo je pre ekvinocija, smatran drugim Adarom, a Nisan je bio pomaknut za sledeći mesec. (Ovo se suproti kasnijem mišljenju rabina, da je Pasha u razdoblju posle ropstva praznovana u vreme prvog punog meseca posle proljetnog ekvinocija).

12. Nema indikacija da se dužina godine određivala da

bi se sprečilo da Pasha i drugi praznici ne padnu na izvjesne dane tjedna, kako se to kasnije radilo, pri reviziji kalendara dugo posle Kristovog vremena.

Jevrejski kolonisti u Egiptu, koji su napisali ove papiruse dopisivali su se sa svojom braćom u Palestini koja su se vratila iz ropstva, ali ne znamo da li su bili u dovoljno tijesnom kontaktu, koji bi im omogućio da u umetanju 13-og meseca budu potpuno usklađeni sa onima u Jerusalimu. (Primedba 1).

Značajno je da su ovi dvostruko datirani papirusi, koji se ne bi sačuvali u Jerusalimu, ali su sačuvani u suhoj klimi jevrejske kolonije u Egiptu, otkriveni da nam daju uvid u kalendar koji se upotrebljavao posle ropstva. Ovi dokumenti pokazuju: 1. da su se Jevreji držali svoga načina računanja koji je bio nezavisan od načina njihovih egipatskih susjeda, 2. da se taj način razlikovao od vavilonskog sistema koji su upotrebljavali njihovi persijski gospodari, a za kojega su mnogi naučnici tvrdili, da su ga Jevreji poslušno prihvatili. Također izgleda sigurno da ovi Jevreji nisu znali ništa o nekim pravilima koja im je pripisala kasnija tradicija Mišne i Gemare prvih veka hrišćanske ere.

7. Različitost od kasnijeg rabinerskog kalendara

Jevrejski kalendar hrišćanske ere je izvan okvira ovog članka, jer se bavi novozavetnom hronologijom. Ali u Mišni, a kasnije i u Gemari, koje su napisane u prvim hrišćanskim vekima, nalazimo nešto informacija o jevrejskom kalendaru pri kraju drugog veka posle Hrista i kasnije, većim delom u obliku tradicija ranije prakse. U Mišni nalazimo izvještaje o ispitivanju svjedoka pred Sinedrionom o pojavljivanju mlađaka i najavljivanju novog meseca udaljenim područjima pomoću vatrenih signala. Pitanja koja su se postavljala o pravom obliku mlađaka ukazuju da se prvi vidljivi mlađak verovatno nije računao, nego "rogati", što ukazuje na duži interval od konjunkcije do mlađaka. Druga pitanja izgleda da ukazuju da su

ispitivači bili manje zainteresirani u traženju informacija nego u iznalaženju potvrde za znanje koje su već imali kroz proračune. Ovo ispitivanje rabina ukazivalo je da se formalna procedura posmatranja mladog meseca provodila i dalje posle poznavanja principa obračunavanja.

Prema podacima iz Talmuda, od kojih neki bez sumnje datiraju iz 5. st. pr. Kr., primenjivali su se kasniji zaključci pogrešno na ranija vremena. Zato se treba uzeti sa rezervom proučavanje ovih ponekad suprotnih tvrdnji. Na pr. verovanje da 16. Nisan može ići sve do proljtnog ekvinocija suprotstavlja se činjenici o ječmenoj žetvi i dokazima iz dokumenata razdoblja posle ropstva. Izvještaji tradicije o punom mesecu u vreme Pashe mogu ukazivati na pokušaje, da se mesec utvrdi u odnosu na puni mesec, i to najmanje u Nisanu, iako papirusi iz petog veka pr. Kr. ne daju ništa o tome naslutiti. Potpuno je moguće, da se u vreme drugog hrama mesece delom obračunavalo prema nečem drugom a ne na samom posmatranju od meseca do meseca, ali iz verodostojnih podataka mi ne možemo biti sigurni od kada se primenjivalo takvo obračunavanje.

Posle razorenja Jerusalima, raspršivanja i progona Jevreja u kasnijim vekima, ukinuta je praksa da se kalendar regulira iz Jerusalima, te je utvrđena šema prema kojoj su Jevreji u svim zemljama mogli obračunavati atume svetih praznika podjednako. Tako su Jevreji u Vaviloniji i drugde mogli određivati kalendar umjetnim putem, bez obzira na ječmenu žetvu u Judeji i pojavljivanje mlađaka u Jerusalimu.

Jednom se smatralo da je kalendar, koji je u 4. veku revidiran ostao nepromjenjen do danas, dok mnogi autoriteti sada misle, da je reforma bio postepeni posao kroz više veka, uzimajući u obzir ranije tradicije i kasnija otkrića. Neke srednjevjekovne raspre branitelja rabinerskog utvrđenog kalendara i Karaita, koji su pokušali da zadrže posmatranje i pravilo ječmene žetve, ukazuju da je pitanje kalendara još uvek bilo živo.

Današnji niz od sedam godina od po 13. meseci u ciklusu od 19. godina, kao i brojenje godina od pretpostavljenog stvaranja (primedba 2), prihvatili su Jevreji tek u srednjem veku.

Primedbe:

1. Neki izvještaji naveli su neke učenjake da veruju da su ovi kolonisti pogrešili da u nekom periodu izvrše pravilno ispravke godina, tj. umetanjem premalo trinaestih meseci oni su dozvolili da se njihov kalendar udalji od normalnog ciklusa od 19 godina, da je tako godina počela prerano. Kasnije su tijesnijom saradnjom sa obnovljenim judaizmom u Palestini popravili grešku umetajući 13. mesec češće. Ovo bi se lako moglo dogoditi, ali su dokazi zasnovani na dvostrukim datumima, koji nisu isključivi. Ako se to zbilježilo, zanimljivo bi bilo znati uzrok - verovatno činjenica, da ječmena žetva u južnom Egiptu, koja dolazi ranije nego u Palestini, ne bi mogla biti uzeta kao vodič.

2. 3., 6., 8., 11., 14., 17. i 19. godina svakog ciklusa računanog od teorijskog početka 3761. pr. Kr. to znači da je 1953/54 računana 14. godinom ciklusa, sa drugim Adarom u proljeće 1954.

Hronologija OD IZLASKA DO ROPSTVA

Kao i svi drugi stari izvještaji, tako i biblijski predstavljaju probleme. Na prvom mestu izvještaji su često nepotpuni. Drugo, mi ne možemo uvek biti sigurni da poznajemo metodu po kojoj su stari obračunavali. Na pr. da li su obračunavali godinu sa početkom u proljeće ili u jesen, ili da li je upotrebljeno uključivo računanje u frazi kao što je "tri godine". Dalje, nije uvek moguće da se uskladi Biblija i svetovna hronologija.

Zbog ovih i drugih razloga koje bismo mogli navesti nije moguće izraditi kompletnu i tačnu shemu biblijske hronologije. Međutim, moguće je konstruirati približni

kronološki pregled, a naročito za vladavine jevrejskih kraljeva, koji će biti od velike pomoći studentu Biblije.

Namera ovog članka je da iznese razloge zbog kojih je izabrano datiranje iznešeno na dve tablice na stranama 89, i 141. Sledeće stranice iznose izvore datiranja, proučavaju principe i metode, koje su upotrijebili naučnici u konstruiranju stare hronologije i objašnjavaju primenu ovih principa za kronološke probleme ovog razdoblja biblijske istorije. Ovdje možemo spomenuti da su se učeni ljudi odvajali u svojim zaključcima o biblijskoj hronologiji, te da ovaj članak u potpunosti zastupa bilo koju kronološku shemu oja je do danas objavljena.

1. Zauzimanje Hanana

Teritorija istočno od Jordana. - Kad su se Izraelske vojske konačno okrenule od Kadesa prema obećanoj zemlji, došle su do gore Hora, gde je Aron umro i gde su za njim žalili 30 dana (Broj. 20,22-29). Datum njegove smrti je prvi dan petog meseca 40. godine od izlaska (Broj. 33,38). Tako oni verovatno nisu otišli od gore Hora sve do početka šestog meseca. Posle više zaustavljanja došli su na teritorij Sehona, kralja amorejskog, istočno od Jordana i Mrtvog mora. Pošto im je zabranio da prođu, oni su zauzeli Sehonovu zemlju od Arnona do jaboka. Također su zauzeli teritorij severno od Jaboka, tj. Galad i Bazan (Broj. 21,21-35), a zatim su se vratili u oko istočno od Jordana prema Jerihonu. Ovo je morao biti kratki pohod, jer se posle ovoga dogodio slučaj sa Balamom, idolopoklonstvo i kazna Izraelaca, te brojenje naroda - sve pre prvog dana jedanaestog meseca 40. godine, kad je Mojsije počeo svoje konačne savjete nabrajajući i ponavljajući Izraelcima njihova prošla iskustva i savjetujući ih na poslušnost u budućnosti (Pon. 1,3-5). Tada je Mojsije umro, verovatno u početku dvanaestog meseca, jer su posle 30-dnevnog žaljenja (Pon. 34,5-8) nastavili svoj put prvih dana prvog meseca i prešli Jordan desetog dana tog meseca (Jozua 4,19). Ulazak u Hanan

desetog dana i svetkovanje pashe 14. dana bili su očito 41. godine od Izlaska. Tako je razdoblje putovanja bilo punih 40 godina, protežući se od ponoćnog oslobođenja iz Egipta, petnaestog dana prvoga meseca prve godine tog razdoblja, do prve pashe u Hananskoj zemlji, koja je sledila prelaženju Jordana 41. godine. Zauzimanje amorejskog teritorija pre prelaza reke, zbililo se u drugoj polovici 40. godine.

Ovaj kasni datum je važan jer utvrđuje, u odnosu na Izlazak, vreme ulaska u Hanan i postavlja miljokaz od kojega se računa razdoblje sudija - Jeftinih 300 godina od zauzimanja Sehonovog grada Hezebona i njegove okoline.

Zauzimanje centralnog Hanana. - 41. godine, prema ovom računanju Izlaska, Jozua je vodio vojsku Izraelaca u više pohoda da podjarmi zemlju zapadno od reke. Njegove su snage uključivale i kontigent vojnika iz plemena koja su se trebala nastaniti na teritoriji Transjordanije, koju su nedavno zauzeli od Amorejaca. Zemlja nije bila potpuno zauzeta u ovom ratu, jer Izraelci nisu mogli istjerati stanovnike mnogih jako utvrđenih gradova, a mnogi od onih koji su zauzeti u prvim pohodima nisu zadržani za stalno. Ipak je zemlja bila toliko pokorena, da se sačuva sigurno nastanjivanje Izraelaca. Čak i posle zauzimanja cele zemlje i kad "zemlja počinu od rata" (Jozua 11,23) on je kazao Izraelcima da je "zemlje ostalo mnogo da se osvoji" (13,1). Skršivši oružani otpor i podelivši zemlju plemenima, Jozua je znao da to nije isto kao i stvarno posedovanje cele zemlje. ovo poslednje u potpunosti je završeno tek u Davidovo vreme, ali je prvi stupanj zauzimanja izvršen u nekoliko godina.

Zborovi kod Galgale i Silo-a. - Posle podele većine zemlje Izraelci su se skupili u Galgalu, gde su prvi puta praznovali pashu i podigli sjenice. Ovom prilikom je stari Kaleb tražio da mu se da područje Hebrona kao njegovo nasledstvo (Joz. 14,6-15). On je ukazao da je imao 40 godina kad je pošao sa uhodama iz Kades Barne (druge

godine od Izlaska), i da sada ima 85 godina. Ovo je prema tome bilo u 46. ili 47. godini od Izlaska. Pošto su prvii pohodi istočno od Jordana počeli 40. godine, znači da su ratovi u Hananu trajali šest ili sedam godina. Posle podizanja šatora u Silou, izvršena je poslednja podela zemlje ždrijebom (18,1; 15-17 pogl.). Ako se to zbilo neposredno posle zbora u Galgali spomenutog u 14,6 tada je to bilo odmah posle sedmogodišnjeg rata.

Ovaj komentar primenjuje, kao zgodniju kronološku shemui, "kratku" hronologiju kraljeva i prihvaća četvrtu godinu Salamunovu kao 480-tu godinu od Izlaska. Na ovoj osnovi Izlazak je stavljen u 1445. pr. Kr., zauzimanje Hezebona i druge amorejske teritorije u kraj 1406., prelaz Jordana u proljeće 1405. i skupljanje u Galgali posle ratova u Hananu u 1400. ili 1399. god. pr. Kr.

Neizvjesnost ovog poslednjeg datuma izlazi iz itanja, da li je Kaleb, govoreći o svojoj starosti od 85 godina raučnauo godine od proljeća ili jeseni. On se nije naročito osvrnuo na godine od Izlaska, nego je iznio svoju vlastitu starost (Vidi primedbu 1 na kraju članka). Računanje prema Izlasku upotrebljavao je Mojsije, ali izgleda da to računanje nije preživelo kao sistem datiranja, osim u slučaju Salamunove četvrte godine (1. Car. 6,1). Iako se mesece uvek brojilo od Abiba (Kasnije nazvanog Nisan), u proljeće, godine su se općenito računale od jeseni. Skupljanje u Galgali, verovatno pri redovnom prazniku, mogli je biti za praznik sjenica 1400., za pashu 1399., ili praznik sjenica 1399. godine. Posle ovog sastanka u Galgali, šator od sastanka prenešen je u Silo (Jozua 18,1), gde je završena konačna podela zemlje na ostatak plemena. Nema indikacija koje bi ukazivale na razmak između sastanka u Galgali i sastanka u Silou. Šator nije mogao biti prenešen pre 1400. a verovatno niti mnogo kasnije od 1399.

Jozuina smrt i budući otpad. - Sledeća kronološka točka, i to neizvjesna, je smrt Jozue u starosti od 110 godina (Jozua 24,29). Bilo je to "mnogo dana" posle kraja rata, da je Jozua sazvaou narod i kazao im: "Vidite, razdelio sam

vam nasledstvo po plemenima vašim" (23,4), te se i oprostio s njima rečima: "I evo ja idem sada kuda ide sve na zemlji (st. 14). Ako je to bilo uskoro posle podele zemlje u Galgali i Silou, tada se Jozua približavao svojoj 110-oj godini u vreme kada je Kaleb imao 85 godina. Imao je 65 kad je pošao iz Kadese kao uhoda, a bio je stogodišnjak kad je uveo Izraelce u Hanan. Ako je međutim bio Kalebove dobi, njegova bi se smrt zbila 25 godina posle kraja rata. Tako razmak između ulaska u Hanan i prvog sudije ima široku neizvesnost. U svakom slučaju, moramo dozvoliti jedan period posle Jozuine smrti do prvih sudija, jer je posle otpada generacija koja je sledila Jozuu, započelo ugnjetavanje Izraelaca, te su bili podizani sudije da oslobađaju Izraelce. Odpad je bio vrlo brz (vidi Sudije 18,30 za stanje u vreme života verovatnog unuka Mojsijevog), ali moralo je proći najmanje nekoliko decenija, da su mlađi suvremenici Jozuini pomrli. Kad se "sav onaj naraštaj pribra k ocevima svojim i nastu drugi naraštaj iza njih, koji ne poznavuše Gospoda ni dela koja je učinio Izraelcu" tada "sinovi Izraelovi činištu što je zlo" i zaboraviše Boga svojih otaca, tako da ih je Gospod predao u ruke njihovih neprijatelja, a tada im podizao sudije, koji su ih oslobađali i vraćali ih poštovanju pravoga Boga (Sudije 2,10-16).

2. Razdoblje sudija

Ako pokušavamo da sve događaje perioda sudija stavimo u niz tada će nam hronologija ovog razdoblja iznjeti mnogo problema. Nema potrebe sumnjati u brojke, ali je problem njihovog usklađivanja sa događajima opisanim na kraju Jozuine knjige i početku 1. Samuelove izazvao različita mišljenja i objašnjenja. Izvještaji su tako skraćeni, da nemamo sve činjenice o odnosu između različitih sudija i među-perioda ugnjetavanja. Činjenica da se izvještaj o jednom sudiji iznosi a da se ne spominje da je isto vreme u nekom drugom delu zemlje bio neki drugi sudija, ne isključuje mogućnost dva jednovremena sudije.

Dautimi knjige Sudija. - Pisac knjige o sudijama nije nastojao da nam da sve pojedinosti istorije ovog

razdoblja. Njegova je namera bila da pokaže kako su Izraelci opetovano zaboravljali Boga i padali kao plijen svojih neprijatelja, te nakon toga bili ponovno oslobođani, kad im je data prilika da se vrate Bogu. Da li se ovi događaji zbivali uzastopno ili jednovremeno u različitim delovima zemlje, nema uticaja na pouku knjige, te tako pisac nije dao sve pojedinosti koje bi u tu svrhu bile potrebne, iako je brižljivo sačuvao broj godina svakog sudije i razdoblje ugnjetavanja.

Evo tih podataka:

	Jozua i starješine koje su ga nadživele	x god.	gl. 2-7
	Ugnjetavanje pod Huzan Razataimom	8 "	3,8
	Oslobođenje preko Otonijela - zemlja mirna		40 "
3,11			
	Ugnjetavanje Eglona Moapskog	18 "	3,14
	Oslobođenje preko Aoda - zemlja miruje		
	80 "	3,30	
	Ugnjetavanje Jabina u Hananejaca	20 "	4,3
	Oslobođenje preko Debore - zemlja mirna		40 "
5,31			
	Ugnjetavanje Madijanaca		
	7 "	6,1	
	Oslobođenje od Gedeona - zemlja miruje	40 "	8,28
	Abimeleh vlada Izraelom	3 "	9,22
	Tola sudi u Izraelu	23 "	10,2
	Jair sudi Izraelu	22 "	10,3
	Ugnjetavanje Amonaca i Filisteja	18 "	10,7.8
	Oslobođenje preko Jefte	6 "	12,7
	Abezan sudi Izraelu	7 "	12,9
	Ahijalon sudi Izraelu	10 "	12,11
	Abdon sudi Izraelu	8 "	12,14
	Ugnjetavanje Filisteja	40 "	13,1
	Samson sudi Izraelu	20 "	15,20
		410 + x	

X godina pretstavljaju nepoznati period, verovatno nekoliko decenija, kroz koje su Izraelci služili Gospudn "svoga veka Jozuina i svega veka starješina koje živeše

dugo iza Jozue" (Sudija 2,7), a tada su otpali. Čak i ako ispuštimo x godina pre prvog ugnjetavanja, imamo ukupno 319 godina do kraja 18. godine invazije Amonaca, o kojima Jefte govori kao o 300 godina. Ovih 319 plus x mogu vrlo dobro biti 350 i više, a ukupno 410 plus x za sav zbroj godina sudija i međurazdoblja ugnjetavanja je verovatno više od 450 godina. Verovatno sva ova razdoblja nisu bila uzastopna.

Neka se razdoblja preklapaju. - Izvještaj jasno ukazuje na preklapanje nekih razdoblja suđenja i ugnjetavanja. Dvadeset Samsonovih godina padaju unutar 40 godina Filistejskog ugnjetavanja, jer "bi sudija Izraelu za vremena Filistejskoga 20 godina" (Sudija 15,20). Osim toga, u vezi sa tvrdnjom da su Filisteji ugnjetavali Izrael 40 godina (13,1), bilo je prorečeno, da će Samson samo "početi izbavljati Izraela iz ruku filistejskih (st. 5). Ako su prema tome Samsonovih 20 godina dio 40 godina filistejskog ugnjetavanja, tada se ukupni broj smanjuje na 390 plus x.

Ali, 40 godina filistejskog ugnjetavanja izgleda da su bile delom jednovremene sa 18-godišnjim služenjem Amoncima, jer se kaže da "se razgnjevi Gospod na Izraela te ih dade u ruke Filistejima i u ruke sinovima Amonovim" (10,7). Zatim sledi opis ugnjetavanja Amonaca i oslobođenje preko Jefte (10,8-12,7), a zatim nabrojanje trojice sudija koji su došli iza njega, verovatno nevažne ličnosti o kojima se tek nešto više kaže nego li što je trajanje njihova suđenja, koje daje ukupno 25 godina (12,8-15). Tada se 13. pogl. vraća na 40-godišnje ugnjetavanje Filisteja u vezi Samsonova života, te on sada "počinje" oslobađati Izrael od Filisteja. Tako Pismo ukazuje, da su ugnjetavanja Filisteja i Aonaca bila jednovremena. amonci, koji su nastanjivali plato Transjordanije pri kraju pustinje, upadali su na teritorij istočnih izraelskih plemena (jer su Gad, Ruben i pola plemena Manasijina živeli istočno od Jordana), i plijenili Gad kroz 18 godina. Konačno su upali na područje Jude, Benjamina i Efraima zapadno od Jordana (10,8.9). Izraelci, napadnuti tako sa istoka, nisu imali mogućnost da

primene svoju ujedinjenu moć, da se obrane sa zapada, gde su Filisteji u južnim predelima u morskoj obali napadali Judu i Dana i tlačili zapadna plemena.

I druga razdoblja verovatno istovremena. - Očito je, ako su neka razdoblja knjige o Sudijama jednovremena, kako to izvještaj ukazuje, da su i neka druga također istovremena, a događala su se u različitim delovima zemlje, iako ne možemo reći, koja se razdoblja preklapaju i kako dugo. ovo izgleda još verovatnije kad primetimo, da su ove sudije bili geografski vrlo odvojeni: Otonijel je bio iz Jude, Debora iz Efraima, Barak iz Neftalija, Aod iz Benjamina, Gedeon iz Manasije, Tola iz Isahara, Jair i Jefte iz Galada istočno od Jordana, Abezan i Ahijalon iz Zabulona, Abdon iz Efraima i Samson iz Dana. Kroz ovo razdoblje plemena su živela u međusobno udaljenim područjima naročito u brdskim predelima podeljena područjima koja su držali Hananci, koje nisu nikada uspeli potpuno istjerati iz zemlje, i čije su tvrđave kontrolirale glavne saobraćajnice u nizinama. Sumnjivo je, da li je i jedan od ovih sudija vladao nad nekim većim delom Izraelaca. Izvještaj otkriva da čak i u vreme krize, kada je neki oslobodioc vodio borbu da istjera ugnjetače, nisu sva plemena sudelovala u oslobađanju. Uzrok može ležati u tome, što sva plemena u isto vreme nisu bila ugnjetavana, te su prema tome i oslobodioci bili više manje lokalnog značaja.

Jeftinih 300 godina. - Osim toga, ako Jeftinih 300 godina označavaju vreme od zauzimanja Amorejskih gradova, tada neophodno moraju postojati razdoblja koja se preklapaju, jer zbroj godina, isključujući vreme Jozue i starješina koje su ga nadživele, daje 319 godina.

Nije neophodno tvrditi da je Jeftinih 300 godina potpuno tačno, jer je on u to vreme prepirao sa Amoncima, te u žestini borbe bez sumnje nije stao da traži izvještaje ili da pogleda plemenske "zapisnike" da bi dobio tačan broj, nego je upotrijebio okruglu brojku. Ovaj je broj bio verovatno zaokružen na stotinu iznad stvarnog broja, pre nego li na manje. Ali također je moguće, da je

navedeno vreme iznosilo tačno 300 godina kako je to Jefte kazao. Ako je to bilo tako, tada imamo točan datum u odnosu na Izlazak. Pošto su gradovi Hezebona oteți Sehonu kralju Amorejskom 40. godine od Izlaska (1406/1405. pre Hrista prema datiranju Izlaska upotrebljenog u ovom komentaru). Tada bi 300 godina od zauzimanja tog teritorija dalo godinu 1107/06. pre Hrista.

Kasnije sudije. - ako je 40 godina filistejskog ugnjetavanja završilo bitkom kod Eben Ezera (1. Sam. 7,5-14), jer je to najverovatniji datum da se dokrajči to razdoblje, tada je suđebne szduha oiskuhe Jefte također moralo imati razdoblja koja su se preklapala i to verovatno više od onih pre njega. Samson bi mogao biti suvremenik Jefte, a Helije koji je umro posle 40 godina suđenja (4,4.11.18), 20 godina pre bitke kod Eben Ezera (6,1; 7,1.2.11-14), mora da je bio stariji i od Jefte i Samsona. ako je kovčeg bio u Silou oko 300 godina, računajući od točke koja je šest ili sedam godina kasnija od početka Jeftinih 300 godina, i odnesen iz Siloa u bitku u kojoj je bio zarobljen od Filisteja, tada se smrt Helijeve posle ove bitke zbilja nekako u vreme Jeftino. Kovčeg posle povratka od Filisteja, bio je namješten u Kirijat Jarimu, gde se nalazio 20 godina u vreme, kada su Izraelci izvojevali odlučujuću pobedu nad Filistejima kod Eben Ezera.

U to vreme je Samuel postao sudija (7,6.15-17). Ne kaže nam se kako dugo je trajalo suđenje Samuela, ali znamo da je njime završio period sudija. Neki konac toga razdoblja završavaju krunisanjem Saula, kad je monarhija nadomestila teokratku vladavinu sudija, a neki ga produžuju do Samuelove smrti, jer je on nastavio svoju funkciju kao sudija (7,15) iako sudija više nije bio glavni upravljač posle uspostavljanja monarhije. Ništa se ne spominje o Samuelovoj starosti, osim, da je bio rođen kad Helije više nije bio mlad. Da je primio svoju prvu vijest od Boga dok je još bio dječak, da je bio dovoljno star, da bude poznat kao prorok pre Helijeve smrti (gl. 3), iako je bio toliko mlad, da je postavljen za sudiju 20 godina

kasnije (gl. 7). Fragmentarni rukopis iz špije kod Mrtvog mora, koji sadrži delove 1. Samuelove pogl. 1,2, daje Heliju 90 godina i to ne pri njegovoj smrti (kao u LXX), nego u vreme kada je Samuel stavljen pod njegovu brigu (2,22). Ako je Samuel bio tri godine star, kad je doveden Heliju (1. Sam. 1,24), imao je najmanje 11 godina, kad je Helije umro u svojoj 98 godini. Ovaj fragment je možda sačuvao originalni broj koji se kasnije izgubio, ali mi ne možemo graditi na ovoj pretpostavci. Samuel je bio sudija do svoje starosti, kada je trebao dio svoje službe predati svojim sinovima pre nego što su Izraelci tražili kralja (8,1-5). Ako je živio kroz veći dio Saulove vladavine, kako to izvještaj ukazuje, mora da je bio vrlo star kada je umro. Samuel je karika između razdoblja sudija i monarhije. Tako bi izgledalo, da prvi dio Prve knjige Samuelove pokriva razdoblje, koje je istovremeno sa poslednjim delom knjige o Sudijama, verovatno glave 10-16.

Sudije i 480 godina. - Sa ovakvim preklapanjem kako smo ovdje spomenuli, potpuno je moguće da se 40 godina putovanja kroz pustinju, zauzimanje Hanana, razdoblje starješina koje su nadživele Jozuu, česti otpadi različiti sudije, od kojih su neki bili istovremeni, uključujući suđenje Samuela i vladavinu Saula i Davida zbito unutar 480 godina, kako to iznosi 1. Car. 6,1. Nije potrebno određivanje tačne dužine razdoblja sudija ili posebnih preklapanja, jer su pokusne konture ovog razdoblja, koje su u skladu s ovom hronologijom već uključene u članku o istoriji. Ovim se konturama htjelo dati približno ono što se zbito, ali one pokazuju da se brojke u knjizi o Sudijama mogu razumno protumačiti pomoću preklapanja, koje se slaže sa istorijskim stanjem i tumačenja 480 godina kao tačne dužine razdoblja od Izlaska do uključujući 4-te godine Salamunove.

Oni koji slede dužu hronologiju sudija i čine sva razdoblja uzastopnima, tumače 480 godina kao zbroj stvarnog suđenja sudija, isključujući razdoblja ugnjetavanja i tlačenja, te uzimaju ukupno razdoblje koje daje više od 500 godina. Ovo se ogleda u ranijem

datiranju Izlaska. Martin Anstey, čije datiranje je tipično za "dužu hronologiju" kraljeva i uzastopnih razdoblja knjige o sudijama, dobiva ukupno 594 godine od Izlaska do 4-te godine Salamuna, tumačeći 480 godina kao ukupni broj "godina teokracije", kroz koje vreme su Izraelci i stvari bili vođeni preko od Boga određenih ljudi. On ne računa 6 međuperioda ugnjetavanja i tri godine uzurpatora Abimeleha. Preklapanjem Helija sa služenjem Filistejima i Samuela sa Helijem on dolazi da je x godina Jozuinih naslednika iznosilo 13 godina. U Bibliji nema ništa, što bi dokazalo da je ova duža hronologija sudija nemoguća, ali shema zahtijeva pretpostavke, koje ostavljaju dovoljno mesta za razna mišljenja.

Ključni datumi, koji su se pojavili u mnogo izdanja, Biblije, izvedeni iz hronologije nadbiskupa Ušera koja je prvi puta objavljena 1650. godine, stavljaju Izlazak u 1491., prvog sudiju Otonijela u 1406., početak Saulove vladavine u 1095. god. pre Hrista. Do ovog datiranja došlo se stavljanjem 4-te godine Salamunove kao 480 od Izlaska u 1012. godinu pre Hrista. Ovaj datum proizveden je iz "dužehronologije" kraljeva, kao i iz Ušerove pretpostavke, da je završetak hrama (1004) usledio 1000 godina pre Kristovog rođenja.

Mnogi naučnici smatraju 480 godina kao običnu sliku dvanaest generacija, dajući svakoj po 40 godina. ovo bi bilo isto kao i izbaciti potpuno broj 480, jer jedna tvrdnja od 12 generacija ne može biti temelj za naročiti podatak od tačno "četiristoosamdeset godina".

Ako se pod izrazom "480-te godine" ne misli na jednu naročitu godinu, nego na nešto približno, kako ćemo tada znati da je "osamnaesta godina Jozafatova", ili "sedma godina Artakserksova", ili "jedanaesta godina Sedecijina" nešto određeno? Kad Biblija daje tačne podatke vremena, na kojima se može sagraditi detaljna hronologija bez izmjena, tada nema razloga da su datumi koje ona navodi, predmet sumnje. Možemo dozvoliti da biblijski pisci mogu upotrebljavati ponekad okrugle brojeve, naročito u slučaju broja 40, ali takva mogućnost se ne

smije primeniti na stvarne brojke, koje su u skladu sa drugim brojkama u tačnom sinhronizmu, kako su navedene, niti postoji razlog da se sumnja u navode pisca, jer kad on stavlja jedan događaj u neku određenu godinu, on tada i misli tu godinu.

Istina je da mnogi pisci, koji ne prihvaćaju Bibliju kao tačnu istoriju, popravljaju njene brojke gde god žele, da ih prilagode svojim vlastitim teorijama. Neki od njih reduciraju vreme sudija u još kraća razdoblja, imajući u vidu 1. Car. 6,1 kao grešku. Oni koji stavljaju izlazak u 12. ili 13. veke moraju to činiti. ali ovo nije način za konstruiranje hronologije zasnovane na biblijskim podacima. to je revizija biblijskih izvještaja prema svakoj individualnoj teoriji. Pošto ovaj komentar ima nameru objasniti Bibliju, a ne revidirati je, mora i hronologija u njemu iznešena, biti zasnovana na biblijskim podacima. ako se ti podaci ne mogu potpuno objasniti, tada se mora priznati, da nemamo potpunu biblijsku hronologiju. Zato 480 godina moraju biti uključene onako kako su navedene.

Ovaj komentar primenjuje jednostavnije tumačenje tzv. 480 godina, uključivo (fraza ne glasi "480 godina" nego "480-e godine"), kao doslovno i tačno, završavajući sa 4-tom Salamunovom godinom, kao 480. godinom. Preklapanje vremena sudija, koje ovo računanje zahtijeva, prihvaćeno je kao razumno tumačenje datuma, ali nikakav pokušaj nije učinjen, da se detalji dogmatiziraju u vremenu sudija. Pregled u članku o istoriji pokazuje što se moglo dogoditi, ali nitko ne zna što se u stvari zbilo, niti ta činjenica umanjuje vrijednost izvještaja za čitaoca.

3. Ujedinjeno jevrejsko kraljevstvo

Već smo govorili o neodređenosti naših informacija u odnosu početka kraljevstva, vremena Samuelova i ranijih sudija. Stari zavet ne sadrži jasne podatke o dužini Saulove vladavine, ali bilo kakva razlika mišljenja o ovom razdoblju uticala bi samo na početak njegove vladavine,

jer je njen kraj utvrđen u odnosu na vladavinu Davida i kasnijeg niza kraljeva.

Saulova vladavina različito tumačena. - Jedino obavještenje dato u Bibliji o dužini Saulove vladavine (ako se 1. Sam. 13,1 ne smatra takvom) je primedba apostola Pavla izrečena u nepripremljenoj propovijedi u Antiohiji: "I od tada iskaše cara i dade im Bog Saula, sina Cisova, čovjeka od koljena Benjaminova za 40 godina" (Dela 13,21).

Pavao je upravo govorio o dva druga vremenska razdoblja: 1. Božjem oslobođenju Izraelaca iz Egipta, kada "do 40 godina prehrani ih u pustinji" (st. 18) i 2. drugo razdoblje od "na 450 godina dade im sudije" (st. 20).

Neki su zaključili, pošto je Pavao mislio okruglim brojevima, gledajući na izraze "do" i "na" sa ovim brojevima, da je on jednostavno ispustio da ponovi taj isti izraz uz treći broj u st. 21, da bi on prirodno uzeo okrugle brojeve u usmenom govoru, jer nije pisao istoriju, niti je uzimao u obzir izvještaje za ove podatke. Čak i njegova fraza "do četrdeset godina" u pustinji je primer o brojci 40 upotrebnoj kao okruglom broju, pošto trajanje Izraelskog putovanja u pustinji, posle pobune protiv Boga u Kadesu, je trajalo u stvari samo 38 godina.

S druge strane, činjenica da treća brojka, suprotno od prvih dviju, nema uza se "na" niti "do", vodi neke na pomisao, da je Pavao mislio na nju kao tačnu nasuprot druge dve. Ako je to tako, koje razdoblje je Pavao nameravao iznijeti? Neki misle da se to razdoblje proteže do početka Davidove vladavine nad Judom i Izraelom, sedam godina posle Saulove smrti. Prema tome, Saulova vladavina bi bila manje od 40 godina. Pitanje da li je Pavao mislio ukazati da je Saul bio na prestolu tačno 40 godina, ne može biti riješeno, a ono niti ne šteti istorijskoj tačnosti izvještaja.

Starost Saula, Davida i Jonatana. - Jedini razlog da se smatraju 40 godina tačnom dužinom Saulove vladavine povlači očite teškoće u upoređivanju starosti Saula, Davida i Jonatana, teškoće koje se mogu mimoći, kad bi

40 godina bilo okrugli broj za kraće razdoblje. ako je 40 godina tačno, tada se David rodio deset godina posle Saulovog stupanja na presto, jer je on u dobi od 30 godina nasledio Saula (2. Sam. 5,4). Zatim, ako je ubio Golijata, kad je imao 18 godina - a jedva da je mogao biti nešto mlađi - ovaj događaj se odigrao kad je Saul već vladao blizu 30 godina. ako se bitka kod Mahmasa, u kojoj je Jonatan igrao važnu ulogu (1. Sam. 13.14. gl.), odigrala u drugoj godini Saulove vladavine (1. Sam. 13,1), Jonatan je bio približno 18-20 godina star, deset godina pre nego što se David rodio. To bi značilo tijesno i bratsko prijateljstvo između 18-godišnjeg Davida i 46-godišnjeg Jonatana, a to izgleda sasvim van sklada sa izvještajem. Na osnovu ovoga također, Jonatanov jedini sin Mifibozet (1. Dnev. 8,34; 9,40), bio je pet godina star u vreme bitke u kojoj su Saul i njegovi sinovi izgubili živote (2. Sam. 4,: 1. Sam. 29,1.11; 31,1.2), te bi mu se prema tome rodio u njegovoj 53-oj godini. Ovo bi bilo prilično kasno da se Saulov naslednik pobrine za svog nasljednika. Ako je Jonatan bio već odrastao čovjek, kad mu je stupio otac na presto Saul je morao biti između 75 i 80 godina najmanje, kad je bio ubijen u bici. Ništa od ovoga nije nemoguće, ali bi izgledalo neobično da se sve to pretpostavi na samo dve točke: 1. da brojka 40 iznosi tačnu dužinu Saulove lične vladavine, ili 2. da je bio sasvim mlad u vreme svog stupanja na presto, te da je bitka kod Mahmasa morala biti mnogo kasnije posle druge godine njegove vladavine. Bilo koje od ova dva objašnjenja dozvolilo bi Saulu i Jonatanu da budu mlađio, te bi tako otklonilo očite teškoće u njihovoj starosti.

Različita objašnjenja Saulove vladavine. - ako je Saulova vladavina bila kraća od četrdeset godina, postavlja se pitanje, kakav dokaz bi mogli imati za njenu dužinu. Protežući 40 godina na razdoblje do krunisanja Davidova nad dvanaest plemena, skratilo bi je najviše sedam i pol godina. ovo je moguće, ali naravno, nedokazano.

U jednom primeru Flavije daje Saulu vladavinu od samo 20 godin (starine, X 8,4). U drugom primeru on daje Saulu

18 godina vladavine za života Samuelova i 22 godine posle smrti proroka (Starine VI. 14,9). Ovaj poslednji podatak pokazuje raznolikost rukopisa, dva latinska teksta imaju dva umesto 22, usklađujući tako ovaj podatak sa drugim. Pretpostavilo se, da brojka 22 pretstavlja ispravku nekog hrišćanskog prepisivača, da bi je uskladio sa Pavlovim podatkom, ali je to naravno samo nagađanje. Izgleda da nema pitanja teksta o podatku iz Starine X. 8,4.

Prema tome, ako je Saul vladao samo 20 godina, tada bi David, koji je imao 30 godina kad je došao na presto (2. Sam. 5,4), imao 10 godina prilikom stupanja Saulovog na presto. Postoji općenito slaganje da je David imao svega oko 18 godina kada je ubio Golijata. Bio je toliko mlad, da je ostao kod kuće sa ovcama umesto da pođe u vojsku (1. Sam. 17,13.14.28.33.42), a ipak dovoljno star, da se bori sa divljim zvijerima (st. 34-37), te je o njemu govoreno kao o hrabrom junaku i ubojniku (1. Sam. 16,18). Prema tome, bilo bi svega osam godina od početka Saulove vladavine do bitke sa Golijatom. U tom slučaju Samuel bi umro oko 18 godina posle Saulovog stupanja na presto. Neki smatraju da je 8 godina prekratko razdoblje za događaje koji su iznijeti pre događaja sa Golijatom, te isto tako odbacuju razdoblje od samo dve godine između smrti Samuela i smrti Saula, pošto je David proveo godinu i četiri meseca od toga vremena među Filistejima. ali je razmak posle Samuelove smrti vrlo teško mogao biti nešto duži od dve godine, ukoliko nisu 1. Sam. 25. 26. pogl. izostavila više događaja. Jedini događaji između Samuelove smrti i Davidova bijega Filistejima su njegov put u Faran, njegov susret sa Nabalom i njegov drugi susret sa Saulom. Ovi događaji izgleda ne zahtijevaju više od osam meseci.

Ako, kako neki misle, 1. Sam. 13,1, daje nepotpuni ostatak podatka dužine Saulove vladavine, te bi originalni broj završavao sa 2 ("... i dve godine"), tada bi to moglo biti dvadeset i dva, iako bi trideset i dva bilo verovatnije, ako se ima u vidu okrugli broj 40. Imajući pred očima

ranije spomenuta razmatranja, što da učinimo sa Pavlovom tvrdnjom, koja pripisuje Saulu 40 godina vladavine? Ili je okrugla brojka ili nije! Ako jeste, tada starosti Davida, Saula i Jonatana izgledaju prihvatljivije, ali svaki pokušaj da se utvrdi tačna brojka vladavine bio bi samo spekulacija. Ako nije okrugla brojka, razdoblje je 40 godina tada se mora prihvatiti neprirodan nesklad starosti ako želimo konstruirati hronologiju na tom podatku.

Kasnija hronologija se ne osporava. - U svakom slučaju, bilo kakva razlika mišljenja o trajanju Saulove vladavine, nema posledica na datum kraja ili na datume vladavine Davida i kasnijih kraljeva. Bez obzira koja shema hronologije se primenjuje za kraljevstvo Jude i Izraela, datiranje po sistemu pre Hrista sinhronizirano je u kasnijem razdoblju. Prema tome, skraćivanje Saulove vladavine bi samo pomaklo njegovo stupanje na presto i ostavilo više vremena razdoblju sudija.

Davidova vladavina. - Dužina Davidove vladavine ne dolazi u pitanje. Ovdje 40 nije okrugla brojka, jer je ona zbroj brojke 7 i 33, a postoji i spominjanje događaja u 40-oj godini Davida (1. Dnev. 26,31). Posebnih šest meseci (2. Sam. 5,4.5) ne stvaraju problem. Moguće je, da je ukupna Davidova vladavina, od vremena kad je postao kraljem u Hebronu do njegove smrti, bila tačno 40 godina i 6 meseci. Međutim, nije potrebno da se to pretpostavlja, jer su vladavine starih kraljeva obično računane kalendarskim godinama. ako je jedan umro u bilo koje vreme njegove 40-e kalendarske godine, rečeno je, da je vladao 40 godina, kako ćemo kasnije to objasniti. Mnogo je verovatnije, da je šest meseci bilo "početak" vladavine, ili "nastupna godina" - razmak između njegovog dolaska na presto i prvog dana Nove godine, od koje se računala njegova "prva godina" (ova metoda računanja vladavine kasnije je objašnjena). Ako su Filisteji izašli na Saula u dolini Jwezraelu u običajeno doba, kad "carevi idu na vojsku" (1. Dnev. 20,1), tada se Saulova smrt nakon koje je sledilo Davidovo stupanje na presto u Hebronu, zbila u proljeće, a Davidova prva puna godina vladavine bi

počela oko šest meseci kasnije, u početku godine ujesen.

David određuje Salamuna za kralja. - Pri kraju Davidove vladavine "David star i sit života postavi Salamuna sina svojega carem nad Izraelom" (1. Dnev. 23,1). U ovo vreme on je odredio i slušbenike za službu u hramu i za poslove države Izraela, "za svaki posao Gospodnji i za službu carsku" (26,30). Izgleda da se ovo zbililo "40-e godine carovanja Davidova" (st. 31). U poslednjoj glavi knjige vladavina je skupljena kao sedam godina u Hebronu i trideset i tri godine u Jerusalimu /1. Dnev. 29,27). Iz ovoga bi izašlo, da je Salamun vladao zajedno sa svojim ocem delom 40-e godine, jer da se je zajedničko vladanje proteglo u 41. računalo bi se da je David vladao 41 godinu. Ova 40. godina morala se računati kao Salamunova "nastupna godina" ili "godina početka vladavine".

Salamunove godine od jeseni do jeseni. - Salamunova vladavina daje nam važan ključ za obračunavanje godina vladanja, tj. godine kraljeve vladavine, koje su počinjale ujesen, i to bar u njegovo vreme. U članku o jevrejskom kalendaru objašnjeno je da su Izraelci imali dva početka godine: verska godina je počinjala sa prvim Abibom (Nisanom), u proljeće, a civilna godina sa prvim Etanimom (Tišrijem, primedba 2 na kraju članka) ujusen. Pošto su se meseci uvek brojili od proljeća, civilna je godina uvek počinjala sa sedmim mesecom, sa brojevima od 7 do 12 i 1 do 6. Tako je prvi mesec došao posle sredine civilne godine.

Hram se počeo graditi drugog meseca četvrte godine Salamuna, a završen je osmog meseca njegove jedanaeste godine (1. Car. 6,1.37.38). Imajući u vidu dobro potvrđenu činjenicu da su stari imali običaj računanja uključivo (vidi kasnije), začuđujuće je, da razmak od 4. do 11. godine nije ovdje izražen kao osam godina, ali pošto su dati datumi početka i završetka, treba se pretpostaviti, da računanje nije prema potpunim vladarskim godinama, nego prema godišnjicama, tj. godinama računanim od datuma koji označuje početak

dogadaja, drugog dana drugog meseca. Ako se sedam godina računaju uključivo od drugog meseca 4. godine vladavine, dovršenje hrama pada u 11. godinu vladavine, ako vladarska godina počinje u jesen, a ne, ako počinje u proljeće. Ovo treba prihvatiti kao dokaz da su Salamunove godine vladanja računane od jeseni, verovatno od prvog Tišrija.

Četvrta Salamunova godina kao temelj datuma Izlaska.

- Ovaj podatak o početku građenja hrama "drugog dana, drugog meseca, četvrte godine carovanja svojega" (2. Dnev. 3,2) je važan u odnosu na vreme Izlaska. Prema hronologiji kraljeva upotrebljenoj u ovom komentaru, četrdeseta i poslednja godina Salamunove vladavine bila je 931/30 pre Hrista, računano od jeseni do jeseni. Prema tome, četvrta godina vladavine, 36 godina ranije, bila je 967/66 pre Hrista, također verovatno sa početkom u jesen sa Novom godinom, prvim Tišrijem, sedmim mesecom. Pošto su Jevreji uvek brojili svoje mesece od proljeća, iako je civilna godina počinjala u jesen, drugi mesec, Zif, došao je u proljeće 966. pre Hrista.

Ali ovaj događaj, meseca Zifa, također je datiran "četiristotine osamdesete godine po Izlasku sinova Izraelovih iz zemlje Egipatske" (1. Car. 6,1). Tako imamo sinhronizam između dve skale datiranja - godina vladanja Salamunova i godina od Izlaska. Pošto je oslobođenje iz Egipta usledilo sredinom prvog meseca, prve godine Izlaska, polazak se može staviti 479 godina pre prvog meseca 480. godine, tj. u proljeće 1445. godine pre Hrista. Tako Salamunova vladavina izvedena iz kasnijih vladavina podeljenog kraljevstva, daje datum za Izlazak, ako prihvatimo 480. godinu kao tačnu brojku. Ovo je temelj za datum Izlaska upotrebljen u prvom volumenu ovog komentara.

4. Metode i principi računanja

Pre razmatranja razdoblja podeljenog kraljevstva, posle smrti Salamuna, bit će dobro, da zastanemo u

objašnjavanju metoda upotrebljenih u računanju starih vladavina, te izvjesnih termina i principa, koji će biti upotrebljeni u kasnijem raspravljaju vladanja Izraelskih i Judinih kraljeva.

Hronologija je izgrađena na sinhronizmima. - Kronološki podaci u knjigama o Carevima dati su većinom na dva načina vremenskih podataka upoređujući vladavine dvaju susjednih kraljevstava, Jude i Izraela, tj. 1. "nastupni sinhronizam", ili podaci o stupanju na presto jednog kralja u izvjesnoj godini vladanja suvremenog vladara drugog naroda, i 2. dužinama vladavina. Tipični primer vidi se u izvještaju o stupanju na presto Amazije u Judi u vreme vladavine Joasa nad Izraelom: "Druge godine carovanja Joasova nad Izraelom, zacari se Amazija nad Judom. Bijaše mu 25 godina kad poče carovati, i carova 29 godina u Jerusalimu" (2. Car. 14,1.2).

Kasnije nam se kaže, da je Amazija nadživio Joasa 15 godina (st. 17). Tada dolazi sledeći sinhronizam stupanja na presto, podatak o stupanju na presto sledećeg kralja u Izraelu, Jeroboama II, u vreme vladanja Amazije: "Godine petnaeste carovanja Amazijina nad Judom, zacari se Jeroboam nad Izraelom u Samariji i carova 41 godinu! (st. 23).

Slični sinhronizmi dati su i za druge kraljeve. Pošto je stupanje na presto svakoga sinhronizirano sa godinom vladanja njegovog susjeda, a data je dužina vladanja svakoga od njih, moguće je konstruirati konture hronologije dvaju kraljevstava utemeljene na međusobno povezanom usklađivanju. Treba početi sa grafičkom metodom konstruiranja takvih hronologija, sa dva usporedna stupca godina u obliku dijagrama i na njima označiti dva niza vladavina, Izraela i Jude, tako da 1. stupanje na presto svakog kralja bude usklađeno sa odgovarajućom godinom suvremenog vladara drugog kraljevstva, i 2. zabilježenu dužinu vladavine svakoga od njih. Ako je obrazac ispravan, kraj vladavine svakoga i početak vladavine sledeća doći će u određenu godinu vladavine drugog kraljevstva, kako je zabilježeno u Bibliji.

Ponekad se brojke u Carevima mogu protumačiti samo na jedan način, tada je usklađivanje lako. ali u drugom slučaju, može se dati više tumačenja i različite mogućnosti mogu se isprobati. Ovo je prilično mučna procedura, gde dužine vladavina ne pristaju u shemu, mnogi su smatrali da je tekst pogrešan. Ali se mora imati na umu, da su primenjene različite metode računanja, te da Izrael i Juda nisu neophodno morali upotrebljavati iste sisteme. Da bi radili razumno, potrebno je najpre razumeti metode i principe računanja, koje su mogli upotrijebiti pisci knjiga o Carevima. Da bi ilustrirali vremenske podatke koje smo upravo naveli, u vezi Amazije i njegovih suvremenika, moramo odgovoriti na sledeća pitanja - a to nije tako jednostavno kako to izgleda na prvi pogled.

Kako je pisac računao 15 godina, koje je Amazija proživio posle smrti Joasa?

Ako je Amazija vladao 29 godina, u kojoj godini njegove vladavine je umro?

Što se misli pod njegovom petnaestom godinom?

Kad počinje kraljeva "prva godina"?

Da li se petnaesta godina Amazije u Judi tačno poklapa sa Izraelskom godinom u kojoj je Jeroboam II došao na presto?

Zadaća da se nađu odgovori na ovakva pitanja otežana je činjenicom, što Juda i Izrael nisu primenjivali iste sisteme računanja. U sledećim odsjecima objasniti ćemo opšte principe starog računanja koji objašnjavaju gornja pitanja.

Godine brojane uključivim računanjem. - Kao što smo već ranije naveli, opšta metoda brojanja upotrebljena u Bibliji izgleda da je uključivo računanje, tj. računanje prve i poslednje jedinice vremena u obračunavanju nekog odsjeka. Ovaj način bio je također općenito upotrebljavan od drugih starih naroda, kako to nepogrešivo pokazuju izvori dokumenata. Jedan egipatski natpis, koji govori o smrti jedne sveštenice četvrtog dana dvanaestog meseca iznosi da je njena naslednica stigla petnaestog, "kad je dvanaest dana prošlo". Danas mi bismo rekli, kad bi

dvanaest dana prošlo posle četvrtog, da je šesnaesti. Grci su imali isti uključivu metodu. Oni su je nazivali olimpijadom, ili četirigodišnjim razdobljem između olimpijskih igara, svojim izrazom Pentaeteris, razdoblje od pet godina, te su upotrebljavali i druge slične termine brojaka. Rimljani su također u opštoj upotrebi računali uključivo, imali su "nundinae" (od nonus, deveti), ili "sajmišne dane" svakog devetog dana uključivo, a u stvari svakih osam dana, kako se to vidi iz starih kalendara prema slovima A do H.

Matematičari i astronomi su bili svjesni, da je takvo računanje matematički netačno, ali se ipak upotrebljavalo u običnom govoru, kako je to čak i do danas na Bliskom istoku. Moderni primeri toga na Zapadu su fraze "osam dana" označujući tjedan u nekim europskim jezicima, katolički izraz "oktava" za praznik, u značenju dana koji dolazi tjedan dana posle praznika, zatim muzički intervali kao oktave, terce, kvinte itd, pa čak i neki medicinski termini, izraženi su na taj način. Na pr. "Tercian fivre" u značenju vručice, koja se ponavlja svaki drugi dan.

Ne treba zato biti začuđujuće, kad nalazimo uključujući metod računanja u Bibliji. Najjasniji prikaz za to je dvostruki sinhronizam u 2. Car. 18,9.10. Opsada Samarije trajala je od četvrte do šeste godine Ezechije, što je jednako sa sedmom do devetom godina Ozeja, a ipak se kaže, da je grad uzet "nakon tri godine". U modernoj upotrebi mi bismo kazali dve godine; očito je, biblijski pisac računao uključivo, računajući godine, četiri, pet, i šest kao potpune tri godine.

Jevrejski dječak je bio obrezivan "kad mu bude osam dana" (Post. 17,12), tj. "u osmi dan" (Lev. 12,3). Slično i Luka govori o obrezanju "u osmi dan" ili "kad se navrši osam dana" (Luka 1,59; 2,21). U stvari "kad se navrši osam dana" (ili "na kraju osam dana") ne znači osam punih dana od dana rođenja, nego osam dana uključivo.

Jeroboam II kralj Izraelov nasledio je svog oca Joasa u 15. godini Amazije cara Judina (2. Car. 14,23), a Amazija je "poživio petnaest godina po smrti Joasa, cara Izraelova"

(2. Car. 14,17). Današnji čitaoc će bez razmišljanja dodati 15 na 15, dobivši tako Amazijinu 30. godinu, iako je Amazija vladao samo 29 godina (st. 2). Uključivo računanje je opet najlogičnije objašnjenje, pošto petnaest godina računajući uključivo od 15. godine je 29. godina u kojoj je umro.

Postoje i drugi primeri. Kada je posle smrti Salamunove Roboam primio molbe da olakša porezne terete, kazao je narodu, da dođe "do tri dana" (1. Car, 12,5) i da se vrate po njegovu odluku "do tri dana dođite opet k meni" (2. Dnev. 10,5). Oni su došli "treći dan... kako im bješe kazao car, rekavši: dođite opet k meni do tri dana" (1. Car. 12,12; 2. Dnev. 10,12). Estera je tražila da Jevreji u Suzanu poste i da se mole za nju pre nego izađe pred cara nenajavljena, a tada je ona pristupila kralju "treći dan" (Estera 4,16; 5,1). Očito je razdoblje "od tri dana" završilo trećeg dana, a ne posle navršetka tri dana, kako bismo očekivali. Sve ovo služi da objasni zamišljenu teškoću u odnosu tri dana između razapeća i vaskrsenja Isusovog. Evo tih tekstova:

"za tri dana" dana"	"posle tri dana"	"trećeg
Matej 26,61; 27,40 17,23;27,64	27,63; (12,40, i 3 noći)	16;21;
Marko 14,58	(8,31)	
Luka 9,22; 24,46		24,21;
Ivan 2,19-21 (proveri tekstove)		

Očito je iz ovih tekstova, da "za tri dana", "posle tri dana", pa čak i "tri dana i tri noći" odgovaraju onome što je rečeno "treći dan". Jedan pisac (Matej) upotrebljava sve tri fraze za isto razdoblje. Interval od petka posle podne, do nedelje ujutro je tri dana uključivim računanjem. Pošto je jasno da je ovaj način brojenja bio u opštoj upotrebi u

biblijsko vreme i rasprostranjen u mnogim zemljama, beskorisno je pokušavati razumeti ovo razdoblje kao tri puna dana od po 24 sata, prema današnjem modernom običaju računanja. Čineći tako iskrivljavamo i istorijsku upotrebu i biblijski podatak, te stvaramo teškoće koje ne bi postojale kad bi se uzeo u obzir obični govor i primeri Biblije.

Dužina vladavine jednog kralja. - Isto tako kao što je opšti način izražavanja u primerima da je Noje imao 600 godina u svojoj 600-toj godini, ili dijete osam dana svog osog dana, kao i razdoblje od tri dna ili tri godine, što završava trećeg dana ili treće godine, iako treći dan ili godina još nisu potpuni, tako i vladavina od 25 godina završava u 25. godini.

Za Azu, kralja Jude, kaže se da je vladao 41 godinu. A ipak umro 41. godine (1. Car. 15,9.10; 2. Dnev. 16,13). Zapazimo i kraj Sedecijine vladavine od 11 godina u njegovoj 11. godini (2. Car. 24,18; 25,2-7). Ovo se također jasno vidi iz sinhronizama Jude i Izraela, a bilo je uobičajeno u Vavilonu i Egiptu, kako to otkrivaju eokumenti koje su arheolozi otkrili.

Ovo je slično uključivom računanju, iako dužina jedne vladavine nije uvek izražena uključivim računanjem. Postojale su dve metode brojenja godina vladanja, jedna od njih je odbacila uključivo brojenje i tako zadržala ukupni broj godina tačnim, kako ćemo kasnije objasniti. Ali sistem obračunavanja godina vladanja nije bio u opštoj narodnoj upotrebi. Bio je to naročiti oblik kalendarskog računanja.

Godine vladanja su kalendarske godine. - Kad su stari datirali događaje u nekoj izvjesnoj godini vladavine nekog kralja, upotrebljavali su kalendarsku formulu. Njih nije zanimalo kako dugo je taj vladar na prestolu do tog događaja, nego su upotrebljavali broj godina vladanja kao regularnu oznaku za tu kalendarsku godinu. Ovo je bio opšti metod utvrđivanja godine, jer oni nisu imali dugačke ere, kao što su "pre Hrista" i "posle Hrista". Prema tome, se godina vladanja poklapala sa civilnom godinom i

počinjala je sa Novom godinom. Razni narodi imali su razne kalendare i različite Nove godine, ali sistem brojanja godina vladanja u skladu sa svojim kalendarskim godinama bio je u upotrebi u Vaviloniji, Asiriji i Egiptu, kao i kod Jevreja. Izgleda da je bio prihvaćen na cijelom starom Bliskom istoku.

Iako su godine vladanja nekog kralja bile izjednačene sa potpunim kalendarskim godinama, prva i poslednja bi bile nepotpune, ukoliko se ne bi dogodilo, da dođe na presto na Novu godinu i da umre na godišnjicu svog stupanja na presto. Zbog toga je bilo potrebno usklađivanje, kao i izravnaje za što su postojale dve metode, koje ćemo opisati u sledećim odsjecima.

Metoda računanja godina vladavine prema "Nastupnoj godini". - Ako je kralj A umro u svojoj 35-oj godini, a nasledio ga kralj B, svi dokumenti napisani u prvom delu godine do smrti kralja A, bili bi datirani sa tim i tim danom i mesecom, 35-te godine kralja A, ali kroz ostatak godine oni bi nosili datum i ime njegova naslednika kralja B, a prva Nova godina bi najavila ulazak u Novu vladarsku godinu kralja B. Razlika između dve metode iskrsava u vezi dela godine između stupanja na presto i sledeće Nove godine.

U Vaviloniji bi na pr. ova nepotpuna godina bila nazvana "godina početka vladanja" kralja B, koja je danas poznata kao "nastupna godina", a puna kalendarska godina, koja bi počela sledećom Novom godinom (prvim Nisanom) brojila se prvom godinom njegove vladavine. Tako bi u nizu vladavina posle 35-te godine kralja A došla prva godina kralja B. Ovo računanje se naziva metodom "nastupne godine", jer je razmak od stupanja na presto do kraja te kalendarske godine nazvan "nastupnom godinom" i nije brojen. Ova metoda je kadkada nazvana i "post datiranje", pošto je početak prve godine bio odložen sve do prvog dana sledeće kalendarske godine posle stupanja na presto.

Metod računanja godina vladavine bez "nastupne godine". Prema drugom načinu računanja, upotrebljenom

u svoje vreme u Egiptu, novi je kralj počeo datiranje svojih dokumenata prema svojoj prvoj godini čim je stupio na presto, te je godina, koja je počela sa sledećom Novom godinom (prvi Tot u Egiptu) bila nazvana druga godina. Tako je ista godina koja je počela kao 35. godina kralja A, bila i prva godina kralja B, a 35-oj godini kralja A sledila je odmah druga godina kralja B, a ne prva. Ovo ima za posledicu preklapanje jedne godine u obračunavanju niza vladavina. Takvo računanje dodaje po jednu godinu za svaku vladavinu jer je ono isto što i uključivo računanje, brojeći i prvi u poslednju godinu svake vladavine, dok je u stvari prva godina svakog kralja preostali dio poslednje godine njegova prethodnika. Pošto ne postoji razdoblje nazvano "nastupnom godinom" pre prve godine, ova je metoda nazvana "bez nastupne godine", ili ante datiranje.

U knjigama o Carevima upotrebljena su oba sistema. - Obje ove metode dobro su dokumentirane starim egipatskim i vavilonskim izvještajima. Upotreba datiranja godina vladanja pokazana je u Bibliji brojnim formulama datuma. Na pr. Jerusaleim je bio opsjednut desetog dana desetog meseca devete godine Sedecijine vladavine (2. Car. 25,1), i "sedmoga dana, petoga meseca, devetnaeste godine carovanja Navuhodonosora" (st. 8). Nabuzardan je došao i spalio hram. Nema ništa što bi ukazivalo na to koji je sistem obračunavanja ovdje upotrebljen. Ali izvjesni sinhronizmi u knjizi o Carevima, koji upoređuju neku godinu nekog kralja Judinog sa izvjesnom godinom nekog kralja Izraela, izgleda da ukazuju na zaključak, da su oba jevrejska kraljevstva upotrebljavala oba sistema u različito doba. U vreme podele, posle Salamunove smrti, izgleda da je Juda upotrebljavao metodu nastupne godine, a Izrael metodu bez nastupne godine.

Da bismo prikazali ukratko razlike između ova dva metoda računanja vladavine, vratimo se zamišljenom kralju A, koji umire u svojoj 35-oj godini, a nasljeđuje ga kralj B. Jedan će dijagram ilustrirati različite posledice ove dve metode brojenja godina vladavine kralja B, kao i datiranje događaja prema godinama vladanja, kao i

ukupni broj godina vladanja kralja B i sledećih kraljeva.

SKICA!!!!!!!!!!!!!!!!!! SDABC sv. 2. str. 139.

Ilustracija postdatiranja i antidatiranja

Šest paragrafa koji slede dati će rezultate.

1. Sistem "Nastupne godine" (gore) čini da posle kraja godine u kojoj jedan kralj umire a drugi stupa na presto, Nova godina otpočinje sa prvom godinom vladanja novog kralja.

2. Prema drugom sistemu (dolje) godinu smrti starog i stupanja na presto novog sledi druga godina novog kralja itd.

Prema tome sledi, kako to dijagram pokazuje, ovo:

3. Na pr. druga godina nekog kralja će doći godinu dana kasnije ako upotrebljava postdatiranje, nego što bi došla, ako upotrebljava antedatiranje.

4. Ako dva pisara, upotrebljavaju dve različite metode, da datiraju jedan te isti događaj (vidi dijagram za događaj), tada će pisar koji upotrebljava gornji sistem dati broj koji je za jedan niži od drugoga.

5. Brojevi godina zabilježeni kao dužina vladanja su manji za jedan, ako se upotrebljava metoda nastupne godine.

6. U nizu vladavina, će zbroj godina vladanja, ako se računa prema sistemu nastupne godine, sačuvati ispravni zbroj proteklih godina, dok će sistem antidatiranja dodati po jednu godinu svakoj vladavini i tako dati zbroj veći nego što je u stvari.

Godina od proljeća i jeseni. - Objašnjeno je već, da su Jevreji imali dva računanja godina, tj. brojenje meseci od proljeća (Nisan) u vezi niza religioznih praznika, u vreme Izlaska, i starije računanje godine od jeseni (Tišrija), koje je zadržano kao civilna godina. Postoje dokazi u Bibliji, da je Salamun brojio godine svoje vladavine od jeseni, i da je Juda nastavio tom praksom. Izvještaj ne kaže ništa, da li su severni kraljevi Izraela brojali godine vladanja od

proljeća ili jeseni, ali postoje indikacije iz nekih sinhronizama knjige o Carevima, da je Izrael upotrebljavao godinu koja je počinjala u proljeće.

Prema tome, kad je nastupna godina nekog Judinog kralja sinhronizirana sa izvjesnom godinom nekog kralja u Izraelu, (prema judinom sistemu brojanja), to će značiti, da poslednjih šest meseci Judine godine preklapaju prvih šest meseci izraelske odgovarajuće godine, ili obrnuto. Ovo upoređenje varira kroz različite vladavine prema datumu stupanja na presto. ako je stupanje na presto usledilo u ljeto, tada je Judina vladarska godina došla šest meseci ranije od odgovarajuće Izraelove godine, pošto Judina jesenska Nova godina (prvi Tišri) dolazi prva u novoj vladavini, dok Izraelova sledeća kalendarska godina počinje prvog Nisana sledećeg proljeća. Ako međutim kralj dođe na presto u zimi, prva Nova godina posle njegovog stupanja na presto je ona prvog Nisana u Izraelu, te prema tome njegova godina vladanja računana prema Izraelskom računanju počinje šest meseci pre Judine, koja traje od jeseni do jeseni.

Dva načina kontruiranja hronologije kraljeva. - Onaj koji ima na umu ove principe starog računanja u vezi sa hronologijom ovog razdoblja treba ih primeniti na problem u izradi probne hronologije kraljeva Izraela i Jude iz Biblijskih podataka. Ali postoje različita tumačenja o sinhronizmima, i mnoge teškoće. Pošto izgleda da sinhronizmi između dva kraljevstva često idu u raskorak sa podacima o dužinama vladavina, mnogi su istraživači Starog zaveta došli do zaključka, da ove teškoće ukazuju da su brojke u izvještajima samo kasniji dodaci tekstu, većinom pogrešni, te stoga od male ili nikakve vrijednosti za hronologiju. Ustvari, kad se razumije njihova prava priroda, oni su začuđujuće skladni.

Te dve linije se moraju uskladiti pretpostavljajući ili izvjesne godine suvladarstva oca i sina, ili izvjesne interegnume, te pored toga dozvoljavajući primenu različitih načina obračunavanja godina. Ako vladavine nisu zajedno usklađene, ako se to ne može učiniti, ukoliko

Juda računa sistemom nastupnih godina, a Izrael beznastupnih godina, može se pretpostaviti, da je ovo bio način na koji su odnosna kraljevstva obračunavala svoje vladanje i doba. Te ako se cijeli niz vladavina može na taj način i prema tome sistemu protumačiti, tada je verovatnost u ispravnost takvog računanja potvrđena.

Duga hronologija nasuprot kratke. - Naizmjenične metode izravnavanja razlike ukupnih dužina vladavine Izraela i Jude dali su dva tipa kronološke sheme tog razdoblja. Kad sinhronizmi zahtijevaju s jedne strane suvladarstvo, ili interegnum s druge strane, tad se češće upotrebljava prvo, a rezultat je kratka hronologija razdoblja. Međutim, ako se primenjuje drugo, tj. interegnumi, tada se to naziva dugom hronologijom. Prednosti bilo koje metode određuju se prema stepenu u kojem shema usklađuje sve poznate biblijske i vanbiblijske činjenice. Čak i između predmeta kad izvjesni nizovi vladavina počinju zajedno i tako završavaju, u oba kraljevstva (kao između smrti Salamunove, kad su se kraljevstva najpre razdelila i ubistva vladara Jude i Izraela u vreme Jehuva), zabilježeni ukupni brojevi vladanja se ne slažu, a u razdoblju posle Jehuva neslaganje se još više povećava. Ne postoji način izravnavanja kasnijih linija dvaju kraljevstava, ukoliko ne pretpostavimo, da su se ili u dužoj liniji zbilila preklapanja vladavina, ili u kratkoj praznine između nekih vladavina. U prvom slučaju mora da su bile prilike kad je naslednik stupio na presto uz svoga oca pre njegove smrti, a broj godina zabilježen sinu uključuje i godine njegovog suvladarstva, kao i njegove samostalne vladavine. Tako ukupna dužina svih vladavina nadmašuje za nekoliko godina stvarno vreme koje je prošlo. U drugom slučaju, u kraćoj liniji mora da je bilo povremenih interegnuma, kad je zbog ovog ili onog razloga iznenadna smrt kralja donjela pometnje u stupanju na presto njegova naslednika. Ako se takva razdoblja bezkralja nisu unjela u brojke date za uzastopne vladavine, tada vreme koje je prošlo nadmašuje vreme koje izvještaj pokazuje. Moramo pretpostaviti jedno ili

drugo: ili se duža linija mora skratiti pod pretpostavkom suvladarstva, ili kraća linija produžiti pod pretpostavkom interegnuma, ili možda primeniti oba postupka.

Naglašeno je, da se bitni kronološki podaci za svaku vladavinu sastoje od dve vrste: 1. sinhronizma koji određuje početak vladavine u izvjesnoj godini vladara drugog jevrejskog kraljevstva, i 2. dužine vladavine. Kad god se u nekom naročitom slučaju ovo sukobljava sa drugim vladavinama, objašnjenje može biti jedino, da je postojalo suvladarstvo ili interegnum, koji nisu spomenuti u izvještaju. U koliko nema nešto u samom tekstu što bi ukazivalo na političku situaciju tog vremena ne psotoje opravdani razosi za pretpostavku jednog ili drugog. Prihvatiti treba rješenje koje donosi harmoniju među sinhronizme. Ovaj način usklađivanja ne odbacuje biblijske podatke, on ih jednostavno objašnjava pretpostavljajući da izvještaj ne daje sve pojedinosti. Takva procedura zavisi o različitim mišljenjima koje je rješenje verovatnije.

Izbor između suvladarstva i interegnuma, tj. između preklopljenih vladavina ili praznina između vladavina zahtijeva duži ili kraći period jevrejskih vladavina. Pošto nema neslaganja sa krajem niza u vreme Navuhodonosora, prava razlika leži u stavljanju početka kraljevstava ranije ili kasnije.

Argumenti za i protiv duge hronologije. - Kronolozi ranijeg doba pretpostavljali su dugačku hronologiju kraćoj. Oni koji grade na takvoj hronologiji zasnovanoj na interegnumima, iznose sledeće razloge: 1. pošto su navedena neka suvladarstva (na pr. Ozija Jotam), ne smiju se pretpostavljati druga u odsustvu dokaza u tekstu; 2. sinhronizmima na izvjesnim mestimma ukazano je na interegnume, na pr. Jeroboam II - Zaharija, Faceja - Ozeje 3. takvo postavljanje je sravnjeno sinhronizmima između dve jevrejske linije kao na pr. kad vladavina Ozije preklapa vladavine šestorice Izraelskih kraljeva i više izmjena dinastija; 4. takav sistem može se uskladiti sa suvremenim kraljevima okolnih naroda, ako se prihvati

asirska hronologija; 5. ni jedan sistem kratke hronologije do sada objavljen nije uspeo da uskladi svaki biblijski sinhronizam kako je dat u tekstu.

Primedbe protiv ovog sistema sumiraju branioci kratke hronologije ovako: 1. tumačenja zahtjeva sinhronizama su otvorena za različita mišljenja; 2. interregnumi su mnogo manje verovatni nego li suvladarstva jer u svakom nemiru, koji lomi naslednu liniju verovatno postoji najmanje jedan jaki vođa, koji se može proglasiti gospodarem situacije, pa čak iako je bilo odlaganja, uspešni naslednik bi verovatno tvrdio da je cijeli period njegova vladavina (primedba br. 4); 3. duža hronologija uključuje interregnume u slučajevima, kad ne postoji promjena dinastije, te suvladarstva na koja tekst direktno ne ukazuje, nego su izvedena teoretski iz sinhronizama; 4. čitav sistem nije u skladu sa asirskom hronologijom, za koju se općenito smatra da je astronomski utvrđena (primedba br. 3).

Argumenti za i protiv kratke hronologije. - Branioci kratke hronologije zasnivaju svoje ispravke na suvladarstvima, za koja smatraju da su bila mnogo verovatnija nego li interregnumi, te kao i dokaze u prilog toga iznose praksu u više starih naroda. Oni tvrde: 1. Kratka je hronologija verodostojnija; 2. nema bitnih teškoća u takvom tumačenju sinhronizama i dužina vladavina; 3. kratka je hronologija neophodna da bi se uskladili sinhronizmi između dva jevrejska kralja i asirskih kraljeva datiranih prema asirskim limmu (ili eponim) listama, koje su pretežno naučnici prihvatili kao kronološki utvrđene.

S druge strane se tvrdi: 1. kratka hronologija izgleda potpuno podložna današnjem tumačenju asirske hronologije, te zavisi o jednom između mnogih izjednačivanja jedne jedine eklipss????????????, te prema tome nije tako potpuno sigurna kako izgleda; 2. rekonstrukcije koje daje, traže ili mnogo revizija biblijskih brojki, ili mnogo zamršenih preklapanja i popravljanja ako se zadrže dati podaci; 3. interregnumi se ne bi trebali

odbaciti jednostavno zbog toga što nisu spomenuti; 4. ni jedna kratka hronologija do sada iznešena nije mogla upotrijebiti sve podatke teksta bez popravljivanja ili ispuštanja.

Razlika između ove dve hronologije. - I kratka i duga hronologija mogu se izraditi na papiru, tj. za dve linije jevrejskih kraljeva. Ali usklađivanje sa datiranjem "pre Hrista" prema asirskoj hronologiji koja je danas prihvaćena, moguće je samo sa kratkom hronologijom, pa i tada je potrebno nekoliko ispravki. Razlika između datiranja duge i kratke sheme kraljeva je svega oko 50 godina na početku dvaju kraljevstava, a oba se sistema slažu sa godinom ili dve u poslednjim datumima za Judu, gde je vladavina Navuhodonosora sigurno utvrđena nizom astronomskih podataka. Osnovna razlika u načinu je što duga hronologija kraljeva odbacuje uporedno utvrđenu asirsku hronologiju, dok kratka hronologija čini napor da se uskladi s njom. O dužoj hronologiji se obično misli da je iznešena u biblijskim bilješkama na margini (koje je izveo Usher) ili na jednom ili dva druga slična sistema. Kratka hronologija zasnovana je na brojnim različitim sistemima, zasnovanim na ponekad suprotnim tumačenjima ponekad istog datuma.

Kratki sistem baziran na asirskoj hronologiji. - Pišući 300 godina ranije, Usher nije imao uvida u obilje dokumenata hronologije tog razdoblja. On je imao Ptolomejev kanon, ali je i njega odbacio kad je dao prednost datumima grčkih istoričara klasičnog doba. Ne uzimajući u obzir njegovo samovoljno stavljanje završetka Salamunovog hrama 1000 godina pre Kristovog rođenja (1004. god. pre Hrista), on daje 4004 godina od stvaranja, njegova hronologija jevrejskih kraljeva bila je uglavnom zasnovana na približnom računu, jer asirski dokumenti još nisu otkriveni. Oni koji su prihvatili njegov sistem bavili su se samo unutrašnjom harmonijom datuma za dva jevrejska kraljevstva. Dugačka hronologija postala je poznata kao "biblijska hronologija, te su mnogi čitaoci engleske biblije smatrali rubne podatke, koje je dodao Usher, skoro kao

dio nadahnutog teksta. Zatim je došlo otkrivanje i dešifriranje dokumenata pisanih klinastim pismom. Obilje vavilonskih i asirskih dokumenata dali su kronološke podatke za razdoblje u kome su postojale jevrejske monarhije, ali je postalo jasno, da se novi podaci ne poklapaju sa dugom hronologijom.

Posledica je bila podela mišljenja. Neki od ranijih autoriteta držali su da asirski izvještaji, nepotpuni za neka razdoblja, imaju praznine u kronološkim listama, koje ne daju sinhronizme asirskih i jevrejskih vladara. Neki od njih kažu da je i asirska i "biblijska" hronologija tačna, ali su imena u asirskim izvještajima prevedena kao biblijskih kraljeva kao što su Ahab i Manahem pogrešne identifikacije (primedba br. 5). S druge strane, vršeni su pokušaji da se izradi kraća jevrejska hronologija koja bi se uskladila sa novim asirskim podacima. Mnogi istraživači Starog zaveta odbacili su zadatak kao beznadan i proglasili biblijske podatke pogrešnima. Oni su se razočarali i u unutrašnju harmoniju biblijskih sinhronizama i vanjski sklad tih podataka sa asirskom hronologijom.

Kasnije su izrađeni mnogi sistemi u pokušaju da se konstruira kratka hronologija koja bi se uskladila sa prihvaćenim datiranjem klinastih dokumenata. Neki su odbacili biblijske sinhronizme i pokušali zadržati brojke za dužine vladavina, dok su drugi činili suprotno. Pošto je većina od njih slobodno popravljala biblijske brojke, da bi ih uskladila pod pretpostavkom da su se brojevi mijenjali u prepisivanju, njihovi su rezultati bili prema tome različiti u odnosu na vezane revizije brojaka.

Ovaj komentar upotrebljava pokusnu hronologiju. - Kao što je već naglašeno, duga hronologija zahtijeva reviziju asirskih podataka, ali razlozi za tu reviziju izgledaju neosnovani u svjetlu današnjih podataka. S druge strane, kratka hronologija nudi ne samo unutrašnju harmoniju između skoro svih biblijskih vremenskih podataka za ovo razdoblje, nego i vanjsku harmoniju između jevrejske i vanbiblijske hronologije. Zato ovaj komentar primenjuje oblik kratke hronologije, sistem zasnovan na najnovijim

istraživanjima da se datumi pripisu pravim vladavinama. Međutim, svaka diskusija za datiranje ovih vladavina po sistemu pre Hrista biti će odložena do objašnjenja četiri pretpostavki proizvedenih iz pokusnog usklađivanja vladavina.

Većina kronoloških principa upotrebljenih u ovim hipotezama upotrebljavaju se decenijima, i to u različitim kombinacijama, različitih pisaca o kratkoj hronologiji. Ali ni jedan nije do danas uspeo uskladiti ih na takav način, da stvori tačnu kronološku shemu kraljeva koja bi potpuno uskladila i biblijske brojke i asirske podatke. Zato su mnogi pisci popravljali ili sinhronizme stupanja na presto, ili dužine vladavina ili oboje. Vrijednost naročitih kombinacija ovih principa u četiri temeljne hipoteze navedene dolje je da je sistem vladavina konstruiran na njima uspeo uskladiti skoro sve biblijske tekstove, a to je rezultat koji nije uspeo ni jednoj drugoj shemi kratke hronologije. Sinhronizmi između dva kraljevstva i dužina vladavine svakog kralja korisni su prema ovim četirim osnovnim hipotezama.

1. U kraljevstvu Jude su se godine vladavine kralja računala sa početkom ujesen (verovatno prema civilnom kalendaru, koji je počinjao sa prvim Tižrijem), dok su se u isto vreme u kraljevstvu Izraela godine vladanja računale godinom od proljeća do proljeća (verovatno sa prvim Nisanom).

2. Izrael je počeo sa upotrebom sistema bez nastupne godine pri podeli kraljevstva, posle smrti Salamunove, ali se kasnije služio sistemom nastupne godine, dok je Juda s druge strane počeo sa sistemom nastupne godine, promijenio kasnije u sistem bez nastupne godine, a kasnije se vratio na početnu metodu.

3. Pisci obiju kraljevstava, bilježeći stupanje na presto svojih kraljeva, u izvjesnim godinama vladavine kraljeva drugog kraljevstva izgleda da su brojili godine susjednog kralja sistemom obračunavanja (nastupne ili bez nastupne godine), koji je bio u upotrebi u njihovoj vlastitoj zemlji, a ne prema onom koji je bio u upotrebi u susjednom

kraljevstvu.

4. U oba kraljevstva su suvladarstva bila češća, dok nema ukazivanja na interegnume.

S izuzetkom vladarske godine Judine od jeseni do jeseni, za što postoji direktni biblijski dokaz, sve ove hipoteze nastale su eksperimentalnim putem. Kad se na ovom temelju izradi kratka hronologija za ovo razdoblje, tada se sinhronizmi godina obiju kraljevstava skoro potpuno slažu, prelazeći teškoće koje iskršavaju prema drugim hronologijama. Ovi rezultati ne odbacuju mogućnost da netko u budućnosti ne može otkriti potpunu shemu vladavina prema drugom sistemu, ali do danas četiri hipoteze koje smo naveli izgleda da daju najkorisniji i najbolji temelj za rekonstrukciju starog računanja ovih vladavina.

5. Odnosi vladavina u podijeljenom kraljevstvu

Biblijski podaci za vladavine. - Od Salamunove smrti, kad su se odelila kraljevstva Jude i Izraela, knjiga o Carevima pretstavlja svakog kralja Izraela i Jude utvrđenom formulom, u kojoj je godina njegovog stupanja na presto sinhronizirana odgovarajućom mgodinom suvremenika u drugom jevrejskom kraljevstvu, nakon čega sledi dužina njegove vladavine i - kao što je to slučaj naročito u Judi - starost kralja u vreme stupanja na presto. Na pr. "Godine dvadesetsedme carovanja Jeroboamova (II) nad Izraelom, zacari se Azarija sin Amazijin nad Judom. Bješe mu 16 godina kad se zacari i carova 52 godine u Jerusalimu" (2. Car. 15,1.2).

Sledeća tablica kraljeva složena je prema redu prema kojem su navedeni u knjigama o Carevima, te daje doba stupanja na presto i dužine vladavine. Za pokusno upoređenje sa datumima "pre Hrista" vidi str. 141.

BIBLIJSKI PODACI ZA VLADAVINE JUDE I IZRAELA

VLADAR	KRALJE VSTVO	NASTUPNI SINHONIZ		GOD	VLADAVI NE
--------	-----------------	----------------------	--	-----	---------------

		AM			

(VIDI U IZVORNIKU...)

Teškoće usklađivanja vladavina. - Sa svim ovim podacima izgledalo bi, da je konstrukcija tačne hronologije razdoblja kraljeva laki zadatak. Ali često je stupanje na presto jednog kralja, datirano u naročitoj godini drugoga u neskladu sa podatkom o dužini njegove vladavine. Različiti pokušaji su učinjeni da bi se uskladile vladavine i da se riješe teškoće, tako da su nastale mnoge revizije podataka, jer ih je svaki prilagođavao svojoj teoriji, odbacujući pojedinosti biblijskih izvještaja, tako da je u najviše slučajeva nastao niz pretpostavki, a ne sistematska hronologija zasnovana na obilju materijala.

Nedavna proučavanja kronoloških metoda raznih starih naroda izvedena iz bogatstva arheoloških dokumenata, datiranih prema starim kalendarima, pokazala su, da se datumi u knjigama o Carevima mogu uklopiti u prihvatljivu hronologiju bez drastičnih popravljavanja. Kad su iz biblijskih podataka postignuti i utvrđeni osnovni principi za ove sinhronizme i primenjeni na problem, nestale su čmnoge zamišljene teškoće. Pošto smo pregledali (u članku 4) opšte principe i metode računanja vladavine i njihove specifične primene na jevrejske kraljeve, bit će sledeći korak objašnjenje nekih glavnih točaka skice razdoblja o kojem proučavamo. Naravno, nećemo pokušati da na ovom mestu dajemo detaljnu analizu svih vladavina.

U sledećim odsjecima objasniti ćemo četiri opšte hipoteze koje smo ranije naveli.

Judina godina počinje ujesen a Izraelova u proljeće. - U Bibliji postoje dokazi da su Judini kraljevi računali svoje godine vladanja od jeseni - verovatno prvog Tišrija - ne samo u vreme Salamuna, nego i u vreme Jozije. U vreme popravljavanja hrama, 18. godine Jozijine vladavine, našli su

radnici prepis knjige zakona. Posle čitanja role kralj je uveo veliku reformu i slavio veliku Pashu, kakva se nikada nije slavila u istoriji podeljenog kraljevstva. Sada pasha dolazi 14. Nisana, prvog meseca religiozne godine, koja počinje u proljeće. Ali u ovom slučaju i početak popravljavanja hrama i velika pasha zbili su se 18. godine (2. Car. 22,3.5; 23,23). Pošto je jasno da se svi događaji opisani u ova dva poglavlja nisu mogli odigrati u prva dva tjedna godine, očito 18. godina nije počela sa Nisanom. Juda je morao upotrebljavati civilni kalendar, čija je godina počinjala sa Tišrijem. Računanje od jeseni dozvolilo je šest meseci vremena za događaje tih dviju poglavlja.

Ove primedbe su čmnogi naučnici priznavali kao dokaz da je vladarska godina u Judi počinjala ujesen. Pošto postoji dokaz za ovakvo računanje u vreme Salamuna, i opet u vreme Jozije, nema razoga sumnjati, da se godina nije ovako obračunavala kroz cijelu istoriju Jude. Zanimljivo je spomenuti, da se sinhronizmi između vladavina severnog i južnog kraljevstva mogu uskladiti na temelju takvog računanja za Judu, dok nastaju izvjesne teškoće, ako pokušamo primeniti godinu od proljeća do proljeća za Judu.

S druge strane, iako nema dokaza u biblijskom tekstu, sinhronizmi između vladavina dvaju kraljevstva, izgleda da ukazuju na to, da je Izrael upotrebljavao godinu, koja je počinjala u proljeće. Mnogi naučnici koji su računali ove vladavine različitim metodama, pretpostavili su, da brojna očita neslaganja u sinhronizmima dolaze iz pogrešaka biblijskog teksta i zato ne veruju da je moguće izravnjanje ili ne pokušavaju da ga pronađu. Pošto upotreba godine koja počinje u proljeće u Izraelu pored godine koja počinje ujesen u Judi, otklanja mnoga razilaženja, najverovatniji je ovaj način računanja vladavina. Dok netko ne pronaže bolju shemu zasnovanu na drugom principu, pretpostavljamo da je ovaj način najbolji, pošto najbolje deluje.

Mogući razlog za godinu koja počinje u proljeće u

Izraelu nalazi se u tome, što je Jeroboam, osnivač severnog kraljevstva, bio politički izbjeglica u Egiptu, te je mogao biti pod uticajem egipatske godine, koja je u vreme Jeroboama počinjala u proljeće. On je možda izabrao Novu godinu u proljeće umesto prvog Tišrija ujesen, samo da bi se razlikovao od Jude, isto kao što je i ustanovio novo sveštenstvo, i uveo praznik osmog meseca, umesto starog praznika sedmog meseca (1. Car. 12,30-33).

Nastupna godina i sistem bez nastupne godine. - U sinhronizmima je pronađeno da je u prvim godinama podeljenog kraljevstva Juda upotrebljavao sistem nastupne godine, a Izrael sistem bez nastupne godine u računanju vladavina svojih kraljeva.

Roboam i Jeroboam su počeli svoju vladavinu približno zajedno posle smrti Samuela, a Ahazija u Judi i Joram u Izraelu umrli su u isto vreme kad je Jehuv zavladao severnim kraljevstvom. Prema tome, vladavine kroz ovo razdoblje moraju dati jednaki zbir za oba kraljevstva, ali je zbir godina ovih vladavina u Izraelu veći nego li u Judi. Ako se zbir ispituje vladavinu po vladavinu od početka, vidjet će se da se razlika povećava za po jednu godinu kod svakog kralja. ovo treba napisati tome, što je u Izraelu godina smrti svakoga kralja nosila dva broja: bila je poslednja pokojnog, a prva novog kralja, dok je u Judi prva godina svake vladavine bila ona koja je sledila smrti prvog vladara, tj. ako je Izrael upotrebljavao sistem bez nastupne godine, Juda je upotrebljavao sistem nastupne godine.

Da je ovo tačno, može se pokazati iz pojedinih slučajeva. Dok je Jeroboam u Izraelu vladao 22 godine, bila su na prestolu u Judi tri kralja: Roboam 17 godina, Abijam tri godine i Aza do svoje druge godine. Pravi odnos između ovih vladavina je komplikiraniji, ali se iz ovih brojaka vidi, da se one ne preklapaju za po jednu godinu za svaku vladavinu: 17 godina Roboama, tri godine Abijama i dve godine Aze u Judi daju ukupno 22 godine Jeroboama u Izraelu. U dijagramu je pokazano da sistem

nastupnih godina daje ispravan zbir niza vladavina. Da je Juda upotrebljavao sistem bez nastupne godine, računajući poslednju godinu svakog kralja kao prvu sledećeg, tada bi razdoblje od 17, 3 i 2 godine pokrio samo 20 godina od u stvari prošlih 22. U stvari je druga godina Azina zabilježena kao godina početka vladavine koja je sledila iza Jeroboamovih 22 godine. Juda je očito upotrebljavao računanje sistemom nastupne godine, tako da je 17. godini Roboama sledila prva Abijamova, a 3-oj Abijamovoj, prva Azina itd.

Isto je tako očito, da je Izrael upotrebljavao drugi sistem. U vreme duge vladavine Aze nad Judom, više je kraljeva u Izraelu došlo na presto, u drugoj, trećoj, dvadesetšestoj, dvadesetsedmoj godini njegove vladavine. Razlike između ovih godina vladanja vodile bi do pretpostavke, kraćih vladavina, tj. 1, 23, 1 itd. Ali izvještaj kaže: Nadab dve godine. Baza 24 godine, Ela 2 godine itd. Ovdje je sigurno preklapanje - računanje godine stupanja na presto kao prve godine daje svakoj vladavini jednu godinu više. Nadabove dve godine neophodno su sinhronizirane sa Azinom drugom i trećom, Bazine 24 sa Ahzinom trećom do dvadesetšestom uključivo. Kasnije nalazimo istu stvar: Amrijevih 12 godina između 27. i 38. Azije i Ohozijinih 2 godine u 17. i 18. godini Jozafata.

Na ovoj pretpostavci tj. da Juda računa jednim a Izrael drugim sistemom, obje su linije usklađene.

Kasnije promjene uračunanju nastupnih godina. - Ovaj sistem izgleda da je bio stalno upotrebljavan u prvim vremenima knjiga o Carevima. Tada dolazi vreme, kada sinhronizmi ne stoje u skladu sa zabilježenim dužinama vladavina, ako se ne pretpostavi da su kraljevi Jude počeli računanje svojih godina prema Izraelskom sistemu bez nastupnih godina. Ako se pretpostavi ta promjena, tada podaci opet harmoniziraju.????????? Ova se promjena mogla zbiti sa stupanjem na presto Jorama u Judi, posle smrti Jozafata, ili možda u vreme tiranije Atalijine. Neki misle da je ona uvela promjenu i računala godine Jorama

na taj način u službenim izvještajima. Staro i novo računanje te vladavine može dati objašnjenje na prvi pogled suprotnih izvještaja o stupanju na presto Ohozije u Judi u 11. i 12. godini Jorama u Izraelu (2. Car. 9,25; 9,29). Pretpostavljena kontradikcija iščezava, ako pretpostavimo, da se oba izvještaja odnose na jednu godinu, prema starijem računanju bila je to jedanaesta godina, dok je prema novom računanju sistemom bez nastupne godine to bila dvanaesta godina. Uzrok takve promjene je nepoznat, ali se logično može pripisati uticaju Izraela. Zanimljivo je spomenuti, da je Joram, čija je vladavina izgleda uvela promjenu, bio oženjen Atalijom kćerkom Ahaba i Jezabele iz Izraela.

Pola veka kasnije sinhronizmi zahtijevaju drugu promjenu. U to vreme oni ukazuju na prihvaćanje sistema nastupne godine u severnom kraljevstvu, prilikom stupanja na presto Joasa, u 37. godini Joasa u Judi, a zatim i povratak Jude na isti sistem prilikom Joasove smrti i stupanja Amazije na presto. nema ništa što bi na to ukazivalo, osim međusobne veze vladavina, koje se mogu isladiti prema sinhronizmima, ali verovatni uzrok može biti u sve većem uticaju Asirije, u kojoj se primenjivao sistem nastupne godine.

Svaki pisar upotrebljava svoj nacionalni sistem računanja vladavina. - Izgleda da sinhronizmi ukazuju ovo: kad je stupanje na presto nekog kralja Jude zabilježeno u knjizi o Carevima, verovatno kako se javlja u službenim izvještajima Jude, ono je datirano u terminima judinog sistema brojenja godina vladanja. To znači, kad je stupanje datirano u nekoj godini suvremenog kralja u Izraelu, tada je odina vladanja Izraelskog kralja označena po sistemu računanja upotrebljavanom u Judi, čak i ako je različito od brojanja upotrebljavanog u Izraelu. Na osnovu ovoga je ponekad broj neke godine niži od onoga u Izraelu, na pr. stupanje na presto Nadaba u Izraelu "druge godine Aze" u Judi, zbililo se kako bi Nadab nazvao, u Azinoj drugoj godini, ali je Aza zvao tu godinu svojom prvom godinom, jer godina sa brojem jedan u sistemu

nastupnih godina nosi broj dva u sistemu bez nastupnih godina. ova razlika naravno iščezava u vreme kad su oba kraljevstva izgleda upotrebljavala isti sistem.

Moglo bi se očekivati, da će jedan pisar upotrebljavati svoju vlastitu kalendarsku godinu da zabilježi godine stranog kralja, zbog toga ovakvo popravljjanje nije začuđujuće. Ali isto bi se tako moglo očekivati, da počinje godine vladavine stranog kralja brojati prema njegovoj vlastitoj Novoj godini, kao što je to kasnije Nemija računao 20-tu godinu persijskog kralja kao da počinje ujesen, kao u Judi, iako su Persijanci počinjali svoju godinu u proljeće (Neh. 1,1; 2,1). Sinhronizmi u knjizi o Carevima, međutim izgleda da nisu računani na tom principu, jer se neslaganja, koja bi se pojavila u takvom prilagođavanju mogu izbjeći, ako se pretpostavi, da je pisar ili kroničar svakog kraljevstva prilagođavao brojeve godina drugog kraljevstva sistemu računanja svojeg naroda, ali to ne utiče na početak godine, tj. princip dobiva svoju verovatnost samo na činjenici, što je usklađen (primedba br. 6).

U više vladavina postoje suvladarstva. - Mnoge vladavine slažu se sa sinhronizmima drugog kraljevstva bez preklapanja, dok u nekim slučajevima je očit nesklad ukoliko sin ne dođe na presto neko vreme pre očeve smrti i vlada zajedno s njim, te se tako njihove vladavine preklapaju za izvjesno razdoblje godina. Da bi se sinhronizmi stupanja na presto uskladili sa dužinama vladavina, može se pretpostaviti takvo suvladarstvo, a da se ne učini šteta drugim sinhronizmima. Tako nema razloga zašto se suvladarstvo ne bi smatralo dobro utemeljenim i dokazanim. Naravno, ne može biti uzeto kao potpuno dokazano sve dok god ima mogućnosti da netko objasni vremenske podatke isto tako dobro nekom drugom shemom. Čak se i verovatnost interegnuma u nekim slučajevima ne može izbjeći. Ponekad kao u vreme Ozije (Azarija) koji je bio nesposoban za kraljevske dužnosti zbog gube, postoji stvarni dokaz u tekstu za suvladarstvo (2. Car. 15,5), a postoji razlog da se zaključiti

suvladarstvo i u vreme Jorama u Judi (2. Car. 1,17; 3,1; 8,16), ali većina slučajeva zasnovana je samo na neophodnosti biblijskih podataka. U nekim slučajevima ukupni broj godina dat u knjizi o Carevima izgleda da se odnosi na cijelu vladavinu, uključivši i suvladarstvo, dok manje često na samostalnu vladavinu. Svaki slučaj određen je sinhronizmom.

Problemio ovog sistema. - Pošto namera ovog članka nije postaviti kronološku shemu, nego objasniti temelj datiranja upotrebljenog u ovoj knjizi, potrebno je proučiti nekoliko tipičnih vladavina. Međutim postoje izvjesni problemi koje treba spomenuti:

1. Prvi problem ne nalazi se u sinhronizmima knjiga o Carevima, nego jedna odvojena tvrdnja u Dnevniku, koja stavlja građenje Rame u vreme kralja Baze u 36. godinu vladavine Aze (2. Dnev. 16,1; 1. Car. 15,17). Ali Baza je umro i nasledio ga njegov sin ela 26. godine Azine (1. Car. 16,6.8). Prema tome, on nije mogao graditi Ramu 10 godina kasnije. Međutim, ako razumije 36. godinu da se odnosi na Azinu dinastiju, a ne na njegovu ličnu vladavinu, problem je riješen, jer 36. godina od podele kraljevstva pada unutar vladavina Aze i Baze.

2. Postoji očiti nesklad između tvrdnji da je Joram u Izraelu počeo vladati druge godine Jorama sina Jozafatova u Judi, kao i 18. godine Jozafata (2. Car. 1,17; 3,1), a da je Joram u Judi počeo vladati pete godine Jorama u Izraelu (2. Car. 8,16). Objašnjenje je, da je Joram u Judi u svojoj drugoj godini bio suvladar sa svojim ocem u njegovoj 18. godini, kad je Joram u Izraelu došao na presto, ali je nasledio svog oca. kao samostalni vladar pete godine Jorama u Judi.

3. Izgleda da nema mesta, prema kratkoj hronologiji, 20-godišnjoj vladavini Faceja, ako je počela u vreme kad je zbacio Faceju i preuzeo presto u Izraelu, ali ako računamo kao njegovu vladavinu, vladavinu dvojice njegovih prethodnika - tj. kuće Manahemove - tada 20 godina pristaju u račun. Takav postupak ima paralele u istoriji. Postoji slučaj u egipatskoj istoriji, kad je Harmhab

računao kao svoje godine vladanja godine četvorice kraljeva, Iknatona, SemenKarea, Tutankamona i Eya. Čak u Engleskoj povesti imamo slučaj kada je Charles II došao na presto posle restauracije 1660, a računao je svoju vladavinu od pogubljenja Charlesa I 1649. odbacujući razdoblje uprave Cromwela.

Moguće je Faceje smatrao sebe pravim naslednikom moćne dinastije Jehuva. Kao rodoljub i pristalica antiasirske stranke nije se slagao sa kolaboracionističkim tendencijama Manahemovim, koji je plaćao danak Tiglat-pileseru. Čak je moguće, da je u pobuni kada je ubistvom Zaharije prestala Jehuvljeva dinastija, Faceje preuzeo vlast nad delom Izraelskog teritorija i smatrao se kralje, iako nije zadobio kontrolu nad celim Izraelom, sve dok nije ubio Faceja. U tom slučaju on ne bi priznao vladare koji su bili ranije legitimnim kraljevima. Mi ne znamo što se zbiljo, ali u svjetlu istorijskih političkih događaja, Facejevo prisvajanje niza godina vladavine svojih prethodnika ne može se smatrati nemogućim.

4. Jotamu je dato 16 godina vladavine (2. Car. 15,32.33; 2. Dnev. 27,1,8). Ipak je Ozeje došao na presto u 20-toj godini Jotamovoj (2. Car. 15,30). Ne postoji neslaganje između ove dve brojke za vladavinu Jotamovu, ako se pretpostavi suvladarstvo, jer jedna brojka može uključiti ukupnu vladavinu, a druga samostalnu vladavinu. Ali ovaj slučaj izgleda kompliciran suvladarstvom sa Ahazom, pri kraju Jotamove vladavine. Kombinacija sinhronizma izgleda da ukazuje da njegove godine 16-20 pokrivaju razdoblje posle dolaska Ahaza na presto, kad Jotam verovatno nije više nosio državne poslove. Tako u nekom slučaju je njegova vladavina mogla završiti u njegovoj 16-toj godini, a da mu se ipak računaju godine do njegove smrti.

Pod ovim pretpostavkama može se razumeti Ezehijsina nastupna formula u 2. Car. 18,1.12):

"A treće godine carovanja Ozeja, sina Elina nad Izraelom, zacari se Ezehija sin Ahazon nad Judom (kao suvladar sa svojim ocem). Dvadeset i pet godina bješe mu

kad poče carovati (sam posle smrti svoga oca). I carova 29 godina (kao samovladar)".

Neki su prihvatili sličnu metodu tumačenja brojki u nastupnoj formuli Ahaza u 2. Car. 16,1.2. U stvari, međutim, ako je Ezechija prilikom smrti svoga oca imao 25 godina, tada 20 godina Azinih moraju početi sa njegovim suvladarstvom sa ocem, a ne sa njegovom samostalnom vladavinom. Tada bi njegova starost prilikom Ezechijinog rođenja bila 15 godina, što nije nepoznato na starom Bliskom Istoku.

6. Najveća teškoća dolazi u hronologiji Ahaza. Ozej dolazi na presto posle pobune protiv Faceja. Biblija kaže: "Tada se pobuni" 20-te godine Jotama (2. Car. 15,30). Asirski anali izvještavaju da je narod zbacio Faceja, i da je Gignatpileser podigao Ozeja za kralja. Izgleda da je to bila 12-ta godina Ahazova (2. Car. 17,1). Ovaj poslednji sinhronizam sa vladavinom Ahaza ne slaže se sa ostatkom kronološke sheme koja je načinjena iz drugih podataka Biblije. Ovo je nepotpuna karika lanca; smatralo se, da usklađivanje vladavina kraljeva na kojem je zasnovano datiranje ovog komentara, dolazi najbliže potpunom skladu biblijskih i vanbiblijskih podataka koji su do danas poznati. Ovo upoređivanje ne smije se smatrati potpunim sve dok ovaj sinhronizam ne bude riješen i ukslađen sa ostatkom hronologije. Zato, umesto da odbacimo ili prezremo neke podatke, bolje je priznati, da ovaj problem nije riješen.

Postoji naravno mogućnost, da je nesklad posledica pogrešnog prepisivanja. Međutim, drugi kronološki problemi, za koje se ranije mislilo da su posledica takve pogreške, mogu se danas riješiti zbog boljeg razumijevanja starih metoda računanja. Razumno je da se nadamo da će i ovaj naročiti probnem biti riješen vremenom. Možda će se otkriti neka dalja obavještenja koja će pomoći. Možda će netko nadograditi na ono što je već i ranije u nekim slučajevima bilo učinjeno, i doći do nešto drugačijeg upoređivanja vladavina ovog razdoblja, koje će uskladiti sve sinhronizme i naći mesto i za ovaj poslednji problem.

Netko će pitati od kakve je vrijednosti takav primer hronologije, koji je nepotpun i očito podložan reviziji? Evo odgovora: Naše razumevanje Biblije je nepotpuno, te i naše tumačenje izvjesnih tekstova ponekad zahtijeva reviziju. Ali ta činjenica ne pruža razloga za zaključak koji neki izvode, da dugo proučavanje Pisma ne daje konstruktivni odgovor njenom razumevanju. Nasuprot tome mi verujemo, da što duže proučavamo Bibliju, bolje vidimo njen sklad i više smo osvedočeni da su njeni pisci posedovali skladan, jedinstveni pravac mišljenja.

Ovo isto vrijedi i za dio Biblije posvećen hronologiji. Što ga duže proučavamo sve više poprima oblik i sve značajniji postaju istorijski izvještaji koji su unutar kronološkog okvira.

6. Osnova za datiranje Knjiga o Carevima po sistemu pre Hrista.

Prethodni odsjek bavio se pokusnim kronološkim usklađivanjem vladavina dvaju Jevrejskih kraljevstava u odnosu jednog na drugol Pošto je dat potpuni kronološki uzorak za obje linije, ne može se dati za te vladavine niti jedan podatak u odnosu na računanje pre Hrista ukoliko nema najmanje jedan direktni sinhronizam, koji bi povezao te dve linije sa nekim utvrđenim, poznatim događajem stare istorije. Prema tome, moramo proučiti istorijsku osnovu za uopšte prihvaćeno datiranje toga razdoblja po sistemu pre Hrista.

Knjige o Carevima govore o više vladara Egipta, Asirije i Vavilonije, koji su bili suvremenici izvjesnih jevrejskih kraljeva. Postoji jedan indirektni, ali sigurni sinhronizam u asirskim izvještajima - iako ne u Bibliji - između vladavina Ahaba i Jehuva s jedne strane, i Salamanazara III s druge strane. ali najjasniji i najodređeniji dokaz nađen je u nizu sinhronizama od kojih neki datiraju prema mesecu i danu, između naročitih godina nekolicine poslednjih kraljeva Jude i godina Navuhodonosora. Iako postoje ponešto različita mišljenja o nekim od ovih sinhronizama, pad

Jerusalima 19-te godine Navuhodonosora stavlja van pitanja kraj niza jevrejskih kraljeva u 586. godinu pre Hrista. Vladavina je Navuhodonosora utvrđena astronomski, a ne samo Ptolomejevim kanonom, koji je nastao kasnije, i to suvremenim vavilonskim tekstovima, koji daju čitav niz tačnih astronomskih podataka. Prema tome objašnjenje dokaza za datiranje sistemom pre Hrista početi će sa sigurno utvrđenim godinama Navuhodonosora, pa prema natrag kroz Ptolomejev kanon i asirske limmu liste. Među tisućama javnih i privatnih dokumenata, pisanih na glinenim tablicama, koje su otkopane u mezopotamiji, dva astronomska teksta su od izvanredne vrijednosti za hronologiju, jer oni utvrđuju datiranje "pre Hrista" vladavine Navuhodonosora II i Kambiza. Najvrijedniji podatak za poslednji period jevrejskih kraljeva je onaj koji govori o 37-oj godini Navuhodonosora. On sadrži niz podataka o posmatranjima položaja različitih nebeskih tijela kroz cijelu godinu, od prvog Nisana 37. do prvog Nisana 38. godine njegove vladavine. Moderni astronomi koji su proučavali ove podatke kažu, da se kombinacije podataka za sunce, mesec i planete od kojih se svaka giba različitim smerovima ne može ni jedne godine ponoviti. Tako je 37. godina vladanja Navuhodonosora utvrđena izvan svake sumnje, da počinje 22/23 travnja (od zalaza do zalaza sunca) 568. pre Hrista, a završava 11/12 travnja 567. pre Hrista. Prema tome sve druge godine te vladavine su na isti način utvrđene. Prva godina bila je 604/3., a 19. godina, u kojoj je pao Jerusolim, bila je 586/5. pre Hrista. Pošto postoji više biblijskih sinhronizama sa Navuhodonosorovom vladavinom, vezan je kraj kraljevstva Jude na ovo datiranje ("pre Hrista"), dok sinhronizmi između jevrejskih i asirskih vladara moraju biti utvrđeni pomoću asirskih kronoloških lista koje su povezane sa Navuhodonosorovom vladavinom listom kraljeva poznatom pod imenom Ptolomejev kanon.

Ptolomejev kanon utvrđen eklipsama. - Grčko-egipatski astronom Klaudije Ptolomej, koji je živio u blizini

Aleksandrije u 2. st. hrišćanske ere napisao je astronomsko delo pod naslovom "Mathematike syntaxis". Međutim bolje je poznato pod arapskim naslovom Almagest. Pošto su ga Arabljani sačuvali za naše vreme kroz srednji vek kad je Europa utonula u neznanje o klasičnoj znanosti i literaturi, a civilizacija u Arabiji bogato cvjetala. Ovo delo je bilo autoritativna rasprava o astronomiji kroz 1400 godina, sve dok nije nadomješteno Kopernikovom teorijom koja sadrži podatke brojnih eklipsi i drugih nebeskih fenomena, datiranih godinom, danom i satom u starim egipatskim kalendarima. Postoji 19 eklipsa koje obuhvaćaju blizu 900 godina, od kojih su neke datirane godinama vladanja pojedinih kraljeva.

Kao neki dodatak Almagestu je Ptolomejev Kanon, ili lista kraljeva, koja nabraja uzastopne vladare Vavilonije, Przije, Makedonije i Rima sa dužinom vladavina i ukupnim brojem godina, koja daje skalu godina prema kojoj treba računati razmake između posmatranja spomenutih u Almagestu. Pošto njegova namera nije bila da da potpuni izvještaj o svim vladavinama, nego da da svako godini u skali broj prema vladaru, lista ne uključuje ni jednu vladavinu, koja je trajala manje od jedne godine, jer su vladavine računane punim godinama, ne uzimajući u obzir točan datum stupanja na presto. Godine po kojima se računalo nisu bile niti lunarne, niti prave solarne godine, nego stare egipatske kalendarske godine od 365 dana, koje se pomiču unazad kroz godišnja doba po jedan dan u svake četiri julijanske godine. Početna točka ovog kanona je početak prve vladarske godine vavilonskog kralja Nabonasara, točka koja se može staviti pomoću tačnih intervala datih u Almagestu između točaka pojedinih eklipsa u podne 26. velj. 747. pre Hrista. Ovo je bio prvi Toth, egipatska Nova godina, u to vreme (iako je u Navuhodonosorovo vreme prvi Toth bio u siječnju, a u vreme Ptolomeja pomakao se kroz jesen u srpanj).

Iz Ptolomejevog kanona je moguće dati datum po sistemu pre Hrista svakoj vladarskoj godini bilo kojeg kralja u listi, tj. prema godinama računanim po

egipatskom kalendaru. U ranom (vavilonskom) razdoblju Ptolomejevog kanona svaka je egipatska godina počinjala oko 1-4 meseca ranije od odgovarajuće lunarne godine, koja je počinjala Nisanom. Ovo je vidljivo iz načina na koji su egipatske godine, utvrđene pomoću eklipsa Ptolomejeva Almagesta, uspoređene sa vavilonskim godinama utvrđenim na tablici iz 37. godine Navuhodonosora, kao i sličnoj tablici iz 7. godine Kambiza, koja čak spominje jednu od istih eklipsa koju spominje i Almagest.

Ptolomej piše mnogo veka posle eklipsa o kojima govori, te zavisi od kopija astronomskih dokumenata iz kojih dobija obavještenja. Ipak stari vavilonski, persijski i egipatski dokumenti, gde god se to može ispitati, potvrđuju Ptolomejev kanon pokazujući, da njegove godine odgovaraju suvremenom računanju.

Kanon je u skladu sa astronomski utvrđenom 37. godinom Navuhodonosora, iako Almagest ne spominje tu godinu. On se slaže također sa drugom eklipsom prethodne vladavine kao i sa tri druge u vreme vladavine Marduk-Apal-Idina, kad su najstarije eklipse samo 26 godina od početne točke kanona. Pošto brojevi godina od ove točke unazad do prve godine Nabonasara stoje u skladu sa vavilonskom kronikom, i vavilonskom listom kraljeva (oboje nađeno na glinenim tablicama), može se smatrati da nam Ptolomejev kanon daje tačne podatke sve do 747. pre Hrista. Osim toga asirske liste kraljeva i asirske limmu liste, često nazvane eponim kanon, stoje u skladu sa Ptolomejevim računanjem dužina vladavina, gde god ove liste pri kraju asirskog imperija preklapaju ranije sekcije kanona zasnovanog na eklipsama. Pošto je vrlo teško pronaći kompletni kanon u publikacijama, iznjeli smo prevod istoga.

PTOLOMEJEV KANON KRALJEVA

Godine kraljeva pre smrti Aleksandra
podaci:

i godine Aleksandra

Ostali

Prva godina

svake

vladavine prema
egipatskom

kalendaru

Asirci i Medi
počinje

God.

Ukupno

N.E. Godina

Nabonasar veljače 747		14	14	1	26.
Nadius 733.	2		16	15	23.
Chinzer i Porus 731.		5	21	17	22.
Iloulaius 726.		5	26	22	21.
Marduk-apal-idin 721.		12	38	27	20.
Arkean 709.	5		43	29	17.
Prvi interegnum 704.		2	45	44	15.
Bilib 702.		3	48	46	15.
Aparanad 699.		6	54	49	14.
Regebel 693.		1	55	55	13
Mesesimordak 692.		4	59	56	12
Drugi interegnum 11. 688.			8	67	60
Asaridim 680.		13	80	68	9.
Saosdouchin 6. 667.			20	100	81

Kinelanadan 647.	22	122	101	1.
Nabopolasar 27. siječnja 625.		21	143	123
Nabokolasar (Navuhodonosor) 144 21. 604.		43???	186	
Iloaroudam (Evil Merodah) 11. 561.		2	188	187
Nerigasolasar (Neriglisar) 10. 559.		4	192	189
Nabonadius (Nabonid) 555.	17	209	193	9.
Persijski kraljevi				
Kir 538.		9	218	210 5.
Kambiz 529.	8	226	219	3.
Darije I. 521.		36	262	227 1.
Kserks prosinac 486.	21	283	263	23.
Artakserks I. 17. 465.		41	324	284
Darije II. 424.		19	343	325 1.???
Artakserks II. 405.		46	389	344 2.
Ohus studeni 359.		21	410	390 21.
Arogus 338.	2	412	411	16.
Darije III. 336.		4	416	413 15.
Aleksandar Makedonski 14. 332.		8	424	417

Godine makedonskih kraljeva

posle smrti Aleksandra Velikog

Makedonski kraljevi Godina	Počinje	God.	Ukupno	N.E.
Filip studeni324.		7.	7.	425 12.
Aleksandar II 10. 317.		12	19	432
Ptolomej Lagus 305.		20	39	444 7.
Filadelf 285.	38	77	464	2.
Euregetes I. listopada 247.		25	102	502 24.
Filopator 222.		17	119	527 18.
Epifan 205.	24	143	544	13.
Filometor 181.		35	178	568 7.
Euregetes II. 29. rujna 146.		29	207	603
Soter 117.		36	243	632 21.
Dionizije Mlađi 81.		29	272	668 12.
Kleopatra 52.		22	294	697 5.
Rimski kraljevi				
August kolovoza 30.	43	337	719	31.
Tiberije 14.po		22	359	762 20.
Gajus		4	363	784 14.

36. Klaudije	14	377	788	13.
40. Neron	14	391	802	10.
54. Vespazija	10	401	816	6.
68. Titus	3	404	826	4.
78. Domicijan	15	419	829	3.
81. Nerva	1	420	844	30.
srpnja 96. Trajan	19	439	845	30.
97. Hadrijan	21	460	864	25.
116. Antonije Pius		23	483	885
20. 137.				

PrimedBA:

Prve tri kolone tablice su prevod sa grčkog teksta Ptolomejevog kanona. Pod naslovom prvog stupca Asirci i Medi misli se na kraljeve Vavilona (neki od ranijih su asirski vladari). Posle vavilonskih kraljeva dolaze Persijski kraljevi, čija linija završava sa Aleksandrom Velikim. Zatim Ptolomej nastavlja sa nabranjem Makedonskih vladara i to onih u Egiptu posle raspada Aleksandrovog carstva. Lista se nastavlja sve do Rima, preko rimskih imperatora, verovatno do datuma kada je Ptolomej živio. Druga kolona daje dužinu vladavine svakoga. Treća kolona daje ukupni broj godina ere. Brojka data uz kraljevo ime predstavlja u terminima Nabonasarove Ere (N.E.) njegovu poslednju godinu vladavine. Tako na pr. brojka 226 uz Kambiza predstavlja njegovu osmu godinu, tj. njegovu poslednju godinu. Njegova prva godina je prema Kanonu 219. godina koja sledi ukupnoj brojci prethodnog kralja Kira. U skladu s tim, kronolozi su uzeli

Kambizovu prvu godinu kao 219. godinu Nabonasarove ere, i upotrebili ovakvo brojenje, dok Ptolomejev kanon daje samo ukupni zbir na kraju svake vladavine, skupljajući tako zbrojeve sve do vladavine Aleksandra Velikog, a tada počinje novim nizom zbrajanja.

Poslednja dva stupca ne nalaze se u Ptolomejevom kanonu. N.E. (Nabonasarova era) pretstavlja prvu godinu svake vladavine. A datiranje pre Hrista daje prvi Toth, početak svake od ovih egipatskih godina u Kanonu. Treba imati na umu, da Ptolomej upotrebljava egipatske kalendarske godine kroz cijeli Kanon, a ne godine kakve su upotrebljavali vavilonski, persijski i rimski vladari.

Asirska limmu lista, ili eponim kanon. - Ovo upoređenje poslednjeg dela asirske hronologije sa Ptolomejevim kanonom omogućuje da se primeni datiranje po sistemu Pre Hrista na niz imena po kojima su asirci određivali uzastopne godine - limmu liste ili eponim kanon. Stara asirska praksa bila je da se godina određuje ne po broju, nego imenom jednog godišnjeg počasnog službenika, nazvanog limmu (grčki eponim). Ova se služba poveravala kralju i izvjesnim njegovim visokim službenicima, obično u propisanom redu. Liste ovakvih godina služile su službenim i poslovnim odnosima svakoga grada. Godine koje je Tiglat-pileser došao na presto, bio je limmu za tu godinu Nabu-bel-usur. Tako svi dokumenti datirani su sa "!godine Nabu-bel-usura". Eponim za sledeću godinu (prvu godinu njegove vladavine) bio je Bel-dan, a sledeće godine (druge godine vladavine), kralj sam je nosio naslov, te je tako godina nosila ime "godina Tukulti-apil-ešara" (Tiglat-pileser). Kralj je obično, iako ne uvek, vršio službu eponima u svojoj drugoj godini vladavine.

Limmu lista nije potpuna za cijelu asirsku istoriju. Ono što danas imamo, sastoji se od materijala nađenog na mnogobrojnim tablicama, te je neprekinut samo za razdoblje od oko 900-650. pre Hrista. Poslednje razdoblje (647-612) nije izvjesno. Na sreću, lista preklapa Ptolomejev kanon, te je tako povezana sa datiranjem

sistemom pre Hrista oko 700. godine, kad su neki kraljevi Asirije bili i kraljevi Vavilona. Pošto je limmu lista tako povezana sa datiranjem pre Hrista skoro do svog kraja, može se datirati svka godina ako pretpostavimo da je lista kompletna. U prošlosti bilo je različitog mišljenja o mogućim rupama u listi, ali današnji naučnici prihvaćaju listu kao potpunu. zato događaji koji su zabilježeni da su se dogodili u izvjesnim eponimima, mogu biti s poverenjem datirani na ovoj osnovi - na pr. bitka kod Karkara, u kojoj je Ahab imao udela, stavljena je u 853. pre Hrista.

Lista kraljeva izravnanje sa limmu listom. - Pošto je asirska limu lista samo niz imena, bez brojaka, njena skala godina može se upotrebiti samo za čisto relativnu shemu hronologije. Ona se mora izravnati sa drugim poznatim datiranjima, pre nego što bi se mogla upotrebiti za datiranje zabilježenih događaja po sistemu Pre Hrista. ali neki primerci pojedinih delova liste nose primedbe o ključnom događaju svake godine, a neki daju uporednu liniju međuvladavinama. Takva obavještenja omogućuju da se limmu lista izravna i uporedi sa poznatim listama asirskih kraljeva kao i sa ranijim delom Ptolomejevog kanona. Više ovih skala se poklapaju i tako potvrđuju Ptolomejev kanon i upotpunjavaju ga za razdoblje pre zabilježene prve eklipse, te tako povezuju eponim listu i liste kraljeva sa kanonom, a otuda i sa utvrđenim datiranjem sistemom pre Hrista.

ZAPAŽENI SINHRONIZAM IZMEĐU PTOLOMEJEVOG KANONA I ASIRSKO-VAVILONSKIH ZAPISA

(VIDI U IZVORNIKU...)

Vavilonska kronika i liste kraljeva slažu se sa

Ptolomejevim kanonom u dužinama vladavina i imenima. Jedino je Ptolomejevo grčko izgovaranje potpuno drugačije od Vavilonskog. Posle 14 godina Nabonasara i dve Nabu-nadin-zeri (Ptolomejev Nadius), vavilonska lista kraljeva daje Ukin-zeru tri godine i Pulu (biblijski Ful) dve godine (Ptolomej: Kinzer i Porus, pet godina), dok vavilonska kronika bilježi da je Ukin-zera u njegovoj trećoj godini pobedio asirski car Tiglat-pileser, koji je zauzeo Vavilon i sebi prisvojio titulu kralja Vavilona za dve godine.

Tako, nekoliko godina posle početka vladavine Tiglat-pilesara III (Tukulti-apir-ešara), prema asirskoj listi kraljeva, bilješka pored limmu imena - Nafar-ilu - glasi: "Kralj je prihvatio ruku Bela". Tj. asirski je kralj izvršio novogodišnju krunidbenu ceremoniju u Vavilonu, obred primanja kraljevske vlasti od Boga Bela, tako kao što su i vavilonski kraljevi to činili svake godine. Tako je u očima svojih vavilonskih podanika on postao ne strani gospodar, nego potpuno posvećeni kralj Vavilona. Pošto vavilonska lista kraljeva naziva Ukin-zerovog naslednika u Vavilonu "Pulu", a vavilonska kronika kaže da je to bio "Tukulti-apil-ešara", te da je umro u svojoj drugoj godini, općenito je prihvaćeno da je Tiglat-pileser vladao Vavilonom svoje poslednje dve godine pod imenom Pul (Ful), imenom koje se razlikuje od njegovog asirskog kraljevskog imena.

Dve godine posle Nafar-ilu, limmu lista spominje stupanje na presto Salamanasara (V), a zatim asirska lista kraljeva pripisuje prvu godinu Šulmanu-ašared-u V, posle 18 godina Tiglat-pilesara III. Ako je stupanje na presto Salamanazara V, smrt Tiglat-pilesara, kao i smrt Pulu palo u istu godinu, ili petu godinu od pet godina pripisanih Ukin-zeru i Pulu, (ili Kinzeru i Porusu), tada je Salamanazar došao na presto 21. godine kanona ili 727/26. pre Hrista, te pet godina Salamanazara odgovaraju uz pet godina Ululai-a ili Iloulaius-a kralja Vavilona. Tako izgleda da je Salmanazar također imao kao kralj Vavilona drugo ime. Pri kraju Salamanazarove vladavine haldejski vođa Marduk-apal-idin (Ptolomejev

Mardokempad), je zauzeo Vavilon i vladao njim 12 godina. To je biblijski Merodah-Baladan. Njegova vladavina u Vavilonu uporedna je sa vladavinom Salamanazarova naslednika, Šaru-ukina, ili Sargona II (koga Ptolomej naziva Arkean). Posle 12 godina Sargon je istjerao Merodah-baladana i "prihvatio ruku Bela", te je 709. pre Hrista. zapčeo vladavinu kao kralj Vavilona. Vladavina mu je trajala pet godina. Ovo je bila godina Manu-ki-ašur-lei-a, u Kanonu odgovarajuća 709. pre Hrista. Nekoliko tablica klinastim pismom nezavisno jedna od druge potvrđuju Sargonovu 13. godinu od njegovih 16 godina vladavine nad Asirijom kao prvu od četiri u Vavilonu. Limmu lista bilježi stupanje na presto Senaheriba (Sin-ah-riba), a njegova je prva godina spomenuta i u vavilonskoj i asirskoj listi kraljeva. Međutim, Ptolomej ima ovdje dve godine interegnuma, verovatno zbog toga, što je posle Senaheribovog razorenja Vavilona njegovo ime ispušteno iz nekih lista kraljeva. Prema tome, Ptolomejev materijal nema imenovanog kralja za te dve godine, sve dok Bel-ibni (Bilib) nije stupio na presto, kao niti za Senaheribovih poslednjih osam godina, gde Ptolomej opet ima Interegnum.

Ovaj niz tačnih paralela između Ptolomejevog kanona i limmu lista pokazuje da je tu očito i verodostojno preklapanje dviju lista, te se tako ove godine limmu lista mogu pomoću odgovarajućih godina iz Kanona preračunati u datume po sistemu pre Hrista. Tako utvrđena, asirska se lista od ove točke pa unazad može upotrebiti kao kronološka skala, ukoliko je potpuna.

Pomrčina 763. pre Hrista. - Kako daleko unatrag je limmu lista potpuna? U prošlosti je ovo bila sporna točka. Oni koji su branili dugu hronologiju Jude i Izraela pretpostavljali su da postoje rupe u listi. Oni koji su smatrali listu kompletnom, prisiljeni su bili da prihvate kraću hronologiju, da bi mogli uskladiti jevrejske kraljeve sa njihovim asirskim suvremenicima. Ne može se dati dokaz za njezinu kompletnost, pošto nema ukupnog zbira ili poznatih intervala prema kojima bi se ispitala imena.

Osim tamo, gde su ona potvrđena iz raznih nezavisnih izvora. Današnja lista ne zavisi samo od jednog originala. Činjenica da više danas poznatih delova lista preklapaju jedna drugu kroz ovo razdoblje, čini da je verovatnost u potpunost liste osnovana. Oni koji misle da postoje rupe u listi, moraju pretpostaviti, da svi ovi primerci dolaze od jednog pogrešnog prototipa koji je bio nepotpun.

Točka za proveravanje je godina Bur-sagale-a (ime koje se različito izgovara), u kojoj je spomenuta pomrčina sunca, koja se dogodila meseca Simanu (Sivan). U početku je postojalo različito mišljenje o datumu ovog događaja, jer je bilo pomrčina sunca u tom delu svijeta, koje su se mogle staviti u mesec Sivan u godinama 809, 791. i 763. pre Hrista. Iz različitih razloga općenito je prihvaćena godina 763. Bila je to za razliku od druge dve potpuna pomrčina, bila je vidljiva kod Ninive, te je tako mogla biti najočitija pomrčina tog razdoblja. Osim toga, današnja eponim lista, čvrsto vezana sa datiranjem pre Hrista, prema Ptolomejevom kanonu, stavlja godinu Bur-sagale-a tačno u 763. pre Hrista. najbližu i najverovatniju godinu u kojoj je stvarna pomrčina mogla biti meseca Sivana. Pošto je ova točka samo 30 godina od perioda tačnog datiranja, razumljivo je i može se pretpostaviti, da je lista ispravna najmanje dovde, te da datiranje sinhronizama između jevrejskih kraljeva i Tiglat-pilesera ne može biti mnogo različito od današnjeg datiranja asirskih kraljeva. Unazad od 763. godine ne postoji takva točka za proveravanje, te je mogućnost rupa u tom razdoblju veća, ali ipak nema određenih razloga da se sumnja u potpunost liste sve do Salamanazara III, gde nalazimo najranije sinhronizme između asirskih i jevrejskih vladavina.

Sinhronizmi između jevrejskih, asirskih i vavilonskih kraljeva. - Ako se tako asirska limmu lista može upotrebiti za datiranje asirskih kraljeva u vreme podeljenog jevrejskog kraljeva, tada se ona može upotrebiti i za datiranje jevrejskih vladavina, gde god se one sinhroniziraju sa asirskim kraljevima, isto tako kao

poslednje vladavine u Judi, koje se mogu datirati prema Navuhodonosorovoj vladavini. U sledećem ćemo poglavlju razmatrati sinhronizme između jevrejskih kraljeva i kraljeva Asirije.

7. Datiranje jevrejskih kraljeva sistemom Pre Hrista

Dodiri između jevrejskih kraljeva i egipatskih faraona. - Najranije spominjanje nekog stranog vladara u vezi s nekim vladarom Jude i Izraela je spominjanje Sezaka (Šešonka) koji je upao u Judu pete godine Roboama, cara Judinog (1. Car. 14,25.26; 2. Dnev. 12,2-9). Ali ovo obavještenje ne pomaže da se utvrdi peta godina Roboama, jer nije tačno poznata hronologija XXII dinastije. Veruje se da je Šešonk otpočeo svoju vladavinu oko 950. pre Hrista. Sledeći kontakt spomenut u drugoj Carevima 17,4, govori o "Suji, caru egipatskom" u vezi sa Ozejem, carem Izraelovim, ali niti ovdje nema obavještenja koja bi nam pomogla, da utvrdimo tačnu godinu. Treći kontakt bio je između Tarake "cara etiopskoga" i Ezechije (2. Car. 19,9).

Sinhronizmi između jevrejskih i asirskih kraljeva. - Najstariji sinhronizmi između izraelskih i asirskih kraljeva ne dolaze iz Biblije nego iz anala Salmanazara III iz 6. i 18. godine njegove vladavine. Prvi od ovih označen je u godini koja u limmu listi nosi ime Daian-Ašur. Ne samo spomenuti oblik iz limmu liste, spominje ime Daian-Ašur u šestoj godini u kojoj je Salamanasar preuzeo presto, nego i neki drugi anali stavljaju ovo u šestu godinu. Salmanasarov "monolitni natpis" bilježi da su godine Daian-Ašura asirske snage krenule na vojni pohod prema zapadu, te su kod Karkara u Siriji srele obrambeni savez Dan????? Hadada iz Damaska i "Ahabu mat sirila" ili "Ahaba zemlje Izraelske". Dvanaest godina kasnije, u jednoj drugoj ekspediciji na zapad, u njegovoj 18. godini boio se protiv Hazaela iz Damaska, i primio danas od

"Iaua mar Humri", ("Jehuva sina Omrijeva", tj. iz zemlje Amrija ili Izraela). Salamanazarov crni obelisk pokazuje reljef kako mu se Jehuv klanja i predaje danak. Ove su dve godine sada stavljene u 853. i 841. pre Hrista. (Datumi 854. i 842. zasnovani ranije na jednoj jedinoj limmu listi suprotni su svim drugim listama).

Ove dve godine bile su poslednja Ahabova i prva Jehuvljeva, pošto su dve međuvlade usledile između njih (Ohozija dve godije i Joram dvanaest godina). Tako dobivamo dvanaest godina vladanja po sistemu bez nastupne godine sa preklapanjem od po jedne godine za svaku vladavinu:

TABELA!!!!!!!!!!!!!! SDABC sv. 2. str. 159.

Grafikon: Dvanaest godina od Ahaba do Jehuva Ohozija i Joram sa četrnaest vladarskih godina.

Pošto je utvrđeno pomoću limmu lista vladanje Salamanasara III, prema sistemu pre Hrista, utvrđene su također i vladavine Ahaba, Ohozije, Jorama i Jehuva u Izraelu kao i vladavina suvremenika Ohozije u Judi, čija kratka vladavina od godine dana pada u dvanaestu godinu Jorama u Izraelu, tj. u 18. godinu Salamanazara. Ukoliko je naše datiranje tačno, čitav primerak dve linije jevrejskih kraljeva može se preračunati u skalu po sistemu pre Hrista.

Iz ovog Salamanasarovog sinhronizma izvedena je Salamunova četvrta godina ili 480. godina od Izlaska i stavljena u 967/66. pre Hrista, te njegova 40. godina, u kojoj se izvršila podela jevrejskog kraljevstva u 931/30.

Manahem u Izraelu, sinhroniziran je sa Fulom iz Asirije (2. Car. 15,19.20). Upotreba lične zamjenice u množini smatra se da ukazuje da su Ful i Tiglat-pileser u 1. Dnev. 5,26, dva vladara. Dok prema 2. Car. 15,19.20 izgleda da je to bio jedan car, pa bi prema tome 1. Dnev. 5,26, trebalo glasiti: "Podiže Bog izraelov, duh Fula cara asirskoga, tj. duh Teglat-pilesera...". Faceje i Ahaza su

suvremenici Tiglat-pilesera (2. Car 16,5.10; 2. Dnev. 28,19-21). Tiglat-pileserovi anali spominju Menihime, Paqaha i Ausi (prevedeno, Manahem, Faceje i Ozej), te je verovatno iako sporno, da je njegov "Azriau iz lauda" Azarija Judin.

Salamanasar V opsjedao je Samariju, koja je pala "posle tri godine", devete godine Ozeja i šesto godina Ezehije (2. Car. 17,3.4; 18,9.10). Pošto Sargon II u svojim poslednjim godinama tvrdi da je zauzeo Samariju u početku svoje vladavine, neki su mislili da je grad pao posle smrti Salamanazara, ili da je Sargon bio general, koji je u stvari osvojio grad pred samo stupanje na presto. Međutim, moraju doći u sumnju častohlepne tvrdnje asirskog kralja izražene tek u poslednjim izdanjima njegovih anala. Ako je Šabara'in isto što Šamara'in ili Samarija, tada je pad grada događaj, kojega vavilonska kronika pripisuje vladavini Salamanasara V. Imajući u vidu sve okolnosti, izgleda da je grad pao pred sam kraj Salmanasarove vladavine godine 723/22. pre Hrista.

Poslednji biblijski izvještaj o kontaktu između Asirije i Juda je izvještaj o Ezehiji i Senaheribu, iako kasnije Ezarhadonovi anali spominju Manasiju kao Menasi, isto tako ga Asurbanipal spominje kao "Minsie" iz "laudi". Senaherib je krenuo na zapad 14. Ezehijine godine (2. Car. 18,13) ali nije zauzeo Jerusalem. Ovo je verovatno Senaheribov "treći pohod" spomenut u asirskim analima. Dve tvrdnje da je Salamanazar V pošao na Samariju četvrte godine Ezehije, i da je Senaherib upao u Judu 14. godine istog kralja (2. Car. 18,9.13), nisu, kako bi to izgledalo na prvi pogled van sklada sa asirskim izvještajima o međuvladi Sargona II koja je trajala 17 godina. Ovaj interval je jako ukazivanje na suvladarstvo Ezehije. On očito znači da je invazija Salmanazara došla četvrte godine Ezehijinog suvladarstva, a invazija Senaheriba 14. godine njegove samostalne vladavine (701. pre Hrista). Nije neophodno tražiti na ovom mestu nesklad.

Iako neki komentatori uzimaju u obzir samo jedna

napad Senaheriba na Judu, biblijski izvještaj je sklon tumačenju koje dozvoljava drugu invaziju pri kraju Eze hijine vladavine. Komentatori koji veruju u drugi pohod, razilaze se u tumačenju prelaza biblijskog izvještaja. Međutim, spominjanje "Tarake, cara etiopskoga" (Taharka) (2. Car. 19,9) koji bi se suprotstavio Senaheribu u to vreme, izgleda da ukazuje na vreme pri kraju Eze hijine vladavine, jer je Taharka kralj 25. dinastije u Egiptu, koja je bila Nubijska ili "etiopska", počeo svoju vladavinu u približno 690. pre Hrista u starosti od 20 godina prema današnjim dokazima, koji su nedavno otkriveni. Ovo bi bilo nekoliko godina pre kraja Eze hijine 29-godišnje samostalne vladavine. Tako poznati datum Salamanasara V i približno datiranje Taharke u Egiptu čine sklad u prilog Eze hijinog samostalnog vladanja od 29 godina sa dodatkom suvladarstva.

Sinhronizmi između kraljeva Jude i kraljeva Vavilona. - Poslednje vladavine u Judi daju vrlo tačne sinhronizme sa vladavinom Navuhodonosora, pa prema tome i sa apsolutnom hronologijom, pošto je njegova 37-ma godina astronomski utvrđena. Ovo se može prikazati ovako; kako je to prikazano na sledećoj strani.

Spomenuti datumi zasnovani su na 11. godini Sedecije kao 19-oj godini Navuhodonosora, i 4-oj godini Joakima kao prvoj Navuhodonosorovoj. (Primedba br. 7)

Sa spomenutim sinhronizmima povezani su neki izvještaji o dobu ropstva Joahina, koji je bio odveden u Vavilon "kad prođe ona godina" osme godine Navuhodonosora (2. Dnev. 36,9.10), jedanaest godina pre razorenja grada. Eze hijel, koji je bio odveden u Vavilon zajedno sa Joahinom, često datira događaje godinama ropstva, na pr.

Ezekijelovo viđenje opsade devete godine ropstva - Eze hijel 24,1.2 (vidi isti datum za početak opsade - 2. Car. 25,1; Jer. 52,4).

Vijest o padu grada stiže do Eze hijela u 10. mesecu 12. godine - Eze h. 33,21, (Pad grada 4. meseca 11. godine Sedecije i 19. godine Navuhodonosora - Jer. 29,2; 52,6-

14).

Ezehijelovo viđenje 25-te godine ropstva, 14 godina posle razorenja grada - Ezech. 40,1).

Ovi datumi ne određuju Ezechijelovu metodu primenjivanja godina ropstva od Joahina, jer se one mogu uskladiti upotrebom početka godine u jesen ili u proljeće, ili sa godišnjicama računanim od datuma zarobljeništa. Oe moguće varijacije sa različitim mišljenjima o odnosu između 4. godine Joakima i prve godine Navuhodonosora dovode do različitih zaključaka o tačnom vremenu Ezechielove utvare i dolaska vijesnika.

Ezechielovo računanje međutim, ne zahtijeva neophodno drugu formulu za datume u terminima ropstva Joahina i to oslobođenje zarobljenog kralja 12-og meseca 37-me godine. Amel Marduk, Navuhodonosorov nasljednik uzeo ga je iz tamnice u Vavilonu "iste godine zacariv se" (2. Car. 25,27) ili "iste godine zacariv se" (Jer. 52,31). Ova dva tekta glase doslovno: "Godine kad je postao car" (2. Car. 25,27) i "u godini njegovog kraljevanja" (Jer. 52,31). Neki su smatrali "godinu" Amel Marduka kao analogiju arapskog računanja, njegovom prvom godinom, pošto je to bila godina - i to samo puna kalendarska godina - njegove vladavine, jer je umro u svojoj drugoj godini. Drugi misle, da to znači njegovu nastupnu godinu. Ako su u knjizi o Carevima i Jeremiji godine Joahinova ropstva računane uključivo, i od jeseni do jeseni od godine kada je odveden u ropstvo, 12. mesec 37. godine pada u nastupnu godinu Amel Marduka, u proljeće 561. Pre Hrista, što bi bilo prve godine računano po judinom sistemu godine od jeseni do jeseni. Nije neophodno pretpostaviti da je Ezechielovo računanje u Vavilonu bilo isto računanju upotrebljavano u Judi u završnim danima kraljevstva. Ono može biti primer različitog računanja. Međutim, ovo ne utiče na datum kraja Judinog kraljevstva.

Vavil. godine	Godine kraljeva Jude
Primedba	Tekst
Navuhodonosora (od jeseni do jeseni)	

---

1. 604/03	4. Joakima 605/04	23. od 13-e
Jozijine Jer. 25,1.3.		
8. 597/96	3 meseca Joahina 598/97	ropstvo
597.	2. Car. 24,8.12.	
18. 587/86	10. Sedecija 588/87	
Jer. 32,1.		
19. 586/85	11. Sedecijina 587/86	Pad grada
586.	2. Car. 25,2-8;	Jer.
52,5.12.		

Preračunavanje godina sistemom pre Hrista na linije jevrejskih kraljeva. - Pretpostavljajući da imamo shemu vladavina jevrejskih kraljeva tj. da je bar donekle tačna i ispravna, možemo je primeniti na skalu datiranja pre Hrista prema godinama Navuhodonosora koje su astronomski utvrđene, a koje sinhroniziraju sa poslednjim vladavinama u Judi, te tako možemo izraditi cijelu tablicu unazad. Ako se raniji sinhronizmi jevrejskih i asirskih kraljeva mogu uskladiti, a da se ne prisiljavaju biblijski brojevi, za vreme u kojem se poklapaju limmu liste i Ptolomejev kanon, te ako se još ranije razdoblje Salmanazara III može uskladiti sa Ahabom i Jehuvom, pokazat će se, da je rekonstrukcija hronologije ovog razdoblja prihvatljivo tačna.

Ovo ne zahtijeva da se svaka pojedinost može smatrati apsolutno utvrđenom, jer gde se mora pretpostaviti preklapanje tolikih vladavina, tamo mora biti više od jednog načina da se usklade odnosi ovih vladavina. Ali opštu shemu treba smatrati utemeljenom na zdravim principima i upotrebljivu kao hipotezu za datiranje biblijskih događaja. Apsolutno tačni datumi se mogu dati samo za one događaje, koji su direktno i nesumnjivo vezani sa nekim utvrđenim izvještajem kao što su to sinhronizmi..... ??????? vladavine. Čak i u slučajevima kad su datumi dati u primeni lunarnog meseca, ne mogu

biti dogmatski utvrđeni nego se treba pretpostaviti i dozvoliti zastranjenje jednog dana, a ponekad i jednog meseca.

Iako tačnu hronologiju svih jevrejskih vladavina ne možemo smatrati utvrđenom, primer izražen u ovom komentaru je dovoljno potpun za preračunavanje u godine pre Hrista, da da približne podatke čitaocu. Ovi datumi nisu dati kao konačne tvrdnje tačne hronologije. Iako je poslednjih nekoliko vladavina u Judi sravnjeno sa vavilonskim godinama Navuhodonosora, treba datume pre Hrista za ranije kraljeve uzeti približnima iako je moguće, a u većini slučajeva i verovatno, da su tačni.

Drugi datumi su manje tačni, u koliko su udaljeni od nekog utvrđenog datuma, ili su zamršeni nekim drugim ispravkama, kao na pr. pretpostavljena suvladarstva, za koja se pretpostavlja samo na temelju želje da bi sinhronizmi na papiru bili tačni - što je trebalo biti učinjeno ako se želi konstruirati potpunu skalu.

Moguća neizvjesnost za nekoliko dana ili čak nekoliko godina ne umanjuje vrijednost niza datuma, koji je iznjet kao pretpostavka za potrebu čitaoca, ali je dobro pripremiti se za moguću reviziju nekih od ovih pojedinosti, kad se dobiju verodostojniji podaci.

PrimedBE:

1. Ako je Kaleb računao 45 godina posle svoje 40-e prema kronološkom periodu zasnovanom na Mojsijevoj eri Izlaska, on je verovatno mislio na 45 godina posle druge godine u kojoj su uhode poslane u Hanan. Ovo bi bilo, prema opštoj praksi u starim vremenima, 45 godina uključivo, završavajući tako 46-e godine, a ne 47-me (ili 1400. pre Hrista, ako računamo Izlazak u 1445-oj). Ako je on to učinio, on bi imao 85 godina 46-e godine od Izlaska. Ako je računao svoju starost godinom od jeseni do jeseni, i govorio ovo u drugom delu 46. godine posle Nove godine u jesen, kad je otpočela njegova 85. godina. ali, ako je, što izgleda verovatnije, Kaleb samo dao jedan brzi usmeni izvještaj svoje starosti, te je računao 45 godina samo kao

godine svog života, bez obzira na neko razdoblje, on je verovatno oduzeo 40 godina, svoju strost prilikom uhodarenja, od svoje sadašnje starosti 85 godina i došao do 45 godina kao razlike. Ovo bi, naravno, ukazalo na 45 prošlih godina, a ne uključivih. Ako je svoju starost računao godinama od proljeća, poklapajući ih sa godinama Izlaska, njegova bi se 85-a godina poklopila sa 47-mom godinom po računanju od Izlaska (1399/98. pre Hrista). Ako je svoje godine računao od jeseni, njegova 85-a bi uključila pola 46. i pola 47, te bi prema tome ovaj slučaj došao u 1400-oj ili 1399-oj.

2. Da se čitaoc ne bi bunio raznim imenima, nazivat će se odavde meseci poznatijim imenima, tj. onima koja su još i danas u upotrebi - Nisan, prvi mesec, Tišri sedmi, itd., iako se priznaje, da se ova imena nisu upotrebljavala sve dok Izraelsko kraljevstvo nije ukinuto.

3. Nadbiskup Usher, čiji sistem datiranja je skoro nepromjenjen primenjen u mnogim Biblijama, i primenjivan kroz razna izdanja poslednjih 300 godina, postao je po tome standard - autoritet za dugu hronologiju.

4. Dva interegnuma Ptolomejevog kanona su sporedni, jer u stvari nisu bili interegnumi, nego su pripadali Senaheribovoj vladavini.

5. Jules Oppert (1868) i drugi brane asirske rupe u hronologiji. George Smith (1877) odvojio je jevrejske kraljeve od asirskih anala. Kasnija adaptacija Matina Ansteia (1913) koji je popravljao Usherovu shemu još se uvek zasniva na rupama.

6. Pretpostavlja se, da bi samo pomicanje pola godine u sravnjavanju vladavina Izraela i Jude u početku ovog perioda uklonilo, barem za raniji dio, svaku potrebu revizije Izraelovog brojenja bez nastupne godine u termine brojenja Jude sa nastupnom godinom, i obratno, nego bi tačno sinhroniziralo godine vladanja od jeseni do jeseni u Judi sa odgovarajućim godinama vladanja od proljeća u Izraelu. Ovo bi bilo uverljivo kad ne bi bilo dokaza za dvostruko računanje u vreme, kad je Juda

promijenio svoju metodu (11-a i 12-a godina Joramove vladavine). Ili varira metoda izvještavanja godina vladavina, ili hipoteza iznešena u ovom otkrivenju - tj. skladna revizija broja godina susjednih kraljeva - mora ostati, iako se ne može smatrati dogmatskim tvrđenjem činjenice.

7. Pošto Navuhodonosorova prva godina počinje, prema vavilonskom računanju, u proljeće 604. pre Hrista, njegovo stupanje na presto prethodnog kolovoza otpočinje godinu koja je u vavilonskom kalendaru bila dugačka oko devet meseci. ali ako je Jeremija računao Navuhodonosorove godine judinom kalendarskom godinom od jeseni do jeseni, on je smatrao nastupnu godinu koja je tekla samo od kolovoza do prvog Tišrija 605. pre Hrista, a četvrta godina Joakima poklapala se sa prvom Navuhodonosorovom, od jeseni 605. do jeseni 604. pre Hrista. Međutim, izjednačivanje, "haššanah" hari'sonit" (Jer. 25,1) sa "nastupnom godinom", a ne "prvom godinom Navuhodonosora", neki su smatrali da se vladavine Joakima, Joahaza i Jozije moraju pomaknuti godinu dana ranije. Ipak to ne mora biti tako, ako je Jeremija upotrebljavao vavilonsku godinu od proljeća, za Navuhodonosora, a judinu godinu od jeseni za Joakima. Treća godina Joakima, kad se zbilja opsada Jerusalima i Danijel bio odveden u ropstvo (Dan. 1,1), može biti verovatno godina u kojoj je Navuhodonosor došao na presto, iako je moguće, da je opsada otpočela prethodne godine. flavije, citirajući vavilonskog historičara Berosu, kaže da je Navuhodonosor kao prestolonaslednik bio na vojnom pohodu na zapadu, kada je vijest o očevoj smrti prouzročila da je požurio kući da si osigura presto, ostavljajući zarobljenike (i Jevreje) da ih vojska kasnije dovede. Tada bi četvrta godina Joakima počela oko listopada 605. pre Hrista i obuhvatila poslednju polovicu Navuhodonosorove nastupne godine, i prvu polovicu njegove prve godine. Tako je Jeremijina proročka vijest, primljena četvrte godine Joakima, mogla doći ili u nastupnoj godini, ili u prvoj godini Navuhodonosora.

"Ri'šonit" (Jer 25,1) se obično uzima kao sinonim za "ri'šon", što znači "prvi" (Brojevi 9,1-5; Pon. 16,4; Ezdra 6,19 itd). Tako prva godina Navuhodonosora, računana od jeseni do jeseni prema judinom načinu i usklađena sa četvrtom godinom Joakima, odgovara svim zahtjevima sinhronizma.

STARI SVIJET OD 586. DO 400. Pre Hrista

1. Uvod

Pozadina ovog perioda. - Ovo se štivo bavi razdobljem Ezgila i obnovljenjem Jevrejstva u vreme dve velike svjetske sile koje su sledile jedna iza druge - novovavilonskog i persijskog carstva. Ovo razdoblje počinje sa rušenjem kraljevstva Jude i razorenjem glavnog grada Jerusalima u vreme Navuhodonosora. Posle ove katastrofe nalazimo Jevreje u ropstvu u ravnici mezopotamije očekujući znakove koji će najaviti politiku njihovih tiranina i podizanje novih sila na istoku - prvo Međana, a malo kasnije Persijanaca. Kada je umro Navuhodonosor, taj jaki čovjek Vavilona, tri su nesposobna vladara sledila jedan iza drugoga na prestolu. Ovi dokazi slabosti postali su jasni oštroomnim Jevrejima, kao što je bilo i lako izvjestiti o novoj zvijezdi na političkom horizontu - Kiru iz Persije, koga je Izaija opisao kao budućeg oslobodioca. Kako su njihova srca morala drhtati slušajući Kirove neverovatne uspehe, pad Medije i Egbatane, Lidije sa njenim neosvojivim glavnim gradom Sardisom. Konačno oni su videli novi veliki narod na istoku, koji je skršio slabi vavilonski imperij.

Kir, novi car bio je širokogrudan, čovečni vladar, koji je ispunio jevrejska očekivanja i proročanstva u svim detaljima. On je dozvolio povratak Jevreja i obnavljanje njihove službe u njemu. Vrativši se u svoj stari zavičaj, morali su se povratnici boriti protiv brojnih nedaća, a naročito protiv neprijateljskih postupaka i držanja njihovih susjeda. Obnavljanje hrama izvodilo se pod velikim

teškoćama približno 20 godina. Posle niza kriza - od kojih je ona opisana u knjizi o Esteri najozbiljnija - Juda je dobio polunezavisni status unutar persijskog carstva u vreme Artakserksa I. koji je poslao Ezdru u Judeju sa izvanrednim punomoćjima, 457. pr. Kr. Ezdrino je delo bilo ometano od narodnih neprijatelja, ali je konačno uspešno završeno pod jakim vodstvom Nemije. Opisivanjem njegovog dela Biblija završava i šuti o vremenu međuzavetnog doba.

Namera ovog štiva. - Namera ovoga štiva je, da da istoriju malog jevrejskog naroda u krugu istorijske pozadine toga vremena. Istorija božjeg naroda ne može se pravilno razumeti, ako se proučava kao izolirana jedinica. Događaji su obično opisani u Bibliji vrlo kratko, te se mogu potpuno razumeti, samo ako se proučavaju u svetlu arheoloških i istorijskih podataka.

Količina materijala za ovo razdoblje, koje nije duže od dva veka, vrlo je bogata u nekim odsjecima, a u nekim neobično siromašna. Biblija skoro potpuno šuti o događajima između razorenja Jerusalima 586. i povratka Jevreja oko 50 godina kasnije. Čak istorijske knjige koje nas obavještavaju o obnavljanju nacije (Ezdra i Nemija) ostavljaju velike praznine u svojim izvještajima.

Ovo se isto odnosi i na vanbiblijski materijal. On je vrlo ograničen kroz vreme vavilonskog carstva, kao i kroz izvjesna razdoblja Persijanaca. Osim toga, ovaj je materijal vrlo različiti i razlikuje se po verodostojnosti. Službeni dokumenti Vavilonije i Persije su vrlo retki. Najbrojniji izvori - grčki istoričari - ispunjeni su mržnjom protiv Persijanaca i vrlo su često kontradiktorni i neverodostojni. U nedostatku nečeg boljeg, oni su se ipak pokazali korisnima i važnima za istoričare, koji traže da rekonstruiraju istoriju događaja toga razdoblja.

Poslednjih godina su arheološka otkrića mnogo doprinjela našem znanju o ovom vrlo važnom razdoblju istorije Božjeg naroda, te je i sledeći pregled utemeljen na danas verodostojnim podacima. Istorijska slika iznjeta na sledećim stranicama može naravno pretrpiti izmjene u nekim detaljima i dodatne informacije mogu postati

verodostojne u budućim otkrićima daljeg materijala.

Hronologija ovog razdoblja. - Hronologija ovog razdoblja je utvrđena pomoću nekih astronomskih tekstova i množine drugih datiranih dokumenata. Pošto se o kronološkim problemima govori kasnije, u ovom članku nećemo ih sada razmatrati.

Međutim, treba ovdje reći, da neizvjesnosti o tačnim datumima izvjesnih događaja, kako će se vidjeti u nekoliko primera u ovom članku, nisu posledica nedovoljnog materijala ili nedovoljne prirode njegovog kronološkog datiranja. Svaki jasno datirani dokument iz razdoblja o kojem proučavamo bilo persijski, grčki, jevrejski, egipatski ili bilo koji drugi, može se vrlo lako prenjeti u poznato datiranje po sistemu pre Hrista. Ali u mnogo slučajeva, događaji nisu datirani, ili u najmanju ruku nisu tačno datirani, kako u Bibliji, tako i u vanbiblijskim izvorima. Takvi događaji se moraju staviti u kronološku shemu pažljivim proučavanjem svih zamršenih činjenica. Razumljivo je da u takvim slučajevima variraju zaključci naučnika, te ni jedan datum, postavljen na ovaj način, ne može tvrditi da je točan, ali ipak se može dostići približna tačnost.

Čitaoc treba zato razumeti, da, gde god su data dva datuma, kao na pr. pobeda Kira nad Astijagom, materijal na kojemu su ovi datirani, dozvoljava dva različita tumačenja. Treba također imati na umu, da je datum, dat u ovom članku, a razlikuje se od datuma o istom predmetu nađenog u nekom drugom delu, neophodno ispravniji ili možda manje točan od drugog. Može biti u nekim slučajevima utemeljen na nešto novijim dokazima, u drugom slučaju na različitom tumačenju dokaza, koji dozvoljavaju više od jednog tumačenja. Pošto su datumi neophodni, da bi se razumela istorija, i ne mogu se odbaciti, čitaoc treba uvek imati na umu da se mnogi datumi stare istorije mogu mijenjati otkrićima novih dokaza, te za to ne treba biti iznenađen, ako izvjesni datumi iznešeni u ovom članku budu kasnije pretrpjeli ispravku.

Na sreću granica moguće greške u vezi datuma ovog razdoblja je vrlo mala i ni u jednom slučaju ne prelazi nekoliko godina. U najviše slučajeva razlike između pravih datuma i onih datih u ovom članku mogu varirati najviše do godine dana, dok su mnogi datumi iznešeni na sledećim stranicama potpuno tačni. U odnosu na ovo, 6-to i 5-to veke utemeljeno je na kronološki sigurnijim temeljima, nego više ranijih ili kasnijih razdoblja istorije.

Priložena tablica iznosi sinhronizme između različitih vladajućih kuća tog razdoblja. Datumi dati za vladavine kraljeva Egipta, Vavilonije i Persije (posle 539. pr. Kr.), kao i datumi dati za jevrejske vođe, tačni su, dok su datumi vladalaca Medije i Lidije neizvesni. (Vidi tablicu na sledećoj strani).

Hronologija STAROGA SVIJETA OD 586 DO 400 Pre Hrista

EGIPAT	Vavilon	MEDIJA I Persija	LIDIJA	JUDEJA
Amazija 570-526	Mabukod onozor 605-562	Cyaxares *625-585	Alyattes *617-560	

* Nesigurni datumi

Dostupni su samo približni datumi

(VIDI U IZVORNIKU...)

2. Novo-vavilonsko carstvo od 586-539. pr. Kr.

U drugom volumenu smo govorili o istoriji novo-vavilonskog carstva od njegovog utemeljenja preko Nabopolasara u 7. st. pr. Kr. do 586. pr. Kr., godine kada je bilo uništeno judejsko kraljevstvo sa njegovom prestolnicom Jerusalimom.

Navuhodonosor II. (605-562). - Posle zauzimanja Jude i razorenja Jerusalima, Navuhodonosor je upravio svoju pažnju uglavnom na dela mira, te je vodio velike građevinske akcije. Bio je neobično ponosit na svoje uspehe na tom polju, kako to i mnogi natpisi na njegovim građevinama pokazuju. Kralj je praktično obnovio Vavilon. Proširio je grad i okružio ga novim utvrđenjima uključivši u njega tako i novu palaču koju je sagradio više od jedne milje daleko od stare palače. Veliki hram Marduku, nazvan Esagila, bio je ukrašen i dovršena njegova hramska kula Etemenanki, koja je bila u ruševinama u vreme kad je njegov otac preuzeo presto. Obnovljeni su mnogi drugi hramovi. Mnogi su hramovi iznova podignuti u Vavilonu i drugim gradovima u vreme Navuhodonosorove vladavine koja je bila razdoblje najveće građevinske delatnosti u istoriji Mezopotamije.

Malo je poznato o Navuhodonosorovoj vojnoj aktivnosti posle pohoda na Judu, jer su Vavilonci, suprotno od Asiraca, običavali podizati slavu i glasovitost natpisima koji su veličali njihova dela mira, a ne vojne pohode. Međutim, ipak postoji nekoliko podataka koji otkrivaju da se Navuhodonosor borio 13 godina protiv Tira (585-573. pr. Kr.). Ta ponosna pomorska sila, pouzdavajući se u neosvojiv položaj na ostrvou, odbila je da se pokloni Vavilonskom monarhu, te je tako navukla Navuhodonosorov gnjev na sebe. Godinu dana pre početka Navuhodonosorovog pohoda na Tir prorok Ezechijel je pretskazao sudbinu tog bogatog trgovačkog grada, koji se sastojao od velikih površina za stanovanje na kopnu, kao i skladišta, arsenala, faktorija i brodogradilišta smještenih sigurno na stjenovitom ostrvou nedaleko obale. Navuhodonosorove su snage zauzele i razorile Tir na kopnu na kojega se odnosi Ezechijelovo

proročanstvo, ali su bezuspešno više godina opsjedale Tir na ostrvou. Konačno se Tir predao i pokorio pod uvjetom da zadrži kralja, a da prihvati vavilonskog visokog komesara, koji je budnim okom pratio vanjske i unutrašnje poslove Tira i brinuo se za sigurnost vavilonskih interesa.

U ovom razdoblju mora da se dogodila kampanja protiv nemirnih elemenata među Judinim susjedima, Sirijom, Amonom, Moabom, kao i Egiptom, kako to Flavije tvrdi u 23-oj godini vladanja Navuhodonosora (582. pr. Kr.) Izgleda da su Judeji, koji su bili ostavljeni u zemlji posle katastrofe 586. godine uzeli učešća u delatnosti protiv Vavilona. Posledica te aktivnosti bio je kazneni pohod Nabuhodonosora, kad je više od 745 Jevreja odvedeno kao roblje u Vavilon, kako to iznosi Jeremija 52:30.

Iako opsada Tira nije bila potpuno bezuspešna, Haldejci su bili nezadovoljni, te su smatrali ono što su postigli nedovoljnom nagradom za napore 13-godišnje opsade, kako to Eze hijelove reči otkrivaju (Ez. 29:18-20). Međutim, prorok proriče, da će naći bogati plijen u Egiptu. Malo je poznato o Navuhodonosorovom pohodu u Egipat, prorečenom u ovom proročanstvu. Jedan jedini fragment u Britanskom muzeju govori o ratu Navuhodonosora protiv Amazisa u Egipat, 37-me godine vladanja Navuhodonosora (568. pr. Kr.) Razumljivo je, da ne možemo očekivati naći egipatske izvještaje o ovom ratu sa očito poraznim rezultatima za Egipat, ali nažalost, nema niti vavilonskih izvještaja, koji bi nam dali uvida u ispunjenje Eze hijino proročanstvo. Pošto je Amazis nastavio da vlada u Egiptu, Navuhodonosor mu je mogao oprostiti i vratiti ga na presto. O sedam poslednjih godina velikog kralja nije ništa poznato iz svetovnih izvora. Knjiga proroka Danijela govori o sedam godina izagnanstva Navuhodonosora posle kojih je, verovatno nakon kratkog oporavka, umro. (Dan. 4). Ovo iskustvo nije zapisano u suvremenim izvještajima, koji sakrivaju slabosti svojih vladara.

Amel-Marduk, Nergal-šar-usur i Labaški-Marduk (562-

556). - Kada je Navuhodonosor, jedan od najslavnijih vladara staroga doba, umro u početku oktobra 562. pr. Kr., posle vladavine od 43 godine, njegov sin Amel-Marduk, biblijski Evil-Merodah, stupio je na presto (562-560.). Stari istoričari znaju o njemu, da je vodio zao i nečist život, ali nas Biblija obavještava, da je oslobodio Joahina, zarobljenog jevrejskog kralja i vratio mu kraljevske počasti (Hebr. 52:31-34), u 37-oj godini posle njegova odvođenja iz Jerusalima u vreme cara Navuhodonosora.

Amel-Marduk nije pokazivao jakost svoga oca, te je posle vladavine manje od dve godine ubijen od pobunjenika, koji su postavili jednoga između sebe na presto, Nergal-šar-usura (grčki Neriglisar), koji ne samo da je bio jedan od najpoštovanijih dvoranina Navuhodonosora, (Hebr. 39:3,13), nego i njegov zet. Prema tome, šurjak Amel-Marduka. Mi ne znamo što je uradio Nergal-šar-usur u kratkom razdoblju svoje vladavine (560-556), iako sam tvrdi, da je gradio palače i hramove i uništavao neprijatelje i spaljivao svoje protivnike.

Pošto je on došao na presto u priličnoj starosti, umro je posle kratke vladavine nešto manje od četiri godine. Njegov sin Labaši-Marduk nasledio ga je i vladao verovatno manje od dva meseca, verovatno od maja do juna 556. godine. Grupa urotnika ubila ga je i podigla Nabonida, jednoga između sebe, za kralja Vavilona.

Nabonid (556-539). - Preci novog vladaoca nisu potpuno utvrđeni, ali izgleda da je njegov otac bio princ iz Harana, imenom Nabu-balatsuigbi, a majka verovatno Šumua-damka, sveštenica boga Sina (boga meseca), koja je prema jednom spomeniku, koji je podignut u njenu čast, vršila tu službu u hramu boga Sina u Haranu od vremena Asurbanipala. Jedno mišljenje je, da je posle zauzimanja Harana, 610. godine, ona sa svojim mladim sinom odvedena kao robinja u Vavilon, te da je uzeta u Navuhodonosorov harem, gde se vremenom podigla od konkubine do omiljene žene. I njenom sinu Nabonidu

pokazane su kraljevske počasti, te je postao utjecajni službenik administracije carstva, kako to vidimo iz činjenice, da je verovatno 585. godine izabran i određen od Navuhodonosora da deluje kao posrednik u ratu između Meda i Lidijaca. Verovatno je da je bio oženjen jednom Navuhodonosorovom kćeri, te je tako postao kraljev zet zbog čega Danijel naziva Navuhodonosora Baltazarovim ocem, misleći prema jevrejskoj upotrebi reči na prethodnika ili djeda (Dan. 5:11). Sledeća genealoška tablica pokazat će nam odnose između raznih vladara novo-vavilonskog carstva, koji su nabrojani u nizu od Nabopolasara do Nabonida.

(1) Nabopolasar

(2) Navuhodonosor II.

(sin)

(3) Amel-Marduk

(sin)

(4) Nergal-šar-usur
Nabonid

(6)

(zet)

(zet)

(5) Labaši-Marduk

Baltazar

(sin)

(sin)

U vreme kad je Nabonid došao na presto, potreban je bio carstvu jedan jaki vladar. Meda su se ohrabрили pod slabim vladarima Vavilonije i anektirali područje Harana. Ovo je bio akt agresije, koji bi mogao, ako bude nekažnjen, poslužiti kao ohrabrenje za buduće slične stvari. Nabonid je zato u svojoj prvoj godini vladanja smatrao svojom dužnošću da povрати Haran. Čineći to,

pokazao se kao jak i čvrst vladar, međutim, očekivanja se nisu ispunila, jer je kralj izgleda imao preopširne i prevelike planove. Kralj se klanjao Sinu, bogu meseca, te je obnovio njegov hram u Haranu, koji je bio u ruševinama od 610. pr. Kr. On je također podigao svete građevine u Uru, gde je svoju kći učinio sveštenicom Sina; bio je duboko zainteresiran za staru istoriju svojeg naroda, te je vršio iskopavanja starih zapisa. Osim toga, on je izgleda uvidio opasnosti, koje su se pojavljivale na Istoku, te je poduzimao mere da ih predusretne. Između njih spomenut ćemo njegov pohod na Arabiju.

553. godine, dok je bio na pohodu u istočnoj Palestini, obolio je i otišao na Libanon, da se liječi. Odmah nakon toga odredio je svog sina Baltazara i poverio mu kraljevstvo, čime je pokušao da osigura naslednost svoje kuće, te da se osigura da ni jedan naslednik ne bude stavljen na presto Vavilona u vreme njegove odsutnosti. Na taj način postao je slobodan, da izvodi nove planove o proširenju carstva. U međuvremenu se Baltazar povratio u Vavilon, verovatno na početku 52-ge, i vladao nad domaćim provincijama u ime svoga oca kao suvladar. Ovo objašnjava, zašto je on, kad je htio da počasti Danijela na naročiti način, mogao da mu ponudi samo treće mesto u carstvu, najviše, koje je on mogao dati, pošto je sam zauzimao drugo (Dan. 5:16).

Čim se Nabonid oporavio od svoje bolesti, započeo je invaziju severozapadne Arabije i zauzeo oazu Tema, koja je postala njegovom rezidencijom kroz više godina, i gde je sagradio prostrane palače. Pravi razlog ovog zauzimanja nije poznat. Neki istoričari misle, da je Nabonid otišao u Arabiju, gde bi imao sigurniju prestolnicu, ako bi izgubio Mezopotamiju, koju bi verovatno zauzeli Medi i Persijanci, ili pošto je bio duševno bolestan, i trebao je ovo mesto za oporavak. Bez obzira kakav tome bio razlog, Nabonid je boravio u Temi najmanje do svoje 11-te godine vladanja, 545. pr. Kr., te je u too vreme vodio više uspešnih pohoda protiv južno-arabljanskih plemena.

On se u međuvremenu potpuno odvojio od vodećih elemenata Vavilonije, a naročito od sveštenstva. Njegovo dugo odsustvo iz prestolnice imalo je za posledicu izostajanje više praznika prilikom Nove godine, koji su obično bili obilan izvor prihoda hramova, a njegovo favoriziranje boga Sina, izazvalo je neprijateljstvo Mardukovog sveštenstva. Nepravilno administrativno poslovanje Baltazara u domaćim poslovima produbilo je želju mnogih Vavilonaca za primenom administracije. Dva su vladara međutim ipak imala upravu tako snažno u svojim rukama, da nije bilo mogućnosti za pobunu. Kad bi i bilo pokušaja, možemo zaključiti, da su bili bezuspešni, jer nemamo izvještaja o njima.

U prvim godinama Nabonidove vladavine, podigla se nova zvijezda na istočnom Nebu, Kri, vazalni kralj Meda, poznat kao vladar persijskih plemena, koji se nazivao "kraljem Anšana". On se pobunio protiv svog medskog gospodara Astijega, te je posle zauzimanja njegove prestolnice Egbatane svrgnuo njihovog kralja 553. godine (ili prema drugim izvještajima 550), u isto vreme kada je Nabonid odredio Baltazara svojim suvladarom. Sada se opasnost od istočnih plemena sve više osećala. Kada je Krez iz Sardisa, kralj Lidije, ponudio savez Amazisu u Egiptu i Nabonidu u Vaviloniji protiv nove sile na istoku, Nabonid je spremno prihvatio.

Povodeći se parolom da je napad najbolja obrana, Krez je upao na persijski teritorij 547. pr. Kr. ali je precjenjujući svoju moć, izgubio prestolnicu i carstvo pre nego što su njegovi saveznici imali vremena da se organiziraju i pomognu mu protiv Kira.

Idućih je godina Kir učvrstio svoju moć u carstvu, koje se sada protezalo od Iranske visoravni do zapadnih obala Male Azije. Kada je konačno 539. pr. Kr. posle više godina pripreme, Kir uvidio da je došlo vreme, da krene protiv slabog Nabonidovog carstva, pala mu je u ruke bez naročitog napora bogata istočna provincija Guta, koja je graničila sa Kirovim teritorijem, i koja je bila bedem sagrađen od Navuhodonosora da zaštiti njegovo carstvo

od moguće invazije s istoka. Nabonid je prirodno bio uznemiren. Možda zbog svoje lične zaštite, ili da liši Kira pomoći lokalnih bogova u slučaju invazije, on je dopremio statue različitih bogova pojedinih gradova u Vavilon, u proljeće i ljeto 539. godine. Tako je ogorčio lokalno stanovništvo i sveštenstvo, koji su osećali da on krade njihove bogove. Ovim svojim delom, podigao je protiv sebe sveštenike Vavilona, povećavajući religioznu zbrku grada, koji je smatran domenom boga Marduka.

Kad je Kir bio spreman da krene na Vaviloniju, Baltazar je skupio svoju vojsku kod Opisa na Tigrisu, da se suprotstavi invaziji i da spreči prelaz Kira preko oreke. U odlučujućoj bitci Vavilonci su pretrpjeli strašan poraz, a Persijanci su nesmetano mogli krenuti sve do Sipara na Eufratu. Kir je ovaj grad zauzeo bez borbe, 11. listopada 539. pr. Kr. Nabonid je pobjegao u pravcu juga. Baltazar se vratio u Vavilon, oko 35 milja južno od Sipara, te je, uzdajući se u njegova jaka utvrđenja ostao u gradu. On je ovdje u duhu ponosa i bezbrižnog osećaja sigurnosti proveo svoje poslednje večer sa ženama i prijateljima u pijančevanju upotrebljavajući sveto posuđe Salamunova hrama (Dan. 5). 13. listopada Vavilon je pao u ruke Kirovoj vojsci, koja je, prema otu, skrenula tok Eufrata, koji je normalno tekao kroz grad, te je ušla u nj nesprečena. Baltazar je bioubijen. Nabonid, koji je bježao na jug očito je našao zatvorene puteve za bijeg, te se vratio u Vavilon i predao se milosti pobedonosnog neprijatelja. Prema jednom grčkom izvještaju, plemeniti Kir mu je poštedio život i postavio ga vazalnim kraljem u udaljenoj zemlji Karmaniji.

Tako je kaldejsko carstvo došlo do neslavnog kraja, posle postojanja od manje od jednog veka. Osnovao ga je jaki vladar Nabopolasar, proširio i učvrstio isto tako jaki sin Navuhodonosor, ali je ipak brzo palo posle smrti Navuhodonosora, u vreme slabih vladara koji su ga nasledili. Novo-vavilonsko carstvo pokazalo je slavu u materijalnim bogatstvima, kakvo nije pre postojalo. Zbog ovoga ono je uspoređeno sa "zlatnom glavom" u

proročkoj slici Navuhodonosorova sna (Dan. 2:38). Međutim, ono je kroz cijelo vreme svoga postojanja posedovalo sledeće nasleđene slabosti koje su materijalno pripomogle i ubrzale njegov pad.

1. Vavilonska je nacija bila stara, te je mnogo veka bila podložna Amorejima, Kasitima, Asircima, a sada aramejskim Haldejcima, te joj je nedostajao karakter koji bi je učinio politički jakim i zdravom.

2. Nije bilo zajedničkih interesa i veza, koje bi vezale različite narode carstva uz Haldejsku dinastiju, čak su i sami Vavilonci bili etnički strani Haldejcima, koji su sačinjavali vladajuću klasu. Kada su ove slabosti bile potisnute jakošću vladara, kao na pr. Navuhodonosora, carstvo je izgledalo moćno i zdravo. Međutim, pod slabim vladarom kao što je bio Nabonid, koji je bio više godina odsutan iz prestolnice, i bio više zainteresiran u prošlosti svoje zemlje nego u njenim sadašnjim potrebama, i koji je favorizirao provincijska božanstva više od nacionalnog boga zaštitnika, koji je osim toga počinio mnoga pogrešna dela i političke zablude, sintetsko vavilonsko carstvo se nije moglo održati.

3. Carstvo Meda

Sa Medima, i Persijancima koji su došli nakon njih, na scenu svjetske povestii stupaju Indoevropljani, jedina druga etnički srodna nacija koja je igrala važnu ulogu u istoriji pre toga bili su Hetiti i narod Mitani carstva, koje je cvalo u drugom tisućljeću prehrišćanske ere. Medi i Persijanci su živeli u visoravni koja leži između Mezopotamije i Indije, gruboj zemlji, koja je dala čvrste moralno zdrave i jake nacije ratnika koji su bili naučeni na teškoće. Oni su se nazivali Arianu "plemići", a svoju zemlju Ariana, ili Iran, koje i danas nosi.

Prva iranska plemena pod imenom Medi javljaju se kao dobri borci barbari u izvještajima Salamanazara III. sredinom 9. veka pr. Kr. Sargon II. tvrdi da ih je pobedio i potčinio 715. pr. Kr., spominjući Daiauku, kao njihovog

vladara, a ot daje ime Deikos (Deioces), kome se pripisuje osnivanje medskog kraljevstva, i koga ot karakterizira kao mudrog i pravednog vladara. Za Deiocesa se kaže, da je ujedinio medska plemena u naciju, i utemeljio prestolnicu Egbatanu. Međutim, teško je identificirati otova Deikosa koji je izgleda vladao od oko 700. do 647. pr. Kr., sa Daiauku iz Sargonovog izvještaja, jer je moguće da su dve osobe sa istim imenima postojale.

Fraortes, sin Deiocesa, vladao je posle smrti svoga oca 22 godine, od oko 647-625., te mu se pripisuje potčinjavanje persijskih plemena na jugu. On je izgubio svoj život u bitci sa Asircima.

Fraortesov sin Kijaksar vladao je Medijom 40 godina, od 625-585. pr. Kr. On je postao saveznik Nabopolasara protiv Asirije, zauzeo samostalno Asur, 614., a Ninivu zajedno sa Vaviloncima 612. Vavilonci su prisvojili veći i najkulturniji dio palog asirskog carstva, dok su se Medi izgleda zadovoljili sa severnim i severoistočnim provincijama Asirije. Kijaksaru, koji je tako postao prvi veliki kralj Meda, pripisuje ot pobjedu nad Skitima, čiju je teritoriju u Maloj Aziji prisvojio.

U svojim poslednjim godinama Kijaksar se trebao boriti protiv Lidijaca, koji su, pod Aliatesom, kraljem Sardisa, postali treća sila u Aziji, i koji su hteli postati gospodari Anatolije. U šestoj godini njihovog ratovanja dogodilo se, da je, "usred bitke dan odjednom postao noć". Osvedočeni da negodovanje bogova počiva na njima, obje su strane postale voljne da zaključe mirovni ugovor. Ovo je uspelo pomoću nekih posrednika između kojih se spominje Labinetus iz Vavilona, verovatno Nabonid. Pomrčina sunca 28. maja 585. pr. Kr. ("navodno pretskazana od Talesa iz Mileta), koja je imala za posledicu završetak rata između Meda i Lidijaca, daje nam jedan od utvrđenih datuma bitaka starog doba. Ugovor zaključen sa Aliatesom dao je Kijaksaru sav teritorij Anatolije istočno od reke Halys. Ugovor je učvršćen ženidbom Astijaga, sina Kijaksarova, Arianisom, kćerju Alijatesa.

Astijag, koji je vladao više od 30 godina (ot kaže 35), od oko 585-553/2. ili 550. pr. Kr., bio je poslednji vladar medskog carstva. Skoro ništa nije poznato o njegovoj dugoj vladavini. Stari istoričari koji ga spominju govore o njemu samo u vezi uloge koju je igrao u vezi sa Kirom, čiji je bio djed, prema grčkim izvorima. On je dao svoju kći Mandanu Kambizu I., vazalnom kralju Persije u Anšanu, ali kad je njegova kći rodila dijete, izgleda da je bio opsjednut strahom, da će Kir zauzeti presto posle njega. Nije poznato koliko istine ima u grčkim legendama, koje govore o pokušaju Astijaga da ubije svoga unuka. Međutim, tačno je da je njegov strah bio osnovan, jer se Kir podigao protiv svog gospodara 553. pr. Kr. Dva puta su a pobedile snage Astijaga, ali u trećem sukobu je Medski zapovjednik vojske Harpagus izdao svoga gospodara i pridružio se Kiru. Ne kasnije od 550. pr. Kr. Kir je bio u posedu medske prestolnice Egbatane. I Astijag je pao u ruke Kira, ali se s njim blago postupalo, ako možemo verovati Grcima, koji tvrde, da je postao guverner Hirkanije, južno od Kaspijskog mora.

Kad je Kir preuzeo medsko carstvo, nisu izvršene velike promjene u vanjskoj strukturi države, jer su Medi i persijanci srodna plemena, a bili su i vezani međusobnim ženidbenim vezama svojih vladarskih kuća. Tako nalazimo da istoričari starog doba govore o tom carstvu u suvremenim dokumentima različitih zemalja kao o carstvu Meda i Persijanaca, ili često puta jednostavno o "Medima", iako su, posle smrti Astijaga igrali manju ulogu u poslovima države. Prelaz sa Medskog na persijsko carstvo bio je prema tome u stvari prelaz moći sa jedne vladarske kuće na drugu i prelaz službi sa medskog plemstva na persijsko. Od tog vremena persijsko plemstvo zauzima prva mesta u administraciji i upravi, iako utjecajni Medi i dalje imaju svoje položaje, a nalazimo ih na važnim položajima kroz cijeli persijski period.

4. Persijsko carstvo od Kira do Darija II.

Persijski vladari iz perioda Carstva nazvani su kraljevima

dinastije Ahemenida, pošto, sa izuzetkom Darija III., svi persijski vladari tvrde, da su im Ahemenidi preci. Natpisi Kira i Darija I. daju nam informacije o rodoslovlju dve obitelji, kojima su pripadala ova dva kralja, a koje potiču od Ahemena i Teispesa, kako to pokazuje sledeći dijagram:

Ahemen
Teispes

Kir I.	Ariaramnes
Kambiz I.	Arsames
Kir II. (Veliki)	Histasp
Kambiz II.	Darije I. (Veliki)
	Kserks
	Artakserks I.
	Darije II.

Redosled vladajućih kraljeva od Ahemena do Kira II. nije tačno poznat, ali izgleda da je veći dio ili svi, od Navedenih u gornjem dijagramu, zauzimaao persijski presto kroz neko vreme. Dve vladajuće kuće vladale su ili nad različitim persijskim plemenima u isto vreme ili je vladavina prelazila s jedne kuće na drugu više puta. Prestolnica je izgleda bila Anšan, jer se prvi persijski kraljevi nazivaju uobičajeno "kraljevi Anšana", ali njen položaj nije tačno utvrđen. Iako je pretpostavka, koja ga identifikira sa Pasargadom u jugozapadnom Iranu, najbolja.

Jedini persijski vladar pre Kira II. spomenut još danas postojećim suvremenim izvještajima je Kir I. Napisi asirskog kralja Asnubanipala spominju ga pod imenom Kuraš, iz Parsuaša, koji je, čuvši za pobedu Asiraca nad Elamom poslao svoga sina Aruku, verovatno brata Kambiza I., sa teškim darovima u Ninivu, da bi se ponudio za vazala asirskom caru. Ovaj se događaj odigrao uskoro posle 639. pr. Kr., godine u kojoj je bio pobeđen Elam, ali verovatno pre kralja Fraortesa iz Medije, koji je, potčinio

persijance i učinio njihovu zemlju delom svoga carstva.

Kir Veliki, oko 553-530. pr. Kr. - Grčki istoričari mnogo i naširoko govore o pustolovinama mladog Kira, ali je teško odvojiti istinu od legende i istoriju od priča. Međutim, izgleda verovatno, da je Kirova majka Mandana bila kći Astijaga, poslednjeg vladajućeg kralja Medije, a da je sam Kir oženio Kasandanu, kćerku Astijagova sina Kijaksara. Iz razloga koji nam nisu jasni, Kir se pobunio protiv svoga gospodara i tasta Astijagam verovatno 553. pr. Kr. Kirove su snage bile dva puta potučene, ali je uspeo kada je Harpagus, zapovjednik medske vojske izdao svog gospodara i kralja i prešao na stranu Kira, koji je tako 550. pr. Kr. imao u rukama Egbatanu, medsku prestolnicu i njenog kralja.

Iako je Kir prisvojio sve vlasti kralja u carstvu, ipak je kako i izgleda sa Medima drugačije postupao. Poslao je Astijaga kao guvernera u provinciju Hirkaniju, a prema Ksenofonu, postavio njegova sina Kijaksara II. na presto kao figuru. Suvremeni izvještaji potpuno šute o postojanju Kijaksara II., ali nije nemoguće, da je Kir dozvolio medskom prestolonasledniku, koji je bio njegov tast, da bude zajedno s njim na prestolu, da bi ugodio Međanima. Ako je to tako, tada bi Kijaksar mogao biti onaj kralj, koji je spomenut u knjizi proroka Danijela pod imenom Darije Međanin.

U sledećim je godinama Kir učvrstio svoju moć nad prostranim carstvom, koje se protezalo od granica Indije na Istoku do reke Halys u centralnoj Maloj Aziji na zapadu. Izvještaji nam govore, da je bio zauzet u borbi protiv neprijateljskih plemena istočno od Tigrisa 548. godine, dok se spremao za velikii ispit snage, koji je trebao skoro doći. Munjevito uzdizanje Kira do vladaa nad drugim najvećim imperijem toga vremena ostavilo je dubok utisak na suvremenike. Potčinjeni su narodi stavljali svoje nade na Njega. Jevreji na pr. čija proročanstva su govorila o Korešu ili Kiru kao budućem oslobodiocu (Iz. 44:28), mora da su pažljivo motrili njegov uspon, kako ćemo to proučavati u petom odsjeku. Ali politički vođe, kao

Nabonid u Vaviloniji, Amasis u Egiptu, Krez u Lidiji posmatrali su Kirovo povećavanje moći sa zebnjom bojeći se za svoju vlastitu sigurnost i svoje prestole. Oni su se zato povezali ugovorom o uzajamnoj pomoći.

Ovaj se strah pokazao opravdanim, kada je Kir u proljeće 547. krenuo u gornju Mezopotamiju, u područje, između reke Kabura i velike okuke Eufrata, da povrati raniju Medsku provinciju koju je Nabonid oteo Medima. Ovo je bio očiti neprijateljski akt protiv Vavilonaca, iako izgleda nije imao posledice u ratovanju između ove dve države. Međutim Krez je mislio da nešto treba da se učini, da se otkloni velika opasnost sa istoka. Budući da je bio osvedočen, da je bolje preuzeti inicijativu umesto čekati, dok je suparnik preduzme. Lidski je kralj prešao Halys i upao na Kirov teritorij. Prva bitka s Persijancima odigrala se kod Pterije, u kasnom ljetu 547., ali je završila njegovim povlačenjem. Krez je smatrao razboritim da se povuče u svoju jaku prestolnicu Sardis i da čeka dolazak svojih saveznika, pre nego poduzme dalje akcije protiv Kira. Izgleda da je verovao da je Kir dovoljno oslabljen u bitci kod Pterije, te da neće moći odmah doći za njim. On prema tome nije očekivao da će Persijanci krenuti na zapad, daleko od svojih domaćih uporišta, i to ujesen na pragu ljute anatolske zime.

Geniji, kao što je Kir, kadkada deluju nerazumno. Ono što bi razboriti ljudi smatrali ludim. Njihove su akcije često puta nepredvidive. Kir je bio čovjek ove vrste. Umesto da se vrati u svoje domaće uporište, preko zime, i da se povrati u punoj snazi sledeće godine, on je krenuo napred i neočekivano sa svojom vojskom stigao pred Sardis. Da je Krez potpuno pogrešno procijenio svoga protivnika, vidi se jasno iz činjenice što je raspustio svoje plaćenike, i dozvolio im da provedu zimu u svojim domovima u gradovima. Pouzdavajući se u hrabrost Lidijaca, i neodoljivu snagu svoje konjice, Krez se upustio u napad na Kira odmah posle njegova dolaska. Međutim, oštromnost persijskog kralja se još jednom pokazala, kad je Kir svoje kamile koje su nosile prtljagu upotrijebio da

obrazuje konjicu i tako dočeka napad Lidijaca. Lidijski ratni konji, nenaučeni na čudne dugovrate životinje, na njihov oštri zadah, pobjegli su i vratili se u svoj grad. Uskoro je - između oktobra i decembra 547. - Sard pao posle kratke opsade, pre nego što su saveznici imali mogućnost da pomognu Krezu. Lidski je kralj pao u ruke Kira, koji je prema nekima poštedio njegov život, a prema drugima, pogubio ga. Još jednom je Kir dokazao svijetu, da je on čovjek sudbine i iznenađenja. Različiti su bili osećaji njegovih suvremenika kad su vesti o njegovim neverovatnim poredama došle u sela i gradove Vavilonije. Dok su Jevrejima u zarobljeništvu ove novosti zvučale kao slatka glazba, vladarima u Vavilonu i Temi - Baltazaru i Nabonidu - mora da su bile signali za uzbunu.

Ne zna se ništa izvjesno o Kirovoj aktivnosti kroz šest godina po zauzimanju Lidije. Međutim, neshvatljivo je, da bi čovjek kao što je Kir ostao dokon kroz te godine. Beros, kako ga navodi Flavije, govori da je Kir zauzeo cijelu Aziju pre nego što je krenuo na Vavilon, a Ksenofon zna za jedan pohod na Arabiju u to vreme. Otuda zaključujemo da je Kir učvrstio svoju kontrolu nad različitim delovima Male Azije u vreme za koje suvremeni izvještaji ništa ne govore, a možda se sreo i sa Nabonidom u Arabiji, jer ovaj kralj u jednom tekstu tvrdi da je lično "zauzeo njegove (Kirove) pokrajine" i preuzeo njegove posede. Ne zna se da li je ova tvrdnja samo hvalisanje, ili je Nabonid stvarno pobedio Kira u to vreme.

Štogaod se zbilo između pada Sardisa (547) i 540. pr. Kr., izvjesno je, da je pri kraju 540. Kir imao dobro organizirano carstvo, prožeto jedinstvom, te da je izgradio jaku vojsku s kojom je bio spreman za sledeći sukob sa Vavilonijom. Još jednom se sreća nasmiješila Kiru i pomogla mu kad je guverner najistočnije pokrajine Vavilonije - Gutije - svoju zemlju i svoj narod potčinio Kiru. Nabonid, koji se vratio iz Teme u Vavilon, verovatno je pomagao svom sinu Baltazaru, glavnom zapovjedniku svih istočnih vojski u pripremanju za neodgodivi sukob sa Kirom.

Velika i odlučujuća bitka između vojski dvaju carstava odigrala se kod Opisa na Tigrisu, kod ili u blizini mesta kasnijeg grada Seleukije (oko 20 milja nizvodno od današnjeg Bagdada), i blizu velikog zida Navuhodonosora. Nisu poznati razlozi za strašni poraz koji su pretrpjeli Vavilonci kod Opisa. Pisani izvještaji govore nam samo da je Kir uspeo preći rijeku Tigris i da je pobedio Vavilonsku vojsku tako odlučno, da je svaki organizirani otpor prestao, a cijela pokrajina ležala je otvorena pred Persijancima. Pobednici su odmah prihvatili priliku koja im se nudila, te nisu gubili vremena da što više iskoriste ovu pobjedu. Oni su sledili Vavilonce koji su bježali prema zapadu i jugozapadu, zauzeli Sipa, koji je ležao oko 15 milja zapadno od Tigrisa, i to bez bitke 11. listopada 539., a Vavilon, koji je ležao oko 40 milja jugozapadno od Opisa samo dva dana kasnije.

Nabonid, koji je bio u Sipru pre pada grada, pobjegao je na jug, ali se iz nepoznatih razloga vratio u Vavilon posle nekoliko dana i predao se Persijancima koji su mu poštedili život. Posle bitke kod Opisa Baltazar je očekivao svoje neprijatelje iza jakih utvrđenja Vavilona. Ova mu međutim nisu pružala zaštitu. Izgleda da je imao neprijatelje unutar Vavilona, koji su ga izdali i predali grad Persijancima. Tako je "Ugbaru, guverner Gutije", koji je, posle bitke kod Opisa krenuo ravno na Vavilon, ušao u grad bez bitke 13. listopada 539. pr. Kr. (Primedba dolje). Baltazar koji je te noći bio zabavljen pijančevanjem i vidio je "pismo na zidu", bio je ubijen, ali izgleda da je inače bilo malo krvoprolića. Suprotno od običaja, grad je pošteđen razorenja i vojnici su se postavili na stražu kod hramova i javnih zgrada, da garantiraju nastavak urednog dnevnog života u Vavilonu, te da spreče pljačku i otimanje imanja.

Kir se svojom blagošću istakao kao uspešni zavojevač, ne samo kraljevstava i gradova nego i srca ljudi. Kada je 16 dana kasnije (29. listopada 539), osobno ušao u glavni grad, "svi su stanovnici Vavilona ljubili njegove noge, radosni što je on primio kraljevstvo i radosnih lica. Sretno

su ga pozdravljali kao gospodara, čijom su pomoću ponovno došli do života iz smrti i pošteđeni štete i pustoši, tako da su se klanjali samom njegovom imenu" (Natpis na Kirovom cilindru).

Retko je tako veliko carstvo bilo tako lako zauzeto, a još rjeđe je jedan zavojevač tako spremno prihvaćen od onih koje je pobedio kao što je to bio Kir. Kaldejska vladajuća klasa, a naročito Nabonid, toliko se udaljila od Vavilonaca, da su oni pozdravili svaku promjenu uprave. Potčinjeni narodi nisu osećali niti ljubavi niti vernosti prema svojim ugnjetačima, ali su očekivali bolje dane od čovečne uprave Persijanaca, koji su već dali dokaza svoje humanosti u onim zemljama nad kojima su vladali više godina. Takva politika je verovatno postala poznata cijelom civiliziranom svijetu. Njihova blagost i razumnost učinili su da je Kir zadobio srca ljudi sa vrlo malo napora sa svoje strane.

Kir nije bio samo veliki ratnik i general, nego i mudar vladar, koji je znao kako da zadobije mir. U svojim miroljubivim namerama dokazao je Kir svoju pravu veličinu.

Primedba: Grčki izvještaji dodaju ovaj detalj o zauzimanju Vavilona: Kir je doveo rijeku Eufrat otvaranjem kanala kod Sipara, sa posledicom, da je voda tekla u nizine Al Kifi i Nejef. Tako je razina reke pala dovoljno nisko, da su Persijski vojnici mogli ući u grad kroz korito reke. Kad su došli do zida unutrašnjeg grada, našli su vrata nezaključana, koja su vodila u ulice sa obale reke - možda su otvorena od izdajica u gradu. Ova priča iako nepotvrđena od suvremenih izvora, ne suproti se natpisima klinastog pisma koji govore o padu Vavilona. Ti natpisi tvrde, da je grad zauzet bez bitke Asirci i Vavilonci uništavali su gradove pokorenih naroda, i preseljavali njihovo stanovništvo u druge delove svoga carstva, ali Kir nije želio poći njihovim primerom, i uništavati gradove, da bi vladao nad njihovim grobovima. On je pošteđio zauzete

gradove, povratio ranije iseljeno stanovništvo u zavičaj i obogatio ih ekonomskim merama. Vavilonska prestolnica je primer za to. Izabravši jednom od svojih prestolnica, Vavilon, proglasivši se "kraljem Vavilona" i favorizirajući Marduka, glavnog Vavilonskog boga, ugodio je narodu. On je također postao popularan zbog vraćanja gradovima njihovih božanstava, koja je Nabonid odnio u Vavilon, i obnavljanjem i popravljanjem lokalnih hramova, od kojih je jedan bio i onaj u Jerusalimu. Učinivši tako, ugodio je Vaviloncima, koji nisu voljeli gledati tako mnogo stranih bogova i njihovih poklonika u svom gradu. A naročito je ugodio građanima onih zemalja u gradu, čije je bogove povratio ili čije je razorene hramove obnovio.

On je mudro delovao, dozvoljavajući lokalnim upraviteljima da upravljaju svojim narodom kao guverneri provincija pod persijskom kontrolom i ne namećući pokorenim narodima persijski način života, veru ili jezik. Ovi mudri postupci koje je Kir zamislio, bili su politika i njegovih naslednika, iako su neki od njih ponekad otstupali od tih principa. Međutim, Persijanci su općenito imali poštene namere, da cijene lokalne običaje, veru i zakone. Oni su također prihvatili skoro općenito poznat aramejski jezik za službeni jezik carstva.

Bio je to veliki gubitak, kada je Kir, sega osam godina posle zauzimanja Vavilona, umro na jednom pohodu protiv nekih plemena u istočnom Iranu, u kolovozu 530. pr. Kr.

Kambiz, 530-522. - Kir je odredio svog sina Kambiza svojim naslednikom na prestolu, kako to pokazuje više izvještaja. Međutim, suprotno od svog oca, on nije bio omiljeni vladar. Bio je svjestan ove činjenice, zato je, pre nego što je krenuo u Egipat, ubio svog brata Bardiju ili Smerdisa i to tajno, bojeći se, da u njegovoj odsutnosti iz prestolnice, neprijatelji ne iskoriste priliku i stave Smerdisa na presto. Kada se kasnije doznalo za ovo ubistvo i jedan lažni Smerdis, tvrdeći da je preživio zaveru, stupio na presto, bio je ovaj uzurpator prihvaćen u velikim delovima carstva, što je bio očiti dokaz Kambizove nepopularnosti.

O Kambizu znamo samo nešto više od njegovog pohoda na Egipat. Zauzimanje zemlje na Nilu bio je cilj njegove strastvene ambicije. Istoričari se ne slažu u mišljenjima, da li je Kambiz svojim pohodom na Egipat izvodio očev plan, ioli je učinio pogrešku, koju njegov otac nikada ne bi učinio. Moguće je da je Kir planirao, da s vremenom zauzme Egipat, čiji je kralj Amasis bio jedini preživeli član ranijeg trojnog saveza koji su sačinjavale vladajuće glave Vavilonije, Lidije i Egipta, a protiv Persije. Kad je mudroučvrstio svoju vladavinu u zauzetim područjima, posle svake pobede, a pre novog pohoda, on je verovatno želio da provede temeljito učvršćavanje svoje moći u cijelom ranijem vavilonskom carstvu, pre nego što bi krenuo na Egipat. Ali on je umro pre nego što je mogao otkriti svoje planove. Međutim, moguće je, da se mudro klonio prevelikog proširivanja svoga carstva, dok je Kambiz, sin genija, možda osećao da bi samo jedna nova pobeda mogla učvrstiti njegovo ime i glasovitost.

Kad je Kambiz krenuo na Egipat, u početku 525. pr. Kr., Amasis je umro, a Psametik III. došao na presto. Ukratko, ovaj je pohod bio neobično uspešan. Kambiz je uživao pomoć feničkih gradova, uključivši Tir i ostrvo Kipar, koji su mu stavili na raspoloženje svoje brodovlje. Polikrat sa Samosa, raskinuo je prijateljstvo sa Egiptom u korist Persijanaca. Fanes, general egipatskih plaćenika, napustio je Psametika i prešao Kambizu pomažući mu na njegovom pohodu protiv svog ranijeg gospodara, a naročito vodeći sigurno Persijsku vojsku kroz pustinju prema Delti. Prva se bitka odigrala kod Peluzije, gde su Psametikovi plaćenici pretrpjeli težak poraz. Kambiz je odmah krenuo prema Memfisu i zauzeo grad posle opsade. Uspeo je također da zarobi faraona, koji nije vladao niti šest meseci.

Libija i Kirenaika dobrovoljno su se potčinile Persijancima, ali je pohod u zapadnu pustinju propao zbog velikih gubitaka. Drugi pohod na Etiopiju, ime koje je bilo dato Nubiji, bio je uspešan, iako vrlo skup. Tako je cijeli Egipat, i njegovi podanici, uključen u obitelj naroda, od kojih je sklopljeno persijsko carstvo. Da bi pridobio

naklonost Egipćana. Kambiz je ostavio naslove i prepustio faraonu ceremonijalne funkcije. Egipat je organizirao u jaku satrapiju, koja je ostala sigurno u rukama njegovih poverenika i kroz godine kad je većim delom carstva vladao nemir.

ot opisuje neke okrutnosti protiv Egipćana i obeščašćivanje njihovih bogova, ali su njegovi izvještaji ovome sigurno pretjerani. Neki misle, da oni odražavaju promjenu politike posle Kambizovih neuspeha. Grčki historičar u najmanju ruku otkriva mržnju koju su Egipćani osećali prema svom zavojevaču. Istina je a je Kambiz razorio izvjesne hramove, - verovatno one u kojima se vršila agitacija protiv njegova režima - iako postoje i izvještaji, da je favorizirao neke hramove i činio im poklone. Na pr. on se pobrinuo za čišćenje hrama Neite u Saisu i osigurao troškove za praznike u čast te Boginje.

Kambiz je otišao iz Egipta 522. kada je čuo a je jedan čovjek gradeći se njegovim bratom Bardijom, uzurpirao presto. Novog su vladara prihvatile domaće persijske pokrajine, Vavilonija i druge. Prolazeći kroz Siriju, Kambiz je iznenada umro ili samoubistvom, ili kao posledica nesreće. Pošto nije ostavio naslednika, izgledalo je da se lažni Smerdis učvršćava na pretolu. Međutim, njegova je vladavina trajala nešto više od šest meseci, dok ga nije Darije, dalji rođak Kambiza ubio i stupio sam na presto.

Darije I. 522-486. - O načinu Darijeva stupanja na presto dobro nas izvještava kraljev dugački natpis na stijeni u Behistanu, koji je služio kao ključ za dešifriranje klinastog pisma u 19. veku. Ovdje Darije bilježi potomstvu zapis, kako je neki mađioničar, imenom Gaumata uzurpirao prestol, i učinio da ljudi veruju da je on Smerdis, sin Kirov, koga je Kamiz verovatno ubio. On dalje kaže, da su Persija, Medija i druge pokrajine prihvatile njega još pre Kambizove smrti, te da je Smerdis razorio izvjesna neimenovana svetišta. Čineći tako, on je uveo politiku potpuno suprotnu politici njegovih prethodnika. Jedan od postupaka lažnog Smerdisa kroz njegovu kratku vladavinu bio je razorenje hramova. Sa ovakvim kraljem na prestolu

nije teško razumeti, kako su neprijatelji Jevreja mogli zaustaviti obnavljanje hrama u Jerusalimu, koje se polako vršilo sve od vremena kad je Kir dao za to dozvolu.

Iako je Darije pomoću nekih vernih pristalica uspeo da ubije lažnog Smerdisa, zvanog Bardija u Vavilonskim dokumentima, i da sam stupi na presto, vraćajući ga tako kući Ahemenida, trebalo je mnogo vremena i mnogo borbe, pre nego što je bio konačno priznat u carstvu. On sam spominje 19 bitaka protiv protivnika i devet zarobljenih kraljeva, pre nego što se mogao osećati sigurnim na prestolju. Između ovih protivnika bila su dva pretendenta u Vavilonu, koji su se dizali jedan za drugim, a oba tvrdili da su sinovi Nabonida. Nemiri u koje je upala Persija posle Kambizove smrti i uzurpacije Smerdisa, trajali su skoro tri godine. Ali Darije je konačno izašao pobednikom nad svojim neprijateljima i postao neprikosnoveni vladar carstva kakvoga svijet nije nikada vidio. Carstvo se protezalo od Inda na istoku do Helesponta na zapadu i od Ararata na severu do Nubije na jugu. Kad je Darije slomio svaku opoziciju svojoj vladavini, počeo je vladati u miru, koji je trajao skoro 30 godina, te je tako pridobio zasluženu titulu Veliki.

Mnogobrojna su bila njegova dela mira, koja su omogućila dobrobit i sreću zemljama toga carstva. U Egiptu je Darije završio kanal između Nila i Crvenog mora, što ga je Neko II. započeo pre mnogo godina. Uz obalnu cestu između Egipta i Palestine, sagradio je vodene stanice, kao i vrlo uspešan sistem pošta (za potrebe uprave), kroz cijelo su carstvo organizirane relejne stanice sa konjima i jahačima. Određivanje domaćih ljudi za odgovorne službe u administraciji provincija i kraljevsko podupiranje verskih obreda i kultova podređenih nacija pridobili su kralju dobru volju naroda. Brojni natpisi iz Egipta pokazuju koliko je hramova Darije popravio ili nanovo otvorio u zemlji Nila i kako je pomagao egipatsko sveštenstvo bogatim darovima. Tako da su ga ovdje nazvali "prijateljem svih bogova". Ovaj običaj dobre volje poznat i iz grčkih izvještaja u odnosu na svetišta i kultove

zapadnih provincija je osim toga vidljiv i iz slučaja Jevreja. Njegov prijateljski dekret nije im samo dozvolio da završe gradnju svoga hrama, nego im je osigurao i novčanu pomoć za njihove verske poslove (Ezdra 6:6-12). Osim toga, on je svojim podanicima dozvolio da žive prema svojim vlastitim zakonima, kako se to na pr. može vidjeti iz njegovih postupaka sa Egiptom. On je zapovjedio da treba sakupiti i objaviti sve egipatske zakone, zbog toga su ga Egipćani nazvali svojim šestim zakonodavcem.

Iz svih njegovih postupaka sa podređenim narodima vidi se sistematski napor, da se nastavi politikom Kira, i da se stvori dobra volja blagom vladavinom. On je štitio religiozne osećaje drugih naroda, potpomagao i hrabrio njihove kultove i mudro tolerirao njihove narodne običaje i njihove osobitosti.

Darije je bio jaki vladar koji je odlučnošću i razboritošću čuvao na okupu svoje carstvo. On je stvorio centar carstva i skupio slavu i bogatstvo naroda u svojim palačama u Persepolisu i Suzi. Svakog je dana hranio u svojim palačama 15.000 ljudi. Uveo je dvorski ceremonijal, kojim je imao nameru, da u njegovim podanicima izazove strahopoštovanje prema njegovoj ličnosti. Tko god bi mu se približio nepozvan, mogao je vrlo lako izgubiti svoj život, a oni kojima je bilo dozvoljeno da se pojave pred njim trebali su se baciti na zemlju i držati ruke u rukavima po običaju bespomoćne osobe. Njegova volja je bila zakon za sve njegove podanike, velike i male. On je birao svoje žene iz kuća persijskih plemića i vezao ove plemiće uz presto dajući im za brak svoje sinove i kćeri. Sinovi plemića persijanaca odgajani su u palači kralja i bili su njegovi lični paževi. Učilo ih se nacionalnim vrlinama, govorenju istine, jahanju konja, lovu i streljaštvu. Iz ovih su se birali najviši službenici kraljevstva. Oni su ostajali najjači branioci prestola provevši svoju mladost u bogatstvu i slavi dvorskog života, te su postali lično privrženi ličnosti kralja. Darije je uveo i jednoobrazni novac, nazvavši ga svojim imenom Dareikos (Darik). Kovani novac su još Libijci upotrebljavali

od 7. veka pr. Kr., ali je njegova upotreba bila ograničena uglavnom na narode koji su govorili grčki. Sada je Darije uveo sličan sistem za cijelo carstvo. Dareikos je imao vrijednost oko 5 dolara, a njegovo kovanje bilo je kraljevski monopol, dok je kovanje srebrnih i bakrenih novčanica bilo prepušteno različitim provincijskim upravama.

Poslovično poštenje Persijanaca bilo je također veliki blagoslov carstva. Njihova je religija zahtijevala, da budu do skrajnosti istiniti i da se brinu za dobrobit zemalja u kojima žive. Zato su Persijanci izgrađivali krasne parkove, koje su Grci nazvali Paradeisoi (reč osuđena iz persijskog jezika) u raznim gradovima, a mnogo su i učinili za zaštitu šuma i uvođenje dobrih poljoprivrednih metoda obrađivanja zemlje.

Posle miroljubive vladavine od oko 20 godina, Darije je ušao u dekadu političke oblačnosti. Vođeni su ratovi protiv Grka sa promjenjivom srećom, sve dok carstvo nije podleglo Helenima. Sjeme ovim ratovima, posijano je u Darijevoj prvoj evropskoj ekspediciji protiv nomadskih Skita, 513. godine. Ova ekspedicija poduzea je s namerom da se poraze ova barbarska plemena u njihovom zavičaju, da bi se sprečili njihovi stalni upadi u njegove posede u Maloj Aziji. On je okupirao Trakiju, koja je ležala između Helesponta i Makedonije, sa njenim grčkim gradovima, a zatim krenuo u Skitiju, gde je narod opustošio svoju vlastitu zemlju i pobegao ali je uznemiravao Darijevu vojsku sve dok se nije povukla. Međutim, 500. godine, dolazi Jonska pobuna, koju je vodio Milet, ova se pobuna proširila na mnoge grčke gradove, kojima je vladao Darije. Kad je spaljen Sardis, centar persijske administracije u Maloj Aziji, Darije se ražestio i zakleo da neće nikada zaboraviti niti oprostiti zločin. Predaleko bi nas odvelo, kad bismo u ovom kratkom istorijskom članku opisivali različite faze grčke pobune i persijskih odgovora. Dovoljno je reći, da je moćni Milet, središte pobune, bio razoren 494.. i tako osvešteno spaljivanje Sardisa.

Darije je međutim, htio da kazni i Atenjanje zbog

njihovog udela u pobuni, te je poveo rat protiv grčkog kopna. Prvi pohod, 492. godine je propao, jer je pola njegove flote uništila oluja kod gore Atosa. Pošto su Atena i Sparta nastavile odbijati da prihvate persijsku upravu, poslana je druga ekspedicija na Grčku, 490. godine, ali je i ona strašno poražena kod Maratona. Gubitak u prestižu koji su Persijanci pretrpjeli, nego gubitak u materijalu i ljudima, što se može vidjeti iz činjenice, da su se 487., tri godine posle bitke kod Maratona, pobunili Egipćani i stjerali Persijance iz svoje zemlje. Darije nije doživio da vidi obnovljenje persijske uprave u Egiptu, ili osvetu svog poraza kod Maratona. Umro je kao star čovjek novembra 486. ostavivši carstvo sinu Kserksu.

Kserks, 486-465. - Darije je popustio želji Atose, kćeri Kira, i odredio svog sina Kserksa za naslednika, iako nije bio najstariji. Prema otu, ovi je kralj bio zgodan čovjek, koji nije imao premca među Persijancima u ljepoti i tjelesnoj snazi. Međutim, ni kao vojni zapovjednik, niti kao monarh nije bio vrijedan naslednik Kira ili DARIJA. Pretrpio je teške poraze, ali je volio pustolovine i haremske spletke koje su ga više interesirale nego politika i državnički poslovi. Karakter mu je bio nestalan i kolebljiv, ali u srži nije bio loš. On sigurno nije bio smješna figura, kakvu su Grci koji su ga mrzili, načinili od njega.

Prva zadaća Kserksa posle stupanja na presto, bila je ugušivanje egipatske pobune. 485. ušao je u Egipat i ponovno zauzeo zemlju na kratkom pohodu. Egipat, koji je hrabro ali neuspješno branio svoju slobodu, dospio je u mnogo teži položaj, nego što je bio pre pobune, te je stavljen pod željeznu upravu Kserksova brata Ahemena. Kroz skoro 25 godina nije za Persijance nastala ni jedna nevolja u dolini Nila.

Verovatno 482., svega dve godine posle sloma pobune u Egiptu, izbile su dve ozbiljne pobune u Vavilonu. Prvu je vodio Bel-šimani u kolovozu. Posle njenog sloma, podigao je Šamaš-eriba drugu pobunu u rujnu iste godine. Kserks je opunomoćio svog zeta, Megabizosa, da uguši ove pobune željeznom rukom. Vavilon, koji je u vreme Kira

pošteđen razorenja zbog njegove važnosti koju je imao kao kulturni centar toga vremena, bio je okrutno kažnjen zbog svog neverstva. Verovatno je da je te godine Kserks dao srušiti utvrđenja grada, kao i njegove palače i hramove, uključivši slavni hram Esagilu, sa njegovim čuvenim Ziguratom (hramskom kulom) Etemenanki. Zlatna statua Marduka, čijih se ruku svaki kralj, uključivši i persijske monarhe, doticao svake godine na Vavilonsku Novu godinu, da bi bio potvrđen "kraljem Vavilona", bila je odnešena u Persiju, a kraljevstvo Vavilon pretvoreno u provinciju zajedno sa provincijom Asirijom. Ponosita titula "kralj Vavilona" nije bila više nikada upotrebljena. Vavilon "slava carstvima i ures slavi haldejskoj" bio je razoren da ne bude više nikada obnovljen u svojoj ranijoj slavi. Iako je ostao gradom još uvek u ruševinama, i to sve do posle Aleksandra Velikog. Izaija je dva veka ranije pretskazao proročanstva o propasti ovog grada (13:19-22). Ona su se počela ispunjavati, a ponosna nacija primati nagradu za svoj ponos, grubost i okrutost, kojima se odnosila prema podređenim narodima. Izvještaji iz Nipura u Mezopotamiji otkrivaju, da je nekoliko godina kasnije veći dio zemlje bio u rukama Persijanaca. Ova činjenica izgleda ukazuje, da je Kserks konficirao imanja mnogih boatih Vavilonaca, i predao ih persijskim plemićima. U sedmom otdjeku ovoga članka razmatrat ćemo koristi koje su imali vavilonski Židovi od ovih mera.

U svojim ratovima sa Grcima, Kserksa je progonila rđava sreća. Dugo vremena je kralj oklijevao neodlučno da li da nastavi ratove svoga oca protiv Grčke, ili da svoju vladavinu ograniči samo nad Azijom. ot govori o jednoj akciji njegovih savjetnika, koje je vodio njegov ujak Arbatanus, a bila je u prilog mira, dok su drugi, čiji je vođa bio Mardonije, željeli rat. ot kaže, da je ratnička stranka konačno zadobila kralja i pripreme za novu ekspediciju počele su u cijelom carstvu. Invazija Grčke počela je prelazom Helesponta 480. pr. Kr. Predaleko bi nas odvelo u pojedinosti opisivanje dobro poznatog trećeg grčko-persijskog rata i praćenje carskih sila do Artemizije i

klanca u Termopilima, gde su hrabrii Grci pod vodstvom Leonide učinili retko delo istorije. Persijanci su zauzeli Athenu, koju su Atenjani napustili, ali su izgubili bitku na moru kod Salamine, te su se vratili kući kao potučena vojska.

Mnogo strašniji je bio pohod sledeće godine (479), kada su Kserksove snage, koje je vodio Mardonije pretrpjele u jednom danu dvostruki poraz, kod Plateje u Grčkoj i kod rta Mikale, na obali Male Azije. Persijanci su napustili Grčku, i od tada ograničili svoju upravu na azijsko kopno, ali su čak i tamo Grci dokazali svoju superiornost kao vojnici, kad su pod svojim vođom Kimonom pobedili Persijance na rijeci Eurimedon u Pamfiliji. Jednog dana 466. godine, 14 godina posle svojih velikih poraza u Grčkoj, persijska je armija, mornarica, i 80 feničkih pomoćnih brodova razoreno i uništeno. Govoreći o ovoj bici, jedan grčki pjesnik je mogao tvrditi, da "od kako je more odelilo Aziju od Evrope, i odkad olujni Ares vlada nad ljudskim gradovima, nije se slično delo izvedeno ljudskim oružjima dogodilo na moru ili na kopnu."

Kserksov prestiž mora da je strašno pokoleban. Različitim katastrofama na koje su carske snage naišle, ali izgleda da sam kralj nije bio mnogo zabrinut radi ovakve situacije. Ipak, ozbiljni poraz na Eurimedonu verovatno je prouzročio i začeo urotu protiv kraljeva života, koju je vodio moćni vezir Arxtabanus, ranije zavere, od kojih je jedna spomenuta u knjizi o Esteri (2:21-23), bile su bezuspešne, ali je ova poslednja uspeła, i Kserks je pao od ruke ubica u dvorskoj pobuni.

Artakserks I. 465-423, pr. Kr. - Izgleda da je Artabanus, Kserksov poverenik i moćni vezir ubio kralja sa nadom, da će sam sjesti na presto. Sklonivši Kserksa i misleći da će lako kontrolirati mladog princa Artakserksa, čiji je slabi karakter dobro poznao, optužio je prestolonaslednika Darija, da je ubio svog oca. Artakserks je verovao ovoj priči i dozvolio Artabanusu da ubije Darija, ali kada je doznao od svog šurjaka Megabizosa, tko je pravi ubica njegovog oca, ubio je moćnog i opasnog dvoranina.

Kao i njegov otac, Kserks, mladi vladar nije bio niti jaki vođa niti general. Da kruna nije imala jakog branioca u osobi nesebičnog Megabizosa, Artakserks ne bi mogao dugo zadržati presto. Živio je u svojim palačama i gradovima veći dio vremena. Ratove su mu vodili njegovi generali, vladale su njegova majka i žena, a bio je kao i obično neodlučan koju bi politiku provodio. Pošto ga se lako moglo nagovoriti na dobro ili zlo, nikad se nije moglo osloniti na njegovu reč. Značajno je da se carstvo moglo održati na okupu, kroz njegovu slabu vladavinu.

Persijski poraz na rijeci Eurimedonu, 465. godine, i ubistvo Kserksa iste godine bili su verovatno razlozi za nove ustanke u severoistočnim i jugozapadnim delovima carstva - Baktriji i Egiptu. Pobuna u Baktriji nije bila tako ozbiljna, te se mogla lako slomiti, ali je situacija u Egiptu bila drugačija. Jedan libijski vladar, Inarus, sin Psametikov, zadobio je kontrolu nad Deltom (463, ili 462) i učinio Mareiu staru graničnu utvrdu u severozapadnoj Delti svojom prestolnicom. Bitka s Persijancima odigrala se kod Pepremisa, u kojoj su carske snage pobijeđene, a satrap Ahemen ubijen. Inarus je poslao njegovo tijelo u Persiju. Međutim, Persijanci su ipak držali Aemfis u gornjem Egiptu i održavali veze sa zavičajem, preko Vadi Hamamath u južnom Egiptu i Crvenog mora. Stanje u kojem su se nalazili postalo je mnogo teže, kad su Atenjani došli u pomoć Inarusu 460. godine i zauzeli Memfis, stisnuvši ostatak persijskog garnizona u tvrđavu. U Persiji se pripremala ekspedicija protiv Inarusa, ali je predugo trajala, jer su se druge, iako manje, nevolje pojavljivale u različitim delovima carstva. U međuvremenu je Artakserks pokušavao da zadrži prijateljske odnose sa narodima na čiju je pomoć i dobru volju računao u vezi svog pohoda protiv udaljenog Egipta. K ovima su pripadali Feničani, i različiti narodi Sirije i Palestine, kao i Jevreji. Ustupci dati Ezdri i Jevrejima 457. godine, mogu biti povezani sa ovom politikom prijateljstva sa različitim narodima u to vreme.

Konačno je Megabizos ušao u Egipat 456. Egipćani i

Atenjani bili su potučeni kod Memfina, a oni koji su izbjegli porazu, pobjegli su na ostrvo Prosopitis, gde je stanje uskoro postalo beznadno, jer je Megabizos, potpomognut feničkom mornaricom imao punu kontrolu nad rijekom. Poraženi su ipak bili u stanju da se održe na ostrvou godinu i po dana, do ljeta 454., Inarus je pobjegao u jednu tvrđavu u Delti, ali se konačno predao Megabizosu, kad mu je ovaj zajamčio život. Zapadna je Delta međutim otala u rukama jednog egipatskog vladara, Amirteusa, koji je pripadao sledbenicima Inarusa. Nije poznato, što su persijanci učinili protiv njega, ili da li su uspjeli da zauzmu taj dio Egipta. Povraćeni dio zemlje potčinjen je princu Aršamu (Arsames),. bogatom persijancu, koji je posedovao velika imanja u Vaviloniji i drugde, i koji je vladao dolinom Nila skoro pola veka. O njegovoj administraciji imamo bogatstvo podataka u aramejskim, vavilonskim i grčkim dokumentima.

Inarus, verujući rečima Persijanaca, predao se Megabizosu, koji ga je poslao u Persiju. Nekoliko godina kasnije, nagovorila je Artakserksova majka kralja, da ga ubije i tako osveti smrt Ahemena. Megabizos, koji je vladao velikom satrapijom "S one strane reke", koja je pokrivala sve teritorije između Eufrata i Egipta, bio je tako ražešćen zbog kršenja zadate vere, da je raskinuo sa svojim kraljevskim šurjakom i pobunio se oko 450. godine. Ovaj jaki general pobedio je dve vojske koje su bile poslone protiv njega, a situacija u kojoj se Artakserks našao, postala je vrlo ozbiljna.

U ovo vreme je persijska flota pretrpjela teški poraz u pomorskoj bitci sa Atenjanima u blizini Salamine na Kipru. Pošto je i samo postojanje carstva bilo već u pitanju, Artakserks je, umoran od dugog i besciljnog rata, načinio mir s Grcima 448. godine. Ovaj mir Kimona, kako je nazvan, dao je Persijancima slobodu od atenskog mješanja na Kipru i u Egiptu, a oslobodio je grčke gradove na obali Male Azije od plaćanja danka. Postignut je i kompromis između Artakserksa i moćnog Megabizosa, pošto nije bilo načina da ga se silom smijeni. Dvor mu je

oprostio, a on je zadržao svoju službu visokog satrapa u zemlji "s one strane reke". Kako su ovi ozbiljni događaji delovanja na Judinu provinciju koja je ležala u Megabizosovoj satrapiji, već je nešto spomenuto ranije, a detaljnije će se proučavati u šestom odjelu ovog članka.

O 20 poslednjih godina Artakserksove vladavine vrlo je malo poznato. Izgleda da kroz to vreme carstvo nije imalo težih nevolja. Kralj je ostao slab vladar i idespot, koji je delovao prema svojoj ćudi, dobro ili zlo.

Darije II. 423-405/4. - Kad je Artakserks umro pri kraju svoje 41. godine vladanja, verovatno veljače 423., još jednom su nastale kaotične prilike u zemlji. Najstariji sin Kserks stupio je na presto kao Kserks II., ali ga je posle nekoliko tjedana ubio Sekibianus, jedan od njegove polubraće. Ali ubica nije dugo držao presto, jer ga je s puta sklonio drugi polubrat, Ohus, koji je postao kraljem kao Darije II. Budući da je bio slabić, njime je potpuno vladala Parisatis, njegova žena i sestra, žena podmuklog i okrutnog karaktera. Ona je u stvari vladala carstvom pomoću nekoliko dvorana, te je donjela na zemlju nesreću nizom sramnih, krvavih zločina.

Posledica ovakvog stanja bila je težnja za kraljevskim autoritetom, koja je u cijelom carstvu prouzročila niz pobuna, koje su vladu bacale iz jedne krize u drugu. jednu od ovih pobuna trebamo spomenuti. Vodio ju je Arsites, brat kraljev, koga je potpomagao satrap Sirije Artifius, sin Megabizosa. Obojica su se, verujući reči Parisatis i Darija, konačno pokorila, ali su bili lukavo i okrutno pogubljeni.

Kroz poslednje dve godine Darije je imao nevolju zbog svoje bolesti, nemira u Egiptu i domaće svađe o nasledniku posle njegove očite smrti. Posle Inarusove neuspešne pobune u Egiptu, ta je zemlja nosila svoje ponižavajuće stanje sa rezignacijom. Ali je očita i sve veća slabost persijske uprave i stalni nemiri u cijelom carstvu navela egipatske nacionaliste da se ohrabre i podignu protiv svojih ugnjetača. Pobuna je izbila u vreme Darijeve smrti sa proglašenjem Amirteusa za kralja Egipta. Pokret

oslobođenja počeo je u Delti i polako napredovao. Tek na prelazu veka, Egipat se oslobodio od Persijanaca, kako to danas znamo iz nedavno objavljenog Brooklinskog aramejskog papirusa, o kojem ćemo govoriti u sedmom otsjeku ovog članka.

Smrću Darija II. 405. ili 404. i stupanjem njegovog najstarijeg sina Artakserksa II. na presto, stupa persijska istorija u razdoblje za koje nema biblijskih izvještaja. Ovaj međuzavetni period, kako je nazvan, proučavat ćemo u odvojenom članku četvrtog volumena ovog komentara. I jevrejski dokumenti iz Egipta, koje ćemo proučavati u sedmom otsjeku ovog članka šute o ranim godinama Artakserksove vladavine. Zato pregled persijske istorije ovdje završava.

Religija Persijanaca. - Originalna religija persijanaca u tijesnom je odnosu sa opštom religijom svih arijanskih naroda, kao što su Mitani u severnoj Mezopotamiji, u drugom milenijumu pre Hrista, ili Medija i Indija u kasnijim vremenima. Arijanci su bili mnogobošci. Njihova glavna božanstva bila su bogovi prirode, bog neba, nazvan persijski Ahura-Mazda "mudri gospodar" (indijski Varuna, gospodar neba), Mitra, bog svjetlosti i saveza, Indra, stari arijanski bog oluje, i blizanci koji tjeraju konje imenom Nasatija. Sveštenici ove popularne religije bili su magi, koji su prizlazili (prema otu) od starog Medskog plemena koje je držalo sveštencički položaj i monopol svih religioznih običaja, obreda i žrtava.

Veliki religiozni preokret prouzročio je Zaratustra (Zoroaster), osnivač novo-persijske monoteističke religije. Vreme njegovog delovanja nije poznato. Smatra se, da je Zoroastra živio u jednom od veka između 11. i 6. Izgleda prihvatljivije, da je živio u kasnijem razdoblju ovog perioda, nego li u ranijim vekima, verovatno u vreme Kirove vladavine, ili malo pre. Jedna osnova za ovu tvrdnju nalazi se u tvrdnji Darija I., koji je bio vatreni sledbenik nove religije, u kojoj tvrdi, da je Gaumata, lažni Smerdis, koji je pripadao magima, razorio hramove koji su na prvom mestu bili Zoroastrina svetišta, a koji su bili

trnje u očima maga. Ova tvrdnja Darija I. ukazuje na to, da je nova religija prema kojoj su se magi tako neprijateljski odnosili, već postojala u vreme Kambiza i da je imala svetišta i hramove za svoje verske obrede.

Zoroastrin jedan bog je Ahura Mazda (ili Ormuzd), "mudri gospodar" glavni princip svega dobra, mudri stvaralački duh, koji se otkriva u svjetlosti i ognju. Čisti duhovi služe mu, kao što to Bogu služe biblijski anđeli. Princip zla utjelovljen je u Angra Mainiu, zaopovjedniku svih demona, koji dodaje zlo onome što Bog svjetla stvara. Čovjek je uvučen u ovu borbu duhovnih sila i ima zadaću da vodi dobre principe ka pobjedi. Otuda pristalice Zoroaster cijene čistoću i istinu, a preziru svaku vrstu neiskrenosti. Pod čistotom Zoroastra razumije zdavlje, život, snagu, poštenje, vernost, poljoprivredu, množenje stoke, zaštitu korisnih životinja, i uništavanje svih štetočina, za koje se smatralo da su stvorenja nečastivog. Lijenost, nepoštenje, ili dodir mrtvacu prouzrokuju oskvrnjenje. Zoroastra je tako podigao zakon etike svoga naroda i odgajao Iranske seljake da postanu nosioci visoke kulture, koja se širila carstvom starih iranskih bogova prirode, ili sledbenici Zoroastre, iako izgleda sigurno, da je na njih prilično delovala nova religija. Lažni Smerdis, prijašnji mag, mora da je pripadao staroj veri, jer Darije o njemu kaže, i optužuje ga, da je razorio svetišta, koja su pristalice Zoroastre, kao što je to Darije bio, upotrebljavali kao mesta bogoštovlja. Darije I., Kserks, i Artakserks I., bili su pravi sledbenici Zoroastre, te je jedini bog spominjan u njihovim natpisima Ahura-Mazda.

U to je vreme pokazivana velika trpeljivost prema drugim religijama, te su činjeni ustupci drugim narodima u odnosu na njihove religijske običaje i obrede, iako je Zoroastra odbacio sve druge bogove. Ova trpeljivost prema drugim religioznim grupama, pokazuje da su persijski kraljevi bili mudri upravljači, koji su nastojali da stvore dobru volju kod svojih podanika, koji su pripadali mnogim etničkim i religioznim grupama. Monoteizam Jevreja izgleda da je bio naročito privlačan persijancima,

zbog čega su im date velike privilegije. Ovo je dokazano različitim kraljevskim dekretima nađenim u knjigama Ezdre i Nemije, kao i u jevrejskim dokumentima otkrivenim na Elefantini u Egiptu.

Kad je persijsko carstvo prešlo vrhunac, postalo je očito popuštanje u religioznoj čistoći Persijanaca. Pod Darijem II, a naročito pod Artakserksom II. ponovno su uvedeni mnogi stari nacionalni bogovi i stavljeni pored Ahura-Mazde. Vatri i "haoma", otrovnom piću koje je Zoroastra zabranio, opet se klanjalo kao božanstvima. Ali, ovaj razvoj odigrava se u četvrtom veku pr. Kr., a to izlazi van granica ovog članka.

5. Jevreji u egzilu

Posle Navuhodonosorovog odvođenja Jevreja u većim ili manjim grupama kroz razdoblje od oko četvrt veka (Dan. 1:1-3; 2. Car. 24:16; 25:11; Hebr. 52:28-30), većina građana ranijeg kraljevstva Jude živela je u egzilu u Vaviloniji. Plemstvo, inteligencija, vojnici, profesionalci i mnogi od seljaka odvedeni su kao roblje u Mezopotamiju. Oni su živeli u gradovima i naseljima od kojih se neki spominju u knjigama Danijela, Eze hijela, Ezdre, Nemije i Estere (Vavilon, Suza, Tel Abib, Adon, Kerub, Imer, Kasifija, Tel Harsa i Tel Melah), a također verovatno i u okolnim pokrajinama.

(4 fotografije: vidi SDABC sv. 3. str. 65-66)

U prvim godinama sog Egzila, mnogim Jevrejima je moralo biti vrlo teško kao robovima. ali vavilonski zakoni daju mogućnost robu da povraati svoju slobodu na razne načine, a napredni su Jevreji iskoristili priliku koja im se pružala, da ponovno zadobiju svoju osobnu slobodu. Eze hije, koji je bio odveden u ropstvo 597. pr. Kr., mogao je šest godina kasnije govoriti o "svojoj kući" (Ez. 8:1), a savjet Jeremije deportiranim Jevrejima da grade kuće i sade vrtove u Vaviloniji (29:5-7), ne bi imao smisla, kad to ne bi bilo moguće.

37-me godine ropstva Joahina (561) oslobodio ga je iz

tamnice Amel-Marduk, Navuhodonosorov sin, i očito ukazao mu počasno postupanje nadalje (2. Car. 25:27-31; Hebr. 52:31-34). Sama činjenica da su Vavilonci oslobodili Joahina bez straha od nemira ili antivavilonske propagande, otkriva da su Jevreji morali zadobiti poštovanje svojih gospodara, te da su bili smatrani uvažanim građanima. Tokom vremena neki su Jevreji došli do časti i službi u državnoj upravi, a drugi su zauzeli mest u poslovnom i profesionalnom svijetu. Knjige Danijela, Ezdre, Nemije i Estere otkrivaju kako su Jevreji ušli u svaku granu uprave, te su čak zauzimali najviše službe u poslovima države. Jevreji su bili kraljevski vratari, peharnici, guverneri provincija i kraljevski savjetnici (Es. 2:19; 10:3; Neh. 2:1; 5:14; itd). Njihov brzi ulazak u društveni život carstva verovatno je prouzročio mržnju koja se ispoljila u vreme Kserksa (opisana u knjizi Estere).

Ali Biblija nije jedini izvor materijala, iz koje doznajemo o socijalnom i materijalnom usponu Jevreja u zemlji njihova ropstva. Dokumenti otkriveni prilikom iskopavanja kod Nipura, koje je vodila ekspedicija Univerziteta Pensilvanije, također nam daju mnogo podataka. Arhivi velike vankarske tvrtke grada Nipura "Murašu i sinovi", koji se sastoje od mnogo tisuća glinenih pločica, dozvoljavaju nam da pogledamo u poslovni život ovog važnog grada. Iako ovi dokumenti dolaze iz vremena Artakserksa I i Darija II., prema tome u stvari iz razdoblja posle egzila, oni nam daju vrijedna obavještenja iz kojih se mogu izvući zaključci o ranijim razdobljima. Među mnogim klijentima "Murašu i sinovi" bili su mnogi Jevreji, koji su činili bogatu i utjecajnu manjinu u Nipuru i okolini. Oni se u ovim dokumentima javljaju kao zakupnici, verovnici sa velikim sumama novca, čak i kao inspektori i administrativni šefovi okruga. Ovi dokumenti iz Nipura potvrđuju podatke u Danijelu i Ezdri, gde čitamo da su mnogi Jevreji zauzimali važne službe u Vaviloniji i Persiji.

Jevreji nisu bili napredni samo u materijalnoj strani, nego su iskusili i duhovnu promjenu u godinama egzila. Opšta bijeda, narodna nesreća, gubitak zavičaja, hrama i

slobode, naveli su prognanike, da traže duhovne vrijednosti, te da slušaju religiozne vođe više nego li što su to činili u zavičaju. Na pr., Jevreji su odbacili idolopoklonstvo posle egzila, greh u koji su njihovi oci često upadali, a koji je bio jedan od glavnih uzroka velikih katastrofa, koje su ih potresle u šestom i sedmom veku pr. Kr. Ljudi kao Danijel i Ezechijel, mora da su igrali uticajnu ulogu kao duhovni odgojitelji naroda. K njima su jevrejski vođe dolazili po savjete iz Božje reči (Ez. 8;14;20;).

Mnogi su Jevreji bez sumnje proučavali poštovane knjige svojih proroka, koje su sa sobom donjeli u Vaviloniju iz zavičaja, te su uspoređivali nadahnute reči Izaije i Jeremije sa znacima vremena. Da je ova tvrdnja istinita vidi se iz slučaja Danijela, koji je "iz knjiga doznao broj godina" ropstva svoga naroda, spominjući kao knjigu "Jeremiju" (Dan. 9:2). Ovaj tekst pokazuje, također, da su verni proučavaoci Biblije verovali u ispunjenje ovih proročanstava. Oni su bili svjedoci doslovnog ispunjenja proročanstava izrečenih protiv tiranskih naroda kao što je to bila Asirija. Oni su također videli i doživeli neverovatna pretskazivanja o propasti Jerusalima, koja su se ispunilana njihove oči. Sada su verni između Jevreja očekivali da vide ispunjenje proročanstava o Vavilonu u vezi podizanja čovjeka pod imenom Kir, te u vezi obnovljenja njihove vlastite nacije. Oni su čitali da je njihov prorok Izaija prorokovao podizanje Arijanaca više od jednog veka pre nego što su oni igrali ikakvu ulogu u istoriji:

"Evo ja ću podignuti na njih Mede, koji neće mariti za srebro, niti će zlata iskati" (Iz. 13:17). Zbog slabljenja Vavilonije posle Navuhodonosorove smrti, proročanstva koje je izgovorio Izaija (u 13, 14, i 21. glavi) i Jeremija (50:2,3,10,11) protiv Vavilona, mora da su dobila novo značenje. U prvim godinama njihova ropstva, nitko od njih nije mogao znati odakle bi mogao doći oslobodioc opisan u Izaiji 44. i 45. glavi, ali kad su prognani Jevreji doznali za izvještaje, oko sredine 6. veka, da je Kir, do sada nepoznat princ persijskih plemena u Iranu, zbacio medski

imperij, mora da su Jevreji postali neobično zainteresirani. Zar Pisma ne spominju čovjeka imenom Kir? Izaija 45:1-4. Ove reči se ne mogu pogrešno razumeti. One jasno otkrivaju odakle mogu Jevreji očekivati svog oslobodioca, a imenuju i čovjeka, koji će im dozvoliti da se vrate u svoj zavičaj posle izagnanstva od 70 godina koje je Jeremija prorekao (Jer. 25:11,12; 29:10; Iz. 44:28).

Nije stoga čudno, da je narod posmatrao Kirov nagli uspon sa zadržanim dahom. Mora da je to bilo radosno vreme za porobljeni i izagnani narod, vreme čežnje, velikih nada i dalekosežnih očekivanja. Bilo je to također vreme u kojem su mnogi ozbiljni ljudi kao Danijel, molili ozbiljnije i proučavali se temeljitije, da se oslobode svakog sakrivenog greha iz svog života, da bi mogao uspeti Božji plan za njegov narod (Dan. 9).

6. Restauracija Jevreja

Povratak i građenje hrama u vreme Kira i Kambiza. - Kirov dekret, koji je označio početak novog razdoblja u istoriji Jevrejstva izdan je u Ekbatani, Kirove prve godine vladanja (Ezdra 1:1). Ovo može biti, ako računamo od pada vavilonskog pada carstva prema jevrejskom metodu od jeseni do jeseni, u ljeto 537. pr. Kr.

Dekret je izdan u dva oblika. Jedan je trebao biti javno obznanjen (2. Dnev. 36:23; Ezdra 1:2-4). Drugi je bio pre dokumenat direktiva za službenu upotrebu. Javni dekret predviđao je (1) obnavljanje hrama u Jerusalimu (2) povratak svih zarobljenih Judeja na dobrovoljnoj bazi i (3) doznačivanje novčanih sredstava Jevrejima koji se vraćaju preko njihovih srodnika koji ostaju u zemlji, kao i preko njihovih prijatelja, koji nisu bili Jevreji. Službeni dekret s druge strane, sadržavao je (1) direktive i tačne specifikacije o planiranju novog hrama, (2) naredbu o pokrivanju građevinskih troškova iz kraljevskih riznica, i (3) dao je naredbu da se Jevrejima povrate sudovi ranijeg hrama (Ezdra 6:3-5). Ima razloga zbog kojih sadržaj ovog dekreta nije bio javno objavljen, niti uključen u javni

dekret. Neke naredbe dekreta nisu bile važne za javnost, a objavljivanje činjenice da je kralj spreman da podnosi troškove gradnje, moglo bi da umanji spremnost Jevreja i njihovih prijatelja, da sami daju novčane prinose za sami hram.

Kir je također odredio jednog Jevrejina kraljevske krvi imenom Zorobabel, da bude guverner provincije Judeje, koja je bila dio satrapije "s one strane reke", tog velikog dela carstva koji je obuhvaćao sve zemlje između reke Eufrata i Egipta. Ovom novom guverneru dati su svi sudovi starog jeruzalemskog hrama, koji su nađeni u Vavilonu. U vezi sa Jozuom, potomkom poslednjeg službenog sveštenika Salamunovog hrama i devet ili deset drugih vodećih ljudi (Ezdra 2:2; Neh. 7:7), Zorobabel je učinio sve pripreme za povratak u stari zavičaj. Više od 42.000 ljudi ušlo je u službene liste i odazvalo se pozivu Kira da se voljno vrate u Judeju.

Podrobni spisak u Ezdri 2, otkriva da je većina Jevreja mogla sačuvati svoje rodoslovne dokumente kroz svoje ropstvo i tako dokazati svoja prava i naslove u svom zavičaju. Vraćanje svetovnih ljudi klasificirano je u 17 porodičnih jedinica, brojeći svaka od oko sto do skoro 3000 ljudi. Petnaest grupa nabrojano je prema gradovima, od kojih je najmanja brojila 42 čovjeka, a najveća 1254. Osim ovih bila je jedna grupa nazvana "sinovi Senski" (Ezdra 2:35), te 652 čovjeka koji su izgubili sve svoje dokumente kojima bi dokazali svoja prava u jevrejskoj zajednici. Od crkvenih povratnika pridružilo se Zorobabelu 4.000 sveštenika, koji su pripadali u četiri obitelji, kao i nepoznti broj sveštenika triju drugih obitelji, koji nisu mogli dokazati svoja prava na sveštenstvo. Nasuprot velikog broja sveštenika (4.389) značajno je da se samo mali broj nižeg personala hrama pokazao spremnim na povratak (733). Razlog zbog ovog odustajanja može ležati u činjenici, što je Ezechijel pretskazivao da će Leviti u budućem hramu raditi samo proste poslove zbog njihovog otpada u razdoblju pre ropstva (Ez. 44:9-16). Osim toga, pridružilo se povratnicima oko 7500 slugu i pevača (Ezdra

2:64,65).

Ako je Kirov dekret izdan u ljeto ili jesen 537. na put su verovatno krenuli u proljeće 536. pr. Kr., jer je to bilo obično doba putovanja. Mezopotamska vojska je obično odlazila iz zavičaja na strane pohode u proljće, došavši u Jerusolim posle tri i po meseca. Veliki karavan Zorobabelovih pristaša, oko 50.000 lica, koji su imali oko 8000 tovarnih životinja sa njihovim imetkom, mora da je trebao najmanje toliko vremena da dođu u svoj zavičaj, te su verovatno stigli u Judeju tokom ljeta. Kao i sve velike vojske, i oni su išli, ili tokom Eufrata do približno 36 paralele, ili su prošli bivšom Asirijom do Arbele i krenuli po prilici današnjom sirsko-turskom granicom. Odatle su trebali preći severno-sirsku pustinju, koja se proteže skoro 100 milja, do reke Oronta, sa oazom Alepo, koja leži usred žedne zemlje. Kad su stigli na Oront, mogli su krenuti cestom u unutrašnjosti, ili obalnom cestom kroz Fenikiju i Palestinu. Ako su krenuli prvom, tada su išli uz Oront do njegova izvora, da bi krenuli zatim na jug kroz visočje, koje leži između Libanona i Antilibanona, prešavši konačno Galileju i Samariju, pre nego što su stigli do odredišta.

Po dolasku u Jerusolim, prvo su održali službu zahvalnosti, u kojoj su vodeći ljudi zbora prinjeli velike žrtve. Povratnici su se sada raširili, da preuzmu zemlju svojih predaka. U početku Nove godine, skupili su se u Jerusolimu na posvetu novopodignutog oltara za žrtve paljenice, mestu dnevne šrtvene slušbe, i na praznovanje praznika Sedmog mesea. U to vreme već su bili položeni planovi za obnavljanje hrama i zaključeni ugovori sa Sidoncima i Tircima za potrebnu građu, a sa zidarima i tesarima za planirani posao (Ezdra 2:68-3:7).

Stvarni posao obnavljanja hrama počeo je tek sledeće godine. Za polaganje kamena temeljca izabran je isti mesec u kome je Salamun otpočeo graditi prvi hram (Ezdra 3:8; 1. Car. 6:1). Ovo je bila prilika velike radosti na koju su verni Jevreji čekali mnogo godina. Međutim, planovi su pokazivali da novi hram sa svojim pomoćnim

građevinama neće dostići sjaj i veličinu onoga što ga je Navuhodonosor razorio. Iz toga razloga su mnogi stari ljudi, koji su videli u svojoj maldosti Salamunov hram, gorko plakali (Ezdra 3:8-13).

Kad je počeo posao na hramu, počela je nevolja sa Samarjanima. Oni su bili skup mnogih narodnosti, koje su doveli u zemlju ranijeg kraljevstva Izraela, u različita vremena različiti asirski kraljevi iz više zauzetih područja ranijeg Asirskog carstva. Oni su slušili svojim vlastitim poganskim bogovima pored Jehove, čije bogoštovlje su dodali svome, kad su došli u Palestinu (2. Car. 17:24-33). Oni su bez sumnje bili i neprijateljski raspoloženi, jer su Jevreji po povratku iz Vavilona tražili svoju djedovinu i posede, od kojih su neke verovatno prisvojili Samarjani tokom godina Judinog ropstva. Samarjani su bili istjerani sa tih poseda, i zabranjeno im je bilo da sudeluju u obnavljanju hrama, kao i da imaju udela u bilo kojoj službi u Jerusalimu. Jevreji povratnici naučili su tešku pouku, da tijesna saradnja sa onima koji se klanjaju idolima, vodi u idolopoklonstvo, te da je idolopoklonstvo prouzročilo katastrofu 586. godine. Kad su revni Jevreji tako pokazali da su naučili pouku kroz godine ropstva u Vavilonu, i jasno objavili svojim severnim susjedima, da ne žele ništa zajedničko imati s njima, nastao je među njima razdor, koji nije nikada iscjeljen (Ezdra 4:1-3).

Posledica ove odluke, bila je aktivno neprijateljstvo sa strane Samarjanina. Oni "dosađivaše narodu Judinu i smetaše ih u zidanju" (Ezdra 4:4). Drugi razlog ometanja građevne delatnosti oko hrama bio je što su Samarjani najmili "savjetnike suprot njima" (Ezdra 4-5), koji su očito uspjeli da uskrate dotacije iz obećanih kraljevskih fondova. Posle smrti Danijela, verovatno nije bilo zastupnika Jevreja na dvoru, koji bi branio njihove interese u trenucima krize. Činjenica što je Darije obnovio Kirov dekret i finansijsku pomoć, na način kako je to naređeno, izgleda ukazuje, da je on otkrio, da je Kirov dekret bio zanemaren. (Ezdra 6:8-12).

Jevreji s druge strane nisu pokazali dovoljno vere, da se

smetnjama suprote sa dovoljno čvrstoće. Umesto da stanu pred neprijateljima ujedinjenim i odlučnim frontom, oni su pokušavali da se lično obrane od njih, koliko su mogli, gradili su čvrste kuće za sebe, a delo u Jerusalimu ostavili nedovršeno. Ovaj nedostatak vere u Božju stvar imao je za posledicu božansku kaznu, kao sušu, i slabe žetve (Agej 1:6,11). Nešto posla međutim izgleda da je ipak svršeno na hramu u vreme vladavina Kira i Kambiza, kako to doznajemo iz reči Jevreja, koji su objavili, u vreme Darijeve vladavine, da "od toga vremena (od Kira) do sad zida se i još nije dovršen" (Ezdra 5:16).

Kad je Kambiz prošao Palestinom na svom putu u Egipat 525. godine, verovatno su pretstavnici Jevreja izašli pred njega u jednom od obalnih gradova, da mu iskažu svoju vernost. Zato nema dokaza, ali jevrejski dokumenti sa Elefantine ukazuju, da je Kambiz bio više naklonjen Jevrejima nego Egipćanima, što se može vidjeti iz činjenice da je razorio egipatski hram na Elefantini, ali ostavio u susjedstvu nedirnut jevrejski hram na istom ostrvou. Prema tome to nam daje pravo zaključiti da prema Jevrejima nije načinio ništa neprijateljsko u njihovoj domovini. Svako ometanje u njihovom radu mora da je dolazilo od nižih službenika i njihovih palestinskih susjeda, koji su mislili da će njihova neprijateljska aktivnost prema njima ostati nekažnjena, jer je kralj bio zaposlen daleko u vojnim pohodima. Ovi neprijatelji Jevreja bili su svjesni i velike nepopularnosti Kambiza u carstvu i znali su kako upotrijebiti svoje protukraljevske osećaje u svoju korist, kako ćemo to vidjeti u sledećoj fazi istorije, prekidu zidanja u vreme Smerdisa.

Prekid zidanja hrama u vreme Smerdisa. - Kambizova nepopularnost bila je tako velika, da je Gaumata, jedanaestog ožujka 522., proglasivši sebe kraljem s tvrdnjom, da je on Bardija, ili Smerdis, brat Kambizov, odmah prihvaćen od stanovnika velikog carstva. Dokaz za ovo nađen je u vavilonskim dokumentima datiranim pre smrti Kambiza u vreme vladavine Bardije, kako je lažni Smerdis nazvan u Vaviloniji. Sve do njegove smrti 29.

rujna iste godine, lažni Bardija, sledbenik stare politeističke religije, očito je činio žestoke pokušaje da istisne novu religiju, razorio je mnoge hramove (verovatno Zoroastrine), kako ga Darije optužuje na Behistanskom natpisu.

Nije teško razumeti, kako su elementi neprijateljski raspoloženi prema Jevrejima mogli isposlovati od takvog čovjeka dekret zabrane nastavka zidanja hrama u Jerusalimu, a možda čak i dozvolu za uništenje onoga što je već sazidano. Takav bi dekret bio u skladu sa Smerdisovom politikom razaranja hramova, verovatno s namerom, da se istisnu sve religije, koje nisu bile u skladu sa religijom koju je on branio. Njegova akcija protiv Jevreja može se također motivirati činjenicom, da su oni uživali prednost prethodnog persijskog kralja, čije je delo on želio uništiti.

Neprijatelji Jevreja bili su bez sumnje oduševljeni takvim dekretom, te su ga upotreбили za napad na ono što je već učinjeno. Ovo se može zaključiti iz činjenice, da je bilo potrebno polagati novi temelj (Agej 2:18,19), kad je dve godine kasnije ponovno otpočelo obnavljanje hrama. Izgleda da su prilikom napada na Jerusalim bili uništeni svi službeni arhivi, jer Jevreji nisu imali nikakvog dokumentarnog dokaza da opravdaju svoju građevinsku delatnost, kada je Tatanaj, guverner područja "ispreno reke", nekoliko godina kasnije, vršio istragu. Trebalo je pregledati archive u Vavilonu za potvrdu njihovih usmenih tvrdnji (Ezdra 5:13-6:2).

Šest meseci vladavine Smerdisa i meseci iza toga, u kojima se Darije borio za presto protiv više pretendenata, sve dok nije povratio čvrsto tanje u carstvu, mora da su za Jevreje bili vrlo teški. Stanje opisano u proroku Aggeju i Zahariji, dozvoljava nam, da razumijemo neke od bijeda, koje su prethodile delovanju ovih ljudi, koji su počeli svoj rad u drugoj godini Darija (520/19). Za Jevreje mora da je bilo veliko olakšanje, kad su videli da je Darije, pristalica Zoroastrine religije i za koga se očekivalo da će biti njihov prijatelj, kao Kir i Kambiz, postao gospodar situacije, i

čvrsto sjeo na presto carstva.

Nastavak i dovršenje građenja hrama u vreme Darija I.

- Kad se u carstvo povratilo redovno stanje, Bog je podigao dva nova čovjeka, proroke Ageja i Zahariju, da pokrenu narod na nastavak prekinutog posla na hramu. Prva glava proroka Ageja počinje sa proročkom vesti Zorobabelu i Jozui, svetovnom i duhovnom vođi naroda, prvoga dana šestog meseca (Elula), druge godine Darija. Agej je pozvao na novi početak građenja hrama, predbacujući narodu u isto vreme nedostatak vere i revnosti, ukazujući, da su nesreće, koje su iskusili, bile posledica njihove nemarnosti (Agej 1:2-11). Nekoliko tjedana kasnije (24. dana istog meseca), vođe i narod odlučili su da poslušaju savjet (Agej 1:12-15). Ova dva datuma iz knjige proroka Ageja općenito se smatra da su bili 29. kolovoza, i 21. rujna 520. pr. Kr., prema računanju od proljeća do proljeća. Agej je ponovno govorio narodu i njihovim vođama 21-og dana sedmog meseca, pri kraju praznika sjenica, približno 17. listopada 520. Ovaj puta nije imao reči karanja, nego im je govorio da budu hrabri. Obećao im je da će slava novog hrama, koji izgleda beznačajan u usporedbi sa Salamunovim, ustvari premašiti prvi hram (Agej 2:3-9). On je tako prorekao delo Isusa Hrista koje će izvršiti u tom hramu. Nekoliko tjedana kasnije, u osmom mesecu, Zaharija, prorok otkrivenja, pridružio se Ageju (Zah. 1:1).

Osamnaestoga prosinca 520. godine bile su završene predradnje, tako da se mogao staviti kamen temeljac. Ovakav je dan uvek čbio povezan sa naročitom radosti, a Agej je upotrebio ovu priliku i održao dva govora jedan ujutro, a drugi verovatno poslepodne. U prvom govoru, obećao je narodu, da će ih Bog blagosloviti od ovog dana, kao nagradu za njihovu obnovljenu revnost. On ih je pozvao da zapamte ovaj dan polaganja temelja, i da vide, da li će Gospod održati svoja obećanja i učiniti promjenu u njihovoj žalosnoj političkoj i ekonomskoj situaciji (Agej 2:15-19). Drugi govor sadrži dalja obećanja o onome što bog planira da učini za svoj narod. Ova su obećanja

uslovna (Agej 2:20-23).

Izgleda da više nije bilo smetnji od strane neprijatelja, koji se više nisu usudili da primene neprijateljski dekret lažnog Smerdisa. Darije bi to protumačio delom upravljenim protiv njegove administracije.

Iznenada je došao k njima "tartanaj, upravitelj s ovu stranu reke" (provincije nazvane "S one strane reke" sa Mezopotamskog gledišta, sa cijelom pratnjom službenika u Jerusolim (Ezdra 5:3), verovatno na inspekcijskom putu. Pošto je bilo poznato, da je dugo vremena satrap teritorija "s one strane reke" i "Vavilonije" u prvim godinama Darija bio Uštani, mislilo se, a Tatanaj mora biti aramejski oblik njegova persijskog imena. Međutim, nedavno objavljen natpis sa jedne tablice iz Vavilona, otkrio je da je ovo tumačenje neispravno, te da je Tatanaj bio podređen Uštaniju u administraciji "s one strane reke", pošto Uštani nije mogao uspešno voditi dve velike provincije.

Tatanaj se pokazao kao nepristrasni i savjesni službenik Persije. Videći marljive građevinske delatnosti na zidanju hrama on je sasvim prirodno pitao za dozvolu. Starješine Jevreja odgovorile su - dok se Zorobabel kao guverner mudro držao u pozadinu pošto nije znao nameru novog službenika. Oni su ispričali Tatanaju istoriju razorenja prvog hrama, svoje dugo ropstvo u Vavilonu i povratak u vreme Kira, spominjući da je on dao dozvolu za građenje hrama i povratio im blago hrama. Tatanaj je bio dirnut iskrenošću Jevreja i poverovao njihovom pričanju, jer je dozvolio da nastave s poslom. Međutim, pošto nisu mogli da mu dadu nikakvo pismeno odobrenje, kao dokaz svojih tvrdnji - dozvolu su verovatno uništili ili ukrali Samarjani - on je poslao kralju izvještaj o cijelom slučaju. K tome je dodao imena Jevrejskih vođa, tražeći da se u arhivima Vavilona provede istraga i da se izda kraljevska odluka o njegovom budućem odnosu prema Jevrejima (Ezdra 5:3-17).

Po premu Tatanajeva izvještaja, pretraženi su arhivi u Vavilonu. Još jednom se pokazala savjesnost Persijanaca, kad su službenici zaduženi za istragu protegli svoje

istraživanje na Ekbatanu, kad arhivi u Vavilonu nisu dali nikakvog dokumenta o ovom slučaju. Konačno je nađena službena kopija Kirova dekreta i donjeta kralju. Mora da je bilo postavljeno pitanje o tome, koliko je novca potrošeno na Jerusalimski hram od izdavanja dekreta, jer dekret predviđa, plaćanje građevinskih troškova iz kraljevskih fondova. Kada je ispitivanje otkrilo, da je plaćeno malo ili ništa, mora da je Darije postao ljutit zbog propusta, koji je pokazan prema kraljevskim dekretima. Ovo mora da je bio i razlog, što je njegov odgovor Tatanaju bio u neobično oštrom tonu, te da sadrži pretnje strašnim kaznama, ako se ne postupi po novom dekretu. Ovaj novi dekret zahtijevao je: (1) da se Tatanaj kloni svakog mješanja u delo Jevreja, (2) da se troškovi, koje je Kir obećao trebaju platiti iz prihoda provincije "s one strane reke" i (3) da Jevreji u svojim verskim službama trebaju moliti za dobrobit kralja i njegovih sinova (Ezdra 6:1-12).

Sa materijalnom potporom države i duhovnom potporom svojih vođa i proroka Ageja i Zaharije, narod je radio s velikom radošću i revnošću. Čitav je plan završen trećeg Adara, šeste godine Darija, kad je održana ceremonija posvećenja (Ezdra 6:13-15). Ovo j bilo 12. ožujka 515. Stvarno razdoblje od polaganja drugog temelja u prosincu 520. bilo je četiri godine i tri meseca. Ovo je bilo dve godine i tri meseca manje, od vremena koje je Salamun trebao da završi građenje svoga hrama. Razlog kraćeg građenja ležao je besumnje u činjenici, da je Salamun trebao da gradi građevine koje su izravnavale neravni teren severo-istočnog brežuljka u Jerusalimu, dok sada to nije bilo potrebno, te što je bilo dovoljno materijala nabavljenog u vreme Kira i Kambiza.

Posle opisivanja slavlja povezanog sa posvećenjem novog hrama i praznovanja praznika Presnih hljebova sledećeg meseca (Ezdra 6:16-22), biblijski izvještaji ne govore ništa sve do vremena Kserksa. Stoga se može uzeti za gotovo, da su Jevreji napredovali kroz vladavinu Darija, čija je vladavina bila blagodat za sve delove carstva, kako to danas znamo iz mnogih izvještaja

različitih provincija.

Kritična vremena u vreme vladavine Kserksa. - Knjiga o Esteri opisuje krizu, koja je nastala dvanaeste godine Kserksa. Ovdje ćemo iznijeti samo kratak pregled. Lična mržnja Amana, visokog savjetnika kralja, protiv Mardoheja, koji je bio Jevrejin - službenik na vratima u palači u Suzanu, došla je do izražaja u planu za uništenje cele jevrejske nacije. Kralj, čiji nestalni karakter otkrivaju mnogi natpisi i izvještaji starih svetovnih historičara, odobrio je Amanovo traženje, kao svoju ličnu naklonost prema njemu, a da nije prethodno ispitaio razloge za to. Međutim, Providnost je već učinila pripreme za Jevrejsko oslobođenje, dozvolivši, da lijepa Jevrejska djevojka Estera postane Kserksova žena 479/8. godine. Molitvama cijelog Jevrejskog naroda, i Esterinom ličnom intervencijom kod kralja nije izveden ranije dati dekret za ubistvo svih Jevreja izvjesnog dana meseca ožujka 473. pr. Kr. Iako dekret nije mogao biti opozvan, prema starom persijskom običaju, izdan je drugi kraljevski dekret, koji je dozvoljavao Jevrejima da se brane, te jedan, koji je trebao biti dan uništenja, postao dan velikog oslobođenja. Mardohej, koji je primio Amanovu službu posle njegova pogubljenja za izdajstvo, učinio je mnogo za dobrobit svoga naroda (Est. 10:3). Jedna tablida pisana klinastim pismom u Berlinskom muzeju spominje Mardoheja kao uticajnog službenika u Suzi u vreme Kserksa. Tako povijest o Esteri često smatrana izmišljotinom, dobiva čvrstu arheološku podlogu.

Zanimljivo svjetlo na događaje u knjizi o Esteri bacaju dokumenti pisani klinastim pismom nađeni u trgovačkoj kući "Murašu i sinovi" u Nipuru, koji dolaze iz sledeće dve vladavine posle Kserksa, vladavine Artakserksa I. i Darija II. Oni otkrivaju da su Jevreji činili utjecajnu i bogatu manjinu u gradu Nipuru i okolnim područjima koja su pripadala gradu. Jevreji se javljaju kao partneri u transakcijama velikih suma novaca, kao administratori okruga, te kao veliki pozajmljivači novaca. Svi ovi dokazi otkrivaju, da su Jevreji prošli kroz razdoblje u kojem su

uživali naročitu prednost, što se dogodilo u vreme Mardohejevog vodstva.

Kad je ovaj čovjek postao "velik u Judejaca i mio društvu braće svoje" u persijskom carstvu (Estera 10:3), njegovo je ime postalo obljubljeno ime u jevrejskim krugovima, te su mnogi roditelji davali to ime svojoj djeci. dokumenti "Murašu i sinovi" iz vremena Artakserksa I. sadrže 61 lično ime Jevreja. Naročito je zanimljivo utvrditi, da od tih imena, šest od njih nose ime Mardohej. Svi su od njih verovatno rođeni uskoro posle događaja spomenutih u knjizi o Esteri. Uskoro posle toga ime ponovno pada u zaborav, što se može vidjeti iz činjenice, da između 46 imena Jevreja spomenutih u dokumentima iste tvrtke iz vremena Darija II. ime Mardohej se uopšte ne javlja.

Povratak u vreme Artakserksa I. i delo Ezdre. - Između poslednjih datiranih događaja knjige o Esteri (proljeće 473.) i sledećeg zabilježenog događaja u knjizi Ezdrinoj (proljeće 457) leži 16 godina, za koje nema poznatih izvještaja, koji bi bacili direktno svjetlo na istoriju jevrejskog naroda. Kserks je u međuvremenu ubijen, a njegov sin Artakserks stupio je na presto. Carstvo je živelo u sjenci teškog poraza na Eurimedonu, kojemu je uskoro dodat i gubitak Egipta, pobunom Inarusa 463, ili 462. Pošto je bilo važno da Judeja, koja je ležala na putu za Egipat, oстане verna i prijateljska sa Persijom, a naročito kad je bila u pripremi akcija protiv Egipta (456.), Artakserks je voljno poslušao molbe Ezdre (7:28), čija titula ukazuje da je on bio "vješt stvarima što je zapovjedio Gospod i uredbama njegovim u Izraelu" (7:11). On je molio kralja da da Jevrejima veću meru samouprave, nego što su je do tada imali, te da dozvoli ponovno uvađanje Mojsijevog zakona, kao zakona zemlje i provincije Judeje.

Kraljevskim dekretom Artakserks određuje da se Ezdra vrati u Judeju sa velikim autoritetom, te da pozove sve Jevreje koji žele da se vrate u Judeju, da pođu s njim. Dekret osim toga opunomoćava Ezdru da organizira sav sudski sistem u Judeji, te da postavi sudije i upravitelje sa

moći nad životom i smrću, koji će upotrebiti, "zakon Boga nebeskoga" kao temelj svoga delovanja (7:11-26). Često je napadana istorijska verodostojnost ovoga dekreta, pošto je izgledalo neverovatno modernim naučnicima, da se jedan persijski kralj ili njegovi savjetnici toliko bave pojedinostima jevrejskog ceremonijala, kako to tvrdi dekret u Ezdri 7. Ipak, jedan papirus sa Elefantine, o kojem ćemo govoriti u sedmom otdjeku tzv. pashalno pismo Darija II. daje sličnu paralelu, tako da je osporavanje originalnosti dekreta Artakserksa I. kasnije prestalo. "Pashalno pismo "Darija pokazuje jasno, da je persijska kancelarija verovatno imala jedno odeljenje, u kojem su stručnjaci za jevrejski zakon i običaj savetovali kralja u određenim stvarima. Ovi stručnjaci bili su bez sumnje Jevreji.

Sretno otkriće feničkog Ešmunazar natpisa, pokazuje, da je Artakserks bio zadovoljan sa pomoći koju je primio od Sidona na svom pohodu na Egipat, te je nagradio Sidonjane, poklonivši im izvjesne delove plodne zemlje u području Dora na palestinskoj obali. Ova istorijska paralela potvrđuje važnost dekreta kojim su izvanredne privilegije date Jevrejima godinu dana pre polaska Megabizosa protiv Egipta, da bi se među Jevrejima stvorila dobra volja i osigurala stalna vernost u ovo vreme političkih kriza. Ovaj je dekret za Jevreje mnogo značio, jer im je u stvari dao polunezavisni status. Sva civilna i sudska vlast vraćena je lokalnim upraviteljima, a Mojsijev zakon postao je još jednom zakon zemlje. Za Persijance bilo je odvojeno sa odeljenje poreza. Velikodušni kraljevski darovi i pokloni iz danka te pokrajine, a za pomoć Jevrejskoj verskoj službi, bili su verovatno određeni da se Jevreje pomiri sa činjenicom, da će strani skupljači poreza ostati u zemlji na neodređeno vreme.

Kad je Ezdra vidio da je njegovim željama udovoljeno, pozvao je Jevreje iz Vavilonije da pođu s njim u Judeju. Prvog dana meseca Nisana, svi oni, koji su bili voljni da krenu sa Ezdrom, sastali su se na rijeci Ahava. Kad je izvršeno prebrojavanje, videlo se da nema ni jednog

Levita. Kad se je konačno posle naročitog napora privoljelo nekoliko Levita da pođu, cijeli zbor od oko 5000 ljudi, uključivši žene i djecu, postio je i molio za božansku zaštitu na njihovom dugom i opasnom putu. Ezdra se nije usudio tražiti vojnu pratnju, da ne bi persijskim vođama otkrio da mu nedostaje vera u zaštitnu moć Boga (Ezdra 8:1-23).

Karavan je krenuo oko 7. travnja 457., te je posle puta od oko četiri meseca stigao sretno u Jerusalem oko 23. srpnja. Tu su počivali tri dana. Tad su predali sve kraljevske darove za hram, kao i službeni dekret za upravitelje. Ujedno su proslavili svoj sretni dolazak velikom zahvalnom žrtvom (Ezdra 8:24-36). Stvarno delo rekonstrukcije prema dekretu počelo je nekoliko tjedana kasnije u jesen te godine.

Malo je zabilježeno o Ezdrinoj aktivnosti u Judeji tokom sledećih 14 godina, sve dok Nemija nije došao u Jerusalem kao novo određeni guverner. Mora da je Ezdra izvršio sve ono što je dekret nalagao, ali nije ostao izvještaj o njegovom delu, s izuzetkom opisivanja njegove reforme u odnosu na mješane ženidbe. Izvještaj o ovom poslu zauzima skoro četvrtinu cele Ezdrine knjige (9,10. gl.), pokazujući tako važnost ove reforme.

Mora da je Ezdra bio svjestan prisutnosti polupoganskih i poganskih žena u nekim obiteljima, pošto je jednu našao u obitelji velikog sveštenika. On je u početku radio tiho, očekujući priliku, da se sa ovom stvari pozabavi otvorenije. Ova je prilika došla, jednog dana, kad su ga neki vođe naroda službeno obavjestili o postojanju ovog zla. Ezdra je odjednom odgovorio. On je otpočeo sa javnom molitvom, koja je ujedno bila i velika propovijed i poziv na pokajanje. Rezultat toga bio je da su vođe zemlje donjele zaključak, da očiste narod od poganskog uticaja. Devetog meseca (verovatno prosinca) održan je javni sastanak. Bilo je to uskoro posle dolaska Ezdre, 457. Skupljeno mnoštvo, drhteći od zime i kiše, željno da se vrati domu, dalo je Ezdri punu moć, da izvede najavljenju reformu. Malo se protivljenja podiglo protiv ove narodne

odluke, jer je samo mali postotak naroda - 112 ljudi od desetina tisuća Jevreja koji su nastavali Judu - bio uključen u ovaj posao. Jedan odbor je radio od prosinca 457. do travnja 456. i odlučio o svakom slučaju. Spisak svih prestupnika bio je ostavljen kao dio stalnog izvještaja o događaju. On pokazuje, da je 27 duhovnih vođa, između kojih 13 sveštenika, i četiri člana porodice visokog sveštenika, pored 86 običnih ljudi, imalo strane žene. Zlo se do sada nije raširilo daleko u narodu, što objašnjava zašto su mere, koje je narod podržao bile tako lako provedene.

Općenito se smatra, da je Ezdra ostao u Jerusalimu i u vreme Nemije. Prema tome, on je doživio, nešto pre Nemijinog dolaska, (444), razornu opoziciju neprijatelja, koji su razvalili jeruzalemski zid i vrata ognjem popalili (Neh. 1:3).

Naučnici koji identificiraju Artakserksa iz Ezdra 4:7, sa Artakserksom I. vide u izvještaju st. 7-23 izvještaj o ovom napadu na zidove i vrata. Oni tako nalaze u biblijskom izvještaju razlog za oštećenje zidova kako to spominje Nemija. Ovaj bi stav i tumačenje st. 7-23 zahtijevao odvratanje Artakserksove naklonosti prema Jevrejima, koju je pokazivao prema Ezdri nekoliko godina ranije.

Međutim, napad o kojem govori Nemija u 1:3 može se smatrati istorijski potvrđenim bez Ezdra 4, ili bilo kojeg biblijskog izvještaja. To je činjenica, da se oko 450. ili 449., Megabizos, guverner provincije "s one strane reke" što uključuje i Judeju pobunio za izvjesni niz godina protiv persijskog kralja. U vreme njegove pobune, ili su Jevreji ostali verni svom dobročiniocu Artakserksu i tako postali predmet napada Samarjanskih pristalica Megabizosa, ili su Samarjani bili verni i iskoristili priliku da optuže Jevreje za saradnju sa Megabizosom. U svakom slučaju, pobuna Megabizosa daje osnove za događaj spomenut u Neh. 1:3.

Nemijino upravljanje. - Nemija, iako verni Jevrejin, napredovao je na persijskom dvoru sve dok nije zauzeo poverljiv i odgovorni položaj kraljevog peharnika. Neki istoričari misle da je bio eunuh, jer izgleda da je kralju

služio u ženskim odajama (Neh. 2:6). Bio je vrlo obrazovan, a kasnije se pokazao dobrim organizatorom.

Prosinca 445. došao je u Suzu Hananija, brat Nemijin sa nekim drugim Židovima u posetu. Oni su možda bili prvi Jevreji iz Jerusalima, koje je Nemija vidio posle pobune Megabizosa, koja je verovatno prekinula uobičajenu vezu sa Judejom. Glasovi o teškoćama sa Samarjanima, verovato su došli do Nemijinih ušiju, ali do sada nije bilo ništa tačno poznato, te je Nemija bio željan da čuje tačne izvještaje o stanju u Judeji. Otuda i njegovo pitanje bilo je: "Za Judejce i za ostatak što bješe osao od ropstva i za Jerusalim" (Neh. 1:2). Novosti koje je čuo bile su zle, gore nego što je očekivao. Na svoju žalost doznao je da je zid Jerusalimski "razvaljen i vrata mu ognjem popaljena" (1:3). Udarac je bio tako veliki, da je Nemija kao i Danijel (Dan. 9:3) postio i molio nekoliko dana.

Nemija je stvorio plan kroz sledećih četiri meseca, a učinio je i izvjesne pripreme u vezi akcije koju je nameravao poduzeti. Tada je upotrebio zgodnu priliku, kada je služio kralja, da ga zatraži da ga pošalje u Jerusalim, radi završetka prekinutog dela u obnavljanju gradskih zidova. Neki misle da je Nemija, znajući Artakserksov nestalan karakter, i kako je lako padao pod uticaj žena, izabrao zgodnu priliku kad je kraljica bila prisutna, kao i da je ona bila sklona Nemiji, i obećala mu unapred svoju potporu. Iako je Nemija ozbiljno molio za ovu priliku, bio je žalostan, jer bi nerazumnim pokretom mogao izgubiti svoj život od temperamentnog kralja (2:2,6). ali kralj ne samo da je saslušao težnju nego je odredio svog peharnika novim guvernerom Judeje. Nemija nije gubio vreme, nego je, čim je uspeo osloboditi se dvorskih dužnosti, krenuo na put za Judeju. On je stigao u Jerusalim, verovatno u početku ljeta 444. pr. Kr. Kroz prvih nekoliko dana držao je u tajnosti pravu nameru svog dolaska, da bi iskoristio vreme da pregleda najveće potrebe kako bi znao napraviti plan za najbolji uspeh. On je također želio da izbjegne ruke neprijatelja, čije je delo i mržnju dobro poznao. Posle tri dana proučio je stanje

kao i stanje zida s izuzetkom njegovog južnog dela. Da bi doznao o tom delu gradskog zida on je poduzeo pregled noću, na kom su ga pratili samo neki poverljivi prijatelji (2:11-16).

Nakon toga izložio je svoje planove pred vođama naroda, verovatno četvrtog dana po dolasku. On im je govorio o kraljevskoj dozvoli da verovatno obećavajući im da se više ne trebaju plašiti svojih neprijatelja. Njihov poziv na gradnju "da više ne budemo rug" (2,17) bio je snažan poziv na nacionalnu svijest i dostojanstvo. Neki su bili oduševljeni misleći na konačno završenje utvrda svoje prestolnice, čiji bi zidovi mogli pružiti zaštitu u vreme opasnosti, dok drugi izgleda nisu pokazivali interesa. Narod gradova kao što su bili Jerihon, Masfa i Gabaon, dragovoljno su ponudili svoju pomoć za građenje Jerusalimskih zidova, ali se ne spominje pomoć iz Betlehema, Betela i različitih drugih gradova, koji su bili ponovno nastanjeni od vremena Zorobabela. Isto stanje moglo se primetiti i kod vođa. Neki su oduževljeno podupirali Nemiju, dok drugi, kao plemići iz Tekve "ne saviše vrata svojega na službu Gospodu Bogu svojemu" (3:5).

Čim se doznala namera Nemijinog dolaska, neprijatelji Jevreja, naročito političke vođe okolnih naroda, stvarali su planove da onemoguće Nemijine planove. Od ovih neprijatelja, trojica se opetovano spominju: Sanabalat, guverner Samarije, kako doznajemo iz papirusa sa Elefantine, Tobija, visoki službenik ili plemić od Amonaca, i Gozem, guverner Arapljanskih Lihijanita u Dedanu. Ova trojica ismjeivali su Jevreje i njihovog vođu, optužujući ih da pripremaju otpad. Oni su pripremali napad silom, pripremali su ubistvo Nemije i činili brojne pokušaje, da među Jevrejima posiju neslogu. Ovo delovanje protiv Nemije i njegove delatnosti nastavljalo se bez prestanka kroz cijelo vreme obnavljanja gradskih zidova, te izgleda da je prestalo tek posle završetka radova.

Nemija je dokazao da je čovjek neustrašive odlučnosti i dobar organizator. On nije potcjenjivao opasnost, koja je

dolazila od njihovih neprijatelja, a niti se dao od njih smesti. Oni koji su bili voljni da mu pomognu u obnavljanju Jerusalima, bili su organizirani u 42 grupe te su se raširili duž svih sekcija gradskog zida. U spisku koji nalazimo u trećoj glavi njegove knjige, Nemija je ostavio sjajan izvor materijala za proučavanje topografije jeruzalemskog gradskog zida, te je također ostavio brojne informacije o mnogim drugim važnim stvarima. On nam govori na pr. tko je učestvovao u poslu, gde je radio, i kakva vrsta posla se tražila. Na ovaj način doznajemo da su neki delovi zida, kao i neka vrata bila skoro završena u ranijim građevinskim delatnostima, te da su malo štete pretrpjela od poslednjeg napada, dok je druga trebalo potpuno obnoviti. Ovo se zaključuje posmatrajući izraze "zidaše", upotrebljene za rad nekih, dok se za rad drugih govori "opravljaše". Isti se zaključak dobiva čitajući na pr. da je jedna grupa, Hanun i stanovnici Zanoja, mogla popraviti vrata dolinska i oko 500 metara zida (Neh. 3:13), dok je druga grupa mogla opraviti samo vrlo mali dio koji se protezao do vrata Elijazibove kuće, koja su verovatno stajala blizu zida, do kraja same zgrade (3:21). U nekom slučaju, broj učenika u poslu može biti razlog zbog velikih razlika u delovima gradskih zidova dodeljenih pojedinim grupama. Nekoliko vrata kao na pr. Vrata Efraimova, spomenuta kasnije u vezi posvećenja zida, izgleda da su bila neoštećena, te zato izostavljena iz spiska sektora na kojima su vršeni poslovi.

Otuda moramo zaključiti, da delo Nemije nije bilo potpuno obnavljanje cijelog zida i njegovih mnogih vrata, nego popravljnje i dovršavanje prekinute delatnosti njegovih prethodnika. Da je zid bio, kao posle Navuhodonosorovog napada, potpuno razoren, Nemija ne bi bio u stanju da završi delo u 52 dana (6:15). Da je on mogao završiti delo u tako vanredno kratko vreme, pokazuje jasno, da je pre njega izvođeno mnogo zidanja i popravljanja gradskog zida.

Iako je posao na zidu napredovao brzo, bio je sprečavan mnogim teškoćama. Nemija se sreo sa

nedostatkom interesa u izvjesnim krugovima svog naroda, kao i stvarno protivljenje od drugih (4:10; 6:10-12). Osim toga, još je gore delovala stalna opasnost od napada na poluzavršeni zid, od strane stranih neprijatelja, koje su vodili Sanabalat, Tobija i Gozen. On je stoga naoružao radnike, danju i noću postavio stražu na zidu, te uveo sistem uzbune da bi narod bio spreman u svako vreme da brani Jerusolim. Njegova odlučnost i lična hrabrost obeshrabrili su njegove neprijatelje i spasili delo. Oni nisu nikada učinili nešto više od spletaka, ni jedan stvarni napad nije poduzet.

25-og Elula (21. rujna 444) bio je posao gotov (6:15). Zid je osvešten svećanim obredom. Stvorene su dve povorke, jednu je vodio Ezdra, drugu Nemija, Pošavši od dolinskih vrata, obje su povorke krenule zidom u suprotnim pravcima, dok se nisu srele na severoistočnom uglu zida, te zajedno ušle u hram da odaju hvalu bogu za pomoć koju su primili u svom poslu i da proslave dan žrtvama (12:27-43).

Kad je Nemija završio svoju glavnu zadaću i dao Jerusolimu utvrđeni zid, bacio se svim žarom na plodno i miroljubivo delo kao guverner. Dvanaest godina služio je svom narodu u ovom obliku (Neh. 5:14). Iako je Nemija u prvom redu bio svetovni vođa i poglavar Judeje, i delovao u skladu sa socijalnim interesima naroda, bio je on i duboko zainteresiran za duhovnu dobrobit svog naroda. Nalazimo ga kako ukida brojna nasilja bogataša prisilivši ih da čine ustupke i da obećaju da neće iskorištavati svoje siromašne sunarodnjake, kupujući ih kao robove. On je odbio da primi za sebe bilo kakvu plaću, te je iz svojih sredstava plaćao službene troškove (Neh. 5:1-19). Nemija nam kaže, da ni jedan guverner nije bio nikada tako nesebičan i socijalan kao on. On stoga očekuje da primi nebesku nagradu za svoja dela (5:15,19).

On je poduzeo mere, da Jerusolim napuni stanovništvom, kada je posle završetka zida vidio da je prestolnica skoro prazan grad. Izvršeno je prebrojavanje, te je bilo odlučeno, da se jean od desetorice stanovnika

Judeje dovede u Jerusalem. Mnogi su drugi bili ohrabreni da se presele u Jerusalem (7:4,5: 11:1,2).

Verske potrebe naroda zadovoljene su velikim narodnim sastancima. Prvi niz takvih sastanaka opisan je u Neh. 8-10, Ezdra i drugi vođe čitali su i objašnjavali zakon narodu. Posledica je bila stvarno duhovno oživljenje, koje se ogledalo u zavetu, koji su potpisali laici i službenici. Svi su obećali da će poštovati zakon Mojsijev, da će se osloboditi mješanih ženidbi sa poganima, a će svetkovati subotu, da će plaćati troškove oko doma Božjega, i učestvovati u drugim verskim obredima, te se brinuti i za druge potrebne stvari.

Svi ovi događaji izgleda da su se odigrali tokom prvih nekoliko meseci Nemijine uprave. Za ostatak njegove 12-godišnje uprave nemamo izvještaja, te je jedina daljna rečč nađena u Neh. 13, koja govori o nekim merama, koje je bio prisiljen da poduzme na svom povratku u Jerusalem u početku njegovog drugog roka službovanja. Nažalost, mi ne znamo datum drugog dolaska Nemije, a niti dužinu njegovog drugog službovanja kao guvernera u Judeji.

Mora da je prošlo nešto vremena posle njegovog povratka po isteku njegovog prvog roka službovanja i do povratka u zemlju, jer je našao izvjesne nezgodne uvjete i običaje u Judejij, koji su zahtijevali vreme da se razvijaju. Njegov stari neprijatelj Tobija, dobio je stan u jednoj građevini hrama, Leviti su se bavili poljoprivrednim poslovima, da bi živeli, jer se nije davao desetak neko vreme. Stranci su u Jerusalemu prodavali robu u subotu, a poganske su se žene ponovno našle u jevrejskim obiteljima.

Ovakvo je stanje oštro korio prorok Malahija, koji mora da je delovao u ovo vreme. Odmah po svom dolasku, nehemija se žestoko bacio na posao da promijeni stanje. Izbacio je Tobijin namještaj iz hrama, iskupio Levite, vrativši ih na posao u hramu, i osiguravši im dohodak od desetka. Pozvao je narod da redovno prinosi desetak, poduzeo stroge mere, da spreči svako dalje prestupanje subote, i naredio da s istjeraju strane žene (13:1-31).

Opisivanjem ovih mera istorijski izvještaji knjige o Nemiji i Starog zaveta dolaze kraju. ali pre nego napustimo ovo poslednje razdoblje za koje postoje nadahnuti dokazi, treba da spomenemo događaj sa Johananom, visokim sveštenikom, koji je spomenut u Ezdri 10:6, i Neh. 12:22. Flavije nas obavještava (Starine, XI,7,1) da je Johananov brat Jozua bio prijatelj Bagoasa (persijanca Bigvaia), zapovjednika Artakserksova. Pošto je Bagoas obećao da će Jozuu učiniti prvosveštenikom, Jozua se posvađao sa bratom Johananom i ubio ga, u hramu. Kao rezultat strašnog zločina, Bagoas je ušao u hram rekavši: "Nisam li ja čišći od onoga koji je bio ubijen (Primedba: drugi izrazi daju "koji je ubio?" misleći tako na ubicu) u hramu?", te je kaznio Jevreje porezom od 50 drahmi za svako jagnje dnevne žrtve kroz sedam godina.

Izvještaj je bio ranije smatran izmišljenim, jer Flavije govori o Bagoasu, moćnom zapovjedniku Artakserksa III. dobro poznatom iz kasnije persijske istorije, dok je Johanan bio suvremenik Ezdre i Nemije, koji su živeli više generacija ranije. Međutim, jevrejski papirusi iz Elefantine potvrđuju da je Johanan bio prvosveštenik 410. godine, te da je guverner pod imenom Bigvai (grčki Bagoas) vladao Judejom 407. godine. Prema tome, su i Bagoas i Johanan bili suvremenici Darija II. Oni su mogli biti još uvek u službi nekoliko godina kasnije, kada je Artakserks II. došao na presto 405., ili 404., te se zločin o kojemu Flavije govori, mogao događati u to vreme. I jedan papirus sa Elefantine poslali su zajedno Bagoas, guverner Judeje i Delaiah, sin Sanabalata iz Samarije, to pokazuje čudnu mješavinu ličnosti. Bagoas je možda u to vreme već bio neprijatelj Johana.

Sa ovim prvosveštenikom napušta horizont poslednja ličnost spomenuta u Starom zavetu i počinje, kako smo ranije rekli, međuzavetno razdoblje jevrejske istorije, nazvano tako, jer iz ovog razdoblja nemamo svetih izvještaja.

7. Jevreji u Egiptu u V. veku pr. Kr.

Pored oskudnih i povremenih bilježaka koje nalazimo u Starom zavetu o Jevrejima u Egiptu, neke od njih proročke, a druge istorijske prirode (Izaija 19:18,19; Hebr. 43:7; 44:1,15-28), postoji obilje materijala o jednoj jevrejskoj koloniji. Ovaj se materijal sastoji od velikog broja aramejskih papirusa nađenih na Elefantini, ostrvou u Nilu na južnoj granici starog Egipta, oko 600 milja južno od Kaira. Ovi papirusi bacaju mnogo svjetla na suvremene čistorijske događaje, a naročito na jevrejsku istoriju tog razdoblja.

Istorijat otkrića papirusa na Elefantini. - Prvu grupu ovih dokumenata kupio je C. E. Wilbour 1893. godine, ali ona nije zainteresirala naučnike sve do 1947. godine. Pošto je Wilbour umro u Parizu 1896. papirusi su ostali u njegovom kovčegu godinama u jednom njujorškom skladištu. Kovčeg je konačno došao u Brooklinski muzej, gde su u njemu otkriveni dragocjeni dokumenti. Zbog toga, prvi poznati papirusi sa Elefantine bili su oni koje je kupio od urođenika 1904. Robert Mond i Villiam Cecil, a bili su objavljeni 1906. Jedna njemačka ekspedicija na ostrvou Elefantini otkrila je 1906. i 1907. još više dokumenata. Njihovo objavljivanje 1911, zajedno sa onima koji su objavljeni 1906., dalo je učenjacima svijeta bogatstvo materijala na aramejskom jeziku iz vremena Ezdre i Nemije, i omogućilo im proučavanje razdoblja posle ropstva kao i biblijskog aramejskog jezika.

Sav ovaj materijal, sa nekim dokumentima nađenim međuvremeno, bio je ponovno objavljen 1923., u obliku priručnika. 1953. objavljeno je 17 nanovo otkrivenih Wilbourovih papirusa, koji se sada nalaze u Brooklinskom muzeju. Broj objavljenih aramejskih papirusa sa Elefantine iznosi danas nešto više od stotinu. U vezi sa ovim treba spomenuti jedan drugi nalaz, iako ne dolazi sa Elefantine: 13 službenih aramejskih pisama pisanih na koži, koja kao i papirusi sa Elefantine, dolaze iz V. veka pre Hrista. Ona spominju istog persijskog guvernera Egipta, kao i dokumenti sa Elefantine, te sadrže izvjesni materijal, koji

baca više svjetla, na izvještaj Knjige Nemijine. Ova su pisma kupljena od nekog egipatskog trgovca, nešto pre 1933., kad su i prvi puta objavljena. 1954. ponovno su objavljena, te zajedno sa novim Brooklinskim papirusima pobuđuju zanimanje učenjaka Orijenta i Biblije.

Važnost papirusa sa Elefantine za proučavanje Biblije. - U nekoliko vidova su papirusi sa Elefantine bili krajnje važni za proučavanje Biblije. Oni su dali bogat materijal na aramejskom jeziku iz istog razdoblja u kojem je napisan aramejski dio Ezdrine knjige, te, nešto kasnije od vremena kada je napisana knjiga Danijelova, koja također sadrži šest poglavlja na Aramejskom. Ovi su tekstovi objasnili značenja nejasnih biblijskih reči, potvrdili značenja drugih, koje nisu bile dobro poznate pre otkrića ovih tekstova, i obogatili naš aramejski rečnik. Oni su također dali mnogo uporednog materijala, kojim je utvrđena sličnost biblijskog aramejskog sa jezikom dokumenata sa Elefantine. Ovo za uzvrat dokazuje veliku starost aramejskih delova Biblije.

Službeni dokumenti nađeni među papirusima sa Elefantine dokazuju da su slični dokumenti iz Ezdrine knjige originalni, te da je neosnovana sumnja u njihovu autentičnost. Osim toga, oni su pokazali da su persijski kraljevi izdavali dekrete, koji su se bavili detaljima religiozne službe. Na pr. Jedan dekret Darija II nađen na Elefantini upućuje ove Jevreje da slave pashu sa tačnim pridržavanjem Mojsijevih propisa.

Ovi su papirusi dali dovoljno materijala, da se utvrdi odgovor na staro pitanje, da li je Artakserks iz Nemijine knjige bio prvi sa tim imenom, ili drugi. Dokazi, koje daju ovi dokumenti tvrde, da je Nemija bio guverner u vreme Artakserksa I. Ovi papirusi otkrivaju da je Johanan iz Nemije 12:12, bio prvosveštenik 410. pr. Kr. Pošto je Johanan bio unuk Elizaziva, prvosveštenika Nemijinih dana, mora da je Nemija guverner Samarije, kako potvrđuju papirusi sa Elefantine, razjasnila je brojne istorijske probleme u vezi sa Nemijinom istorijom. Iako je Sanabalat očito još bio živ 407. pr. Kr. kad je spomenut u

jednom pismu sa Elefantine, bio je on već tada starac, čije su odgovornosti nosili njegovi sinovi. Ovo potvrđuje zaključak, da je Nemijino delovanje, kome je Sanabalat - verovatno u ranijim godinama - bio žestoki neprijatelj, bilo stvar prošlosti 470. godine.

(4 fotografije: vidi SDABC sv.3. str. 81-82)

Papirusi sa Elefantine su također vrlo važni zbog činjenice, što su mnogi od njih datirani a neki između njih nose nove datume: egipatske legalne datume i njihove jevrejske ekvivalente. Dvostruko datirani dokumenti omogućili su rekonstrukciju jevrejskog kalendara, koji su upotrebljavali Jevreji na Elefantini u 5. veku. Utvrđeno je da je to bio lunarni kalendar sa Novom godinom, ujesen.

Jevrejska kolonija na Elefantini u 5. veku pr. Kr. - Ostrvo elefantina (egipat. Yeb) leži ispod prvog katarakta Nila i čini prirodnu zapremu prema Jugu. Bila je to važna granična tvrđava u raznim vremenima egipatske istorije, te je nazvana "Vrata Juga". U vreme vladavine Psametika I. (663-609), na ovom je ostrvou bio jaki granični garnizon plaćenika, ali se ne zna tačno, da li su već tada tamo živeli Jevreji. Međutim Jevreji su pripadali snagama Psametika II (594-588), koji je kako to ot tvrdi, vodio pohod na Nubiju, na kojem su ga, prema jevrejskom Aristeas-pismu, pratili jevrejski plaćenici.

Dobro je poznato, da su kraljevi Dvadesetšeste egipatske dinastije imali potporu mnogih stranih vojnika. Natpisi svjedoče o prisutnosti Jonskih, karijanskih i feničkih plaćenika u garnizonima južnog Egipta. Iako Jevreji nisu spomenuti imenom, jedan tekst govori o vojnicima iz Palestine. Moguće je da su Jevreji na Elefantini došli u Egipat pre razorenja Jerusalima. Jeremija naslovljava, pored jevrejskih stanovnika Egipta, i one sa Patrosa (Jer. 44:1), što je egipatsko geografsko ime, a doslovno znači "južna zemlja", u koje područje spada i Elefantina.

Iako poreklo jevrejske kolonije na Elefantini do danas nije tačno poznato, morali su ovi ljudi živeti na ostrvou nešto pre 525. pr. Kr., jer su u vreme Kambiza i njegovog

zauzimanja Egipta činili stalnu koloniju sa podignutim hramom, gde su se klanjali Yahu (skraćeni oblik imena Jahve ili Jehova). Njih je persijska administracija preuzela u svoj sistem vojnih garnizona, tvrđave Elefantine. Oni su se nazivali "Jevrejska vojska", koja je bila podeljena u čete, pod persijskim i vavilonskim zapovjednicima, i centurije sa zapovjednicima koji su imali jevrejska i vavilonska imena. Ni jedno se egipatsko ime ne pojavljuje među vojnim spisima. Prema tome zaključujemo, da se Egipćane nije primalo u vojsku pošto se nije mogla utvrditi njihova vernost persijskom kralju.

Sva sudska vlast bila je u rukama persijskog zapovjednika tvrđave, ali je unutrašnje poslove jevrejske kolonije kontrolirao "glavar zajednice". Jevreji su posedovali kuće i drugi nasledni imetak, a mnogi od njih bili su dobro stojeći ljudi.

Budući da su Židovi bili na prvom mestu poklonici Jahve, njemu su podigli hram sa pet ulaza od kamena, stupovima od kamena, dok su zidovi bili verovatno od opeke. Krov je bio od kedrovine, a drvena vrata obješena na bakrenim šarkama. Zlatni i srebrni sudovi pripadali su uređaju hrama, a na njegovom su oltaru Jevreji prinosili žrtve paljenice, jestivne žrtve i tamjan. Svaki je Jevrejin plaćao dva sikla za održavanje hrama, nasuprot trećine sikla koja se plaćala u Judeji (Neh. 10:32). Jevreji koji su sagradili ovaj hram, nisu bili pod utjecajem Jozijine reforme, koji je reorganizirao religiozne obrede u Judeji prema Mojsijevim zakonima, koji su jasno zabranjivali bilo koje drugo svetište (Pon. 12:13,14; 2. Car. 23:8). Osim toga, oni nisu služili samo Yahu, nego i nekim drugim božanstvima pored njega, među kojima su bili Ašim-Betel i Anath-Betel. Dok Ašim (vidi slično ime u 2. Car. 17:30) nije dobro poznato iz drugih izvora, dotle smo dobro upoznati sa hananskom boginjom Anatah, krvožednim, nemoralnim božanstvom. Otuda nalazimo Jevreje na Elefantini kako stoje u nekom vidu na istoj religioznoj razini sa kraljem Manasijom, sa hramovima i služenjem pored Jahve i izvjesnim božanstvima poganskih naroda, a

naročito onima, koja su zaštićivala plodnost. O religioznim reformama Jozije nema traga na Elefantini. Također se ništa ne oseća delo Jeremije, Danijela ili Eze hijela, čiji se utjecaj jasno razaznaje među povratnicima koji su se nastanili u Jerusalimu i pokrajini Judeji.

Jedan vrlo važan dokument, koji dolazi iz godine 419., pokazuje da je persijski kralj (Darije II) izdao direktive o religioznom životu Jevreja. Ovaj naročiti dokument, je nažalost slabo sačuvan, ali se iz njega jasno vidi, da je Darije naredio da se praznik presnih hljebova drži od 15-21. Nisana, da se Jevreji trebaju za tu priliku očistiti te da ne smiju piti (otrovnih pića), ili jesti onoga što sadržava kvasac. Mi ne znamo razlog za izdavanje ovog dekreta, ali se ovo može zaključiti sa tačnošću, da je kralj imao savjetnike, koji su bili dobro upoznati sa jevrejskim zakonom, da bi mogli izdati ovakav dekret, a koji su i sami imali interesa da kralj potpiše takve direktive. Moguće je da je ovakav dekret poslan svim Jevrejima u carstvu, iako je jedini dokaz za njegovo postojanje nađen na Elefantini. Dekret pokazuje, da persijski kraljevi podupiru religiozni život Jevreja i zakon Mojsijev. Ova činjenica daje jaki dokaz originalnosti izvještaja o sličnom dekretu nađenom u knjigama Ezdre i Nemije.

Zbog velike važnosti dekreta dajemo ovdje prevod koji sadrži u zagradama nedovoljno sačuvana slova. Prevod se temelji uglavnom na A Cowley-u u Arameic Papyri of The Fifth Century B.C. (1923), ali je također primenjeno nekoliko sugestija Emil G. Krelinga, iz The Brooklin Museum Aramaic Papiri (1953). Oni se međutim u nekim pojedinostima razlikuju, u kojima se noviji prevod ne slaže sa ranijim.

1. Mojoj braći
2. Yedoniji i njegovim drugovima i jevrejskom garnizonu, vaš brat Hananija. Mir moje braće neka Bog pokloni.
3. Ove godine, pete godine Darija kralja, poslano je od kralja Aršamu,
4. Neka meseca Nisana bude Pasha za jevrejski

garnizon. Ovako ćete brojiti: četrnaest dana

5. meseca Nisana i držati pashu, a od Petnaestog dana do dvadesetiprvog dana Nisana

6. su sedam dana presnih hljebova. Budite čisti i pazite. Ne radite,

7. Petnaestog dana i dvadeset i prvog dana. Piva nećete piti, niti išta u čemu je kvasac

8. Nećete jesti od 15-og dana od zalaza sunca, do 21-og dana meseca Nisana, sedam

9. dana, neka se ne vidi među vama. Ne unosite ga u vaše sobe, nego ga zapečatite kroz te dane.

10. Neka ovo bude učinjeno kako je Darije kralj zapovjedio.

Naslov: Mojoj braći Jedoniji i njegovim drugovima jevrejskom garnizonu, vaš brat Hananija...

Ovi strani Jevreji, koji su služili persijskim vladarima kao vojnici, bili su omrznuti od domaćih Egipćana. Ova mržnja se još povećala, kad je Kambiz u vreme zauzimanja Egipta, razorio egipatski hram na Elefantini, posvećen Khnumu, bogu sa ovnovskom glavom, a ostavio Jevreje i njihov hram netaknut. Pošto su Jevreji imali među Egipćanima prozelite, kako to dokumenti tvrde, i pošto su materijalno dobro uspevali, a domaće Egipćane prezirali, nazvavši njihovog sveštenika pogrđnim imenom međusobno je protivljenje sve više raslo, dok konačno nije izbilo.

Kada je Aršam, ili Arsamen, persijski satrap Egipta bio otsutan iz Egipta 410. godine, sveštenici boga Khnuma nagovorili su persijskog zapovjednika Yidranga ili Hydarnesa, da dozvoli svome sinu Nefajanu, zapovjedniku Siene (Asuana), da dođe sa svojim nejevrejskim trupama na Elefantinu i razori jevrejski hram. Kad se Arsames vratio u Egipat, Jevreji su dobili zadovoljštinu, kad su Hydarnes i Nefajan kažnjeni - verovatno pogubljeni - za zločin. Međutim, nisu uspeli da od njega dobiju dozvolu za obnovljenje hrama, pošto se satrap verovatno bojavao nove pobune. Govoreći da njegova dozvola zavisi od autoriteta iz Jerusalima Arsames je mislio da prenese odgovornost

odbijanja molbe na tuđa leđa. On je verovatno ranije poznavao Nemiju i druge vođe u Judeji, i verovatno očekivao da oni neće dati dozvolu za obnavljanje separatističkog hrama.

Jevreji su sa Elefantine napisali pismo prvosvešteniku Johananu u Jerusalim iznoseći mu svoju molbu. Poglavari u Jerusalimu se nisu obazirali na ovu molbu, te nisu poslali niti odgovora. Zato su jevreji sa Elefantine posle uzaludnog čekanja od dve godine pisali ponovno 407. godine, iznoseći sada svoju molbu Bagoasu, persijskom guverneru Judeje, a u isto vreme i dvojici sinova Sanabalata guvernera Samarije, koji su očito vršili poslove svog starog oca. Bagoas, koji nije živio u dobrim odnosima sa Johananom savjetovao se sa Delaiahom iz Samarije, i odlučio da Jevrejima na Elefantini, dozvoli da obnove svoj hram. Međutim, krvne žrtve se nisu smjele prinašati u novom hramu. Primivši ovu dozvolu izgleda da je Arsames udovoljio traženju Jevreja, te je hram bio obnovljen što se može vidjeti iz činjenice, da se u jednom aramejskom dokumentu iz 402. godine spominje da na ostrvou postoji hram.

Uskoro je jedna uspešna pobuna egipćana protiv persijske vladavine donjela nezavisnost Egiptu i verovatno učinila kraj jevrejskoj koloniji na Elefantini. Poslednji poznati datirani dokument sa ostrvoa napisan je 19. lipnja 400. pr. Kr. Otada zavjesa šutnje pokriva ovu zanimljivu zajednicu. Hram je verovatno ponovno razoren, a Jevreji ili ubijeni ili rastjerani. Ništa se više ne zna o njihovoj sudbini.

Hronologija EGZILA I RESTAURACIJE

1. Uvod

Hronologija istorijskih knjiga uključenih u ovom volumenu (osim dve knjige Dnevnika o čijoj se hronologiji govori u vezi knjige o Carevima u drugom volumenu ovog komentara) obuhvaća razdoblje vavilonskog ropstva i

restauracije, tj. od vladavine Navuhodonosora u Novovavilonskom carstvu, do vladavine Darija II. u persijskom carstvu, koje je sledilo. U ovom razdoblju, više nego u ijednom drugom se biblijski izvještaj može sravniti sa redosledom istorijskih događaja, te sa dizanjem i padanjem političkih, religioznih i društvenih snaga Bliskog istoka. Ovo je moguće zbog toga, što su moderni arheolozi otkrili mnoge monumentalne natpise i tisuće javnih i privatnih dokumenata. Poslednji su napisani većinom na glinenim tablicama u Mezopotamiji, sa manjim brojem papirusa u Egiptu, od kojih su neki nađeni još uvek smotani i zapečaćeni.

Ovi stari originalni dokumenti uključuju sporazumne, ugovore, i druge vrijednosne papire, pisma, propise, literarne tekstove, religiozne tekstove, naređenja vlasti i diplomatsku korespodenciju, koju su pisali profesionalni pisari, ali se uglavnom odnosi na ličnosti. Oni nam daju značajne pojedinosti o imetku, dugovima, porezima, taksama i cijeni života. Oni bacaju svjetlo na društvene običaje - ropstvo, ženidbu, rastavu - a ponekad otkrivaju i neočekivane teme čovečjeg interesa. Jedan inventar lične svojine iznosi očitu sliku nevjestinog miraza - njene nove haljine, neke od njih prugaste, a druge nabrane, itd. - zajedno sa njenim kovčezima od pletenog šiblja, ogledalom i zdelama od bakra, te malim lončićima za kozmetiku. Niz datiranih propisa priča istoriju o podmićivanju u prestolnici. Međutim, najvažniji podaci od njih su datumi koji označuju godine mnogih uzastopnih kraljeva i njihovu vladavinu.

Ovi stari dokumenti nakupili su se u muzejskim skladištima brže nego što su mogli biti prevedeni i objavljeni. Na pr. papirusi iz Brooklinskog muzeja čekali su više od 50 godina svoje objavljivanje. Oni čine kariku u lancu dokaza za jevrejski kalendar posle egzila, a otuda za datiranje knjiga Ezdre i Nemije, a prema tome i za Artakserksov dekret "da se obnovi i sagradi Jerusalim", na kojemu se temelje dva važna proročanstva.

U knjigama Ezdre i Nemije, Jeremije i Danijela, Ageja i

Zaharije, dati su brojni vremenski podaci o godinama izvjesnih kraljeva u novo-vavilonskom i persijskom carstvu. Ovi datumi se mogu utvrditi sa većim stupnjem tačnosti nego bilo koji datumi ranijeg ili kasnijeg razdoblja, kao što su pad jeruzalema, ili proročanstvima, kao što je 70-godišnje ropstvo ili 70 sedmica.

Mnogi događaji iz vremena ropstva i restauracije Jevreja mogu sa izvjesnošću biti datirani, do godine, a ponekad i do dana - dozvoljavajući uvek mogućnost razlike od jednog dana u obračunavanju datuma lunarnog kalendara, a ponekad jednog meseca u slučaju neizvjesnosti godine koja ima trinaesti mesec. Prema tome u trećem volumenu dati su ponekad tačni podaci po sistemu pre Hrista, sa takvom verovatnošću, da su tačni do u dan. Datumi vavilonskog meseca izvedeni su iz "Vavilonian Cronology" od Parkera i Dubersteina, a jevrejski ima mesta različitim mišljenjima. Iz tog razloga potrebno je da e razmotre sredstva pomoću kojih se došlo do ovih datuma, kao i verovatni stupanj tačnosti. Namera je ovog članka da objasni datiranje primenjeno u trećem volumenu. Drugi ostsjek ovog članka će pokazati, kako arheološki izvor dokumenata daje temelj za skoro potpuno tačno datiranje ovih vladavina sistemom pre Hrista. Treći ostsjek će se baviti naročitim problemima biblijske hronologije ovog razdoblja.

2. Utvrđena kronološka pozadina ovog razdoblja

Ptolomejev kanon. - Vladavine vavilonskih i persijskih kraljeva u razdoblju ropstva i restauracije utvrđene su brojnim izvorima dokumenata. Mnogo od njih je došlo na videlo u poslednjim decenijama. Ranije su naučenjaci zavisili o Kanonu ili listi kraljeva, koju je sastavio egipatski astronom Ptolomej u drugom veku posle Hrista. Ptolomejev kanon daje dužine uzastopnih vladavina vavilonskih, persijskih, makedonsko-egipatskih i rimskih vladara od 26. veljače 747. do Ptolomejevih dana, računano u egipatskim godinama. Ova skala egipatskih

kalendarskih godina bila je konačno utvrđena nizom pomrčina koje je Ptolomej spomenuo u svom astronomskom delu nazvanom Almagest - pomrčine su datirane na dan i sat prema egipatskom računanju kalendara, a moderni su ih astronomi identificirali sa odgovarajućim datumima prema sistemu pre Hrista. (Primedba 1.)

Ptolomejev je kanon sastavljen na osnovu starih izvještja, te je verovatno bio mnogo puta prepisivan, dok nije došao u ruke modernim učenjacima. Prema tome su se neki kronolozi, pre veke ili dva smatrali slobodnim da revidiraju datiranje kanona prema svojim teorijama ali u oslednje vreme Ptolomejeva tačnost je dobro potvrđena dokumentima starijim od kanona, a slobodnim od možebitnih nakupljenih pogrešaka, koje se tako često nalaze u prepisivanim rukopisima.

Vavilonske tablice prikazuju vladavine. - Od rođenja moderne arheologije postepeno prikupljanje informacija dobijenih sa vavilonskih glinenih pločica daje nam zajedno uzorak ne samo istorijske prošlosti nego i hronologiju tog razdoblja. Međutim, neznatni sadržaji ovih dokumenata, datumi na njima, kad se poredaju pravilno, daju i približno vreme godine u kojem je neki kralj došao na presto.

Na pr. ako se sve poznate tablice, napisane tokom niza vladavina poredaju po vremenskom redosledu, zapaziti će se, da poslednje datirana u jednoj vladavini i prva u sledećoj dolaze vrlo tijesno jedna uz drugu, ponekad istog dana. Niz tablica može se ovako sastaviti:

	Godine	Meseci	Dani
Navuhodonosor (43 godine)	43	6	
14			
"	43	6+	26+
Amel Marduk (2 godine)	"početak vladavine"		6+
26+			
"	"	7	19
"	1	2	1
"	1	5	22
"	1	11	18

"	2	3	15
"	2	5+	17+
Nergal-šar-usur 23+	"početak vladavine"		5+
"	"	6	12 itd.

Datumi sa križićem pokazuju da je prva tablica vladavine Amel-Marduka (Evil Merodaha) datirana 26. dana šestog meseca, istog dana kad i poslednja tablica vladavine Navuhodonosora, kao da je i zadnja tablica Amel Marduka datirana 17.-og dana petog meseca njegove druge godine, iza koje sledi u manje od tjedan dana, 23.-eg dana petog meseca, tablica datirana u vreme vladavine njegovog naslednika. Tako je dužina njegove vladavine skoro tačno poznata. Slični su nizovi tablica i za druge vladavine sa prvim tablicama gde umesto godine stoji "početak vladavine", koje dolaze u poslednjem delu godine koja je počela kao poslednja brojana godina prethodnog kralja. Ponekad se datumi tablica preklapaju, jer su dokumenti napisani u udaljenim mestima bili još uvek datirani u staroj vladavini, sve dok novost o kraljevoj smrti do njih doprla, možda mnogo dana pre nego što su pisari u gradu i blizu grada već upotrebljavali ime novog kralja.

Nizovi prvih i poslednjih tablica, gde god postoje, potvrđuju dužine vavilonskih i persijskih vladavina kako ih daje Ptolomejev kanon i ukazuju približno na mesec i dan stupanja na presto novog kralja. Oni također pokazuju da je ostatak poslednje kalendarske godine starog kralja, između promjene vladavine i sledeće Nove godine (prvog Nisana, u proljeće), bio nazvan "početak vladavine", ili kako moderni prevodioci iznose "nastupna godina", dok je "prva godina" bila prva puna kalendarska godina (Primedba 2).

Nizovi tablica daju relativnu hronologiju. - Tablice ove vrste (ili slični papirusi iz Egipta) daju samo relativnu hronologiju. Čitav niz vavilonskih godina vladanja ostaje na pomičnoj skali u odnosu na datiranje pre Hrista, sve

dok nemamo utvrđeno datiranje po tom sistemu, na koje bi povezali ove nizove. Ptolomejev kanon i njegovi izvještaji o pomrčinama utvrđuju datiranje sistemom pre Hrista uz godine egipatskog kalendara, a ne vavilonskog. Iako nepotpuni nizovi relativno datiranih vavilonskih tablica izgleda poklapaju se sa Ptolomejem, oni nisu zaključni, jer su datirani u različitim kalendarima, te su ponekad podložni različitim tumačenjima. Saros-tablice (iz razdoblja Seleukida) sadrže listu vladarskih godina, osamnaest godina Saros-ciklusa. Ove godine vladanja slažu se sa Ptolomejem i sa datiranim tablicama o dužinama vladavina, ali ne utvrđuju datum pre Hrista. Međutim, dve su takve tablice dale priliku da se ispita Ptolomejev kanon, te su dale određen, suvremeni dokaz za ekvivalente vavilonskim godinama po sistemu pre Hrista. O ovima ćemo sada govoriti.

Dve astronomske tablice utvrđuju vavilonsko datiranje.

- Od jedinstvene su vrijednosti dve nezavisne - suvremeni tekstovi, od kojih svaka daje astronomske podatke za jednu cijelu godinu. Prva od ovih iz 37-me godine Navuhodonosora sadrži niz posmatranja od prvog Nisana, (vavilonske Nove godine), kroz 37-mu godinu, do prvog Nisana 38.-me. Datum jednog jedinog posmatranja mogao bi se smatrati pogršnim, ali moderni astronomi govore, da kombinacija izvještaja, kakva se javlja na ovoj tablici u vezi pozicije sunca, meseca i planeta, od kojih se svaka kreće različitim putanjama, može se tačno utvrditi samo u jednoj jedinoj godini. Navuhodonosorova 37-ma godina bila je besumnje vavilonska godina lunarnog kalendara, koja se protezala od 23. travnja 568. pre Hrista (tačnije 22/23, travnja od zalaza do zalaza), sve do 12. travnja 567. pr. Kr. Ovo naravno stavlja prvu službenu godinu (tj. prvu punu godinu) Navuhodonosora u 604/03. pr. Kr. od proljeća do proljeća, te slično utvrđuje sve godine njegova vladanja.

Drugi tekst ove vrste sadrži sličan niz proračunatih astronomskih datuma (modernim istraživanjem dokazano tačnim), koji utvrđuju sedmu godinu Kambiza kao

vavilonsku kalendarsku godinu od 7. travnja 523. do 26. ožujka 522. pre Hrista (Persijski vladari su kao i vavilonski prihvatili Vavilonski kalendar). Ova tablica o Kambizovoj vladavini je naročito zanimljiva, jer između drugih datuma, ona bilježi pomrčinu (izračunano je da se dogodila 16. srpnja 523. pr. Kr.), koja je identična sa onom koju spominje Ptolomej u istoj - sedmoj godini. Tako obje stare skale datiranja - egipatske solarne godine Ptolomeja i vavilonsko-persijske lunarne godine - dolaze u sklad sa utvrđenim datumom u skali pre Hrista, kao i jedna sa drugom.

Upoređivanje egipatskih i vavilonskih godina. - Ova pomrčina utvrđuje upoređenje Ptolomejevih egipatskih godina sa odgovarajućim vavilonskim godinama. Ptolomej je počeo sedmu godinu Kambiza prema egipatskom kalendaru prvog Tota, 3. siječnja 529. pr. Kr., približno tri meseca pre nego što je Kambizova sedma godina počela u vavilonskom kalendaru. Drugi izvještaji pokazuju, da je kroz cijelo ovo razdoblje svaka godina bilo koje vladavine počinjala slično, tj. tri do četiri meseca pre u egipatskom kalendaru, nego ista godina prema vavilonsko-persijskom računanju. Interval je postepeno postajao sve duži, jer je vavilonska godina uvek počinjala prema mladaču u ožujku ili travnju, dok je egipatska godina imala postepeno pomicanje unazad, kako je to objašnjeno u drugom volumenu.

Dvostruko datirani papirusi iz Egipta pružaju tačne datume. - Suvremeno proveravanje datiranja persijskih vladavina po sistemu pre Hrista kroz veći dio petog veka pre Hrista omogućeno je brojnim dokumentima napisanim na papirusu aramejskim jezikom, koji su nađeni u jevrejskoj naseobini na ostrvu elefantini u južnom Egiptu. Četrnaest od njih, između stotine imaju dvostruke datume: datum prema egipatskom solarnom mesecu, i datum prema jevrejskom lunarnom mesecu, a u nekim slučajevima dve godine vladanja različite u oba kalendara. Ovi dvostruki datumi mogu se uskladiti sa sistemom pre Hrista unutar granice od jednog dana

(primedba 3).

Ovi papirusi su u potpunom skladu sa datumima koje daju drugi kronološki podaci za ove vladavine. Njihovo egipatsko datiranje, koje se slaže sa ptolomejevim godinama vladanja, pokazuje, da je Ptolomejev kanon osnovan na suvremenom egipatskom računanju. Njihovi jevrejski datumi, računani sistemom nastupne godine, u skladu su sa vavilonsko-persijskim brojenjem, ali ne sa početkom godina, jer jedan od ovih papirusa jasno pokazuje, da su ovi Jevreji upotrebljavali svoju vlastitu civilnu godinu od jeseni do jeseni, a ne vavilonsku od proljeća do proljeća.

Tako su, pomoću dve astronomski utvrđene godine (37-me Navuhodonosorove i 7-me Kambizove) i pomoću dvostruko datiranih papirusa ih Egipta, sigurno poznate godine vladanja šestorice vavilonskih i persijskih kraljeva. Ptolomejeve pomrčine dodaju još dve vladavine koje su očito u skladu sa ovih šest. Ako su dužine drugih vladavina, koje imamo ispravne (a dokazi za to - iz Ptolomejevog kanona, Saros-tablica i niza datiranih tablica iz Vavilonije - su dovoljni), tada možemo biti sigurni, u ekvivalenat po sistemu pre Hrista za svaku godinu vladanja svakog vavilonskog i persijskog kralja kroz cijelo razdoblje o kojem govori ovaj volumen, bez obzira da li je računat prema egipatskom solarnom ili vavilonskom lunarnom kalendaru.

Kako utvrditi datiranje sistemom "pre Hrista" jedne godine vladanja. - Čitaoc koji želi utvrditi bilo koju vavilonsku ili persijsku godinu vladanja, može se obratiti tablici Ptolomejevog kanona. Datumi pre Hrista dati su u dve dodatne kolone s desne strane, te ukazuju na početak službene prve godine svake vladavine prema egipatskom kalendaru (s izuzetkom, što Ptolomej ispušta one kraljeve koji su vladali manje od godine dana, kao što je bio Labaši Marduk, koji je nasledio Nergal-šar-usura). Prema prvoj godini može se izračunati svaka druga godina vladavine do dana tačnosti, primenjujući godine od tačno 360 dana svaku, bez prestupne godine. Kroz cijelo ovo razdoblje

svaka vavilonsko-persijska godina vladanja (prema vavilonskom kalendaru) počinje sledećeg prvog Nisana, posle odgovarajuće egipatske Nove godine. Ona uvek počinje posle mlađaka u drugoj polovini ožujka, ili u travnju. Tako je prva godina Kserksa u egipatskom kalendaru bila 486/85. pr. Kr. (sa početkom u prosincu), dok je njegova prva godina u Vaviloniji bila 485/84. od proljeća do proljeća. dok je odgovarajuća jevrejska Kserksova godina verovatno počela poslednja, ujesen 485. (prvog Tišrija posle mlađaka između druge polovice septembra i druge polovice listopada). Ali jevrejski niz nije utvrđen. U nekim vladavinama jevrejska će godina prethoditi odgovarajućoj godini za šest meseci, dok će je u drugim slediti; sve zavisi o tome koja Nova godina - vavilonska ili jevrejska - dolazi pre datuma stupanja na presto, da bi tako počela prva godina vladavine (Primedba 4) ????????

Drugi ostsjek skupio je utvrđene osnove po kojima je svaki datum ovog razdoblja izražen u terminima godina vladanja. Učenjaci se općenito slažu sa egipatskim i vavilonsko-persijskim datiranjem. Jedino mesto za različitost mišljenja je razlika u izvjesnim atumima računanim prema vavilonskoj godini od proljeća do proljeća i jevrejskoj civilnoj godini od jeseni do jeseni. Ova razlika će biti razmatrana u sledećim ostsjecima ovog članka, u vezi sa naročitim biblijskim datumima u vezi ropstva i restauracije Jevreja.

3. Početak ropstva pod navuhodonosorom

Druga Knjiga Dnevnika završava a Ezdra počinje sa izvještajem o povratku Jevreja u Palestinu iz 70-godišnjeg ropstva u Vavilonu. Prema tome prvi kronološki problem ovog ostsjeka je datiranje egzila.

Jeremija je pretskazao 70 godina. - Općenito je prihvaćeno mišljenje da 70 godina ropstva počinje sa prvim odvođenjem Jevreja u Vavilon, koje je završio Navuhodonosor, a završava sa povratkom velike grupe

povratnika sa Zorobabelom, prema dekretu Kira u njegovoj prvoj godini vladanja. Ovo razdoblje datirano je 606-536. pr. Kr. Pošto jedna stara lunarna godina nije ista sa julijanskom godinom, koja počinje sa siječnjom, stare su godine tačnije izražene u dvostrukom obliku, na pr. 606/05. pre Kr. itd. Prema tome, da se tačnije izrazi ovaj period od 70 godina, treba označiti ovako: 606/05-537/36. pr. Kr.

Jeremija je prvi puta prorekao 70-godišnje ropstvo četvrte godine Joakima ili prve godine Navuhodonosora (Jer 25:1-11), koja je bila prema jevrejskom civilnom kalendaru 605/04. pr. Kr., od jeseni do jeseni. Međutim, on još uvek govori o 70-godišnjem ropstvu u pismu vođama, koji su odvedeni u Vavilon sa Joahinom, sedam godina posle njegovog prvog proročanstva (Jer. 29:1,10). Bilo bi prema tome logično pretpostaviti da proročki period nije računat ni od jednog proricanja, nego od naročito dogadajaja, dogadajaja, koji je najbolje odgovarao proroštvu, naime početka ropstva. Oba proročanstva govore o ropstvu koje je već počelo, (kao što će se vidjeti) treće godine Joakima (Dan. 1:1-6).

Tri odvođenja u ropstvo. - Odvođenje u Vaviloniju dogodilo se u tri navrata, u vreme vladavine tri poslednja Judina kralja:

1. treće godine Joakima, kad se dio blaga iz hrama i izvjestan broj ljudi, uključivši Danijela, našlo u Vavilonu (Dan. 1:1-3)

2. pri kraju tromesečne vladavine Joahina, u osmoj godini Navuhodonosora (2. Car. 24:8-16), kad je Joahin, sa drugima, među kojima je bio i Ezechijel, odveden u ropstvo (Ez. 1:1-3; 33:21; 40:1)

3. i jedanaeste godine Sedecije, devetnaeste godine Navuhodonosora, kad su Jerusolim i hram bili razoreni i veći dio preostalog stanovništva odveden u Vavilon (2. Car. 25:8-21).

Pošto su Navuhodonosorove godine vladanja stronomski utvrđene, mogu se ova tri odvođenja datirati u godine, 605,597,i 586. približno.

Prvo odvođenje prilikom stupanja Navuhodonosora na presto. - Početak ropstva dolazi u Navuhodonosorovoj nastupnoj godini, pre njegove prve godine, jer je

1. treća godina Joakima bila godina u kojoj je Navuhodonosor došao na Judu i odveo Danijela (Dan. 1:1-3,6) i

2. Četvrta godina Joakima bila prva godina Navuhodonosora (Jer. 25:1).

U skladu sa ovim je izvještaj Flavija (Protiv Apiona I.19), izveden iz dela vavilonskog historičara Beroza, koji kaže da je Navuhodonosor bio na vojnom pohodu na Palestinu i Egipat, kad je iznenada pozvan kući da preuzme presto svog oca, Nabopolasara, te da je ostavio zarobljenike, uključivši Jevreje, vojsci da ih ona odvede.

Ovaj se pohod zbio 605. pr. Kr. tokom ljeta (uobičajeno vreme za strane ekspedicije), jer je Navuhodonosor stupio na presto rano u kolovozu 605. Njegova prva godina bi u Vaviloniji počela sa sledećom Novom godinom u proljeće 604. pr. Kr. Međutim, prema jevrejskom računanju civilne godine od jeseni do jeseni, ona bi se računala sa početkom sledeće jevrejske Nove godine, posle stupanja na presto, oko listopada 605., nedugo posle prvog odvođenja. Proročanstvo Jeremije moglo je doći brzo posle toga, u četvrtoj godini Joakima. Svako će prirodno razumeti ovo proročanstvo o 70 godina, koje se odnosi na ropstvo koje je upravo počelo. Ovaj datum ropstva, treća godina Joakima, tj. 605. pr. Kr. je u potpunom skladu sa datiranjem Navuhodonosorovog stupanja na presto, te sa povratkom Judeja pri kraju 70 godina uključivo.

Starija teorija o mogućem Navuhodonosorovom suvladarstvu. - Raniji su komentatori došli do drugog datuma u svom pokušaju, da odrede (1) "Navuhodonosor car vavilonski" je odveo Danijela kao roba treće godine Joakima pre prve godine svoje vladavine (četvrte godine Joakima). (2) Danijelove tri godine školovanja (Dan. 1,5) pre druge godine Navuhodonosora (Dan. 2:1,13) i (3) 70 godina između prve godine Navuhodonosorove i prve Kirove godine (koje Ptolomej stavlja u 604. i 538.).

Težeći da riješe ova očita neslaganja, biblijski su naučnici stavili četvrtu Joakimovu godinu 606. godinu pr. Kr. kao prvu godinu zamišljenog dvogodišnjeg suvladarstva Navuhodonosora sa njegovim ocem (Primedba 5). Oni su Navuhodonosorov san pripisali drugoj godini njegove samostalne vladavine, sa trogodišnjim školovanjem Danijela koje je ležalo u tom razdoblju. Oni su računali 70 godina od 606. do 536., prema čemu su i stavili prvu godinu Kira. Tako je ovo objašnjenje prihvaćeno i smatrano utvrđenom istorijom, a ne naučnim nagađanjem.

Međutim sada su zamišljena neslaganja u Bibliji potpuno iščezla pod svjetlom dokumenata koje je otkrila moderna arheologija. Izvještaj je potvrđen takav kakav stoji, jer je sada poznato, da je: (1) Navuhodonosor bio kralj nekih šest meseci pre nego što je počela njegova "prva godina", (2) Danijelovo školovanje - ako je počelo u Navuhodonosorovoj nastupnoj godini, proteglo se kroz prvu godinu i završilo u drugoj - bilo bi računano u trjanju od tri godine prema uključivom sistemu računanja, koji je bio uobičajen u to vreme, i (3) upotreba jevrejske civilne godine od jeseni do jeseni, daje mogućnost da se obračuna 70 godina uključivo od 606/5. do 537. pre Hrista, a da se ne pomješaju vladavine.

Datiranje 70-godišnjeg ropstva. - Ako je prva godina 70-godišnjeg ropstva, koje je prorekao Jeremija, bila 606/05. od jeseni do jeseni, - treća godina Joakima u kojoj su Danijel i drugi odvedeni u Vavilon - tada je 70-ta godina tog razdoblja bila 537/36. Osim toga, vidjet ćemo, u petom otsjeku, da se povratak Jevreja sa Zorobabelom, nakon izdavanja dekreta u prvoj godini Kira može staviti u ovu godinu.

Pre nego napustimo razdoblje početka ropstva, potrebno je da se iznese osnova datiranja drugog i trećeg odvođenja. Ovo je nađeno u hronologiji o Jeremiji koji je prorekao 70 godina ropstva i u Ezechijelu, koji je bio odveden u Vavilon sa Joahinom.

4. Hronologija Jeremije i Eze hijela

Datumi u knjigama Jeremije i Eze hijela. - Prorok Jeremija je počeo svoje delo 13-te godine Jozije, približno 636. pr. Kr. (Jer. 25:3). Ovo je bilo oko nastupne godine Nabopolasara, oca Navuhodonosora, koji je uskoro izbio nezavisnost Vavilonije od Asirije, udruživši se sa Medima i Skitima, oborio je Asiriju i tada sagradio svoj vlastiti imperij, novo-vavilonsko carstvo. Tokom ovih međunarodnih zbivanja Jeremija je upozoravao Judu, da se mora pokajati, ili će pasti kao plijen stranaca. Četvrte godine Joakima "prve godine Navuhodonosora", pretekao je 70-godišnje ropstvo, a mnoge od njegovih vesti datirane su do meseca i dana tačno, kao i u određenim vladarskim godinama Joakima i Sedecije (Jer. 25:1; 26:1; 45:1; 36:9,10; 28:1; 51:59; 29:1; 32:1). Njegovo delovanje u Judi završilo je trećim odvođenjem u ropstvo, prilikom pada Jerusalima 586. godine.

Eze hijel je odveden u Vavilon sa kraljem Joahimom, osme godine Navuhodonosora (2. Car. 24:12; 2. Dnev. 36:9,10), prilikom drugog odvođenja u proljeće ili ljeto 597. pr. Kr. Svoj proročki poziv primio je u petoj godini ropstva Joahinova (Eze. 1:2), te je datirao svoje proročanske vesti godinama obračunanim prema odvođenju (Eze. 1:1,2; 8:1; 20:1; 24:1; 29:1; 26:1; 30:20; 21:1; 33:21; 32:1; 40:1; 29:17). Njegovo kronološko računanje mora se razmatrati u vezi Jeremijinog, koji se bavio nekim istim događajima. Ovdje navodimo sedam glavnih događaja, datiranih godinama Joahinovog zarobljavanja, i godinama zarobljavanja Sedecije (sa datumima pre Hrista dobivenim prema sledećim stavcima).

UPISATI TABELU! (SDABC sv. 3. str. 92.)

Ovi datirani događaji iz knjiga Eze hijela i Jeremije (istaknuti u biblijskim izvještajima), moraju biti u skladu jedan s drugim i sa Jeremijinim podatkom, koji

poistovjećuje desetu i jedanaestu godinu Sedecije, sa 18-om i 19-tom godinom Navuhodonosora (Jer. 32:1; 39:2; 52:5,12; 2. Car. 25:8), čije su godine vladanja stronomski utvrđene u vavilonskom kalendaru. Tokom njegove vladavine, godine brojane Jevrejskim kalendarom od jeseni do jeseni, počimale bi šest meseci pre vavilonskih godina. Otada je datum pada Jerusalima u njegovoj 19-oj godini stavljen u srpanj i kolovoz 586. pr. Kr. (Primedba 6), bez obzira na to da li je godina računana od proljeća ili od jeseni. Pošto se događaj zbio u mesecima kad se poklapaju računanja od proljeća i od jeseni. Međutim postoji mogućnost varijacija u nekim drugim datumima, kako ćemo to niže objasniti.

Ispitane razne mogućnosti. - Mišljenja se razilaze u dva pitanja a) da li su Jeremija i Ezechijel računali godinu vladanja od proljeća ili od jeseni, i b) da li su oni računali prvu godinu Joahinova ropstva godinu u koju je bio odveden, ili onu koja je bila sledeća iza tog događaja. Prema tome moramo razmatrati sve moguće kombinacije ovih dviju varijacija. Može se pretpostaviti (1) da se datumi oba pisca za početak opsade moraju slagati (zapazimo određeni jezik u Ezdri 24:2), (2) da je vreme između pada grada i Ezechijelova primanja vesti o tome u 12-oj godini moralo biti vrlo kratak interval (pre šest meseci nego li prema drugoj alternativni osamnaest), i (3) da oslobođenje Joahina iz tamnice mora pasti ili u nastupnoj godini ili u prvoj godini Amel Marduka ili Evil Merodaha. U okviru ove trii specifikacije daju sve različite mogućnosti dve alternative najveće verovatnosti (Primedba 7).

Datiranje Jeremije i Ezechijela po sistemu pre Hrista. - Precizne metode računanja koje su upotrijebili Jeremija i Ezechijel ne mogu biti potpuno dokazane na osnovu verovatnosti, pošto ono što je najverovatnije ne mora biti ono što se u stvari zbilo. Ali dve između najboljih mogućnosti daju verovatnost, da je Jeremija upotrebljavao godinu od jeseni, a Ezechija godinu od proljeća, kao što isto tako može biti, da je Ezechija računao od jeseni kao i

Jeremija. U svakom slučaju, dogodilo bi se Joahinovo odvođenje 597. godine, sa prvom godinom njegovog ropstva koja bi počela u proljeće ili ujesen te godine. Na temelju ovoga se datumi događaja navedeni na strani 237. potpuno slažu.

Da je Eze hijel (pišući u Vaviloniji), primenio Vavilonsku kalendarsku godinu, njegova upotreba godine od proljeća ne bi imala nikakvog utjecaja na pitanje o jevrejskoj kalendarskoj godini, ali izgleda krajnje neverovatno, da je Jeremija, živeći i pišući u Judinoj prestolnici upotrijebio išta drugo osim stare jevrejske civilne godine od jeseni do jeseni, a naročito, pošto je bilo potvrđeno takvo računanje u vreme Jozije, kada je Jeremija otpočeo svoje delovanje. Neki su ukazivali da je Jeremija pisao svoje vesti u četvrtoj godini Joakima, te da je pismo čitao narodu devetog meseca pete godine (Jer. 36:1-9), što verovatnije ukazuje na interval od dva meseca (u slučaju godine koja bi počela sa sedmim mesecom, ujesen) pre, nego na interval od devet meseci (što bi bio slučaj od računanja godine u proljeće sa prvim mesecom). Osim toga, godina od jeseni do jeseni i uključivo računanje ne samo da se slažu sa sinhronizmima knjige o Carevima, nego najbolje usklađuju Jeremijino proročanstvo o 70-godišnjem ropstvu sa istorijskim činjenicama iz vremena vladavina navuhodonosora i Kira, na početku i pri kraju tog razdoblja.

5. Ropstvo završava u vreme vladavine Kira

Spominjanju vavilonskog ropstva, kao ispunjenju Jeremijinog 70-godišnjeg proročanstva neposredno sledi Kirov dekret iz njegove prve godine, kojim poziva Jevreje, da se vrate u svoj zavičaj (2. Dnev. 36:21:23). Čak i pre ovog dekreta Danijel je očekivao kraj 70 godina. Kad je Kir, već spomenut u proročanstvu (Iz. 44:28; 45:1), pobedio carstvo koje je od Jevreja učinilo robove, Danijel je znao da je vreme blizu (Dan. 9:1,2). Pre nego nastavimo sa razmatranjem kraja 70-godišnjeg razdoblja,

potrebno je da proučimo hronologiju Kirova zauzimanja Vavilona i atiranja njegove vladavine.

Kir zauzima Vavilon. - Nabonida, koji je iz Ptolomejeva Kanona dugo bio poznat kao poslednji kralja vavilonskog carstva, pobedile su, prema više suvremenih izvještaja, snage persijskog vojskovođe Kira. Kirov cilindar govori o zauzimanju Vavilona bez i najmanje bitke i o neposrednom uzimanju kraljevstva. Nabonidova kronika stavlja pad Vavilona u sedmi mesec Nabonidove 17-te godine. Ovaj datum, računan prema Navuhodonosorovoj astronomski utvrđenoj 37-oj godini, kroz međuvlade koje spominje Ptolomejev kanon i tablice, bio bi u listopadu 539. pr. Kr. Isto tako, računajući unatrag od Kambizove sedme godine koja je također astronomski utvrđena, nalazimo da je prva godina Kira, kao kralja Vavilona počela u proljeće 538. (Primedba 8), sa sledećom vavilonskom Novom godinom, posle pada Vavilona. Oaj datum, prema Ptolomejevom kanonu i suvremenim tablicama prihvaćaju danas učenjaci bez prigovora, kao službeno vavilonsko računanje.

Baltazar i Darije Međanin. -Gde dakle dolaze Baltazar, poslednji "car Haldejski" i Darije Međanin, koji je preuzeo njegovo kraljevstvo, ako je Kirova vladavina sledila neposredno Nabonidovoj?

Danas je poznato, da Baltazarovo kraljevanje nije činilo odvojeni kronološki period, koji bi došao posle njegova oca Nabonida, nego suvladarstvo sa ocem. Nađene su tablice, koje su identificirale Baltazara kao kraljevog najstarijeg sina, kao njegovog pretstavnika u vreme odsutnosti (verovatno od treće do najmanje jedanaeste godine) u Temi, u severozapadnoj Arabiji. U "persijskom izvještaju o Nabonidu" stoji, da je Nabonid "poverio kraljevstvo" svom najstarijem sinu "u trećoj godini". Ovo se općenito smatra da znači treću godinu vladanja (553/52. od proljeća do proljeća). Međutim, mislilo se također, da "treća godina" govori o trećoj godini posle završetka hrama u Haranu. Pošto tekst kaže da je ovo poveravanje kraljevstva sinu bilo u vreme Nabonidova

početka pohoda na Temu, a pošto je on bio u Temi pre svoje sedme godine vladanja, ovo se ne bi moglo zbiti posle peste godine (550/49). Tako je kroz nekoliko godina Baltazar bio stvarni kralj, podređen u rangu, ali ne u sili vladavine u Vaviloniji. Tablice napisane tokom njegove uprave, datirane su godinama njegova oca nabonida, naslovnog vladara zemlje. Tako je Baltazar, sin i suvladar, kao drugi vladar, mogao ponuditi Danijelu da bude "treći u carstvu" (Dan. 5:16,29).

Kronološka shema daje isto toliko mesta i za "Darija Međanina" - ime koje do danas nije poznato osim u Biblijskim izvještajima - kao vladara (Primedba 9), kao što daje i za Baltazara kao vladara, iako je bilo dana, kada i Baltazar nije bio poznat osim iz biblijskih izvještaja.

Ne dolazi u pitanje da li je neki "kralj" imenom Darije živio. Biblijski je izvještaj jasan. Jedino pitanje je njegov odnos prema Kiru i odnos njegove vladavine prema Kirovoj. Jasno je da je on vladao ili pre Kira, ili u isto vreme s njim. Danas vavilonski izvještaji iz tog vremena, kao i Ptolomejev kanon računaju da je Kirova vladavina došla neposredno posle poslednje godine Nabonida. Prema tome bi vladavina Darija Međanina u isto vreme sa Kirom bila u skladu sa Biblijom i svetovnim izvještajima.

Drugi razlog da se Kira smatra čovjekom koji drži vrhovnu vlast od vremena pada Vavilona može se izvući iz činjenice, da je Biblija pretskazala da će on biti osvajač tog velikog grada i predstavnik ovog novog velikog carstva (Iz. 45:1).

Kad je Vavilon pao Darije "od plemena Medskoga... se zacari nad carstvom Haldejskim" (Dan. 9:1). Iako je Kir, osvajač Vavilona (Iz. 45:1), smatran vladarom u suvremenim izvještajima i vođom novog persijskog carstva, može se pretpostaviti, da je dozvolio Dariju Međaninu iz političkog razloga neke vladarske prednosti. Sa ovom pretpostavkom možemo govoiti o preuzimanju cele vlasti po smrti Darija Međanina.

Ovaj komentar, koji uvek želi naći sklad između nadahnutog teksta i suvremenih istorijskih dokumenata,

želi istaći činjenicu, da nije neophodan konflikt između mišljenja da je Darije Međanin "kralj", i da je Kir kao osvajač vladao odmah posle pada Vavilona.

Biblija ne kaže koliko je Darije Međanin vladao posle preuzimanja Carstva. Ona samo spominje njegovu prvu godinu (Dan: 11:1). Prema vavilonskom računanju, činjenica da je on imao svoju prvu godinu ukazuje da je on vladao najmanje dva dela od dve godine - u svojoj nastupnoj godini i u svojoj prvoj godini. Otsustvo svakog daljeg spominjanja njegovog imena može značiti, da on nikada nije imao svoje druge godine, te da je u to vreme Kir sam preuzeo one kraljevske počasti ili funkcije, koje je ranije poklonio Dariju.

Novo carstvo počinje sa Kirovom novom godinom. - Već je bilo objašnjeno, da vavilonski izvještaji stavljaju pad Vavilona na kraj 539. godine, a prvu godinu Kira sa početkom u proljeće 538. Ovo pokazuje važnost 538. godine, koja označava prvu godinu novog carstva pod persijskim vodstvom nakon vavilonskog carstva. Kir je vladao kao kralj izvjestan broj godina pre nego što je zauzeo Vavilon, najpre u Anšanu, zatim Persiji, a posle toga dodavši Mediju (uključivši mnogo teritorija ranijeg asirskog carstva) i Lidiju u Maloj Aziji. ali kad je Kir zauzeo Vavilon, njegov je prestiž neuporedivo porastao time što je postao gospodar kolijevke stare semitske civilizacije, i tako je prva godina njegove kontrole nad Vavilonom nazvana prvom godinom njegove vladavine. U svom proglasu vavilonskim podanicima on se ponosno naziva "Kir kralj svemira, veliki kralj, moćni kralj, kralj Vavilona, kralj Sumera i Akada, krlj svjetskih stanova". Tako je Kir zauzeo semitski svijet, a manjkao mu je samo Egipat, koga je kasnije dodao njegov sin, da zaokruži veliki persijski imperij, koji je uključio područje istočno od Mediterana i protezao se do granica Indije.

Kratkotrajno novo-vavilonsko carstvo, cvjetajući kratko u slavi Navuhodonosorovog zlatnog grada, bilo je prvo od četiriju svjetskih sila koje je Danijel vidio, ali i poslednja faza stare semitske dominacije. Sada je drugo iz istog

niza, Kirovo novo-persijsko carstvo označilo prelaz rukovodeće uloge na indoevropske narode, koji su kasnije preko Grka i Rimljana razvili civilizaciju koja je Evropi dala njen dominantan položaj.

Kirova prva godina u odnosu na Jevreje. - Prema tvrdnji Biblije, bio je Kirov dekret koji dozvoljava povratak u Judeju izdat u njegovoj prvoj godini (2. Dnev. 36:22; Ezdra 1:1; 5:13). Pošto je Vavilon pao meseca Tišrija (sedmi mesec) 539. godine, prva godina Kira, prema računanju vavilonskih tablica, počinje u proljeće 538. ali su Jevreji drugačije računali. Njihova civilna godina počinje ujesen. Grad je pao posle Jevrejske Nove godine. Prema tome, prva jevrejska godina novog režima nije mogla početi pre sledeće jevrejske Nove godine, prvog Tišrija ujesen 538. Prema jevrejskom računanju dekret je mogao biti objavljen pri kraju 537-me. Svakako je moralo proći nešto vremena pre stvarnog povratka. ako je dekret izdan 537., a putovanje povratnika otpočelo u proljeće 536. tada bi ovo činilo 70 godina Jeremijinog proročanstva. Povratak u jevrejskoj godini od jeseni do jeseni 537/36 dalo bi još uvek 70 godina uključivo, od početka ropstva pri kraju ljeta 605 (u jevrejskoj godini 606/05).

Podaci koje imamo, daju nam mogućnost, a utvrdimo 70 godina koje se protežu od vremena početka Navuhodonosorove vladavine do početka Kirove vladavine, ali je teško utvrditi tačne datume u odnosu na računanje pre Hrista. Više je objašnjenja dato o kraju ovog razdoblja, zbog različitog tumačenja vremenskih podataka o Kiru i Dariju Međaninu (Primedba 10). Datumi ropstva nisu od ključnog značenja, kao što su to datumi, uključeni u proročanstvima proroka Danijela, te prema tome nisu ni stvari doktrine. Detaljirano proročanstvo do 70 tjedana s druge strane, je na sasvim drugoj osnovi, te je i njegova početna točka, (vidi ostsjek 8) čvrsto utvrđena novim otkrićima tačnih suvremenih metoda datiranja.

Trebamo se nadati, da će arheologija, koja je objasnila nekad zamršeno pitanje o Baltazaru, jednom baciti više svetla i na Darija Međanina, vladavinu Kira i kraj

Jeremijinih 70 godina.

Dva druga 70-godišnja razdoblja biti će objašnjena u otsjeku 6.

6. Razdoblje obnavljanja hrama

Počinje građevinski program. - Zorobabelovi su se pioniri su se ?????????? skupili iz svojih gradova u Jerusolim, te su prvog dana sedmog meseca obnovili službu žrtava na obnovljenom oltaru u triju??????? porušenog hrama (Ezdra 3:1-6). Sve do sledećeg proljeća, do drugog meseca druge godine njihovog povratka (st. 8), nisu počeli polaganjem temelja za svoje novo svetište. Kad je bolni kontrast između sadašnjeg malog početka i prošle slave prouzročio da su stari ljudi plakali, dok je mnoštvo klicalo od radosti.

Smetnje sve do vladavine Darija I. - Ezdra kaže, da su tada, protivnici Jevreja u polupoganskoj provinciji Samariji (2. Car. 17:23,34; Ezdra 4:2; 9:1) ponudili prvo pomoć, a zatim činili smetnje. Oni su "najmili savjetnike nasuprot njima, da razbiju njihove namere, svega vremena Kira cara persijskoga, do vlade Darija cara persijskoga" (Ezdra 4:5). Redosled u Ezdri 4. je predmet rasprave, ali niz ovih kraljeva nema uticaja na ni jedan određeni datum, kao niti na činjenicu, da je rekonstrukcija hrama "stajala do druge godine carovanja Darija" (4:24). Ova druga godina Darija I. bila je 520/19. pr. Kr. (Primedba 11).

Zidanje nastavljeno u vreme Darija. - Posle velikog razdoblja obeshrabrenja, kad je građevni program prestao, pokolebana revnost povratnika oživljena je vestima proroka Ageja i Zaharije u drugoj godini Darija (Ezdra 5:1,2). Oni su nastavili posao na hramu, kad je Tatanaj, guverner provincije "s one strane reke" u koju je spadala i Judeja, tražio dozvolu za posao. Njihova tvrdnja o dozvoli, potvrđena je pronalaženjem Kirova dekreta u Ekbatani (Ezdra 6:2). Darije, koji je sam bio pristalica monoteizma i naslednik liberalne politike Kira, pružio je finansijsku pomoć. (Primedba 10)

Hram je završen posle tri dekreta. - Tada je otklonjena svaka smetnja zidanju, te su Jevreji pod oduševljenim vodstvom svojih proroka "zidali i napredovali po proroštvu Ageja proroka i Zaharije sina Adova zidaše i dovršiše po zapovesti Boga Izraelova, i po zapovesti Kira i Darija i Artakserksa cara persijskoga, i svrši se taj dom do trećega dana meseca Adara šeste godine carovanja cara Darija" (Ezdra 6:14,15) ili približno 12-og ožujka 515. pr. Kr. Tako je stvarno građenje završeno u vreme vlade drugog od trojice kraljeva spomenutih u ovom tekstu, koji su dali dekrete u odnosu na hram - edikt Kira (oko 537), Darija I. (Nešto posle 520.), i Artakserksa I (458/57) - dok se dalji posao vršio na hramu pod trećim dekretom (Ezdra 6:14; 7:27;đ). O godini 457-oj u kojoj je Ezdra sproveo treći dekret vidi ostsjeke 8. i 9.

Ezdrin izvještaj o nastavku zidanja hrama, druge godine Darija spominje proroke Ageja i Zahariju, čije knjige daju nekoliko dodatnih datuma iz ovog razdoblja, koje također trebamo proučiti.

Hronologija Ageja i Zaharije. - Sedam datuma iz knjiga Ageja i Zaharije, razmatrat ćemo zajedno, pošto oni, osim jednoga, padaju u drugu godinu Darija I. i pošto oba proroka kao suvremenici i kolege verovatno upotrebljavaju isti kalendar. Ovi su datumi specifični, a samo dva od njih su neizvjesni, zbog razlike u mišljenju, da li se druga godina Darija treba računati prema vavilonsko-persijskom kalendaru od proljeća do proljeća, ili prema jevrejskom od jeseni do jeseni. Pošto je Darije računao svoje stupanje od jeseni 522., njegova vavilonska prva godina je počela u proljeće 521. prilikom vavilonske Nove godine, a njegova druga godina, u proljeće 520. Ali njegova nastupna godina, prema jevrejskom civilnom kalendaru od jeseni do jeseni, bi završila, i njegova prva počela, u jesen 521. kada je došla sledeća jevrejska Nova godina. Prema tome bi i njegova druga godina počela u jesen 520. Drugim rečima, Darijeva prva godina itd., počela bi šest meseci kasnije prema jevrejskom kalendaru od godine prema vavilonskom kalendaru. Tako je druga

godina Darija bila 520/19. pr. Kr., bez obzira na to, primenimo li početak godine u proljeće ili u jesen. Tako datumi lunarnih meseci Ageja i Zaharije, sa izuzetkom prva dva (Agej 1:1,15), mogu sa sigurnošću dobiti ekvivalente po sistemu pre Hrista, jer oni padaju u polovici godine, u kojoj se preklapaju jesensko i proljetno računanje.

Ovdje su navedeni datumi prema redu u kojem dolaze kod Ageja sa onima od Zaharije umetnutim na pravo mesto. Evivalenti prema sistemu pre Hrista su verovatno tačni do dana, s izuzetkom prva dva, a dodati su u poslednjoj koloni.

Tekst	mesec	dan	godina
Agej 1:1 kolovoza 520?)	6	1	2-ga Darijeva (29.
Agej 1:15 520?)	6	24	2-ga " (21. rujna
Agej 2:1 listopada 520.	7	21	2-ga " 17.
Zahar. 1:1 listopad/studeni 520.	8		2-ga "
Agej 2:10,18,20 prosina 520.	9	24	2-ga " 18.
Zahar. 1:7 519.	11	24	2-ga " 15. veljače
Agej 7:1	9	4	4-ta " 6. prosinca 518.

Red Agejevih poglavlja ukazuje na godinu od proljeća. - Pošto vavilonska godina od proljeća ima mesece od jedan do dvanaest, a jevrejska godina od jeseni počinje sa sedmim, a završava sa šestim mesecom, može red meseci u bilo kojoj godini ukazati na računanje, koje je primenjeno. ako su događaji opisani u proroku Ageju iznešeni u kronološkom redu, tada je šestom mesecu sledio sedmi mesec Darijeve druge godine (Agej 1:15, 2:1), a to ukazuje da je Agej računao godinu koja ima mesece

od jedan do dvanaest, počevši sa prvim Nisanom u proljeće. Ovo su općenito prihvatili komentatori i istoričari (Primedba 12), ne samo što je to red izvještaja, nego i zato, što je takvo računanje upotrebljavano u Vaviloniji.

Zaharijina razdoblja od 70 godina. - Već je spomenuto, da pored Jeremijinog proroštva o ropstvu, postoji još dva 70-godišnja razdoblja koja se odnose na egzil, oba spomenuta u retrospektivi. Ovo su 70 godina "gnjeva" na Judu i Jerusalim, i 70 godina posta u petom mesecu (kao komemoracija razorenju hrama), u dve vesti Zaharije, datirane u drugoj i četvrtoj godini Darija (Zah. 1:7,12) i / 7:1,3-5), ili 520/19. i 518/17. pr. Kr. Kad bi ovo bila 70-ta godina svakog razdoblja, tada bi prva godina svakog razdoblja bila 589/88. i 587/86. Da događaja koja bi odgovarala ovim razdobljima, su: početak opsade Jerusalima, u vreme Navuhodonosora, koje se prema najboljim dokazima stavlja u 589/88. i razorenje hrama (u petom mesecu) u ljeto 586. (tj. 587/86. od jeseni do jeseni). Tako se ova dva razdoblja mogu smatrati tačnim podacima za 70 godina uključivo. Neki objašnjavaju ova dva razdoblja da se odnose na 70 jeremijinih godina, ali po svemu izgleda da su odvojena od tih 70 godina.

7. Hronologija Estere u vreme Kserksa

Danas se općenito smatra, da Asver iz knjige o Esteri ukazuje na Kserksa, pošto odgovaranje ovog imena u jevrejskom (Ahašveroš) odgovara imenu koje se pojavljuje u suvrmenim dokumentima (Estera 1:1). Poznata je vladavina Kserksa, ne samo iz Ptolomejevog kanona, nego i iz dvostruko datiranih papirusa s Elefantine. Zbog toga hronologija o Esteri ne pretstavlja problem. Meseci, koji potvrđuju da su Jevreji posle egzila upotrebljavali vavilonska imenameseci, ne određuju svojim redom odgovor na pitanje, da li su godine vladanja računane od proljeća ili jeseni, pošto nije spomenut broj godina u vezi sa poslednjim događajima. Pošto se sva radnja događa u persijskoj prestolnici i datumi su verovatno persijski, te

prema tome nemaju uticaja ne jevrejski kalendar.

8. Datiranje putovanja Ezdre i Nemije

Posle naređenog povratka Izraelaca u vreme vladavine Kira, bila su dva miljokaza u povratku Jevreja u njihovu zemlju, i to: dolzak Ezdre sa pratnjom s dekretom Artakserksa (važno za razdoblje od 70 tjedana) u sedmoj godini toga kralja, i dolazak Nemije u dvadesetoj godini. Hronologija ovih događaja o ovome: (1) koji od trojice kraljeva sa imenom Artakserks šalje ovu dvojicu jevrejskih vođa, i (2) koje je tačno datiranje godina vladanja upotrebljeno. (Artakserks I, 465-423, Artakserks II, 404-359/58, Artakserks III. 359/58-338/37.).

Artakserks Ezdre i Nemije. - Ranije se smatralo, da je kralj čije su sedma i dvadeseta godina ključevi biblijskih datuma za ovo razdoblje bio Artakserks I, sin i naslednik Kserksa, ali od 1890. godine mišljenje se promijenilo i obično je prihvaćeno, da se Ezdru treba staviti u vreme Artakserksa II. Međutim, Nemijina veza sa Artakserksom I. smatra se utvrđenom, pošto jedan papirus sa Elefantine, datiran 407. pr. Kr. spominje sinove Sanabalata.

Ako je prema tome Artakserks Nemije bio Artakserks I, tada izvještaj Ezdre i Nemije sigurno stavlja Ezdrino putovanje u Jerusalem u sedmu godinu istog kralja, 13 godina pre Nemijinog. obojica su bili priznati vođe zajednice u obredu posvećenja zidova (Neh. 12:36,38). Osim toga, čitanje zakona na Novu godinu, prvog dana sedmog meseca (Neh. 8:1-6,9), ne bi se moglo zbiti više godina pre Ezdrinog slanja u Jerusalem (Ezdra 8), sa punim autoritetom, da obnovi civilnu i religioznu administraciju u Judeji, te da uči zakon boga Izraelskoga. Prema tome možemo prihvatiti biblijski red i staviti povratak Ezdre u vladavinu Artakserksa I.

Okolnosti stupanja na presto Artakserksa I. - Pošto su i knjiga o Ezdri i Nemiji datirane hronologijom Artakserksa I, moramo razmotriti materijal za ovo datiranje. Neki su istoričari ranije mislili da je Artabanus, ubica Kserksa,

vladao neko vreme posle smrti Kserksa do stupanja na presto Artakserksa, jer je bio kratki period - prema nekom izvještaju sedam meseci - tokom kojega je Artabanus bio stvarna sila iza prestola. Ovo bi naravno uticalo na računanje godina vladanja, ali Grčki izvještaji iako variraju u pojedinostima istorije, bez iznimke predstavljaju Artakserksa stvarnim kraljem tokom Artabanusovog vodstva. Mnogo važniji suvremeni dokumenti nađeni u naše vreme slažu se u obračunavanju Artakserksove vladavine, koja je počela odmah posle smrti njegova oca.

Godine Artakserksal. su datirane na osnovu suvremenih dokumenata. - Godine Artakserksove vladavine, bile su dugo poznate prema Ptolomejevom kanonu. Poslednjih godina ovo datiranje je još potvrđeno na osnovu osam dvostruko datiranih aramejskih papirusa, napisanih u Egiptu u isto toliko različitih godina njegove vladavine. Tako je prva godina Artakserksa u Egipatskom kalendaru bila bez sumnje ona, koja je počela sa prvim Titom, 17. prosinca 465. pre Hrista.

Ali potrebno je da znamo u kojem delu godine je Artakserks došao na presto, da bismo razumeli kako su računane vavilonske i jevrejske godine. Sve do nedavna postojala je praznina u nizu datiranih vavilonskih trgovačkih tablica, koja je držala otvorenim pitanje o mesecu u kojem je Kserks umro i Artakserks nastupio. Međutim, ta je praznina sada ispunjena tablicom, koja je nađena u Uru, a koja dokazuje, da Kserks nije umro pre 17. prosinca. Pošto jedan papirus pisan na Elefantini 2. siječnja već nosi datum Artakserksa, jasno je, da je vijest o Artakserksovom stupanju na presto stigla u južni Egipat između 17. prosinca i 2. siječnja, a prema tome bila je poznata srazmerno pre 2. siječnja u Persiji, Vaviloniji i Palestini.

Dvostruko datirani papirusi pokazuju da je ostatak godine u Egiptu nazvan prvom godinom Artakserksa prema egipatskoj metodi računanja. ali je prema vavilonsko-persijskom računanju ostatak tekuće godine nazvan "početak vladavine" ili "nastupna godina", a prva godina

vladavine počela je sledećom Novom godinom u proljeće 464. godine. Jevreji su upotrebljavali sličan sistem, te zato prva godina Artakserksa nije počela prema jevrejskom civilnom kalendaru do prvog Tišrija ujesen 464.

Određivanje sedme i dvadesete godine. - Prema ova tri kalendara mogu se naznačiti prva, sedma i dvadeseta godina ovako:

	Godina	1.-va	7.-ma
20-ta			
Prema egipatskom kalendaru (od prosinca do prosinca)			465/64
459/58	446/45		
Prema vavilonsko-persijskom (proljeće-proljeće)			464/63
458/57	445/44		
Prema jevrejskom civilnom (od jeseni do jeseni)			464/63
458/57	445/44		

Nema razloga pretpostavljati, da su pisci Biblije upotrebljavali egipatski kalendar. Datiranje putovanja Ezdre i Nemije u Jerusalem, zavisi prema tome da li ćemo upotrijebiti Biblijski izvještaj o sedmoj i dvadesetoj godini u računanju od proljeća do proljeća, počevši sa prvim mesecom ili od jeseni do jeseni, počevši sa sedmim mesecom, šest meseci kasnije.

Putovanja Ezdre i Nemije. - Datumi Ezdrinog i Nemijinog putovanja u terminima Artakserksovih godina vladanja su sledeći:

Godina	Mesec	Dan		
7	1	1	Ezdra s pratnjom kreće za Judeju	Ezdra
		7:9		
7	1	12	Ezdra s pratnjom napušta Ahavu	Ezdra
		8:31		
7	5	1	Ezdra s pratnjom stiže u Jerusalem	Ezdra

7:8,9

20 (9) (Kislev) Nemija dobiva vijest iz Judeje
Nemija 1:1

20 (1) (Nisan) Nemija dobija dozvolu da putuje
Nemija 2:1

Ezdra je došao u Jerusalem u ljeto sedme godine Artakserksova vladanja, a Nemija u isto doba dvadesete godine (Ezdra 7:8; Nemija 6:15). Vavilonsko-persijska sedma godina počela je sa proljećem 458. i završila sa proljećem 457. obuhvaćajući prema tome ljeto 458., ali jevrejska godina od jeseni do jeseni, koja teče od jeseni 458. do jeseni 457., obuhvaća ljeto 457. godine. ako je Ezdra došao u Jerusalem u vavilonsko-persijskoj sedmoj godini, on je verovatno putovao 458. S druge strane ako je stigao u ljeto jevrejske sedme godine, koja nije završila sve do jeseni 457., tada je putovao 457.

Postoje dokazi, o godini od jeseni do jeseni u različitim razdobljima jevrejske istorije. I u samim knjigama Ezdre i Nemije dva datuma, u Neh. 1:1 i 2:1, pokazuju, da je Kislev (deveti mesec) bio pre Nisana (prvi mesec) u istoj 20-oj godini. Pošto su godine vladanja bile obično kalendarske godine, i pošto ta godina nije mogla početi sa prvim mesecom, očito je, i neizbježno, da je to bila jevrejska kalendarska godina, koja je počinjala sa sedmim mesecom, tj. u jeseni. Prema tome, logično je misliti bez daljeg pitanja, da je Ezdra došao u Jerusalem 457. a Nemija 444. tj. 7-me i 20-e godine Artakserksa I., računano prema jevrejskom civilnom kalendaru. Ali u sledećem ćemo otsjeku vidjeti, da mišljenja o ovom pitanju variraju.

Promjene u datiranju Artakserksa. - Iako su mnogi raniji autoriteti stavljali Ezdrin povratak u 457. godinu, moderne istorije i knjige nastoje dati 458.-mu godinu za 7-mu godinu Artakserksa, do čega su došli računanjem od proljeća do proljeća (Primedba 13). Ovo se osniva na pretpostavci ili (1) da su godine vladanja Artakserksa kao persijskog kralja morale biti računane prema vavilonsko-persijskom kalendaru, ili (2) da su sami Jevreji u to vreme

računali godine vladanja od proljeća do proljeća. U svakom slučaju se Nemijino računanje od jeseni do jeseni smatra pogrešnim, te se njegovi događaji u Nisanu, koji su došli iza Kisleva 20-e godine, moraju "ispraviti" na Nisan 21-ve. ali ni jedna pretpostavka nije opravdana. Papirusi sa Elefantine pobijaju prvu, a nedaju podrške drugoj. Ovi papirusi, koji su jedini direktni dokaz jevrejske upotrebe, bili su tumačeni kao da potvrđuju računanje od proljeća do proljeća, ali najskorije objavljena grupa papirusa sa Elefantine sadrži prve konačne dokaze za ovo pitanje. Kako ovi dokazi potvrđuju jevrejsku godinu od jeseni do jeseni, bit će objašnjeno u 9. ostsjeku, ali zaključak može navesti i ovdje.

Utvrđeni datumi Ezdre i Nemije. - U svjetlosti dokaza za jevrejsko računanje od jeseni do jeseni, nema potrebe da se "ispravlja" Nemijin podatak iz Nisna 20-e godine u 21-vu godinu. Logično i razumno objašnjenje Nemije 1:1 i 2:1, jeste ono, koje ukazuje na jevrejsku godinu od jeseni do jeseni, u kojoj meseci od sedam do dvanaest dolaze ispred meseci od jedan do šest u istoj godini. Prema tome, putovanja Ezdre i Nemije u Jerusalem u 7-oj i 20-oj godini Artakserksa I, trebaju biti datirana prema jevrejskoj kalendarskoj godini od jeseni do jeseni (prema kojemu su sedma i dvadeseta godina 458/57 i 445/44, te prema tome, u proljeće i ljeto 457. odnosno 444. pr. Kr.

Zaključci o datiranju Ezdrinog i Nemijinog puta mogu biti ovako sumirani:

1. Mnogi moderni pisci upotrebljavajući egipatsku godinu Ptolomejevog kanona ili kasnije, vavilonsko-persijsku godinu od proljeća do proljeća, stavili su Ezdrino putovanje u 458. godinu, pošto sedma godina oba ova kalendarska sistema (459/58 i 458/57) uključuje proljeće i ljeto 458., ali završava pre Nisana 457. (Primedba 14). Prema ovome bi putovanje Nemije palo u 445. godinu iako mnogo onih, koji stvljaju Ezdrinu ekspediciju u 458. stavljaju Nemijinu u 444. pod pretpostavkom, da se Nemija vratio 21-ve godine umesto 20-e.

2. Prema jevrejskoj civilnoj kalendarskoj godini

računanje sedme godine Artakserksa dolazi u 458/57. od jeseni do jeseni. Prma tačnim dokazima koje danas imamo iz vavilonskih tablica i jevrejskih papirusa iz Egipta. Ovo stavlja povratak Ezdre u ljeto 457. a nehemije u 20-oj godini u 444.

Pošto dokazi iz biblije i arheologije daju prdnost računanju od jeseni, kako je to iznešeno pod br. 2, uzeti su dtumi 457. i 444. kao utvrđeni.

9. Papirusi sa Elefantine i jevrejski kalendar

Pokazujući da datiranje putovanja Ezdre i Nemije zavisi o proljetnom ili jesenskom početku godine, tvrdi se da jevrejski papirusi sa Elefantine, koji ranije nisu davali objašnjenja o ovom pitanju, danas pružaju dokaze za računanje od jeseni do jeseni. Onima koji žele ispitati razloge zbog kojih su papirusi tako važni u odlučivanju u prilog jesenskog početka godine u vreme Ezdre i Nemije, dajemo sledeći kratki pregled tih dokaza koje daju ti papirusi, kao i njihov odnos na biblijsko računanje.

Godina na Elefantini od proljeća ili jeseni? - Dvostruko datirani papirusi sa Elefantine napisni su u jevrejskoj zajednici u vreme egipatske kontrole. Zbog toga je obično dat broj egipatskih godina, a često izostavljen semitski broj lunarnih godina. U razdoblju ovih papirusa počimala je vavilonska godina od proljeća oko četiri meseca kasnije od odgovarajuće egipatske solarne godine, a jevrejska godina od jeseni do jeseni šest meseci posle vavilonske. Na pr. egipatska četvrta godina bilo koje od ovih vladavina teče oko četiri meseca pre nego završi vavilonska treća godina i počne četvrta, a teče još šest meseci više pre nego jevrejska godina promijeni broj od tri na četiri. (SHEMA str. 104)

Na osnovu ovoga niz potpunih dvostrukih datuma pokazat će, prema egipatskom mesecu, u kojem se mijenjaju brojevi semitskih lunarnih godina, da li pisci ovih papirusa računaju lunarne datume od proljetne ili jesenske Nove godine. Ali većina papirusa daje samo jedan broj

godina, čak i u vreme godine, kad bi se očekivala dva u potpunom dvostrukom datumu. Prema tome, svi poznati dvostruko datirani papirusi, nisu bili od vrijednosti (Primedba 15) sve dok nije nađen jedan papirus, sa datumom takve vrste, koji bi ukazivao jedino na računanje godine od proljeća do proljeća ili jedino godine od jeseni do jeseni.

Novi papirus dokazuje računanje od jeseni do jeseni.

Konačno je nađen jedan takav dokumenat. to je papirus br. 6 iz Brooklinskog muzeja, kojega je objavio Emil G. Kraeling 1953. godine. to je dokumenat jedne kuće na Elefantini, koja je poklonjena nekoj jevrejskoj nevjesti. On nosi samo jedan broj godine, treću Darija II., a mesec i dan egipatskog kalendara slaže se sa mesecom i danom lunarnog kalendara jedino u srpnju 420. pr. Kr. Ovaj sklad nije moguć niti u egipatskoj trećoj godini (koja počinje u prosincu 422.), niti u vavilonskopersijskoj godini (koja počinje u proljeće 421.), nego jedino u jevrejskoj civilnoj kalendarskoj godini koja je počela u jesen 421. i tako uključila srpanj 420.-e. (Vidi shemu na strani 247.)????????? Prema tome lunarni kalendar, prema kojem je papirus datiran, nije dtiran prema vavilonskom, nego prema jevrejskom civilnom kalendaru, sa godinom koja je počela u jesen. Posle toga i drugi papirusi, neodređeni sami po sebi, mogu biti rasvjetljeni u svjetlu ovoga. Očito su Jevreji na Elefantini kao i Nemija, upotrebljavali stari civilni kalendar sa godinom od jeseni do jeseni.

Izdavač i prevodioc Papirusa br. 6 spominje činjenicu, da datum ne pristaje u treću godinu vladavine prema egipatskom ili persijskom računanju, nego zahtijeva godinu od jeseni do jeseni, kao jedan zaključak (Primedba 16), dok on sam prihvaća alternativu o mogućoj grešci pisara. Postoje samo dve alternative. ako je ovaj jasno napisani datum ispravan, tada je godina počela u jesen (Primedba 17) i Nemijina upotreba ne dolazi u pitanje. Jedini razlog da

se pretpostavi da je datum na papirusu pogrešan je činjenica, da se ne slaže sa današnjim raširenim mišljenjem učenjaka, prema kojemu su Jevrejii prihvatili ne samo babionska imena meseci, nego i sav vavilonski kalendar, uključujući i proljetnu Novu godinu (Primedba 18).

Ali onaj koji želi da poslušā i razumije sve biblijske pisce i da otkrije što oni misle, a da nestrpljivo ne pretpostavi da su "kasniji izdavači" pogrešno razumeli ranije pisce, te da se navodne greške Biblije moraju ispraviti teorijom i pretpostavkama, bit će radostan, da utvrdi, da nije potrebno odbaciti Mojsija, prezreti Joziju i Jeremiju, i pretpostaviti da je Nemija imao krivo. Jevrejski se kalendar ne mora slagati s Vavilonskim.

Značaj jevrejskog kalendara sa Elefantine. - Ali kakvu vezu ima jevrejski kalendar od jeseni do jeseni u Egiptu sa upotrebom jevrejskog kalendara u Palestini? Kad bi kolonisti na Elefantini bili voljni prihvatiti neki strani kalendar, prilikom ulaska u Egipat, tada bi prihvatili egipatski solarni kalendar, a ne vavilonsko-persijski sitem, jer Egipat u to vreme nije bio dio persijskog carstva. Oni ne bi upotrebljavali dvostruko datiranje, pošto neki od ovih papirusa, kao i egipatski demotski tekstovi iz drugih delova zemlje, nose samo egipatske datume. Prema tome dvostruki datumi pokazuju, da su oni zadržali svoj stari kalendar, pored egipatskoga.

Prema tome, jasno je, da se godine nekog persijskog kralja ne trebaju računati prema vavilonsko-persijskom kalendaru, nego verovatnije prema nacionalnom kalendaru pisca. Ovo je tačno ono što nalazimokao određeno u datiranju ovih papirusa sa Elefantine. Isto kao što su se ovi kolonisti smatrali odvojenim od egipćana do te mere, da su zadržali svoj vlsiti kalendar, oni su se smatrali srodnicima sa svojom braćom povratnicima u Palestini, kako to pokazuje njihova korespodencija. Prema tome i njihova upotreba godine od jeseni do jeseni, iako smatrana odvojenom od Ezdre i Nemije, vodi do zaključka, da su bili u skladu sa palestinskim običajem u ovome.

Branitelj teorije o kasnijem datumu Petoknjižja i o uvođenju godine od proljeća u vreme Jozije, verovatno vidi opravdanje za navodno računanje od proljeća u ranije neodređenim papirusima, kao i kariku lanca dokaza za upotrebu kalendara od proljeća do proljeća od Jozije pa sve u razdoblje posle egzila. On u ovo uključuje Eze hijela, Ageja i Zahariju, Esteru, pa čak i Nemiju (Jer on želi da proglasi pogrešnim redosled godine od jeseni do jeseni u Neh. 1:1 i 2:1). Ali u stvari nema neprekinutog niza dokaza za računanje od proljeća. Jeremija je skoro sigurno upotrebljavao godinu od jeseni, Eze hijel je verovatno isto tako činio, pa čak ako i nije, njegova knjiga kao i knjiga o Esteri nemaju uticaja na ovaj problem, jer su napisane za vreme egzila u Vaviloniji i Persiji. Agejeva upotreba nije dokaz za računanje od proljeća (Primedba 19), a postoji mogućnost, da je Zaharija računao od jeseni. Karike ovog lanca sklone su raspadanju, spremne da navodnu godinu proljeća ostave nepotvrđenu, a tekst u Neh. 1:1 i 2:1, neoboren.

Danas dokaz jevrejskog računanja od jeseni do jeseni prema papirusu sa Elefantine, potpuno mijenja sliku. Svaki tko nije zaslijepjen teorijom godine koja počinje u proljeće, može naći da su datumi iz vremena posle ropstva skladni ukazujući na godinu koja počinje u jesen. Tako kalendar sa Elefantine postaje karika u dugom lancu dokaza za računanje godine od jeseni do jeseni, koje proizlazi iz civilne godine starog doba do Ezdre i Nemije, uključujući Salamuna, Joziju, potvrdne iako indirektne dokaze sinhronizama judejskih kraljeva, Jeremiju, verovatnu upotrebu Eze hijela i Zaharije. Godina od jeseni do jeseni sa Elefantine tako potvrđuje neoborivo upotrebu u vreme Ezdre i Nemije, a prema tome i tačnost kronoloških datuma biblijskih pisaca ovog razdoblja.

Jevrejski kalendar u Egiptu posle egzila. - Dvostruko datirani papirusi pružaju značajna obavještenja o jevrejskom kalendaru, kakav je upotrebljavan na Elefantini. Oni također daju broj izvjesnih tačnih datuma, tačnih do dana. Pošto je egipatski dan počinjao sa izlaskom sunca a

jevrejski sa zalaskom, može postojati razlika u mišljenju u nekim slučajevima, da li se neki naročiti egipatski dan treba sravniti sa egipatskim danom, koji počinje dvanaest sati ranije, ili sa onim koji počinje dvanaest sati kasnije prema tome, da li je dokumenat napisan pre ili posle zalaza sunca. Kad neki papirus iznosi u datumu utvrđeni dan nekog meseca na ovaj način, tada je i čitav mesec slično utvrđen, a i drugi meseci iste godine su prema tome verodostojni do danas. Treba imati na umu, da se jedan stari lunarni mesec ne može utvrditi sa potpunom tačnošću, zbog moguće varijacije od jednog dana. Ali unutar ovih granica postoji izvjesni broj ovih potpuno poznatih godina u jevrejskom kalendaru ih petog veka, a druge godine ovog razdoblja mogu se približno ustanoviti u odnosu na poznate u visokom stupnju verovatnosti, ostavljajući mesta varijacijama u vezi sa umetanjem 13-og meseca.

Primedbe: 1. Može se postaviti pitanje, zašto se Ptolomejeve pomrčine mogu tako sigurno utvrditi, pošto pomrčine o kojima zavisi asirska limmu lista imaju za temelj više od jednog mogućeg datuma. Razlog je taj, što asirski izvještaj daje samo lunarni mesec, dok Ptolomej bilježi 19 pomrčina, datiranih do dana i sata, sa tačno određenim intervalima između pomrčina, u egipatskim kalendarским godinama. Puni mesec, (prilikom kojega se pomrčina meseca mora uvek zbiti), pada istog dana u našem kalendaru samo jednom u 19 godina, a u Ptolomejevom egipatskom kalendaru, sa njegovim postepenim pomicanjem unatrag, datum punog meseca može se povratiti samo posle 25 godina. Pošto samo dva puta od 12 ili 13 datuma punog meseca u godini može biti pomrčina meseca, mogućnost zabune je još više smanjena. Zbog toga ne može biti sumnje u Ptolomejeve datume pomrčina.

2. Jevrejsko egipatski papirusi iz Egipta slično harmoniziraju sa Ptolomejevim kanonom i pokazuju da su Jevrejii upotrebljavali sistem nastupne godine, ali ukazuju

da su Egipćani zvali ostatak (Egipatske) godine u kojoj se zbio stupanje na presto "prvom godinom", a ne "početak vladavine" ili "nastupna godina".

3. Metod kako se dolazi do nekog datuma sa papirusa na Elefantini može se najbolje objasniti primeroma (papirus br. 6 8 Brooklinskom muzeju, objavljen 1953). Darovnica Jevrejina oca, kojom dariva kuću svojoj kćeri, koja se udavala, bila je datirana "Osmog Farmuti-a, koje je osmi dan Tamuza, treće godine Darija"(II). Pošto je Egipat u to vreme bio dio persijskog carstva, godina je bila navedena kako se brojila za persijskog vladara, ali osmi Farmuti je egipatski datum. Različite narodnosti u carstvu zadržale su svoje kalendare, a u ovom slučaju jevrejski kolonisti na Elefantini upotrebljavali su dva kalendara: jevrejski (lunarni) i egipatski (solarni). Problem je pronaći godinu, u kojoj osmi dan lunarnog meseca Tamuza odgovara osmom danu egipatskog meseca Farmuti-a.

Pošto su Egipćani imali godinu od 365 dana, bez prestupnih godina svaki egipatski kalendarski datum pomicao se za jedan dan ranije svake četiri godine prema našem računanju. Isto tako je egipatska "Nova godina" (prvi Tot), koja je dolazila prema našem računanju na 26. veljače, u početku Ptolomejevog kanona, pomaknuta u siječanj u vreme Navuhodonosora, zatim u prosinac u vreme Darija I. Egipatske godine za ovo razdoblje poznate su iz Ptolomejevog kanona i datuma pomrčina. Farmuti osmi u vreme vladavine Darija II. bio je u srpnju, odgovarajući potpuno lunarnom mesecu Tamuzu, koji uvek počinje u lipnju ili srpnju. Ali samo u jednoj godini mogao je osmi Farmuti biti i osmi Tamuz, pošto se svaki egipatski datum pomiče za jedan dan u četiri godine, ali svaki lunarni datum pomiče se najmanje deset ili jedanaest dana na godinu, prema našem računanju. Sledeća tablica pokazuje, da je jedina moguća godina za datum na papirusu 420. pr. Kr.

God.
pr. Kr.

Farmuti osmi

Tamuz osmi

422	12/13 srpanj (od izlaska do izl.)		4/5 srpanj
(od zalaska do zal.)			
421	11/12 srpanj	"	22/23 srpanj "
420	11/12 srpanj	"	11/12 srpanj
"			
419	11/12 srpanj	"	1/2 srpanj
"			
418	11/12 srpanj	"	20/21 srpanj
"			
417	10/11 srpanj	"	8/9 srpanj
"			

Pošto se osmi Farmuti i osmi Tamuz poklapaju samo 420. godine, to je sigurno godina u kojoj je napisan papirus. Ovo je treća godina prema jevrejskom kalendaru od jeseni do jeseni. Obično je godina naznačena na papirusu egipatska godina, ali u ovom slučaju, datum ne pristaje niti egipatskoj, niti persijskoj trećoj godini, koje su sadržavale ljeto u 421. godini. Slično i u drugim dvostruko datiranim papirusima, je egipatski mesečni datum moguć u četiri uzastopne godine, ali se lunarni datum može poklopiti sa egipatskim samo u jednoj od ovih godina. Tako se mogu tačno odrediti datumi papirusa u godinama po sistemu pre Hrista.

4. Nema razloga sumnjati, da je jevrejski način računanja godina vladanja bio sistem nastupne godine, pošto izgleda da je taj metod bio u upotrebi u poslednjem razdoblju Jude, kratko pre egzila, te na njega ukazuju dvostruko datirani papirusi, koji su jedini dokaz primene kalendara u razdoblju persijskog carstva. ako je takav sistem primenjen prilikom stupanja na presto svakoga kralja u ovom razdoblju, kako se to uostalom može zaključiti iz mnogo materijala, rezultat će biti sledeći sklad jevrejskih godina vladanja sa vavilonskim godinama vladanja, koje nose isti broj:

a) jevrejska godina bi počela u jesen, pre odgovarajuće vavilonske godine, koja počinje u proljeće, u vladavinama vavilonskih kraljeva (od Navuhodonosora do Nabonida),

kao i u vreme persijskog kralja Kambiza.

b) jevrejska bi godina počela u jesen posle odgovarajuće vavilonske godine u vladavinama persijskih kraljeva (od Kira do Darija II) s izuzetkom Kambiza.

Pre Navuhodonosora i posle Darija II. nema dovoljnih dokaza iz tablica da bi se mogao utvrditi datum stupanja na presto, a godine vladanja manje ne utiču na hronologiju.

5. Pretpostavka da je Navuhodonosor imao dvogodišnje suvladarstvo sa ocem pripisuje se Petaviusu (jezuitskom učenjaku iz 17. veka) On je također pretpostavio suvladarstvo u trajanju od 10 godina za Artakserksa I. da bi tako otpočeo 70 tjedana sa 20 godina vladavine. Usher je, sa nešto drugačijim završnim datumom za 70 tjedana sledio Petaviusa u pomicanju Artakserksa ali je odbacio Ptolomeja, i stavio Kserksovu smrt 9 godina ranije, nego što to kanon pripisuje Artakserksovoj vladavini. Nekoliko protestantskih komentatora prihvatili su ovu hronologiju za Artakserksa, tako da više do dva veka bilješke u Douay Bibliji i tablicama mnogih izdanja nose Usherove 467. i 454. za Ezdra 7, i Neh. 2.

6. Godina 587. koju moderni autoriteti pripisuju padu Jerusalima ima drugačiju osnovu: pogled da je 19-a godina (2. Car. 25:8; Jer. 52:12) pogrešna, te da se mora ispraviti u 18-u godinu prema Jer. 52:29. Ali poslednji spomenuti stih govori samo o odvođenju nekoliko zarobljenika, a ne o padu Jerusalima, dok st. 12 iste glave govori o ulasku Vavilonaca u grad u 19-oj godini u skladu sa 2. Carevima. Prema tome ustvari nema neslaganja, te se 586. godina može smatrati tačnom. Pitanje da li je Jeremija htio uskladiti četvrtu godinu Joakima sa Nastupnom ili prvom godinom Navuhodonosora, nema utjecaja na sinhronizam Sedecije i Navuhodonosora.

7. Ispitivanje svih različitih hipotetskih kombinacija za ovo moguće računanje Jeremije i Eze hijela, vodi do zaključka da je Jeremija upotrebljavao godinu od jeseni do jeseni, a da je brojio godine od Joahinovog zarobljenja uključivo, tj. računajući prvom godinom godinu zarobljenja.

Bilo koja kombinacija koja bi Jeremiji pripisala upotrebu godine od proljeća do proljeća, sukobljava se sa jednim ili drugim od tri uslova. Osim toga, pretpostavka da je Jeremija računao godine Joahinova ropstva od proljeća posle njegova odvođenja, stavila bi datum oslobođenja Joahina u 37. godinu Evil Merodaha, tj. posle njegove smrti. Jedine dve moguće kombinacije otkrivaju da je Jeremija računao Joahinovo ropstvo uključivo, prema računanju od jeseni, tj. uzimajući prvu godinu tog razdoblja za godinu od jeseni do jeseni, tj. 598/97. Iste dve mogućnosti dozvolile bi Eze hiji, da upotrijebi ili proljetno ili jesensko računanje. On bi mogao početi brojanje godina Joahinova ropstva sa proljećem 597. ili sa jeseni iste godine (sa jevrejskom Novom godinom, koja je sledila deportaciji). Obje alternative su jednako dobre s izuzetkom da se u poslednjem slučaju 14-a godina od pada Vavilona mora računati ili isključivo, ili godina u kojoj je vjesnik stigao, a ne od godine kad je grad pao.

Ako se prihvati mogućnost da je vjesnik stigao Eze hijelu u Vavilon 18 meseci umesto šest meseci posle pada Jerusalima, tada ima još jedna moguća kombinacija. Ona bi nam dala mogućnost, da su Jeremija i Eze hijel upotrebljavali godinu od proljeća do proljeća, i to tako, da je Jeremija otpočeo godine Joahinova ropstva u proljeće 597. a Eze hijel u proljeće 596. (sa 14-om godinom od pada grada isključivo). ali se općenito ne smatra da bjegunac nije donosio Eze hijelu obavještenje o razorenju grada, nego je bio agitator koji je došao 18 meseci kasnije tražeći podršku proroka.

8. Godina 538. se dugo smatrala prema Ptolomejevom kanonu prvom godinom Kira. Ovo objašnjava, zašto su stariji istoričari, koji nisu znali da nastupna godina prethodi prvoj godini stavili pad Vavilona u 538. godinu. Grad je pao pri kraju 539. ali je prva puna godina Kirove kontrole nad Vavilonijom, a prema tome i nad Jevrejima počela 538.

9. "Darije Međanin" (koji je spomenut samo u Dan. 5:31 6:1-28; 9:1; 11:1) se ne smije zamijeniti sa bilo kojim od tri kralja koji u istoriji nose ime Darije. Ovi su bili: Darije I.

nazvan Veliki, ili Histasp, (522-486), Darije II (423-405/04) i Darije III. (336/35-331). "Darije" sam ukazuje na Darija (I) Velikog, djeda Artakserksa (to je tako u Ezdri 5, i 6, u Ageju i Zahariji). "Darije car persijski" (Neh. 12:22) odnosi se ili na II. ili na III. sa tim imenom. Vršeni su razni pokušaji, da se na osnovu svetovnih izvještaja utvrdi Darije Međanin sa nekoliko ličnosti poznatih iz vanbiblijske istorije, koje su nosile druga imena, ali dok se ne pronađu nova verodostojnija arheološka otkrića, ovo se ne može smatrati utvrđenim.

10. Sledeće objašnjenje 70 godina pokazuje različita tumačenja koja su postavljena. Prvo, zasnovano na informacijama koje sadrže suvremeni dokumenti iz Vavilonije, pruža zadovoljavajući sklad između ovih dokumenata i biblijskih tvrdnji: ako je Kirova prva godina bila jevrejska civilna godina, nakon godine u kojoj je on zauzeo Vavilon, dekret je mogao biti izdan kasno u jesen 537. To bi bilo u početku druge godine prema vavilonskom računanju, ali još uvek u prvoj godini prema jevrejskom računanju od jeseni do jeseni. Dekret je očito izdan u Ekbatani, jer je nađen tamo više godina kasnije. Da je Kir bio u Ekbatani u ili pre rujna 537. izgleda da potvrđuje tablica u arhivima vavilonske bankarske kuće "Egibi i sinovi". Ako je dekret izdan u to vreme, nemoguće je da su povratnici mogli krenuti na put pre proljeća 536. tako velika grupa putnika trebala bi izvjesno vreme po premu dekreta, da se pripremi za selidbu. Očekivalo bi se i put od četiri meseca (Ezdra 7:9), i to u sušno godišnje doba (Ezdra 7:8), da bi se narod mogao smestiti u novim domovima u porušanim gradovima, pre nego što počnu jesenske kiše. Da su oni bili tako smješteni pre nego što su se sakupili u Jerusalim, pri kraju šestog meseca da proslave jevrejsku Novu godinu, prvog dana sedmog meseca, vidi se iz Ezdra 2:70; 3:1-6. Prethodno objašnjenje stavlja povratak u 536. u proljeće posle izdavanja Kirova edikta. Ovo nije u suprotnosti sa biblijskim datiranjem izdavanja dekreta u prvoj godini vladavine, jer nije datiran povratak, koji je usledio nakon izdavanja dekreta. (S druge strane, u Ezdri

7, Artakserksov dekret nije datiran, ali je putovanje određeno stavljeno u sedmu godinu). Ovo objašnjenje ne zahtijeva žongliranje vladavinama ni na početku ni na kraju razdoblja.

Mnogi raniji pisci počinjali su 70 godina sa 606. sa navdnom 4-tom godinom Joakima, i završili 70 punih godina pripisujući prve dve godine novog režima u Vaviloniji dvogodišnjoj vladavini Darija Međanina, počevši sa prvom godinom Kira 536. a ne 538. Ali u Bibliji nema spominjanja druge godine za Darija Međanina, a Biblija je jedini izvor za njegovu vladavinu.

Najnovija modifikacija ovog pogleda traži kraj 70 godina, računanih uključivo u prvoj godini Kira dozvoljavajući Dariju Međaninu nastupnu godinu i prvu godinu pre dolaska Kira. Događaji bi sledili ovako:

Prvi napad na Jerusalem .....
605. Pad
Vavilona ..... 539.
Nastupna godina Darija Međanina (Kad je Danijel molio shvatajući da je 70 godina Jeremijinog proročanstva pri kraju)..... 539/38.
Prva godina Darija Međanina (u kojoj je verovatno umro) .....
..... 538/37.
Nastupna godina Kira (Kako je računaju oni, koji ne priznaju njegovu vladavinu do smrti Darija) ..... 538/37.
Kirov dekret i povratak Jevreja (u prvoj godini Kira, ali u 2-oj jevrejskoj godini od pada Vavilona) 537/36.

Ova shema, koja stavlja povratak u ljeto 536. u drugoj polovici godine 537/36. od jeseni do jeseni, ne bi bila u skladu sa biblijskim izvještajem. Takvo brojenje godina Kira razlikuje se od svih poznatih suvremenih dokumenata, jer brojne danas poznate tablice ne spominju Darija Međanina,

te su datirane u svakoj godini od Kirova stupanja na presto sve do njegove devete godine. Ako je Kirova prva godina bila 537/36. umesto kako se općenito prihvaća 538/37., on je mogao imati samo osam vavilonskih godina vladavine pre prve godine Kambiza, (čija je sedma godina astronomski utvrđena) ili sedam godina o jevrejskom računanju od jeseni do jeseni. Ova bi shema trebala biti bazirana na pretpostavci da Danijel iznosi jevrejsko računanje Kirova vladanja, koje se razlikuje od bilo čega u vavilonskoj istoriji o tom vremenu.

Oni koji su izabrali da počnu 70 godina sa 4-tom godinom Joakima, u kojoj je Jeremija prvi puta iznio proročanstvo, mogu smatrati, da su zarobljenici odvedeni u trećoj godini Joakima, ali nisu stigli u Vaviloniju sve do početka četvrte godine, posle jevrejske Nove godine ujesen, ali još uvek u 605. pr. Kr. Tako, 605-536. pre Hrista još uvek čine 70 godina uključivim računanjem, iako bi to bacilo početak 70. godine u sedmi mesec, ujesen 536.

Neki su ukazali da ima 70 punih godina između 586. i 516. ali je ropstvo završilo mnogo pre završetka hrama u proljeće 515.

Neki završavaju 70 godina 538. prve godine posle pada Vavilona, te idu unazad 70 punih godina, do 608. Oni smatraju da je Juda, posle smrti Jozije, postao igračka u rukama stranih sila, prvo Egipta, a zatim Vavilonije. Protiv ovoga pogleda ustaje činjenica, da ropstvo Joahaza u Egiptu ili postavljanje Joakima kao egipatske lutke na presto ne ispunjavaju određeno proročanstvo 70 godišnjem služenju Vavilonu (2. Dnev. 36:20,21; Jer. 25:1-11; 29:1-10). Vavilonov direktni kontakt s Judom počeo je tek kasnije. Neki smatraju 70 godina kao okrugli broj, pošto nije dat početni datum.

11. Službeno datiranje godina Darija I. utvrđeno je Ptolomejevim kanonom i izvještajima o dve pomrčine, kao i iz Saros tablica. Ono je također povezano sa astronomski utvrđenom sedmom godinom Kambiza, Darijevom tvrdnjom na Behistanskom natpisu, da se lažni Bardija (Smerd) pobunio u Mediji poslednjeg meseca sedme

godine Kambiza i sjeo na presto u osmoj godini (u ljeto 522. pr. Kr.), te da ga je pobedio i ubio 10-og dana 7-mog meseca, ujesen iste godine. Od ovog je datuma Darije računao svoju nastupnu godinu, koja je prema vavilonsko-persijskom kalendaru trajala sve do sledećeg proljeća, kad je počela njegova prva godina sa prvim Nisanom 521. Jedan moderni autoritet, A. T. Olmsted je ranije tumačio tablicu ukazivajući da je Darije falsificirao službeni izvještaj i da je njegova vladavina u stvari počela dve godine posle jeseni 522. pr. Kr., ali se ovaj pogled nije održao, a sam ga je Olmsted kasnije pobio. Prema tome, nema razloga, da se odbaci prihvaćanje datiranja Darijeve druge godine.

12. Iznešeno je mišljenje, da su Agej i Zaharija računali godine Darija I. starim judinim civilnim kalendarskim godinama, od jeseni do jeseni, sa pretpostavkom, da poglavlja knjige proroka Ageja, kao i neki drugi delovi Biblije, ne iznose događaje u kronološkom redu, te da vesti Ageja u šestom mesecu (1:1; 1:15), dolaze posle vesti druge glave, tj. u 519. umesto 520-oj godini. Međutim, za ovo nema dokaza, a i redosled događaja izgleda prihvatljiviji ako se poglavlja ?????????? (252. str.) smatraju uzastopnim. Ako se, kako je pretpostavljeno, datumi uključeni u jednom Zaharijinom 70-godišnjem razdoblju prihvate da je on računao od jeseni do jeseni, tada to učvršćuje mogućnost, da je Agej, njegov suvremenik i kolega učinio isto. ali se dogmatski zaključci ne mogu stvarati na ovaj način. Zaharijina se tri datuma vladanja (1:1,7; 7:1), kad se uzmu sami mogu protumačiti na bilo koji način.

13. Raniji pisci od kojih neki zastupaju 458. godinu, a drugi 457. došli su do svojih datuma različitim metodama, ali nije bilo odgovarajuće osnove za hronologiju pre otkrića starih dokumenata kao što su Vavilonske tablice i papirusi sa Elefantine. Neki raniji naučnici smatrali su da su Artakserksove persijske godine iste sa Ptolomejevim egipatskim godinama, te su tako stavljali ljeto sedme i dvadesete godine u 458. i 445. pr. Kr. Neki su učinili grešku od jedne godine u računanju egipatske Nove godine

u njenom pomicanju unazad za jedan dan u četiri godine, i tako počeli Artakserksovu prvu godinu, prema kanonu u prosincu 464., umesto u prosincu 465. stavljajući tako cijelu vladavinu jednu godinu kasnije. Drugi su, kao Isac Newton, došli do ispravnog datiranja pomoću dve pogrešne pretpostavke, od kojih jedna proizlazi iz druge: Newton je mislio da je Artakserks došao na presto u drugoj polovici 464., posle navodne vladavine Artabanusa od šest meseci. On je također pretpostavio, da prva godina otpočinje sa danom stupanja na presto - obje pretpostavke pogrešne. Tako neki od ranijih datiranja sedme i dvadesete godine Artakserksa otstupaju za jednu godinu. Drugi, kao Petavius i Usher, pomaknuli su za devet ili deset godina prema čistom nagađanju. Svi su bili neprihvatljivi jer su bazirali na pogrešnim pretpostavkama. skoro svi kasniji autoriteti, koji su upotrebljavali novije poznanje o vavilonsko-persijskoj godini, koja je počinjala u proljeće, i o nastupnoj godini, pripisali su ove datume Ezdre i Nemije 458. i 445. godini. Zbog toga novije istorije daju 458. i 445. godinu za te događaje (neke od njih upotrebljavaju 444., jer "ispravljaju" datum Nemijinog puta u 21-vu godinu vladavine). Međutim, čineći tako, oni odbacuju mogućnost, da su Jevreji upotrebljavali svoju civilnu godinu od jeseni do jeseni, pre nego li vavilonsku godinu od proljeća.

14. Neki raniji pisci stavili su Ezdrin povratak u 457. godinu (a Nemijin u 444), na temelju da je, "sedma godina Artakserksa 457. pr. Kr. prema Ptolomejevom kanonu". U stvari, sedma godina prema Ptolomejevom kanonu je 459/58. iako se o 458/57. može govoriti kao o sedmoj godini, koja je izvedena iz Ptolomejevog kanona i drugih dokumenata, pošto je ovdje isključen odnos egipatske godine prema persijskoj godini od proljeća i jevrejskoj od jeseni.

15. Neki od njih dolaze iz onog dela godine, kada je broj godine vladanja isti u oba računanja, te je prema tome mogao biti datiran u bilo kojem sistemu. Drugi izgleda da zahtijevaju godinu od proljeća do proljeća zbog otsustva broja koji bi ih razdvajao, ali su i oni neuverljivi, pošto neki

od papirusa nose samo broj egipatske godine, a bili su u stvari napisani u onom delu godine, kada bi se očekivao dvostruki broj godine. Otsustvo drugog broja godine, nije dokaz, da su oni bili isti.

16. Iznešen u Journal of Near Eastern Studies XII. od S. H. Horn i L. H. Wood.

17. Činjenica da je papirus br. 6 bio napisan svega nekoliko meseci pre kraja treće godine izgleda da je potvrđena papirusom br. 7. vrlo zanimljivim ženidbenim ugovorom iste djevojke, datiranim očito sledećeg Tišrija, očito listopada. Pošto je dokazano da je papirus 6 datiran prema kalendaru od jeseni do jeseni, očekivalo bi se, da će papirus br. 7 pokazati promjenu u broju godine - jer bi Tišri bio u četvrtoj godini prema jevrejskom kalendaru, kao i prema egipatskom i persijskom. Iako je papirus manjkav, ostavljajući broj godine nepotpun, prilično je tačna njegova rekonstrukcija prema četvrtoj godini. Pošto je bio napisan u istoj, četvrtoj godini u skladu sa sva tri kalendara, papirus br. 7 ne dokazuje koje je računanje upotrebljeno, ali potvrđuje dokaz, da je papirus 6 dokaz za godinu od jeseni do jeseni.

18. Ovaj pogled da su Jevreji upotrebljavali godinu od proljeća, (prema čemu bi Neh. 1:1; 2:1 bilo pogrešno), izgleda da je povezano sa visoko kritičnom primenom "zakona" o evoluciji, sa pretpostavljenim postepenim razvojem jevrejske religije prema monoteizmu. Prema ovoj teoriji, većina, "Mojsijevog" zakona, uključujući Pashu i stavljanje prvog meseca u proljeće, nije bilo obnovljenje, nego nanovo uvođenje u vreme reforme Jozije. Ovo objašnjava fenomen, da su naučnici kritičari bili skloni da u jedno vreme prihvate jevrejsku godinu od jeseni do jeseni u razdoblju posle egzila, kao i tendenciju, da tumače neuverljive datume ranijih papirusa sa Elefantine kao dokaz za godinu koja bi počinjala u proljeće, a da odbace nove papiruse, kao dokumente sa greškama, a da ni ne pomisle o mogućem drugačijem tumačenju. Biblijski naučnici, kao i svi smrtnici mogu postati predmet utjecaja ovih teorija, te suprotne dokaze teško prihvataju. Naravno,

takvo objašnjenje imalo ????? utjecaja i vrijednosti u komentaru čiji su izdavači sastavljači i čitaoci prihvatili visoki etički monoteizam Petoknjižja, kao otkrivenje od Boga u vreme Izlaska, a ne produkt "razvoja" jevrejskog uma.

19. Čak i ako bi se insistiralo na godini od proljeća do proljeća u vreme Ageja i Zaharije zbog reda Agejevih datuma, treba imati na umu da postoji velika razlika između uvjeta i stanja tog razdoblja, kada je nacionalna svijest bila na niskom stupnju. I stanja, u obnovljenoj jevrejskoj zajednici u Judeji 70 godina kasnije u vreme Ezdre i Nemije, sa obnovljenim hramom i reorganiziranom civilnom i religioznom administracijom, po propisima "Božjeg zakona", kao i sa konačno utvrđenom prestolnicom. Pored novog naglašavanja nacionalnog zakona, eliminiranjem stranog utjecaja i stranih jezika, te obnavljanja praznovanja nacionalnih praznika, i stari bi nacionalni kalendar sasvim prirodno bio obnovljen, kad zaista ne bi bio u upotrebi ranije, jer zajednica repatriranih Jevreja, koju je osnovao Zorobabel, potomak Davida, i levitsko prvosveštenstvo bili su nastavak Judine nacije. Prema tome se može i očekivati upotreba stare jevrejske civilne kalendarske godine od jeseni do jeseni.

Dve TABELE! SDABC sv. 3. str.108-109.

Bibliografija

IV volumen

Hronologija Starozavetnih PROROKA

Šesnaest proroka - od Izaije do Malahije - čije spise posedujemo, živeli su kroz četiri veka od oko 800. do 400. pr. Kr. Većina od njih ostavili su nam kronološke podatke, prema kojima možemo odrediti trajanje njihovog delovanja, barem približno. Međutim, za dvojicu od njih

(Joela i Abdiju) nemamo podataka o vremenu njihovog delovanja, te se učenjaci razilaze u svojim mišljenjima o tome.

Priložena karta omogućuje čitaocu, da proučava ove proroke u njihovom istorijskom razdoblju. Mnoga se proročanstva i vesti mogu ispravno razumeti, samo ako se uzme u obzir vreme u kojem su proroci delovali i događaji koji su se zbili tokom njihova rada.

Budući da je moguće, da se datira vreme kraljeva Jude i Izraela sa priličnom tačnošću, kao i njihove vladavine u kojima su delovali ovi proroci, napravljena je i ova karta prema hronologiji upotrebljenoj u ovom komentaru. U odvojenom stupcu navedeni su i kraljevi Asirije, Vavilonije i Persije, čiji su vremenski podaci za ovo razdoblje utvrđeni. Mnogo njih je spomenuto u Bibliji, bilo u proročkim, bilo u istorijskim knjigama. Jedna kolona daje listu izvjesnih naročitih događaja ovog razdoblja - neki od tih događaja su političke prirode, a odnose se na narode, koji su okruživali Izrael i Judu, dok su drugi podaci iz istorije Izraela i Jude. Ova karta pokazuje samo one događaje, koji su spomenuti u Bibliji, i koji su važni za razumijevanje proročkih vesti.

Sledi kratak pregled dokaza prema kojima su različiti proroci ušli u kronološki niz na karti, na kojem ih nalazimo.

IZAIJA

Izaija je bio veliki prethodnik pisaca. Ovu činjenicu priznaju različiti pisci Novog zaveta, koji su Izaiju citirali više od 90 puta. Izaija je bio prorok južnog kraljevstva, a živio je u kritično doba istorije svog naroda. Igrao je važnu ulogu kroz dva razdoblja: (1) u vreme Ahaza, za vreme rata između Sirije i Izraela (Pogl. 7-11), i (2) u vreme Ezekielia, za opsade Jerusalima od strane Senaheriba (Pogl. 36,37). Hrabreći Ezekielia i narod svojim poverenjem u Boga, on je bio oruđe spasenja Jerusalima.

Hronologija STAROZAVETNIH PROROKA

--	--	--	--	--	--	--

(VIDI IZVORNIK...)

Početak njegovog delovanja poklapa se s poslednjim godinama vladavine kralja Ozije, ali njegov službeni poziv za službu proroka došao je 740/39, u poslednjoj godini kralja Ozije (6:1). Nastavivši verno svoju službu u vreme vladavina sljedeća tri kralja Jotama, Ahaza i Ezechije, (1:1) izgleda da je bio omrznut od Manasije, Ezekijinog rđavog sina. Kad je Manasija došao na presto kao samostalni vladar, posle smrti svoga oca, oko 686., nastojao je da ukloni ovog vernog proroka. Prema jevrejskoj tradiciji Izaija je bio razrezan. Moguće je da Jevrejima 11:37, misli na ovaj događaj.

Prema tome izgleda da je Izaijino cjelokupno delovanje od Ozije do Manasije trajalo nešto više od pola veka.

JEREMIJA

Životna istorija Jeremije poznatija je od istorije bilo kojeg drugog proroka. Pripadao je sveštentičkoj porodici, čiji je zavičajni grad bio Anatot, Jeremiju je Bog izabrao za ovu službu pre rođeja (1:5), a poznao ga je u njegovim mladim godinama (1:6,7). Iako jevrejski izraz "na'ar", "mladić" ili "dijete", kojim se prorok sam opisuje (st. 6) ne daje podatak o Jeremijinoj tačnoj starosti u vreme njegova pozivanja, kontekst otsjeka u kojem se javlja ova reč daje prednost tumačenju, da je on još uvek bio vrlo mlad, možda ispod 20 godina. Poziv je dobio 13. godine kralja Jozije (1:2; 25:3), 627/26. Jozija je također bio mladi kralj. U to vreme imao je 21. godinu.

Živeći u razdoblju kroz svoga naroda,???? Jeremija je pozvan da objavi mnoge vesti ukora i svečanih pretskazivanja o nesreći koja će zadesiti njegov narod, zbog njihove neposlušnosti. U vreme vladavine Joakima skoro je izgubio svoj život zbog hrabrih vesti te je otada morao da se krije (36:26). U vreme vladavine Sedecije poslednjeg kralja Jude, Jeremija je bačen u zatvor jer je smatran izdajnikom svoje zemlje (37:11-16), pošto je svome narodu savjetovao da se pokori Vaviloncima. Posle

pada Jerusalima 586. godine, Navuhodonosor je dozvolio Jeremiji da ostane sa ostatkom svog naroda, koji je bio ostao u zemlji (40:1-6). Posle ubistva Godolije, novog guvernera Judeje, Jevreji iz Masfe, bojeći se osvete Navuhodonosora, otišli su u Egipat, i uzeli sa sobom i Jeremiju, kao i njegovog pisara Baruha (43:6).

U Egiptu je Jeremija podizao svoj glas protiv idolopoklonstva Jevreja (43, 44, glava). On je verovatno i umro u zemlji Nila. Jedna jevrejska legenda kaže da ga je njegov narod kamenovao. Ako je 52. glava, istorijski dodatak, napisana njegovom rukom, mora da je živio sve do 561. godine, kad je Joahina oslobodio iz zatvora Evil Merodah u Vavilonu. (52:31). U ovom slučaju on bi bio 80-godišnjak. Oni koji misle, da je 52. glavu dodao Jeremijin pisar, ili jedan od njegovih učenika, veruju da je umro 20 godina ranije, oko 580. pr. Kr. Karta dozvoljava obje ideje, stavljajući njegovo moguće delovanje kroz dve dekade pre 560. i označavajući ga izlomljenom linijom.

EZEKIEL

Prorok Ezekiel je kao sveštenik bio jedan od onih 10.000 Jevreja koji su odvedeni zajedno sa kraljem Joahinom u Vavilon 597. pr. Kr. Pete godine Joahinova ropstva (593/92), Ezekiel je imao svoje prvo viđenje na rijeci Hobaru, jednom kanalu, blizu glassovitog grada Nipura, u donjoj Vaviloniji (1:1-3). Zagonetna je njegova tvrdnja, da je ova peta godina ropstva bila i "trideseta godina". Veruje se da prorok ovdje misli ili na svoju starost, ili na 30. godinu od Jozijine reforme, koja je izvršena 622-21.

Nekoliko je prorokovih vesti datirano precizno, a poslednja od ovih datiranih proročkih vesti primljena je 27-me godine Ezekielova ropstva (29:17), 571/70. Ovo dozvoljava Ezekielu delovanje od najmanje 22 godine, od 593/92. do 571/70. Međutim, moguće je, da su neka od njegovih nedatiranih proročanstava data i posle ovog vremena. Prema tome se godina 571/70. ne treba smatrati neophodnim krajem njegovog delovanja.

DANILO

Danilo je odveden u Vavilon 605. godine, u nastupnoj godini Navuhodonosora (1:1). Ali sve do treće godine, ropstva, druge godine Navuhodonosora, mladi Danilo nije dao dokaza svog proročkog poziva (1:6,17; 2:1,19). Prema tome, se 603. godina može smatrati početkom delovanja Danila kao proroka.

On je neko vreme zauzimao visoki položaj u upravi Navuhodonosora (2:48), i postao verni savjetnik tog velikog kralja. U vreme vladavina Navuhodonosorovih naslednika, izgleda da nije bila poželjna Danilova služba. Međutim, nalazimo ga opet kako igra važnu ulogu u noći, kad je Vavilon pao, kao tumač tajanstvenog rukopisa na zidu (pogl. 5). Uskoro posle ovog događaja on se još jednom našao na visokom položaju časti i odgovornosti u novoosnovanom persijskom carstvu (pogl. 6).

Sva viđenja Danila, zapisana u poglavljima od 7-12. primljena su poslednjih godina njegovog života, prvo (7. glava) u Baltazarovoj prvoj godini (552. ili možda kasnije), a poslednja (10-12) treće godine Kira 536/35. Bilo je to verovatno vreme, kad je Danilo imao oko 90 godina, i kad mu je zapovjedbno da zaključi svoju knjigu i da je zapečati (12:4,13). Iz ovih razloga se Danilovo dugo delovanje kao proroka može približno datirati od 603-535.

OZEJ

Prorok Ozej bio je građanin severnog kraljevstva Izraela, kćijeg vladara, Jeroboama II. prorok naziva "našim kraljem" (1:1; 7:5). Upoređenje nekih njegovih proročanstava sa proročanstvima Amosa, ukazuje da je Ozej bio mlađi suvremenik Amosa (Up. Ozej 4:3 i Amos 8:8; Ozej 4:15; Amos 5:5; Ozej 8:14 i Amosa 2:5). Počevši svoje delovanje u vreme Ozije, Judinog kralja i Jeroboama II, Izraelovog kralja (1:1), Ozej je nastavio svoje delovanje sve do vremena Ezekije kralja Judinog (1:1). Međutim, sve su

njegove vesti upućene severnom narodu.

Knjiga ne izvještava o padu Samarije, 723/22., te e prema tome može zaključiti, da je poslednja vijest proroku bila data pre razorenja Samarije. Iz ovih razloga se njegovo delovanje može staviti od 755 (ili ranije) do oko 725. godine.

JOEL

O proroku se Joelu ništa više ne zna, osim činjenice da je bio sinFatuela (1:1). Njegovo delo karakterizira vještina u upotrebi jezika, dobro određena sintaksa, te živa i impresivna poezija. Knjiga ne sadrži podatke o vremenu u kojem bi prorok živio. Nemoguće je datirati veliko zlo koje su nanjeli skakavci, a koje prorok tako vizuelno opisuje i upoređuje ga sa strahotama dolazećeg suda. Naučnici se razilaze u svojim pogledima o vremenu Joelova delovanja. Starije ga generacije stavljaju u 9. veke pr. Kr. dok mu većina komentatora pripisuje delovanje ili u vreme kralja Jozije, ili u razdoblju posle ropstva. Pošto nema određenog dokaza ni za jedno od ova tri pogleda, iznosimo sva tri:

1. Deveto veke. - Velika carstva Asirije i Vavilonije ne javljaju se na horizontu proroka. Otuda izgleda da je delovao u vreme pre nego što je Asirija igrala ulogu u poslovima Palestine. Pošto neprijateljsko delovanje poganskih naroda protiv Jude (3:4) izgleda da ukazuje na ono što je zabilježeno u 2. Car. 8:20-22, i 2. Dnev. 21:8-10,16, dok ništa ne ukazuje na nevolje koje je prouzročio Hazael, a spominju se u 2. Car. 12:17,18, i 2. Dnev. 24:23,24, zaključuje se da je Joel delovao u vreme koje je lažalo između odva dva događaja. Osim toga misli se da njegovo delovanje padau godinama, kada je prvosveštenik Jojada bio regent umesto djeteta kralja Joasa (2. Car. 11:17-12:2), što bi objasnilo činjenicu da se u njegovoj knjizi nikakav kralj ne spominje u njegovoj knjizi, dok je u isto vreme cvala služba u hramu.

2. Sedmo veke. - Ova pretpostavka stavlja Joelovo delovanje u prve godine Jozije, kada se asirska moć približavala kraju, a Vavilon još uvek bio slabo carstvo.

Otuda prorok ne govori o nijednom od ova dva carstva. Pošto je Jozija došao na presto kao dijete, mora da je Joel živio u vreme nekog namesnika, što objašnjava, da Joel ne spominje ni jednog kralja. Osim toga, činjenica što se ne pojavljuju Tir i Sidon kao neprijatelji Jude, sve do poslednjih decenija njegove istorije, dok su spomenuti u Joelu, kao Judini neprijatelji, izgleda da također ukazuje na kasnije vreme prorokova delovanja. Ovome se može dodati i spominjanje Grka (3:6), koji verovatno nisu igrali neku važnu ulogu u istoriji bliskog istoka pre sedmog veka. Iz ovih razloga ovaj komentar prihvaća sedmo veke kao vreme Joelova delovanja, iako nema određenih dokaza, da je ovaj izbor točan.

3. Razdoblje posle ropstva. - Nedostatak bilo kakvog izvještaja o nekom Judinom kralju ili o Asiriji ili Vaviloniji, izvještaji o neprijateljstvima Tira i Sidona, i spominjanje Grka, uzeti su, od nekih komentatora, za dokaz, da je Joel delovao u razdoblju posle ropstva. Međutim, on također ne spominje niti Persiju, što bi se očekivalo, da je knjiga napisana u to vreme. Ova činjenica slabi argumente za tako kasno vreme njegova delovanja.

AMOS

Amos se pretstavlja čitaocu kao "govedar" i sakupljač dudova (1:1; 7:14). U uvodu svoje knjige on objavljuje da je delovao u vreme Ozije u Judi i Jeroboama II. u Izraelu. Pošto su spomenut samo ova dva kralja izgleda da je Amos prorokovao u vreme kad su oba ova kralja bili samostalni vladari u svojim kraljevstvima. Ozija je bio samostalni kralj u Judi od 767-750., a Jeroboam nad Izraelom od 782-753. Prema tome delovanje Amosa može pasti u godine 767-753. Određenije datiranje je nemoguće i pored podatka da je njegova prva božanska vijest došla "dve godine pre trusa" (1:1), pošto je nepoznat datum ovog događaja. Međutim, taj je potres morao biti vrlo težak, jer je sjećanje na njega bilo još uvek svježije u narodu, koji je živio 250. godina kasnije, kako to pokazuje Zaharija 14:5.

Prorok je bio građanin Jude. Ali je nosio vesti i Izraelu. Više njegovih vesti upućene su protiv raznih stranih naroda. On je otišao u Betel, sveti grad severnog kraljevstva, da im donese proročke opomene, prekore, i kaznu koja ih čeka.

ABDIJA

Kratka knjia proroka Abdije, koja se sastoji od svega 21. stiha nije datirana, prema tome, je i njen položaj u hronologiji neizvjestan. Abdijino proročanstvo upućeno protiv Edoma pretpostavlja da se nedavno odigrala pljačka Jerusalima i odvođenje mnogih Jevreja u ropstvo. Neki veruju da prorok misli na zauzeće Jerusalima u vreme kralja Jorama (2. Car. 8:20-22; 2. Dnev. 21:8-10,16,17) u devetom veku. Drugi veruju da prorok govori o razorenju Jerusalima u vreme Navuhodonosora 586. Neke od reči koje upotrebljava Abdija, nalaze i u Jeremiji (Abd. 1:3,4; Jer. 49:14,16) i Joelu (Abd. 15,17 i Joel 1:15; 2:1,32). Međutim, to se ne može uzeti kao dokaz za neki raniji ili kasniji datum njegova delovanja. Ovdje je upotrebljen kasniji datum bez predrasude prema ranijem.

JONA

Jona je bio Galilejac iz Gt-Hefera. Njegova knjiga ne sadrži direktne podatke da bi se utvrdilo vreme njegove misije u Ninivi. Međutim, 2. Car. 14:25, tvrdi da je Jona također izrekao proročanstvo o proširivanju Izraela, koje se ispunilo u vreme Jeroboama II. Ovo proročanstvo mora da je bilo izrečeno ili pre stupanja Jeroboama na presto, (približno 793), ili u njegovim prvim godinama vladavine. Otuda je Jona bio verovatno najraniji od proroka o kojima proučavamo.

Tako rano vreme Joninog delovanja - oko 790. - dobro pristaje u Asirsku istoriju. Jedino razdoblje u koje pristaje misija Jone u Ninivi sa njenim rezultatima, jeste vladavina Adad-nirarija III. (810-782). Za kratko vreme tokom

njegove vladavine, Asirija je prešla sa mnogoboštva na neku vrstu jednoboštva, klanjajući se bogu Nabu.

MIHEJ

Mihej je bio prorok iz Moreset-Geta (1:1,14), verovatno Tell ei-Judeideh-a u jugozapadnom delu Jude. Njega ne smijemo zamjeniti sa Mihejom, sinom Jemlinim, prorokom u Izraelu u vreme Ahaba (u 9. veku). Raniji su komentatori pokušavali da ih poistovjete zbog upotrebe sličnih izraza u njihovom govoru (Mih. 1:2; 1. Car. 22:28). Međutim, kronološki podaci, koje Mihej daje, stoje nasuprot tome, i pokazuju da između njih leži više od jednog veka. Mihej tvrdi, da njegovo delovanje pada u vreme delovanja kraljeva Joatama, Ahaza i Ezekije (1:1). Pošto je Jotamova samostalna vladavina počela posle smrti njegova oca Jozije 740/39. početni datum Mihejevog proročkog delovanja treba staviti posle tog vremena. On je prema tome bio nešto mlađi suvremenik Izaije, čijemu rečniku i izražavanju u proročanstvima je vrlo sličan (Mih. 4:1-4; Iz. 2:2-4). I Jeremija (26:18) navodi Miheja (3:12) tvrdeći, da je Mihej delovao u vreme Ezekije. Sve to dovodi do zaključka, da je Mihej prorokovao od oko 740. do oko 700.

NAHUM

Nahum je nazvan Elcešaninom (1:1), iako nije poznato takvo ime za takvo mesto. Međutim, neki komentatori su pokušali da ga poistovjete sa Elkesi severnoj Galileji, Alkuš, blizu Mosula i jednim gradom u blizini Eleuteropolisa u Judi. Međutim, tačno je da je živio i delovao u južnom kraljevstvu, te da se njegovo glavno proročanstvo bavi općenito sa Asirijom, a posebno sa Ninivom. Ne navodi se nikakav podatak hronologije, ali prorok govori o padu No-Amona (3:8) kao događaju prošlosti. ovaj glavni grad gornjeg Egipt, koji je bolje poznat po svom grčkom imenu Teba, razorio je kralj Asurbanipal 663. pr. Kr. to je datum, koji daje gornju granicu Nahumovog proricanja. S druge

strane, razorenje Ninive je opisano kao događaj budućnosti (3:7). Asirska prestolnica Niniva bila je zauzeta i razorena ujedinjenim snagama Medije i Vavilonije 612., što je prema tome poslednji mogući datum za Nahuma. Prorokov vizuelni opis katastrofe koja je zadesila Tebu daje dojam, da je događaj bio još uvek svjež u narodu, dok Asirska moć, iako u opadanju još nije bila blizu kraja. Prema tome, 640. godina, na pola puta između ove dve granice označene razorenjem Tebe i padom Ninive, izgleda može biti prihvatljiva pretpostavka za vreme Nahumovog proročkog delovanja.

Avakum

O proroku Avakumu se osim njegova imena ništa više ne zna. Moguće je da je bio pevač u hramu, pošto je njegovo treće poglavlje posvećeno "načelniku pevačkom uz žice moje" (3:19). Iako u knjizi nisu nađeni kronološki podaci, izvjesne tvrdnje dozvoljavaju približno tačno datiranje Avakumovog delovanja. Hram se spominje da još uvek postoji (2:20) što pokazuje da je knjiga napisana pre razorenja Jerusalima u vreme Navuhodonosora 586. Osim toga on pretskazuje ustajanje Haldejaca i njihovu invaziju na zapad, ali je to izgledalo u njegovo vreme potpuno neverovatno (1:5-7). Ovo stanje najbolje pristaje u vreme, pre nastajanja Haldejskog carstva pod Nabopolasarom, koji je počeo vladati 626/25. i koji je zajedno s Medima uništio Asiriju. Avakumovom proročkom delovanju može se pretpostaviti datum pre nego što su Haldejci postali silni i njihova moć od važnosti, tj. u vreme oko godine 630.

SOFONIJA

Prorok Sofonija navodi svoje rodoslovlje do jedne važne ličnosti imenom Ezečija, verovatno kralj Ezehija u Judi (u jevrejskom su oba imena ista). On tvrdi da je delovao u vreme kralja Jozije (1:1), koji je vladao 640/39-608. o razorenju Ninive, koje se zbilo 612. govori se kao o

budućem događaju, ukazujući da je Sofonijino delovanje bilo ranije. Osim toga, opetovano spominjanje Judine zloće opisano neprirodnim u njegovom vremenu (1:4-6,8,9,12; 3:1-3,7), ukazuje na vreme pre Jozijine reforme, koja je počela 622/21. Uzveši ovo u obzir, možemo staviti Sofoniju u prve godine Jozijine vladavine, možda oko 630. kao suvremenika Avakuma.

AGEJ

Agejevom hrabrom delovanju možemo zahvaliti završetak obnavljanja hrama u vreme Darija I., posle prestanka rada koji je prekinut za neko vreme (Ezdra 4:24; 5:1). Knjiga proroka Ageja sadrži četiri poruke, od kojih svaka nosi određeni datum dajući dan, mesec i godinu Darijeve vladavine. Uzastopni red u knjizi proroka Ageja ukazao bi da je njegovo delovanje trajalo svega oko tri i po meseca, počevši (1:1) sa 29. kolovozom 520. protežući se sa njegova dva poslednja zabilježena govora (2:10,20) do 18. prosinca 520. Delovanje ni jednog drugog proroka ne može se tako određeno utvrditi kao Ageja.

ZAHARIJA

Zaharija je verovatno pripadao sveštencičkoj obitelji (1:1; Neh. 12:12,16). On je dobio poziv tokom listopada ili studenog 520. iste godine kad se pojavio i Agej (1:1). Posle nekoliko meseci on je dao više proročanstava (Zah. 1:7-6:15). Tada je došla stanka u njegovom delovanju za dve godine, kada je Zaharija dobio još jednu božansku vijest 6. prosinca 518. (7:1), zabilježenu u 7. i 8. poglavlju. Ostale vesti i proročanstva koje nalazimo u poglavljima od 9-14. nisu datirane. Ta nam činjenica sprečava da utvrdimo trajanje njegove proročke aktivnosti. Pošto je tako poznato, da je otpočeo svoje delo 520. i nastavio do 518. mora se ostaviti otvoreno pitanje o kraju njegovog proročkog delovanja. Neki su učenjaci stavljali kraj njegovog delovanja u 510. Moguće je da je on delovao i

duže. Pošto se neki delovi 9-14. poglavlja mogu staviti u mnogo kasnije vreme.

MALAHIJA

Nije poznato da li je Malahija ime autora ili naslov nekog anonimnog autora, pošto Malahija znači "moj vjesnik". Ako je ovo poslednje tačno, tada je ova knjiga jedino anonimno delo među proročkim knjigama starog zaveta. Međutim, nema valjanog razloga, zbog kojeg se Malahija ne bi smatrao vlastitim imenom.

Ne samo da je knjiga Malahije poslednja u nizu proroka, ona je i poslednja proročka knjiga nastala u prethrišćanskom vremenu. Njene vesti pokazuju da je bila napisana u vreme kraljevstva Jude, kada je guverner vladao zemljom (1:8), činjenica koja ukazuje na razdoblje Persijanaca. Hram je bio sagrađen, a žrtve redovno prinašane u vreme njegove aktivnosti (1:7-10). Mnoge greške koje je Malahija karao uglavnom su iste koje je Nemija našao, kad se vratio u Jerusalim po drugi puta, da preuzme položaj guvernera (Mal. 3:8,9; Neh. 13:10-12; Mal. 2:11-16; Neh. 13:23-27).

Međutim, ne može se utvrditi, kada je Nemija bio po drugi puta guverner, što također otežava određivanje Malahijinog delovanja. Prvo službovanje Nemije trajalo je od 444. do 432. (5:14), posle čega je pozvan u Persiju. Ne zna se koliko je godina proveo u Persiji, pre povratka u Judeju i otkrića greha opisanih u 13. glavi. Ove je grehe otklonio žestokim delovanjem koje je mogao primeniti kao guverner. Ovo nas dovodi do zaključka, da je Malahijino delo sledilo posle Nemijinog prvog guvernerstva, a pre njegova povratka u Jerusalim iz Persijske prestolnice. Prema tome, knjigu možemo staviti u vreme oko 425. godine pre Hrista.

RAZDOBLJE IZMEĐU STAROG I NOVOG ZAVETA

Između kraja Starog zaveta i početka izveštavanja Novog zaveta, proteže se razdoblje od približno 4 veka. Da bismo pravilno mogli pristupiti Novom zavetu, a naročito Evanđeljima, potrebno je da razumemo sve teškoće i događaje kroz koje su prolazili Jevreji tokom tog razdoblja, a da naročito naglasimo njihovu istoriju pod poslednjim vladarima Seleukida i tokom godina koje su svedočile o porastu rimske moći na Sredozemlju. Ovaj -lanak iznosi ukratko iskustva Jevreja u vreme opadanja moći Persije i stalne borbe za kontrolu nad Palestinom između Seleukida na severu i Ptolomejevića na jugu. Detaljnije se zadržava na posledicama pokušaja Antioha Epifana u heleniziranju Jevreja, te o proširenju rimske moći na -itavom Sredozemlju. Posebni osvrt posvećen je stanju u Palestini u vreme Hazmonejaca i Iroda Velikog.

1. Jevreji pod Persijancima tokom četvrtog veka

Nemija i posle njega - Istorijski izveštaji o Jevrejima iz petog veka pre Hrista bili su vrlo retki, ali se vanbiblijski izveštaji sve više pojavljuju. Prema papirusima sa Elefantine, Joanan je bio prvosveštenik 410. pr.Hr. Persijanac sa imenom Bagoas (Bagozes, Bagohi, Bigvaj), bio je određen za guvernera u Judeji 407 pr.Hr. (Olmstead misli da je on bio naslednik Nemije). Ovaj Bagoas, spomenut u papirusima sa Elefantine kao guverner Judeje, u danima Sanavalata(prema tome i u danima Nemije), živeo je skoro jedan vek pre dvoranina Bagoasa koji je bio zapovednik u vreme Artakserksa III u napadu na Egipat, a koji je kasnije postavio novog kralja. Moguće je uskladiti povezanost sa Nemijinim guvernerstvom, uključujući više ljudi koji su kasnije postali prvosveštenici (vidi tom. III, str. 79,80), kao i tvrdnje Flavija o Bagoasu i Joanenu itd.

Persijanci se nisu mešali u Jevrejsku religiju. Iako su pristalice Zoroastra, kojima je vatra bila sveta, osećali da je spaljivanje mesa u plamenu obesveštenje. Ovo je možda bio jedan od razloga, zbog kojih je je Bagoas stavio porez od 50

drahmi na svako jagnje žrtvovano na oltaru u Jerusalimskom hramu, iako je njegova svađa sa jevrejskim prvosveštenikom mogla biti i sama dovoljan razlog. U Egiptu su Jevreji na Elefantini prinosisli žrtve u svom hramu (vidi tom. III, str. 81-83), sve dok ga Egipćani nisu razorili. U Egiptu su sami Egipćani potpomogli Persijance u njihovom zabranjivanju životinjski žrtava, koji su se zapravo klanjali nekim od životinja prinošenih na Elefantini. Kad je lokalni vladar bio odsutan, Egipćani su iskoristili priliku i razorili jevrejski hram. On je ležao u ruševinama neko vreme, dok su Jevreji tražili, najpre preko Joanana, a zatim preko Bagoasa, dozvolu za njegovo obnovljenje. Bagoas, je davši dozvolu, dozvolio samo jestivne žrtve i tamjan u novom hramu.

Opasnosti jevrejskoj veri - Jevreji povratnici u vreme Artakserksa I bili su sigurno upoznati sa učenjem Zoroastre, pošto je to bila službena religija Persijskog carstva. Nemija i druge vođe su sigurno uvideli potrebu, da se obnavlja briga za domaću religiju, jer bi inače obični narod, mogao pomešati klanjanje Jehovi sa pobožnošću Ahura-mazdi. I Persijanci i Jevreji su verovali da će doći veliki sudnji dan, kada će Bog pravde uništiti neprijatelja svega dobra. **Tada će pravednicima biti na duha Pravednog Ahura-mazdu i Rđavog Ahrimana?** Bio je to dualizam koji je činio obojicu jednakima. Jevreji su kroz svoju svetu literaturu više govorili o jednom večnom svemogućem Bogu, a vrlo malo o izričito manjem zlom protivniku koji je bio u svoje vreme stvoren savršen (Jezekilj. 28:14-19), ali koji je kasnije postao začetnik greha.

Suprotna religija u Samariji - Kad su se Jevreji vratili u Jerusolim i pokušali da obnove svoje bogoslužjenje, naišli su na protivljenje polupaganskih naroda koji su se tu nastanili (vidi tom. II, str. 949, 990; tom. III, str.69) u vreme njihovog ropstva, a čija se religija u mnogo čemu razlikovala od jevrejske. Misleći o njima kao uskogrudnim i pobožnim fanaticima, Sanavalat i Tobija činili su sve kako bi osujetili njihove planove. **Sin sveštenika Jojade, koji je bio prognan zbog svoje ženidbe sa kćerju Sanavalata.** Ovo bi mogao biti Manasija, koga spominje Flavije (vidi Nem. 13:28,29), a koga je Sanavalat u Samariji rado primio i učinio sveštenikom u samarjanskom hramu na gori Garizimu.

Posledica toga bio je suprotni samarjanski kult, spomenut u Novom zavetu (Jovan 4:20), a održao se i do danas sa oko 100 duša.

Razvoj jevrejske tradicije - Takvo protivljenje koje su prouzrokovali Samarjani dalo je veliku pokretnu silu proučavanju i uzdizanju Tore među Jevrejima, koji su odlučili da striktno sprovode sva njena uputstva. U celoj zemlji podizane su sinagoge. U bogoslužjenjima subotom čitalo se Pismo koje je bilo prevedeno ili objašnjavano na aramejskom, koji je tokom ropstva postao govorni jezik naroda (vidi tom. I, str. 29,30). Kroz ovakva objašnjavanja rabini su vodili misli naroda prema onome što su oni smatrali da je ispravno tumačenje Tore. Pod takvim uslovima nije uopšte bilo čudo, što je postepeno izraslo tradicionalno tumačenje Pisma iako se vođe nisu u svemu slagali međusobno o pojedinim tačkama doktrine. Obnovljeni jevrejski patriotizam gonio ih je da proučavaju svoje svete knjige, ali nisu razumeli pravo značenje Pisma. Umesto da dozvole da Duh Božji vodi njihove misli prema istini, oni su za sebe iskopali isprovaljivanje bunare grešaka iz kojih su pili. Na ovaj su se način polagali temelji zabluda, koje su se kasnije uvukle u celu njihovu tradiciju. Ova pogrešna shvatanja su konačno zavladała jevrejskom religijom i pripremila put za potpuno odbacivanje Hrista.

Tradicija Jaude i Aleksandra - O vladavinama Artakserksa II. (Mnemona), 405/04-359/58 pr. Hr. i Artakserksa III (Ohusa), 339/58-338/37, kad su Joanan i Jadve bili prvosveštenici, ima vrlo malo izvještaja o Jevrejima. Bez sumnje suprotnosti su se nastavile.

Flavije spominje jedan događaj vezan za pohode Aleksandra Velikog, kojega mnogi skolari smatraju neistorijskim, a mi ga ovde navodimo zbog njegove moguće veze sa Danilovim proročanstvom o Grčkoj, i pošto nije moguće ukoliko se prihvati raniji datum za Daniloovu knjigu.

Prema tome izvještaju Flavija (Antiquities xi. 8. 4, 5(325-339)) Aleksandar je od Tira sišao do Jerusalima na putu u Egipat gde mu je pokazano Danilovo proročanstvo, (verovatno 8:21). On je bio toliko dirnut time, da je učinio Jevrejima tolike ustupke, i ne samo njima, nego i njegovim srodnicima u

zemljama koje će on u budućnosti osvojiti. Istina je, da Flavije, govoreći o Sanavalatu i Dariju II. kao savremenima, meša ovaj događaj sa sličnim događajem u vezi sa ženidbom Sanavalatove kćeri za sina Jojade prvosveštenika (Nem 13:28), ali nije nemoguće, da je ovaj ili neki drugi Jadve bio prvosveštenik u vreme Aleksandra, i da se takav slučaj zbio. Bog je mogao upravljati Aleksandrom isto tako kao i Kirom u vreme Danila. Još jedan događaj prouzrokovao je da su Jevreji od Aleksandra dobili privilegije. Samarjanske vođe su spalili guvernera Andromahusa, koga je Aleksandar ostavio u Samariji da upravlja Sirijom i Palestinom. Pri povratku iz Egipta, Aleksandar je osvetio ovaj zločin, dao izvesna granična područja Samarije Jevrejima i zagantovao druge privilegije.

2. Uspon Grka i Makedonaca

Prošlost Grčke - Narodi koji žive u Grčkoj, na ostrvima Egejskog mora i na zapadnoj obali Male Azije, čine deo uzastopnih seoba indoevropskih naroda, koji su došli sa sjeveroistoka u drugom milenijumu pr.Hr. Pri kraju šestog veka razvijen je u Grčkoj demokratski oblik državne uprave, zasnovan na gradovima državama. Svaki grad je imao direktnu demokratiju, odnosno narod je imao pravo da se izjašnjava po svim pitanjima. Ovo je bilo moguće, jer je bio mali broj slobodnih građana (robovi i stranci, koji nisu bili rođeni u gradu, i koji nisu imali političkog ili socijalnog položaja činili su većinu). Ove male nezavisne grčke države, koje su razvijale demokratske principe uprave, izazvale su autokratsku moć Persije.

Rat Persije i Grčke - Naselja jonskih Grka na istočnoj obali Egejskog mora, koja su ranije pripadala Lidiji, uključena su u Persijsko carstvo zajedno sa Lidijom, iako je proteklo mnogo godina da se podvrgnu persijskoj kontroli. Pola veka posle Kira pomoć, koju su pružili evropski Grci pobunjenim Jonjanima izazvala je Persijance na osvetu. Gradovi države u Grčkoj, koji su se pokazali nesposobnim za bilo kakvu dužu akciju, zbog ljubomore i spletki, bili su prisiljeni da se slože imajući pred očima persijsku opasnost. Pohodi Darija I. i Kserksa protiv Grka bili su bezuspešni. Persijanci su pretrpeli poraz najpre kod

Maratona, 490. a kasnije kod Salamina 480. i kod Plateje 479.pr. Hr. U isto vreme Persijanci su pretrpjeli gubitke kod Mikala na jonskoj obali. Tako je Grčka izbačena iz persijskog jarma, a jonski Grci (na Egejskim ostrvima i zapadnoj obali Male Azije) pridružili su se u odbrambeni savez sa Atinom i drugim grčkim gradovima državama, koje su učestvovala u pobedi nad Persijancima. Ovo razdoblje u kojem je Atina vodila glavnu reč, bilo je zlatni vek grčke kulture. 431. pr. Hr. započeo je Peloponeski rat, koji je trajao više od 25 godina, i u kojem su se Atina i Sparta borile za prevlast, ali ih je oboje istisnula Teba. Ovaj rat ostavio je grčke države i dao Persiji priliku da se umeša u grčke poslove. Dok je Grčka trpela unutrašnje sukobe, Makedonija je na severu postala kraljevina i tražila da proširi svoju teritoriju. Kad je kralj Artakserks III (Ohus) postao kralj Persije, u Makedoniji je 23-godišnji Filip II. došao na presto u otpočeo sa formiranjem nacionalne vojske. On je uskoro zadobio prevlast nad skoro celom Grčkom. Međutim pre nego što je mogao da sprovede svoj plan, da ujedinjeno grčko-makedonsko carstvo napadne Persiju, Filip je bio ubijen.

Aleksandar Veliki - Filip je prepustio baklju pobede svom 20-godišnjem sinu Aleksandru Velikom (vidi Dan 2:39; 7:6). Kroz dve godine od svog stupanja na presto, Aleksandaru je uspelo da osigura podršku cele Grčke i Makedonije kao savez protiv Persijskog carstva. Sa svojom makedonskom vojskom krenuo je na istok oko Egejskog mora, prešao Helespont i izvojevao svoju prvu važnu pobedu u bitci na Graniku (334). On je posle toga brzo lišio Persiju njenog dohotka iz cele Male Azije. Došavši dolinom Eufrata Darije mu se suprostavio kod Isa, blizu severnoistočnog ugla Mediterana. Ovde su Persijanci pobeđeni (333). Aleksandar je zatim krenuo na jug kroz Siriju i Palestinu, zauzimajući mnoge gradove, (Tir je pao posle opsade od sedam meseci 332). Aleksandar je krenuo u Egipat, gde je bio toplo dočekan, jer je ta zemlja prezirala Persijance od onih dana kada su razorili njihove gradove i hramove. Egipćani su radosno otvorili svoja vrata Aleksandru kao oslobodiocu (332) i krunisali ga kao faraona. Zauzvrat on im se pridružio u klanjanju egipatskim božanstvima. Egipat ga proglašava bogom i služu mu kao prvom sinu Amon-Ra. Osnovao je Aleksandriju, a zatim se

vratio u proleće 331. kroz Siriju i krenuo na istok.

Prešavši Eufkrat i Tigris, sreo se sa Darijem i njegovom vojskom oktobra 331. kod Gaugamele, u bitci koje je opšte poznata po imenu susednog grada Arbela. Ovde su persijske snage pretrpele strašan poraz, a Darije je pobjegao u Ekbatanu u Mediji. Brzo je nakon toga usledilo zauzimanje Vavilona, Suze i Persepolisa. Po spaljivanju Persepolisa, Aleksandar je krenuo prema Ekbatani, da progoni Darija, gde je stigao 330. i utvrdio da je on pobjegao dalje prema istoku. Progoneći ga dalje, Aleksandar je našao samo mrtvo telo velikog kralja, koga su ubili njegovi vlastiti ljudi.

Aleksandar je kraljevski sahranio Darija i zatim nastavio dalje, idući sve do reke Jaksartes, i Inda. Kroz sledeće tri godine 326. prešao je Indu i ušao u severnu Indiju, a zatim se vratio obalom do Suze, gdje je održano svečano utemeljenje nove svetske monarhije (324) koja je bila određena da sjedini istok i zapad pomoću grčke civilizacije. Da bi učvrstio jedinstvo Grka i Persijanaca, Aleksandar i neki od njegovih makedonskih oficira uzeli su persijske žene. Osnovao je mnoge grčke gradove u ovom prostranom carstvu. Godine 323. kralj je bio u Vavilonu, gdje je nadgledao organizaciju ekspedicije za Arabiju. Ovde je dobio groznicu koja je bila kobna. Umro je 13. juna 323. godine posle vladavine od oko 13 godina.

Menjajući lica sveta, u tako kratkom vremenu, on nije pokušavao da promeni religiju pokorenih naroda. Zoroastrijanizam u Persiji održao se još vekovima. Egipćani, Jevreji i Grci zadržali su svoje religije. Ali je mišljenje ljudi na celom Sredozemlju bilo pod uticajem helenističkih ideja, (Primedba 1), i Aleksandrovog koncepta svetskog carstva sa ujedinjenim rasama i narodima, sa jednim jezikom, literaturom i kulturom. Helenistički period, kojega je uveo Aleksandar, pripremio je put grčko-rimskoj civilizaciji, u kojoj je oblikovan judaizam, a hrišćanstvo izraslo u svetsku veroispovest.

3. Aleksandrovi naslednici i rasulo njegovog carstva

Aleksandrovi naslednici pod regentima - Nije bio lak zadatak

upravljati tek zauzetim teritorijama Persije. Aleksandrovi su se generali složili da stave na presto Filipa Arhideja, slaboumnog Aleksandrovog polubrata, kao suvladara sa detetom Aleksandrom, sinom baktrijske princeze Roksane, rođenim posle smrti oca. Makedonske vođe, većinom Aleksandrovi generali, bili su određeni za guvernera u carstvu. Suprotni interesi generala, Aleksandrove udovice Roksane, njegove majke Olimpije i pristalica Filipa Arhideja, doveli su do decenije ratova i spleta.

Antigon čini najveće napore da osigura carstvo - U dugoj i zamršenoj borbi za vlast, između brojnih "naslednika", Antigon je pokušao da za sebe prigrabi vlast. Njegovi glavni protivnici - Kasandar u Makedoniji, Ptolomej u Egiptu, i Lizimah u Trakiji - stvorili su savez kojega je predložio Seleuk. Posle bitke koja je dostigla svoj vrhunac 312-311. našli su se glavni delovi teritorija carstva u rukama ovih pet vođa (vidi tom.IV, p. 824, mapa B). Poslednja decenija je bila ispunjena zbrkom svake vrsti. Kasandar je dao ubiti mladog Aleksandra i njegovu majku Rosanu. U želji da zavlada celim carstvom, Antigon se trebao boriti sa Kasandrom, Lizimahom, Ptolomejem i Seleukom. Ova je borba došla do vrhunca 301. u odlučujućoj bitci kod Isposa u Frigiji, u kojoj su pobedila četiri saveznika, Antigon je bio ubijen, a njegova teritorija podejeljena.

Podela carstva na četiri dela - Tako je 301. godine pobedila ideja o četiri odvojena kraljevstva. Najjači napor za jedinstvo je propao. Na mesto Aleksandrovog carstva, postojala su četiri nezavisna makedonska kraljevstva, sa nekoliko manjih teritorija (uglavnom u Maloj Aziji). Seleukova teritorija se protezala od Male Azije skoro do Inda, sa prestonicom u Antiohiji u Orontu, u Siriji i Seleukoijom na Tigrisu, u blizini današnjeg Bagdada. Ptolomej je u Egiptu zadobio neke delove Palestine u južne Sirije. Lizimah je imao ne samo Trakiju, nego i priličan deo severozapadne Male Azije, Kasandar je držao Makedoniju i pokušavao da zadrži kontrolu nad celom Grčkom. Demetrisuvi rasejani posedi se ne mogu smatrati petim kraljevstvom.

4. Helenistička kraljevstva

Bilo bi beskorisno proučavati protivljenja, ratove i spletke između ovih helenističkih kraljevstva, i familijarnih svađa

njihovih makedonskih vladajućih kuća, čije su međusobne ženidbe i promenjivi savezi pobrkali sliku sličnim imenima i nevažnim detaljima. Biće dovoljno pregledati glavne događaje da bi se videlo, kako su četiri kraljevstva postala tri, a kasnije, kako je jedno palo pod Rim. (vidi tom. IV, pp. 824,825)

Eliminisano Lizimahovo kraljevstvo - Uskoro posle bitke kod Isposa 301. godine, Lizimah je zadobio kontrolu nad dva od četiri dela carstva iz 301.godine nad zapadnim i severnim delom. Međutim, Lizimah je bio pobeđen i ubijen u ratu sa Seleukom 281. posle kojeg je Ptolomej Ceraunus preoteo plodove pobede pobeđniku. 280. godine on je ubio Seleuka i zauzeo Makedoniju. Tako iako je Seleuk kratko vreme držao naslov vladara nad tri od četiri dela carstva, on u stvari nikad nije zauzeo Makedoniju. Posle njegove smrti, njegov sin Antioh I. je zadržao teritorije Seleuka i Lizimaha, Makedonijom je vladala kuća Antigona više od jednog veka, sve dok nije došla pod protektorat Rima, pri kraju trećeg makedonskog rata, 168 pr.Hr. a konačno provincijom Rima 146.

Četiri kraljevstva svedena na tri - Tako je kroz 40 godina posle Aleksandrove smrti i 20 godine posle podele kod Isposa, ova prostrana teritorija prošla kroz ruke mnogih vladara. Sada je celo carstvo, osim nekih manjih delova, bilo pod kontrolom tri dinastije makedonske krvi. Kuća Ptolomejevih vladala je Egiptom, kuća Antigona je zamenila Kasandra i preuzela Makedoniju, kuća Selekuida držala je istok i raniju teritoriju Lizimaha na severu.

279. godine su Gali, istočni ogranak varvara, dobro poznati u rimskoj istoriji, upali u Makedoniju i Grčku, odakle su bili isterani. Neki od njih su prešli velike delova Male Azije. Primljeni od lokalnih kraljeva, koji su se hteli osloboditi vladara Selekuida, oni su plenili zemlju više godina i uzimali danak. Posle skoro pola veka, porazio ih je odlučno vladar iz Pergama, koji je kasnije postao najvažnija od malih država, koje su izrasle iz ostatka Lizimahova carstva. Od tada su Gali vezani za područje Male Azije, koje je dobilo njihovo ime Galileja. Ovo je područje kasnije postalo rimska provincija u kojoj je Pavle osnovao više crkava i kojima je poslao poslanicu Galatima.

Iako su ove male države zadržale svoje odvojeno postojanje, skoro sva teritorija Aleksandrovog carstva, došla je pod upravu

triju jakih helenističkih kraljevstva, Makedonije, Egipta, i Seleukidskog carstva, koje je često nazvano Sirijom, jer je Antiohija postala njegov glavni grad a njegova se teritorij kasnije ograničila samo na Siriju. Ova su tri kraljevstva dominirala istočnim Sredozemljem, dok ih postepeno nije sasvim zauzelo rimsko carstvo, u kojem su postale provincije. Prema tome, površne istorije ne spominju raniju podelu Alekksandorvog carstva na četiri dela te govore samo o konačnom stanju od tri carstva.

Palestina, koja se nalazila na prolazu između Egipta i Seleukidskog carstva, bila je mnogo godina kost, oko koje su se borili "severni kralj" i "južni kralj". Otuda su Ptolomejevići iz Egipta i Seleukidski kraljevi mnogo važniji za proučavanje Biblije od vladara Makedonije. Palestina je bila pod kontrolom Ptolomejevića do 200. pr.Hr. kad je pala pod kontrolu Seleukida.

Ptolomej II. Filadelf i Antioh I. i II. - Ptolomej II. Filafel nadao se da će zauzeti Siriju i učiniti je zajedno sa Palestinom zidom protiv agresije Seleukidske imperije. 272. pr.Hr. on je prisilio Seleukova naslednika Antioha I. /280-262/61. Primedba 2/, da mu preda kontrolu većine obalnog područja Male Azije i Sirije. Sledeću dekadu Ptolomej je pomagao Grčku u njenim bezuspešnim naporima protiv makedonske vladavine, a tada je potpisao mirovni ugovor sa Antigonom II. Makedonskim. (Shema, SDABC sv. 5. str. 24.)

5. Palestina pod helenističkom upravom

Palestina pod Ptolomejevićima - Ubrzo posle smrti Aleksandra, Ptolomej je tražio da Sirija i Palestina plaćaju danak Egiptu. Ovo područje je Antigon privremeno pokoravao, dok je Palestina promenila svoje vladare više puta pre 301. U ovo vreme promena i neizvesnoti, Palestinu napuštaju mnogi Jevreji, i nastanjuju se u novoosnovanom gradu Aleksandriji, gde je jevrejsko stanovništvo činilo veliki deo ovog kosmopolitskog grada, i gde su se toliko helenizirali, da su morali jevrejska Pisma prevesti na grčki jezik.

Posle bitke kod Ipsosa 301. godine, gde je Antigon poginuo,

Sirijom je zavladao Seleuk, ali Palestina, koju je okupirao Ptolomej, ostavljena je Egiptu, iako se Seleuk nikada nije odrekao svoga cilja. Judeja je znala iskoristiti priliku da izvuče korist sa obe strane. Pod Ptolomejevićima su bili helenizirani glavni gradovi Fenikije i Palestine, a osnovani su novi gradovi sa grčkim oblikom uprave. Jerusalem je ostao centar jevrejske države pod civilnim kao i duhovnim vođstvom prvosveštenika, koji je bio predstavnik naroda u poslovima sa kraljem. Izabran je i savet starešina, kako neki misle još u vreme Nemijinih dana. Tako je život naroda još uvek bio upravlján prema jevrejskim zakonima i običajima, iako je otpočeo postepeni proces helenizacije, preko upotrebe grčkog jezika i dodira sa službenicima i grčkim stanovnicima u gradovima. Međutim, ovo se sporo razvijalo, a doseglo je vrhunac u vreme Antioha IV.

Od samog početka bio je stalni rat spleta i diplomatije kao i borbe između tri kuće: Seleukida, Ptolomejevih i Antigona. U ovoj borbi Ptolomej II. Filadelf se oslanjao na Palestinu kao tampon-državu protiv Seleuka, otuda je i poklanjao Jevrejima izvesnu slobodu.

Pošto je bio ljubitelj literature, Ptolomej II. je sa svojim savetnicima počeo skupljati knjige drugih naroda za svoju veliku biblioteku u Aleksandriji. Svi pismeni ljudi su bili dobro došli u taj grad. Flavije tvrdi, da je kralj na traženje glavnog bibliotekara, zahtevao od prvosveštenika Eleazara, da pošalje palestinske učenjake, koji će napraviti grčki prevod jevrejskih Pisama. Tako je otpočelo prevođanje onoga što nazivamo LXX (Septuaginta). Ne zna se da li je prevod napravljen da službeno predstavi jevrejska Pisma u Aleksandrijskoj knjižnici, ili je napravljen privatno za potrebe aleksandrijskih Jevreja. U to vreme je prevedeno samo Petoknjižje, dok su drugi delovi starozavetnog kanona dodani kasnije.

Flavije priča, da je Ptolomej postavio Josipa, nećaka prvosveštenika Oniasa I., skupljačem poreza za celo područje Palestine, Sirije i Fenikije, te mu je dao mnoge prednosti. Palestini je prepuštena široka samouprava, sve dok su plaćali poreze i priznavali egipatsko vrhovništvo. O pojedinostima ovog razdoblja vrlo je malo poznato, ali je jasno, da je Jevrejima bilo bolje sada nego kasnije kad su Seleukidi preuzeli kontrolu. Ipak je nastala

stranka koja je imala cilj da preda Palestinu u ruke Seleukida, ne shvatajući šta budućnost skriva.

221. godine, kada je Ptolomeja III. nasledio Ptolomej IV. Filopator, u Palestinu dolazi Antioh III. (Veliki) krećući se na svom putu protiv Egipta, ali je njegov put propao. Godine 219. zauzeo je Seleukiju na Sredozemnom moru. 218. uspeo je da uspostavi garnizone na različitim mestima u Palestini. 217. pobeđen je od egipatske vojske kod Rafije, južno od Gaze. Tradicija kaže da je Ptolomej IV. posetio Jerusalim, oskvrnio Jevreje ušavši u svetinju nad svetinjama, i izazvao mržnju Jevreja. Egipat je držao Palestinu još jednu deceniju. Invazija na egipatsku teritoriju i ustanci Egipćana daju jasan dokaz slabosti administracije Ptolomeja IV. Umro je upravo u vreme kad se Antioh, koji se učvršćivao u Aziji, vratio u Antiohiju.

Ptolomeja IV. je 203. nasledio njegov sin Ptolomej V. Epifan, koji je bio samo četiri godine star. Egipat je tražio pomoć Rima, ali su Filip V. Makedonski, i Antioh sklopili savez protiv Ptolomeja te je vojska Seleukida ušla u Palestinu po treći put. U odlučnoj bitci kod Paniuma nedaleko od Hermona, godine 201/200, Egipćani su pobeđeni. Egipat je tako izgubio Palestinu u korist Seleukida.

Palestina u sklopu Seleukidskog carstva - Jevreji si promenili gospodare, te im je uskoro postali jasno, da time nisu imali koristi. Širokogrudna politika Ptolomejevića je bila zamenjena strožim merama kontrole, većim traženjima poreza, mešanjem u određivanje prvosveštenika, a kasnije i verskim progonom.

Antioh III. koji je došao na presto u vreme kada je Seleukidsko carstvo bilo slabo, uspeo je da proširi svoju teritoriju na približno početne granice. Uskoro posle zauzimanja Palestine, naišao je na protivljenje Rima, koji je bio alarmiran njegovom sve većom moći i savezom sa Filipom V. Makedonskim. 190. godine kod Magnezije u Maloj Aziji Rimljani su odlučno pobedili Antioha. On je za stalno izgubio Malu Aziju i platio veliku odštetu. Posledica toga bilo je povećanje poreza u Palestini. Kaže se da je Antiohov naslednik Seleuk IV Filopator tražeći novac za Rimljane, pokušao konfiskovati blago iz Hrama, ali je njegov poslanik Heliodor bio preplašen natprirodnom pojavom (2. Mak. 3:6-39).

Naslednik Seleuka IV. bio je Antioh IV. Epifan, poznat kao

progonitelj Jevreja. Njegove napore da zauzme Egipat, osujetio je Rim. Njegova bezuspešna borba sa Jevrejima oslabila je njegovo carstvo iznutra. Od njegovog vremena na ovamo oseća se postepeno opadanje, te je vek kasnije njegovo carstvo bilo apsorbovano u rimsku imperiju. Pošto je Rim držao sve veću dominantnu poziciju na istoku, u vreme Antioha III. i IV. potrebno je da obratimo svoju pažnju na ovu novu silu na zapadu pre nego pređeno na razdoblje Antioha IV. Epifana.

6. Uspon Rima do dominacije

Raniji uspon Rima - Rim, koji se u početku sastojao od više nezavisnih plemena koja su živela na sedam brežuljaka, postao je grad-država, kojim su vladali izabrani kraljevi, sa Senatom ili većem staraca i skupštinom predstavnika naroda. Oko 500. pr.Hr. kralja su zamenila dva konzula, koji su birani na godinu dana. Tokom petog veka, sabrani su zakoni. Važna stepenica u usponu prostog naroda bilo je određivanje narodnih tribuna, službenika koji su uživali ličnu nepovredivost, i koji su imali moć veta nad magistratima u odbrani interesa naroda. U vreme Aleksandrovih pobeda na istoku i podele njegovog carstva na naslednike, Rim je bio okupiran unutrašnjim političkim borbama i teritorijalnim širenjem u Italiji.

Uskoro posle zauzimanja teritorija u Italiji, Rim je ušao u borbu sa Kartagom, Feničkom kolonijom na obali severne Afrike, koja se pokazala kao najopasniji suparnik Rima. Rim je sklopio savez sa pokrajinama uz duž cele obale Afrike, sve do Španije na zapadu, i držao je priličan deo Sicilije, gde je otpočeo rat sa Kartagom (poznat pod imenom prvi punski rat). Rimu je trebalo 23 godine, (264-241) da porazi Kartagu. Pobednik je tražio veliku odštetu i preuzeo Siciliju, koja postala prva rimska provincija. Uskoro posle mira, Kartaga je pobudila zavist u Rimu, dobivši snažno uporište u Španiji. Ovo je dovelo do drugog punskog rata (218-210), sa posledicom, da se Kartaga odrekla Španije i većeg dela svoje mornarice. Morala je da platila teški danak i obeća da neće preduzeti rat bez dozvole Rima.

Intervencija Rima u Makedoniji - Oko 200. godine pr.Hr. kada Kartaga više nije dolazila u obzir kao suparnik Rima, Rim je

postao gospodar zapadnog Sredozemlja. Zauzimanje stranih provincija činilo je početak ove velike imperije. Rim u početku nije tražio nove teritorije na istoku, međutim, bio je najača sila na Sredozemlju. U svojim naporima da se zaštiti, da zaštiti svoju trgovinu i svoje saveznike, on se upušta u manje lokalne stvari, što je konačno imalo za posledicu da je poznat kao pobednik nad celim Sredozemljem.

U postepenom preuzimanju ostatka Aleksandrovog carstva, Rim se prvi put susreo sa Makedonijom u drugom punskom ratu. Filip V. Makedonski pokušao je da pomogne Kartagi, ali je Rim to sprečio sklopivši saveze sa nekim grčkim državama i Pergamom protiv Filipa. Nakon Prvog makedonskog ratu (215-205) usledio je i Drugi (200-196). Rim je pobedio Makedoniju kod Kirosekefale 197, i proglasio celu Grčku slobodnom. Rim je samo oslabio suparnika Seleukidskog carstva, te je od sada trebao računati na Antioha III. (Velikog).

Rim i Antioh Veliki - Dok su Rim i Filip bili zauzeti ratovanjem, a Egipat razdiran unutrašnjim ustancima, Antioh Veliki upao je u Siriju i Palestinu. Bitkom kod Paniuma 201/200. Egipat je zauvek izgubio kontrolu nad Palestinom. Ona je uskoro došla pod potpunu kontrolu kuće Seleukida, tako se sreća Jevreja okrenula ka nesreći.

Čim je Antioh sklopio mir s Egiptom, upao je u Grčku, ali su ga Rimljani pobedili kod Termopila i prisilili da pobegne natrag u Malu Aziju. Rimljani su ga odlučno pobedili kod Magnezije, u blizini Smirne 190. godine. Ugovorom o miru seleukidsko carstvo je trebalo platiti veliku odštetu, i odreći se svih poseda zapadno i severno od Turana. Rim nije zadržao zauzeto područje, nego ga je dao svojim zaveznicima, uglavnom Pergamu i Rodu.

Kraj Makedonskog carstva - Persej, sin Filipa V. bio je smatran neprijateljem Rima. Poslanici koji su slani u Makedoniju vraćali su se ovakvim tvrdnjama. Konačno je ubistvo kralja Pergama dok je putovao Grčkom, prouzrokovalo Treći makedonski rat (171-168), u kojem je u bitci kod Pidne (168) Rim potpuno slomio Makedoniju. On ipak nije anektirao teritoriju, nego je podelio u četiri osvojene republike, koje je stavio pod svoju zaštitu. Tako je završila vladajuća kuća Antigonita. Kraljevstvo Makedonije, jedno od tri dela područja Aleksandra

Velikog, više nije postojalo.

Rim i Antioh IV. Epifan - Posle svog poraza Antioh Veliki je poslao svog sina Antioha (kasnije prozvanog Epifan) u Rim kao taoca. Međutim, iznenada ja Antioh Epifan preuzeo presto (175). Dok je Rim bio preokupiran Trećim makedonskim ratom, (koji se završio propašću makedonskog carstva 168), trebao je da se susretne sa ponovnim pokušajem kuće Seleukida da zadobije kontrolu nad Bliskim Istokom. Antioh Epifan je krenuo na Egipat. Uskoro je zauzeo zemlju, ali je tad stigao poslanik pobjedničkog Rima sa ultimatumom, tražeći da Antioh napusti Egipat, koji je u to vreme bio saveznik, i pod zaštitom Rima. Antioh, koji je dobro poznao rimsku vojnu moć pokorio se i povukao.

Tako je 168. godine Rim zauzeo jedno od tri helenistička carstva, pružio zaštitu drugome, a držao na uzdi treće, običnom reči jednog poslanika, iako nije anektirao ni jednu od njihovih pokrajina, još za nekoliko godina. Razočarani Antioh vratio se iz Egipta, i obratio pažnju na Jevreje.

7. Antioh Epifan i Jevreji

Dok je u Grčkoj, Antioh Epifan je upoznao helenističku kulturu i zavoleo grčke sportove, pozorište i raskošne svečanosti. Došavši na vlast bio je pun snova o ujedinjenju svih naroda svoga carstva opštom vezom helenističke kulture. Načinio je pogrešku pokušavši silom učiniti ono što je do tada bio prirodni i postepeni proces.

Posetpeno heliniziranje Jevreja - Spomenuli smo da su Jevreji, nastanjeni u Aleksandriji uskoro posle njenog osnivanja, postali helinizirani u razdoblju vladavine Ptolomejevića nad Palestinom. Bilo je Jevreja u glavnim gradovima carstva, a čak i u Palestini su mnogi gradovi postali centri grčke kulture. Oni koji nisu imali posla sa službenicima morali su upotrebljavati grčki jezik. Mnogi iz gornjih klasa u Judeji, uključujući vodeće sveštenike, prihvatili su helenističko oblačenje i običaje. Mlađa manjina je osećala da su stara vera i moralni pogledi zastarjeli, ali je većina naroda bila sklona da ne prihvati nove puteve. Kao opozicija je rasla konzervativna stranka, koja je zastupala striktno držanje judaizma prema Tori. Ovi konzervativci su postali

poznati pod imenom "hasidim" (kasidim ili asiedan), ili pobožni. Razdor između ove dve jevrejske partije, hasidim i helenista, bio je uzrok glavne borbe među jevrejima u vreme kad su Seleukidi preuzeli Palestinu. Onije III., prvosveštenik u početku Seleukidskog razdoblja, bio je vrlo pobožan i branitelj tradicionalnog judaizma protiv helenističke opasnosti.

Onijev brat Jazon, bio je pristalica helenizma i nagovorio je Antioha, da njega postavi na stolicu prvosveštenika umesto Onija. On je tada otpočeo da Jerusalim stvara grčkim gradom. Nekoliko godina kasnije Antioh je prodao prvosveštenstvo jednom višem molitelju. Bio je to Menelaj, koji nije bio iz sveštenečkog plemena, nego pripadnik Benjaminovog plemena, i prema tome nije bio prema volji narodu. Borba između pristalica različitih frakcija u Jerusalimu, dala je Antiohu priliku da se umeša. Flavije priča o tome, kako su helenisti otišli k Epifanu izjavivši mu želju za prihvaćanje helenističkog načina života, koji se širio, te tražili dozvolu da se u Jerusalimu sagradi gimnazium. Ovo je bila ofanziva na konzervativce, jer u gimnaziumu atlete goli vježbali kao i Grci. Uskoro su službenici hrama postali sve više zainteresirani u javnim igrama, nego li u svojim dužnostima u hramu. Grčka su imena postala popularna. Napr. Elijakim, je postao Alcimus, Jozua, Jazon.

Antioh prisilno uvodi helenizaciju - Na povratku iz pohoda protiv Egipta, Antioh Epifan je ušao u Jerusalim, gde je toplo pozdravljen od liberala. Prema prvoj knjizi Makanejima, to je bilo 170/69, ali postoje razna razmišljanja o datiranju njegovog egipatskog pohoda, kao i načinu računanja upotrebljenom u 1. Mak. u odnosu na seleukidsku eru. Bilo je to između 170. i 160. kad je Antioh posetio Jerusalim, i pokazao svoje slaganje sa vođama, koje su sprovodile helenizaciju, kao i neki koji su željeli da se Palestina vrati pod egipatsko vrhovništvo. Njemu su dozvolili da uzme veći dio blaga iz hrama.

168, godine, kako neki misle, da bi oprao lice od poniženje koje su mu počinili Rimljani u Egiptu, Epifan je ušao u Palestinu, izdajom ušao u Jerusalim, oplenio hram, ukinuo jutarnju i večernju žrtvu, podigao idolopoklonički oltar pred hramom, za žrtvovanje svinja, spalio neke zgrade, i razorio delove gradskog zida. Sagradio je tvrđavu južno od hrama na mestu Davidovog

grada, i tu istavio garnizon. Naredio je da Jevreji prestanu sa klanjanjem Jehovi, te da služe olimpijskom Zeusu i Dioniziju, da prestanu s obrezivanjem, da ostave subotu, da upotrebljavaju svinje i za hranu i za žrtve, i da unište Toru. Flavije dodaje (Starine XII. 5.5), da su Samarjani, gledajući zlo u koje je pao jerusalim, izašli pred Epifana, odbijajući svaku zajednicu sa Jevrejima, tražeći da im se dozvoli da svoje svetište na gori Garizmu nazovu hramom Jupitera Hele Helenskog. Ovo im je bilo dozvoljeno, te su oni službeno odvojili od svake veze sa Jevrejima.

Pobuna Makabejaca - Pošto su mnogi verni radije izabrali smrt nego li kršenje subote, Antiohovi vojnici su mnoge od njih mučili. Na samo hasidim, nego i prosti narod je ustao protiv verskog progona. Uskoro je opzicija dobila novi u gradu Modein, nekih 18 milja sjeverozapadno od jerusalima, na pola puta do Jope. Kad je Matatije, čovjek iz svećeničkog plemena dobio naređenje, da kao vođa svog kraja uvede službu koji je kralj naredio, on je to odbio. On i njegovih pet sinova ublil su Jevrejina, koji je prinio idolsku žrtvu, kao i sirijsku stražu. Zatim su napustili svoj grad i pobjegli u pustinju, gde su se pridružili stotinama vernih Jevreja, koji su odlučili da ostanu verni svojoj veri. Oni su pružili oružani otpor svakog dana u tjednu. Tako je otpočeo rat između Jevrejskih nacionalista i kuće Seleukida, koji je završio tek onda kad su Jevreji postigli izvrsnu meru nezavisnosti.

Juda Makabejac obnavlja bogosluženje u hramu - Posle smrti Matatije (167/66), vodstvo je preuzeo njegov sin Juda, koji je uzeo ime Makabejac. Tako je ova porodica rodoljuba, u početku nazivana kuća Hašmon (Hasmnojeci) postala pod imenom Makabeja. Sirska vojska poslana da pokori Judu, bila je u dva navrata pobeđena. Drugi poraz zadesio ju je kod Bet-Horna. Pošto je Antioh Epifan morao poći na istok, zbog pobune Parćana, on je ovlastio Liziju, da u njegovu odsutstvu nastavi rat protiv Jude. U prvom sukobu kod Emausa (166/66), Juda Makabejac je odbio neprijatelja. Tada je Lizija pokušao da uđe u jerusalim sa juga. Juda je opet ostao pobednikom kod Bet-Sura (165), nekoliko milja jugozapadno od Jerusalima. Prema ugovoru o miru, sklopljenom sa Lizijom, bilo je u Jerusalimu dozvoljeno da žive obje frakcije Jevreja, Menelaj je ostao prvosveštenikom, hram je

bio ponovno uređen za službu Bogu. Svi znakovi paganskog bogoslužjenja, bili su ništeni, a podignut novi oltar za žrtve paljenice. 25. Kisleva (165), Juda je nanovo posvetio hram, te je taj dan uvek od tada smatran praznikom pod imenom Hanukah (praznik svjetla), o kojem Novi Zavet govori kao o oprazniku posvećenja (Jovan 10:22).

Flavije tvrdi da se obnobljenje hrama dogodilo u isti dan u koji se pre tri godine sveta služba uklonila i dala mejsto nečistom i poganom obliku bogoslužjenja. Hram je, posle obesveštenja kojeg je izvršio Antioh ostao tako tri godine (Starine XII. 7,6). Ovo se slaže sa "proroštvom Daniloovim", tvrdi Flavije, a da ne navodi proročanstvo. Ali Danilo govori o rimskoj moći kao nasilniku, a ne Makedonskoj, i on dalje spominje 2300 dana. Oni koji pokušavaju da protumače, da tekst koji spominje 2300 dana večeri i jutara znači 1150 doslovnih dana, ne mogu uskladiti ovaj razmak niti sa tačno tri i opl niti tačno tri godine. Prema tome iz više razloga Danilo nije mogao misliti na nevolju koju je prouzročio Antioh Epifan, nego neki drugi daleki događaj, kojega su mnogi proučavatelji Svetog Pisma tražili od Hrista pa dalje.

Antioh Epifan je naišao na toliko nevolja na istoku, da se nikda nije vratio u Antiohiju. Bezuspešan u pokušaju da oplijeni bogatstvo hrama Nahaja u Elimaisu, pobegao je. Kasnije je obolio i umro u Mediji (164/63). Na smrtnoj postelji odredio je jednog od svojih suradnika, imenom Filipa kao regenta umesto svog mladog sina Atioha V. Eupatora. Kada se Filip vratio u Antiohiju, da se bori sa Lizijom za regenstvo, utvrdio je daje Lizije sa mladim kraljem otišao u Palestinu, da ugasi ustanke. U ovo vreme Lizija je bio zaposlen, boreći se protiv snaga Jude kod Batzaharije, ali upravo kad je oko Jerusalima podigao opsadu, doznao je da je Filip stigao u Antiohiju i proglasio se rengentom. Našvši se u takvom stanju, Lizije je žurno sklopio primirje s Judom, prema kojem je Menelaj skinut sa položaja prvosveštenika, odveden u Antiohiju i pogubljen. Alcimus, koji iako iz potomstva Aronova, nije bio iz prvosvećeničke linije, je bio određen ma mesto Menelaja, ali ga je narod smjenio, kad se doznalo, da se suprotstavlja Judi. Tako je služba prvosveštenika trpjela zbog sjedinjavanja političkog i versog autoriteta u jednoj ličnosti.

Nastaje borba između Lizije i Filipa za regenstvo umesto

maldoga kralja, pobune u instanci provincijama, a iz Rima dolazi Demetrije, sin i pravi nasljednik Seleuka IV. koga je pre 12 godina Antioh IV. otjerao s prestola. Srdačno dočekan u Siriji, Demetrije je naredio pogubljenje kralja Antioha V. i oduzimanje moći Liziji. Tako je Demetrije I. stupio na presto 162/61.

Jevreji traže savez s Rimom - Juda Makabejac je želio učvrstiti bazmonejsku kuću prijateljstvom s Rimom. Oko 161. godine, on je načinio ugovor intimnog prijateljstva bez obećanja u pomoći u slučaju građanskog rata. Na traženje Jevreja helenista, Demetrije je poslao pojačanje garnizonu u Jerusalimu. On je trebao potvrditi Alcimusa za prvosveštenika. Alcimus je naime bio vođa partije helenista, koji su od Demetrijusa tražili pomoć. Međutim, hazmonejske su jedinice još uvek vladale zemljom i iznjele pobjede nad Nikanorom kod Adase u blizini Bet-Horona 162/61. Demetrije je tada poslao jaču vojsku da skrši pobunu. Kod Elase, nekih 10 milja severno od Jeruzalmea, 161 poginuo je Juda Makabejac. Njegova braća sa ostatkom njegove vojske pobjegli su u pustinju. Pod kontrolom Seleukida, bile su od sada trpljene obje partije Jevreja. Alcimus je umro iduće godine, a položaj prvosveštenika je izgleda ostao prazan kroz nekoliko godina, verovatno zbog borbi stranaka.

Jonatan u Mahmasu - Snage Seleukida ponovno su se vratile, da unište hazmonejske gerilske jedinice. One su utvrdile različite gradove, ali su učinile najzgodnije, da učine mir sa novim makabejskim vođom Jonatanom, bratom Judinim. Jonatanu je dat Mahmas, kao službena rezidencija Hazmonejaca, gde su mogli živjeti nezavisni od helenističkih snaga u Jerusalimu. On je ovdje proveo nekoliko godina jačajući svoj položaj među konzervativcima svoga naroda, i verovatno vladao celom Judejom izuzev Jerusalima.

8. Makabejska borba za nezavisnost

Jonatan zadobiva kontrolu Judeje - Vladavina Demetrija I. nije dugo trajala. U nekoliko godina su ustanci u seleukidskom imperiju dali Jonatanu priliku da učvrsti položaj kuće Hazmonejaca u Judeji. Aleksandar Balas bio je slabić, koga je Atal iz Pergama isticao kao sina Antioha Epifana. Njega je priznavao

Rim, ali ga je Ptolomej VI. Filopator, iz Egipta odbacivao kao pretendenta na Seleukidsko prestolje. 153/52. on je okrunjen u Ptolemaidu, luci južno od Tira. Oba rivala, tražeći nakonost Palestine, nudili su ustupke Jonatanu. Demetrije je vratio Jonatanu njegove posede, uklonio garnizone iz Judeje, i konačno pružio potpunu slobodu Hazmonejcima. Da ne izostane u tome, Aleksandar Balas je učinio Jonatana prvosveštenikom 153. i tako zadobio njegovu naklonost. Uskoro je Aleksandar Balas sa svojim saveznicima pobedio i ubio Demetrija. Jonatan, novi prvosveštenik otišao je u Ptolemaidu na svadbu novog kralja sa Ptolomejevom kćeri Kleopatrom Teom (unukom prve Kleopatre, ali ne jednom od sedam kraljica Egipta koje su nosile to ime). Ovom prilikom Jonatan je proglašen generalom i guvernerom u Palestini. Tako je makabejska i hazmonejska kuća zadobila punu kontrolu nad jevrejskim narodom 151/50.

Jonatan dobiva uporište u Samariji - Kada je maldi Demetrije Nikator, sin Demetrija I., pravi potomak kuće Seleukida, ušao u severnu Siriju, da ukloni Aleksandra Balasa, Jonatan je stao na stranu Balasa protiv guvernera Sirije, koji je zastupao Demetrija. U ovoj borbi Jonatan je zauzeo Jopu, Azot i Askalon. Ali ovaj puta je Ptolomej odbacio Aleksandra Balasa i dao Kleopatru Demetrijus, koga je podigao na presto Demetrija II. 146. godine. U ratu su i Balas i Ptolomej poginuli. Demetrije II. nije bio u stanju da čvrsto vlada. Usprkos tužbi kralja od garnizona u Jerusalimu i od slobodnih Jevreja, Jonatan je zadobio maldog Demetrija sa skupim darovima i tako iznio pobedu. Bio je potvrđen prvosveštenikom i data mu je konreola nad više važnih delova Samarije.

145. pr.Hr. je Trypfon, vojni vođa i Arameje, krenuo protiv Antiohije, prisilio Demetriusa da se povuče u obalne gradove i podigao na presto dete Balasa i Kleopatre Tee, kao Antioha VI. Jonatana, misleću da će ovaj obrat stvari dati dalju priliku napredovanja Jevrejske države, načinio je savez sa Antiohom VI. preko Tryifona. Nekako u ovo vreme on je poslao novog poslanika senatu u Rimu, sa nadom, na produženje ugovora sa Judom. Tryfun, praveći se prijatelje, izdajnički hvata Jonatana i ubija ga, verovatno 143/42, ali zbog nedostatka ljudi, Tryfun nije iskoristio ovo ubitstvo. Vrativši se u Antiohiju, skinuo je s prestola

Antioha VI. i proglasio se diktatorom, dok je Demetrije II. još uvek držao obalna područja.

Simon - prvosveštenik, general i knez - Jonatanov brat Simon, je odmah Pripojio Jerusolim Hazmonejcima. Kao odmazdu za ubistvo svoga brata Simon podupro Demetrija II. Za uzvrat je jevrejska država praktički ostala slobodnom, danak koji je dugovala, bio je oprošten, a budući danci ukinuti. Seleukidski garnizon u Jerusalimu se predao, a Jevreji su smatrali da je tako uklonjena poslednja zapreka njihovoj nezavisnosti. Bilo je to 143/42. godine. U vreme praznika šestog meseca 141. godine je narod na formalnom skupu proverio prvosveštenstvo kući Hazmonejaca, a Simon jw primio naslov "prvosveštenik, general i tnarh (vladar naroda) Božji". Jevrejska država ja sada bila politički nezavisna, te se počela proširivati zauzimanjem Jope i Gezera.

141/40. Demetrije II. je krenuo protiv Parćana, gde je bio zarobljen. Shvatajući kako vrednog taoca imaju, Parćani su prema njemu pokazivali blagost, i dali mu kći parćanskog kralja. 139/38. je njegov brat Antioh Sidetes ušao u Siriju sa nadom da će istjerati Trifona i povratiti kraljevstvo kući Seleukida. Doznavši za ženidbu svoga muža za parćansku princezu, Kleopatra Tea je pružila ruku i pomoć njegovom bratu Antiohu. Tryfon je tada ubio dete Antioha VI. ali je kroz nekoliko tjedana bio prisiljen na samoubojstvo. Tako je Antioh VII. Sidetes stupio na presto. Odlučio je da jakom rukom vrati Palestinu pod svoju kontrolu. Međutim, njegov prvi pokušaj je propao, te je Judeja kroz tri godine užvala izvjesni mir. 135. godine prilikom praznika u Jerusalimu, Simon je pao žrtvom izdajstva svoga zeta. Simonov sin Jovan Hirkan je ubici uskratio kontrolu, a sam je bio postavljen na mesto svoga oca kao prvosveštenika. (Zemljovid, SDABC sv. 5. str. 32)

9. Od sveštениčke države do kraljevstva

Antioh VII. poslednji jaki seleukidski kralj - Uskoro posle preuzimanja vlasti Jovana Harkana, Antioh VII, je upao u Palestinu silom, preplavio zemlju i oko Jerusalima podigao opsadu. Posle više od godinu dana Hirkan je bio prisiljen da traži mir. Antioh je prihvatio danak i taoce i zahtevao odšetu, ali nije

oduzeo Jevrejima njihovu slobodu, verovatno iz straha pred Rimom. Nešto kasnije Antioh VII, posljednji kralj koji je bio još jak iz porodice Seleukida, izgubio je život (129) dok se borio protiv Parćana, u želji da obnovi Seleukidsku vlast na istoku. Od tada je Vavilonija otpala od Parćije i nikad nije više potpala pos seleukidskog carstvo koje nikada više nije zadobio svoju raniju moć.

Za vreme ovog pohoda su Parćana oslobodili Demetrija II. i poslali sa u Siriju sa nadom, da će zaustaviti seleukidsko napredovanje. Demetrije II. čija je vladavina prekinuta za deset godina vladavinom njegovog brata, dok je Demetrije bio zarobljen u Partiji, ponovno preuzima kontrolu posle smrti svoga brata Antioha. Međutim, njemu se suprostavila prva žena Kleopatra, i pretendent na prestolje koga su podržavali Egipćani. Posle više godine građanskog rata, Demetrije II. bio je ubijen 126/25. Kasnije (115-113) se Antioh VIII. (Grypus), sin Kleopatre borio za prevlast. Od tada pa nadalje postojala je borba među pristalicama različitih uzastopinih kraljeva sve dok Rim nije tome učinio kraj 64. godine. Ovakve su prilike dale mogućnost da jevrejska država raste.

Jovan Harkan priključuje Samariju i Idumeju - Dok je Rim stajao po strani, posmatrajući kako se kuće Ptolomejevića i Seleukida međusobno uništavaju. Jovan Harkan je ponovno postao nezavisni knez i proširio svoj teritorij u Palestini. Razorio je grad Samariju i hram na gori Garizimu. Jedan Arapski narod i Transjordanije, nazvan Nabateji, koji je zadobio izvjesnu moć u vreme opadanja seleukidske moći, istisnuo je Edomce, od kojih su se mnogi naselili u Negebu, ili južnoj Palestini. Jovan Hirkan je tada krenuo protiv Edomaca, koji su nazvani Idumejci, i prisilio ih da ili napuste zemlju ili da se obrežu i postanu Jevreji (Flavije, Starine XIII. 9,1). Tako su Hazmonejci, u početku borci za slobodu protiv verskog progonstva, završili prisiljavajući druge na njihovu religiju. Ova težnja da se povežu kuće Ezava i Jakova, koja je propala u prošlosti, donjela je mnogo trpljenja i žalosti u kasnijim godinama, kada je Irod Idumejac vladao nad Jevrejima.

Jovan Hirkan imao je malo protivnika izvana, ali više unutar svojeg naroda. Kroz neko vreme su Hasidim - stroga partija "pobožnih" - postali tuđi sve većemo svjetskom tržištu

hazmonejskih sveštenika - vladara. Hirkan je pripadao farizejima, kao glavnim predstavnicima starijih Hasidim. Ali prema tradiciji, farizeji su ga odbacili, tako da je on postao prisatlica saduceja (naslednika starijih umerenih helenista), te da je tako pobudio protivljenje u narodu.

Kraljevstvo Hazmonejaca - Posle smrti Jovana Hirkana (Hirkan I) 105/04., trebala ga je naslediti njegova žena kao civilni upravitelj, a njegov sin Aristobul (I) kao prvosveštenik. Tako kaže Flavije. Ali Aristobul je pogubio svoju majku, zatvorio trojicu svoje braće i preuzeo zajednički naslov vladara i prvosveštenika. Njegov brat Antigona pomagao mu je u vladanju sve dok nije pao u nemilost i izgubio život. Kroz svoju jednu kratku godinu vladanja Aristobul je ratovao protiv Itureja, poganskog naroda na severu. Zauševši Galileju on je stanovnike prisilio, kao Idumejsce da se obrežu i postanu Jevreji. Posle smrti Aristobula 103. njegova udovica Aleksandra, (Saloma), otvorila je vrata tamnice i oslobodila njegova brata Aleksandra Janeusa. Uzela ga je za muža i načinila ga vladarom i prvosveštenikom. Aleksandar je ukoliko to nije učinio Aristobul pre njega, uzeo naslov kralja. On je ubio svoju drugu zatvorenu braću i ugodio farizejima, davši im važne službe u upravi. On je zatim planirao da potčini udaljene delove zemlje te da staro carstvo Izraela iz vremena Davida ponovno bude pod njegovom upravom. Aleksandrov prvi pokret protiv Ptolomeja, na obali zapadno od Galileje umešao je Jevreje u borbu između Ptolomeja VIII. Latirusa i njegova majka Kleopatra III. iz Egipta. Aleksandar Janeus je bio poražen ne samo kod Ptolemaide, nego i kod Gaze i drugih judejskih gradova. On je ipak ostao gospodarem zauzetih područja.

Aleksandar Janeus bio je omražen među Jevrejima kako i u Jerusalimu tako i u vojsci. Jaednom kad je kao prvosveštenik pristupio oltaru da prinese žrtvu, narod ga je gađao limunima. Razbješnjen ovakvim postupkom dao je da se ubije više od 6000 ljudi. Kasnije je izbio građanski rat u kojem su Jevreji pristali uz jednog Seleukidskog princa protiv svog vlastitog kralja, koji je barbarski progonio farizeje.

I pored svojih brojnih poraza, Aleksandar Janeus ja zadržao teritorij istočno od Jordana i filistejske obale, proširivši tako granice zemlje, gde su približno stajale u vreme slave prvog

jevrejskog carstva.

10. Opadanje hazmonejske moći

Napokon, 76/75. god. umro je Aleksandar Janeus. Njegova udovica Aleksandra (Saloma), verovatno na njegov savjet, pristala je uz farizeje, i tako postala kraljicom. Farizeji su tako mnogo pretrpjeli pod okrutnom vladavinom Janeusa, da su bili voljni da imaju i ženu i kraljicu, samo da se mogu vratiti na vlast. Držeći civilnu upravu u svojim rukama, Aleksandra je poverila prvosveštenstvo svom sinu Hirkanu II. Ali njen sin Aristobul II. uz sadukeje, opet je planula borba između liberalnih sadukeja i konzervativnih farizeja. Hirkan II. je dozvolio progon saduceja u druge delove Palestine, te im je tako dao priliku da se pobune protiv njega.

Posle smrti Aleksandre 67. godine, sva vlast kraljevstva, civilna i verska prešla je Hirkanu II., ali se sukob između Hirkana i njegovog brata Aristobula završio intervencijom Rima i krajem hazmonejske vladavine 63. pre Hrista. Pre nego završimo poglavlje jevrejske nezavisnosti, potrebno je da se vratimo i pregledamo istoriju Rima do Pompejevog zauzimanja na istoku.

11. Rim do kraja republike

U VI. odsjeku završen je pregled razvoja Rima za 168. god.pr.Hr. U to vreme Rim je ukinuo od helenističkih monarhija i okrenuo leđa seleukidskom kralju Antiohu Epifanu, koji je zauzeo Egipat ali nije pripojio njegov teritorij. U početku je Rim upotrebio svoju moć na istoku u pokušajima da sačuva mir. U naporima da spre nekorisne i nepotrebne ratove. Rim je na istok često slao komisije, da ispitaju pozive tvrdnje i protudokaze, i naravno da zadobiju prednost, što je moguće veću. Oni su želili da izgrade male države, kao Pergan, koji je preuzeo vodstvo u Maloj Aziji pomoću saveza sa Rimom. Kad je seleukidsko carstvo pretilo da se osili, oni su hrabрили takve elemente kao što su bili Jevreji. Oni su postali saveznici Egipta, protiv Sirije, Grka, protiv Makedonije i slično. Ali kad je Rim bio alarmiran, borio se bezobzirno. Iznenada je niz ratova vodilo ka teritorijalnom proširenju vodio ka

teritorijalnom proširenju i nadmašio republikansku konstituciju Rima, završivši u depotizmu.

Treću punski rat (149-146) - Oko 150. godine Rim se uzbunio na obnavljanje moći jednom oslabljene Kartage. Iako su neki rimske vođe uvideli da Kartažansko uzdizanje nije opasnost, postojala je stranka koja je stalno obnavljala strašne uspomene na Hanibala, te zahtevale potpuno uništavanje suparničkog grada. Kartaga izazvana Numidijom, saveznikom Rima, prekršila je obećanje, da neće otpočeti rat bez privole Rima. Osveta Rima bio je treći punski rat. Posle trogodišnje opsade, Kartaga je potpuno razorena 146. godine.

Četvrti makedonski rat (149-148) i Korint - Dok su opsjedali Kartagu, Rimljani su doznali za ustanak u Makedoniji i poteškoće s Ahejskom ligom, gradova u južnoj Grčkoj. 146. godine, godine razorenja Kartage, Rim je pripojio Makedoniju kao provinciju, skršio Ahejsku ligu i potpuno razorio Korint, odnevši u Italiju njegovo umjetničko blago. Uprava Grčke predana je rimskom guverneru u Makedoniji.

Rim zadobija Pergam - 133. je poslednji kralj Pergama nasledno Rimu ostavio svoj teritorij, koji je obuhvatao veliki dio Male Azije. Otada je nastavilo anektiranje sve dok Rim nije zauzeo Siriju i konačno Egipat 30.pr.Hr. Ali paralelno sa ovim rastom carstva, bila je unutrašnja revolucija koja se odigrala u rimskoj upravi i društvu u zemlji u jednom veku od 133. do 30.pr.Hr.

Veke revolucija u Rimu - U veku u kojem opadala vlast kuća Ptolomejevića i Seleukida, Rim je ne samo proširivao svoj teritorij nego se i preobrazio iz republičke u vladavinu jednog čovjeka. Dok je Rim prerastao iz grada-države sa 20 kvadr. milja u narod, a zatim u imperij, zbor građana koji bi se sastajao u Rimu na glasanje postao je u stvari lokalnom mašinom. Senat, koji je u početku bio svjetodavno telo magistrata, postepeno je postajalo vrhovnim upravnim telom, ali je bio potpuno nedorastao da vlada imperijem. Vernost naroda dala je mogućnost individualnom uzdizanju.

Kontakti sa drugima narodima donjeli korjenite promjene. Trgovina sa stranim zemljama i daci iz podložnih provincija učinili su Rim bogatim i moćnim i stvorili novi standard života.

Robovi dobijeni u mnogim ratovima, uskoro su nadomestimli seljački rad domaćeg stanovništva, te je tako rasla nezaposlenost. Druženje sa provincijalcima, naročito sa Grcima i istočnjacima, prouzročilo je velike promjene u veri, politici, filozofiji, umjetnosti i literaturi. Novi društveni poroci uvukli su se u društvo, sa posledicom povećanja zločina, ogovaranja i spleta. Ista vrsta raspadanja, koje je prouzročilo podjelu Izraela na dva kraljevstva, pridonjelo je opadanju i propasti rimske republike i postanku apsolutizma.

Pokušaji reforme - Italija je bila zemlja malih poseda. Kad su posednici pozvani na dugačke ratove, njihovi su se posedi stopili u velika imanja, koja su postali pašnjaci. Tiberije Grah, tribun 133. godine, pokušao je da se podeli državna zemlja nezaposlenima. Ovaj predlog izazvao je takvo protivljenje posednika imanja da je koštao Tiberija života. 123, je njegov brat Gaj Grah postao tribun. On je osigurao prodaju državne pšenice siromašnima u pola cene i ohrabrio bezemljaše da se nasele u provincijama. Međutim, njegove su reforme donele smrt. Oba su Graha pokušala da građane rasele po celoj Italiji.

Posle nekoliko godina skupština je poverila svoju moć Gaju Mariju, čovjeku niskog porekla, određivši ga zapovjednikom protiv Numidije. Marijevo uvađanje plaćeničkih snaga dovelo je kasnije do profesionalne armije. On je bio uspešan u ratovanju u Numidiji, a i kasnije protiv dvaju germanskih plemena, Cimbri i Tetuoni. Marije je nastavio kao Konzul, da se oslanja na armiju i njenu superiornost nad senatom. Dugo zadržavamo nezadovoljstvo prouzročeno odbijanjem Rim da se proglase građanima svi saveznički narodi u Italiji, izazvalo je građanski rat (društveni rat), koji je konačno završilo proglašenjem građanstva svim Talijanima.

Politička uprava vojnih vođa - Nastavak rata sa talijanskim saveznicima bio je bezobzirni rat između, predstavnika aristokratske stranke senata i Marije vođe stranke naroda. Sula je dobio političku pobjedu i diktatorstvo silom vojske. Međutim, on se povukao posle sprovođenja svog programa, tj. jačanja vlasti senata. Kad je Sula umro 78. godine, Pompej, jedan od njegovih oficira, bio je pozant i kod juče i ani. Izabran za konzula sa Hrasusom, 70. godine Pompej je uveo neke vrlo dobre reforme. Ali

on je uvidio, da konačna odluka u poslovima države ne leži u senatu ili u skupštini, kako je to teoretski tvrdilo, nego u rukama zapovjednika vojske.

Rima zauzima Siriju i Palestinu - 67. godine je narodna stranka proglasila Pompeja zapovjednikom snaga Rima, koje su bile poslana na istok, da očiste more od Cilicijskih gusara. On je zadaću izvršio u tri meseca. Iduće godine ovlašten je bio da povede rat protiv upornih kraljeva Ponta i Armenije. Pobedivši, on je krenuo do Kaspijskog mora i potčinio Malu Aziju volji Rima. 64. Pompej je pokorio Siriju, skršio seleukidsku monarhiju i krenuo na jug u Palestinu. Zauzeo je Jerusalim, i slomio moć Hazmonejaca. 63. su Sirija i Judeja dodane rimskom teritoriju.

Cezar i Prvi triumvirat - 60. godine je Pompej sa Julijom Cezarom i Krasusom, financijskim magantom velikog utjecaja formirao neslužbeni savez za dominaciju nad senatom. Ovo je poznato pod imenom Prvi triumvirat. Cezar je bio Marijev nećak, po ženidbi, i pristalice narodne stranke. Sula mi je jednom oduzeo imanje, te je morao bježti i z Rima sve do Suline smrti. 60. godine, posle godinu dana, koju je proboravio kao guverner u dalekoj Španiji, izabran je konzulom za 59. godinu triumviratambicija u zapovjedništima odvojenih provincija - Cezar u Galiji, Pompej u Španiji, a Kras u Siriju i na Istoku. Kras je poginuo na pohodu protiv Parcije 53. godine. Pompej je izabran za samostalnog konzula za 52. godinu.

49. je senat zahtevao od Cezara, da napusti legije i da ako privatni građanin sudeluje na izborima za konzula. On je dobio i prešao reku Rubikon u Italiji za jedno sa svojim legijama. Pompej i većina senatora pobjeglo je u Grčku. Kod Farsale u Tesaliji bio je Pompej poražen 48. Cezar je upotrebio zakonodavnu mašineriju kao sredstvo. Npr. Bio je izglasan diktatorom za celi život. U stavri, republika je bila mrtva, a Cezar je postao gospodar rimskog sveta. On je uveo neke korisne reforme, uključujući uvođenje kalendarske godine od 365. i 1/4 dana, koju mi upotrebljavamo sa vrlo malim ispravkom. Međutim, pretpostavljalo se da se želi zacariti, te je zbog toga bio ubijen 44. pr.Kr.

Oktavijan, naslednik Cezara - Posle smrti Julija Cezara,

nadalo se da će Marko Antonije, tadašnji konzul, moći reorganizirati upravu prema starim pravilima demokratije. Međutim, odmah se u Rim pojavio Oktavije, ili Oktavijan (kasnije car August), 18-godišnji mladić, nećak cezara i adoštirani naslednik, da osigura nasledstvo. Posle natezanja sa Antonijem, koje je trajalo godinu dana, formiran je novi triumvirat, (43) koji se sastojao od Oktavijana, Antonija i Lepida. Posle poraza Kasija i Bruta, vodećih zavernika, koji su obojica počinili samoubojstvo, Oktavijan i Antonije su podelili imperij. Oktavije je preuzeo Italiju i zapad, a Antonije Egipat, Siriju i istok. Međutim, Antonije je zaboravio svoje vladarske dužnosti, zasljepljen Kleopatrom VII , kraljicom Egipta, koja je izgleda bila spretnija u umjetnosti spletkarenja od svoje prapatetke Kleopatre Tee iz ranijeg veka. Sa Kleopatrom, koja je očarala Cezara, Antonije je sanjao o božanskom kraljevanju. 32. je Oktavijan navestio rat Antoniju, a 31. dobio veliku pomorsku bitku kod Akcijana na zapadnoj obali Grčke. Antonije i Kleopatra su pobjegli u Egipat, ostavivši svoje suhozemne snage kapitulaciji. Posle toga su se Antonijevi podređeni kao i saveznici i knezovi Istoka pokorili Oktavnu, koji se povukao u zimske stanove pre nego što je krenuo na Egipat 30. godine. Konačno su Antonije i Kleopatra završili samoubojstvom. Konačno je 30. godine i Egipat, poslednje od velikih helenističkih kraljevstva u kojem je bilo podeljeno Aleksandrovo carstvom ostalo rimskom provincijom.

Oktavijan postaje car August - Oktavijan, koji je sada bio neprikosnoveni gospodar rimskog kraljevstva, pokušava da izbjegne naslov kralja koji je tako neugodan Rimljanima. Zadržavši vanjski oblik republičke uprave, on je vladao držeći istovremeno razne službe i moći različitih magistrata u svojim rukama. Senat mu je izglasao naslov Augustus (uzvišeni), a on je bio poznat kao princeps ("prvi ili glavni građanin"). Njegova vladavina se smatrala "principatom", a ne monarhijom. Zapravo su njegovi naslednici kroz dugo vreme sačuvali legalnu ustanovu principata, iako se istoričari slažu, da je republika bila mrtva i da je August bio prvi rimski car. On je bio monarh ustvari, iako je po imenu, a naslov, imperator ("zapovjednik" vojske), koji se ogledao u njegovoj zapovjedničkoj moći u kasnim danima dobiva značenje "car" u monarhističkom smislu. August je bio mudri i

umereni vladar, koji je donio mir i napredak svom prostranom carstvu. Za vreme prebrojavanja koje je on naredio, već u vreme Novog zaveta, rodio se Isus Krist u Betlehemu.

12. Kraj hazmoneneske nezavisnosti

Poreklo Iroda - Već smo spomenuli, ali nismo opisali pad Jevrejskog sveštentičkog kraljevstva pod vlast Rima. Kraj hazmonejske vlasti tesno je povezano sa usponom porodice Iroda, koja je bila Idumejskog porekla tj. Edomaca, koje je Makabejac Jovan Harkan prisilio da prihvate jevrejsku veru.

Ova uska veza Edomaca i Jevreja dala je jednom Edomcu, imenog Antipater (ili Antipa) priliku da preuzme civilnu upravu u jevrejskom kraljevstvu i postane guverner Idumeje u Jevreje. Njegov sin, također imenom Antipater, podupirao Hirkana i doveo mu kao saveznika Aretu III kralja Nabateja, jednog arapljanskog plemena iz Transjordanije iz stare teritorije Edoma. Ateta je napao i pobedio Aristobula, koji se sklonio u tvrđavu u Jerusalimu.

Dolazak Pompeja - U ovo su vreme Rimljani stupili u rat. Posle zbacivanja kraljevstva Ponta i Armenije. Pompej je ostao na istoku. (66.pr.Kr.). 65. godine je general, koga je Pompej poslao u Siriju primio poslanike i Hirkana i Aristobula. Verovatno zbog toga, što je Aristobul bio osiguran u Jerusalimu, Rimljani su pristali uz njega protiv Hirkana.

Produžujući na jug, rimska je vojska prisilila Aretvu, da podigne opsadu protiv Jerusalima, i da se povuče. Ali arogantno ponašanje Aristobula navelo je Pompeja, da mu ne veruje, te ga je učinio zarobljenikom. Rimska je vojska zauzela grad pomoću izdaje, pristalica Hirkana. iako su se Aristobulovi vojnici borili i zadržali brežuljak hrama još tri meseca. Rimljani su uspeli da probiju zidove u ljeto ili jesen 63. pr.Hr. u konačnom zauzimanju hrama ubijeno je oko 12 000 Jevreja. Pompej i njegovi oficiri ušli su u svetinju nad svetinjama i sa čuđenjem posmatrali sveti kovčeg, koji nije imao vizualnog predstavljanja Boga kome se ovdje klanja.

Pompej je skršio Makabejsko kraljevstvo i otrgnuo izvjestan teritorij od Judeje. Dozvolio je Hirkanu da ostane prvosveštenik i da vlada sa naslovom etenarh ("vladar naroda"), verovatno pod

kontrolom rimskog guvernera Sirije. Antipater je postavljen njegovim prvim ministrom. Aristobul je sa sinovima poslan u Rim kao zarobljenik. Međutim, oni su pobjegli i u tri navrata podizali bune protiv Rimljana. Svaki puta su bili strašno potučeni. Zauzvrat je Gabinije, rimski prokonzul u Siriji, podelio Judeju u pet okruga, kojima je upravljao sabor staraca. Pod ovakvim uređenjem, Hirkan je imao sve manje i manje upravne odgovornosti, dok je Antipater dobivao sve veći i veći autoritet, tako da je u stvari postao vladarem. 54. godine je Krasus, triumvir, naslednik Gabinije, na mestu prokonzula u Siriji, pod izlikom da treba novac za pohod na Partiju, oplenio hram. To je izazvalo pobunu Jevreja 53. godine. Kada je 48. godine poginuo Pompej u Egiptu, posle poraza od Julija Cezara u bitci kod Farsale, Antipater je postao odlučni pristalica Julija Cezara. Za uzvrat Cezar je podelio Jevrejima neke prednosti. Hirkan je 47. godine dobio priznanje punog autoriteta sa naslovom etnarha i prvosveštenika, koje su postale nasledne kod Jevreja. Međutim, Antipater je još uvek bio čovje moći i jasno pokazao Jevrejima svoje namere štoj je s njihove strane izazvalo veliko nezadovoljstvo. Antipater je odredio svog sina Fazaela da bude guverner Jerusalima i okoline, a mlađeg sina Iroda, kasnije Iroda Velikog, guvernerom Galileje.

Posle ubistva Julija Cezara, 44. godine, Kasije, jedan od zaverenika protiv Cezara, preuzeo je rimsko zapovjedništvo na istoku. Njemu su sin Antipateri Irod dali punu podršku. Zauzvrat Kasije je Iroda progalsio guvernerom Sirije, Uskoro posle toga bio je Antipater otrovan u Jerusalimu.

Posle poraza Bruta i Kasija 42. godine, preuzeo je zaštitu rimskih interesa na istoku Antiohije. Pošto je ranije bio prijatelj Antipatera, Antonije je odbio molbe Jevreja za uklanjanjem Irodovog doma, nego je zadržao Iroda i njegovog brata kao etnaerhe u Palestini. Hirknu je dozvolio da ostane samo kao porvosveštenik. Irod je ojačao svoj položaj i svoj odnos sa Jevrejima ženidbom sa Marijanom, unukom Hirkana II.

Irod kao kralj - Iduće godine su Parćani u pali u Siriju, a Antigona, sin Aristobula, podiže zastavu pobune i dobiva pomoć od Parćana. Fazel je zarobljen, gde izvršio samoubojstvo, dok je Irod pobjegao i došao do Rima. Tu je Irod zadobio naklonost

Antonija i Oktavijana, koji su u to vreme bili saveznici, kao i rimskog senata 40. godine. Njihovom naklonosti Irod je proglašen kraljem Judeje.

Iako je Irod imao uza se rimsku vojsku, trebalo mu je tri godine da dođe u posed prestola. Jevreji koji su mu se suprotstvljali imali su svoje poslednje uporište u Jerusalimu. Trebalo je skoro tri meseca da se zauzme gornji grad i područje hrama. Ubijanje je bilo strašno, za Jevreje, jer su Rimljani i Jevreji Irodove stranke bili ogorčeni na tvrdoglavi otpor. Antiogon, poslednji Makabejac sa funkcijom kralja, bio je sramno bičevan i na Irodovu ozbiljnu molbu pogubljen. Irod je postao tada (37) "gospodar gradau ruševinama i kralj naroda koji ga je mrzio".

13. Vladavina Iroda Velikog

Sa gledište politike i kulture Irod je s pravom nazvan Velikim. On je uspeo da zadrži ravnotežu različitih političih struja. S jedne strane učvrščivao je svoje kraljevstvo i štitio njegovo blagostanje, dok je s druge strane održao prijateljstvo i saradnju Cezara Augusta. Ali pored njegovih dobrih osobina, bio je pun sve veće zavisti i sumnjičavosti, što je prouzročilo da je postao ubojica svojih najbližh rođaka i najboljih prijatelja.

Irod i sinedrion - Skoro neposredno posle stupanja na prestolje Irod je dao pogubiti 45 plemića koji su bili vođe u pobuni Antigona. Mnogi od ovih ljudi su bili članovi Sinedriona. Njihov je gubitak zahtevao njegovu reorganizaciju. Novi sabor koji je nakon toga organiziran, bio je pod utjecajem većine farizeja. Međutim, mnogi od ovih farizeja bili su protivnici Iroda, te su čak odbili da mu daju zakletve vernosti. Za uzvrat on im nije dozvolio da vrše značajni utjecaj u politici. Prema tome sinedrion je postao uglavnom mesto teoloških rasprava.

Irod i Hazmonejci Irod je izazvao ostatak hazmonejske (makabejske) obitelji odredivši nekog nepoznatog Vavilonjanina (ili Egipćanina) prvosveštenikom. Pošto je Irod očekivao da će Hazmonejci činiti zavere protiv njega, dao je pogubiti starog Hirkana II., njegovu vlastitu kći Aleksandru - Irodovu taštu, Hirkanovog unuka - svog vlastitog šurjaka, zatim Aristobula III. a konačno i Marijanu, Aristobulovu sestru i svoju vlastitu ženu. S

izuzetkom njegovih sinova sa Marijanom, ovo je bio kralj kuće Hazmonejaca, koja je kroz skoro 150 godina rukovodila stvarima Jevreja.

Helenizacija - Kao Aleksandar Veliki, tako je i Irodov zaštitnik August odlučio da ujedini rimski svet prihvaćanjem i proširenje grčke kulture. Irod je brzo prihvatio njegov primer, i pokušao da učini sa Palestinom, ono što je August činio u većem razmeru sa celim imperijem. Plima paganstva preplavila je Jerusalim. Grčke utrke i igre bile su na redu svakog dana, religija i obredi paganstva obavljali su se nadohvat hrama, a oltari poganskim bogovima podizani su diljem cele zemlje. Kad su zauzvrat neki farizeji kovali zaveru protiv Iroda, on je odgovorio krvavo i dao mnoge pogubiti.

Irod graditelj - Na strateškim mestima kroz zemlju Irod je gradio tvrđave, da bi nezadovoljne Jevreje držao u šahu. U stvari njegova vlastita divna palača bila je tvrđava. On je utrošio i tisuće talenta, u izgradnji grada Cezareje, i njegove umjetne luke. Njegova građevinska delatnost vodila ga je i van Palestine. On je darivao tržnice, gimnazije i hramove sve do Grčke, Roda i Sirije.

Irodov najveći projekt bio je obnavljanje hrama u Jerusalimu. Zorobabelov hram, koliko je bio lep ranije, bio je sada skoro 500 godina star i hitno je trebao popravke. Irod je odlučio da zadovolji svoj umjetnički ponos, a da u isto vreme zadobije prijateljstvo Jevreja, time što će im dati veličanstveno mesto za bogoslužjenje. 18 meseci bilo je posvećeno obnavljanju same svetinje, a osam godina je utrošeno na okolne platforme, zidove, dvorište i vrata. Kada je delo dovedeno do ove točke, i zgrade bile već u upotrebi, mnogo je toga još uvek ostalo da se učini. U stvari, detaljei hrama bili su završeni tek posle 62. godine posle Hr., svega nekoliko godine pre nego što je hram bio razoren os strane Rimljana.

Irodovi poslednji dani - Aristobul i Aleksandar. Irodovi sinovi sa njegovim hazmonejskom ženom Marijamnom, bili su odgojeni u Rimu. Bili su viskoi, lepi ljudi, ponosni na svoju hazmonejsku krv. Kad su se vratili u Jerusalim, postali su predmet Irodove sestre Salome, i njegovog sina Antipatera. (Primedba III). I sam Irod je počeo biti sumnjičav prema njima, te ih je konačno dao

pogubiti 7. god. pr.Hr. U isto vreme, nekih 300 Jevreja, optuženih za simpatiziranje s njima bilo je kamenovano. Antipater je upotpunio sliku, sve dok ga nekoliko da na pre svoje smrti Irod nije dao pogubiti.

Kad se približavao kraju svog života, Irod se mogao ponositi mnogim važnim dostignućima. Ostavljao je iza sebe spomenike velike umjetničke ljepote. Trgovina i proizvodnja u Palestini bili su na zavidnom položaju. Ali narod nije volio Iroda. Mrzili su ga zbog velikih poreza, njegovih paganskih delatnosti i neograničene okrutnosti. Kada je obolio i kad je bilo objavljeno da nemože ozdraviti, u Jerusalimu je izbilo divlje oduševljenje, a jedna je grupa ljudi dkinula zlatnog orla - omrznuti emblem njihovih rimskih zavojevača - što je Irod postavio na ulazu u hram. Međutim, kad se oporavio, Irod je pokazao svoju osvetu nad mnogim od ovih nezadovoljnika.

Osećajući da se približje kraju svog života, stari je kralj naredio svojoj sestri Salomi. da zatvori na trkalištu sve jevrejske vođe i da ih pobije čim sam umre, da bi narod mogao biti u žalosti kad dođe njegovo vreme. Iako je Saloma izvela njegov nalog i zatvorila vođe, ona ih je ipak kasnije pustila.

Jedan od poslednih čina Iroda Velikog bilo je strašno ubistvo djece u Betlehemu u uzaludnom naporu da uništi Mesiju, novorođeni Isus, o kome je slušao od mudraca sa istoka (Mat. 2:1-18). Josip i Marija su sa djetetom pobjegli u Egipat, gde su se zadržali do Irodove smrti, u početku 4.pr.Hr.

PrimedBE:

1. Pridjev "Helenic" znači grčki, a odnosi se na istoriju ili kulturu grčke. Helenistički znači helenske i orijentalne civilizacije, koju je uveo Aleksandar. Helenističko se razdoblje proteže do vremena rimske supremacije.

2. Posle smrti Seleuka I. njegovi su naslednici nastavili sa brojanjem godina od njegove vladavine, umesto da ih broje od vladavine svakog pojedinog. Događaji koji su zabilježeni u godinama jedne ere, koja je počela sa vladavinom Seleukida I., tj. od pohoda u kojemu je on zazueo Vavilon 312. pr.Hr. Ova seleukidska era bila je u upotrebi u celom razdoblju seleukidskih kraljeva sve do vremena prvih kršćana, a među Jevrejima i

kasnije. Takvo stalno računanje godina bilo je novi odvojak azijske hronologije. Kasnije su Grci upotrebljavali olimpijade, a Rimljani računali ab urbe Condita.

Prva godina seleukidske ere bila je lunarna godina sa početkom u jesen 312. u Makedoniji, dok je u Vaviloniji računana od proljeća 311. Iz Prve i Druge knjige Makabejaca doznajemo da je jevrejsko računanje varira 10. Općenito se veruje, da Prva knjiga Makabeja koja daje brojen datume ove ere, računa od proljeća, ali postoji različito mišljenje o tome, da li ta godina proljeća teče šest meseci ranije ili kasnije od odgovarajuće makedonske godine. Iz ovog razloga se mnogi autoriteti se često razlikuju za jednu godinu u datiranju događaja ovog razdoblja. Ovaj članak upotrebljava i tumači datume Prve knjige Makabeja računajući prvu godinu seleukidske ere kao 312/11. pr.Hr. bez dogmatskog tvrđenja u ispravnost slučajeva.

3. Ova Saloma (nam nikakave veze sa Hazmonejkom Salomom Aleksandrom, majkom Hirkana II.), bila je baka Irodijade, i prema tome prabaka Salome, koja je plesom izmolila glavu Jovana Krstitelja od Iroda Antipe, sina Iroda Velikog i vladara Galileje, pred kim je Isus bio ispitivan.

JEVREJI PRVOG HRIŠĆANSKOG VEKA

1. Uvod

Razdoblje o kojem ćemo proučavati u ovom članku počinje smrću Iroda Velikog 4. god. pr. Hr., a završava krajem druge jevrejske pobune 135. posle Hr. Ovo je bilo razdoblje u kojem su Jovan Krstitelj, Isus i njegovi apostoli živeli i vršili svoje javno delovanje. Svi su ovi ljudi bili Jevreji i živeli u Palestini. Prema tome, poznavanje jevrejske istorije ovog razdoblja je od prvenstvene važnosti za razumijevanje novozavetnog kršćanstva. Judaizam prvog veka činio je okvir u kojem se rodilo kršćanstvo.

Tokom ovog razdoblja jevrejska je istorija puna nemira na političkom i verskom polju. Judaizam je podeljen na više suprotnih sekta, čije su razlike bile često isto toliko političke i društvene kao i verske. Tako su farizeji branili zakonski puritanizam, saduceji su predstavljali političku i društvenu aristokraciju, eseni su sa strane čekali na Mesiju a svojim manastirima i kolonijama, dok su herodovci i zeloti zauzimali krajnje političke položaje ili u saradnji s Rimljanima ili u delovanju protiv njih.

Jevrejski život se tokom ovog perioda kretao uveliko oko lokalne sinagoge. Ovdje su se Jevreji skupljali ne samo na bogoslužje nego i na čitanje i proučavanje Zakona i proroka. Često puta je sinagoga bila škola obučavanja jevrejske omladine. Svojim spisima i svojim načinom života Jevreji su bili suprotnost poganskom svijetu oko njih. Oni su vršili aktivnu delatnost i dobili mnoge obraćenike iz poganstva, ili kao simpatizere, ili kao punopravne, obrezane Jevreje.

Među Jevrejima tog razdoblja bilo je vrlo jako očekivanje Mesije. Mnogi su verovali, da Obećani treba skoro doći. I farizeji i eseni su imali slične doktrine u odnosu na njegov dolazak. Prema tome, bilo je moguće, za nekoliko samozvanaca, koji su za sebe tvrdili da su Mesije, sakupiti oko sebe vernike. Ovo očekivanje oslobodioca svijeta javljalo se ne samo u judaizmu, nego i u

manje izraženom obliku u krugovima pogana.

Jevrejski politički nemir u ovom razdoblju izazvan je nizom beskrupuloznih rimskih prokuratora, koji su vladali u Judeji. Stanje se tako pogoršalo, da su 66. posle Hrista Jevreji otpočeli sa pobunom protiv rimljana, kojom su nastavili sve do 73. po. Hr. U to vreme je Jerusalim sa hramom razoren, a narod raspršen. Ovoj nacionalnoj katastrofi sledile su godine laganog i tihog oporavljanja. Tokom prvih godina dugog veke buknule su u raznim delovima rimskog imperija neke manje jevrejske pobune, a konačno 132. po. Hr. izbila je prava pobuna još jednom u Palestini. Kroz tri godine Jevreji su opet stajali bespomoćno pred Rimljanima. Da bi sprečili buduće pobune, rimljani su zabranili Jevrejima pristup u Jerusalim. Posle toga je palestinski judaizam prestao biti značajan za istoriju kršćanstva.

2. Političke podele

Područje koje su rimljani dali Irodu Velikom i njegovim naslednicima sastojalo se od izvjesnog broja pokrajina, koje su se razlikovale običajima, pa čak i dijalektom. Ove su razlike nastale tokom istorije.

Judeja. - Judeja je obuhvatala južnu Palestinu zapadno od Mrtvog mora. Uključivala je teritorije koje su jednom zauzimala jevrejska plemena Juda, Benjamin i Šimun, kao i veći dio starog područja Filisteja na Sredozemnom moru. Njena severna granica tekla je od Jope na istok do Jordana, a južnom linijom koja je počinjala južno od Gaze preko Bersabeje do Mrtvog mora. Granica je uključivala gradove Jopa, Jamnia, Gaza, Betlehem, Jerihon i Hebron sa prestolnicom u Jerusalimu.

Judeja je uglavnom bila brdovita visoravan, ili dugački planinski vijenac koji se protezao od severa prema jugu, a uzdizao se strmo od uske obalne ravnice, te je na više mesta dostigao visinu od preko 3000 stopa. Na istoku se visoravan strmo spuštala u dolinu Jordana i Mrtvog mora, čija površina leži skoro 1300 stopa ispod morske razine. Po veličini Judeja u vreme Iroda, merila je oko 55. milja od severa ka jugu, a skoro isto toliko od istoka prema zapadu. Njeni brežuljci i doline iskorištavali su se za poljoprivredu i odgoj ovaca, te u manjoj

meri za vinogradarstvo.

Samarija. - Samarija leži severno od Judeje. Na teritoriju koji su nastavala plemena Efraim, zapadni dio Manasije i dio Benjamina. Sa severa je graničila ravnicom Ezdralon i gorom Gelbojom. U sredini zemlje bila su brda Garizim i Hebal, na čijem je podnožju ležao stari grad Sihem (sada Nablus), sa Jakovljevim izvorom u blizini. Brežuljak Samarije, koja je dugo bila glavni grad severnog carstva Izraela, bio je nekoliko milja više na severu. Samarija je bila humovita zemlja sa plodnim dolinama.

Neprijateljstvo između Judeja i Samarjana datira od podele na severno i južno kraljevstvo, koja je nastala stupanjem na presto Jeroboama I. 931. pr. Hr, pa sve do ropstva severnih plemena 723/22. pr. Hr. Asirci su oselili veći dio Izraelaca, a na njihovo mesto doveli mješavinu neznabožačkih naroda iz drugih zauzetih provincija (2. Car. 17:24). Ovi su narodi donjeli sa sobom svoje poganske bogove. Kada je došla nevolja na ove nove stanovnike, Asirci su im praznoverno poslali izraelskog sveštenika, da ih upozna sa Bogom te zemlje. Mješavina Izraelaca koji su ostali u zemlji sa poganskim doseljenicima ogledala se i u mješavini religije, delom u klanjanju Jehovi, a delom u poganskim obredima.

Kad su se Jevreji vratili u Judeju iz Vavilonije, bilo je ovo religiozno stanje veliki razlog za njihovu mržnju prema Samarjanima. skoro neposredno iza povratka nastale su svade između ova dva naroda. Samarjani su se miješali u obnavljanje Jevrejskih gradova, a kad su nudili saveze Jevreji su ih odbacili. Samarjani su podigli svoj vlastiti hram na gori Gerizimu kao opoziciju hramu u Jerusalimu. Neprijateljstvo koje se tako kristaliziralo, nije se nikada okrenulo na bolje. U razdoblju Makabejske borbe, Samarjani su surađivali sa Antiohom Epifanom. Nije bilo nikakvog društvenog dodira između ova dva naroda (Neh. 2-6; Jovan 4:9).

Galileja. - Galileja leži severno od Samarije, a graniči sa severa rijekom Litani, i južnim obroncima gore Hermona, na istoku Galilejskim jezerom i rijekom Jordan. Imala je samo uski prolaz na Sredozemno more, na jednom delu stare Fenikije sa gradovima Haifom, Akron, Tirom, Sareptom i Sidonom. U Galileji

su bili gradovi: Giskala, Korazin, Kapernaum, Nazaret i Jezrael. Obuhvatala je teritorij starih plemena Isahara, Zabulona, Neftalija, Asera i severni dio Dana.

Galileja je bila plodna, nastanjena marljivim nezavisnim i čvrstim narodom. Imajući u svojoj sredini stanovništvo koje je govorilo grčki. Galilejci izraelskog porekla bili su naročito revni u obrani svog judaizma. Ovo je bila zemlja Kristovog djetinjstva i mladosti, i pokrajina iz koje je izabrao veći dio svojih učenika.

Perea. - Perea leži istočno od Jordana, prema Samariji i severnoj Judeji, a obuhvata staro područje Rubena i Gada. Među njenim prirodnim obilježjima poznato je brdo Nebo i potok Jabok. U staro doba ovo je područje bilo područje pašnjaka, a i danas još uvek bavi se uzgojem stoke i ovaca.

Druga područja pod Irodovom. - Severoistočno od Galilejskog jezera leži prostrano područje, kojim je također vladala Irodova porodica. U zapadnom delu ovog područja, na istočnoj obali Galileje, bilo je područje Gaulanitis, sa gradovima Betsaida Julijeva i Gergezeja. Dalje na severu, istočno od severne Galileje leži grad Paneas (Cezarija Filipova). Ove severoistočne pokrajine protežu se na sever sve do Heromona i na istok do okoline Damaska.

Dekapolis. - Usred Irodova dominiona bilo je prostrano autonomno područje u kome su preovladavali gradovi u kojima se govorilo grčki. bilo ih je upočetku deset na broju, te su dali ime Dekapolis, ili Deset gradova ovoj pokrajini. Počevši na istočnom kraju doline Ezdralon područje Dekapolisa protezalo se preko Jordana, uključujući prostrane predele severno i istočno od Pereje, pored reke Jarmuka, južno do Filadelfije. U staro doba ovo je područje nastanjivalo pleme Manasije.

3. Dnevni život u Palestini

Život u domu. - Život u domu u Palestini bio je u mnogo čemu sličan načinu života, koji danas nalazimo na Srednjem Istoku. Kuće prosečnih stanovnika sagrađene su od sušene zemlje, sa nabijenim zemljanim podom i ravnim krovom napravljenim od grube građe i trske, obljepljene blatom. Unutrašnjost kuće je često bila podeljena u dva dela. U jednome

je pod bio podignut za jednu stopu. U višem delu su žene vršile svoj posao i obitelj spavala, verovatno često na jednom krevetu prostrtom na podu. Na nižem delu mogle su boraviti životinje kad je to bilo potrebno, da imaju zaštitu, mogla su se igrati djeca i vršiti drugi poslovi. Stepenice su često vodile na krov kuće, gde je obitelj mogla provoditi noć u ljetno vreme. Ove su se kuće obično otvarale prema dvorištu, a često je više sličnih kuća sagrađeno zajedno i povezano da čine četvorinu sa zajedničkim dvorištem. Ovakve su građevine često ozbiljno oštećene ili razorene kišom ili poplavom.

Narod koji je živio u boljim okolnostima gradio je čvršće i ugodnije kuće. One su obično imale najmanje dve sobe, jednu za zimu, jednu za ljetu. Domovi bogatih bili su mnogo prostraniji, bolje kuće su bile građene od klesanog kamena. Prema današnjim standardima bio je namještaj čak i u domovima bolje stojećih ljudi vrlo jednostavan. Ludi su obično sjedili na dušecima na podu, a njihove sobe su često imale svega sanduk ili dva, prostirki i neki mali stolić. Noću su svjetlo davale male uljane lampe napravljene od gline. Grijalo se otvorenim ognjištem, na kojemu je gorio drveni ugalj. U siromašnijim domovima vatra se pravila i ložila u običnoj rupi u zemljanom podu, a u bogatijim kućama imali su mjedene mangale.

Položaj žene među Jevrejima bio je prilično visok. Iako su muškarci bezuvjetno imali prednost, žena je uživala položaj poštovanja i zakonske zaštite. Istorije o Esteri i Juditi iznose nam žene kao spasioce svog naroda. Jevrejski ženidbeni ugovor izgleda da je već u ovo vreme štitio imetak žene, koja je uživala isto zakonsko pravo na imetak, koji je stekla sa svojim mužem. Ovo se lijepo vidi iz teksta ugovora koji je nedavno otkriven. Ovaj dokumenat datiran "treće godine Izraelove slobode" (134. posle Hr.) spominje prodaju jedne kuće Hadarovog sina iz Jude. Na kraju ugovora spomenuto je ovo objašnjenje: "Osim toga ... ja Saloma, kći Simeona, žena ranije spomenutog Hadara, ne mogu postaviti prigovor na prodaju spomenute kuće, nikad više." (BASOR, br. 136.)

Odjeća u Palestini je bila široka i prilično jednostavna. Osnovni komad odjeće ljudi i žena je bila tunika, "hiton" (kaput),

Mat. 5:40; 10:10; koji je kod ljudi mogao biti ili duži ili kraći. Ljudi koji su radili često su nosili samo pregače. Drugi oblik koji je ovo donje rublje mogao imati bila je plahta jednostavno omotana oko tijela sa jednim krajem prebačenim preko ramena. Platneni ili kožni pojas nosio se često oko pasa, iako ne uvek. Bila su u upotrebi različita pokrivala za glavu uključujući slamnate i krznene šešire, ali izgleda da su Jevreji najčešće nosili maramu za glavu, nešto slično šalu koji se i danas vidi u sinagogama. Opšti oblik obuće bile su kožnate ili slamnate sandale, koje su se sastojale od jednostavnog đona kojega je uz nogu držao kožni pojas, koji je prelazio preko rista noge iako su bile poznate i kožne cipele. Najvažniji vanjski dio odjeće bio je "himation" (Mat. 9:21; Marko 13:16), koji je mogao biti ili veliki plašt bez rukava, ili ogrtač. Ogrtač je bio obično oznaka službenika i sveštenika, kod kojih je on imao dugačke rukave i bio vrlo širokog kroja (Mat. 23:5). Odjeća žene bila je vrlo slična odjeći muškarca, s izuzetkom da je bila besumnje raznobojnija, a njihovo se pokrivalo za glavu sastojalo od vela, koji se vezao malom vrpcom oko glave. One su se često ukrašavale nizovima kovanog novca, te sa naušnicama i ukrasom za nos. Dok su Rimljani obično nosili kratku kosu i brijali svoja lica, Palestinski se Jevreji javljaju skoro uvek sa dugom kosom i bradom.

Ekonomski život. - Osnova života u Palestini je bila poljoprivreda. Stanovništvo se uglavnom sastojalo od srednjih seljaka, koji su bili maloposednici. Ovoj klasi je Isus govorio, kad je govorio o "domaćinu" (Mat. 13:52) ili "gospodaru kuće" (Lk. 12:39). Iako su kadkada orali uzeti najmljenu radnu snagu, ovi su seljaci zajedno sa svojim ženama i djecom izvršavali većinu svog posla, oranja, sisanja i žetve. Za hranu su ovisili uglavnom o svojim vlastitim usjevima, i tako je njihov život, koji je bio primeran u dobrim uslovima, bio vrlo retko dovoljan da im dozvoli obilje, ili sticanje bogatstva. Kad bi usjevi zakazali, ovaj bi se narod često našao u velikim neprilikama. U takvom stanju oni bi bili prisiljeni da rade kao nadničari, a kad je bilo najgore, da se prodaju kao robovi. Tako je veći dio stanovništva Palestine u prvom veku živio nešto bolje od prosečnog nivoa.

Mala grupa zemljoposjednika mogla je privrijediti toliko da nadmaši svoje potrebe. suvišak je prodavala stanovništvu koje

se nije bavilo poljoprivredom uz zaradu. Ovo ih je stavljalo u povoljniji položaj u odnosu na poljoprivredu, jer su imali gotovog novca, a i rezervnog sjemena da posude siromašnim seljacima, te da tako stvore tržište. Postojalo je također i nekoliko velikih imanja, koja su uglavnom imali aristokrate, a kojima su upravljali pristavi (Lk. 16:1).

Pored ovih zemljoposjednika, bilo je više vrsta seljaka koji su radili po ugovoru: unajmljeni seljaci, zakupnici, dnevničari, (Mt. 20:1). Konačno na kraju društvene skale bili su robovi, koji nisu bili u Palestini ni tako brojni, niti se s njima tako loše postupalo kao među Rimljanima. Robovi jevrejske krvi bili su sluge u kući, tj. služili su kroz utvrđeno razdoblje od šest godina. Strani robovi međutim spadali su u drugu kategoriju, i bili su pokretna imovina svojih gospodara. Općenito govoreći, njihovi jevrejski gospodari nisu s njima postupali tako blago kao sa jevrejskim robovima.

Pored onih koji su se bavili poljoprivredom, veliki dio stanovništva bavio se rukotvorinama. Bio je jevrejski ideal, da svaki čovjek bez obzira, kako visokog položaja, treba svoga sina naučiti radu i trgovini. Vodeći rabini starog doba bili su drvoseče, postolari, pekari, a jedan od njih bio je kopač bunara. jevrejska literatura spominje 40 raznih vrsta posla u Palestini u ovom razdoblju, među kojima su bili: krojači, graditelji, mlinari, mesari, brijači, kožari, mljekari, perači rublja, draguljari, tkači, lončari, bačvari, staklari, prepisivači i slikari. Bilo je također ribara, apotekara, ljekara, pčelara, peradara i pastira. Mnogi trgovci ne samo da su sami izrađivali svoju robu, nego su je i direktno prodavali, dok su drugi radili preko posrednika.

Trgovina je bila živa, ne samo sa domaćim proizvodima, nego i sa artiklima uvezenim iz vana. U stvari, skoro polovina trgovine Palestine bavila se stranom robom. Jevrejski brodovi kojima su upravljali jevrejski mornari, nosili su veliki dio te trgovine. Trgovina je bila olakšana regularnim bankovnim sistemom, koji je omogućavao trgovcima da saobraćaju čekovima u udaljenim gradovima, kao što su bili Aleksandrija i Rim.

Većina poslova naravno vršila se ili razmjenom, ili direktnim plaćanjem. Dva novčana sistema bila su u Palestini u

upotrebi: rimski i grčki. Oni su upotrebljavali svaki svoj novac. Neki od ovog novca, naročito denar, izdala je rimska uprava, a drugi kao lepta, kovali su sami Jevreji. Prokuratorji su također uticali na novčanu razmjenu u Palestini. Najveća novčana jedinica talent, nije bila u obliku novčanice, nego kao jedinica obračuna.

Sledeća tablica monetarnih jedinica spomenutih u Novom zavetu daje vrijednosti zasnovane na vrijednosti srebra.

NOVOZAVETNE monetarne VRIJEDNOSTI

Jedinica	Vrijednost u USA dol.
Jedinice grčkog sistema:	
Drahma (Luka 15:8)	0,1037
Stater (Mat. 17:27) - četiri drahme	0,4148
Mina (Luka 19:13) - 100 drahmi	10,3698
Talent (Mat. 18:24; 25;15) - 60 mina	622,1880
Jedinica rimskog sistema:	
Lepta (Marko 12:42)	0,00088
Kodrant (Mat. 5:26) - dve lepte	0,00177
Asarion (Mat. 10:29; Lk. 12:6) - rimski 1 as - četiri kvadranta	0,00707
Denar (Mat. 18:28; 20:9,10) - 16 asa	0,11312

Dok je moguće da preračunamo približnu vrijednost starog novca za naše vreme, tako bi nas preračunavanje moglo zavesti, jer nam ne daje ideje o kupovnoj moći, koja je stvarni faktor vrijednosti novca. Možda se može bolje razumeti vrijednost ovog novca iz činjenice, da je denar bio dnevnicu običnom poljoprivrednom radniku (Mat. 20:2).

Novi zavet također spominje više mera obujma i dužine. Neke su od njih bile jevrejskog porekla, dok su druge bile grčke i rimske. Iako novozavetne jere, kao što su batos, saton, i koros odgovaraju jevrejskim merama bath, seah, i kor, postoje dokazi, da se u razdoblju između 6. veka pre Hrista i prvog veka posle Hrista stvarno promijenila njihova zapremina. Nemoguće je dati apsolutni ekvivalent svakoj jedinici mere, koja je spomenuta u

Novom zavetu, jer je više ovih jedinica variralo u zapremini u različito vreme i na raznim mestima, i jer često ovi izrazi predstavljaju više veličina jedne mere (kao što galon danas varira u SDA i britanskim zemljama, i kao što unca i funta imaju pored raznih vrijednosti i različit međusobni odnos u odnosu na ono što se meri). Sledeće tablice obujma zasnovane su na, koliko se odnosi na jevrejske mere, na Flavijevom podatku, da je "batos" isto što i 72. "sexstarija" /Starine VIII. 2,9). Pošto današnje informacije ukazuju da se rimski sektarijus može obračunati kao 0.53 litre, što daje 1,12 pinta tekućine, ili 0,96 pinta tvari koje se sipaju, to je moguće da izračunamo približno tačno količinu, zapreminu batosa. Na pretpostavci da je odnos između batosa i drugih jevrejskih mera ostao jednak kakav je bio u Starom zavetu mogu se izračunati i vrijednosti satona i korosa.

Jedinica mere	Suhe mere	Ekvivalenat u SDA
Choinix ("oka" Otkr. 6:6, grčka mera je 2 sextarija)		oko 0,96 qt
Modios ("sud" Mat. 5:15, rimska mjra je 16 sextarija)		oko 7,7 qt.
Saton ("kopanja" Mat. 13:33, hebr. mera 24 sextarija)		oko 11,5 qt.
Koros ("oka" Lk. 16:7, jevrejska mera 10 batosa)		oko 10,8
bušela		

Mere za tekućine		
Xestes ("žban" Mk.7:4, rimska mera je sekstarius)		oko 1,12
pinta		
Batos ("oka" Lk. 16:6, jevrejska mera 72. seks.)		oko 10,15
gal.		
Metretes ("vedro" Iv.2:6, grčka mera)		oko 10,00 gal.

Mere za dužinu

Pechus ("lakat" Mat. 6:27, grčka mj. - hebr. amah)	oko 1 stopa 5 i po inča
Orguia ("hvat" Dela 27-28, grčka)	oko 6 stopa
Stadion ("potrkalište" Luka 24:13, grčka mj.)&	oko 606 stopa i 6 inča
Sabatou hodos ("subotni dan hoda" Dj.1:12, hebr.)	oko 3,033 stope
Milion ("sat hoda" Mat. 5:41, rimska mera)	oko 4,860 stopa

Primedba &: Prema Flaviju (Starine XX, 8,6) Maslinska gora je bila udaljena pet potrkališta od Jerusalima.

Za merenje vremena novozavetni su Jevreji upotrebljavali svoj vlastiti stari kalendar. Pošto su živeli u rimskom imperiju, bili su upoznati i sa rimskim kalendarom. Jevreji su otpočinjali dan od 24 sata sa zalaskom sunca, ali su sate računali od izlaska sunca. Kao što se vidi iz Mat. 20:1,3-6,8,12, radni dan otpočinjao je rano ujutro i završavao sa 12-tim satom. Tako je svetli dio dana bio podeljen u 12 jednakih delova ili sati, koji su očito varirali u dužini prema godišnjem dobu. Noć je bila podeljena u "straže". U Starom zavetu bile su tri straže (Izl. 14:24; Sud. 7:19). Međutim, Novi zavet upotrebljava rimski sistem, koji deli noć u četiri straže (Mat. 14:25; Marko 6:48). Straže su bile poznate kao: Veče, ponoć, pijetlovi i jutro, a svaka je bila približno tri sata duga. Ovaj je sistem bio u opštoj upotrebi među Jevrejima u prvom veku, kako to izvještava Flavije (Starine V. 6,5) i (XVIII. 9,6).

Opšti jezik Palestine u prvom veku bio je aramejski, kojim se uglavnom govorilo u vavilonskom i persijskom imperiju, a kojeg su jevreji donjeli sa sobom na povratku iz ropstva. Pored aramejskog, mnogo se upotrebljavao u Palestini i grčki, kao rezultat stoljetnog uticaja helenizma. Ovo se naročito odnosi na gradove Dekapolisa i druge helenističke gradove kao što je Seforis, glavni grad Galileje, koji se nalazio svega četiri milje od Isusovog doma u Nazaretu. Jevreji koji su se rodili van Palestine

i vratili se u svoj zavičaj, uglavnom su govorili grčki.

4. Sekte judaizma

Farizeji. - Pobodama Aleksandra Velikog na starom Istoku, sledile su kulturne invazije grčkog jezika, običaja, ideja i religije. Pokušaji Antioha Epifana, da helinizira Jevreje, tj. da ih prisili na prihvaćanje grčke klture, su izazvali najodlučniji otpor. Pod vodstvom Jude Makabejca i drugih članova njegove obitelji, koji su kasnije nazvani Makabejcima ili Hazmonejcima, Jevrejii su junački pobeđivali snage Antioha i osigurali svoju slobodu (164). Među Jevrejima, a naročito među onima iz bogatijih i obrazovanijih slojeva, kao i među onima koji su stanovali van granica Palestine, postojala je postepena tendencija za prihvaćanje grčke kulture. Takvi su Jevreji poznati pod imenom helenisti, te su činili liberalni elemenat jevrejskog društva. ali većina ovih koji su živeli u Judeji, priklanjali su se običajima i veri svojih predaka.

Kao opozicija grčkom uticaju nastao je u Judeji konzervativni pokret čiji su članovi prihvatili ime Hasidim (jevrejski Chasidim), što znači Pobožni ili Sveti. Farizeji, čije ime znači "odvojeni", zahvaljuju svoje poreklo stranci hasidim, te se prvii puta pojavljuju kao politčka partija, oko 120. pr. Hr. u vreme Jonatana. Farizeji su bili popularna i ortodoksna stranka većine. Njihov program je bio striktno pridržavanje zakona i obrana tradicionalnog tumačenja, koje se u to vreme naročito oblikovalo. Oni su nastojali da izbjegnu javne odgovornosti i civilne dužnosti. Iako se nisu povukli iz narodnog života, oni su postali kritički sudije njegovi, te su tražili da se izbjegnu razorni utjecaji veze sa svijetom. Oni su insistirali na oslanjanje na Boga, koji vodi svoj narod i deluje za njega, kao, što je to činio u prošlosti. ali u Judeji kao i u drugim pokrajinama tog vremena, bile su udružene crkva i država. Među Jevrejima je religija bila državna stvar i to u naročitom stupnju. To je uvek bilo tako, od Mojsija, preko Samuela do Davida, u čije vreme je sveštencički stalež bio odvojen od civilnog autoriteta. Osim toga, hazmonejska kuća bila je sveštencička kuća, iako nije vodila liniju od Arona. Zato su Juda, Jonatan i Simon, sinovi Matatije,

starog sveštenika iz Modina bili sveštenici dok su vladali novooslobođenom zemljom i pošto nitko nije imao veće pravo na službu prvosveštenika. Međutim, farizeji su odbacivali ovo ujedinjenje verskog i političkog vodstva. Oni su željeli odvojiti religiju od državnih poslova, odvojiti prvosveštenstvo od političkog vodstva i odvojiti sebe od civilnih delatnosti.

Sve ove težnje bilo je teško postići. Za Jevreje nije bilo logične linije podele između religije i drugih delatnosti života. Prvosveštenstvo je bilo tako odgovorni dio javnog života, da se nije moglo odvojiti od političke uloge. Umesto da se fizički povuku iz društva, kao što su to učinili eseni, i kasnije hrišćanski monasi, farizeji su postali pristalice svakog vođe, koji bi zastupao njihove poglede. Kao studenti zakona, oni su bili stranka književnika ili teologa i tako, iako nisu proizašli iz prostog naroda, su postali popularni duhovni vođe. Oni su iznosili svoje uverenje osvedočenjem, te su zadobili brojne pristalice za svoj stav.

Farizeji su verovali u budući život. Bog će dati svome narodu sreću u božanskoj prisutnosti, koju mogu uživati samo pravedni. U tom blaženom stanju dobri će ljudi primiti nagradu za svoje vrline. Nasuprot tome, zli, protivnici Božji, oni koji su ostali neposlužni Božjem zakonu, večno će trpjeti na mestu mučenja. Flavije, i sam farizej, opisuje (u Razmišljanja o paklu) ova dva stanja. On iznosi zadovoljstvo u "naručju Abrahamovu" mestu sjaja, a s druge strane agoniju stalnog mučenja, koje trpe zli. Farizeji su također verovali u jedno mesto, gde sve duše mrtvih čekaju prelaz ka svojoj konačnoj sudbini. Sa ovog imaginarnog mesta - hadesa - oni koji još nisu spremni da uđu u "Abrahamovo naručje" mogu s jedne strane gledati na zadovoljstva i sreću, dok s druge strane, oni koji još nisu određeni za večnost, mogu vidjeti stvarnost užasa, koja ih očekuje.

U svojoj priči o bogatom čovjku i Lazaru (Lk. 16:19-31) Hrist je upotrijebio učenje farizeja o budućem životu kao sredstvo naglašavanja da se u ovom životu treba poslužiti upozorenjima i savjetima za budućnost. Posle svog zarobljavanja u Jerusalimu (Dela 23:6-10), Pavle je upotrijebio u svoju korist ovo uverenje farizeja o vaskrsenju, da bi podelio

svoje tužitelje.

Farizeji su gajili mesijansku nadu. Pomazanik će doći i obnoviti i povećati slavu koju je imao Izrael u vreme Davida. Mesija će vladati svijetom. David je bio silan i imao veliki utjecaj na svijet, ali će Mesija nadmašiti sve druge vladare. David je bio mudar i dobar, ali će Mesija biti utjelovljena pravda. Iako ga nisu zamišljali kao Boga, oni su verovali da će biti obučen u natprirodnu silu. Izrazi "legalizam", "nacionalizam" i "mesijanizam" mogu opisati filozofiju i verovanje farizeja.

Što je kuća Hazmonejaca bivala starija i imala više iskustava, a dužnosti uprave zahtijevali više i više međunarodnih veza, vladari su postajali sve manje striktni u jevrejstvu, a više skloni helenizmu, protiv kojega su se ranije pobunili Matatija i njegov sin Juda Makabejac. Ova tendencija se sve više ubrzavala, sve dok konačno nije preovladala politika heleniziranja Irodove dinastije. Zbog ovakvog razvoja, koji se toliko suprotio njihovoj veri, farizeji su bili tvrda opozicija.

Saduceji. - Značenje imena "saducej" nije poznato, ukoliko ono ne dolazi od sveštene obitelji imenom Sadok (1. Car. 2:35). To se ime verovatno upotrebljavalo za pristalice aristokratskog gledišta. Takvi su pristalice bili saduceji, sa jakim zanimanjem za svetovne interese naroda. Tako su saduceji bili potpuno suprotni farizejima. materijalni politički uspeh koji je nagradio napore Makabejske obitelji, bio je izvor dubokog zadovoljstva. Njihovi interesi su prvenstveno bili politički. Uspeh na tom polju bio je njihova radost. Separatizam je bio upravo suprotno njihovim pogledima i praksi.

Oni nisu bili natireligiozni, ali su verovali, da dobrobit naroda ne traži da religiozna mišljenja utiču u svakoj stvari. Oni su prihvatili Toru - Zakon - kao kanon, ali su odbacili ostatak Starog zaveta kao nenadahnut, te su osporavali vrijednost tradicije, na koju su se farizeji mnogo oslanjali.

Prema tome su saduceji odbili da prihvate učenje o budućem životu, o anđelima, o duhovima bilo koje vrste, o budućoj nagradi i kazni, jer su tvrdili da u Tori nisu našli jasne podatke o ovim stvarima (Flavije, Starine, XVIII: 1,4), (Rat, II. 8,14). Dok su farizeji priznavali ovisnost o Božjoj pomoći, saduceji su se oslanjali samo na sebe. Oni su tako bili spremni

da uđu u saveze sa drugima, i da upotrebe svako drugo sredstvo koje je obećavalo dobrobit naroda.

Pošto su stajali na strani aristokrata jevrejstva, saduceji nisu bili pretstavnici naroda kao cjeline. Oni su bili utjelovljenje, u nekom smislu, helenističke partije među Jevrejima, protiv koje su ranije ustali hasidim, dok su farizeji s druge strane bili ideološki naslednici hasidim.

U početku su Hazmonejski kneževi uspešno ostajali po strani ne hoteći pristupiti kao pristalice ni farizejima, ni saducejima. Ali su se služili i jednima i drugima, dajući javne službe i počasti obima. U vreme uprave Hirkana I., sina plemenitog hazmonejca Simona, učinio je indiskretan postupak sa strane farizejskih vođa, da su se Hazmonejci priklonili saducejima (Flavije Starine XIII. 10,6). Otada je kuća Hazmonejaca postala otvorenije helenistička, tj. manje judaistička u svojim nastojanjima i postupcima, a saduceji su ispoljavali sve veći utjecaj u nacionalnim poslovima. Ipak je vrlo malo poznato o saducejima, jer nisu ostavili iza sebe nikakve literature.

Eseni. - Treća jevrejska sekta bili su eseni, koji su kao i farizeji bili izdanak hasidima. Eseni u stvari predstavljaju krajnju konzervativnu stranu istog pokreta iz kojega su postali i farizeji. Oni su sproveli u život najstroža načela farizejskog verovanja, te su ih još više pooštrili.

Manje razlike među esenima ukazuju na to, da je ova sekta bila podeljena u dve grupe, od kojih se jedna odlikovala odbacivanjem braka. S druge strane oba dela esena razlikovala su se od farizeja toliko da su se povukli iz društva i striktno vodili monaški život. Oni su odbacivali trgovinu, držanje robova, te su u nekoj meri izbjegavali i žrtve u hramu. Odbacivali su zakltvu, imanje im je bilo zajedničko, imali su zajedničke večere, koje su pripremali sveštenici, boravili su u domovima koji su bili odvojeni od domova neesena, te su brižljivo bratski pomagali jedan drugoga u bolesti i drugim nedaćama, oblačili su se u bijelo i prakticirali pretjeranu čistoću. Naročito su se striktno držali naglaska na obrednom pranju uronjavanjem, koje su prakticirali svakog dana. Eseni su verovali u preegzistenciju duša, te su prema tome filozofski dualizam i odbacivali

uskrsenje tijela.????? Njihovo učenje imalo je elemente zoroastrijanizma. Neke faze njihovog učenja imale su i izvjesna obilježja grčkog pitagorijanizma. Nedavna arheološka otkrića kod Kirbe Qumran, u području Mrtvog mora probudila su nova interesiranja za ovu sektu. Općenito se među učenjacima misli, da su građevine kod Qumrana pripadale zajednici esena, koja je cvala u prvom veku pre Hrista, te posle jednog perioda slabosti, ponovno u prvom veku posle Hrista. Smatra se da su rukopisi nađeni na tom mestu pripadali esenskoj knjižnici. Sličnosti između ovih dokumenata, - naročito Priručnika o disciplini i Komentara Habakuka - te ugovora otkrivenog u Kairu 1896. koji potječe od jedne grupe poznate pod imenom "damaštanski zavetnici", dovele su do pretpostavke da je ova damaštanska grupa pripadala esenima.

Ovi dokumenti otkrivaju podudaranja sa izvjesnim spektima prvog kršćanstva, te pokazuju užu povezanost nego što se to pre mislilo između učenja Jovana Krstitelja i Isusa s jedne strane, i izvjesnih elemenata u judaizmu s druge strane. Oni otkrivaju da je dolazak Mesije bio važan predmet qumranskog verovanja. Grupe u Qumranu i Damasku vodile su svoje poreklo do proroka "učitelja pravde". On je organizirao svoje sledbenike "u Novi zavet", kao pripremu za mesijansko kraljevstvo, te je došao u ozbiljan sukob sa vladajućim verskim autoritetima među Jevrejima.

Zajednica u Qumranu imala je nameru da pomogne svojom čistoćom života, i odlučnom poslušnošću zakonu, u pripremi svijeta za dolazeće carstvo. Oni su tvrdili, da dela čišćenja, kao što je dnevno uronjavanje nemaju vrijednosti, ako im ne prethodi čišćenje srca "svetim duhom", kojega im je, prema njihovom verovanju, Bog otkrio preko Pomazanika. Njihovo naglašavanje duhovne čistoće u pripremanju za mesijansko kraljevstvo, njihovo pranje, njihovi visoki etički standardi, kao i njihovo stanovanje u pustinji kod Jordana i Mrtvog mora dolaze kao paralela delovanju Jovana Krstitelja. Oni su se, kao i on, oglašavali ispunjenjem Izaije 40:3. Ove su sličnosti tako velike, da je teško izbjeći zaključak, da je Jovan morao imati neki kontakt sa ovom sektom. Izvjesni aspekti učenja apostola Jovana i Pavla također nalaze paralele u literaturi ove grupe.

Ovo međutim ne znači da su ovi apostoli posudili svoju evanđeosku vijest u bilo kojoj meri od esena.

Irodovci. - Irodovci su nastali mnogo kasnije, nego ranije spomenute stranke, a bili su uglavnom zainteresirani samo u politici. O njima je vrlo malo poznato, osim nekih spominjanja u Novom zavetu (Matej. 22:16; Marko 3:6; 12:13). Flavije govori o "pristicama Iroda" (Starine XI ili ?????? 15,10). Izgleda da su to bili Galilejci, koji su željeli, da žezlo obitelji Irodovaca radije vlada Palestinom, nego li stranci.

Zeloti.- Kao i Irodovci, tako su i zeloti bili politička stranka po svom interesu i programu. Postoje razne teorije o njihovom poreklu. Mnogi misle da su nastali kao farizeji i eseni od hasidim. Tako bi oni bili "pobožni" kojima je politika bila glavno izživljavanje religije. Takav odnos je međutim teško utvrditi dokumentarnim dokazima. Flavije (Starine XVIII. 1,6) opisuje neku "četvrtu sektu jevrejske filozofije", za koju se često mislilo da su zeloti, iako nedostaje dokaza za ovakvu identifikaciju. On pripisuje početke ove sekte Judi Galilejcu, koji se podigao u buni protiv poreza, verovatno posle Kvirinejevog cenzusa 6. god. posle Hr. (Dela 5:37). On izvještava da su oni verski pristajali uz farizeje, ali su politički odbili da bilo tko drugi osim Boga vlada nad njima. Flavije ne spominje zelote po imenu, sve do vremena rimskog rata (66-70. po. Hr.), kad se oni pojavljuju kao stranka pod vodstvom Jovana od Giskale (Ratovi, V. 3.1). Međutim, kako on izvještava, (Starine XVIII. 1,6) da su pripadnici "četvrte sekte" bili naročito aktivni u ovom ratu, može biti ispravno da se to odnosi na zelote. Jedan od Hristovih učenika, Simon, (ne Petar), bio je verovatno zelot (Luka 6:15; Dela 1:13).

Bilo je i grupa jevrejskih kršćana, kao što su nazareni i ebioniti, koje su nastale mnogo kasnije, toliko kasno da ne dolaze u okvir ovog pregleda. Nije poznato da li su ove sekte ostale članovima jevrejskog društva. Glavna zajednica jevrejskih kršćana nije bila priznata od judaizma nego je skoro od samog početka bila odbačena.

5. Irodovi naslednici

Kad je Irod umro, ostavio je oporuku, koja je određivala

naslednika kraljevstva. Po njoj su tritorije za koje se on tako žučno borio trebale biti podeljene među njegove sinove, Arhelaja, Iroda Antipu i Filipa. Irod je dao Arhelaju, najstarijem sinu, Judeju, Samariju i Idumeju. Pošto nisu poznavali njegovu sposobnost vladanja, Rimljani su mu dali samo titulu etnarh, što znači vladar naroda. Irod antipa je postao "tetrarh" Galileje i Pereje. Ovaj izraz, koji je ranije značio "vladar četvrtine pokrajine", primenjivao se kasnije na vladara, bilo kakve provincijske oblasti. Filip je također primio naslov tetrarha, te je vladao u severoistočnim područjima, Paniasa, Itureje, Trahonitije, Gaulanitije, Batanije i Auranitije.

Arhelaj. - Posle smrti svoga oca, Arhelaj je sazvaio narod u Jerusalim. Sjedeći na povišenom zlatnom prestolju, u predvorju hrama, oslovio je narod lijepim rečima i obećanjima. Narod je odgovorio iznoseći mnoge želje, tražeći oslobođenje zarobljenika, oslobođenje od kazne za politička dela i sniženje poreza. Bilo je to vreme Pashe i grad je bio prenatrpan. Bojeći se, da ne nastane pobuna, ušla je na područje hrama jedna četa vojnika, da čuva red. Narod se suprotstavio vojnicima i nastala je borba u kojoj je ubijeno oko 3000 Jevreja. Tada je Sabinije, administrator Sirije iskoristio prednost prisustva rimskih vojnika, te je pod njihovom zaštitom oplijenio blago. Kad se ovo zbilo, otpočeo je u Judeji i Galileji veliki ustanak. Međutim, takvi su ustanci protiv rimljana biliosuđeni na propast. Varus, guverner Sirije, došao je u Palestinu sa jakim snagama, ugušio pobunu i razapeo 2000 nesretnih jevrejskih pobunjenika.

U međuvremenu su Arhelaj, Antipa i Filip napustili Palestinu da ostvare svoja prava na teritoriji svoga oca. U isto vreme došla je u Rim i deputacija Jevreja, sa molbom Augustu, da ih se stavi direktno pod rimskog guvernera, a ne pod kontrolu Irodovih sinova. Ali August je poštovao Irodovu oporuku, s izuzetkom, što je odbio da Arhelaju dade viši naslov od etnarha. Tako su sinovi Iroda preuzeli administraciju kraljevstva svog oca.

Arhelaj je nasledio karakter svoga oca, ali bez njegovih sposobnosti. Narod se tužio da je njegova vladavina bila barbarska i tiranska, te ga je 6. godine posle Hrista August premestimo u Beč. Judeja i Samarija bile su pripojene Siriji i

stavljene pod kontrolu rimskog prokuratora, koji je bio odgovoran imperatoru preko guvernera Sirije. Ovakvo uređenje trajalo je sve do Iroda Agripe I., unuka Iroda Velikog i njegove žene hazmonejke Marijamne. On je postao kraljem Judeje, 41. godine naređenjem imperatora Kalugule.

Irod Antipa. - Irod Antipa je bio prilično uspšan u vladanju Galilejom i Perejom. Iako je bio nepromišljen u svojim postupcima, njegova snaga omogućila mu je da očuva mir u Galileji i tako izbjegne predbacivanja Augusta, koji je doznao za njegove izdajničke namere. Isus je pravilno opisao njegov karakter, kad ga je nazvao Lisicom (Luka 13:22). Stupanjem Tiberija na presto, 14. godine posle Hrista, Antipa je bio u prednosti. On je izgradio i nazvao po imperatoru grad Tiberijadu na zapadnoj obali Galilejskog jezera, te također proširio to ime na cijelo jezero. Antipa je također mnogo gradio u cijeloj svojoj tetrarhiji. Svi njegovi napori bili su usmereni u pravcu helenizacije, a sve njegovo ispovjedanje judaizma bilo je samo malo više od laži. Antipa je oženio kći Arete, (2. Kor. 11:32), iz linije Nabatejskih vladara, koji su se borili protiv Rimljana u ratu 64-63. pre Hrista.

Kad je Antipa posetio Rim, obnovio je svoje poznanstvo sa Irodijadom, koja mu je bila i nećakinja i snaha. Irodijada, kći Aristobula, polubrata Antipe, udala se za jednog od njegove polubraće (i njenog ujaka), nekog sumnjivog sina Iroda Velikog imenom Irod Filip. Antipa se zaljubio u nju, te je ona lako pristala da svoj rimski dom zamjeni za Galilejsku palaču. On je tako odbacio kćerku Arete i uzeo Irodijadu od svog polubrata.

Ovaj sramni postupak je Jovan Krstitelj korio, te je zbog toga bio najpre zatvoren (Luka 3:19,20), a kasnije i pogubljen na zapovijed Antipe, koji je bio nagovoren od Irodijade i njene kćeri Salome na sjajnom banketu održanom verovatno u tvrđavi Maherus (Mat. 14:3-12, Flavije, Starine, XVIII. 5,2). Antipa je verovao, da bi Isus mogao biti Jovan Krstitelj koji je ustao iz mrtvih (Mat. 14:1,2), te je jednom pokušao da ga ubije. (Luka 13:31). Međutim, na Isusovom suđenju, on je odbio da izreče presudu koju su tražili Jevreji, a koju je i Pilat izbjegavao izreći (Luka 23:4-25).

Prošlo je skoro 10 godina pre nego što se Antipin raniji tast

Areta mogao osvetiti za rastavu Antipe i njegove kćeri. Kad su svađe na granici, između ovih kraljeva dovele do rata 36. godine posle Hr. Areta je nanio Antipinim trupama ozbiljan poraz. Antipa je tada zamolio rimskog zapovjednika Viteliusa, da osveti njegov poraz, ali pre nego što je Vitelije mogao išta učiniti, umro je Tiberije, a Vitelius je odbio da sudeluje u ratu.

Promjena dinastije prouzročila je i ubrzala Antipin pad. Novi imperator Kaligula bio je dobar prijatelj Iroda Agripe I. sina Aristobula i brata Irodijade. Tako je Kaligula dao Agripi severoistočne teritorije kojima je vladao njegov ujak Filip. Osim toga dao mu je i naslov kralja. Potaknuta zavišću, zbog prednosti koju je dobio njen brat, Irodijada je nagovorila Antipu da ide u Rim i da za sebe traži istu titulu. Antipa je krenuo na put 39. godine, ali je u međuvremenu Agripa izvjestio Kaligulu da je Antipa prestupio carske propise, nakupivši veliku količinu naoružanja. Posle svog dolaska u Rim, imperator je Antipu prisilio da prizna da je optužba protiv njega istinita, te je bio prognan zajedno sa svojom ženom u Lion u Galiji. Kaligula je posle toga pripojio Galileju i Pereju teritoriju Iroda Agripe I.

Filip. - Irodov treći sin, koji ga je trebao naslediti u upravi Filip, bio je sasvim drugačiji od svoje braće. Rečeno je da je Filip otpočeo svoju vladavinu sa blagoslovom. Tokom cele vladavine od 37. godina bio je uvek spreman da usliši svaki poziv za pravdu, uvek spreman da saslušava svaki slučaj koji mu je iznešen na njegovim putovanjima po njegovoj teritoriji. Iako su njegovi posedi bili veliki u usporedbi sa posedima njegove braće, bili su ekonomski zaostali. Sa izmješanim stanovništvom ova područja su doživjela učestale ustanke, ali nikada pod Filipom. Njegova uprava je bila u miru i u unutrašnjim i u vanjskim stvarima. Njegova ženidba sa Salomom, kćerju Irodijade, dovela je do prijateljskih odnosa sa Antipom u Galileji i Pereji, pri kraju njegove vladavine.

Iako jevrejske krvi preko svoje majke Kleopatre iz Jerusalima, Filip je kao i drugi sinovi Iroda Velikog bio neznabožac u srcu. On je bio prvi jevrejski vladar, koji je na novac dao utisnuti ljudske likove. Takvi postupci u smeru helenizacije bili su po volji neznabožačkom stanovništvu njegove zemlje.

Filipova prestolnica bila je u Paneasu, starom svetištu boga Pana, u blizini jednoga od izvora reke Jordana. On je obnovio i ukrasio grad i nazvao ga Cezarejom, u čast Imperatora. Za razliku od drugog grada sa istim imenom na Sredozemlju, ovaj se grad naziva Cezarija Filipova (Mat. 16:33; Mk. 8:27). Filip je također obnovio Betsaidu na severoistočnoj obali Galilejskog jezera, i nazvao je Julijskom, po kćeri Augusta.

Tiberije i Jevreji. - Filip i Antipa su bili prijatelji Tiberija, rimskog imperatora od 14-37. po. Hr. Ali su Jevreji sami osećali, da njima nije u dobro ovaj odnos, te su negodovali zbog ovakvog stanja kao i protiv Seanusa, izdajničkog savjetnika Tiberija. 19. po. Hr. posle neke pronevere, u kojoj su izvjesni rimski Jevreji imali udela, Tiberije je prognao sve Jevreje iz prestolnice. Nije poznato, da li je ovaj proglas bio striktno proveden. Međutim, u isto vreme, verovatno sa pristankom imperatora, senat je poslao 4000 mladih Jevreja iz Rima protiv pobunjenika na Sardiniji. Ovo je za Jevreje bilo vrlo teško, jer su do ovog vremena bili oslobođeni službe u rimskoj vojsci, te su neki od ovih mladića doživeli teškoće zbog odbijanja službe u vojsci (Starine XVIII. 3,5, Tacit, Anali II. 85).

6. Rimska uprava u Judeji

Prokuratori. - Kad je Arhelaj smjenjen, njegov je teritorij pripojen rimskoj provinciji Siriji. Judejom je, kao delom državne provincije upravljao prokurator, zastupnik imperatora, a ne prokonzul, koji bi bio odgovoran Senatu, kao što je to bilo u mnogim drugim provincijama.

Rezidencija rimskih prokuratora u Judeji bilaje Cezarija. Ovdje su imali malu vojsku na raspoloženju, koju su uglavnom sačinjavale provincijske jedinice. Iako je prokurator dobivao plaću iz carske blagajne, on je imao izvjesne prilike i mogućnosti, da poboljša svoje finansijske prihode, dok je bio u službi. Jedna od tih mogućnosti nastala je iz činjenice, što je imao vrhovni autoritet u sudskim stvarima, čak ako se radilo o životu i smrti, s izuzetkom onih osoba, koje su mogle dokazati svoje rimsko građanstvo.

Prokurator je bio odgovoran s jedne strane imperatoru kao

i za lokalne stvari legatu u Siriji, a s druge strane, više formalno, jevrejskom sinedrionu, koji je uvek budno pazio, da prokurator ne pređe svoj autoritet. U isto vreme, međutim, zbog političke prirode službe, mesto prvosveštenika popunjavalo se prokuratorovom privolom.

Ma kako brižljivo su prokuratoru ispoljavali svoju moć, - bili su skoro uvek obazrivi - nisu bili u stanju da zadovolje jevrejski narod. Ispravno je rečeno, da je dolazak rimskih prokuratora u Judeju označio početak kraja jevrejske nacije, jer je jevrejski narod odbio da bude zadovoljan pod stranom vladavinom.

Oporezovanje. - Sa određivanjem rimskih prokuratora, došli su i rimski porezi. Ovo je zahtijevalo prebrojavanje sa klasifikacijom stanovništva. Jedno takvo prebrojavanje vršilo se u vreme rođenja Isusa, ali nije poznato, da li je raspisivan porez tom prilikom.

Kad je prvi prokurator, Koponije, preuzeo upravu Judeje namesto Arhelaja, raspisano je ubiranje poreza. Porez je bio dvovrstan: na zemlju (tributum agri) i na glavu (tributum capiti). Ovaj porez je bio za Jevreje velika teškoća: porez na glavu bio je dokaz porobljavanja (Starine XVIII, 1,1), a porez na zemlju napad na Jehovu, stvarnog vlasnika zemlje i njenog bogatstva.

Iako su Jevreji bili vrlo uznemireni zbog ovih poreza, provosveštenik Joazar nagovarao ih je da ga mirno plate. Međutim, u isto vreme, radikalni vođa imenom Juda Galilejac naveo je veći broj ljudi na pobunu. Kvirinije, rimski guverner Sirije, ugušio je ustanak velikom strogošću (Starine XVIII. 1,1). Ovaj pokret u vreme Jude verovatno označava postanak zelote. Gamalijel je mislio na ovaj ustanak, kada je sinedrionu savjetovao da ne poduzima drastične mere protiv kršćana. (Dela 5:38,39).

Od ovog vremena na dalje Rimljani nisu pokušavali da ubiru direktno od Jevreja porez. Oni su poreze ubirali preko carinika. Ovi su ljudi bili omrznuti te ih je narod izbjegavao što je više mogao (Mat. 11:19; 21:31). Levije Matej, bio je iz ove omrznute klase. Rodoljubivim Jevrejima bio je neobičan postupak Isusov, kad ga je primio za svog suradnika (Mat. 9:9-13).

Sinedrion. - Sinedrion, koji je bio karakteristično jevrejsko

nacionalno tijelo, a ne dio rimske upravne administracije, ipak je ispoljavao manji utjecaj u civilnim i političkim stvarima. Sastavljen od 70 ljudi, najvišeg uticaja i reputacije, bio je glavno vladajuće tijelo za jevrejski narod. Iako je imao pravo samo u Judeji, delovanje njegovih odluka osećalo se među Jevrejima po cijelom svijetu. U isto vreme Sinedrion se nije mješao u lokalno sudstvo, koje je bilo u rukama 11 područnih tijela sastavljenih od starješina. On je za sebe ostavio stvari od nacionalnog značaja. Donosio je odredbe i sprovodio ih. U tu svrhu imao je na raspolaganju policiju (Mat. 24:47; Jovan 7:32). Međutim, zbog vrhovne kontrole Rimljana, njegova je služba bila uglavnom religiozna. On se bavio sa lažnim prorocim kao što se to pretpostavljalo za Isusa, kao i sa nastajanjem sekta, koje je trebalo sprečiti da se ne uznemiruje narod. Na osnovu ove vlasti Pavle je progonio kršćane pre svog obraćenja (Dela 9:1,2). Nekoliko godina kasnije, on je jedva izbjegao sličnom progonstvu (Dela 24:6-9). Sinedrion je također proučavao i izlagao doktrinalne točke i nadgledao izbor i određivanje prvosveštenika, iako su u ovom slučaju i Irod i rimski prokurator ispoljavali svoj autoritet. Nad Rimljanima sinedrion nije imao vlasti, osim u slučaju obeščašćenja hrama. U tom slučaju su Jevreji čak mogli i pogubiti Rimljanina (Flavije, Ratovi, VI. 2,4). 1871. otkriven je natpis, koji je nekad bio postavljen na hramu, na zidu koji je odvajao predvorje neznabožaca od predvorja Izraelaca. Natpis je upozoravao: "Neka stranac ne ulazi unutar zidova hrama. Tko se god u tom uhvati, biti će odgovoran za svoju smrt, koja ga čeka." Duplikat ovog natpisa nađen je oko 70 godina kasnije.

Iako je prvosveštenik bio predsjedavajući član sinedriona (Mt. 26:57), prokurator je mogao sinedrion pozvati na zasjedanje. Međutim, samo u slučaju smrtne kazne, bila je njegova odluka podložna prokuratorovoj potvrdi. U slučaju Stjepanovog kamenovanja sinedrion je pribjegao podmićivanju.

Posle ustanka zbog poreza koji je ubirao Koponije, u Palestini je kroz više godina vladao relativni mir. Međutim, u isto vreme su farizeji i zeloti, koji su se polako povećavali brojem, a i utjecajem, budili i hrabрили u narodu duh nemira. Tokom ovih godina, Isus je mirno rastao i razvijao se u

Nazaretu.

Poncije Pilat. - Oko 26. po. Hr. Poncije Pilat je postao prokurator. Njegov kruti i nesalomljivi karakter, koji se ogleda u metodama njegove uprave izazvao je duh pobune, koji je tinjao u jevrejskom narodu.

Pilat je pokušao na početku uprave, da u Jerusalimunesi, pred oči Jevreja omrznete znakove rimskih legija. Da bi to sproveo, naredio je vojnicima da ih noću donesu. Kad se za to doznalo, krenula je velika delegacija Jevreja u Cezariju, gde su, bez obzira na izvučene mačeve vojnika, pred Pilatom iznjeli svoj protest zbog ovog postupka. Našavši se u oči sa ovakvim reagiranjem, Pilat je ubrzo našao za shodno, da povuče vojsku iz Jerusalima. Da bi zadovoljio povećanu potrebu Jerusalima za vodom, Pilat je sagradio vodovod. Za ovaj projekat on je upotrijebio sredstva iz hramske riznice. Kad je narod šestoko reagirao zbog ovakvog obeščaćenja hramskog blaga, Pilat ih je umirio krvoprolićem (Flavije, Starine XVIII. 3,2). Nakon toga je u gradu podigao grbove sa imenom imperatora Tiberija. Ovo je ponovno podiglo narod na pobunu, koja je bila umirena tek kada je sam Imperator naredio da se grbovi skinu.

Jednog jutra, u proljće 31. godine, Čovjek koji je mirno učio velike osnovne istine jevrejske religije doveden je pred Pilata. Ovaj Čovjek, Isus iz Nazareta optužen je za oskvrnjenje i bunu. Međutim, ispitivanje mu je pokazalo da Isus nije bio buntovnik. Nadajući se da bi mogao izbjeći donošenje osude, poslao ga je Irodu Antipi, koji je slučajno bio u Jerusalimu, jer je Isus odrastao na teritoriji, koja pripada Irodu, i na kojoj je Isus proveo veći dio svog delovanja. Ali je Irod odbio da izreče presudu, te je vratio Isusa Pilatu. Pilat se plašio naroda, koji mu je zapretio da neće biti prijatelj Cezaru, ako oslobodi sužnja. Tako je on osudio na smrt onoga, za koga je sam priznao da je nevin. Ovaj postupak Jevreja prema Isusu mora da se činio čudan Pilatu, jer pre nekoliko godina, kada se Juda Galilejac pobunio protiv Rimljana, oni su tražili, da ga se oslobodi. Nasuprot Judi, Isus je bio miran čovjek, koji je činio samo dobro i učio samo životu mira. Traženje jevrejskih vođa da se on pogubi nije moglo povećati prokuratorovo poštovanje prema njima.

Pilat je ostao još pet godina guverner Judeje. Njegove

poslednje godine bile su teške jevrejskom narodu, naročito zbog krvoproliča nad grupom Samarjana, koji su se skupili na gori Garizimu kao svjedoci otkrića svetih sudova, koje je navodno ondje sakrio Mojsije. Kad su Samarjani izvjestili Vitelijusa, Pilatovog prvog pretpostavljenog u Siriji, on je naredio da se Pilat opravda pred Tiberijem zbog ovog postupka, te je odredio novog prokuratora na njegovo mesto.

Marcel. - Za vreme Marcela, sledećeg prokuratora, izbila je ozbiljna pobuna 38. godine, kad se Kaligula proglasio Bogom, i naredio da se njegove statue postave u hramovima, kako u Rimu, tako i u provincijama. U Aleksandriji, gde je skoro trećina stanovništva bila jevrejskog porekla, stvari su se neobično zaoštrile, jer je tu postojao hram još od dana, kad su brojni Jevreji pobešli iz Palestine, da izbjegnu progon Antioha Epifana, tj. oko 170-160. pr. Hr. Usprkos velike mržnje jevreja prema idolima, Kaligula je naredio da se i u ovom hramu postavi njegova statua za klanjanje. nastale su urote među Jevrejima i neznabošcima, koje su imale za posledicu gubitak mnogih života, i uništenje imovine u Aleksandriji. U samoobrani su Jevreji opremili veliku delegaciju pod vodstvom govornika Filoa, poznatog jevrejskog filozofa iz Aleksandrije, i poslali je u Rim. Iako su uspeli da budu primljeni kod Kaligule, imperator je odbio da im da bilo kakav ustupak.

Kad su Jevreji u Jerusalimu čuli za naog Kaligule, pripremili su se na najgore. Nastale su mnoge pobune, i stanje bi sigurno prouzročilo mnogo zla, da nije smrt Kligule 41. godine riješila problem. Klaudije, njegov naslednik povukao je omrznuti dekret.

Irod Agripa I. - Jedno od prvih dela imperatora Klaudija bilo je da nagradi svog prijatelja kralja heroda Agripu I. za ulogu koju je odigrao u pripremanju imperatorova stupanja na presto 41. godine. Klaudije je pripojio Judeju i Samariju, teritorijama Galileje, Pereje i severoistoka, kojima je Irod Agripa već vladao. Tako su teritoriji kojima je jednom vladao Irod Veliki ponovno bili ujedinjeni u rukama Jevrejskog vladara.

Irod Agripa I. vladao je Palestinom tako sjajno, da je njegova vladavina nazvana zlatnim danima Judeje. Bez obzira na njegove motive, on je živio i vladao poštujući brižljivo jevrejske zakone, držeći njihove ceremonije i prinoseći

određene žrtve. On je bio u takvom prijateljstvu sa farizejima, da su ga oni (prema navodima Mišne), bili spremni zvati bratom. Međutim, van Palestine, Agripa je kao i njegov djed Irod Veliki, bio veliki zaštitnik helenističke kulture. U susjednom gradu Berytus (Beirut) podigao je pozorište i amfiteater. Tu je prisustvovao grčkim igrama, kadgod je smatrao da je to dobro. On je i na drugim mestima pokazivao svoje zanimanje i naklonost grčkoj kulturi.

Koliko je Agripa bio sklon jevrejstvu, toliko isto je bio neprijatelj kršćanstva. Pošto je to "ugađalo Židovima", pogubio je Jakova brata Ivanova. Iz istog razloga zatvorio je Petra u tamnicu (Dela 12:1-3). Jedino posredovanjem anđeoske sile spašen je Petar, da ga ne stigne ista sudbina kao i njegovog prijatelja i druga Jakova.

Uskoro posle ovoga, (44. godine), umro je Irod Agripa I. I Flavije (Starine XIX. 8,2) i izvještaji u Delima (12:20-23) govore o toj smrti. U Cezareji, glavnom gradu judejsko-samarjanske provincije sjedio je Agripa na sudskoj stolici obučen u prekrasne haljine, koje su se prelijevale srebrom. Kada je govorio narodu, sunce ga je obasjalo i narod je uzviknuo: "Ovo je glas Božji a ne čovečji!" Dok je slušao ova obožavanja, bio je pogođen strašnom boli, te je za nekoliko dana umro. Luka izjavljuje da je to bio sud Božji (Dela 12:23).

Kasniji prokurator. - Irod Agripa I. imao je sina istog imena, koji je prilikom smrti svoga oca imao 17 godina. Klaudiju su savetovali, da ovom mladom čovjeku ne poveri upravu nad tako buntovnom pokrajinom, kao što je to Palestina. Ona je zato još jednom postala provincijom, a Cuspius Fadus određen je prokuratorom. Nakon godine dana nasledio ga je Jevrejin, Tiberije Aleksandar, nećak Philoa. Međutim, Aleksandar se odrekao jevrejske vere, te je sama činjenica, što je on bio otpadnik odvratila jevreje od njega. Njihova mržnja je bila tako velika, da je posle razapeća Jakova i Simona, sinova Jude Galilejca, koji je bio patriotska figura u jevrejskim mislima, nastala pobuna zelota. 48. godine Aleksandra je nasledio Cumanus.

Da je na položaj prokuratora došao razumniji čovjek, nego što je bio Cumanus, bilo bi moguće, da se zemlja umiri, ali je

novi guverner dozvolio da se dogodi nekoliko manjih, ali za Jevreje uzbuđujućih događaja, koji su zbog razočaranja naroda držali zemlju u stalnom stanju nemira. Kad je jedan vojnik u hramu izvrgao ruglu prisutne, Cumanus je umestoda kazni prestupnika, tako vodio stvar, da je u pobuni, koja je nastala nastradalo 1000 ljudi od ruke njegovih vojnika. Kad bi neki rimski službenik bio opljačkan od lopova, prokurator je poslao vojnike da oplijene sva susjedna sela. Kad je jedan vojnik poderao jednu svesku zakona, izbjegnuta je pobuna jedino osudom i smaknućem vojnika. Jednom drugom prilikom su neki Galilejci na putu za Jerusalem na praznik bili napadnuti od Samarjana i mnogi od njih ubijeni. Podmićen, Cumanus je zaštitio Samarjane. Kad su osvetoljubivi jevreji napali Samarjane, Cumanus ih je žestoko kaznio. Da bi se sprečila pobuna naroda, Cumanus je opozvan 52. godine.

Felix. - Cumanusa je na prokuratorskoj stolici u Judeji nasledio Antonije Felix, oslobođeni rob i brat Palasa, ministra imperatora Klaudija. Felix je možda već bio Guverner dela Samarije. Iako je to bilo tako, njegovo iskustvo tamo izgleda da je malo pomoglo da ga pripremi za veće odgovornosti koje se sada primio. Tacit, rimski istoričar kaže o njemu, da je "primenjivao svaku vrstu okrutnosti, primenjujući moć kralja sa svim instinktima roba (Istorije V, 9). Izgleda da Felix nije mogao razumeti ćud jevrejskog naroda, a nedostajala mu je i želja da poboljša stanje koje ih je dovodilo do nezadovoljstva. On se oženio Druzilom, kćerju Agripe I.

Zeloti, koji su dobili na utjecaju kroz poslednje godine, brojčano su se vrlo povećali, a farizeji - patriotski Jevreji - sa užasom su gledali ekstreme, prema kojima su se zeloti kretali. da bi stvari bile još gore, nastala je u to vreme jedna nova organizacija nazvana "Sicarii" ili "ljudi s bodežima". Ova je grupa neodložno odlučila, da u Judeji smije ostati samo Židov. Oni su iskorištavali sve da bi postigli svoje ciljeve, ne prezajući ni pred čime, bez obzira na njih same ili njihovu zemlju. U toj svojoj nameri oni su upotrebljavali zastrašivanje, pljačku i ubijanje gde god je to bilo potrebno, prema svakome koji je pokazao i najmanju simpatiju prema Rimljanima. U pokrajini oni su spaljivali sela, pljačkali kuće i bezobzirno ubijali ljude.

Jedan mudar čovjek bi mogao povratiti mir, ali Felix nije bio takav. Izgleda da je bio potpuno nesposoban, a bi kod Jevreja izazvao ma kakvo poštovanje, a naročito kod njihovih fanatičnih patriota. Okrutnost njegovih postupaka još su otežavali situaciju. Kao reakcija na takvo njegovo delovanje nastajali su buntovni vođe, nazovi proroci, koji su zavodili narod lažnim obećanjima i vodili ga u sve veće nemire, kojima je posledica bila samo njihova vlastita smrt, i sve veće miješanje rimljana.

Pravilno izabrani jevrejski vođe vrlo sumalo učinili da spasu situaciju. Književnici su se bavili teologijom, a sveštenici su lakomo izvlačili od hrama sve materijalne profite za sebe. Tako su lakomi bili neki na desetak, a naročito sveštentička klika koja je dominirala, da se kaže, da su sveštenici koji im nisu pripadali, umirali od gladi. Konzervativci, koji su se bojali naglosti zelota i posledica, vrlo su malo mogli učiniti da smire oluju. Prosti narod je bio kao ovce bez pastira. Sve je ovo postepeno vodilo ka sve većem priklanjanju Tori i fanatičnoj želji da se ispuni svaka pa i najmanja želja Zakona.

U ovo vreme Pavao je izvršio svoja velika misionarska putovanja. Sa takvom jednom fanatičnom skupinom ljudi bavio se Felix kada je ona napala Pavla u hramu u Jerusalimu. Ova je buna nastala kad su neki Jevreji iz Zapadne Male Azije lažno optužili Pavla za obeščašćenje hrama uvođenjem neznabožaca u nj. Iako je Pavle doveden pred Felixa kao revolucionar on je govorio ne o buni ili ustanku, nego o "pravdi, o čistoti i sudu koji će biti" nije čudo, što se Felix uplašio (Dela 24:25).

Klaudije i Jevreji. - Verovatno sredinom svojeg vladanja je Klaudije (umro 54.) istjerao Jevreje iz Rima (Dela 18:2). Razlozi za ovaj drastični postupak nisu sasvim jasni. Seutonije jednostavno kaže: "Pošto su Jevreji stalno činili nemire nagovaranjem za Chrestusa, on (Klaudije) ih je istjerao iz Rima" (U Životi cezara, V, 25). Moguće je da su Latini razumeli ovaj stavak kao da su nemiri nastali protiv Chrestusa. Nije poznata ni jedna ličnost tog imena u ni jednom drugom imenu, a kasniji su ga kršćani prevodili sa Hrist. (Laktancije: Božanske institucije, IV. 7, i Tertulijan Apologija gl. 3). Prema tome, to bi bilo "protiv", a ne "za" sledbenike Hrista, protiv kojih su Jevreji iradili. Pošto su van Rima Jevreji podizali nemire, gde god bi se kršćani

pokazali na delu (Dela 14:2-6,19: 17:5-9,13; 18:12-17; 19:8,9), nije čudno što su to Jevreji činili i u Rimu.

Međutim, u isto vreme Klaudije je nastavio politiku sklonosti svojih prethodnika prema Irodima, koja je sada već postala tradicionalnom. Iako je Klaudije odbacio tvrdnje sina Iroda Agripe, prilikom njegovog oca smrti 44. godine, ipak je kasnije, prilikom smrti njegova ujaka, kralja iz Kalcisa u Antilibanonu, Klaudije dao njegovo kraljevstvo mladom Irodu Agripi II. 52. godine imperator ga je unapredio dodavši mu veće teritorije na severu Palestine, kojima je nekad upravljao Filip Tetrarh. Još je kasnije i Neron pridodao njegovim posedima. U ratu 66-73. Irod Agripa II. pristao je s Rimljanima protiv Jevreja.

Porcije Fest. - Verovatno 60. godine Felix se vratio u Rim, a Porcije Fest preuzeo njegovo mesto kao prokurator Palestine. Fest je bio sposoban i pošten, ali je došao prekasno na pozornicu, da bi uspeo u postizanju trajnih uspeha u ovoj tškoj političkoj situaciji u Palestini. Prema tome, njegovu je upravu i dalje obilježavalo nastavljanje nereda, jačanje moći zelota, i sve veći neredi, koji su prouzrokovali sicarii. Posle svega dve godine, Fest je umro na službi. Ovaj je prokurator poslao Pavla na vlastitu njegovu želju na sud pred nerona (Dela 25:11,12).

Smrt Jakova. - Upravo posle smrti Festa, a pre dolaska njegova naslednika Ananusa, prvosveštenik je izveo pred Sinedrion Jakova, brata Gospodnjeg. Ovo je bio verovatno istii jakob koji je predsedavao Saboru u Jerusalimu, pre nekih 13 godina, i koji je napisao Jakovljevu poslanicu. Jevrejski su ga vođe kamenovali do smrti, sa još nekima zbog "kršenja zakona". Flavije tvrdi, da je novi prokurator primio proteste vodećih Jevreja, oštro predbacio Jevrejima za izvršavanje smrtne kazne bez njegova pristanka. Irod Agripa II. koji je kontrolirao prvosveštenučku službu, skinuo ga je sa službe prokuratora posle svega tri meseca (Starine XX. 9,1).

Albinije. - Festov naslednik bio je Albinije, koji je stigao sa strogim naređenjima da obnovi red u Judeji. On je najpre ustao protiv sicarii, koji su za uzvrat odgovorili još oštrije. Jedno od njihovih dela bilo je oteti nekog odličnog Jevreja, te pod pretnjom njegova ubistva tražiti da prvosveštenik osigura kod rimljana oslobodjenje njihovih pristalica koji su bili u zatvoru.

Stanje se sve više kompliciralo šalosnom podelom među sveštenicima, koja je nastala kad je Heod Agripa II odredio novog prvosveštenika. Ovo je dovelo do novih gorkih pobuna.

Umesto da bude lijek nevoljama Judeje, Albinije je postao uzrok novih. Flavije tvrdi, "da nije bilo oblika razbojstava koja bi on propustio primeniti" (Ratovi II. 14,1). Njegova lakomost za novcem nije znala granica. On je plijenio privatno vlasništvo, uveo teže poreze nego obično, slobodno primao mito za oslobođenje zločinaca, te je išao tako daleko, da je garantirao imunitet za novac onim Jevrejima, koji su aktivno radili protiv Rimljana.

Kao odgovor na ovu zlovladu, zeloti su postali još ogorčeniji, a sicarii agresivniji. Miroljubivi narod je živio u strahu za svoj život i bez nade u pravdu. Kad su apelirali na Rim, Albinije je bio opozvan. Primivši o svom opozivu izvještaj, on je pokušao da umiri stvari kod protivnih elemenata laskanjem, mitima i ulagivanjem. Ovaj postupak je još pogoršao stvari, te je cijela zemlja postala masom zapaljivog materijala spremnom da plane.

Florus. - Gezije Florus je nasledio Albinija. Jedva da se moglo doći do nesretnijeg izbora. Flor je činio sva loša, zločinačka, neuračunjiva dela, koja je činio i njegov prethodnik, a činio ih je grabro, otvoreno i spravom. Flavije kaže, da je Gezije Flor učinio da se Albinije u usporedbi s njim, smatrao primerom vrlina. (Starine II. 14,2).

Flor je stigao u Palestinu 64. Bilo je neizbježno, da bukne rat. Sve su češće bande Jevreja plijenile magazine rimskog oružja, te su tako Jevreji postali dobro opremljeni za rat. Prilikom Pashe 65. godine, kada je guverner Sirije Cestije Gal došao u Jerusalem, na jdnom putovanju svojim provincijama, dočekalo ga je mnoštvo molitelja tražeći od njega pomoć. Gal je obećao da će smjeniti Flora, koji je bio njegov podreženi, ali učinivši to, Flor se opravdao i optužio Jevreje za teškoće. Njihova prošlost dala je dokaza Florovim argumentima.

U isto vreme izgleda da j Flor očekivao rat sa Jevrejima, da bi sakrio svoje sramne postupke. Često i očito namerno izgledalo je da on izaziva pobunu, te rat već nije bio daleko. Flavije stavlja početak pobune protiv Rimljana, sa događajem,

koji se zbio u proljeće 66. godine (Starine II. 14,4). Flor je primio mito od Jevreja, kojima je dozvolio da se osvete bez straha od kazne, nad Grcima, koji su obeščastili sinagogu u Cezareji. kada je ova stvar došla do stanja krize, on je zahtijevao 17 talanata od hramskog blaga, što je vrijedilo oko 15.000 dolara u srebru, sa izgovorom, da to služi za "cezarovu potrebu". Ovo je potpuno uznemirilo narod, te je nekoliko njih između naroda sa ironijom počelo sabirati novac za "bijednika". Flor je ovo upotrebio kao izgovor da napadne Jevreje. Idućeg su dana njegovi vojnici u Jerusalimu ubili svakoga tko se našao na trgu, upali u domove i oplijenili i ubili ljude, žene i djecu. Flor je otišao dalje od ijednog svog prethodnika, te je čak razapeo bez suda Jevreje, kojima su rimljani dali plemićki rang. Flavije govori o 3600 ljudi, žena i djece ubijenih ovom prilikom. Bernika, sestra Iroda Agripe, bila je svjedok ovog krvoprolića i pokušala e umiriti Florov gnjev. Međutim, njezini naponi da se spreči dalje krvoproliće bili su uzaludni.

Sledećeg dana opet su mnogi Jevreji izgubili svoj život, kad je Flor sa optužbom navodne pobune poslao dve kohorte vojnika da napadnu mnoštvo koje se sabralo da u miru razgovara sa Rimljanima.

Intervencija Iroda Agripe. - Irod Agripa II. koji je bio odsutan u aleksandriji sada se povratio i u ozbiljnom govoru pozvao jeruzalemski narod, da se ne sukobljuju sa Rimljanima, nego da traže mir pod svaku cijenu. On im je ukazao da je vreme borbe za slobodu bilo onda, kada je Pompej došao u Judeju, tj. pre 100 godina. On je govorio o velikim imperijama i glasovitim gradovima prošlosti, koji su svi sada bili podložni Rimu. On ih je potsjetio da neće imati zemaljskih saveznika, da im pomognu u pobuni, te da je izgleda čak i Bog na strani Rimljana, jer inače ne bi mogli sagraditi tako veliki imperij. Pobuna protiv Rimljana može voditi jedino ka propasti ne samo naroda u Judeji, grada Jerusalima i njihovog krasnog hrama, nego i do propasti Jevreja širom svijeta, jer nema ni jedan narod u svijetu, u kome nema dio naše rase. (Ratovi II. 16,4).

Na kraljev savjet, narod jeruzalemski pristao je da se pobrine za obnavljanje oštećenih delova grada, a naročito u okolini hrama, te da skuplja i daje poreze, kako je bilo

određeno. Ali kada ih je Agripa pozvao da se pokore Floru, oni su se toliko ogorčili, da su izglasali da se kralj istjera iz Jerusalima. Agripa se tada vrtio u svoje mesto vladanja.

7. Jevrejsko-rimski rat 66-73. po Hristu

Počeci pobune. - U ljetu 66. dogodile su se dve stvari, od kojih je svaka značila rat. Jevrejski su rodoljubi oteli Rimljanima tvrđavu Masada i sveštenici su prestali prinašati dnevnu žrtvu za Rim i imperatora. Pod pritiskom fanatičnih Jevreja, jevrejski sveštenici su donjeli ovu odluku na osnovu pravila, da se nikakav prinos iz stranih ruku ne prima u hramu, a neki od ovih dnevnih prinosa od jaganjaca i goveda dolazili su iz imperijalnog blaga.

Konzervativci među Jevrejima, koji su želili da izbjegnu rat, uvideli su da je nastupila očajna kriza, a pošto su bili u nemogućnosti da utiču na buntovnike, poslali su dve delegacije, jednu Floru, a drugu kralju Agripi. Flor nije odgovorio, a Agripa je poslao 2000 konjanika da im pomogne sačuvati red.

U ovo vreme je Eleazar, vođa radikalne stranke i rođak prvosveštenika zauzeo donji grad i hram. Konzervativci su sa Agripinim konjanicima zauzeli gornji grad. Kada su pokušali da pobunjenike istjeraju iz područja hrama, nastala je sedmica krvavih sukoba sa velikim gubicima na obje strane. Pri kraju tjedna bio je dan posta, kada je brojni narod navalio u hram sa mnogima od organizacije sicarii. Brojčano slabiji konzervativci su se povukli iz gornjeg grada, te su ili pobjegli potpuno iz Jerusalima, ili našli sklonište u palači, odakle im je kasnije dozvoljen slobodan izlazak. Rimski vojnici su se povukli u kule, gde su bili opsjednuti. U međuvremenu su sicarii ubili prvosveštenika i njegova brata, a grupe ekstremista se međusobno borile. Izgledalo je kao da će pobuna uništiti samu sebe. Narod je uzalud molio zaraćene stranke da se pomire. Kada je nekoliko rimskih vojnika napustilo kule, spremni da se predaju, bili su izdajnički ubijeni.

Sad su se Jevreji zapletili u niz neverovatnih krvoprolića. Isto tako kao što su Jevreji pobili šaćicu legionara koji su se predali u Jerusalimu, ustali su neznabošci u Cezareji, te su u

jednom satu, kako to kaže Flavije ubili više od 20.000 Jevreja (Ratovi II. 18:1). Flor je naredio, da se ostatak Jevreja pošalje u okovima na galije. Za uzvrat su jevreji pobili neznabošce u gradovima kao što su bili Maherus i Jerihon, gde su Jevreji bili u većini. Oni su također ubijali neznabošce u područjima stare Filisteje, Fenikije, i severoistočnim provincijama sve do Sirije.

Kod Scitopolisa (Bet Šana) u blizini reke Jordana na granici Galileje i Samarije, lokalni su se Jevreji udružili sa neznabošcima da se odupru napadajućim hordama jevrejskih pobunjenika, nadajući se, da će tako biti sigurni. Bojeći se izdajstva, neznabožački stanovnici naredili su lokalnim Jevrejima da se povuku u jednu špilju dok bitka ne prođe. Posle tri dana oni su pobili sve ove Jevreje, kojih je bilo ako se kaže 13.000. Neznabošci su u drugim gradovima također napadali Jevreje, te je tisuće od njih bilo ubijeno, a još više tisuća zarobljeno. Čak i u Aleksandriji, kad se otkrila pobuna, rimski su vojnici ustali na Jevreje i pobili - prema Flaviju - 50.000 ljudi, žena i djece (Ratovi II. 18,8).

Pohod Cestija Gala. - Sada se umiješao guverner sirije Cestije Gal. Vodeći sobom 12.000 legionara, tisuću konjanika i oko 15.000 pomoćnih vojnika, sastavljenih od pješaka, strijelaca i planinaca, on je krenuo prema jugu duž obale, goneći jevrejske pobunjenike, koji su bježali.

U Ptolemaidi su Jevreji čekali dok on prođe, a tada su pobili garnizon od 2000 vojnika. Cestije je nastavio na jug, te je u Jopi pobio više od 8000 Jevreja. U drugim gradovima on je također učinio isto. U Galileji, u koju je poslao jake snage, Jevreji su bježali, boreći se samo onda, kad su smatrali da će to biti uspešno. Tu su Rimljani pobili oko 2000 Jevreja.

Ujesen 66. Cestije je sve svoje snage koncentrirao na Jerusalem. Stigao je u vreme proslave praznika sjenica. Iako je bila subota, Jevrejii su napustili obrede i požurili da napadnu Cestijeve trupe. Na čudo i Jevreja i Rimljana oni su probili rimske redove. Flavije iznosi, da je jedino bočni napad pješaka i konjice spasio Cestijeve snage. Tom prilikom ubijeno je oko 500 rimskih vojnika, dok su Jevreji izgubili svega 22 čovjeka (Ratovi II. 19,2). U ovom trenutku Agripa je poslao jevrejima poslanstvo, koji su ga napali, te jednoga ubili a druge ranili. Ohrabren

obećanjem stranke rojalista u Jerusalimu, da će mu otvoriti vrata, Cestije je sakupio svoje trupe na novi napad i došao sve do severnog zida hrama. Tada se desilo nešto neshvatljivo: Cestije je povukao svoje trupe i postavio ih u strateški tako nepovoljan položaj među jevrejskim bdima, da su ih Jevreji mogli napadati, te su ubili oko 5000 pješaka i skoro 500 konjanika, uključujući mnog oficire. Tom su prilikom zarobili i mnogo vojnog materijala.

Zatišje u oluji. - Poraz i povlačenje Cestija dali su mnogim konzervativnim Jevrejima priliku da pobjegnu iz Jerusalima. Neki su se od njih pridružili Agripi, drugi su našli mir u pokrajini, dok su treći potpuno napustili zemlju. Ovom prilikom su kršćani iz Jerusalima pobjegli poslušavši upozorenje Isusa zabilježeno u Mat. 24:15-19. Prema Euzebiju, crkvenom historičaru 4. veka, kršćani u Jerusalimu upozoreni su od nekih proroka pre nego što je rat počeo, da trebaju napustiti prokleti grad i naći utočište u Peli u Pereji. Oni su sada iskoristili ovu priliku i pobjegli (Crkvena istorija, III. 5,3). U ovo vreme priličnog mira u Judeji, Jevrejii u Damasku, teško su trpjeli. Neznabošci su ih zatvorili u gimnazium. Kad su doznali za pobjedu Jevreja u Jerusalimu, ubili su ih više od 10000 u jdnom danu.

Kombinacija poraza u provincijama i neočekivana pobjeda nad Cestijem u Jerusalimu, doveli su konačno Jevreje do pokušaja neke vrste jedinstva. Eleazar, pristalica ekstremista, zadobio je upravu u gradu, dok su generali izašli da organiziraju Jevreje u provincijama.

Josip Flavije. - Josip, sin Matije, nazvan Josipom Flavijem kasnije, kao historičar rata, bio je u službi u Galileji. Njegov program delovanja bio je ilustracija pokušaja drugih generala. On je tražio da zadobije prijateljstvo naroda, gradio je utvrđenja i obučavao trupe. na početku svoga dela imao je 100.000 ljudi, opskrbljenih sa oružjem svake vrste, 65.000 ljudi od njih bilo je spremno za akciju. On je poverio Ivanu od Giskale, zelotu, neke trupe, ali je on odbio Josipovo vodstvo i borio se protiv njega.

Dolazak Vespazijana. - Rim je gledao na buntovničku Judeju ne samo kao na nemirno mesto carstva, nego kao na zarazni centar pobune, koja bi se mogla proširiti. Neron jezato odlučio da odredi jednog generala kao vrhovnog zapovjednika

Sirije. Bio je to profesionalni vojnik Flavije Vespazijan. On je ne samo uspešno vodio ratove protiv Germana i pokorio Britaniju, nego je imao i političkog iskustva. Vespazijan je bio sa Neronom na jednom pohodu u Grčkoj, kada je Imperator odlučio da mu poveri Siriju. Vespazijan je odmah krenuo u Siriju i u Antiohiji skupio svoju armiju. Dok je on skupljao svoje snage, Jevreji su napali Askalon. Tu su bili pobijedeni od malog rimskog garnizona, te su izgubili dva generala i 10.000 ljudi.

Potčinjavanje Galileje. - Vespazijan je ustanovio svoj glavni stan u Ptolemaidi, na obali severno od Karmela. Tu je uz pomoć svog sposobnog šina Titusa skupio oko 60.000 vojnika, od kojih je bilo 35.000 prvorazrednih.

Smještaj Ptolemaide stavio je Vespazijana u položaj da napadne Galileju. Nastle su male, ali krvave borbe između njihovih trupa i Jevreja. Josipova se armija rastopila pred Rimljanima, koji su pri napredovanju razarali sve, da bi tako sprečili daljnju pobunu. Sa ostatkom svojih snaga, Flavije je zauzeo položaj kod Jotapata, koji je Vespazijan od opsjeo. Za čudo, grad se održao cijelih 47 dana. Kada je pao, (srpnja 67. godine), Rimljani su pobili oko 40.000 Jevreja. Dok je opsada još trajala, Trajan, otac budućeg rimskog imperatora istog imena, vodio je borbu u blizini Jafe, gde je ubio 27.000 Jevreja i prodao oko 2.000 njih u ropstvo. U Samariji su rimljani pobili 11.000 ljudi u bitci kod Garizima.

Josip je pobjegao iz Joatapate sa nekoliko vojnika i našao utočište u jednoj špilji, gde su se složili da jedan drugom oduzmu život. Na kraju su ostali samo Josip i još jedan vojnik. Oni su se predali Rimljanima.

Rimljani su nakon toga zauzeli Jopu. Tu je oluja uništila brodove na kojima su mnogi stanovnici imali utočište, a Rimljani su poubijali sve one koji su bačeni na obalu. Ukupno je ovdje ubijeno 4000 ljudi, a grad razoren.

Vespazijanov okrutni, krvavi metod je bio da se razore Jevrejski centri van Jerusalima, te da tako izolira Jerusalem i oduzme mu opskrbu. Nameravao je da kasnije sve svoje snage dovede pred Jerusalem. U zimu 67. prestala je pobuna u Galileji i gradovima na obali. Jovan od Giskale vođa u Galileji, koji se suprotstavljao Josipu, pobjegao je u Jerusalem, gde ga je ratnička

stranka toplo dočekala.

Borbe među Jevrejima. - Kako su Rimljani napuštali iza sebe opustošene gradove, grupe bjegunaca bježale su pred njima i nosile sobom manje suprotnosti. Ovi ljudi su iz uništenih gradova bježali po mogućnosti u Jerusalem, povećavajući tko broj onih koje je trebalo hraniti i smestimti. Konačno, shvaćajući važnost ujedinjenih naora, bjegunci su se složili, i ušli u Jerusalem, gde su preuzeli kontrolu zbjovanja. Oni su smijenili najbolje ljude grada, koji su se suprotstavljali zločinima, jer su videli njihovu beskorisnost, te su mnoge od njih pobili, optužili ih za savez s Rimljanima.

Kad je narod podigao pobunu protiv ovih bezakonskih ekstremista, ovi su se utvrdili u području hrama, te su ždrijebom izabrali jednog vrlo beznačajnog čovjeka za prvosveštenika. Nastla je ogorčena borba između konzervativaca u gradu i zelota i njihovih ljudi s bodežima unutar zidova hrama. Poslednji su tražili pomoć od Idumejaca i dozvolili da uđu u grad. Tada je nastalo krvoproliće pristalica konzervativne stranke. Kasnije su Idumejci uvideli da potpomažu najgore elemente u gradu, te su se povukli sa žaljenjem što su delovali u tako opasnom momentu. Jovan od Giskale je sada preuzeo vodstvo onih koji su bili odlučili da nastave ratom do gorkog kraja.

Vespazijanovi oficiri su ga nagovarali da u ovom momentu napadne Jerusalem, ali je on oklijevao mudro odlučujući da ostavi Jevreje da se međusobno iscrpe u borbi jedan protiv drugog. Tako je zima 67/68. prošla prilično mirno.

Početakom proljeća 68. Vespazijan je nastavio potčinjavanjem Pereje što je izvodio nemilosrdnim i krvavim uspesima. On je tada krenuo na potpuno zauzimanje Judeje i Idumeje. Sredinom lipnja Rimljani su zauzeli skoro opustjeli Jerihon.

Imperator Vespazijan. - Vespazijan se upravo spremao da postavi opsadu oko Jerusalem, kad je doznao za Neronovu smrt. On je odavde posmatrao izbor i ubistvo Galbe i Otona, te je uskoro prihvatio svoj izbor kao imperatora, koji su izvršile njegove trupe u Egiptu i na bliskom Istoku. Prepustivši vodstvo pohoda na Jerusalem svom hrabrom sinu Titusu, Vespazijan je polako krenuo prema Rimu. Vitelije, koji je želio da postane

imperatorom posle Otonove smrti, odstranjen je od pristalica Vespazijana, te je Vespazijan postao imperatorom.

Jevrejski građanski rat. - Dok su se rimske trupe odmarale, jedan jevrejski vođa imenom Simon Bar-Giora, otpočeo je pljačkaški pohod Judejom i Idumejom, plijeneći i ubijajući. Konačno je došao pred Jerusalim. Neki zeloti koji su mu se prvo suprotstavljali, sada su mu dozvolili da uđe sa svojim snagama. Tada je Eleazar, sin Simonov, drugi pobunjenički vođa formirao novu grupu, koja se suprotstavila Simonu Bar-Giori. Unutar Jerusalima je tako otpočeo opet jedan građanski rat. Tako je Vespazijanova politika čekanja opravdana stvaranjem triju frakcija među jevrejskim ekstremistima: pristalica Jovana od Giskale, pristalica Simona i pristalice Eleazara, koje su, uništavajući se međusobno, činile lakšom zadaću Rimljana.

Opsada Jerusalima. - Titus je zauzeo Maslinsku goru u proljeće 70. godine i postavio opsadu oko Jerusalima. Juriši Jevreja zadržavali su Rimljane, a trikovi kojima su se služili u borbi još su više ogorčavali opsadnike, i pripremali ih na neizrecive okrutnosti, koje su se trebale skoro dogoditi. Istorija opsade je gorka istorija napada i protivnapada, juriša i bombardiranja i sve većeg broja mrtvih. Pod pritiskom opasnosti frakcije među zelotima ujedinile su se, ali 25. svibnja 70. godine. Titus je prešao vanjski zid, a tjedan dana kasnije imao je već i drugi zid. Unutar grada, gde su bile skupljene tisuće, u vreme Pashe, bila je krajnja bijeda. Ispod gradskih zidina Flavije je uzalud molio Jevreje da se pokore, ali su oni nastavili da se bore i između sebe i protiv Rimljana. Titus je na oči branitelja razapinjao Jevreje koje je zarobio. Hrana je ponestajala u gradu, a bolesti izbile među narodom. Flavije izvještava, a je između 1. svibnja i 20. srpnja iznešeno iz grada za sahranu 100.000 leševa.

Pad grada. - Kraj je sada bio na vidiku. 25. srpnja Rimljani su zauzeli tvrđavu Antoniju, gde je borba dala priliku čudima lične hrabrosti. Ne shvatajući koliko je žalosno stanje Jevreja, Rimljani su bili obuzeti malodušnošću, a Tit je bio jedva u stanju da ih oslobodi od nje. Stanje se sada brzo razvijalo. Neki plemeniti Jevrejii prebjegli su Rimljanima, glad je bila opšta, te je jedna žena u dubokom očajanju ispekla i pojela svoje dijete.

3. kolovoza, protivno Titusovom naređenju, hram je bio zapaljen i razoren. Rimske vojnike se nije moglo sprečiti u oduzimanju života i imetka. Titus je uspeo da spasi zlatni sedmerokraki svijećnjak i neke druge trofeje za svoj trijumf u Rimu, dok je inače uništenje bilo potpuno. I gornji i donji grad bili su spaljeni, zidovi porušeni, te koliko je topografija dozvoljavala, područje je bilo poravnjeno. S izuzetkom tri kule Irodove sav Jerusolim bio je razoren.

Divljaštvo ubijanja koje je obilježilo opsadu i zauzimanje Jerusalima, bilo je verovatno najgore u drugoj istoriji rimskih ratova. Jevrejii su se do smrti borili jedan s drugim, a borili su se protiv Rimljana sa hrabrošću očajnika, jer su Rimljani imali jedinu želju da pobiju što je više bilo moguće. Osvajači su prodali tisuće Jevreja u ropstvo, a druge tisuće su poslali u različite gradove, da propadnu u arenama. Titus je rezervirao najviše i najljepše između svojih zarobljenika za trijumf u Rimu. Kaže se da je 11.000 zarobljenika umrlo od gladi u danima kad su ih klasificirali i delili. Flavije tvrdi da su Rimljani zarobili 97.000 ljudi. On računa da se broj onih koji su umrli za vreme opsade penje do skoro neverovatne cifre, 1,100.000. On govori da se velika većina onih koji su poginuli, sastojala od posetilaca grada, a ne od stalnih stanovnika (Ratovi VI. 9,3). Završivši neposredni zadatak osvajanja Tit se vratio u Rim sa zarobljenicima i trofejima, pokazujući ih putem. U Rimu je priređena slavna triumfalna povorka, koja je još uvek zabilježena na Titovom slavoluku na Forum romanum. Na slavoluku je ugraviran, između drugih trofeja, i sedmokraki svijećnjak iz hrama.

U Judeji su se borbe nastavile još tri godine, dok su rimljani zauzimali tvrđavu za tvrđavom, a Jevreje su ili ubijali ili prodavali kao robove. U svibnju 73. završen je krvavi jevrejsko-rimski rat.

8. Period posle rata

Sa propašću hrama raspršio se i Sinedrion, i nestala je svaka samouprava, samo su ostale sinagoge. Prema tome, iako su jevreji bili još uvek narod, od tog vremena oni se više

smatraju crkvom ili verom nego ili nacijom.

Kao crkva Jevrejii su usredotočili svoj život više nego ikada na sinagoge. Žrtve se više nisu prinašale. Čak je i hram u Egiptu bio zatvoren. Jevreji su od sada gledali na Zakon kao izvor sile dok su svu svoju nadu usredotočili na budućeg Mesiju, za koga su verovali da još nije došao. Zakon im je donio unutrašnje osvedočenje pravednosti. ovo je bilo tim više potrebno sada, pošto je sav narod došao u pometnju, a njihova su srca bila opterećena osećajem pogrešaka. Mesijanska nada donjela im je sigurnost obnobljenja nacije, kaoo i obećanje da će dobiti više nego što su izgubili. Iako Jevreji u ovo žalosno vreme nisu mogli imati nikakvog vlastitog političkog života, Rimljani im nisu oduzeli politička prava u carstvu, niti su se uopšte miješali u život i rad sinagoga.

Koncil u Jamniji. - Sinedrion kao cjelina nije pobjegao iz Jerusalima kao što su neki rekli, nego je pre novi koncil oformljen u Jamniji (Jabneh), gradu na obali niže Jope. Vođa ovog novog centra judaizma bio je Johanan ben Zakai, farizej, rabiner i učenik poznatog učitelja Hilela. U vreme jevrejskog rata on je bio konzervativac, i kada je vidio kuda je vodstvo zelota vodilo narod, pobjegao je iz Jerusalima u Lijesu i predao se Rimljanima. Posle rata dobio je dozvolu da osnuje u Jamniji školu. Ovdje su rabini od osvedočenja i intelektualne jakosti i uticaja ustanovili novi koncil.

Iako su Jevreji sada bili prisiljeni plaćati Rimljanima hramski porez, novac koji je ranije slant njihovom vlastitom hramu, sada je dolazio u Jamniju, te je tako koncil, koji je tu zasjedao, imao sredstava. Iako ovaj koncil nije imao zakonodavne niti sudske moći u bilo kom političkom slučaju, on je vodio u tumačenju Zakona prema mišljenju rabina. Tako je on otpočeo delo koje je kasnije nastavio Talmud. odluke koncila u stvarima zakona osećale su se među rasijanim jevrejima poznatim pod imenom diaspora. Još je važnije delo ovog koncila u Jamniji što je službeno utvrdio kanon Starog zaveta. On nije priznao prvenstveni duhovni autoritet spisa Apokrifne.

Pobuna u vreme Trajana. - Sloboda koju su jevreji uživali pod Vespazijanom (69-79) i Titusom (79-81) nestala je pod Domicijanom (81-96). Poznat zbog proganjanja kršćana

Domicijan je bio isto tako bezobziran i okrutan prema Jevrejima. Svaki Jevrejin koji je htio da sakrije svoju nacionalnost, bio je kažnjen, a Judejski prozeliti gubili su imetak a ponekad i život. Progonstvo je ponovno probudilo jevrejski osećaj nacionalnosti.

Nerva (96-98) je ukinuo pravnu nemoć Jevreja pred Zakonom. ali 15 godina kasnije prekipio je njihov osećaj uvrede, te su se pobunili u Cireni, Egiptu i Kipru, napadajući svoje neznabožačke susjede, a ne političke upravljače. Kada je imperator Trajan (98-117) vodio svoje trupe protiv Parćana, pobunili su se Jevreji u Mezopotamiji. Rimljani su se osvetili na svakom Jevrejину koji se pobunio, te su ih pokorili bez milosti uz teške žrtve u životima.

Pobuna pod Hadrijanom. - Slično kao Nerva i Trajan, i njihov naslednik Hadrijan (117-138) može se opisati kao dobar čovjek, svjestan dostojanstva svoje službe i odlučan u upravljanju. On je mnogo putovao i poznavao je svoje carstvo i narod u njemu. On je bio prvi između svih Rimljana, koji se brinuo za dobrobit rima i carstva. Zato je završio bez milosti zadaću uništenja ostataka krvavih pobuna iz vremena Trajana. Imperator je zabranio obrezanje, a 130. je naredio da se Jerusalem obnovi kao poganski grad sa hramom Jupiteru na području jevrejskog hrama. Ovo je bilo više nego što su Jevreji mogli podneti. Ne samo zbog toga što bi na taj način nestale sve nade u skoro obnovljenje njihova hrama, nego i zato što je to značilo da će poganske žrtve stalno oskvrnjivati Jehovino sveto mesto.

132. palestinski su se jevreji još jednom pobunili. Ohrabreni od Rabi Akiba oni su pozdravili vođu ustanka Simona bar Koheba, kao dugo očekivanog Mesiju. Pod njegovim vodstvom oni su se skoro svi do jednoga borili protiv Rimljana. Da za ovaj rat postoje tako iscrpni izvještaji kao što ih je flavije dao za rat u vreme Vespazijana, oni bi nam pričali zadivljujuću istoriju hrabrosti, fanatizma i krvoprolića. Dio Casius, rimski istoričar tvrdi, (Istorija, LXIX, 14) da je preko pola milijuna Jevreja izgubilo svoje živote u borbama pored bezbrojnog mnoštva civila, koji su pali kao šrtve gladi, bolesti i ratnih nedaća. 135. godine posle tri i po godine teškog ratovanja Rimljani su ostali pobjednici, a Jevreji ponovno poraženi.

Jerusalim - sa novim imenom Aelia Capitolina - je postao neznabožački grad, u koji nije smio ući pod pretnjom smrtno kazne ni jedan Jevrej. Na području hrama podignut je hram Jupiteru.

Ove česte pobune stavile su Jevreje u pravo svjetlo pred očima rimske uprave i naroda. Njih se proklinjalo, izrugivalo im se, i ismijevalo i na njih se strogo pazilo, da se ponovno ne pobune. Rimljani su ih u poruzi nazivali "drugom rasom", te su se još više rugali kršćanima nazivajući ih "trećom rasom". Međutim, 75 godina kasnije, pod Carakalom, Jevreji su pored svih drugih naroda carstva primili opšti dar rimskog građanstva. U to vreme kršćanstvo je sve više raslo. Kad je ono postalo legalnom religijom carstva, u vreme imperatora Konstantina 313., Jevreji su se ponovno našli oči u oči sa ozbiljnim gubicima u cijelom carstvu.

9. Jevreji i kršćani

Jevrejsko odbacivanje kršćanstva. - Dela apostolska otkrivaju da su Jevreji gde god su samo mogli, činili teškoće prvoj hrišćanskoj crkvi (Dela 14:2-6,19; 17:5-9,13; 18:12-17; 19:13). Mnoge sekte judaizma bile su priznane kao dio jevrejske religiozne zajednice, te su imale izvjesnu meru slobode, koliko su bili zainteresirani Jevreji. Međutim, sa kršćanstvom je bilo drugačije.

Obačeni od Jevreja, kršćani nisu imali nacionalnog temelja za postojanje. Rimljani su službeno priznavali jevrejsku veru, ali kad su jevreji odbacili kršćanstvo ono je ostalo bez zakonskog statusa. Tako su kroz prva tri veka svoga postojanja kršćani ostali kao ilegalna grupa.

Stav kršćana prema Jevrejima. - Kroz cijeli novozavetni period nema izvještaja da su kršćani pokazivali mržnju prema jevrejima. Što više oni su želili da ih zadobiju za Hrista. Oni su se žalostili zbog činjenice što Jevreji nisu hteli prihvatiti evanđelje, te su nastavili svoje misionarsko delo usprkos progonstava koje su nadahnjivali Jevreji. Pavle je istina korio ono što su Jevreji radili (1. Sol. 2:14-16), ali nema izvještaja mržnje kršćana prema njima.

Delovanjem Pavla i drugih rastao je broj neznabožaca u hrišćanskoj crkvi vrlo brzo, te je došlo vreme kad su oni bili u većini. Pavle je dobio za ove obraćenike slobodu od pokoravanja Mojsijevom obrednom zakonu, što su izvjesni Jevreji unutar hrišćanske crkve hteli uvesti. Ovo je zajedno sa reakcijom kršćana neznabožačkog porekla stvorilo provaliju među njima s jedne strane, a s druge strane između hrišćanskih i nehrišćanskih Jevreja.

Posledice Jevrejskih pobuna. - U toku niza jevrejskih pobuna, je činjenica, da se na kršćanstvo gledalo kao na jednu jevrejsku sektu stavila kršćane u teški položaj. Ako su dozvolili da ih se smatra Jevrejima, oni su trpili kao i Jevreji posledice pobuna. Zato su hrišćanski apologete drugog veka počeli naglašavati razliku između kršćanstva i jevrejstva. Tako je mržnja Jevreja prema kršćanstvu pored njihovih pobuna protiv Rimljana bacila kršćanstvo brzo u neznabožačku okolinu, dok je ta ita mržnja izolirala same Jevreje sve više od svijeta oko njih. Istorija Jevreja prvog veka - razdoblja u kojem im je došao Hrist kojega su odbacili - je zaista impresivno ispunjenje žalosnog poročanstva Mojsija, koje govori o prokletstvima koja će doći na Izrael, ako budu neposlušni Bogu (Pon. 28:15-68!). Posle 70. a naročito posle 135. Jevreji su kao narod prestali biti značajni faktor u svijetu. Iako su veka nakon toga donjela veliki kulturni razvoj među njima, bio je taj razvoj sam po sebi posledica izoliranog stanja u kojem su se našli u odnosu na svijet.

Bibliografija (SDABC sv. 5. str. 80-82)

STARA JEVREJSKA LITERATURA

1. Uvod

Četiri veka jevrejske istorije od pobjeda Aleksandra Velikog (352. pr. Hr) do razorenja hrama (70. po Hr.) bila su razdoblje značajne verske, političke i intelektualne delatnosti. Nije toga čudno, što se to razdoblje odlikuje značajnim brojem literarnih proizvoda od kojih neka imamo i danas. Ova su dela religiozna po svojoj prirodi, jer je religija bila utkana u svaku fazu jevrejskog života. U isto vreme ona odražavaju jake političke i intelektualne pokrete svoga vremena. Literatura iz ovog razdoblja sastoji se od (1) knjiga poznatih pod imenom Apokrifa i Pseudoepigrafa, a sastoji se od mudrih Izreka rodoljubivih priča, hostirija i apokaliptičkih dela, (2) spisa zajednice u Qumranu (verovatno esena), od kojih je većina nedavno otkrivena u špiljama u blizini Mrtvog mora, te je još uvek u procesu objavljivanja, (3) i alegorijskih rasprava Philoa iz Aleksandrije, helenističkog filozofa-teologa, i (4) dela Josipa Flavija.

Posle razorenja hrama, a još više posle uništenja pobune koju je vodio bar Choheba??? (132-135) jevrejski život i mišljenje doživeli su drastične promjene. Pošto je nestalo i bogoslužnja u hramu i njihovog političkog jedinstva, Jevreji su svratili svoju intelektualnu energiju na da se sačuvaju od kulturnog i rasnog utjecaja neznabožačkog svijeta. Ovo su postigli naglašavajući i obrađujući legalne vidove svog religioznog života - tendenciju koja je imala već dugu istoriju naročito među farizejima. Dok su u početku njihova pravila i uredbe bile uglavnom čuvane usmenom predajom, one su od početka trećeg veka poprimale određen literarni oblik a sa šestim vekom razvile su se u ono što je poznato pod imenom Talmud, tradicionalna kompilacija jevrejskog zakona. Pored Talmuda nastajalo je i drugo, opširno jevrejsko delo - tradicionalni jevrejski komentar Pisma poznat pod imenom Midraš. Mnogo se od ovoga razvilo u vezi sa proučavanjem Staroga zaveta u sinagogama. Literatura Midraša nije završena sve do tisućite godine.

Na sledećim ćemo stranicama ukrtko pregledati svaki od ovih oblika jevrejske literature

2. Apokrifi

Reć apokrifos obilježava u grćkom stvari koje su "sakrivene". Kad je prvi put primenjena ova reć na izvjesne verske knjige, ućenjaci su je upotrijebili da bi ukazali da te knjige treba da se saćuvaju od općteg objavljivanja zbog tajanstveneprirode njihovih vesti, te da budu na raspoloženju samoo pojedincima. Izraz apokrifa danas opisuje one knjige starozavetnog perioda, koje su bile uključene u LXX, ali ih nisu priznavali Jevreji u Palestini kao delove Pisma, niti su uključene u jevrejski kanon. Dok ih protestanti nisu prihvatili, te nisu uključene u njihova biblijska izdanja, dotle ih katolici smatraju kanonskima, te e mogu naći u Biblijama koje oni upotrebljavaju. Navodimo knjige od kojih se sastoji apokrifa.

Prva Ezdrina. - U LXX ova knjiga dolazi pre Ezdre, koji je zajedno sa Nemijom poznat u LXX kao Druga Ezdra. U Vulgati s druge strane Ezdra i Nemija nose naslov Prva i Druga Ezdrina, a ova apokrifna knjiga Treća Ezdrina. Veći dio ove knjige naćinjen je od materijala koji se nalazi u Drugoj Dnevnika, Ezdri i Nemiji. Glavna lićnost te knjige je Anakronistićna prića o mladom stražaru kojije zadobio naklonost persijskog kralja Darija i dozvolu da vrati Jevreje u Judeju i obnovi hram. Nije poznato kad je knjiga napisana.

Tobija. - Ovo je lijepa prića o doživljajima Tobije, Jevrejina, koji je navodno bio zarobljen i odveden u Asiriju u vreme Salamanazara. Ona opisuje i doživljaje njegovog sina Tobije. Ona prića kako je Tobija koga je vodio anđeo Rafael u ljudskom obliku putovao iz Ninive do Egbatane u Mediji, kako je uzeo jetra i žuć neke ribe u Tigrisu, te je spalivši to sa tamjanom, istjerao demona. Ona prića kako je kasnije otvorio oći svome ocu, bacivši praćinu od žući u njegove oći. Ućenjaci misle da je ova prića napisana u drugom veku pre Hrista.

Judita. - Ova rodoljubna prića govori kako je neki asirski kralj Navuhodonosor (nepoznat u istoriji), poslao svog generala Holoferna da zauzme Palestinu. kada je opsjeo grad Betuliju,

Judita, bogata, pobožna i lijepa udovica, poduzela je korake da oslobodi grad. Ušavši u šator Holoferna, pretstavila mu se kao izbjeglica iz grada, sa željom da mu iznese neke tajne o mogućnosti zauzimanja grada. Posle pijanke, ona je ušla u njegov šator i otsjekla mu glavu. Ovo je ohrabrilo Jevreje te su ustali i otjerali Asirce. Nekatolički učenjaci općenito stavljaju pisanje ove knjige u Palestinu u sredinu drugog veka pre Hrista, te je smatraju rodoljubnom, ali lijepom pričom, napisanom s namerom da podigne nacionalni duh u vreme makabejskih ratova protiv Antioha Epifana.

Dodaci Esteri. - Ovi dodaci se sastoje od šest stavaka, koji su umetnuti na raznim mestima u kanonsku knjigu Esterinu. Oni uključuju san Mardoheja, u kome je primio upozorenje o zlu koje treba doći na Jevreje, molitve Mardoheja i Estere, kad su doznali za Amanovu nameru i melodramatski opis razgovora Estere i Asvera. Ovi su dodaci izgleda umetnuti sa pokušajem, da se knjizi o Esteri dade religiozni smisao.

Salamunova Knjiga Mudrosti. - Knjiga je podeljena u dva različita dela. Prvi dio bavi se mudročću, dok je drugi istorijski, opisujući suprotnosti života i religije Egipćana i Izraelaca. Knjiga naglašava delo Božjeg Duha, ona izjavljuje da je čovjek sastavljen od tijela, duše i besmrtnog duha, te da ima slobodu izbora. Iako se ništa ne govori o Mesiji, autor ovog dela postavlja dan suda za zle i pravedne. I katolici i protestanti općenito smatraju, da je ova knjiga proizvod helenističkog judaizma drugog ili prvog veka pre Hrista. napisana je verovatno u Aleksandriji.

Propovjednik Salamunov. - Latinsko ime Ecclesiasticus dato je ovoj knjizi u prvim danima kršćanstva, u koliko se smatralo, da je se može čitati u crkvama (grčki ekklesia, lat. ecclesia), iako se ne nalazi u jevrejskom kanonu. U LXX ona se pojavljuje pod naslovom "Mudrost Sirahova" dok Talmud govori o njoj samo imenom autora - Ben Sira. Ovo je velika knjiga od 51 poglavlja, a sadrži mnogo poslovice i mnogo uputstava o mudrosti. Autor oseća da nema spasenja bez čovjekovih dobrih dela, a da je greh posledica čovjekovg slobodnog izbora. On veruje u žrtve svih vrsta, računajući ih pored religioznih praznika kao prva između ljudskih dela. Za autora je mudrost

slobodni dar Božji, koji se dobiva držanjem božjih zapovesti. ova je knjiga prema svom vlastitom svjedočenju napisana od nekog palestinskog jevrejina, Jezusa (ili Jozue) sina Sirahova, a na grčki ju je preveo njegov unuk verovatno oko 132. pr. Hr.

Baruh. - Ova se knjiga pripisuje Baruhu, pisaru Jeremije (Jer. 36:4). Napisana je u Vaviloniji u vreme ropstva. Knjiga počinje pismom koje šalje zarobljeni Jevrejin svojim rođacima koji su ostali u Palestini posle razorenja Jerusalima. Veći dio knjige sastoji se od ispovjedanja greha, molbi za oprost i priznavanje Božje mudrosti, te sjećanja na Božja obećanja o oslobođenju. Knjiga je delom pisana u prozi, a delom u stihovima. Ona sadrži istorijsku netačnost, jer poziva Jevreje "da se mole za život Navuhodonosora kralja Vavilona, i za život Baltazara njegova sina" (1:11), što bi tražilo da je Baltazar bio prestolonaslednik tek nekoliko dekada posle 586. Vankatolički učenjaci danas općenito smatraju da je ova knjiga napisana posle razorenja Jeruzalema 70. posle Hr. da bi ohrabрила raspršene Jevreje toga vremena, podsjećajući ih na vernost njihovih praotaca u Vavilonskom ropstvu.

Poslanica Jeremijina. - Iako u LXX ova poslanica čini odvojeno delo, u Vulgati je dodata Baruhu kao poslednje poglavlje knjige. To je kratko pismo od svega 73 stiha, koje se pripisuje proroku Jeremiji. Pisano je navodno Jevrejima koji su bili odvedeni kao robovi u Vaviloniju, a uglavnom opominje protiv idolopoklonstva. Knjiga daje dokaza da je u originalu pisana na grčkom, verovatno između 4. i 2. veka pre Hrista.

Dodaci Danijelu. - LXX sadrži više dodatka kanonskoj knjizi Danilova. To su Pjesma tri sveta djeteta, istorija o Suzani, i istorija o uništenju Bala i zmaja.

Pjesma tri sveta djeteta ima dva glavna dela. Prvi dio je molitva koju je navodno izgovorio Azarija (Abdenago), dok je hodao po ognjenoj peći, drugi dio je pjesma hvale pripisana od anonimnog pisca svoj trojici mladića, te ima mnogo sličnosti sa 148. psalmom.

Istorija o Suzani priča kako su dva jevrejska sudije videli krasnu i plemenitu ženu Suzanu, dok se kupala u svome vrtu, te su se zaljubili u nju. Kad su je oslovili, ona ih je istjerala, a za osvetu oni su je optužili pred sudom za preljubu. Suzana je

osuđena na smrt, ali na putu ka gubilištu srela je Daniloa, kojije zahtijevao da se njeno suđenje obnovi. Ispitujući dva tužioca odvojeno, on je njihovim kontradiktornim tvrdnjama dokazao njenu nevinost. Oni su bili pogubljeni, a Danilo proslavljen.

Istorija uništenja Bela i zmaja sadrži dve priče. Prva iznosi Danijela, koji naslučuje prevaru. Ona priča, kako je on pokazao da kip vavilonskog boga Bela (Marduk) u stvari ne jede hranu kao što se to mislilo. Posuvši pepeo po podu uveče, Danilo je sledećeg jutra dokazao otiscima stopa u pepelu, da su sveštenici ušli noću u hram idola i pojeli hranu koja je bila postavljena. Kralj je na to dao ubiti sveštenike a hram razoriti. Druga priča govori o Danijelovom uništenju zamaj, kojemu su se Vavilonci klanjali. Nahranivši ga mješavinom smole, loja i kose, zmaj je prsnuo. Za uzvrat ljudi Vavilona ubacili su Danijela u Lavovsku jamu, gde mu lavovi nisu ništa naškodili, a prorok Avakum koji je na čudnovat način zrakom donešen iz Judeje, donio mu je hranu. Kralj je bio toliko impresioniran ovim čudesima, da je oslobodio Danijela i pogubio njegove protivnike. Katolici i protestanti se slažu da ovi dodaci nisu originalni dio kanonske knjige Danijela.

Manasijina Molitva. - Ovo kratko delo od svega petnaest stihova je navodno molitva judinog kralja Manasije, izgovorena kad je bio u zarobljeništvu u Vavilonu. Ona se ne nalazi među knjigama koje suprihvatili katolici na saboru u Tridentu, te se u službenim katoličkim izdanjima Vulgate stavlja u dodatak kao apokrifna. Ona je napisana verovatno kao psalam u prvom stoljeu pre Hrista.

Prva knjiga Makabeja. - Nasuprot elgendarnog karaktera ranije opisanih knjiga, ova se knjiga smatra izvorom materijala za istoriju jevrejske borbe za nezavisnost u drugom veku pre Hrista. Ona iznosi istoriju razdoblja od stupanja na presto Antioha IV. Epifana 175. godine do početka vladavine Hazmonejskog sveštenika-kralja Jovana Hirkana 135. Autor ove knjige je nepoznat. Ali se učenjaci zadovoljavaju tvrdnjom, da je on bio neki palestinski saducej, koji je bio dobro upoznat sa događajima o kojima je pisao. Knjiga je napisana na jevrejskom jeziku verovatno oko 100. pr. Hr.

Druga knjiga Makabeja. - Ova knjiga nije nastavak prve

Knjige, negokao i ona počinje sa nastupom Antioha IV: Epifana i iznosi borbe Jevreja za nezavisnost od Siraca. Ona iznosi istoriju samo do pobeđe Jude Makabejca nad sirske generalom Nikanorom, kod Bet Horona, 162/61. pr. Hr. Iako ona obuhvaća manje razdoblje od Prve knjige Makabeja, ona daje više pojedinosti koje graniče ponekad sa literarnom obradom više nego li sa čistom istorijom. Duga knjiga Makabeja iznosi nove doktrinalne koncepte, koji se ne nalaze u Prvoj knjizi. Ona izvještava, kako je Juda Makabejac prinio žrtvu za grehe mrtvih i molio se da im se oprostite gresi (12:43-45). Prema uvodu ova knjiga je pisana u Palestini oko 124. (1:10), te je izvadak iz većeg dela nekog Jazona iz Cirene (2:23).

3. Pseudoepigrafi

Reč pseudoepigraf znači doslovno "pisma koja su krivo nazvana". Učenjaci su ovaj naziv dali skupini religiozne literature pripisane glasovitim ličnostima prošlosti. Ova se literatura pojavila u isto vreme kad i apokrifa, te joj je bila u mnogo čemu slična. Ali, nije prihvaćena kao kanonska niti od Jevreja, niti kršćana. Katolici svrstavaju ova dela u apokrifne. Dajemo kratak pregled ovih knjiga.

Treća Makabeja. - Ova knjiga od svega sedam poglavlja uključena je u neke važne rukopise LXX. Pošto je ona potpuno jasno izražaj folklora, smatra se pseudoepigrafskim delom. Priča iznosi obrađeni izvještaj pobeđe Ptolomeja IV. Filopatora nad Antiohom Velikim u bitci kod Rafije (217) te razuzdanosti pobednika. Knjiga je očito napisana da pokaže Božje čudnovato oslobođenje jevrejskog naroda u vreme lične mržnje i međunarodnih spleta.

Četvrta Makabeja. - Ova je knjiga kao i Treća Makabejima uključena u neke rukopise LXX, ali je katolici nisu prihvatili. to je propovijed Jevrejima o većoj vrijednosti duha nad strašću. Prema ovom delu, strasti i osećaje je usadio Bog, te ih ne smijemo odbaciti, nego kontrolirati. Pravda, hrabrost, i umerenost treba da budu odlike onih koji poštuju Toru.

Jubileji. - Ovo delo napisao je verovatno neki farizej ii esen na jevrejskom jeziku u drugoj polovici drugog veka pr. Hr. iako

se može dati raniji ili kasniji datum. To je opširan komentar Postanja i Izlaska, pisan sa legalističkog stanovišta. Od naročitog je interesa njeno učenje o dolazećem mesijanskom carstvu, koje se zamišlja kao postepeni razvoj, sve dok čovjek i priroda ne postignu savršenstvo, srću i mir. Ljudi će živjeti tisuću godina, a kad umru, njihov će duh ući u stanje večnog sjaja. Jedan fragment ovog dela otkriven je u Qumranu.

Prva Enohova (Etiopski Enoh). - Ovo je kompilacija dela više autora, koji su bili farizeji, a napisana je delom jevrejski, delom aramejski. Poznata je pod nazivom "etiopska", jer je sačuvana samo u etiopskoj verziji.

Od naročitog interesa je njeno učenje o budućem carstvu i budućem životu. Ona objavljuje vladara toga kraljevstva koji je bio sakriven sa bogom od stvaranja svijeta (46:1,2; 48:6; 62:7). Nekoliko naslova koje mu ova knjiga daje primenjeni su u Novom zavetu na Isusa. Tako je on nazvan "njegov pomazanik" (52:4), "pravedni" (38:2), "izabrani" (40:5; 45:3,4), i "sin čovečji" (46:3,4; 62:5). Različiti delovi Prve Enohoveočito različitih autora daju uvida u različita gledišta među Jevrejima prvog veka na mesijansko carstvo: pogl. 1-36, uče da će to biti večno na zemlji, posle konačnog suda; 37-71, tvrde, da će biti večno na zemlji i nebu, te da će otpočeti sa poslednjim sudom, dok pogl. 91-104. smatraju da će mesijansko kraljevstvo biti vremensko na zemlji, a da će posle njega slediti konačni sud.

U knjizi se daje mesta Azazelu, koji se identifikira sa onim, "koji je učio sve nepravde na zemlji i otkrio večne tajne koje su bile na nebu, a koje ljudi nisu smjeli doznati" (:96).????? Konačni sud nad Azazelom objavljen je ovim rečima: "Gospod reče Rafaelu: veži Azazelu ruke i noge i baci ga u tamu, načini otvor u pustinji, baci ga u nj... Na dan velikog suda on će biti bačen u vatru... Čitava zemlja se pokvarila delima koja je učio Azazel: njemu pripiši sve grehe" (10:4-8). Iako ovo identifikiranje Azazela sa sotonom ne može poslužiti kao dokaz autoriteta knjige Enohove, ono je dokaz jevrejskog razumevanja ličnosti azazela u prvom veku pre Hrista.

Prva Enohova ukazuje na previranje eskatološkog mišljenja u izvjesnim područjima judaizma, pre i za vreme novozavetnog perioda. Proročanstvo Enoha zabilježeno u Juda 14 tjesna je

paralela sa Prva Enohova (1:9). Autoriteti se ne slažu u datumima nastanka pojedinih delova ove knjige, ali se općenito slažu, da je knjiga bila u upotrebi sredinom prvog veka.

Druga Enohova. - Ova knjiga je danas poznata samo u slavonskoj verziji. U nekim točkama pokazuje sličnosti sa 1. Enohovom, te iznosi elemente starog jevrejskog mesijanskog mišljenja. Ima također mnogo sličnosti sa prvom hrišćanskom literaturom, što može biti posledica ili citiranja crkvenih otaca iz druge Enohove, ili citiranje Duge Enohove iz spisa crkvenih otaca. Jedna grupa učenjaka stavlja drugu Enohovu u prvo veke posle Hrista, dok je drugi stave tek u sedmo.

Druga Baruhova. - Ova je knjiga kompilacija više knjiga. Ona uči da čovjek može ispunjavati zakon, te da su pravedni spašeni svojim delima. Ona uči da će se skoro uspostaviti mesijansko carstvo, te će Izrael tada biti svjetsko carstvo sa Jerusalimom kao prestolnicom. Ova je knjiga napisana verovatno u prvom ili drugom veku posle Hrista. Danas je imamo samo u sirske verziji.

Treća Baruhova. - Ova knjiga brani veru u sedam nebesa i tri klase anđela, što odgovara za tri klase ljudi. autor misli da je zabranjeno drvo u raj u bilo vinova loza, te da se Adamova neposlušnost treba pripisati sotoni, koji je bio zavidan Hristu. U ovoj se knjizi vidi hrišćanski utjecaj, a napisana je verovatno u drugom veku posle Hrista.

Četvrta Ezdrina. - Ovdje autor brani eskatološki pogled na Boga, unapređujući temeljno verovanje judaizma. Bog je jedan i jedini. On nema posrednika. On je sam poslednji sudija. Izrael je izabrani narod, a Zakon je naročiti dar Izraelu. Pošto ljubav Božja k Izraelu nadmašuje njegovu ljubav bilo kojem drugom narodu, Izraelci su njegovi pravi predstavnici čovečanstvu. Ova knjiga sadrži legendarnu priču, kako je posle spaljivanja knjige Zakona u vreme Navuhodonosorovog razorenja Jerusalima Ezdra inspiracijom diktirao novi primerak zakona svom pisaru. Misli se da je 4. Ezdrina napisana pri kraju prvog veka posle Hrista.

Svjedočanstva dvanaetorice patrijaraha. - Ovo delo objavljuje spasenje neznabožaca preko Izraelaca. Ono vidi mesiju kao potomka Levijeva, a ne Judina, te povezuje Danovo

pleme sa antikristom. Ona govori o uskrsenju, kad će i pravednici i grešnici ustati i podeliti se u dve grupe. Smatra se da su Svjedočanstva napisana od nekog farizeja ili esena na vrhuncu hazmonejske vladavine, kada je Jovan Hirkan nosio naslove Proroka, Sveštenika i Kralja, te su ga farizeji priznali kao Mesiju. Općenito se priznaje, da današnji oblik ove knjige sadrži hrišćanski utjecaj. Nedavno je obnovljeno zanimanje za Svjedočanstva, pošto je u jednoj pećini u Qumranu pronađen jedan njen fragment, i to Svjedočanstvo Levija. Ukazuje se također na sličnosti Svjedočanstva Levijeva, Avakumovog komentara i Sadokovih fragmenata.

Sibilina proročanstva. - Ovo se delo u početku sastojalo od 15 knjiga i nekoliko fragmenata, koji sadrže proročanstva nastala među Jevrejima, a verovatno i kršćanima od 2-5. veka posle Hrista.

Uzašašće Mojsijevo. - Ova se knjiga verovatno u početku sastojala od dva različita dela: Svjedočanstva Mojsijeva i Uzašašća. Autor, neki farizej, pokušava da svoje sunarodnike povede na stare staze poslušnosti Tori. On patriotski gleda na povratak deset plemena i oseća da je dužnost Izraela da drži zakon i moli Boga za posredovanje u njihovu korist. Ovo je delo izgleda napisano uprvom veku posle Hrista. Prvi hrišćanski pisci povezuju Juda 9, sa ovom knjigom, ali se Judine reči ne nalaze u Uzašašću u delovima koje danas imamo.

Pismo Aristeja. - Misli se da je ovo pismo napisao Aristej, neki službenik na dvoru Ptolomeja II. Filadelfa (285-246. pr. Hr.), svome bratu Filokratu. Ono govori o sastavljanju LXX. Zbog mnogih anahroizama učenjaci su općenito odbacili njegovu verodostojnost. Međutim, ono je vrijedan izvor informacija o gledištima staroga doba na postanje LXX.

Knjiga Adama i Eve. - Autor ovog dela priča historiju o Adamu i Evi od njihovog stvaranja do istjerivanja iz edenskog vrta. On gleda na uništenje zemlje prvo vodom, a zatim vatrom. Autor je verovatno bio Jevrejin iz dijaspe, a pisao je u toku prva četiri veka hrišćanske ere.

Mučeništvo Izaije. - Ova knjiga izjavljuje, da je kralj Manasija osudio proroka Izaju zbog njegove tvrdnje da je vidio boga (Iz. 6:1), dok prema Izl. 33:20, ni jedan čovjek ne može

vidjeti Boga i živelti.

Pirke Aboth (ili Izreke Otaca). - Ovo je zbirka etičkih i religioznih pravila koje su izrekli jevrejske vođe u razdoblju od više veka pre početka hrišćanske ere. Oni su verovali da se Božja pravda otkriva na isti način kao i na zemaljskom sudu, - nagrada mira i sreće onima koji drže zakon, a kazna onima koji krše njegove propise. Oni su u stvari upotrijebili reč Tora (Zakon) kao izraz za Boga. Ovo je delo uključeno u Mišnu.

Psalmi Salamunovi. - Ovo je zbirka od 18 psalama, koji opisuju pravdu Izraela u uspoređenju sa narodima oko njih. Iznose se dve klase Jevreja, pravedni, kojima i autor pripada, i nepravedni, koji su prosti i ugađači ljudima. Ovi su psalmi napisani u originalu na jevrejskom verovatno sredinom prvog veka pre Hrista.

Priča o Ahikaru. - Ovo je roman stavljen u vreme asirskog kralja Senaheriba. Ahikara, Senaheribovog vezira, lažno je optužio njegov nećak Nadan, te je osuđen na smrt. Pošto je Ahikar jednom prilikom oslobodio krvnika od smrti, on je ubio jednog zločinca umesto Ahikara koji je pobegao u Egipat. Kad je Senaherib doznao da je živ, poslao je po njega. Na svom povratku Ahikar tvrdi da se osvetio Nadanu koji je umro u tamnici.

y

4. Literatura qumranske zajednice

Dokument iz Damaska. - U Genizi, (spremištu rukopisa) jedne Kairske sinagoge, otkriveno je krajem 19. veka mnogo vrijednih jevrejskih rukopisa iz ranog srednjeg vijeka. Među njima su bila dva delom identična teksta neke jevrejske sekte čiji su članovi nazvani, u nedostatku tačnijeg imena, "sadokiti" ili "damaštanski zavetnici". Kad su bili objavljeni 1910. ovi su rukopisi prouzročili mnogo borbe među učenjacima, pošto su oni bili jedinstveni u jevrejskoj literaturi. Učenjaci su zaključili, da su autori ovih dela pripadali nekoj sekti, koja se odelila od jevrejstva, smatrajući ih otpadnicima od Zakona. Članovi ove sekte vezali su se "novim zavetom", te su imali svoj način života i obrede. Kasnije su napustili Palestinu i nastanili se u Damasku. Nekii su učenjaci mislili da je sekta osnovana u 7.

veku po Hristu, dok većina stavlja njihovo poreklo u drugo veke pre Hrista ili u razdoblje između drugog veka pr. Hr. i 70. godine posle Hrista. Tijesni odnos ovih rukopisa prema pseudografskim Svjedočanstvima Dvanaest patrijaraha, knjigom Jubileja i Knjigom Enoha, ukazuje na Makabejski ili rani rimski period kao vreme njihovog postanka. Dokument iz Damaska sadrži opomene i pravila. Subotu treba držati prema istim pravilima kao što su to činili farizeji Novog zaveta. Oskvrnjenje nečistim kupanjem ili zabranjenom hranom, bavljenjem sa neznabošcima i bludom, bilo je zabranjeno dok se preporučalo jednoženstvo i priznanje greha. Jasno se vidi jaka vera u nauku o izboru, vere u dobre i zle anđele, vera u očekivanog Mesiju i večni život.

Otkrićem i proučavanjem ranije nepoznatih dela koje je imala zajednica u Qumranu u blizini Mrtvog mora, pokazalo se, da je dokument iz Damaska nastao u istoj grupi te se može svrstati pored qumranske literature. U stvari, kaže se, da se u qumranskoj literaturi nalaze spominjanja ovog dokumenta. Dokument iz Damaska naziva se kada i Fragment Sadokita.

Qumranska literatura. - Između brojnih fragmenata vanbiblijskih dela nađenih među svicima kod Mrtvog mora, svega je nekoliko dovoljno sačuvano, da može pružiti dovoljan tekstovni materijal za proučavanje. Između ovih tekstova do sada su objavljena samo četiri. Oni daju sliku običaja i pravila qumranske zajednice, ali govore vrlo malo o njenoj istoriji.

Pošto govoreći o istorijskim ličnostima, govori izmišljenim terminima kao: "učitelj pravde", ili "rdavi sveštenik", dok političke moći dolaze pod istim imenima "Kitim iz Asura" ili "Kitim u Egiptu".

Do sada su objavljena ova vanbiblijska dela qumranske zajednice:

1. Komentar 1. i 2. glavi knjige proroka Avakuma u kojem se proročanstva tumače, da su navodno našla svoje ispunjenje u nemirno vreme u kojem je živio komentator.

2. Svitak pod imenom "Rat sinova videla sa sinovima tame", koji opisuje istorijski ili imaginarni sukob te iznosi uglavnom pravila ratovanja.

3. Svitak koji sadrži "Zahvalne psalme", slične biblijskim psalmima, ali im nedostaje dubina i duhovna sila nađena u

biblijskim psalmima.

4. Priručnik discipline, najvažnja od vanbiblijskih knjiga, nađenih u Qumranu. Priručnik sadrži pravila i upute prema kojima su pripadnici zajednice živeli, te dokazuje da su "zavetnici" iz Fragmenata Sadokita pripadali istoj zajednici. Delom otkriva da su članovi ove zajednice činili versko društvo sa demokratskom upavom, čiji su naglednici birani glasanjem. Privatno vlasništvo nije bilo dozvoljeno. Sav novac je čuvao i trošio nadglednik u interesu zajednice. Pravila zajednice su bila strogo poštovana, te je postojao i kazneni zakonik za prestupe kao na pr. lažne ili krive tvrdnje, oštećenje susjeda, prekidanje govora drugoga ili spavanje za vreme sastanka zajednice.

Ovaj dokumenat opisuje i obrede prilikom ceremonije posvećivanja. U slučaju obeščašćenja izrečene bi bile teške kletve, ili u suprotnom prošireno Aronovo blagosiljanje:

"Neka te blagoslovi sa svim dobrim i čuva te od sveg zla, neka osvetli tvoje srce životnom mudročću i neka te obdari večnim poznanjem, neka podigne svoje ljubazno lice za tvoj večni mir".

Od pripadnika zajednice sezahtijevalo, da vrše obrede čišćenja uronjavanjem u vodu, da zajedno pristupaju obrocima, da stalno proučavaju Zakon, i da vode život svetosti i pobožnosti. Značajno je da su sve knjige jevrejske Biblije (s izuzetkom Estere) nađene u njihovoj knjižnici, a neke i u više primeraka. Očito su članovi ove zajednice bili zabavljeni proučavanjem Biblije. Ova se činjenica vidi i iz postojanja više komentara biblijskih knjiga među njihovim književnim proizvodima.

Pravila nađena u Priručniku discipline slična su u mnogo čemu pravilima esena, kako to izvještava Philo i flavije. Zbog ovih sličnosti učenjaci općenito smatraju, da je qumranska zajednica bila zajednica esena ili da je u najmanju ruku postojao tijesan odnos između dve grupe.

Budući da je Jovan Krstitelj odrastao u istom području, živio asketskim životom i prakticirao krštenje, učenjaci su zaključili da je bio pod uticajem esena. Iznose se također izvjesne sličnosti qumranske literature sa Evandjeljem po Jovanu. Naročito iskače kontrast između duha istine i zablude, svjetlosti

i tame, koji je nađen i u Priručniku Discipline i Jovanovom evanđelju. Druge paralele se vide između qumranskih spisa i spisa apostola Pavla. Među ovima naročito su zanimljivi izrazi "tajna", i "znanje", važne reči Pavlova rječnika, za koje se ranije smatralo da imaju neznabožačko poreklo. Sada je mnogo jasnije da ovi izrazi imaju religioznu primenu i među Jevrejima, što može baciti više svjetla na Pavlovu upotrebu. Međutim, imajući pred očima mnogo materijala qumranske zajednice koji još nije proučen i objavljen, prerano je dati konačne zaključke o odnosu ovih vanbiblijskih svitaka i Novog zaveta. S druge strane je sigurno, da će ovi svitci baciti važnu svjetlost na religiozno mišljenje Jevreja u vreme Isusa, te će biti od velike pomoći tumačima Novog zaveta.

5. Septuaginta, Filon i Flavije

Pored apokrifnih i pseudoepigrafskih dela, koja su napisana uglavnom na grčkom, te predstavljaju helenistički judaizam, ima više drugih važnih jevrejskih dela na grčkom jeziku. Između ovih je naročito vaša LXX, zatim, dela Philoa i Flavija.

Septuaginta. - Nekoliko karakteristika razlikuju LXX od masoretskog teksta jevrejskog Starog zaveta. Jedna od tih je pojavljivanje dvostrukih reči, tj. sinonima, koji su postavljeni jedan do drugoga, da prevedu jednu jedinu jevrejsku reč. Druga karakteristika LXX je što ona često izbjegava antropomorfsko pretstavljanje Boga, tendencija koja je bila karakteristična za većinu filozofskih umova Jevreja u Aleksandriji. Još jedna razlika između LXX i masoretskog teksta je poredak izvjesnih delova. Različiti redosled materijala javlja se u Izlazak 35-39. Prva Carev. 4-11, poslednjem delu Jeremije, i na kraju Priča. Ova tendencija u LXX se proširuje i na poredak knjiga, koji se razlikuje od tradicionalnog jevrejskog reda: Zakona, proroci i Psalmi. Dok rukopisi LXX variraju ponekad u redu detalja, općenito oni teku u nizu kakav je sačuvan u našim Biblijama danas. Od apokrifnih knjiga, Prva Ezdrina dolazi ispred Ezdre, knjiga Mudrosti, Sirah, Judita, i Tobija dolaze ispred Izaije; Baruh dolazi posle Jeremije, a knjige Makabeja posle Malahije. Job dolazi između Pjesme nad pjesmama i knjige Mudrosti. Estera

sa svojim apokrif. dodacima između Siraha i Judite, a Danijelu su pridruženi Suzana, Bel, i zmaj.

Možda najzanimljivija razlika između LXX i tradicionalnog jevrejskog teksta nalazi se u činjenici, da se u grčkom javlja materijal kojeg nema u jevrejskom, dok su drugi stavci sačuvani u jevrejskom, a ne javljaju se u grčkom. Ovih varijacija ima različitih: u Petoknjižju su tekstovi vrlo slični, dok u knjizi Danijela tekst LXX je potpuno drugačiji od masoretskog jevrejskog teksta. Zbog ovog velikog nesklada prva crkva je odbacila Danijela iz LXX i nadomestila ga prevodom Teodocija u drugom delu drugog veka. U stvari od Danijela iz LXX se tako malo upotrebljavalo, da on danas postoji na grčkom samo u dva rukopisa, jedan primerak među Chaster Beatty-papyri iz drugog ili trećeg veka i Chigi-rukopisa iz 10. veka. Prisustvo materijala u LXX koji se ne nalazi u jevrejskom tekstu proteže se ne samo na pojedine stavke, nego i na knjige. Tako LXX sadrži knjige koje su očitó poznate pod imenom apokrifa. Međutim, isključivanje ovih dodatnih knjiga iz jevrejskog kanona ne moramo zahvaliti samo masoretima, jer izgleda da su ih prihvaćali helenistički Jevreji, koje su odbacila njihova konzervativna braća u Palestini.

Nedavna otkrića rukopisa u Qumranu podigla su novo zanimanje u proučavanju LXX, jer je više jevrejskih fragmenata Starog zaveta koji su tamo nađeni, po svom tekstu mnogo bliže LXX, nego li tradicionalnom jevrejskom tekstu sačuvanom među svitcima. Dok je puno značenje ovih otkrića jevrejskih tekstova po tipu LXX u fazi proučavanja, oni se javljaju da ukažu da neke razlike između grčkog i jevrejskog teksta koje su do danas poznate, nisu posledica samo lošeg prevoda, ili nemarnog rukovanja, nego više različitih jevrejskih originala. Očitó je u prvom veku pre Hr. bilo u u cirkulaciji više jevrejskih tekstova, različitog tipa. Ovo vodi do daljeg zaključka, da jedan od ovih predstavlja tekst sačuvan preko LXX, a drugi tekst nađen u većini svitaka sa Mrtvog mora kao i masoretskii tekst. Međutim, konačne zaključke o međusobnom odnosu ovih tekstova, dobit ćemo daljnim istraživanjima.

Filon. - Filon stoji kao jedan od najboljih primera jevrejskih učenjaka i filozofa koji su radili pod utjecajem helenizma. On je

bio čovjek plemenitog karaktera i širokih vidika.

Rođen u Aleksandriji, verovatno između 20. i 10. pre Hr., Philo je odrastao u atmosferi kozmopolitske kulture i najljepše jevrejske misli i nauke. On je bio verovatno sveštenečke porodice, a izgleda farizej. Umro je oko 50. po Hr.

Za Filona je Mojsije bio najveći između starih: mislioc, zakonodavac i eksponent božanske istine. Philo je verovao, da je Mojsije eksponent istina, koje je filozofija željno ali bezuspešno tražila da ih razvije. Za Philoa je konačni plod filozofskog proučavanja razumevanje Mojsijevog učenja, kao otkrivenja Božjeg i osnove svake istine. Philova namera je bila da iznese ovu istinu za koju je verovao da je delom jasno iznjeta, a delom tek u zametku u knjigama Mojsijevim. Da bi to postigao, Philo je u svojim Egzegezama Mojsijevog učenja primenio alegorijski metod, što je već ranije bila dobro razvijena umjetnost u aleksandrijskim literarnim krugovima. Ovo alegoriziranje koje je Philo provodio do krajnosti, često je neukusno modernom čitaocu.

Utjecaj nejevrejskog filozofskog mišljenja naročito Platonovog, vidi se na Philou. Za njea su opisivanja Boga kao bića sa nogama, rukama i licem, bili samo antropomorfizmi, tj. atributi Bogu sa ljudskim karakteristikama, kao figure u govoru. Philo je želio da ih eliminira, jer je verovao da nisu doslovna istina. Bog je bio "onaj koji postoji", koji se materijalno ne može zamisliti, već duhovno ili metafizički. Za Philoa je odgovor ležao u logosu. On nije personificirao Logosa, nego ga je priznao Duhom, koji će delovati kroz mesiju, i učiniti ga božanskim vjesnikom. Philo nije nikada sjedinio ideje o Logosu i Mesiji, kao o jednoj osobi, ako je to Jovan jasno iznio (Jovan 1:1-3,14).

Filonovo moralno učenje bilo je pod utjecajem Tore s jedne strane, a stoicizma s druge. Ono pretstavlja srž najboljeg što je nakupljeno u tumačenju jevrejskog zakona. On je verovao, da je vrhovni cilj čovjeka u životu utvrditi volju Božju i izvršavati je. On je verovao, da je obitelj zajednica i sam razvoj čovjeka prilika, da se ispoljava dobro. Philov utjecaj je bio tako jak, da skoro dva veka kasnije učenja hrišćanskih platonista Klementa i Origena u Aleksandriji pokazuju njegove tragove.

Josip Flavije. - Najpoznatiji i najviše citirani jevrejski pisac

ovog razdoblja bio je Josip Flavije, sveštenik, učenjak i vojni oficir po slučaju, te historičar velikog formata. Rođen je u plemenitoj i sveštentičkoj obitelji u Jerusalmu oko 37. posle Hr. te je tvrdio da je potomak Hazmonejaca. Posle proučavanja tri glavne sekte judaizma svojih dana, farizeja, saduceja i esena, postao je farizej u dobi 22 ili 23 godine.

Četiri godine kasnije Flavije je otišao u Ri, gde je posrdovao za neke Jevreje, koji su pali u nemilost kod Felixa, prokuratora Palestine. On je bio toliko impresioniran moći Rima, da je, kad je nastala velika pobuna 66-73., on kao i Irod Agripa II. ozbiljno pokušavao dokazati Jevrejima, da je bezvrijedno buniti se protiv Carstva. U stvari, on je bio konzervativac, koji se iz principa borio protiv pobune.

Jevreji su međutim odbacili Flavijev savjet, te se tako oko svoje 30 godine i on našao upleten u bunu, koja se završila razorenjem Jerusalmima. Kad su ga Jevreji odredili guvernerom Galileje, on je poveo trupe te provincije protiv rimljana, bio pobeđen i zarobljen, te je proveo dve godine u zarobljeništvu. Kad je bio doveden pred rimskog generala Vespazijana, Flavije je preokao da će ovaj general postati imperator. Kad je 69. Vespazijan izabran imperatorom, Flavije je bio nagrađen. U znak zahvalnosti za imperatorovu zaštitu, primio je ime Flavije, što je bilo Vespazijanovo prezime. Pre razorenja Jerusalmima, rimljani su ga poslali kao dobrovoljnog, ali bezuspešnog poslanika Jevrejskim revolucionarima, s pokušajem, da ih nagovori na predaju.

Flavije je proživio ostatak svog života u Rimu, gde je primao mirovinu kao rimski građanin i kao dar Judeje. Drugu polovinu svog života posvetio je književnom delu. U to vreme on je napisao četiri glavna dela.

Jevrejski rat, bio je prvo Flavijevo istorijsko delo napisano najpre na aramejskom, a zatim prevedeno na grčki pod njegovom kontrolom. Danas je poznat samo grčki prevod ovog dela. Napisano oko 79. a sastoji se od sedam knjiga, ovo delo iznosi istoriju jevreja od zauzimanja Jerusalmima u vreme Antioha Epifana, do završetka velikog rimskog rata 73. godine. Prvi dio ove istorije osniva se uglavnom na delu Nikole iz Damaska. Kasniji delovi sastoje se više ili manje od Flavijevih ličnih

posmatranja, kojima je besumnje dodao ono što je našao u raznim izvješajima za vreme svog boravka u Rimu. Pišući ovo delo flavije je verovatno pokušavao, da osvedoči Jevreje u Mezopotamiji, da ne pokušaju bunu kao njihova braća u Palestini, koja su tako tragično prošla.

Jevrejske starine je Flavijevo drugo veliko delo, završeno 93. do 94. godine. to je kratka istorija Božjeg naroda od stvaranja do početka rimskog rata 66. godine. Prvi delovi ovog dela drže se biblijskog izvještaja prema verziji LXX, iako ponekad Flavije iznosi kao činjenice elemente farizejske tradicije. Za dio ovog dela koje se bavi razdobljem posle Starog zaveta, Flavije upotrebljava kao izvor materijala Prvu knjigu Makabeja, i spise Polibija, Straboa, i Nikole iz Damaska. Rezultat ovog dela svjedoči, da je istinito njegovo priznanje pri završavanju pisanja, da se našao u vrlo teškom zadatku. Starine iznose brojne jevrejske ličnosti koje se javljaju i u Novom zavetu, kao Jovan Krstitelj (Starine XVIII. 5,2), Jakov, brat Gospodnji (St. XX. 9,1) i Juda iz Galileje (XVIII. 1,6). Postoji i stavak (XVIII. 3,3) u kome je Isus iz Nazareta opisan najljepšim rečima, sa spominjanjem njegovog razapeća i vaskrsenja. Ovaj stavak govori o Isusu kao Hristu. Općenito učenjaci smatraju, da je ovaj stavak hrišćanski umetak, a ne svjedočanstvo samog Flavija.

Protiv Apiona je obrana jevrejskog učenja. Apion je bio neprijatelj Jevreja, koji je za Flavija postao tipični neznabožac, i kome je on posvetio svoju apologiju judaizma. Pošto je Flavije bio farizej, on ovdje brani svoj tip judaizma. Delo je važno i zbog fragmenata, koje je sačuvalo između izgubljenih spisa vavilonskog istoričara Berosa i egipatskog istoričara Maneta.

Život je Flavijeva autobiografija. Napisan je uglavnom kao odgovor nekom Justu, koji je optužio Flavija, da je duhovni začetnik jevrejske bune. U svom delu autor iznosi sebe pristalicom Rimljana.

Flavijeva dela kritičari napadaju sa različitim rezultatima jer među njima ima pogrešaka. On je bio sklon Rimljanima, a protiv pobunjenih Jevreja, a bio je sklon Jevrejima s jedne strane, a s druge strane stajao protiv neznabožaca. Takav stav pisca je razumljiv, ako se ima na umu vreme gorkog

strančarenja. Pisac je pokušao da obrani narod čije vladanje ih je dovelo do poraza, ali čiji duh još nije bio slomljen. Ako se proučava Flavijeva dela sa stanovišta arheologije, i nekih drugih pisaca koji se bave istim pitanjima, vidi se, da je on ponekad bio nemaran u rukovanjima istorijskim materijalima. Ipak ostaje činjenica, da bi bez Flavijevih dela bilo ozbiljnih rupa u današnjem znanju ne samo jevrejske, nego i rimske istorije. Flavije je umro oko 100. godine.

6. Targumi

Jevreji koji su živeli u Rimskoj imperiji van Palestine, osećali su potrebu za Grčkim prevodom Staroga zaveta. Takodje, mnogo Jevreja koji su se nalazili u Palestini, posle povratka iz progonstva, nisu bili u stanju da razumeju Bibliju na jevrejskom tako da im je bio potreban prevod na aramejski. Ali zbog mnogih konzervativnih shvatanja, vekovima su se suzdržavali od bilo kakvog prevoda i radje usmeno prevodili pasuse Pisma koji su se čitali subotom u sinagogama. Nakon što je deo Pisma pročitao na jevrejskom, tumač bi to prevodio na aramejskom jeziku.

Ovi usmeni prevodi, koji su se počeli zapisivati verovatno pre Hristovog dolaska, i sigurno tokom prvog veka po.Hr., postali su poznati kao Targum "prevodi". Obzirom da su svedoci karaktera jevrejskog teksta, Targumi imaju značaja u tekstualnom proučavanju Staroga zaveta. Njihov veliki značaj je i u tome što često otkrivaju koje Starozavetne tekstove su Jevreji smatrali Mesijanskim proročanstvima, jer se Targum ne sastoji samo od prevoda tih tekstova nego i od parafraza i komentara. Oni takodje otkrivaju kako su Jevreji pre petnaest vekova interpretirali određene stihove koji se ne bi mogli lako razumeti iz Jevrejskog teksta.

Najraniji Targumi su najverovatnije bili povezani sa Torom, pet Mojsijevih knjiga. Najpoznatiji Targum petoknjižja je Onkelos ili vavilonski Targum. Onkelos koji se tradicionalno smatra autorom ovog Targuma, se često indentifikuje sa Akvilom, poznatim učenikom Rabbi Akibe, koji je prevodio Stari zavet na Grčki. Iako je tekst Targum Onkelosa bukvalan on sadrži nekoliko parafrziranih delova. Iako se postavlja pitanje

oko autorstva, zna se da je original napisan u Palestini a kasnije editovan (uredjen) u Vaviloniji. Drugi dobro poznati Targum Petoknjižja je Pseudo-Jonatanov, tako nazvan jer je pogrešno pripisan Jonatanu ben Uzzielu, najzapaženijem Hilelovom učeniku. Takodje se naziva i Yerushalmi I, jer je napisan u Palestini, najverovatnije posle sedmog veka AD. To je prevod sa najviše parafraza jer sadrži različite zakone i filozofske ideje. Još jedan parafrazirani Targum palestinskog porekla je Yerushalmi II, takodje poznat i kao fragmentaran Targum, jer postoje samo njegovi fragmenti.

Najsačuvaniji Targum takođe nosi ime Jonatan. Skolari su našli dokaze da ga je napravio Rabbi Joseph u Vaviloniji četvrtog veka AD. Targumi Spisa, trećeg dela Jevrejske Biblije, nisu pronadjeni do skoro, u stvari izgleda da Targumi knjige Danila, Jezdrine i Nemijine knjige, nisu ni napisani.

7. Talmud

Zbirka jevrejskog civilnog i kanonskog zakona sadržana je u opširnoj literaturi, poznatom pod imenom Talmud, što znači "učenje". Nastao usmenom predajom, koja se razvijala vekima, Talmud je počeo dobivati pisani oblik na početku trećeg veka posle Hrista. Glavni njegov dio je Mišna. Kroz iduća dva veka izrađen je opsežan komentar Mišne, poznat pod imenom Gemara. Ove dve zbirke sačinjavaju Talmud, te iznose strukturu istorijsko judaizma.

Usmena predaja. - Rabini apostolskog doba tvrdili su, da je jevrejska usmena tradicija istog božanskog porekla kao i pisano otkrivenje koje sadrži Tora. Ova se tradicija predavala od generacije na generaciju sve do početka trećeg veka po Hr., kad je bila kristalizirana i napisana u obliku Mišne, koje je postala pravilo upravljanja ortodoksnih Jevreja.

Kad je napisan Novi zavet, jevrejska se tradicija, koja je još uvek cvala u usmenom obliku, bavila uglavnom tumačenjem jevrejskih Pisama. Bila je nazvana Midraš. Ovo tumačenje nije bilo jezičnog ili istorijskog smisla, nego više traženje novog poznanja, te se postojeći biblijski tekst upotrebljavao samo kao sredstvo inspiracije i pravca. Ovo tumačenje služilo se logičnom dedukcijom, kombinacijom srodnih stavaka i alegorijskim

tumačenjem. Midraš koji se bavio sa istorijskim ili dogmatskim predmetima dobio je ime Hagada ("Izražavanje") ili hagadski midraš, a onaj koji se bavio stvarima zakona, nazvan je Halakah (doslovno "norma ili pravilo"), ili halakaški Midraš.

Izraz Hagada odnosi se na tumačenje poetskih, istorijskih i drugih, nezakonskih predmeta, nađenih u jevrejskoj Bibliji. U sinagogi je to bio opšti metod objašnjavanja Biblije, koji je primenjivao simbole, alegoriju, fabule i parabole. Hagada nije bila vezana za određena pravila egzegeze, te se mogla upotrijebiti skoro na sve načine kojima bi se na slušaoca mogao izvršiti trajan dojam. Vrlo opširna legendarna jevrejska literatura kasnije hrišćanske ere, uglavnom je rezultat hagadske egzegeze Biblije, ali samo neke manje sekcije Talmuda duguju svoje poreklo hagadskom Midrašu.

Izraz Halakah označava religioznapravila zasnovana uglavnom na zakonskim otsjecima Biblije. Dok je Hagada bio način tumačenja upotrebljen uglavnom u službi u sinagogi, Halakah se proučavao na višim školama. ako je bilo moguće, ovim se pravilima davao biblijski temelj. ali za mnoga pravila koja nemaju biblijskog temelja tvrdilo se da ih je Mojsije od Sinaja predavao dalje u obliku usmene predaje. Halakah je sistematski skupljen u zbirke. Najveća omladina svakog jevrejskog učenjaka i proučavaoca Zakona ("Književnika" u Novom zavetu) bila je, da nauči i razumije sva pravila koja se bave religioznim i svetovnim životom Jevreja.

Najveći učitelji Halakah bili su Hilel Stariji (Umro oko 10. po K.) i Šamaj. Obojica su razvili svoja učenja u poslednjim dekadama prvog veka pre Hrista, a njihovi su učenici razvili odvojene škole. Hilel je bio poznat zbog svoje plemenitosti karaktera, koja se manifestirala u pravilima koja su bila mnogo liberalnija od onih koja je branio Šamaj. Slažući se sa Šamajem, da se spisi Tore moraju ispunjavati doslovno, on ih je tako tumačio, da je trebalo izvršavati samo minimum traženja Zakona. Šamaj je s druge strane bio strog i zahtijevao od svojih učenika držanje maksimuma traženja Zakona.

Posmatračima je razlika između škola Hilela i Šamaja često izgledala vještačka. Priroda pogleda i razlike između Hilela i Šamaja ilustrirane su sledećim primerom. Šamaj je određivao

da nije dozvoljeno prodati išta neznabošcu, ili pomoći mu da natovari magarca, ako je imao nameru putovati subotom. Međutim, nije vidio zla u tome. Slično krajnji primer Šamajeve fanatičnosti bilo je njegovo insistiranje, da se pri uzimanju ptica za žrtvu na praznik nisu ljestve smjele pomicati od jednog golubinjaka do drugog, nego samo od jednog otvora do drugog na istom golubinjaku, dok je Hilel dozvoljavao oboje.

Međutim, ima nekoliko slučajeva, u kojima Hilelova pravila izgledaju mnogo stroža od Šamajevih. Na pr. Šamaj je dozvoljavao, da se pojedje jaje snešeno u subotu, a Hilel je to zabranjivao na osnovu zabrane pripremanja hrane u subotu, primenjujući je ne samo na ljude nego i na kokoši.

Posle Titovog razorenja Jerusalima, osnovana je u Jabni južno od Jope akademija jevrejske nauke. Ovdje je bio reorganiziran i sinedrion. Prvi vođa ovog jevrejskog centra nauke bio je rabin Johanan ben Zakai. On je uspeo spasiti jevrejsku tradiciju za potomstvo učinivši je pored Pisma centrom sveg jevrejskog ortodoksnog mišljenja i života. Između njegovih naslednika bio je najpoznatiji rabi Akiba (50-132), jedan od najvećih jevrejskih mislilaca svih vremena. Prema mišljenju rabina, Akiba je imao dublje razumijevanje Zakona nego sam Mojsije.

Rani život Akibe obavljen je tamom. Međutim, zna se da je bio niskog porekla, te da je otpočeo svoje studije tek kao sredovečni čovjek. Naučivši čitati i pisati tek kasnije, zadržao je mistično strahopoštovanje prema pisanju. Ovo se naročito ogleda u jednoj egzegezi, koja nalazi značenja ne samo u rečenicama i rečima, nego u slovima i čak delovima slova. On je smatrao svojom glavnom zadaćom da nađe pravi ili pretpostavljeni biblijski temelj za svakii Halakah pomoću logične dedukcije. Tako je uspeo da unese sistemski red u veliku masu halakističkog materijala. Na ovaj način on je stvorio prvu sveobuhvatnu zbirku Mišne. Iako ovaj materijal nije napisan, moguće je, da su njegove manjezbirke napisane pod njegovom kontrolom. Rabi Akiba je također važan zbog svoje vodeće uloge u Koncilu u Jamniji (oko 90. god.), gde su donesene važne odluke o kanonu i tekstu jevrejske Biblije, kao i zbog njegove potpore koju je dao pobunjeniku Bar Chohebi, kao obećanom

Mesiji u ratu koji je otpočeo 132. godine. Još pre izbijanja rata rimljani su zatvorili Akibu. Provedši više godina u tamnici umro je kao mučenik, verovatno tokom rata.

Akibin najbolji učenik bio je rabi meir, koji je nastavio i završio zakonski sistem svoga učitelja. Njegovu važnost vidimo iz činjenice, da se on citira u Mišni više od ijednog svog prethodnika.

Mišna.- Mišna (Ponavljjanje) je zbirka tradicionalnih zakona Jevreja. Sadrži pravila i uredbe koje su kroz mnogo veka formulirali sinedrion, Hilel, Šamaj, i mnogi drugi glasoviti rabini. Sadrži zaključke o izmjenama i promjenama tumačenja starih zaključaka i pravila u odnosu na nove slučajeve. Tako religiozna obredna pravila čine veći dio Mišne.

Izdavač Mišne bio je Juda, sin Simonov (135-220), koji je više poznat kao Juda ha-Nasi ("Juda knez"), ili jednostavno kao Rabi. On je kontrolirao izdvanje prvog skupnog izdanja jevrejskog tradicionalnog Zakona u pisanom obliku.

Juda ha-Nasi bio je naročito oštrouman učenjak. Proučavao je grčki, latinski i astronomiju kod svetovnih učitelja, a jevrejski zakon kod više odličnih učitelja svoga vremena. Uskoro je iza sebe ostavio sve svoje učitelje i postao priznati autoritet u Halakah, tako da su njegova tumačenja smatrana boljima od tumačenja sinedriona, čija su pravila smatrana obaveznim, samo ako ih je rabi Juda potvrdio. Zbog svoje mudrosti dobio je naslov ha-Nasi, "knez", a zbog svog strogog načina života atribut haq-qudosh, "sveti". Sledeći stope Akiba i Meira, Juda je sredio množinu halakističkih pravila i grupirao ih u skupine kao što su praznični dani, žrtve, očišćenja itd. Ovo delo je bilo završeno oko 200. te je postalo službena Mišna za Jevreje.

Pored Biblije Mišna je postala glavni izvor jevrejskih religioznih studija, a njen se autoritet često stavljao iznad autoriteta Pisma. Ona je postala duhovna veza koja je sjedinjavala Jevreje rasijane među mnogim narodima. U stvari, kad je Mišna postala normom života, sinedrion i živući vođe bili su skoro suvišni.

Juda ha-Nasi je Mišnu podelio u šest sedarim ili "redova!", koji sadrže 63 traktata, od kojih svaki nosi ime koje ukazuje na sadržaj. Tih šest redova su:

1. Zeraim (sjeme), sadrži 11 traktata koji se uglavnom bave poljoprivredom i njenim proizvodima.

2. Moed (praznici), sadrži 12 traktata koji iznose pravila o suboti i praznicima.

3. Nashim (žene), sadrži 7 traktata sa pravilima za ženidbu i udaju i bračni život.

4. Nezikin (štete), sadrži 10 traktata sa civilnim i kriminalnim zakonima.

5. Kodashim (svete stvari), sadrži 11 traktata koji se bave žrtvama.

6. Tohoroth (čistoća), sadrži 12 traktata sa pravilima o čistim i nečistim stvarima.

Mišna se skoro i ne bavi čisto teološkim predmetima, te sadrži vrlo malo hagadskog materijala. Najvrijednija iznimka je traktat Aboth ili Pirqe Aboth (deveti traktat Nezikina), koji je zbirka mudrih rečenica najglasovitijih jevrejskih učenjaka od 200. pr. Hr. do 200. posle Hr. Ni jedan drugi dio Mišne nije tako često preveden i štampan.

Gemara - Sa kompletiranjem Mišne završava jedna era u istoriji Jevreja, jer ono čini završetak dela Tanaim "tradicionalista", koji su prenosili Halakah usmeno od generacije na generaciju. U budućem razdoblju će se jevrejski učenjaci zakona zvati Amorain, "izgovarači" ili "tumači". Oni su smatrali svojom zadaćom proučavati Mišnu, tumačiti je i rješavati njene stvarne ili slučajne kontradikcije.

Amoraim su intenzivno radili u trećem i četvrtom veku kršč. ere, a njihov novi materijal, koji se sastoji od dobro razrađenog tumačenja Mišne, sabran je u 4. i 5. veku. Ovaj egzegetski materijal bio je u to vreme nazvan Talmudom "učenjem". Međutim kasnije, postao je poznat pod imenom Gemara, "dopuna", dok se reč Talmud danas često primenjuje na kombinirane Mišnu i Gemaru. Gemara uključuje i Baraitas, što su halakistička proučavanja koja nisu uvrštena u Mišnu.

Dok je Mišna jedinstveno delo napisano jevrejskim jezikom, a prihvaćeno od svih Jevreja, Gemara, palestinskih učenjaka, poznata u Jerusalimu kao Talmud, značajno se razlikovala od Gemare njihovih vavilonskih kolega, koja je nazvana Vavilonskim Talmudom. Jerusalimski Talmud sadrži Gemaru za

38 traktata četiri prva reda Mišne i za jedan traktat šestog reda. Dok je Mišna pisana jevrejski, Gemara jeruzalemskog Talmuda sastavljena je na zapadnom aramejskom dijalektu. Vavilonski Talmud sadrži Gemaru za 34 traktata od drugog do petog reda Mišne, te po jedan traktat za prvi i šesti red. Mišna u vavilonskom i jeruzalemskom Talmudu napisana je na jevrejskom jeziku, dok je Gemara prvoga napisana u zapadno aramejskom, a drugoga istočno aramejskom dijalektu. Jerusalimski Talmud imao je malo primene van Palestine, dok je vavilonski Talmud posle svog konačnog izdanja oko 500. posle Hr. postao prihvaćena norma ortodoksnog jevrejstva.

Tosephta. - Tosephta, "dodatak" je zbirka i tumačenje halakističkih rečenica koje se ne nalaze ni u Mišni, ni u Gemari. Tako ona nije u stvari dio Talmuda. Kao i Mišna, Tosephta je podeljena u šest redova ali sadrži u svemu samo 59 traktata. Nisu poznati njeni prvi sakupljači, ali izgleda da su oni izvršili ovo delo uskoro posle završavanja kompletiranja Talmuda.

8. Kasniji komentatori

SDABC sv. 5. str. 100. (treba prevesti)

Bibliografija

Poglavlje "Jezik, rukopisi i kanon Novoga zaveta" SDABC sv. 5. str. 103-133.

"NIŽA" I "VIŠA" BIBLIJSKA KRITIKA

I. dio: Niža kritika

1. Uvod

Kritika Biblije može se podeliti na ono što se često naziva "nižom" i "višom" kritikom. U širem smislu, "niža" kritika se bavi i sa jezikom (rečnikom, gramatikom, sintaksom), i sa istorijom prenosa teksta, uključujući pokušaje obnavljanja originalnih rukopisa. Međutim, u ovom članku, izraz "niža" kritika ograničen je na proučavanje biblijskog teksta, te je tako ekvivalent tačnijem izrazu "tekstualna kritika". Ona uključuje proučavanje i uspoređivanje raspoloživih rukopisa, određivanje njihovih istorijskih i geografskih međusobnih odnosa, te kao najvažnije razvoj i primenu kriterija i tehnike u obnavljanju što je više moguće originalnog teksta Biblije. Tako pre nego što bi se Božja reč mogla proučavati sa najvećom tačnošću, mora niža ili tekstualna kritika svršiti svoje delo i pružiti studentu što je moguće verodostojniji tekst. Smatrana tako, tekstualna kritika može biti temelj tačnog proučavanja Biblije.

2. Tekstualna kritika Starog zaveta

Materijali. - Sve do nedavno, tekstualna kritika Starog zaveta, bila je ozbiljno onemogućena nedostatkom dovoljnog materijala. Stariji jevrejski rukopisi poznati do 1947. datirani su u 9. i 10. veku hrišćanske ere. Svi su oni proizvod masoreta, jevrejskih učenjaka, koji su izumili sistem vokalizacije jevrejskog teksta, koji je u početku bio bez samoglasnika, i koji su utvrdili pravila za veran prenos Biblijskog teksta. Sa izuzetkom Nash-papirusa, pre 1947. nije se poznavao ni jedan premasoretski tekst.

Tekstualnoj kritici jevrejske Biblije je tako nedostajao materijal za studij. Ona nije mogla, kao kritika Novog zaveta, uspoređivati jevrejske rukopise različite starosti da bi utvrdila da je današnji tekst Biblije prenešen verno kroz veka. Njena jedina pomoć u tome dolazila je iz nekoliko starih verzija - LXX,

Targuma, Pešita i Vulgate. ove ćemo prevode ukratko pregledati.

Septuaginta. - Najraniji i najpoznatiji stari prevod je grčki poznat pod imenom LXX. Svaki student LXX je svjestan nedostatak ovog grčkog prevoda. On je u nekim delovima tačniji nego li u drugima. Ovu su karakteristiku priznali već i u staro doba; ona je služila kao isprika prevodiocu propovjednika za njegovu vlastitu nesavršenost, koje je bio potpuno svjestan. Ove nesavršenosti bile su delom uzrok novijih grčkih prevoda Aqvile i Teodocija, Jevreja drugog veka. aleksandrijski crkveni otac Origen bio je isto tako svjestan nedostataka LXX. To ga je dovelo do pripreme njegovog monumentalnog dela Hexaple, paralelnog, reč po reč uspoređivanja jevrejskog teksta sa više grčkih prevoda.

Mnogi su učenjaci shvatili, da se neispravno delo kao što je to bila LXX ne može uzeti kao verodostojan svjedok originalnom jevrejskom tekstu. Pošto nema na raspolaganju jevrejskog teksta iz drugog ili trećeg veka pre Hr., vremena kad je načinjena LXX, teško je ustanoviti stepen verodostojnosti, koji se može uzeti iz delova LXX u uspoređivanju sa masoretskim tekstom. Svaki pokušaj rekonstrukcije nekog nejasnog jevrejskog stavka pomoću varirajućeg teksta istog stavka u LXX mora se smatrati nesavršenim i ne smije se prihvatiti konačnim.

Targumi. - Drugi isto tako rani prevodi Starog zaveta bili su targumi, ili prevodi na aramejski jezik. Targumi nisu verni prevodi originalnog jevrejskog teksta, nego samo parafraze. Klasični primer slobode njihovih autora prema originalnom tekstu vidi se u Jer. 10:11, u kojem je i najstariji poznati tekst već napisan na aramejskom. Tako taj stih nije trebalo prevoditi u Targumu. ali umesto ovog stiha od 10 aramejskih reči, koje je trebalo prenjeti bez izmjene, njegov prevod u Targumu se sastoji od 57 reči. Ovo pokazuje da u slučajevima sumnje u originalni tekst, malo verodostojnosti može se dati na različite tekstove Targuma, pošto ne postoji način na koji bi doznali gde je originalni tekst verno preveden, a gde je parafraziran.

Sirijski prevod. - Starozavetni dio pešita, ili sirijskog prevoda Biblije tkoder su mnogi tekstualni kritičari upotrebljavali u svojim pokušajima rekonstrukcije originalnog

jevrejskog teksta. Prava istorija Pešita Starog zaveta nije poznata. Priče o njenom postanku sa prehrišćanskim datumom su legendarne, iako su neki delovi mogli biti prevedeni od Jevreja. Edesa (istočno od reke Eufrata u gornjoj Mezopotamiji), centar sirijskog jezika, bio je centar jevrejske kolonije u prvom veku posle Hrista. Međutim, većio dio starozavetnog pešita je hrišćanskog porekla, kao i Novi zavet. Izgleda da je načinjen na osnovu jevrejskog teksta, te a je kasnije izdan i popravljan u skladu sa LXX, oblikom u kome se Stari zavet općenito upotrebljavao u prvoj hrišćanskoj crkvi. Najraniji poznati rukopis Pešita Starog zaveta nalazi se u Britanskom muzeju. Sadrži 4 knjige Petoknjižja, i nosi datum koji odgovara 464. godini hrišćanske ere.

Kao ani svjedok biblijskog teksta, Pešito ima svoju vrijednost. Međutim, njegove varijacije teksta ne mogu se smatrati boljima od jevrejskog teksta, jer svi raspoloživi pešito rukopisi Starog zaveta nepogrešivo ukazuju na zavisnost od LXX, te prema tome nisu nezavisni svjedoci prvom jevrejskom tekstu.

Vulgata. - Četvrti od najvažnijih starih prevoda je Vulgata, jeronimov latinski prevod, načinjen između 391. i 404. Budući da ga je načinio čovjek direktno sa jevrejskog, tekst ima veliku vrijednost kao svjedok oblika teksta koji je prevodioc upotrijebio. Međutim, treba uvek imati na umu, da je Jeronim slobodno primenjivao LXX, kao vodiča u tumačenju zančenja težih stavaka. Pošto Vulgata vrlo malo varira od masoretskog i jevrejskog teksta, učenjaci kritičari pretpostavljaju da je u to vreme jevrejski tekst već imao oblik koji ima danas. Na osnovu ovog Vulgata je smatrana tekstom male vrijednosti tekstualnom kritičaru Starog zaveta, koji je svoju pažnju upravio na druge stare prevode, koji su se radikalnije razlikovali od jevrejskog teksta i tako pružali materijal kojim su mislili da "poprave" današnji jevrejski tekst.

Ispravke masoretskog teksta. - Dokazi ovih starih prevoda međutim nisu jedinstveni. Budući da je vrijednost njihovih tekstualnih razlika samo predmet spekulacije, rezultati koje su posigli učenjaci proučavajući Stari zavet u odnosu na jevrejski tekst, se u mnogo čemu razlikuju. Međutim, ovi se učenjaci

slažu u jednome: u njihovoj sumnji u verodostojnost jevrejskog teksta. Razlike između jevrejskog, grčkog i sorskog tekta vodile su ih do pretpostavke, da se jevrejski tekst, prenešen do nas preko masoreta, razlikuje od teksta kojega su pri prevodioci imali na raspolaganju. Većina ovih varijacija pripisana je neodgovornosti nekog starog prepisivača, a ostale se krivo pripisuju jevrejskim učenjacima pre maroretskog i masoretskog doba, koji se optužuju za slobodno izmjenjivanje jevrejskog teksta.

Mislilo se da su masoreti "utvrdili" tekst prema svojim vlastitim idejama, te da su u svojim naučnim priručnicima naveli isamo varijacije različitih jevrejskih rukopisa, koje su bile manjeg doktrinalnog interesa, dok su preko drugih šutke prešli. Tvrđilo se, da su masoreti birali između varijacije koje su pristajale njihovim namerama stvaranja teksta, te prema tome, ispravne u njihovim očima. Tako je stavljena u pitanje dobra vera starih prepisivača i masoretskih učenjaka.

Čim su učenjaci zaključili, da se današnji jevrejski tekst ne može prihvatiti u potpunosti, kao pretstavnik originalnog teksta, smatrali su se slobodnima popravljati i rekonstruirati ga prema bilo kojem pravilu koje bi izabrali. Učenjaci mnogih zemalja činili su udružene napore da postignu ovaj cilj. Pomoću različitosti nađenih u starim prevodima, te pomoću upotrebe logičkih kombinacija, koje daju različite tekstovne ispravke, generacije biblijskih učenjaka su "nanovo stvorile" jevrejski biblijski tekst, koji na mnogim mestima ima vrlo malo zajedničkoga sa masoretskim tekstom. Brojni kandidati za teološke diplomenapisali su učene disertacije s namerom da utvrde "originalni" tekst Amosa ili Izaije na pr. a brojni teolozi su postali glasoviti rekonstruirajući biblijski tekst u njegovom navodno "popravljenom" originalnom obliku.

Profesor H. H. Rowley sa univerziteta u Manchesteru okarakterizirao je ovo delo ovako:

"Prema tekstu Staroga zaveta, kako je iznešen u masoretskom jevrejskom tekstu, postojala je krajna sumnja, a komentatori su preticali jedan drugoga u dosetljivosti, kojom su ga ispravljali. Gde god bi se našao neki prevod u prilog izmjene jevrejskog teksta, smatran je dobro došlim, a gde god se to nije

moglo primeniti, smatrao se tekst nevažnim. Svako nagađanje pretpostavljalo se tekstu za koji se smatralo da je neverodostojan. Besumnje je istinito, da je ovo pretjerivanje i u nekom smislu karikiranje. Ipak je postojalo opravdanje za takvo delovanje, te su brojne ispravke napunile komentare." (The Old Testament and Modern Study, p.15).

Kao primer za potvrdu ove tvrdnje Rowley ukazuje na primedbu Gunkelovog komentara Psalama (1926), gde autor pored bezbrojnih tekstualnih ispravki prihvaćenih od ranijih učenjaka dodaje još 250 svojih. A Gunkelovo delo nije u nikojem slučaju osamljeno. Ista slika vidi se i u modernim kritičkim komentarima, kao i u poznatoj Jevrejskoj Bibliji koju je izdao R.Kittel, čije treće izdanje sadrži mnogo tisuća verovatnih pretpostavki u primedbama.

Rukopisi s Mrtvog mora revolucioniraju tekstualnu kritiku. - Ovakvo je stanje bilo tekstualne kritike 1947. kada je učinjeno senzacionalno otkriće poznatih rukopisa sa Mrtvog mora. U to vreme ni jedan učenjak Starog zaveta nije imao ni najmanje nade, da bi se pronašao rukopis jevrejske Biblije koji bi datirao iz razdoblja pre masoreta. Bilo je dovoljno razloga za ovakvo pesimističko gledište. Jevreji su sistematski uništavali sve stare i izrabljene biblijske rukopise, jer njihova verska pravila nisu dozvoljavala, da se takvi rukopisi beskraino upotrebljavaju iz straha, da se ne profanira ime Božje koje oni sadrže. Jevrejski ratovi prvog i drugog veka posle Hrista, te česta progonstva Jevreja u kasnijim vekima, također su prouzročila uništenje mnogih skupocjenih starozavetnih rukopisa. Kršćani koji vekima nisu upotrebljavali jevrejski Stari zavet, nisu ništa činili da sačuvaju njegov tekst. Otuda nije poznato postojanje premasoretskih biblijskih rukopisa. Ni jedan nije bio nađen, niti se očekivalo da će to biti.

Ovo objašnjava sumnju mnogih učenjaka u originalnost rukopisa Mrtvog mora. Oni su bili spori u prihvaćanju njihove originalnosti, jer prihvaćajući njihovu originalnost, trebalo je prihvatiti i njihovu starost. Izgledalo je krajnje neverovatno, da bi jevrejski biblijski rukopisi ih vremena Hrista ili ranije mogli preživeti u Palestini. Kad je patrijarh sirskeg manastira Sv. Marka u Jerusalimu kupio izvjesni broj ovih svitaka od domoroca

koji ih je otkrio, prošlo je mnogo vremena, dok je našao i jednog jedinog učenjaka, koji je verovao u originalnost ovih rukopisa. Eksperti u starim jevrejskim dokumentima, kao i biblijski učenjaci različitih narodnosti bili su skoro jednodušni, proglašujući ih nevrijednima.

Čak i kad su ljudi imena i glasa, priznali autentičnost i starost ovih poznatih rukopisa, neki učenjaci nisu bili voljni priznati mogućnost njihove originalnosti. Jedan čuveni učenjak išao je tako daleko, da je odbio pogledati fotografije tekstova, tvrdeći, da zna i bez gledanja da su falsifikati. Ništa nije do danas (1956) osvedočilo ovog učenjaka, da su rukopisi originalni, niti sud paleografa, koji tvrde, da je pismo staro, niti pronalasci kompetentnih arheologa, koji su ispitivali pećinu i našli stotine fragmenata rukopisa. Drugi učenjaci spori u priznavanju autentičnosti ovih tekstova, kao i njihove velike starosti, bili su manje žestoki u svojim napadima, ali su hteli da postnak tih rukopisa povežu sa vremenom masoreta. Na ovaj način, oni bi mogli bolje objasniti tijesan sklad ovih tekstova sa tekstom masoreta. Prof. W. F. Albright ispravno primećuje da se ovi napadi na originalnost i starost rukopisa: "moraju povezati sa činjenicom, da novi pronalasci poništavaju već objavljene poglede učenjaka koji napadaju." (The Bible of the 20 Years of Archeologie, Religion in Life, vol. 21. p. 540).

U isto vreme otkriveni su u judejskoj pustinji mnogi drugi biblijski i svetovni rukopisi iz vremena pre dva jevrejska rata, prvog i drugog veka hrišćanske ere. Ova otkrića dala su neborivi dokaz, da su tekstovi jevrejske Biblije, koju su dali masoreti, isti sa tekstovima pronađenih prilikom ovog otkrića. S izuzetkom Estere, sve knjige jevrejskog Strog zaveta, pretstavljene su kompletnim ili fragmentarnim rukopisima od kojih su mnogi iz prehrišćanskog doba. Neki od fragmenata napisani su jevrejskim jezikom pre ropstva, ili feničkim pismom, te mogu poticati iz više veka pre Hr.

Kad je došlo do ovih otkrića, Biblijski su učenjaci bili sasvim prirodno željni, da doznaju, koliko se ovaj tekst slaže ili ne slaže sa tekstom koji su nam preneli masoreti. Prvu procjenu ovih rukopisa i to potpune knjige proroka Izaije dao je prof. Millar Burrows sa Yale univerziteta, izdavač rukopisa, koji su bili ranije

u posedu sirskeg manastira sv. Marka:

"S izuzetkom... relativno nevažnih izuzetaka, koje ćemo niže navesti, čitava knjiga je tu i to stvarna knjiga kakvu su nam sačuvali masoretskii tekstovi, razlikujući se primetno u ortografiji i ponegde u morfologiji, ona se slaže sa masoretskim tekstom do vrlo značajnog stupnja. Ovdje leži njena glavna važnost, koja potvrđuje vernost masoretske tradicije. Ima nešto manjih ispuštenih stvari, ali one nisu ništa u usporedbi sa onima nađenim u LXX i nekim njenim knjigama Starog zaveta" ("Variant Readings in the Isaiah Manuscript", BASOR, br. 111. pp. 16,17).

Ispravnost ovih začuđujućih otkrića iznešenih u gornjem citatu tek nekoliko meseci posle otkrića rukopisa, opovrgavali su neki učenjaci, ali je bila potvrđena temeljitim proučavanjem i objavljivanjem stvarnog teksta, u što se mogao uveriti svaki student jevrejskog jezika, ako uzme vremena da usporedi tekst Izaije starog svitka, sa onim koji se nalazi u modernoj jevrejskoj Bibliji.

Istina je, da tekst pokazuje tisuće varijacija od masoretskog teksta, ali ove su u izgovoru i gramatici, ili se sastoje od nevažnih razlika. One otkrivaju, da se prilikom pisanja ovih rukopisa upotrebljavao izgovor različit od onoga, iz vremena masoreta. Jevrejsko se pismo u početku sastojalo samo od suglasnika. Međutim, pisari su ponekad upotrebljavali neke suglasnike, pišući ove role, kao zamjenu za nedostajuće samoglasnike. Ovi su bili poznati u latinskom kao *matres lectionis* ("Majke čitanja"), jer su olakšavali čitanje jevrejskog teksta u vreme kada jevrejski jezik više nije bio govorni jezik naroda. Pomoću ovih suglasničkih nadomestaka za samoglasnike mi znamo na pr. da je lična zamjenica "on" bila izgovarana u vreme masoreta "hu'" a u vreme pisanja ovih rukopisa svitaka "hu'ah", dok je zamjenica "ona" stajala "hi'ah" umesto masoretskog "hi'". Gramatičke razlike otkrivaju zanimljive stare oblike, koje su masoreti nadomestimili modernijima, dok su sinonimi upotrebljeni umesto zastarjelih reči.

Ovakve su razlike brojne, ali nema dodataka, nema većih ispuštanja niti promjene važnosti nigde u sačuvanom tekstu.

jedan stavak, kao što je na pr. Iz. 65:20, koji se teško razumije u masoretskom tekstu, nađen je u istom nejasnom obliku i u Izaijinom rukopisu, koji je bio veću vreme Isusa izrabljeni rukopis. Razlike ovog starog Izaijinog rukopisa i drugih biblijskih rukopisa sa Mrtvog mora su tako beznačajne, gledajući na smisao, da se takve razlike mogu vidjeti samo u proučavanju jevrejskog jezika. Čim se tekst prevede na neki moderni jezik, jedva se opaža ikakva razlika.

Kad su ove činjenice postale poznate, a biblijski učenjaci imali priliku da proučavaju stari tekst, oni su postali osvedočeni, da je otpočela nova era tekstualne kritike, te da Bibliju treba tretirati sa daleko većim poštovanjem, nego što prema njoj pokazali učenjaci svijeta kroz prošla dva veka. O ovome kaže stručnjak za LXX Harry M. Orlinsky:

"Bez obzira na postanak Izaijinog rukopisa iz manastira Sv. Marka ja sumnjam da će njegova vrijednost za tekstualnu kritiku biti veća, s primedbom da će on pomoći da se osvedoče mnogi biblijski učenjaci da se tradicionalni sačuvani tekst jevrejske Biblije treba proučavati sa daleko većim poštovanjem nego do sada. to naročito za to, jer su nas arheolozi naučili, da gledamo taj tekst kao mnogo verodostojniji izvor istorijskog materijala, nego li što su to mogle shvatiti generacije pre nas." ("Studies in the St. Mark's Isaiah Scroll", Journal of Biblical Literature vol. 69, p. 152).

Drugi poznati pisac orientalist W. F. Albright, sa univerziteta Johna Hopkinsa, otišao je dalje nego i jedan od njegovih kolega upozoravajući svijet tekstualne kritike, da prestane svoje delo tekstualnih ispravki ili popravljaja.

"Ne može se dovoljno naglasiti da Izaijin rukopis dokazuje veliku starost teksta masoretske knjige, upozoravajući nas protiv lakomislenog popravljaja u koje smo znali upasti." ("The Dead Sea Scrolls of St. Mark's Monastery", BASOR, no. 118. p. 6).

U primedbi pored ove tvrdnje Albright dodaje sledeću ličnu primedbu, koja graniči u stvari sa priznanjem: "Ova se strogost treba primeniti i na samog pisca, koji je reagirao na krajnosti Duhma i Haupta (njegovi učitelji), ali koji je još uvek popravljao tekst previše lakomisleno". Ovim rečima može se dodati druga

značajna tvrdnja istog naučnika godinu dana kasnije:

"Jedno je izvjesno: Prošli za uvek dani, kada je Duhm i njegovi sledbenici mogli nerazborito popravljati jevrejski tekst poetskih knjiga Biblije. Isto je tako prošlo vreme, kada se Wutz osećao slobodnim da tumači originalni jevrejski predgovor LXX, po svojoj volji. Možemo biti potpuno smireni da je konsonantski tekst jevrejske Biblije, iako ne nepogrešiv, sačuvan sa tačnošću bez primera u bilo kojoj literaturi Bliskog Istoka" ("The Old Testament and the Archeologie of Palestine", u The Old Testament and Modern Study, izdano od H. H. Rowley, p. 25).

Mnogi drugi učenjaci su se slično izrazili, iako možda ne tako oduševljeno kao Albright, koji uvek stoji u prvoj liniji onih, koji brane umerene konzervativne učenjake. Britanski učenjak H. H. Rowley kaže u uvodu knjizi koja iznosi progres biblijskih proučavanja kroz prošle dekade, i iz koje je uzet poslednji citat Albrighta, da "je na polju niže, ili tekstualne kritike, nastala najznačajnija tendencija u većem poštovanju prema masoretskom tekstu" (Ibid, p. XXV).

Već je rečeno, da je ovaj novi odnos prema jevrejskom tekstu osvedočio mnoge učenjake, da je osvanulo novo doba tekstualne kritike. Tako jedan od njih, prof. John Bright savjetuje današnjim generacijama studenata Biblije, da se uče razvijati kritički odnos prema kometarima napisanim u prošlosti i tvrdi, da ako se ne uzme takav kritički odnos prema tim učenim delima, oni koji ih upotrebljavaju, naći će se, kako "tumače neki tekst koji nije nikada postojao osim u komentatorovom umu" (B. J. Roberts, The Old Testament Text and Versions in Interpretation, vol. 6, pp. 116,117).

Kroz više od jednog veka sva veličina arheoloških dokaza potvrdila je poglede konzervativnih kršćana na polju više kritike. Sada je isto tako zahvalno naći otkrića, kao što su ona iz Qumrana, koja slično potvrđuju njihovu veru u autentičnost teksta Starog zaveta, kakav imamo. Provalija koja nas je delila od originalnog teksta Starog zaveta, premoštena nije još potpuno, ali su otkrića u Qumranu neobično mnogo suzila provaliju i potvrdila poverenje konzervativnih kršćana u verodostojnost biblijskog teksta. Kada se bogatstvo materijala nedavno nađenog u judejskoj pustinji objavi i prouči, nečuvana

množina svjetla izlit će se i dalje osvijetliti časni tekst Starog zaveta.

3. Tekstualna kritika Novog zaveta

Materijali. - Nasuprot relativno retkom tekstualnom materijali Starog zaveta, tisuće raspoloživih novozavetnih rukopisa pružaju obilje materijala nižoj kritici. Prema tome novozavetna tekstualna kritika bila je mnogo uspješnija, te je u značajnoj meri uspjela odrediti prvobitan tekst apostolskih rukopisa. Ovo postignuće niže kritike u proučavanju grčkog teksta omogućilo je naučno proučavanje jezika Novog zaveta, koje je za uzvrat bilo značajni faktor vodeći učenjake prošlog veka od ekstremne kritike, koja je stavljala postanak većine knjiga Novog zaveta u posle-apostolsko doba.

Iako je tekstualna kritika dala najveći doprinos tokom poslednjeg veka, potrebno je razumevanje istorije različitih tiskanih izdanja grčkog novog Zaveta.

Prva tiskana izdanja. - Iako je tiskanje pomoću pokretnih slova izumljeno u Evropi oko 1450. i oko 100 izdanja latinske Biblije i jevrejskog Starog zaveta objavljeno između datuma i početka 16. veka, nije se pojavilo ni jedno izdanje grčkog Novog zaveta skoro do kraja tog veka.

Komplutensijski poliglot. - Prvi čovjek koji je planirao objavljivanje grčkog Novog zaveta, bio je španjolski kardinal i državnik Ximenes. 1502. on je otpočeo rad poliglota koji je pretstavljao Stari zavet na jevrejskom, latinskom i grčkom, i Novi zavet na grčkom i latinskom. Novi zavet je izašao iz tiska 1514, ali nije bio pušten u promet sve do papinog potvrđenja 1520. U međuvremenu u javnosti se pojavio Erazmov grčki Novi zavet, i tako je Ximenes izgubio prednost prvog objavljivača grčkog Novog zaveta. Njgovo delo poznato je pod imenom komplutensijski poliglot, po gradu Complutum (Alkala u Španiji), gde je Ximenes osnovao sve: učilište, čiji su mu učnjaci pomagali u radu. Nije poznato, koje je rukopise Ximenes upotrebljavao pri poslu.

Erazmov grčki Novi zavet. - Neki tiskar imenom Froben u Baselu čuo je za delo Ximenesa, te je želio objaviti grčki Novi

zavet pre nego izade to isto delo španjolskog kardinala. Iz ovog razloga on je tražio poznatog humanistu Erazma Roterdamskog (1466-1536), da pripremi izdanje grčkog Novog zaveta. Posle 10 meseci rada, pojavilo se prvo izdanje u proljeće 1516. Iako je Erazmov grčki Novi zavet ispravio brojne pogreške koje sadrži Vulgata, ipak nije bio majstorsko delo. Tiskanje se vršilo užurbano i nemarno, te je sadržavalo brojne tipografske greške. Niti tekst nije bio vrlo dobar, pošto je bio baziran na šest oslednjih minuscula, koji su jedino bili na raspolaganju Erazmu u Baselu. Dva od ovih rukopisa sadržavala su Evanđelja, tri su sadržavala dela i opšte poslanice, četiri Pavlove poslanice, a jedan Otkrivenje. Pošto ih je bilo teško čitati, Erazmo je upotrebljavao uglavnom najbolji od ovih minuscula koji danas nosi broj 1. U jednom njegovom rukopisu Otkrivenja nedostajalo je završnih šest stihova poslednje glave Otkrivenja. Erazmo je zato uzeo te stihove iz Vulgata, prevodeći ih natrag na grčki. Iako je Erazmo u kasnijim izdanjima ispravio mnoge tipografske greške, on nije inače popravio tekst.

Međutim, on je u svom trećem izdanju stavio dodatak prvoj Jovanovoj 5:7,8, koji se nije nalazio ni u jednom starom rukopisu. Ovaj stavak je poznat kao Comma Johanneum, a sastoji se od ovih reči: "Na nebu Otac, Reč i Sveti Duh: a ovo troje je jedno. A ima troje što svjedoči na zemlji." Iako se ovaj dodatak nalazio u Vulgati u Erazmovo vreme, njemu poznati grčki rukopisi nisu ga imali, te ga je on zbog toga i izostavio u prvom i drugom izdanju. Jedan prijatelj mu je pisao iz Rima, da se on ne nalazi niti u vrlo strom rukopisu u Vatikanu (verovatno Codex Vaticanus). Ovo je Erazma toliko učvrstilo u osvedočenju da je to kasniji tekstualni dodatak, da je, kad je bio kritiziran zbog njegovog ispuštanja, obećao da će ga umetnuti u svom sledećem izdanju, ako mu itko može pružiti jedan jedini grčki rukopis koji ga sadrži. Takav mu je rukopis pokazan u Engleskoj i Erazmo je umetnuo ovaj stavak u svom trećem izdanju 1522. kao što je obećao. On nije znao, da je rukopis koji su mu pokazali tek nedavno napisan, 1520. sa jedinom namerom, da ga se prisili da umetne sporni stavak u svoj grčki tekst. Danas je poznato, da se ovaj stavak prvo pojavio u kasnijim latinskim rukopisima, ali da nedostaje u svim ranim grčkim tekstovima. U grčkom

minusculu br. 635. stavljen je među bilješke na temelju latinskog, te je zatim umetnut u tekst minuscula br. 61, i 629. koji su oba napisani u 16. veku. Tako je jasno, da Comma Johanneum nema pravo biti delom biblijskog teksta, te da ga moderni prevodioci s pravom ispuštaju.

Textus Receptus. - Grčki tiskani tekst skoro identičan Erazmovom bio je predmet proučavanja Novoga zaveta skoro 300 godina. to je bilo treće izdanje Novog zaveta, koje je objavio Robert Stephanus u Prizu 1550. Bilo je utemeljeno na 15 rukopisa, od kojih je jedan (koji nosi simbol L) bio pisan majusculima iz VIII. veka. Primedbe su sadržavale različite varijacije, među ostalima stavke iz Komplutenskog poliglota i kodeksa de Beze. Stefanusovo treće izdanje postalo je osnova KJV od 1611. te je sve do 19. veka ostalo kraljicom svih tiskanih primeraka grčkog Novog zaveta. Ime Textus Receptus, "primljeni tekst", pod kojim je općenito poznato, nije u stvari upotrebljeno u Stefanusovom izdanju. Prvi puta se pojavilo 1624. u predgovoru izdanja holandskog tiskara Elzevira. Ovo je delo uglavnom sadržavalo Stefanusov tekst iako je uzimalo u obzir i grčki Novi zavet, koji je izdao de Beze.

Tokom 17. i 18. veka neki su učenjaci (Walton 1657, Mill 1707, Hearne 1715, Griesbach 1764 i drugi) objavili grčki Novi zavet, koji je bio utemeljen na drugim rukopisima, nego li Textus Receptus. Međutim, ova izdanja su pokazivala neke različitosti od Textus Receptus, pošto su uglavnom zavisila o minusculima. Praktično govoreći, na raspoloženju im je bio samo jedan rukopis majusculima, i to Kodex Alexandrinus, te je većina njegova teksta srodna kasnijem bizantskom obliku pisanog minusculima. Kodex Vaticanus nije još bio na raspoloženju, Sinaiticus još nije bio otkriven, a Kodex Ephraemi u Parizu nije nikako mogao biti dešifriran.

Textus Receptus gubi na vrijednosti. - Karl Lachmann (1793-1851). Prvi veći raskid sa tradicijom Textus Receptusa načinjen je sa dva izdanja Karla Lamanna (1831. i 1842-50), u kojima je odbacio "primljeni tekst i pokušao da rekonstruira ono, što je prema njegovom mišljenju bio Novi zavet u upotrebi u 4. veku. Dok je Lachmannovo delo sadržavalo znakove nedostataka i sa strane dokaza na kojima je utemeljeno, i sa

strane načina po kojem je radio, ipak je značajno po činjenici, što je skrenulo pažnju učenjaka na želju da se utvrdi bolji tekst od onoga koji je primljen tradicijom.

Konstantin Tischendorf (1815-74). Tischendorfovom geniju i ustrajnosti proučavaoci Novog zaveta duguju otkriće Kodex Sinaiticus, dešifriranje kodex Ephraemi i prvo objavljivanje kodex Vaticanus. Njegovo delo skupljanja najstarijih novozavetnih rukopisa, stavljajući njihov tekst na verodostojnu osnovu, te objavljivanje kritičkih izdanja Novog zaveta, baziranih na svim glavnim rukopisima, on je učinio vrlo mnogo da obnovi poverenje u apostolsko autorstvo Novog zaveta, koje je bilo ozbiljno uzdrmano razornim delom krajnje više kritike, pre nego što je Tischendorf otpočeo svoje delo 1844. Istorija Tischendorfova dela kao skupljača biblijskih rukopisa, te njihovog proučavatelja po muzejima, bibliotekama i samostanima, kao i njegovo senzacionalno otkriće, Kodex Sinaiticus u košu za otpadke u manastiru Sv. Katarinena Sinaju, je zadivljujuća, ali preduga, da bi se ovdje iznjela. Sa sigurnošću se može reći, da posle dana pisanja originala ni jedan čovjek nije učinio više da obnovi originalni tekst Novog zaveta. ovaj veliki učenjak objavio je 73. volumena, a njegovo osmo izdanje grčkog Novog zaveta ima još uvek punu vrijednost iako su prvi i drugi volumen objavljeni pre nekih 80 godina. Treći volumen je završio njegov prijatelj i đak C. R. Gregory, posle Tischendorfove smrti.

Kasnija grčka izdanja. - Tokom 19. veka pojavila su se i druga vrijedna izdanja grčkog Novog zaveta. Između 1857. i 72. engleski učenjak S. T. Regelles, objavio je grčki tekst opremljen svim punim aparatom različitih rukopisa, koji je do tada bio objavljen. On je kao i Tischendorf odbacio Textus Receptus u korist teksta ranijih majuscula. S druge strane, 1877. F. H. A. Scrivener, također jedan poznati tekstualni kritičar, favorizirao je Textus Receptus u jednom izdanju koje je sadržavalo različite tekstove, koje su prihvatili vodeći učenjaci modernog vremena.

Westcott i Hort. - Od kako je J. A. Bengel završio svoje delo u prvom delu 18. veka, učenjaci su uvideli da množina raspoloživih rukopisa Novog zaveta spada u više grupa. Učinjeni su brojni pokušaji da se rukopisi klasificiraju, dok su konačno

dva učenjaka sa Cambridgea B. F. Westcott i F. J. A. Hort iznjeli istoriju novozavetnog teksta u "Prolegomeni" svom grčkom novom zavetu 1881. Ova istorija zajedno sa tekstom koji je bio na njoj baziran, bila je rezultat skoro 30-godišnjeg istraživanja tekstualnih problema Novog zaveta. Westcottov i Hortov tekst, bio je uglavnom baziran na Vaticanus i Sinaiticus, ali ih nije kopirao ropski.

Teorija Westcotta i Horta. - Westcottova i Hortova teorija tekstualne kritike bazirana je geneološki, tj. oni su radili na pretpostavci da se rukopisi trebaju rasporediti u različite "porodice" ili grupe tekstova, koji pokazuju velike sličnosti. Odnosi između ovih porodica oni su pretpostavljali, mogu se otkriti utvrđujući iz najranijih svjedočanstava, u samim rukopisima i izvještajima, kada i gde su nastale pojedine grupe. Oni su verovali, da između različitih porodica jedna može biti najstarija i najbolja, te se njenom tekstu na osnovu toga treba dati prednost. Da bi odredili koja je porodica najbliža originalnim rukopisima, oni su primenili više pravila kritike. Naročito važna pravila između ovih su prihvatanje kraćeg teksta, na štetu dužeg, izbor teksta koji bi mogao najbolje objasniti postanak svih drugih varijacija istog teksta, te prihvatanje teksta koji bi bio najbolje u skladu sa autorovim mišljenjem i stilom.

U skladu s ovim teorijama i metodama, Westcott i Hort su podelili novozavetne rukopise u tri porodice: sirske, zapadne i neutralne tekstove.

SIRSKI TEKST. Westcott i Hort dali su ime sirski tekst onom obliku teksta, koji je pretstavljen velikom većinom grčkih novozavetnih rukopisa, uključujući većinu majuscula, od 5. veka, skoro sve minuscule, navode kasnijih crkvenih otaca i mnoge kasnije prevode.

ZAPADNI TEKST. Westcott i Hort dali su ovo ime malom broju rukopisa, pretstavljenih uglavnom kodexom De Beza, starosirskim i starolatinskim prevodima.

NEUTRALNI TEKST. Trećoj grupi rukopisa Westcott i Hort dali su ime neutralni tekstovi. Iako se ova porodica sastoji od malog broja rukopisa, oni su poznati zbog svojeg ranog nastanka i naročito superiornog tipa teksta koji sadrže. Glavni

pretstavnicima ovog tipa su poznati Kodexi majusculima Vaticanus i Sinaiticus.

Kao dodatak ovim trim porodicama rukopisa Westcott i Hort dodali su i četvrtu klasifikaciju, koju su nazvali aleksandrijskom. Ova ne predstavlja toliko porodicu rukopisa, kao klasifikaciju izvjesnih tekstova nađenih u rukopisima, kako to predstavljaju prve tri glavne grupe.

Većina učenjaka slaže se sa Westcottom i Hortom, koji su dali prednost neutralnom tekstu, te su prema tome, većina prevoda Novog zaveta posle 1881. zasnovani uglavnom na tom tekstu. Primeri toga su RV i ASV.

Iako su Westcott i Hort bazirali izvor svoga teksta na teoriji do koje su došli naučnim proučavanjem raspoloživog materijala u rukopisima, njihov se tekst vrlo malo razlikuje od teksta koji je ranije objavio Tischendorf. Razlog za ovo slaganje nalazi se u tome, što je Tischendorf bazirao svoj tekst uglavnom na kodexima Sinaiticus i Vaticanus zbog njihove starosti, dok su Westcott i Hort učinili to isto zbog svojih kritičkih teorija, koje su ukazale da su ovi tekstovi najbolji. Izdanja Weissa i Nestlea daju nam uglavnom tekst Tischendorfa, Westcotta i Horta.

Posle Westcotta i Horta. - Posle njih pojavilo se više drugih važnih izdanja. 1902. do 1905. B. Weiss je objavio tekst baziran uglavnom na Tischendorfovom osmom izdanju, ali se u nekim staccima razlikuje od njega, gde je Weissovo oštromno egzegetsko rasuđivanje vodilo do prihvaćanja teksta drugih rukopisa. H. von Soden objavio je grčki Novi zavet između 1902. i 1913. koji je bio rezultat besprimernih napora da se prikupi pratkično svaki raspoloživi rukopis, a naročito minusculi. Međutim, njegov utjecaj na učenjake bio je neznatan.

Grčki Novi zavet, koji danas učenjaci uglavnom upotrebljavaju je onaj što ga je objavio Eberhard Nestle 1898. Ovaj tekst baziran na tekstovima Tischendorga i Westcott-Horta. Gde se ova dva izdanja ne slažu, Nestle je upotrijebio Weissov Novi zavet, da bi utvrdio kojemu tekstu treba dati prednost. U primedbama javlja se vrlo mnogo podataka, koji dozvoljavaju čitaocu, da na prvi pogled uvidi na kojem rukopisu Nestle bazira svoj tekst, i koji drugii rukopisi sadrže različite tekstove. 1952. pojavilo se 21. izdanje Nestleovog teksta. Svako

novo izdanje pokazalo je napredak u primedbama navodeći različite tekstove najnovije otkrivenih rukopisa, kao što su Chasterbeatty-papirus. U Nestleovom izdanju vide se rezultati najplodnijeg veka u proučavanju novozavetnog teksta.

U decenijima posle Westcotta i Horta i njihovih teorija tekstualnog proučavanja kao i istorije novozavetnog teksta više se faktora složilo da modificiraju njihove zaključke. Jedan od ovih faktora je otkriće novih rukopisa, naročito Chaster Beatty-papirusa.

Mnogo pažnje je posvećivano zapadnom tekstu. U današnje vreme učenjaci uglavnom priznaju da ovi tekstovi zaslužuju više pažnje, nego što su im poklanjali Westcott i Hort.

Stalno proučavanje odnoa među rukopisima, dalo je povoda pregrupaciji ranije poznatih, kao i novo otkrivenih tekstova. Tako su učenjaci odvojili starosirski od zapadnog teksta, te su ustanovili novu porodicu grčkih rukopisa, poznatih pod imenom Cezarejskih.

Sa gledišta ovog razvoja tekstualnog proučavanja, učenjaci danas priznaju sledećih pet tipova teksta, koji su postojali pri kraju 4. veka.

BIZANTSKI TEKST. Ovo je tekst nađen u većini kasnijih rukopisa, koje su Westcott i Hort nazvali sirskima. Istraživanja posle njih ukazala su, da se ne može Sirija smatrati mestom njihovog postanka, kako su oni mislili, te da njihova priroda zahtijeva stavljanje njihovog porekla u neko drugo mesto. Polazeći od činjenice, da je njihov glavni centar bio Konstantinopolj, te da je taj tekst najviše upotrebljavan u bizantinskoj crkvi, smatrao se pogodnim termin "bizantski tekst". Ovo su tekstovi, koje pretstavlja Textus Receptus, koji je činio bazu KJV i mnogih drugih prevoda na moderne jezike sve do kraja 19. veka.

ZAPADNI TEKST. Ovaj tekst pretstavljen je uglavnom kodexom De Beza i starim latinskim prevodima. Njegove osobitosti su najčešće u spisima Luke. Najznačajnija između njih je dodatak nađen u kodex de Beze posle Luka 6:5, kojega je očito dodao neki branitelj svetkovanja nedelje. On glasi: "On the same day seeing someone working on the Sabbath, he (Jesus)

said to him, O man, ih thou knowest whatthou doest, blessed art thou, bat thou knowest not, thou art accursed, and the transgressor of the law"????? "Istoga dana videći nekoga kako radi u subotu, on (Isus) mu reče: o čoveče, ako znaš što radiš, blago tebi, ali ako ne znaš, proklet si i prestupnik zakona."

Zapadni tekst pokazuje tendenciju navođenja citata iz Starog zaveta usklađujući ih sa jevrejskim tekstom, kao i usklađujući paralelne stavke nađene u Efežanima i Kološanima, 2. Petrovoj i Judi, kao i u različitim Evanđeljima. Često mijenja reči i dodaje navodno nedostajuće zamjenice, veznike i objekte.

ALEKSANDRIJSKI TEKST. Ovo nije tekst koga su Westcott i Hort nazvali aleksandrijskim, nego je pretstavljen kodexima Sinaiticus i Vaticanus te prevodima na sahibijski i bohairski jezik. On je u biti isti kao Westcott-Hortov neutralni tekst, ali dostignuća u tekstualnom proučavanju od njihovog vremena pokazala su da ne može biti "neutralan" prema drugim grupama, te je bolje nazvati ga Aleksandrijskim prema centru njegova uticaja.

CEZAREJSKI TEKST. Ovaj tekst je pretstavljen uglavnom koridethi evanđeljima, kao i minusculima MSS 1,13, i više drugih. On se također javlja u Chester Beatty papirusu. Ovaj tip teksta upotrebljavan je u Egiptu i Palestini verovatno u drugom, a sigurno u trećem veku. Izgleda da su prvi armenski prevodi, kao i starogeorgijski, prevodi ove grupe.

SIRSKI TEKST. Stavljene ranije sa ostalim zapadnim tekstovima, sirska je tekst starih sirske evanđelja. Ne smije se zamijeniti sa Westcott-Hortovim sirske tekstom.

Druga važna izmjena u tekstualnom proučavanju posle Westcotta i Horta izvršena je u teoriji metoda. Postalo je sve više jasno, da geneološki metod, nije dovoljan da odredi originalni tekst. Ni jedna od porodica rukopisa ne ide dalje od drugog veka, a u to vreme novozavetni tekst već je postojao u nekoliko tipova. Tako nije moguće utvrditi bilo koju porodicu koja danas postoji kao originalni tekst. Ovo stanje je vodilo učenjake do zaključka, da se obnovljenje originalnog teksta ne može postići jednostavno primenjujući objektivna pravila kritike određivanjem koji je od različitih tekstova najbolji, te da nije verodostojno izabrati bilo koji rukopis, ili grupu rukopisa i

proglasiti ih najboljim. To znači da je tekstualna kritika danas više eklektička nego u prošlosti; učenjaci se moraju osloniti više na upoznavanje sa autorovim stilom i mišljenjem, te moraju svaku varijaciju u rukopisu podvrći posebnom sudu. Ovaj se sud uglavnom oslanja na dva principa. Boljim se tekstom smatra onaj, koji bolje pristaje stilu autora i koji najbolje objašnjava poreklo svih drugih razlika, a sam ne može biti objašnjen njihovim terminima.

Iako ove teorije i metodi današnjih učenjaka predstavljaju potpuno odvajanje od teorija koje su primenili Westcott i Hort, od naročitog je interesa primetiti, da postoje vrlo male razlike u tekstovima koje danas imamo, kad se uspoređuju sa tekstom Westcott-Horta.

U današnje vreme verovatno najvažniji napredak u tekstualnoj kritici Novog zaveta je International New Testament Projekt, sa centrom do 1955. na univerzitetu u Chicagu, a sada na Emory-Univerzitetu u Georgiji. Ovaj projekt uzima u obzir sav raspoloživi aparat do sada proizveden.

Novozavetna tekstualna kritika ovog komentara. - Važnost tekstualnih dokaza za ispravno razumevanje mnogih stavaka Novog zaveta čini poželjnim da se stavljaju primedbe kroz ovaj komentar o različitim tekstualnim razlikama, koje imaju značajan utjecaj na značenje pojedinih stavaka. Nije namera ovog komentara, iznjeti egzegezu Svetog pisma terminima visoko tehničke tekstualne rasprave, što bi bila mala korist prosečnom čitaocu. Zbog toga, izvještaji o različitim tekstovima nisu uglavnom popraćeni detaljnim dokazima za ili protiv nekog teksta. Takvi se dokazi mogu naći u kritičkom prilogu tehničkih dela kao što je Nestleov Novum Testamentum Graece. Međutim, data je opšta ocjena tekstualnih dokaza, bazirana na tekstovima najvažnijih rukopisa, starih prevoda, citata crkvenih otaca - u komentaru se ovo sve naziva opštim imenom "tekstualni dokazi" - u skladu sa opšte priznatim principima tekstualnog proučavanja. Neizbježno je u izvjesnim predmetima izražen subjektivni element procjene.

1. "Tekstualni dokaz potvrđuje tekst..." (Gde, sa mogućim izuzecima manje vrijednosti, tekstualni dokaz postaje zaključnim).

2. "Tekstualni dokaz je sklon tekstu..." (Gde tekstualni dokaz nije zaključan).
3. "Tekstualni dokaz je podeljen među tekstovima..." (Gde tekstualni dokaz ne govori ni za niti protiv teksta).
4. "Ima nešto (ili malo) tekstualnog dokaza za tekst..."
5. "(Važan) tekstualni dokaz može (također) biti citiran u prilog (ili protiv) teksta..." (Gde je različiti tekst spomenut samo kao stvar zanimljivosti ili bez namere procjene).

II. dio: Viša kritika

1. Uvod

Nasuprot niže kritike, koja se bavi uglavnom lingvističkim i tekstualnim problemima, viša kritika bavi se proučavanjem pitanja kao što su autorstvo, vreme, mesto i okolnosti pisanja, istorijska pravovaljanost i literarni odnos dela.

Viša kritika Biblije može se podeliti u dva tipa, koji se u više aspekata spajaju u jedan - onaj koji prihvata skeptički odnos prema Bibliji, te koji je kritizira na osnovu raspoloživih istorijskih dokaza.

Skeptik stavlja biblijske izvještaje u područje fikcije, jer, kaže on, oni opisuju događaje, koji se ne mogu dogoditi pod običnim okolnostima, i ne mogu se objasniti pomoću poznatih zakona u prirodi. On tvrdi, da su istorije o najranijim događajima, kao što su izvještaj o stvaranju, dugi vek patrijaraha i istorija o potopu, samo stari mitovi, te odbacuje sve što se mora prihvatiti verom.

S druge strane, istorijski kritičar, izvlači svoje zaključke iz unutrašnjih dokaza, proučavajući istorijske delove Biblije, njene zakone, proročanstva, i mudru književnost, te ih uspoređuje sa onim što je poznato iz drugih izvora. Viši kritičar procjenjuje mogućnost istorijske virjednosti biblijskih izvještaja, tj. on pokušava odrediti koji dio nekog izvještaja je istorijska činjenica, a koji je dio produkt uma nekog kasnijeg pisca. Jasna i specifična proročanstva, koja se bave istorijskim događajima smatraju se napisanim posle događaja, koji je u pitanju. Otuda dio Izaije proroka, koji spominje uspon Kirove moći i njegovih

uspeha, je, prema njihovom zaključivanju, napisan ne u vreme Izaije, i Ezekije, nego posle egzila. Za Danijelovu knjigu se veruje da je nastala u vreme Makabeja, pošto njena proročanstva sadrže točan opis događaja, koji su se odigrali posle Danijelovog vremena.

Nećemo razmatrati argumente skeptičara. - Nije namera ovog članka proučavanje argumenata koje iznose skeptičari protiv jerodostojnosti Biblije. Skeptičar pobija istinu o događajima i činjenicama koja se može vidjeti samo očima vere, te je prema tome nevidljiva neverniku. Imajući u vidu činjenicu da se ove točke vere ne mogu potvrditi objektivnim dokazima, argumenti skeptičara su van granica ovog proučavanja.

Iz istog razloga nećemo ovdje razmatrati navodni mitski karakter prvih izvještaja Biblije, koje naglašavaju mnogi kritičari. Skeptičari odbijaju verovanje da se Abrahamu u 99. godini rodio sin, te da je prema biblijskom izvještaju imao više drugih sinova sa Keturom. Oni savljaju u pitanje i njegovu pobjedu nad izvježbanom vojskom četvorice kraljeva sa istoka, i to samo sa svojom grupom robova, zatim izvještaj o Lotovoj ženi koja je postala slan kamen, te da su sinovi Jakova sami mogli pobiti stanovništvo Sihema, kao i mnoge druge detalje izvještaja iz doba patrijaraha.

Mnogi od ovih događaja opisanih u biblijskim izvještajima imaju paralele u starim i modernim vremenima, što pokazuje, da se pod izvjesnim okolnostima vanredne stvari mogu dogoditi i da se događaju. Na pr. desilo se mnogo puta u istoriji da je mala grupa odlučnih ratnika pobedila veliku i dobro naoružanu vojsku, a naročito kad je napad iznenada izvršen. Na ovaj se način može objasniti Abrahamova pobjeda nad vojskom s istoka koja i pokolj koji su Jakovljevi sinovi izvršili u Sihemu. Međutim, ovakve paralele još uvek nisu dokaz, da su se pobijani izvještaji o događajima Biblije u stvari dogodili. Jedno je dokazati da se takvi događaji mogu dogoditi, a drugo je dokazati, da su se dogodili. Zbog ovog razloga prešlo se preko razmatranja o njima. U ove izvještaje veruje onaj koji prihvata Bibliju kao točan istorijski izvještaj, a odbacuje onaj, koji prezire sve osim onoga što je prisiljen da veruje na osnovu onoga što smatra neoborivim dokazom.

Drugi argumenat o kojemu nećemo raspravljati ovdje je teorija da istorijskii delovi Biblije, kakve ih danas imamo predstavljaju različite nezavisne, ali paralelne izvještaje grubo izmješane od kasnijih izdavača. U ovim navodno dvostrukim istorijama kritičari vide dokaz postojanja više pravaca tradicije. Tako se izvještaj o stvaranju svijeta, kako je opisanu Post. 1:1-24, smatra jednim izvještajem, dok je drugi, kraći zabilježen u Post. 2:4/II-9. S druge strane, kao jasan dokaz za dva različita opisa istog događaja navodi se Abrahamovo izdavanje Sare kao svoje sestre jednom u Egiptu i jednom u Gerari. Tako je prvi izvještaj (Post. 12:10-20) općenito pripisan J (skraćena za "Jahvist", što ćemo objasniti kasnije), a drugi u (Post. 20:1-18) je pripisan E ("Elohista"). Isto je učinjeno i sa mnogim drugim stancima, gde je izvještaj o nekom događaju navodno ponovljen, a naročito u Petoknjižju. Jedini razlog spominjanja ovih navodno dvostrukih izvještaja je da upoznamo čitaoca sa jednim od argumenata višeg kritičara.

Kritički argumenti istorijske prirode.- Međutim, mnogo događaja, koji se u Bibliji iznose kao istorijske činjenice, a koje su viši kritičari proglasili neistorijskima, dokazani su ispravnima nedavnim arheološkim dokazima. Argumenti viših kritičara ove kategorije mogu se na ovaj način ispitati i dokazati neodrživima, pomoću zdravih dokaza naučne prirode. Međutim, ovaj kratki pregled neće pokušati tretirati predmet na iscrpni način. Ovo nije moguće unutar granica jednog članka, a niti potrebno, jer su mnoge kritičke teorije prošlosti pale te ih se niti kritičari više ne drže.

2. Viša kritika Starog zaveta

Viša kritika Starog zaveta u proučavanju Petoknjišja igrala je prvorazrednu ulogu. Teorije koje su se razvile o ovim knjigama primenjene su kao kritička ocjena i drugih starozavetnih knjiga. Pošto razumevanje kritike Petoknjišja čini temelj razumevanja problema i argumenata koje kritičari iznose i o drugim knjigama Starog zaveta, potrebno je najpre proučavati gledišta učenjaka poslednja dva veka s obzirom na prvih Pet knjiga Starog zaveta. Osim toga, kritika Petoknjišja

proizvela je toliko radikalnih odstupanja od tradicionalnih gledišta, da je dovela do ponovljenog stvaranja jevrejske istorije, koju su pisali kritičari, koji prihvataju takve zaključke. Ova radikalno revidirana istorijska struktura utjecala je na kritičko gledište na skoro cijeli Stari zavet. Prema tome je ovom članku više kritike Petoknjižja dat naročiti naglasak. Nedostatak prostora ne dozvoljava brižljivo proučavanje kritičkih pogleda na svaku knjigu starog zaveta, ali ćemo proučavati neke od glavnih argumenata kritičara na knjige osim petoknjižja pored dokaza koji ukazuju na pogrešnost njihovih gledišta.

Istorijat kritike Petoknjižja. - Kritičari pre reformacije. - Kao i svi Jevreji, njihovog vremena, i njihovi prethodnici, Isus i apostoli su verovali, da je Mojsije bio nadahnuti autor Tore, tj. Zakona ili Petoknjižja.

Nekoliko hrišćanskih ili jevrejskih pisaca iz doba pre reformacije sumnjali su u ovo tradicionalno gledište, da je Mojsije autor Petoknjižja. Međutim, neki od crkvenih otaca, Irenej (umro oko 200.), Klement Aleksandrijski (umro oko 220.), Tertulijan (oko 230.) i drugi, prihvatili su izmišljenu priču sumnjive četvrte Ezdrine knjige (napisane oko 100. po Hristu), da su sve knjige Starog zaveta koje su postojale do vremena Navuhodonosora izgubljene prilikom razorenja Jerusalima, te da su kasnije ponovno napisane, kad ih je Ezdra pod nadahnućem diktirao petorici pisara. Od ortodoksnih crkvenih otaca samo je Jeronim (5. st.), prevodioc Biblije na latinski, izrazio sumnju u Mojsijevo autorstvo Petoknjižja i verodostojnost istorije Četvrte Ezdrine. Drugi koji su isto to učinili, bili su nazareni, pripadnici različitih gnostičkih sekta, Celz - sledbenik Platona (oko 180.) i Ptolome - Valentinijanski gnostik (oko 175). Međutim, ako i dozvolimo da je bilo razilaženja po tom predmetu, može se reći, da su hrišćanski učenjaci općenito prihvatili tradicionalno autorstvo svih biblijskih knjiga.

Jevreji su uvek verovali, da je Mojsije autor Petoknjižja. Talmud izričito potvrđuje ovo, te pripisuje Jozui samo poslednjih osam stihova trideset i četvrtog poglavlja Ponavljanja, koji opisuju Mojsijevu smrt (Talmud, baba Bathra 14b-15a, Izdanje Soncino, pp. 71-73). Međutim Ibn Ezra, poznati srednjevjekovni

jevrejski učenjak (1092-1167) izražava neku sumnju u Mojsijevo autorstvo izvjesnih stavaka Petoknjižja. On je to učinio uzimajući u obzir, da su izvjesni jevrejski učenjaci ranijih veka stavljali ove stavke u vreme posle Mojsija. Na ovaj način on je izbjegao sumnju u svoju ortodoksnost.

Od Reformacije do Jean Astruc-a. - Reformatori su bili svi vernici u nadahnuće Biblije. Oni su je preveli u svoje moderne jezike, te su činili sve što je bilo u njihovoj moći da ohrabre narod da usklade svoju veru i način života sa njenim učenjem. Među reformatorima i njihovim neposrednim naslednicima nije bilo kritičara, s izuzetkom nekih manjih vođa u Karlstadtu. Oni su objavljivali a Mojsije ne može biti autor Petoknjižja, pošto je njegov stil i dikcija isti kao i stil drugih starozavetnih knjiga.

Neki protestanti 17. veka su naročito izrazili svoja mišljenja o predmetu Mojsijeva autorstva Petoknjižja. T. Hobbes (1651) je smatrao, da je Mojsije "napisao sve što se kaže da je napisano", primenjujući tvrdnju, da ako knjige same ne donose direktna svjedočanstva o Mojsiju kao autoru, tada se mogu pripisati nekom drugom autoru. Calvinist Isacc La Peyrere (1655) nije u Petoknjižju gledao spis Mojsijev, nego prepis prepisa. Prvi čovjek koji je pripisao neki dio Postanja vavilonskom utjecaju, mnogo pre panvavilonaca iz početka 20. veka bio je Jean le Clerc (1685). On je pretpostavio da je Pos. 1-11 napisano od nekog izraelskog autora koji je živio u Vaviloniji posle pada Samarije, ali pre jevrejskog egzila, pošto i Samarjani i Jevreji imaju Petoknjižje.

Rimokatolički učenjaci iz vremena posle reformacije bili su još veći kritičari od protestanata, te je više njih poznato iz 16. i 17. veka, koji su Mojsiju negirali autorstvo Petoknjižja. A. Masius (1574) je smatrao da je Petoknjižje kompilirao Ezdra iz starih dokumenata, dok je Jezuit B. Pereira (1594), iako pripisujući veći dio Petoknjižja Mojsiju osim toga dozvoljavao kasnije izmjene. Drugi katolički učenjaci kao što su J. Bonrere (1625), Episcopus (umro 1643) i R. Simon (1678) imali su slična gledišta. Poslednje spomenuti pisac je čak negirao nadahnuće nekih delova Petoknjižja.

Doba književne kritike od Astruc-a do 1850. - Jean Astruc (umro 1766), koji je bio dvorski liječnik Luja XV. općenito se

smatra osnivačem više biblijske kritike. Njegova "Nagađanja" objavljena anonimno 1753. položila su temelj gledištima više kritike, koja od tada kolaju. On je bio marljivi student Biblije, koju je čitao na originalnim jezicima. Čitajući Postanje, opazio je da ime Elohim dolazi u nekim delovima skoro isključivo, dok se ime Jehova (jevrejski Jahveh) javlja u drugim. Ovo posmatranje ga je vodilo do zaključka, da je Mojsije upotrebljavao različite izvore, jedan (Astrucov "A" izvor) dolazi iz vremena kad je ime Boga bilo Elohim, a drugi (njegov "B" izvor) kad je ono bilo Jahveh. Astruc je saopštio svoja razmatranja svojim prijateljima, koji su ga nagovorili da ih objavi. Astruc, u početku oklijevajući zbog straha da ne pokoleba čiju veru, bio je konačno nagovoren da objavi svoja "Nagađanja", a da se ne otkrije autorom. Njegova je teorija pozdravljena kao veliko otkriće, te je postala temelj svih teorija visoke kritike, koje su se od tog vremena razvile.

J. G. Eichhorn bio je prvi utjecajni teolog, koji je sledio Astruca u njegovim nagađanjima. On je pokušavao karakterizirati različite stilove i mišljenja dva izvora pisaca, nazvavši one koji su upotrebljavali božansko ime Elohim "elohisti", a druge "jahvistima" zbog njihove upotrebe imena Jahve. U prvim izdanjima svog "Uvoda" (1780), Eichhorn, kao i Astruc smatra Mojsija "redaktorom" ili izdavačem Postanja, ali je u kasnijim izdanjima odbacio ovo konzervativno gledište i potpuno negirao Mojsijevo autorstvo Postanja.

Ovakav način zaključivanja imao je i K. D. Ilgen, čiji su se objavljeni pogledi (1798), na Postanje zasnivali na 17 dokumenata, koje su navodno napisala tri autora. On je ove nazvao "prvi elihist" (E1), "drugi elohist" (E2) i "jahvist" (J). Zanimljivo je spomenuti da je Ilgen svom "drugom elohisti" pripisao neke delove, koje je Astruc pripisao "jahvisti". Ovo označava početak razlika među učenjacima kritičarima, te opšti nedostatak slaganja u svim njihovim delima.

Gore spomenuti pisci ograničili su svoju literarnu kritiku na Postanje, ali Aleksandar Geddes, škotski sveštenik proširio je svoje proučavanje na cijelo Petoknjižje, te je tvrdio (1792), da je Prvih pet knjiga Biblije kompilirano u Salamunovo vreme iz množine fragmentarnih dokumenata različite vrijednosti. Zatim

je došao J. S. Vater, koji je nadmašio svoje prethodnike, tvrdeći (1802) da je Petoknjižje rezultat polaganog i postepenog književnog rasta i nastajanja, te je završeno tek kad je počeo vavilonski egzil.

Nije moguće opisati sva različita gledišta, koja su nastala tokom prvih sto godina posle objavljivanja Astrucovih "Nagađanja". Ovdje ćemo spomenuti samo najutjecajnija dela. Među ova spada Historical-critical Introduction to the Bible, od W. M. L. De Wette (1817), u kojem on tvrdi, da razni kulturni i religiozni uslovi i stanja opisna u Petoknjižju nisu postojala sve do vremena kraljeva Jude i Izraela, a kao dokaz navodi, da nisu mogla biti ranije zapisana. On smatra Postanje i Izlazak teološkim epom, Levitikus zbirkom kasnijih zakona, Brojeve zbirkom različitih predmeta, a Ponavljanje proizvodom iz vremena kralja Jozije.

Tokom prve polovice 19. veka drugi učenjaci koji su postavljali hipoteze, kojima su pokušavali objasniti razvoj Petoknjižja, bili su pod jakim utjecajem ideje progresa, filozofskog prethodnika teorije o evoluciji. Jedna od širomprihvaćenih pretpostavki bila je pretpostavka J. F. L. George-a (1835). On je tvrdio, da neki delovi petoknjižja odražavaju "dob mitova", drugi delovi sledeći stupanj razvoja "doba pjesnika i proroka", a poslednji "doba razuma".

Triumf biblijske više kritike. - Drugu hipotezu nazvanu "nova dokumentarna teorija" iznio je H. Hupfeld 1853. U vrlo kratkom roku ona je zadobila pristalice kao ni jedna do tada. Hupfeld je razlikovao tri glavna izvora za Postanje: (1) originalni E izvor, (2) kasniji E izvor, i (3) J izvor. Ova tri izvora je kasnije, prema Hupfeldu, oštroumno kombinirao neki redaktor (R). Iako izgleda da ova teorija nije drugačija od Ilgenove, Hupfeldovo otkriće toga R bilo je pozdravljeno kao veliki uspeh, te je značajno utjecalo na mišljenje učenjaka kritičara.

Sledeći stepen istorije više kritike dostignut je kada je K. H. Graf (1815-1869), učitelj jevrejskog jezika, objavio svoje epohalno delo o istorijskim knjigama Starog zaveta (1866). On je proširio Hupfeldovu teoriju datirajući J i E izvore kao ranije nego Postanje, koje je po njegovom mišljenju nastalo u Jozijino vreme (oko 621. pr. Hr.). Njegov veliki uspeh bio je da uveri

učenjake da je Hupfeldov originalni E izvor u stvari poslednji, te da nije postojao pre Ezdrinog vremena. On je tvrdio da je ovaj izvor koji sadrži zakone i verske upute napisan od nekog sveštenika mnogo posle egzila.

Tada je došao Julius Wellhausen (1844-1918), koji je doveo poglede više kritike do pune zrelosti. Njegov dar plastičnog iznošenja i sjajna sposobnost uveravanja studenata i slušalaca o navodnoj opravdanosti njegovog mišljenja učinili su ga ocem tzv. Graf-Wellhausenove teorije, koja je svim učenjacima kritičarima njegova vremena postala svetom. Plodna delatnost njegovih studenata i sledbenika, naročito u godinama posle objavljivanja njegove epohalne *Istory of Israel* (1878) pored mnogih drugih okolnosti omogućila je učenjacima kritičarima, da zauzmu većinu teoloških katedri u školama višeg obrazovanja, a naročito u Evropi. Na ovaj način su skoro svi studenti teologije u Evropi, a kasnije mnogi i u americi došli pod utjecaj Wellhausenove škole. Dugo vremena je njegovo učenje smatrano apsolutnim činjenicama. Najpre od većine teoloških učenjaka i studenata, a kasnije i od sveštenika i mnogih obrazovanih laika.

Graf-Wellhausenova teorija se ukratko sastoji od sledeće sheme: biblijski pisac nazvan jahvist (J), neki građanin južnog kraljevstva Jude, napisao je svoj materijal među kojima su na pr. istorije patrijaraha od Abrahama do Izlaska. On je to učinio sredinom 9. veka pre Hrista. Jedno veke kasnije, pisac nazvan Elohist (E), koji je živio u severnom kraljevstvu Izraela, napisao je svoj izvještaj. Ova su dva dokumenta zgodno kombinirana u jednu knjigu, J i E, od nekog redaktora ili izdavača (RJE), oko 650. pr. Hr. 621. pr. Hr. nastalo je Ponavljanje (D) iako ne u obliku kakvog ga danas imamo. Ovu je knjigu preradio drugi redaktor (RD) oko 550. Između 500. i 450. neki sveštenik pisac (P) napisao je zakonske i verske delove Petoknjižja koji su bili uklopljeni među druge knjige navodnog porekla od Mojsija. To je učinio drugi redaktor (RP), koji je svoje delo konačno završio izdajući ga 400. ili nešto kasnije. Posle toga vremena, tako kaže teorija, Petoknjižje nije pretrpilo značajnije promjene. Shematska slika ove teorije četvorice autora (JEDP) i trojice redaktora (RJERDRP) izgleda ovako:

J napisano oko 850.pr.Hr.

RJE kombinira i stvara JE (oko

650.pr.Hr.)

E napisano oko 750.pr.Hr.

D napisano 621.pr.Hr.

i dodato od RD (oko 550.pr.Hr.)

P napisano oko 500-450.

uklopljeno sa daodacima u JED od

RP oko

400. pr. Hrista

Iako je ovu shemu prihvatila većina učenjaka kao osnovnu hipotezu za sav dalji studij, skoro svaki čovjek koji je isao o ovom predmetu, unosio je ispravke veće ili manje vrijednosti. Mnogi nisu prihvatili J izvor, kao jedinstveni nego su ga podělili u J-1 i J-2 ili u J-1, J-2 i J-3, određujući svakome posebno vreme pisanja. E je isto tako bilo poděljeno u E-1 i E-2 kao i D u D i Ds, a P u P, Ph i Ps sa "a" u značenju skraćenice za "dodatak", a "h" za "svetu zbirku", ime dato Leviticus 17-26. Ovo drobljenje izvora u podele bilo je učinjeno zato, što su učenjaci otkrili raznolikosti u materijalu pripisanom različitim standardnim izvorima, tj. J, E, D, i P. Učenjaci se nisu složili niti sa tokom proizvodnje različitih izvora. Jedan od najpoznatijih Wellhausenovih sledbenika, kao što su R. Kittel, H. Strack, W. W. Baudissin i A. Dillman su tvrdili da je P nastao u vreme pre egzila. Ovo bi ga stavilo oko 100 do 200 godina ranije nego što je to učinio Wellhausen. Osim toga E. König i Baudissin smatrali su da je E napisan mnogo ranije nego J. izokrećući tako Wellhausenov red, dok su neki učenjaci bili osvedočeni, da je Ponavljanje napisano pre 621.

Proučavanje mnogih objašnjenja više kritike o Starom zavetu čak i onih iznešenih posle triumfa Graf-Wellhausenove teorije nad njenim rivalima, pokazuje, da su se jedva dva pisca slagala u odnosu na vreme koje su autori davali pojedinim ostsjecima Petoknjižja. Jedina točka gde se sva dela više kritike općenito slažu jeste, da Mojsije nije autor Petoknjižja.

Kad su viši kritičari doživeli svoj najveći triumf, u poslednjim decenijama 19. i prvim decenijama 20. veka, Biblije su se objavljivale s namerom, da se neupućenom čitaocu iznesu

rezultati literarne kritike kako je još nazvana viša kritika. U ovim (polikromnim ili duginim) Biblijama iznešeni su raznim bojama razni izvori koje su otkrili moderni učenjaci. Na pr. E. C. Bissel je objavio 1892. Genesis Printed in Colours, u kojoj je upotrijebio sedam različitih boja da pretstavi teksst Postanja. Na nekim od ovih stranica upotrebljeno je čak pet različitih boja da iznese toliko različitih izvora. Na pr. na 56. str. koja sadrži delove Post. 48, 49, pojavljuju se četiri ostsjeka sa ukupno 9 redaka tiskanih u crvenom (E), tri sadrže šest redaka tiskanih crno (J), jedna linija koja se sastoji od trećine jednog stiha štampana je plavo (P), jedan ulomak od osam stihova narančasto (J-1), a dve reči zeleno ukazujući na delo izdavača ili redaktora (R).

Analiza Post. 15. daje sledeći primer Bissalovog Genesis. Prva tri stiha tiskana su su smeđe, jer su pripasana kombiniranom izvoru (JE). Reč "dammesek" u drugom stihu je podcrtana, pošto se smatra umetkom ili kasnijim dodatkom. Stih 4. pripada J, kao i stihovi 6, 9-11, 17, 18, koji su tiskani crnom bojom. St. 5 tiskan je crveno, t je iz E izvora. A st. 7, 8, 12-16, 19-21 su zeleni, pretstavljajući kasnijeg redaktora. Istorija ovog poglavlja prema Graf-Wellhausenovoj teoriji bila bi prema tumačenju Bisselovog Genesis:

1. St. 4, 6, 9-11, 17, 18, i nekii delovi st. 1-3, bili su napisani 850. pr. Hrista, te su sadržavali sve što je bilo poznato o Abrahamovoj viziji u 9. veku pre Hrista.

2. St. 5, pored nekih delova 1-3 stiha sastavljeni su oko 750. Tako je u drugom delu osmog veka narod imao dva različita izvještaja o Abrahamovoj viziji, jednoga je napisao J, a drugoga E u razmaku od 100 godina.

3. Ove dve istorije kombinirao je u jedan izvještaj RJE 650. pr. Hr. Početak oba izvještaja bio je tako oštromno izmješan - danas st. 1-3, da je bilo nemoguće otkriti, što je u početku pripadalo J, a što E. Ostatak J (stihovi 4, 6, 9-11, 17, 18) i E (st. 5) je preuzet bez izdavačeve ispravke. Tako je u vreme Jozije narod imao samo jednu istoriju vizije, koja se sastojala od naših stihova 1-6, 9-11, 17, 18.

4. Konačno je istoriju proširio R u petom veku. On joj je dodao st. 7, 8, 12-16, 19-21. Tako je istorija dobila oblik u kome je mi imamo, sa izuzetkom reči "dammesek", koju je u drugi stih

dodao neki kasniji prepisivač.

Objašnjenje Postanja bazirano na Bisselovom delu se međutim ne slaže sa dostignućima drugih učenjaka. Holzinger na pr. kaže u Kautzschevoj Bibliji, da se različiti izvori za Post. 15 ne mogu odvojiti sa sigurnošću, te odustaje od takvog pokušaja. Analiza Post. 15, u polihromnoj bibliji Paula Haupta (1896) uvelike se razlikuje od Bisselove, kako prema originalnim izvorima, tako i prema različitim otsjecima (vidi tablicu na sledećoj strani).

Ove postojeće razlike dovode čitaoca u zabunu. On ne može razumeti, zašto se učenjaci ne mogu složiti u svojim zaključcima, te zašto izvjesne stavke Petoknjižja jedan pisac pripisuje izvoru J, dok drugi sa istom sigurnošću pripisuje te iste stavke izvorima E, R ili D. Prvi bi mogao bazirati i svoje pretpostavke na činjenici da ovi stavci sadrže ime Jahve, dok drugi može smatrati ime Jahve kasnijim dodatkom redaktora, ali osim toga, stil, sadržaj i karakter stavaka ukazuje na nekog drugog pisca, a ne na J izvor.

Viša kritika Biblije i veliki uspeh u mnogim braniocima može se pripisati ljudskoj tendenciji da se sledi sjajne vođe bez ispitivanja dokaza koje oni nude. Ova tendencija ogleda se ne samo u političkom i religioznom svijetu, nego i u svijetu učenjaka. Čovjek nauke i rasuđivanja još uvek sledi ovim teorijama, jer se biblijska kritika dugo smatrala sinonimom za nauku u teološkom smislu, i jer je svaki onaj koji je tražio priznanje kao učenjak trebao stati na liniju utemeljitelja nauke više biblijske kritike. Ako je čovjek želio da se njegove ideje tiskaju u naučnim časopisima, i poznatim nakladama, on je trebao biti kritičar. ako je bio izuzetak utvrđenom mišljenju, bio je ismijan, izopšten ili prosto odbačen.

Ali postojali su i drugi razlozi, a ne samo različita imena Boga, koji su zaveli Wellhausena i njegove sledbenike na negiranje Mojsijevog autorstva Petoknjižja, i pripisivanja njenog postanka kasnijim vremenima. Te ćemo razloge sada razmatrati.

Argumenti viših kritičara. - Rezoniranje nonskeptičkog višeg kritičara bazira se na istorijskim i lingvističkim dokazima. U granicama ovoga članka možemo razmatrati samo

ograničen broj ovih argumenata. Međutim, oni koje ćemo ovdje razmatrati su pretstavnici mnogih drugih slične prirode, te daju priličan zbir svega što je do sada na tom polju izišlo.

Analiza Postanja 15. glave prema Bisselu i Hauptu

Stih	Genesis Printed in Colours	Polychrome Bible
1	JE	11 reči E, 8 reči J-2
2	JE sa kasnijim umetkom	10 reči J-2 6 reči E
3	JE	7 reči E 5 reči J-2
4	J	J-2
5	E	E
6	J	J-2
7	R	J-2 s redaktorovim umetkom
8	R	J-2
9	J	J-2
10	J	J-2
11	J	J-2
12	R	7 reči J-2 6 reči JE
13	R	JE
14	R	JE
15	R	JE
16	R	JE
17	J	5 reči JE 10 reči J-2
18	J	18 reči J-2, 2 reči D
19	R	D
20	R	D
21	R	D

Imena Boga. - Argument baziran na različitim Božjim imenima koji čini temelj više kritike razmatran je u prethodnom otcjku.

Vavilonsko poreklo istorije o potopu. - Čudna je činjenica da su arheološka otkrića u biblijskim zemljama tokom 19 veka na prvi pogled davala materijal koji je pobijao a ne potvrđivao tačnost Biblije. Istina je, da su mnoge pronalaskе konzervativni kršćani proglasili potvrdom, Biblije, dok su ista otkrića često kritičari upotrebljavali za potvrdu svojih kritičkih pogleda.

Otkriće tablice klinastim pismom, koja sadrži vavilonsku

istoriju o potopu, može poslužiti kao primer te tendencije. Kada je 1872. George Smith našao među tablicama Asurbanipalove knjižnice u Ninivi, koja se sada nalazi u Britanskom muzeju tablicu koja je sadržavala vavilonsku priču o potopu, vrlo srodnu istoriji iznešenoj u Postanju, kršćani koji su verovali u Bibliju, bili su oduševljeni saznanjem da su i drugi stari narodi znali o potopu. Oni su to prihvatili kao dokaz da se velika katastrofa ustvari odigrala. Međutim, učenjaci kritičari smatraju da se vavilonska istorija o potopu zasniva na posledicama lokalnog potopa, koji je pogodio dolinu Mezopotamije, a prouzročen je nadolaskom rijeka Tigrisa i Eufrata, te da je istorija ove katastrofe nadahnula mnoge pisce i pjesnike mnogih generacija sve dok nije dobila svoj oblik kakav se nalazi u epu o Gilgamešu.

Osim toga, oni su tvrdili, da su ovu vavilonsku istoriju preuzeli Jevreji, u vreme svog egzila u Vaviloniji, gde su se upoznali s njom. Jevrejski pisci navodno adaptirali tu istoriju prema svojim religioznim idejama i umetnuli je u svoja Pisma. Oni su tvrdili, da su jevrejski pisci očistili istoriju od vavilonskih mnogobožičkih i nemoralnih obilježja i doveli je u sklad sa jevrejskom religijom i etikom. Veliki dio biblijskih učenjaka umesto da u ovom otkriću vidi potvrdu biblijskog izvještaja, verovao je da im je ovo otkriće dokazalo pravo u pripisivanju biblijske istorije o potopu području mita i folklora.

Učenjaci kritičari su slično tome tvrdili, da je istorija o stvaranju, istorija o vavilonskoj kuli i mnoge druge posuđene iz vavilonskih legendi u vreme egzila i uklopljene u jevrejsku svetu literaturu.

Problem jevrejskog pisma. - Tokom 19. veka Egipat i Mezopotamija, dve velike civilizacije starog doba, dokazale su začuđenom svijetu da su imale komplicirani sistempisanja u najranijim razdobljima svoje istorije. Međutim, u Palestini nije nađeno natpisa iste starosti. Najstariji alfabetski natpis otkriven u moapskoj zemlji 1868. - Mešin kamen - potiče iz druge polovice 9. veka pre kr. Međutim, nikakav trag jevrejskog pisanja iz vremena Mojsija, u drugom milenijumu pre Hrista, nije nigde u Palestini nađen. Biblijski kritičari su na osnovu toga zaključili, da je pisanje bilo nepoznato u Palestini pre vremena

Davida, te da Mojsije nije mogao napisati Petoknjižje na jevrejskom, jer takvo pismo u njegovo vreme uopšte nije postojalo. Ako je on uopšte pisao, kaže se, mora da je upotrijebio egipatske hijerogliffe ili vavilonsko klinasto pismo.

Pozadina patrijarhalnog doba. - Svijet učenjaka je mnogo napora poduzeo da pokaže, da istorijska i kulturna pozadina u kojoj su patrijarsi živeli ne odgovara opisima Postanja. U stvari, tvrdilo se, da su ljudi prvog milenijuma, koji su napisali istorije o patrijarsima upotrijebili svoje vlastite uslove života kao pozadinu svojim izvještajima, te a su dajući mnogenetačne pojedinosti izdali činjenicu, da nisu imali poznanje o stvarnim uslovima života u vreme patrijaraha. na pr. viši kritičari predbacuju da su jevrejski pisci ocrtali život patrijaraha u svijetu, koji se upravlja prema utvrđenim zakonima i pravilima. Kritičari su tvrdili da takvi zakoni nisu mogli postojati u priitivnom društvu, a njihovo spominjanje u Bibliji jasno pokazuje, da istorije koje govore o njihovom postojanju nastaju tek u kasnije vreme.

Željezo u doba patrijaraha. - Postanje spominje postojanje željeza i kovača pre potopa, a Jozua opisuje hananeje koji imaju željezna kola u vreme zauzimanja Kanaana. Ovo su kritičari smatrali jasnim dokazom, da su knjige koje sadrže ovakve tvrdnje mnogo kasnijeg porekla, pošto je izgledalo, da se željezo nije upotrebljavalo sve do kraja drugog milenijuma pre Hrista.

Abrahamove kamile. - Također se smatralo a spominjanje kamila u izvještaju o Abrahamu daje jasni dokaz kasnijeg postanja Postanja, jer se smatralo da se kamile nisu upotrebljavale sve do 12. veka pre Hrista.

Hetiti. - Hetiti, narod spomenut u različitim knjigama Biblije, bio je meta kritičara. za Hetite se nije znalo iz vanbiblijskih izvještaja, kao što su kalsični grčki autori, te se zbog toga tvrdilo, da je to legendarni narod, koga su izmislili pisci Starog zaveta.

Filisteji u doba patrijaraha. - Spominjanje Filisteja u izvještajima o patrijarsima također je uzetokao dokaz, da su ovi izvještaji kasnijeg porekla, pošto se smatralo, da Filisteji nisu došli u Palestinu pre 12. veka pr. Hr.

Aramejske reči. - Aramejske reči i fraze u Petoknjižju i drugim ranim knjigama Starog zaveta izgledale su kao dokaz kasnijeg porekla ovih knjiga, pošto su tokom 19. veka posle Hrista bili poznati samo mnogo kasniji aramejski natpisi i vanbiblijski tekstovi.

Imenamesta. - Kasnija imena mesta smatrana su dokazom kasnijeg porekla knjiga koje ih sadrže. Grad Dan na pr. spomenut je u Post. 14. u vezi sa Abrahamovom borbom protiv 4 mezopotamska kralja. Međutim, ovaj grad nije dobio to ime sve do više stoljća posle Abrahama. Otuda se pojavljivanje toga imena u Postanju uzimalo kao dokaz kasnijeg postanka te knjige. isti argumenat primenjuje se na gradove, kao što su Ramses, Hebron, Betel i druga mesta sa kasnijim imenima, koja nalazimo u tim knjigama, koje su prema tradicionalnom verovanju bile napisane pre nego što su ova imena postojala.

Izlazak. - Biblijski izvještaj o boravku Izraela u Egiptu i o Izlasku stalno osu mete kritičara. Nekoliko učenjaka negiraju boravak Izraela u Egiptu, kao i istorijat Izlaska, pošto ovi događaji nisu spomenuti u egipatskim izvještajima. Drugi, koji priznaju da jaka tradicija o Izlasku mora imati neku istorijsku osnovu, ograničavaju Izlazak na nekoliko plemena, tvrdeći da se nisu svi Jakovljevi sinovi iselili u Egipat. Za sedam godina gladi u vreme Josipa tvrdi se, da su legendarnog porekla, jer se smatralo neshvatljivim, da ne bi bilo redovnog izlivanja Nila kroz tako dugo vreme. Mnogi dugi detalji povezani sa Izlaskom su isto tako stavljani u područje legendi.

Jedinstvenost jezika. - Jedan od jakih argumenata u prilog kasnijeg porekla Petoknjižja je jedinstvenost jevrejskog jezika kroz cijeli Stari zavet, što naročito naglašavaju mnogi kritičari. Zaključivanje je ovakvo: Da je Petoknjižje napisano osam veka pre Izaije ili devet veka pre Jeremije, ono bi moralo otkriti jezične osobitosti rečnika, gramatike i sintakse, koje bi se značajno razlikovale od onih koje nalazimo u današnjim rukopisima Petoknjižja. neki poetski otcjeci, kao što su Balamovi orakli, Pjesma Mojsijeva, blagosiljanja Jakova i Mojsija, koji pokazuju mnogo stariji jezik od ostatka Petoknjižja, smatrani su ostacima starijeg izvora materijala, koji su preuzeli kasniji pisci Petoknjižja i uključili ga u izvještaj na odgovarajućim mestima.

Hronologija. - Svaki čitalac Starog zaveta na prvi pogled uviđa veliko mnoštvo kronoloških podataka. Prvi utisak pokazuje da je lako doći do ispravnih datuma, pomoću tako mnogo kronoloških obavještenja. Međutim, svi koji su radili na polju biblijske hronologije znaju da se pokazalo teškim i često uzaludnim postavljanje nekih kronoloških datuma. Generacije učenjaka radile su na tim problemima, a ipak do danas nisu mogli uskladiti izvjesne na očigled kontradiktorne činjenice. Problemi su nastali između kronoloških podataka Biblije i svetovnih istorijskih izvještaja.

Ove teškoće vodile su mnoge učenjake na sumnju u ozbilnost kronoloških podataka Starog zaveta. Vrlo malo učenjaka imalo je poverenje u njihovu tačnost. Proučavaoci Starog zaveta su se prema tim podacima odnosili kako im je bilo drago - često ih mijenjajući, tako da pristaju modernim konceptima stare hronologije. Posledica toga je bila, da se ni dva učenjaka nisu mogla složiti u mnogim kronološkim problemima. Mnogi su pripisali kronološke teškoće delu kasnijih sakupljača i izdavača, koji su upotrebljavali istorijske podatke, koje nisu razumeli i tako često iznosili suprotnosti. Ovaj problematični materijal, kaže kritičar, bio je u nekim slučajevima uključen u cjelinu bez ikakve promjene, dok su u drugim slučajevima dodavani dodaci izdavača. Kada izdavaču nije uspelo da razumije podatke, on je uspeo u toliko, što je stvari još više zamrsio nego što su bile.

Istorijski izvještaj iz razdoblja kraljeva. - Ni jedan kritičar ne sumnja, da su David, Salamun i drugi ljudi razdoblja kraljeva istorijske ličnosti. ali kritičari općenito imaju malo poverenja u tačnost izvještaja, koji govore o postignućima tih kraljeva. Tvrdi se, da postoji veliko neslaganje u opisu nekog događaja kako ga je iznjela Biblija i kako su ga iznjeli drugi suvremeni izvještaji. Pošto su vanbiblijski izvještaji nađeni u dokumentima, koji su napisani uskoro posle samog događaja, dok su biblijski tekstovi prenašani od generacije na generaciju često usmenom predajom, istoričar kritičar smatra prvo spomenute dokumente verodostojnijima. Prema tome, svetovnim izvorima treba dati prednost nad Biblijom kao izvorom materijala u rekonstrukciji stare istorije.

Senaheribov pohod na Judu služi kao dobar primer tipa ovog problema, pošto je opisan u pojedinostima u tri knjige Biblije (2. Car. 18,19; 2. Dnev. 32; Izaija 36,37), kao i u suvremenim kraljevskim izvještajima Asirije. Mnogi se detalji ne poklapaju u izvještajima ove dve nacije, Jevreja i Asiraca. Propast Senaheribove vojske koja igra značajnu ulogu u biblijskom izvještaju, nije uopšte spomenuta u asirskom. Prema Bibliji, Ezekija je poslao danak u Lahis, a prema Senaheribovom izvještaju u Ninivu. Kritičari su uzeli ova i druga neslaganja kao dokaz, da je biblijski izvještaj napisan tek onda kad je pisac imao tek blijedu sliku onoga što se u stvari dogodilo, te se prema tome smatra netačnim.

Službeni dokumenti. - Neke knjige Starog zavet, kao Ezdra, Nemija i Estera sadrže službene dekrete. Ove su knjige često smatrane sumnjivima, te su stavljene u isti red sa apokrifnom jevrejskom literaturom, sa izmišljenim karakterom koji se može dokazati. Ovi navodno službeni dokumenti bili su proizvod kasnijeg pisca, tvrdilo se, da bi dali izvještajima koje pišu dokaz autentičnosti. Službeni dekreti, kazali su kritičari, ne bi nikada dali Jevrejima tolike povlastice, kakve iznosi na pr. Ezdra 7:12-26, te se prema tome ne mogu prihvatiti kao autentični.

Kasniji kriterij za psalme i druge himne. - Psalmi i druge himne nađene u Starom zavetu su također stalna meta viših kritičara. Evo tipičnog gledišta na ovaj predmet:

"Velika većina psalama je verovatno napisana u vreme stvaranja Psaltira između 400. i 100. pre Hrista i malo pre toga, u 5. veku. Pravo pitanje o Psaltiru nije da li on sadrži Makabejske psalme drugog veka, nego pre da li su psalmi uopšte pjesme iz doba pre egzila." (Robert H. Pfeifer, Introduction to the Old Testament, p. 629).

Obično pojedine fraze čine jedini navodni "dokaz" kasnijeg postanka. Pošto se na pr. izraz "gora nasljedstva svojega" javlja u Mojsijevoj pjesmi (Izl. 15:17), on je uzet za dokaz, da ova pjesma nije komponirana pre Salamunovog vremena, kad je hram sagrađen na gori Sionu.

Psalam 110. može služiti kao tipičan primer razloga za što kritičari neki "Davidov" psalam stavljaju u vreme Makabeja. U prvom stihu Gospodnje reči počinju sa jevrejskom reči "sheb",

"sjediti". "Sh" (u jevrejskom jedno slovo) od reči "Sheb" uzeto zajedno sa prvim slovom drugog stiha "m", prvim slovom trećeg stiha '(ayin) i prvim slovom četvrtog stiha "n" daju grupu konsonanata "Shm'n", koja sa odgovarajućim suglasnicima glasi "shime'on" ili Šimun. Kritičari tvrde, da ovo ime mora ukazivati na Simuna Makabejca, te je prema tome, 110. psalam bio orakl "kojim je Simon Makabejac svečano postavljen u službu vođe i prvosveštenika 141. pr. Hr." (Ibid. p. 630).

Kasniji datum za Ezekiela. - Sve do poslednjih godina nije dolazila u pitanje autentičnost knjiga proroka Ezekiela. Učenjaci su općenito prihvatili tradicionalno gledište, da je Ezehiel bio Jevrejin odveden u Vavilon sa Joahinom, te da je tamo iznio proročanstva koja nose njegovo ime. U stvari, imajući to gledište, mnogi su učenjaci smatrali tradicionalni datum Ezekiela ugaonim kamenom u radikalnoj rekonstrukciji sveštenečkog materijala Petoknjžja.

1924. je međutim Gustav Hölscher uveo novo razdoblje u proučavanje Ezehiela, pretpostavivši, da su samo pojedini delovi knjige napisani u pjesničkom stilu. Kao posledica njegovog opširnog studija bio je zaključak, da je Ezekiel u stvari napisao manje od 170 stihova cele knjige. 1931. je C. C. Torrey izašao sa još radikalnijim delom (Pseudo Ezehiel and the Original Prophecy), tvrdeći da je knjiga izmišljotina napisana u trećem veku pre Kirista.

Najnovije proučavanje ovog gledišta iznosi W. A. Irwin (The Problem of Ezehiel). On vidi Ezekiela načinjenog od množine autentičnog materijala, uspoređivanjem fraza, kojima počinju različiti delovi knjige, te opširnom analizom literarnog stila. On tvrdi, da su izvjesni stavci kasniji komentar drugih stavaka, pošto ih smatra netačnim tumačenjima onoga što je Ezekiel u stvari napisao. Irwin zaključuje: "Materijal koji imamo iz knjige proroka Ezekiela čini manje od 25 od sto opsega prvih 39 poglavlja njegove knjige" (Ibid. p. 283). On veruje, da je početna jezgra napisana u Palestini, da su kasniji izdavači radili na knjizi u Palestini, u Vavilonu i u Egiptu, te da je cijela knjiga dobila današnji oblik u helenističko doba.

Razmatranje argumenata više kritike. - Gore smo iznjeli neke od najvažnijih argumenata koje iznose viši kritičari. Sada je

na redu razmatranje većih argumenata, dok nije neophodno ispitivati mnoge manje točke dokaza, koje su upotrebljene da podrže kritično gledište.

Božanska imena. - Teorije sagrađene na pojavljivanju različitih imena Boga u starozavetnim knjigama činile su temelj sve više biblijske kritike, te se još uvek smatraju njenim glavnim stubovima. Konzervativni učenjaci su dugo ukazivali na nedostatak valjanih razloga za tvrdnju, da su različita imena Boga u Starom zavetu dokaz za više autora. Stari prevodi kao što LXX pokazuju, da je jevrejski tekst iz kojih su prevedeni imao više različitih imena Boga, koja se razlikuju u mnogo slučajeva od onih koja nalazimou masoretskom tekstu. Jevrejska reč Elohim je općenito pretstavljena u LXX grčkom reči theos, "Bog", a Yahweh sa grčkom reči Kurios, "Gospod". Ali na mnogo mesta reč kurios nađena je u stavicima, gde jevrejski tekst ima Elohim, a theos se pojavljuje gde jevrejski tekst ima Yahweh. Ovo razmatranje vodi konzervativne učenjake na zaključak, da su božanska imena Elohim, Yahweh i Adonai (koje LXX također prevodi sa Kurios) bila ranije upotrebljavana naizmjenično kao što se danas upotrebljavaju Bog i Gospod. Prema tome, nema opravdanja da se naročito značenje pripiše upotrebi naročitog imena Boga u bilo kojem stavku.

Danas se, međutim, po prvi puta može ova teorija, koju su pretpostavljali konzervativni učenjaci dokazati ispravno. Otkriće knjige proroka Izaije kod Mrtvog mora, potpunog rukopisa jedne od glavnih knjiga Starog zaveta, koji je nastao u drugom veku pre Hrista omogućava a utvrdimo da li masoretskii tekst, kako ga danas imamo (iz 9. stolj. posle Hrista) ostaje ili ne ostaje dosledan u zadržavanju božanskih imena, kako se javljaju u rukopisima 1000 godina bližima originalima ili su različiti izrazi upotrebljeni više manje izmjenično. Ispitivanje teksta knjige proroka Izaije nađene kod Mrtvog mora otkriva da se ovaj, najstariji biblijski rukopis na jevrejsko jeziku, razlikuje od masoretskog u odnosu na božanska imena u 16 stavaka. Ovo je sigurni dokaz, da ova imena ne daju temelj za određivanje autorstva. Osim toga, pošto je veliki dio više kritike zasnovan baš na različitoj upotrebi božanskih imena, čitava je struktura potkopana, te stoji u zraku kao fatamorgana na drhtavom

horizontu suhe pustinje skepticizma. Sledeća lista iznosi razlike u upotrebi božanskih imena između knjige proroka Izaije nađene kod Mrtvog mora, i masoretskog teksta, koji je nastao 1000 godina kasnije.

Izaijin svitak	Tekst masoreta	c i t a t i
'Adonai	Yahweh	Iz. 3:17; 38:14;
Yahweh	'Adonai	Iz. 6:11; 7:14; 9:7;
21:16;		28:2;
Elohim	Yahweh	Iz. 40:7; 42:5; 50:5;
Yahweh	'Adonai Yahweh	Iz. 28:22;
49:22; 52:4; 61:1;		
Yahweh 'Elohim	'Adonai Yahweh	Iz. 61:11;
Yahweh 'Elohim	'Elohim	Iz. 25:9;

Ova tablica pokazuje da u 16 tekstova iz knjige proroka Izaije postoje razlike u upotrebi božanskih imena između izaijinog svitka i masoretskog teksta. zabluda baziranja pretpostavke na pojavljivanju izvjesnih božanskih imena u jevrejskom tekstu je jasna. Osim toga, potvrđeno je konzervativno gledište, da su tri božanska imena upotrebljavana više manje naizmjenično kroz cijeli Stari zavet. Prema tome, ne može više biti dovoljnog svjedočanstva za osnovnu netačnost metoda kojima su se služili viši kritičari, te neosnovanosti njihovih dogmatskih zaključaka. Čak i ako ne bi bilo drugih dokaza osim ovoga, njihov položaj bi bio potpuno neodrživ.

Istorija o potopu nije posuđena od Vavilonaca. - Sličnosti između biblijskog i vavilonskog izvještaja o potopu su očite, ali one ne čine dokaz, da je pisac Postanja posudio svoju istoriju od Vavilonac. Postoje velike razlike između ove dve istorije. Dok je Noje, "Propovjednik pravde" objavljuvao vijest upozorenja svojim suvremenicima, i bez sumnje činio svaki napor da ih obrati i spasi, vavilonski Noje - čije ime Utnapištim nema veze sa Nojem - je dobio pravo da prevari svoje sugrađane da i oni ne bi gradili brodove i tako se spasili.

Biblija opisuje potop kao pravednu kaznu nad zlim stanovnicima pre potopa, dok vavilonska istorija daje dojam, da je kataklizma posledica samovolje bogova. Ona tvrdi, da ih je "njihovo srce vodilo da proizvedu potop", a kad su videli njegove razorne posledice, oni su se "uplupšili od potopa" da su "se povukli na nebo k bogu Anuu, pokrivši se kao psi, čučeci pred vanjskim zidom". Jedan od njih, bila je to boginja Ištar, "vikala je kao žena u mukama", te je osuđivala "zlo na skupu bogova, koji su naredili uništenje njenog naroda". Iako sličnosti ukazuju na zajedničko poreklo, ove razlike pokazuju jasno da je biblijski izvještaj sačuvao čistiju istoriju, beskrajno ljepšu, moralniju, logičniju i dosledniju samu sebi, nego li vavilonski. Imajući u očima činjenicu da istorijski događaji općenito bivaju iskvareni, a ne očišteni, procesom prenašanja, mnogo je razumnije smatrati, očitu inferiornost vavilonskog izvještaja kao perverziju originala, koji iznosi Postanje. Osim toga, samo postojanje vavilonske istorije je sjajan dokaz za potop kao istorijski događaj.

Pošto je otkrivena vavilonska istorija o potopu, učenjaci su našli mnoge slične istorije, koje su sačuvali razni narodi na zemlji, na svakom kontinentu i na mnogim otocima. Stari su Egipćani poznavali ovu istoriju. Sjećanje na Veliki potop preživelo je među Eskimima, Indijancima Centralne Amerike, najjužnijim stanovnicima Južne Amerike, Irancima, narodima Indije, Kine i Centralne Azije, i stanovnicima pacifičkih otoka. Iako različiti izvještaji pokazuju razlike zbog duge a u mnogo slučajeva samo usmene predaje, mnogi se od njih slažu u više važnih točaka, kao na pr. da je katastrofa bila univerzalna, da ih je samo nekoliko spašenih, te da je bio načinjen kovčeg.

Postojanje brojnih priča o opštem potopu među starim i modernim narodima odlučno zahtijeva, da se ovaj događaj prizna istorijskim. Vavilonska istorija o potopu je prema tome samo jedna od mnogih koja je sačuvala živo sjećanje na ovu najveću od svih katastrofa, koje su pogodile naš svijet. Što je ona najbližnja biblijskoj istoriji

dugujemo činjenici što dolazi iz samog područja, gde se kovčeg zaustavio i gde je ponovno nastala koljevka ljudskog rofa. Čim se prihvati istorijska verodostojnost potopa nema više temelja za pretpostavku da su Jevreji posudili istoriju od Vavilonaca, jer je argumenat da je autor Postanja posudio ovu istoriju iz drugih izvora osnovan na pretpostavci, da je to legenda a ne istorijski izvještaj.

Sama geologija daje dalje sigurne dokaze o opštem potopu. Ostaci fosila biljaka i životinja nalaze se praktično na cijeloj zemlji. Ovi se ostaci uvek javljaju u taložnim stijenama, koje je, skoro bez izuzetka, nataložila voda, i to voda, u pokretu. Opšta raspodela ovih ostataka i dubina njihova nalazišta svjedoče nepogrešivo na sveopšti Potop i na njegovu veliku žestinu. DOKAZ stijena i fosila koje one sadrže je nijemo, ali dovoljno svjedočanstvo za činjenicu da je potop uništio biljni i životinjski svijet na zemlji. Ni jedna druga teorija ne pruža dosledno i verovatno objašnjenje svega što pružaju geološke činjenice.

Mojsije je mogao napisati petoknjižje. - Kad je Wellhausenova škola prvi puta objavila, da Mojsije nije mogao napisati Petoknjižje na jevrejskom jeziku, pošto taj jezik nije bio pripremljen za pisanje u drugom milenijumu pre Hrista, tada se još nije znalo ni za jedan jevrejski natpis ili rukopis, koji bi bio stariji od Mešinog kamena iz 9. veka pre Hrista. Tada je došlo fenomenalno otkriće Amarna-tablica 1877. stotina pisama napisanih od palestinskih, sirske i drugih azijskih vladara egipatskom faraonu. Oni datiraju iz 14. veka pre Hrista - vremena zauzimanja Hanana u vreme Jozue i starješina. Postalo je jasno, da je pisanje bilo u opštoj upotrebi u vreme Izlaska, kad je Mojsije pisao Petoknjižje.

Rudolf Kittel, izdavač poznate jevrejske Biblije koja nosi njegovo ime, napisao je, Istory of the Jevreus 1888. deset godina posle Wellhausenove epohalne Istory of Israel. Kittel, iako daleko od toga da bude konzervativac, postaje opozicija Wellhausenovoj teoriji, da istorija Izraela pre kraljevanja Saula i Davida leži u nerješivoj tami, te da ne

postoji trag literature iz doba pre Davida. Nasuprot Wellhausenu Kittel tvrdi, da jevrejska tradicija, kakva je sačuvana u prvim knjigama Biblije zaslužuje više poštovanja, nego što joj se općenito daje. Kad je Kittel poklonio prvi primerak svoga dela poznatom profesoru Kautzschu, očekujući od njega preporuku da se upotrijebi za javnost, ovaj je to odbio posle prelistavanja knjige sa komentarom: "Žao mi je, ali mi smo više napredovali sa Wellhausenom".

Uskoro posle ovog događaja otkriće Amarna-arhiva pokazalo je, da su i Hananci imali bogatu literaturu, da je pisanje bilo rasprostranjeno u vreme Mojsija, te da se istorijska i kulturna stanja toga vremena slažu sa stanjem opisanim u Petoknjižju. Opisujući ovo otkriće, Kittel ukazuje na odbijanje kritičara, da prihvate dokaze novih obavještenja i da odbace teorije su se tako pokazale pogrešnima.

"Netko bi mislio, da će posle 1890. Wellhause, Stade i drugi drugo i treće razredni učenjaci, koji su se bavili istorijom Izraela upotrijebiti nove dokaze, ali se ništa od toga nije zbililo. to je dokaz, kako teško ljudi mijenjaju svoja gledišta, i kako im je teško povećati svoje znanje iznad izvjesnih granica. Wellhausen i Stade nisu nikada ispitivali bilo koju od svojih teorija, a drugi su napisali svoje knjige uglavnom prema shemi koju je dao Wellhausen, kao da se nije dogodilo ništa novo. Trebalo je da dođe do otkrića Hamurabijevog zakonika i da prože nesretna svađa oko Babela, pa da se umovi polako osvedoče da je svanula nova era." (Geschichte des tomkes Izrael).

Branionci više kritike ponovljeno tvrde, da ih je jedino skolastičko poštenje dovelo do zaključaka koje brane u odnosu na Bibliju. Wellhausen je jednom rekao: "Kad bi ona (izraelska tradicija) bila moguća, bila bi budalaština dati prednost bilo kojoj drugoj mogućnosti." (Komposition des Hexateuch, p. 346). Međutim, sklonost mnogih kritičara prema verovatnosti Biblije vrlo se malo promijenila, čak i kad su arheološka otkrića dokazala da

su njihove teorije neodržive, kako to jasno tvrdi Kittel u gornjem stavku. Ova činjenica jasno otkriva da učenjaci nisu izuzetak od opšte ljudske slabosti - nesklonosti povlačenja sa pozicija koje su zauzeli. Učenjaci su ljudi, te kao i svi drugi ljudi, ne vole da im se delo obara, i proglašava nevrijednim. Zato oni povremeno iznose zastarjele teorije, zaboravljajući da bi ih intelektualno poštenje trebalo navesti, da budu prvi u priznavanju grešaka svojih teorija i priznavanju istinitosti biblijskih izvještaja.

Kao što smo spomenuli Amarna-pisma oborila su tvrdnju, da je bilo malo pisanja van Egipta i Mezopotamije sredinom drugog milenijuma pre Hrista. Međutim svi ovi dokumenti su bili napisani u vavilonskom klinastom pismu i nisu pružali dokaza da bi Mojsije pisao svoje knjige alfabetским jevrejskim pismom, kao što je pismo u kojem poznamo Petoknjižje. Ali nije se trebalo dugo čekati na činjenicu, da je takvo pismo bilo poznato Mojsiju.

1904-05. Flinders Petrie je otkrio brojne natpise u egipatskim rudnicima bakra na Sinaju, pisane nekim nepoznatim pismom. Kad su dešifrirani od Gardinera, Cowleya, Sethe-a i drugih od 1916. na ovamo, pokazalo se da su to natpisi pisani u najranijem poznatom jevrejskom alfabetском pismu, pismu koje je izumio na Sinaju neki kanaanski ili edomski rudar u 15. ili 16. veku pre Hrista, neposredno pre vremena Mojsija. Mnogi natpisi istim protosemitskim pismom su otada otkriveni u Palestini u gradovima kao što su Lahis, Tell el Hesi, Sihem, Megido, Beth Shameš i drugi. Svi ovi natpisi datiraju iz drugoga tisućljeća, te otkrivaju da je kanaansko alfabetско pismo - praktički identično sa jevrejskim - bilo rašireno u vreme Mojsija. Ovo otkriće ostavlja kritičare, koji baziraju svoju teoriju kasnijeg postanka Petoknjižja uglavnom na argumentu da nije postojalo jevrejsko pismo u vreme Mojsija bez traga dokaza u njihovu korist.

Postanje ispravno opisuje pozadinu doba Patrijaraha. - Često ponavljana tvrdnja da je kulturna, istorijska i geografska pozadina u kojoj su živeli patrijarsi bila

drugačija od one koju opisuje Postanje, nije nikada zasnovana na dokazima, nego je jedino pretpostavka uzdignuta do dogmatske tvrdnje. Ovo se isto odnosi i na izmišljenu tvrdnju, da zakonski materijal, koji iznosi Petoknjižje pretstavlja stepen društvenog razvoja, koji nije postojao pre prvog milenijuma pr. Hr. Otkriće Hamurabijevog zakona i drugih zbirki zakona ranijih vremena pokazalo je da su tokom prvih veka drugog milenijuma bili poznati zakoni vrlo slični zakonima Mojsijevim. Osim toga tablice i natpisi iz Nuzi u Mezopotamiji i drugde pokazuju da je društveno i kulturno stanje u doba patrijaraha bilo upravo takvo kakvim ga iznose biblijske istorije.

Iskreni učenjak izražava iznenađenje kad arheološka otkrića pokazuju značajno slaganje starih izvještaja koji dolaze iz doba patrijaraha i istorija o patrijarsima u Bibliji. Prof. Alfred Jeremias, poznati kritičar dao je sledeću izjavu:

"Milje istorija o patrijarsima poklapa se u svakoj pojedinosti sa okolnostima stare civilizacije na Orijentu, razdoblja koje je u pitanju, kao rođeni svjedok biblijskih izvještaja... Wellhausen je polazio od mišljenja da su izvještaji o patrijarsima istorijski neogući. Sada se dokazalo da su mogući. Ako je Abraham uopšte živio, to je moglo biti samo u okolini i pod uvjetima kakve Biblija opisuje." (The Old Testament in the Light of Ancient East, vol. 2. p. 45).

Mogli bismo navesti više sličnih svjedočanstava. O značajnoj izmjeni mišljenja na strani kritičara piše američki orijentalista W. F. Albright:

"Poznata imena učenjaka možemo navesti koji su smatrali da svaka pojedinost Potanja 11-50 reflektira kasniji postanak, ili u najmanju ruku opisivanje događaja i uvjeta iz daleke prošlosti u vreme monarhije. O tim događajima misli se, da piscima kasnijih dana nije ništa stvarno bilo poznato.

Arheološka otkrića prošle generacije promijenila je sve ovo. Pored nekolicine uporednih starijih učenjaka, jedva da ima jedan jedini biblijski istoričar, koji nije

impresioniran rapidnim sakupljanjem datuma i podataka koji potvrđuju stvarnu istorijsku tačnost patrijarhalne tradicije" (The Biblical Period, The Jews Theirs Istory, Culture and Religion, p. 3).

Arheološka otkrića su tako dokazala, da je pogrešno gledište učenjaka koji tvrde, da pisac Postanja nije bio upoznat sa uslovima života u patrijarhalno doba. Upravo na polju gde je nauka kritičara jednom prividno imala svoj najveći trijumf, ona je sada pretrpjela najznačajniji poraz. Da je živ, intelektualno pošten, Wellhausen, sveti patron više kritike, on bi opozvao ono što je pisao o Starom zavetu.

Upotreba željeza u doba patrijaraha. - Svaki učenjak, koji je priznavao da je život u doba patrijaraha u Petoknjižju ispravno opisan, uvek bi izuzimao spominjanje željeza u Post. 4:22; Pon. 3:11; itd. Ovi su se tekstovi smatrali anahronizmima, pošto se općenito verovalo, da nije bilo veće upotrebe željeza pre 12. veka pr. Hr. Međutim, u Egipatskim grobnicama predinastičkog perioda otkriveni su željezni predmeti, a željezna oruđa otkrivena su u masivu Keopsove piramide i u hramu kod Menkure (Micerinos). Oba ova spomenika potiču iz vremena 4. egipatske dinastije, koje egiptolozi stavljaju u razdoblje oko 2500. godine pr. Hr. Željezni predmeti otkriveni su i u grobnicama šeste, jedanaeste i 18. dinastije, odnosno iz vremena oko 2200., 2000., i 1500. pr. Hr. U Mezopotamiji u ruševinama Tell Chagar Bazar, Tell Asmar i Mari nađeni su predmeti od željeza napravljeni u trećem milenijumu, te tako pružaju dokaze, da se željezo proizvodilo u najranijim razdobljima istorije. Osim toga, tekstovi iz vremena Hamurabija (18. veke) i Amarna-pisma (14. veke) pružaju literarni dokaz o upotrebi željeza u Mezopotamiji i Egiptu u doba patrijaraha i Mojsija. Ovo je dovoljan dokaz, da je željezo bilo poznato i upotrebljavano davno pre Mojsija, te da su tvrdnje Petoknjižja o tako ranoj upotrebi željeza stvarne činjenice.

Patrijarsi su posedovali kamile. - Prema Postanju 24:10, Abraham je posedovao kamile. One se u to vreme nalaze već u Egiptu, Post 12:16. ali moderni učenjaci bi hteli da verujemo, da je jedna od "najočitijih grešaka" knjiga koje sadrže stavke iz Postanja 12:16, i Izl. 9:3 "pretpostavka da su kamile upotrebljavane u Egiptu u staro doba" (Robert H. Pfeifer, Introduction to the Old Testament, p. 154).

Istina je, da prema danas poznatim dokazima pripitomljena kamila nije mogla biti u opštoj upotrebi u 3. ili 2. milenijumu. Međutim, postoji jasni dokaz da je bila upotrebljavana u to vreme kao tovarna životinja u Egiptu, Siriji, Palestini i Mezopotamiji, ne samo tokom doba patrijaraha, nego i ranije, kako će to niže navedeni pregled dokaza pokazati.

Jedna predinastička grobnica kod Abusid el-Meleg-a, te jedna iz doba prve dinastije u Abidosu, imale su figure kamila načinjene od gline. Iz vremena treće i četvrte dinastije kod Fayuma nađeno je uže od kamilje dlake, a još jedna figura kamile potiče iz vremena 19. dinastije (oko 1300. pr. Hr.) kod Rifeha. Ovi dokazi jasno potvrđuju da je kamila bila poznata kao tovarna životinja u Egiptu tokom trećeg i drugog milenija.

Iz Mezopotamije dolaze slikovite pretstave kamila u obliku figura ili na pečatima, i to, iz najranijih istorijskih razdoblja Ereha, iz Ura i Ešnuna (oko 2000.), te i sa drugih mesta iz sredine drugog milenijuma. Jedna figura kamile iz 18. veka nađena je kod Byblosa u Siriji, a jedna iz 15. veka kod Gezera u Palestini. Svi ovi predmeti nađeni u raznim zemljama starog Bliskog istoka potvrđuju upotrebu kamila u ovim zemljama u razdoblju patrijaraha.

Prvi Hetiti. - Iako se Hetiti često javljaju u biblijskim izvještajima, klasični ih izvještajii nikada ne spominju. Oni su tako potpuno iščezli iz svetovne istorije, da su kritičari Biblije unazad 100 godina hrabro tvrdili da nikada nisu postojali. Međutim, otkrića poslednjih 50 godina potpuno su promijenila situaciju. Danas je poznato, da su Hetiti bili veliki narod iz prvih vremena Starog zaveta, te da se njihov utjecaj i moć protezala nad većim delovima Male

Azije i Sirije.

Povećanje znanja o Hetitima očito je iz uspoređivanja dužine članaka posvećenih ovome narodu u raznim izdanjima Enciklopedia Britannica. Članak o Hetitim u osmom izdanju (1860) sastojao se od svega osam redaka, dok današnje izdanje (1947) sadrži deset punih stranica od po dva stupca, koje su posvećene opisu njihove kulture, istorije i religije.

Tek je nedavno otkriveno, da je zakonska procedura sprovedena u izvještaju o Abrahamovoj kupovini grobnice kod Makpele od sinova Hetovih ili Hetita bila specifično hetitska. Postaje sve više i više dokazano, da čak i najraniji izvještaji o Hetitima u doba patrijaraha ne mogu biti anahronizmi. Arheologija je uskrsnula stare Hetite i tako potvrdila biblijski izvještaj na najznačajniji način.

Filisteji u doba patrijaraha. - Istina je, da je veliki val Filisteja došao u Palestinu sa drugim "pomorskim narodima" u 12. veku pr. Hrista, u vreme vladavine Ramzesa III. Ovo je bilo više veka posle doba patrijaraha, tokom kojega su, prema izvještajima Petoknjižja, Filisteji već živeli u jugozapadnoj Palestini. Pošto se Filisteji ne javljaju u egipatskim izvještajima pre 12. veka, kritičari su smatrali da njihovo spominjanje u prvim knjigama Biblije pruža dokaz kasnijeg pisanja Petoknjižja.

Međutim, kao i davno zaboravljeni Hetiti i prvi Filisteji počeli su doživljavati istorijsko uskrsenje. Konzervativni biblijski učenjaci dugo i strpljivo su čekali, na dokaze o prisutnosti Filisteja u Palestini u doba patrijaraha. U poslednjih nekoliko godina pronađeni su prvi tragovi ovakvih dokaza. U alfabetskim tekstovima iz Ugarita (Ras Shamra), koji datiraju iz sredine drugog milenija pre Hrista, dva ili tri veka pre invazije "pomorskih naroda" u vreme vladavine Ramzesa III. spomenuti su Filisteji. Ovi Filisteji poznati pisarima iz Ugarita su Filisteji spomenuti u jednom od najranijih vanbiblijskih izvora, ali oni ne dokazuju postojanje Filisteja u području Sirije i Palestine pre velike seobe naroda, koja je donjela brojne Filisteje u Palestinu.

Drugi dokaz za postojanje prvih Filisteja u Palestini je otkriće Krećanske grnčarije u slojevima ruševinapalestinskih gradova iz doba patrijaraha. Poznato je da su Filisteji došli u Palestinu sa Krete. To je istorijska činjenica koju otkriva i Biblija (Kreta-Kaftor, Jer. 47:4; Amos 9:7), i arheologija. Na Kretu su došli još ranije i tu razorili mikensku kulturu. Krećanska grnčarija u Palestini iz doba patrijaraha je prema tome indirektan dokaz prisustva krećana, verovatno Filisteja u Palestini. U Bibliji su Krećani stavljeni pored Filisteja, na pr. u popisu Davidove garde, koja se sastojala od Cereteja i Feleteja - Krećana i Filisteja (2. Sam. 8:18; 15:18; itd.). Isti se odnos vidi i iz Sof. 2:4,5.

Iako je ograničen dokaz za prisustvo Filisteja u Kanonu u vreme Patrijaraha, dovoljno je toga poznato što je dokazalo da su se doselili sa Krete mnogo pre vremena Ramzesa III. Neki su se od njih nastanili u području Gerare u vreme Abrahama i Izaka (Post. 21:34; 26:1), iako ne u velikom broju. ovo ukazuje na njihovu spremnost na sporazume sa ovim moćnim patrijarsima. U vreme kasnijih sudija međutim nastale su postepene seobe, te su Filisteji postali dovoljno jaki da ugnjetavaju Izraelce, pretstavljajući ozbiljnu opasnost njihovoj nezavisnosti. Tako se Biblija i arheologija slažu, da su se neki Filisteji nastanili u Hananu pre 12. veka, a da su posle tog vremena postali brojni i snažni.

Aramejske reči nisu dokaz za kasniji postanak Petoknjižja. - Kad su najstariji aramejski tekstovi i natpisi bili oni iz osmog i devetog veka pre Hrista, a nikako vanbiblijsko obavještenje o Aramejcima iz doba patrijaraha nije bilo poznato, kritičari su habro tvrdili, da aramejske reči u Petoknjižju i spominjanje aramejaca ili Siraca (Post. 25:20; Pon. 26:5; itd.) dokazuje kasnije poreklo ovih izvještaja. Danas ni jedan svjesni učenjak ne pokušava da iznese ovaj dokumenat protiv autentičnosti Biblije. Severno hananski tekstovi iz Ugarita napisani u sredini drugog milenija, oko vremena Izlaska, sadrže različite reči i izraze, što otkriva činjenicu, da su Aramejci

ušli u to vreme u Siriju.

Jedan primer ranog javljanja hananejskih (jezik skoro identičan jevrejskom) i aramejskih reči, u vanbiblijskim dokazima bit će dovoljan. Ovaj primer je naročito važan, jer on potvrđuje jevrejski tekst drugog Psalma - stavak u kome je skoro svaki kritičar izvršio neke tekstualne "ispravke". U jednom pismu iz Ugarita (C. H. Gordon, Ugaritic Handbook, No. 138) dva puta je upotrebljen izraz "moj sin" u trećoj liniji na aramejskom "bari", dok u šesnaestom retku na jevrejskom "beni". Kao i drugi tekstovi iz Ugarita, ovo ismo na prvom mestu dokazuje postojanje aramejskog rečnika u vreme Izlaska, kad je ovo pismo napisano, i drugo, da su aramejske i jevrejske reči upotrebljavane jedne pored drugih u istom tekstu.

Psalam 2. također sadrži ove identične jevrejske i aramejske reči. Kritičari su izjavljivali da je sasvim neverovatno, ako i nemoguće da bi u originalnom tekstu Psalma, reč "sin" bila izražena sa dve različite reči: "ben" na jevrejskom u sedmom stihu i aramejskom "bar" u dvanaestom stihu. Tako su oni popravljali tekst na taj način, što su isključili "bar". Međutim, tekst iz Ugarita, koji je mnogo kraći iz drugog Psalma, a napisan je više veka ranije, pokazuje istu upotrebu jevrejskih i aramejskih reči jednih pored drugih. Ovaj primer, koji bi se mogao popratiti drugim ilustracijama, pokazuje jasno, da javljanje aramejskih reči, ili čak cijelih stavaka, kao u knjizi Ezdre, nije dokaz za njihovo kasnije poreklo.

Aramejci su isto tako spomenuti u vanbiblijskim tekstovima iz sedine drugoga milenija. Oni se javljaju u Amarna pismima pod njihovim imenom Achlame, i od tog vremena na ovamo u neprekidnom nizu istorijskih dokumenata starog svijeta. Njihovo javljanje u vezi izvještaja Petoknjižja je prema tome u potpunoj harmoniji s onim što je o njima poznato iz suvremenih izvještaja.

Kasnija imena mesta nisu dokaz kasnijeg porekla. - Ne može se negirati da imenamesta, koja su nađena u Petoknjižju nisu postojala u vreme Mojsija. Grad Dan je spomenut u Post. 14:14, i Pon. 34:1, iako je njegovo ime

bilo Leshem ili Lahis, sve do vremena sudija (Joz. 19:47, Sud. 18:29), kad je pleme Danovo zauzelo grad i dalo mu ime svog slavnog pretka. U Postanju je Gesenska zemlja jednom nazvana "Zemljom Rameses", (Post. 47:11), ime koje nije pripadalo tom području sve do 4. veka posle Jakovljevog nastanjivanja na tom mestu, ili dva veka posle pisanja Mojsijevog izvještaja. Isto se može reći i o drugim kasnijim imenima.

Međutim, javljanje takvih kasnijih imena nije u nikom slučaju dokaz, a knjige koje ih sadrže nisu napisane ranije. Sav stari zavet dobili smo u kopijama ili kopijama kopija. Kasniji prepisivači su jednostavno izmjenili zastarjela imena novijima, tako da čitaoc može prepoznati gradove o kojima tekst govori. Ovaj postupak može se usporediti sa modernim redaktorom Biblije, koji odbacuje zastarjele izraze ranijih izdanja.

Izlazak j istorijska činjenica. - Istina je, da ne postoje egipatski izvještaji koji bi speijalno spominjali Izraelce: ili u vreme njihovog boravka u Egiptu ili u vreme njihovog Izlaska. Međutim, ovo uopšte nije čudno, kad imamo u vidu činjenicu, da su Egipćani kao i drugi stari narodi obično ispuštali iz svojih službenih izvještaja spominjanje događaja koji im nisu bili ugodni. Iz razdoblja Hiksa, kad su Egiptom za više od jednog veka vladali Semitski i Hurijanski stranci, jedva se i jedan egipatski izvještaj može naći. Čak i egipatski kraljevi, koji su oslobodili zemlju od Hiksa ne govore o njima, iako bi svaki imao razlog da bude ponosan na svoj uspeh. Kad ne bi bilo natpisa u grobnici jednog oficira koji je imao udela u oslobodilačkom ratu, koji spominje nekoliko važnih činjenica o različitim pohodima protiv Hiksa, morali bismo skoro potpuno zavisiti o kasnijim polulegendarnim pričama i nepotpunoj listi kraljeva Hiksa. Nažalost, imamo vrlo malo materijala prema kome bi rekonstruirali istoriju tog važnog razdoblja stare istorije Egipta, u kome je najverovatnije, Josip bio prvi ministar Egipta i u kome se Jakovljeva obitelj nastanila u Gesenskoj zemlji. Iako se sedmogodišnja glad iz vremena Josipane potvrđuje u

egipatskim izvještajima, u drugim još ranijim egipatskim dokumentima spomenuta je glad od sedam godina. Pre otkrića ovog dokumenta, kritičari su tvrdili da sedmogodišnja suša nije moguća u Egiptu.

Budući da su arheološka otkrića danas dokazala da mnogi detalji o Izlasku nađeni u biblijskom izvještaju otkrivaju potpuno poznanje egipatskog načina života i kulture, te budući da cijeli izvještaj odgovara poznatoj historiji osamnaeste dinastije, kad se odigrao Izlazak, ne može se više održati sumnja u verodostojnost tog velikog događaja. Malo je slabih glasova kritičara, koji negiraju Izlazak. Iako postoji značajna razlika u mišljenjima u vremenu ovog događaja. On se pripisuje 17., 16., 15. i 13. veku. Kritičari su skloni kasnijem Izlasku, iako neki od njih veruju da su mogla biti dva Izlaska, jedan u 15. a drugi u 13. veku, te da su kasnije izvještaji o oba Izlaska kombinirani u jednu historiju. Nedostatak mesta ne dozvoljava nam raspravu o ovim razlikama. Dovoljno je utvrditi da su otkrića u poslednjih 100 godina osvedočila učenjake, da se Izlazak mora smatati historijskom činjenicom. Konzervativni student Biblije postao je sa velikim zadovoljstvom svjedok pozitivnijeg mišljenja na biblijski izvještaj o Izraelovom boravku u Egiptu i o Izlasku.

Jedinstvenost jezika. - Svaki student jevrejske Biblije opaža da se u historijskim knjigama Starog zaveta ne javljaju veće jezične razlike. Međutim, ova činjenica nije dokaz, da su sve ove knjige stvorene u srazmerno kratkom razdoblju, kako to tvrde viši kritičari.

Konzervativni učenjaci su pokušali objasniti ovu činjenicu pretpostavljajući da se jedinstvenost jezika postigla kasnijim usklađivanjem i revizijama, da bi se rječnik, gramatika i ortografija uskladili sa standardima kasnijih vremena. Ovo delo revizije prestalo je, pretpostavljali su konzervativci, uskoro posle egzila, kad je utvrđen kanon starog zaveta. Oni su također tvrdili da pjesnički delovi Biblije pokazuju mnogo stariji oblik jer pjesništvo ima veću tendenciju da se odupre

modernizaciji izgovora, stila i dikcije, nego li što je to slučaj sa prozom. Sve dok se nije znalo za neke stare jevrejske rukopise, ove se pretpostavke nisu mogle potvrditi, te su gledišta konzervativaca bila isto tako hipotetska kao i gledišta kritičara.

Otkrića rukopisa kod Mrtvog mora donjela su značajnu promjenu situacije. Po prvi puta u modernoj istoriji možemo danas ispitivati rukopise jevrejske Biblije, koji su oko 1000 godina stariji od najstarijih rukopisa koji su do tada bili poznati. U nekim slučajevima imamo tu prednost, da posedujemo fragmente više primeraka iste biblijske knjige. Još je mnogo važnije što imamo, a to je, potpuna rola knjige proroka Izaije i fragmentarni oblik iste knjige (oba danas na jevrejskom univerzitetu u Jerusalimu).

Ovi različiti primerci biblijskih knjiga predstavljaju uzastopna stanja revizije. Izaijin svitak na jevrejskom univerzitetu je skoro identičan sa masoretskim tekstom, kojeg nalazimo u današnjoj hebrejskoj Bibliji, dok Izaijin svitak Sv. Marka pokazuje tzv. plene pisanje, tj. umetanje različitih slova, kao pomoć za izgovor, kao i upotrebu suglasnika, da se nadomeste samoglasnici. Ova razlika daje dokaz, da je izvjesna jevrejska biblioteka u vreme Hrista imala dva različita primerka Izaije, jedan je predstavljao raniji stepen izgovaranja i gramatičke revizije od drugoga. Jasno je prema tome, da je prepisivač pisao reči prema suvremenim pravilima pisanja koja su se s vremena na vreme mijenjala, kao što se i pisanje u modernim jezicima mijenja s vremena na vreme. Prema tome tačno je da današnji oblik teksta jevrejske Biblije predstavlja poslednju reviziju pisanja gramatike itd., te ne dokazuje raniji ili kasniji postanak. Podatak postanka treba odrediti na osnovu drugih dokaza.

Bilo bi nerazumno tvrditi da Izaijina knjiga nije napisana ranije od drugog veka, pošto naš najraniji tekst te knjige pokazuje način pisanja upotrebljavan u drugom veku. Isto je tako nemoguće upotrijebiti današnji oblik jevrejskog teksta bilo koje biblijske knjige, da bi se utvrdio datum njenog postanka.

Hronologija potvrđuje tačnost Biblije. - Generacije učenjaka bile su smetene nad kronološkim podacima Biblije, te su tvrdile, da je osuđen na propast svaki pokušaj usklađivanja onoga što se smatralo kronološkim kaosom. Kako se može uskladiti Danijelova tvrdnja da je odveden u zarobljeništvo u vreme kralja Navuhodonosora treće godine Joakima, (Dan. 1:1) sa tvrdnjom Jeremije, koji kaže da je Navuhodonosorova prva godina bila četvrta Joakimova (Jer. 25:1,2)? Arheologija je riješila problem, pokazavši da asirski i vavilonski kraljevi nisu računali kalendarsku godinu svog stupanja na presto svojom prvom godinomvladanja, nego su je nazivali "nastupnom godinom". Tek sledećom Novom godinom počimala bi njihova "prva godina". Prema tome je Danijelova tvrdnja da je odveden u ropstvo treće godine Joakima, koja je, kako danas znamo bila Navuhodonosorova nastupna godina sasvim u skladu sa Jeremijinom tvrdnjom, koja kaže da je Navuhodonosorova prva godina vladanja bila četvrta godina Joakima (prema jevrejskom računanju). Ovo je jedan od mnogih primera gde su arheološki dokazi pridonjeli rješenju očito kontradiktornih kronoloških tvrdnji Biblije.

Isto je tako lako riješiti i druge navodne biblijske kontradikcije. Hronološki podaci Biblije pokazuju da je Joram u Judi bio nekoliko godina suvladar sa svojim ocem Jozafatom. 2. Car. 3:1, stavlja stupanje na presto Izraelskog kralja Jorama u 18-u godinu Jozafata, dok 2. Car. 1:17, stavlja isti događaj u drugu godinu Jorama Judinog, misleći očito njegovu drugu godinu zajedničkog vladanja sa ocem. Otuda 18-a godina Jozafata odgovara drugoj godini suvladarstva njegovog sina. Umesto da posluži kao nesklad, ovi tekstovi pružaju važne podatke za utvrđivanje dužine suvladarstva Jorama sa Jozafatom.

Pijesak Asirije i Vavilonije sačuvao je brojne dokumente koji nam daju tačne podatke za mnoge događaje svjetske istorije od 1000. pr. Hrista na ovamo. Podaci koje smo tako dobili i utvrdili, pokazali su se korisnima u postavljanju biblijske hronologije na sigurne temelje.

Povećano znanje o starim kalendarima, metodama računanja godina vladanja nekog kralja, te različiti sistemi usklađivanja starih događaja riješili su mnoge nejasne probleme. Ovo nam je omogućilo da rekonstruiramo kronološki okvir Biblije, a ipak ne odbacimo ni jedan biblijski podatak kao neispravan, kao što su to ritičari učinili. Mi danas imamo skladan kronološki pregled gde je pre postojao samo kaos. Ostalo je svega nekoliko nejasnih kronoloških podataka za koje ne postoji zadovoljavajući odgovor, ali ogromna većina kronoloških podataka ne pretstavlja danas više nikakav problem. Ponovno su arheološki dokazi dali ključ razumevanju starih sistema koji su ranije bili nepoznati. Dokazalo se da su autori biblijskih knjiga znali o čemu pišu, te da nam nisu ostavili pogrešna obavještenja. Pokazalo se nasuprot da su se kritičari varali, kritizirajući svojim ograničenim znanjem i sa još ograničenijom mudročću onoga čemu nisu dorasli.

U ovom pogledu značajne su reči jednog kritičara. W. A. Irwin nekad profesor Starog zaveta na Chikaškom univerzitetu, napisao je predgovor E. R. Thiele-ovoj knjizi *The Mysterious Numbers of the Jewish Kings*, ovim značajnim rečima:

"Začudjuća je činjenica, što on iznosi sasvim precizne i verodostojne tačnosti jevrejske hronologije iz vremena kraljevstava" (p. XIV.).

"On je uzeo stavke koji su se smatrali zbunjujućim, ako ne i nevažnim i pokazao ih da su začudjuće verodostojni. To je uspeh dalekosežnog značaja. Istina je da smo se udaljili od radikalne kritike od pre pola veka. U proučavanju teksta i dokazivanju istorijske verodostojnosti izvještaja stojimo u mnogo boljem položaju, ali ipak ostaje dosta neizvjesnosti. Međutim, stvar prvorazrednog značaja je znati danas da knjige o Carevima pokazuju preciznu verodostojnost, što im se ranije osporavalo." (pp. XVI. XVII.)

Ono što je ovdje rečeno o tačnosti biblijske hronologije u odnosu na razdoblje careva, isto je tako tačno i u odnosu na druga razdoblja, iako zbog nedostatka jasnih

vanbiblijskih dokaza nije moguće pružiti dokaza za svaku pojedinost. Međutim, suhe brojke kronoloških podataka mnogo su doprinjele utvrđivanju verodostojnosti Starog zaveta.

Istorijski izvještaji su verodostojni. - Gde god se javlja kopija biblijske istorije u vanbiblijskom dokumentu, postoje prirodno razlike između dva izvještaja. Kritičari obično imaju više poverenja u svetovni izvor, te smatraju biblijsku istoriju drugorazrednom vrijednosti. Međutim, nepristrasno ispitivanje dovelo je do potpuno drugog zaključka. Biblijski izvještaji nose pečat istinitosti u tome što bilježe pored dobrih i slabe karakteristike svojih junaka, te poraze isto tako kao i pobjede svog naroda. Ovo ne čini ni jedan drugi stari narod. Vanredni primeri slobode, kojom Biblija bilježi greh su slučajevi Davida, Salamuna, kao i najpoštovanijih patrijaraha Abrahama i Jakova.

Proučavanje izvještaja drugih starih naroda s ovog gledišta otkriva drugu sliku. Egipatski izvještaji nikad ne spominju niti jedan nedostatak svoga kralja, nikad ne govore o porazu svoje vojske. Njihove slike bitaka prikazuju mnogo palih, ranjenih i osakaćenih neprijatelja, ali nikad niti jednog Egipćanina. Isto se može reći i za izvještaje iz starih Mezopotamije. Asiriolog Otto Weber iznosi ovu činjenicu sledećim rečima:

"Svi službeno-istorijski spisi Asiraca dostižu vrhunac u vanrednom slavljenju kralja, te imaju jedinu nameru da se potomstvu ostavi izvještaj o toj slavi... Razumljivo je da se verovatnosti kraljevskih natpisa pod ovakvim okolnostima mora prići sa sumnjom. U ni jednom kraljevskom asirskom natpisu nije jasnim rečima iznešen nedostatak, ali imamo primera, u kojima je očiti poraz pretvoren u sjajnu pobjedu. Bio je običaj, da se u većini slučajeva šutke pređe preko poslova kralja na koje nije mogao biti ponosan" (Die Literatur der Vavilonier und Asirer, SS. 227, 228).

Jasno je koliko su nepristrani biblijski izvještaji nasuprot istorijskih spisa Izraelovih susjeda. Biblijski pisac nikada ne negira poraz, a pobjedu nikad ne preuveličava. Uzroci

poraza se otvoreno otkrivaju, narodna sramota se nikada ne taji, a pogreške se nemilosrdno karaju. Koji drugi narod stari ili moderni ovako otvoreno i istinito izvještava? Što više proučavamo izvještaje starih naroda,, to više biblijski izvještaji zahtijevaju poštovanje.

Na pr. biblijska istorija Senaheribovog pohoda na Judeju, koju smo ranije spomenuli kao primer argumenata kritičara. Senaheribova tvrdnja da je opsjedao Jezehija u Jerusalimu kao pticu u kavezu je istinita - činjenica koju i Biblija spominje. Ali je značajna činjenica, da asirski kralj međutim ne tvrdi da je zauzeo Jerusalim ili zarobio Ezehiju. Kraljevski pisar preko katastrofe šutke prelazi. Ni jedan asirski kralj ne bi bio toliko ponizan, da je spomene, a niti jedan njegov pisar se ne bi usudio da je ne zabilježi. Ipak ova šutnja sa strane Asiraca ne negira njihov poraz. Slično treba razumeti i druga očita neslaganja između asirskih i jevrejskih izvještaja.

Ovaj primer kojemu se mogu dodati mnogi drugi pokazuje da biblijski izvještaji zaslužuju poverenje kao vernii svjedoci događaja o kojima govore. Sve veći broj kritičara poslednjih godina priznaje ovu činjenicu. Međutim, ovi učenjaci pripisuju to poverenje radu viših kritičara, kako to pokazuje sledeći citat poznatog starozavetnog učenjaka H. H. Rowleya:

"U stvari, može se reći da postoji tendencija ka konzervativnijim gledištima na mnoga pitanja koja su bila opšta na početku našeg doba. Ova konzervativnija gledišta ne dele svi učenjaci iako su ona široko rasprostranjena. Ona su ponekad pozdravljena kao dokaz grešaka nauke kritičara i kao opravdanje starih konzervativaca. Ovo je potpuno netačno. Do njih se došlo kritičkim metodama, te se trebaju pripisati kritici. S druge strane, njihov konzervativizam je čvršći nego stari konzervativizam, baš zato što je kritičan, a ne dogmatičan - utemeljen, te za to što je izgrađen na dokazima, a ne na upotrebi dokaza kao potvrde tamo gde odgovaraju, a odbacivanju dokaza gde nisu potrebni." (The Old Testament and Modern Study, pp. XVII, XVIII).

Konzervativni kršćanin se raduje što ogromna množina arheoloških dokaza potvrđuje njihovu veru u istinitost Božje reči. Na tvrdnje kritičara odgovorilo se činjenicama, koje intelektualno poštenje i njihova pravila zahtijevaju da prihate. Konzervativna biblijska nauka upozoravala je protiv takvih tvrdnji, koje su bile zasnovane na nedokazanim, a da nas potpuno obore teorijama. Viši kritičar je danas upućen na objektivni odnos prema novim dokazima, koji će ga logički dovesti do poverenja u Pisma kao nadahnutu Božju reč.

Službeni dokumenti su autentični. - Dokumenti koje iznose knjige Ezdre, Nemije i Estere smatrani su apokrifnim i izmišljenim, te su ih kritičari uglavnom odbacivali. Međutim, i pre nego se njihova autentičnost mogla dokazati arheološkim dokazima, nekoliko je iskrenih učenjaka ukazivalo na činjenicu, da ovi dokumenti imaju sve oznake originalnosti. Veliki istoričar Edward Meyer napisao je 1896. da su ovi dokumenti točan odraz stanja u Persijskom carstvu, te da se potpuno slažu sa onim što je poznato o stanju i istoriji tog razdoblja. On također kaže, da ako se ikad nađu persijski državni dekreti, nestat će argumenti koje postavljaju viši kritičari protiv autentičnosti biblijskih dokumenata.

Ova nada bila je neočekivano ispunjena otkrićem aramejskih papirusa na Elefantini u Gornjem Egiptu, početkom 1903. To su bili dokumenti pisani istim jezikom, kao i delovi Danijela i Ezdr. Pošto dolazi iz jevrejske kolonije, a napisani u petom veku, kad su živeli Estera, Ezdra i Nemija, ovi dokumenti nađeni na Elefantini dali su obavještenja velike vrijednosti u objašnjavanju biblijske istorije toga vremena. Ovi papirusi sadrže službena pisma pisana persijskim oficirima, a i jedan primerak kraljevskog dekreta koji iznosi pravila o hebrjskoj pashi. Ovaj poslednji dokumenat potvrđuje autentičnost sličnih dekreta navedenih u Ezdri, Nemiji i Esteri. Poznati orientalist A. Cowley koji je izdao ove papiruse iznio je ovu tvrdnju o važnosti papirusa br. 21. i njegovog odnosa prema persijskom dekretu iznešenom u Bibliji:

"Što je do sada izgledalo neverovatno, tj. da se oni (persijski kraljevi) bave detaljima ceremonijala, kako to iznosi pismo Artakserksa u Ezdri 7, ali ovaj papirus (kao i stil drugih pisama ove zbirke) otklanja svakii razlog sumnje u originalnost persijskih pisama u Ezdri" (Arameic papiry of the Fifth Century B.C., p. 62).

"Razni su razlozi mogli navesti velikog kralja na intervenciju u religioznim poslovima jevrejske kolonije na Elefantini, ali bez obzira kakvi oni bili slučaj je tačna paralela pismu Artakserksa u Ezdri 7:12 i dalje i pokazuje da ne smijemo sumnjati u autentičnost poslednjeg dokumena. Iznenadjuća je sličnost stila pisma u Ezdri i tekstova u ovoj kolekciji" (Ibid. pp. XXIV, XXV).

Tko bi mislio da će se ikada naći suvremeni primerak jednog službenog persijskog dekreta, koji se bavi jevrejskim religioznim propisima. Sasvim čudno, pijesak Egipta je sačuvao upravo to, što danas potvrđuje autentičnost više stavaka svete Božje reči.

U Psaltiru nema makabejskih psalama. - Možda naslovi 116 od 150 psalama ne potiču od njihovih autora, ali oni su vrlo stari. U stvari, oni su bili već stari, kada je načinjena LXX u 2. i 3. veku pr. Hrista. Ovo se može vidjeti iz činjenice da se mnogi muzički termini upotrebljeni u ovim naslovima nisu mogli razumeti u vreme ovog starog prevoda. Prema jevrejskim naslovima psalama 73 od 150 himni nose ime Davida kao njihova autora. Najstariji, psalam 90., komponirao je Mojsije u 15. veku pre Hrista, a poslednje 126, i 137. posle egzila verovatno u drugom delu šestog veka pr. Hr. Nigde u psalmima ne mogu se naći dokazi za njihov kasniji datum postanka.

Dokazi koje iznose kritičari iprema kojima je, na pr. 110 psalam nastao u vreme Makabeja, neće na čitaoca uticati kao naučni. Ovakva igra slovima potsjeća na kabalističke besmislice, pomoću kojih su srednjevjekovni kršćani pokušali objasniti ili bolje rečeno odstraniti Bibliju. Zaista je čudno, da takve argumente mogu prihvatiti učenjaci prosvjetljenog doba, ali oni su iznešeni i branjeni sa svom ozbiljnošću u modernom Introduction to the Old

Testament, koji je posle svog prvog objavljivanja 1941. upotrebljavan na teološkim seminarima Amerike više od ijedne druge knjige koja se bavi tim predmetom. Ovo je jasan dokaz spremnosti kojom mnogi kritičari prihvaćaju sve ma kako to bilo besmisleno, što se može upotrijebiti za diskreditiranje tradicionalnog porekla i autorstva raznih knjiga Biblije.

Hananska literatura, otkrivena posle otkopavanja 1929. u Ugaritu sadrži mnoštvo pjesničkog materijala sličnog psalmima. Ove hananske pjesme su mitološke prirode, i nastale su u drugoj polovici drugog tisućljeća. One sadrže brojne izraze, fraze i reči, koje se nalaze i u psalmima. Ima i vrlo sličnih paralela u gramatici o čemu W. F. Albright primećuje:

"Značajno je kako je mnogo navodnih anomalija u prvim jevrejskim stihovima, koje su bile odbačene ili popravljane, postalo tačnom refleksijom hananskih gramatičkih osobitosti, koje su se zaboravile davno pre masoreta, koji su vokalizirali konzonatni jevrejski tekst Biblije u 7-9. veka po. Hrista. Ove gramatičke osobitosti postaju sve manje i manje u kasnijim jevrejskim tekstovima, te se jedva mogu naći u našoj Biblijskoj poeziji.

"Ovim novim nezavisnim kriterijem datiranja postalo je moguće da se datumi postanka jevrejskih pjesama pomaknu unazad" (The Bible od the 20-Years of Archeologie, Religion in Life, vol. 21, p. 543).

Albright je nedavno pokazao (Hebrew Union College Annual, vol. 23, pp. 1-40) da 68. psalam koji se često stavljao u makabejskii period (drugo veke), sadrži toliko hananskih paralela iz drugog milenijuma da se sa sigurnošću može reći da je to jedan od najranijih psalama iz zbirke jevrejskih himni. Pošto je ovaj psalam prema naslovu pripisan Davidu, koji je živio u 11-10. veku, a izrazi upotrebljeni u njemu su paralelni drugim tekstovima 14. veka pre Hrista, nema teškoća u zaključivanju da je David upotrebljavao opšte pjesničke fraze u sastavljanju svojih himni. Albright je stavio 68. psalam u 10. veke pre

Hr. što se potpuno slaže sa Davidovim autorstvom.

Izraz "gora našljedstva svojega" što ga je upotrijebio Mojsije u svojoj poznatoj pjesmi hvale (Izl. 15:17), također je nađen u preizraelskim himnama u Ugaritu. Kritičari su smatrali i ove reči kao dokaz kasnijeg porekla, jer su smatrali da se takva tvrdnja ne bi mogla dati pre nego što je Salamunov hram stajao na Sionu. Oni su mislili da se taj izraz može primeniti samo na ovo naročito brdo. Danas je termin "gora nasledstva mojega" nađena u Ugaritskim pjesmama. Tu je ovaj izraz primenjen na Baalovo boravište na nekom brdu na dalekom severu. Nije važno da li je Mojsije znao ovaj hananski izraz, ali činjenica da je on postojao u literaturi Mojsijevog vremena je od izvanredne važnosti. Tako nema više teškoće u prihvaćanju tvrdnje, da je ovaj izraz došao iz Mojsijevih ustiju, ili kao poetski izraz široko rasprostranjen u to vreme ili kao slučajna paralela ugaritskoj pjesmi, ne imajući nikakve veze s njom.

Autentičnost Ezekiela. - U razmatranju radikalne kritike knjige proroka Ezekiela koju su iznjeli Hölscher, Torrey i Irwin treba imati na umu, više stvari. Prvo je činjenica, da takva kritika vodećih učenjaka nastaje nedavno, dok su neki najekstremniji kritičari prošlosti prihvaćali knjigu proroka Ezekiela kao autentičnu. Drugo, značajno je, da je svaki od vodećih kritičara ove knjige razvio teoriju autorstva i rekonstrukciju materijala, koja se veoma razlikuje od teorija drugih kritičara. Tako kritika nije došla do opšte priznatog gledišta na Ezekiela. Konačno, pokazalo se da najmanje nekoliko važnih argumenata za kasniji datum postanka knjige proroka Ezekiela, ne počiva na solidnim dokazima. Tako napadati i tvrditi da je jedan stavak patvoren zato što pokazuje razliku od konteksa znači negirati autoru originala slobodu uvođenja novog tumačenja svojih govornih figura prema svom proroštvu koje napreduje. C. G. Howie (The Date and Composition of Ezekiel) je nedavno objavio više naučnih dokaza u prilog tradicionalnog autorstva datuma i mesta pisanja knjige proroka Ezekiela. Dok neki učenjaci brane kasniji datum

postanka knjige zbog toga što ona sadrži mnogo kasnijih aramejskih reči, Howie je pokazao da ima manje aramejskih reči u Ezekielu nego što se mislilo, te da arameizmi koji se javljaju u knjizi stoje u skladu sa vremenom u kome je knjiga prema svojoj tvrdnji napisana. Ispravno je reći, da viša kritika knjige proroka Ezekielia nije utvrdila svoj priznati položaj, te a ima mnogo dokaza u prilog tradicionalnog gledišta, koje brani i ovaj komentar, da je knjigu napisao Ezekiel u Vaviloniji u šestom veku pre Hrista.

Zaključak. - U prethodnim stavcima razmatrali smo glavne argumente više biblijske kritike. Pokazalo se da su mnogi od ovih dokumenata postali nevažnima zbog nedavnih arheoloških otkrića. Ova su otkrića dala izričite dokaze da se mnoge teorije više kritike ne mogu održati. Međutim ostat će uvek neki argumenti koje niti kritičari ne mogu potvrditi da su ispravni, a niti konzervativci dokazati lažnima. Priroda takvih argumenata a nedostatak izvjesnih vrsta starih dokumenata i drugog važnog materijala će verovatno zauvek ostaviti neke biblijske tvrdnje veri, ili odbacivanju kritičara, zbog toga što se ne mogu dokazati.

Mnogi učenjaci su impresionirani snagom arheološkog materijala koji je nedavno otkriven, a koji je bacio mnogo svetla na ono što se do sada smatralo nejasnim i nerazumljivim. Ovaj je materijal potvrdio čudne običaje, stanja i istorijske događaje opisane u Bibliji i riješio teškoće i očigledne kontradikcije u Bibliji. U prethodnim stavcima navedene su tvrdnje poznatih učenjaka koje pokazuju da su biblijskii studenti zauzeli mnogo konzervativniji stav. Zahvaljujući arheologiji proučavanju Starog zaveta se danas prilazi sa mnogo više razumijevanja nego i u jedno drugo vreme kroz poslednja dva veka, te se njegova istinitost i verodostojnost mnogo manje pobija nego li pre nekoliko decenija.

Kako arheološki dokazi utiču na časnog učenjaka poslednjih godina lijepo ilustrira primer jednog od najpoznatijih živih orijentalista W. F. Albrighta, koji je,

izišao iz ekstremne kritičke škole Paula Haupta, počeo svoju učenjačku karijeru kao osvedočeni radikal 1919. pošao je u Jerusalem i uskoro postao direktor American School of Oriental Research, najvažnijeg američkog arheološkog centra u Palestini. Desetgodišnji rad na terenu Bliskog istoka postepeno je pokrenuo Albrighta sa pozicije radikala na pola puta između konzervativca i kritičara. On sam opisuje ovu značajnu promjenu u pismu Melwin G. Kyle-u poznatom konzervativnom piscu, učenjaku i učitelju koji je umro 1933. Svjedočanstvo govori samo za sebe:

"Pisac se često sastajao sa Dr. Kyle-om pre dolaska u Palestinu 1919, na naučnim sastancima. U tim danima je činjenica da smo bili očito suprotni u odnosu prema glavnim biblijskim i orijentalnim problemima izgleda da je isključila svako pravo prijateljstvo. U proljeće 1921, je dr. Kyle došao u Jerusalem sa svojom obitelji i ostao kao nastavnik na školi nekoliko tjedana, dok je pisac bio aktivni direktor škole. Poznanstvo koje se tada razvilo, uskoro je preraslo u prijateljstvo.

"Mi smo vrlo retko ili nikad razmatrali biblijska pitanja, ali ne može biti sumnje da je naša stalna saradnja sa sve češćim prilikama u uspoređivanju biblijskih i arheoloških podataka vodila do sve većeg zblizavanja naših gledišta, koja su nekad bila toliko suprotna. Međutim, do kraja Dr. Kyle je ostao čvrsto konzervativan u većini svojih osnovnih postavki, dok se pisac postepeno mijenjao od ekstremnog radikalizma u 1919. godini do stajališta koje se ne može nazvati niti konzervativnim niti radikalnim u uobičajenom smislu ovih izraza" (W. F. Albright, "In memoriam", BASOR, No. 51. pp. 5,6).

Međutim, čitaoc ne smije shvatiti da su ozbiljne pobjede nad kritičkom naukom u posljednjim decenijama dovele do njene smrti ili da se ona približava svom kraju. To nije tako. Istina je, da je broj ekstremnih radikala među sledbenicima Wellhausena u posljednje vreme postao mnogo manji nego što je znao biti, ali konzervativni student Biblije ne treba zaboraviti da izvjesne temeljne

hipoteze više kritike još uvek stoje široko rasprostranjene kao da su dokazane činjenice. One su toliko puta ponavljane, u predavanjima i mnogim knjigama, da su mnogi učenjaci zaboravili da su to samo hipoteze, a ne utvrđene činjenice.

Ne očekuje se da će informacije iznešene ovdje mnogo promijeniti mišljenje ljudi sklonih kritici. Njihova je namera da pruži čitaocu koji veruje u inspiraciju i tačnost Biblije informacije o današnjem stanju naučne biblijske kritike. Zadovoljavajuće je znati da je skeptička kritika pretrpjela ozbiljne poraze, te da se mnogi argumenti kritike mogu uspešno suzbiti uz pomoć arheologije koja je iz pijeska i šute biblijskih zemalja stavila u naše ruke oružje za borbu protiv kritike. Ta obavještenja trebaju biti i izvor dubokog zadovoljstva u saznanju da hrišćanska vera počiva na čvrstom temelju - nadahnutoj i nepogrešivoj Božjoj reči - te da stara Biblija stoji nepokrenuta pod žestokim navalama svojih ranijih neprijatelja. Ovaj će članak najpogodnije završiti sa citatom iz pera W. F. Albrighta, koji u zaključku svoga članka "The Bible after 20 Years of Archeologie" (1932, 1952), izjavljuje:

Sakuplja se novi arheološki materijal prisiljavajući na reviziju svako ranije pristupanje starozavetnoj i novozavetnoj religiji. Svakog dana postaje jasnije da ovo ponovno otkriće Biblije vodi do novog ocjenjivanja biblijske vere, koja začuđujuće liči ortodoksnoj veri prvih dana" (Religion and Life, vol. 21. p. 550).

3. Viša kritika Novog zaveta

Mnogo istih principa primenjenih na višu kritiku Starog zaveta primenjeno je i na kritičko proučavanje Novog. Sredinom 19. veka razvila se na Univerzitetu u Tübingenu u Njemačkoj ekstremno radikalna škola kritike, poznata kao Tübingenška škola. Ona je objavila da praktički niti jednu knjigu Novog zaveta nije napisao autor kome se ona pripisuje. Ona je stavila Evandjelje u drugo veke, a priznala samo poslanice Rimljanima, Prvu i Drugu

Korinćanima i Galaćanima kao Pavlove. Utvrđivanjem vernog grčkog teksta koje su izvršili Tischendorf, Westcott i Hort, kao i dalji studij kritike nastojali su revidirati ove zaključke u pravcu konzervativnog mišljenja, tako da se danas općenito priznaje, da Evanđelja dolaze iz Prvog veka, (iako ne moraju doći iz pera navedenih autora), te postoji općenito slaganje a poslanice koje se pripisuju Pavlu, s izuzetkom Prve i Druge Timoteja, Titu i verovatno Efežanima dolaze iz njegovog pera. ovaj će se članak ograničiti na one knjige koje predstavljaju glavnu metu kritike - sinoptička Evanđelja, evanđelje po Jovanu, poslanicu Efežanima, Prva i Druga Timoteju, Titu, Jevrejima, Druga Petrova, Juda i Otkrivenje.

Sinoptički problem. - Još od vremena Augustina (umro 430), hrišćanski učenjaci su bili svijesni književnih sličnosti koje postoje između sinoptičkih Evanđelja, te su mnogi učenjaci željeli rekonstruirati istoriju ovih odnosa, koji su poznati kao "sinoptički problem". Pokušaji na rješavanju ovog problema bili su naročito žestoki poslednjih 150 godina. Između navodnih rješenja ova su naročito važna:

Teorija jednog originalnog aramejskog Evanđelja. - Crkveni otac Papije, koji je pisao u drugom veku, kako catora Euzebije, izjavljuje: "Matej je sabrao orakle u jevrejskom (aramejskom jeziku) i svakoga protumačio kako je najbolje mogao". Na temelju ove tvrdnje neki učenjaci su smatrali da su oni stavci, koji su skoro identični u sinoptičnim evanđeljima posledica upotrebe Matejevog originalnog aramejskog Evanđelja kao izvora za Mateja, Marka i Luku u njihovim evanđeljima na grčkom. Ovo se gledište općenito odbacuje danas, jer su mnogi od ovih paralelnih stavaka takve prirode, da su morali nastati na grčkom, a ne na aramejskom.

Fragmentarna teorija. - Ovo se gledište u raznim oblicima široko rasprostranilo. Neki učenjaci su naglašavali činjenicu, da se sjećanje na Isusa besumnje sačuvalo u crkvi u usmenom obliku neko vreme posle njegove smrti. Tokom nekoliko godina, naročito na istoku,

ovo je sjećanje više manje poprimalo utvrđene oblike na koje su se evanđelisti mogli osloniti. Tako se mogu objasniti mnoge verbalne koincidencije u Evanđeljima. Drugi učenjaci su hteli riješiti sinoptički problem na sličan način, ali su naglašavali činjenicu, prema Luka 1:1, da su mnogi pisani izvještaji o Isusu bili u optičaju. Oni pretpostavljaju, da su ovo bili fragmenti, - rasprave, izvještaji o čudesima, izreke - te da su Evanđelisti radili na različitim zbirkama, koje su se u mnogo slučajeva poklapale.

Teorija o dva dokumenta. - Ovo gledište je osnovno skoro svima koji do danas misle o sinoptičkom problemu. Oni smatraju da ima dva osnovna dokumenta, na kojima su sinoptički pisci sagradili svoj materijal. Prvi od njih smatra se Evanđelje po Marku, za koje se drži da je najranije od kanonskih Evanđelja. Prema ovoj teoriji drugi dokumenat je načinjen od onoga što nije bilo u Marku, ali je zajedničko Mateju i Luci. Ovo se ranije nazivalo "logija" od onih koji su ga smatrali identičnim sa Papijevim, aramejskim Matejevim evanđeljem, kad govori o ovom dokumentu grčkim izrazom "ta logia". Međutim, u današnje vreme učenjaci općenito govore i označavaju taj dokumenat sa Q od njemačkog Quelle (izvor).

Teorija četiri dokumenta. - 1924. je B. H. Streeter (The Four Gospels: A Study of Origins) pretpostavio proširivanje teorije dva dokumenta, koja nastoji pripisati materijale u Mateju i Luci onima nađenim u Marku i Q. On veruje da ova četiri izvora dolaze iz četiri centra prvog kršćanstva: Marko iz Rima, Q iz Antiohije, većina materijala Lukinog evanđelja koje on označava sa L iz Cezareje, a materijal svojstven Mateju, koji označava sa M prema njegovom verovanju pretstavlja sjećanje crkve u Jerusalemu. Učenjaci nisu prihvatili cijelu Streeterovu hipotezu, ali je među njima slaganje o četiri grupe materijala iz kojih su stvorena sinoptička evanđelja, iako se mesta njihova postanka ne mogu potvrditi prema Streeterovim zaključcima.

Teorija aramejskih originala. - Charles Cutler Torrey je

iznio ovu teoriju 1912. a objavio je u prerađenom obliku 1933. On smatra a su sva evanđelja najpre napisana na aramejskom. On tvrdi da ima mnogo pogrešnih prevoda u grčkim evanđeljima, što s može riješiti samo stavljajući ih u aramejski - jezik iz kojega su prema njegovom verovanju tii prevodi načinjeni. Torreyevu hipotezu, koja je zauzela široku pažnju ipak nisu prihatali mnogi učenjaci, jer oni koji su branili njegovu gledište nisu mogli dokazati o kakvim se navodnim pogrešnim prevodima radi. Osim toga, ne izgleda verovatno da bi prva crkva u vreme kada su grčki i aramejski bili živi jezici, trpila tako mnogo pogrešnih prevoda. Dalja teškoća leži u činjenici da nema niti jedan palestinski aramejski rukopis iz prvog veka, koji bi poslužio kao model jezika u kojem bi, prema Torreyevom mišljenju Evanđelja bila napisana kao originali.

Teorija oblika. - 1919. je Martin Dibelius iznio novo mišljenje o sinoptičkom problem, koje je opšte poznato njemačkim izrazom "Form-geschichte" ili "kritika oblika". Tu je teoriju kasnije obradio Rudolf Bultmann. Ovo nije toliko alternativa pretpostavkama o dva ili četiri dokumenta, koliko je pokušaj analize literarnih "oblika" iznjetih u Evanđeljima. Branioci kritike oblika smatraju da je kroz izvjesno vreme, posle razapeća narod sačuvao istorije o Isusu samo usmeno, te da je crkva sasvim prirodno sačuvala samo ono što je najbolje pristajalo da je vodi u pitanjima vere i vladanja, da poučava vernike, a se upotrebljava u bogoslužju, i da pomaže u borbi. Oni smatraju da se tako razvila različita literatura, literatura raznih oblika: parabole, priče o čudesima, naročito značenje učenja, te istorija o mukama. Za ove oblike se veruje da su kolali crkvom, te da su zadržali prilično utvrđen književni obli. Misli se, da su Evanđelisti prilikom pisanja sabrali ove različite fragmente, ili upotrijebili ranije sastavljene zbirke tih fragmenata. Branioci kritike oblika veruju da se tome trebaju pripisati i sličnosti i razlike sinoptičkih Evanđelja.

Većina prethodnih teorija počivaju na pretpostavci, da

su Evanđelja nastala na isti način kao bilo koje drugo obično religiozno delo, tj. da autori Evanđelja nisu bili obdareni naročitim otkrivenjem ili natprirodnim vodstvom, nego su se temeljili uglavnom na pogrešivim ljudskim dokumentima i sjećanjima, koja su po svojoj slobodnoj volji prepravljali i popravljali da bi pristajala njihovim specifičnim namerama. Ovaj komentar odbacuje ovakvu pretpostavku. Ne samo da je Sveti Duh upravio autore Evanđelja na verodostojni izvor materijala, nego im je dao i znanje o prošlim događajima direktnim otkrivenjem. Tako su Evanđelja, kao i sva druga Pisma jedinstvena kad se usporede sa svom množinom čovečje književne produkcije. Prema tome nije moguće, razmatrati njihovu literarnu istoriju isključivo istim načinom kojim kritičar analizira činjenice, koje doprinose nastanku nekog dela, koje dolazi jedino od ljudskog uma.

U isto vreme ovaj komentar odbacuje i drugu krajnost, tj. da su pisci Svetog pisma pisali pod direktnim diktatom Svetoga Duha, te da prema tome verbalne paralele - čak i stanke u konstrukcijama rečenica - treba objasniti na temelju pretpostavke, da je Duh Sveti odlučio diktirati iste reči različitim piscima. Petar tvrdi naročito, da su "sveti Božji ljudi govorili naučeni od Svetoga Duha" (2. Petr. 1:21). Oni su govorili i pisali prema svojim ličnostima i karakteristikama, kako se to vidi iz različitih stilova pisma koje su stvorili, ali koje je slobodno od grešaka koje se nalaze u drugim pismima. Bog je svojim Duhom dao razumevanja i svetlosti umu biblijskih pisaca. On ih je vodio u pisanju i iznošenju istine, a natprirodnim otkrivenjem dao im je znanje o događajima prošlosti i budućnosti, koje inače ne bi mogli znati. Sve su ovo oni zabilježili svojim vlastitim rečima.

Što se dakle može reći o sinoptičkom problemu? Sledeće tačke predstavljaju pokusne pretpostavke ovog komentara:

1. Potpuno je nesumnjivo iz Luka 1:1-3, kao i iz verbalnih paralela u sinoptičkim Evanđeljima, da su barem Matej i Luka bili vođeni Svetim Duhom, da

upotrijebe ranije napisane dokumente u pripremanju svojih Evanđelja. Bilo je sasvim normalno da su mnogi ljudi sačuvali izvještaje, usmene i pismene, o životu, delu i učenju Isusa, te da Luka tvrdi ono što se u stvari i desilo (1:1). On dalje objašnjava da je pre pisanja svoga izvještaja istraživao mnogi materijal, koji mu je bio na raspolaganju, kad kaže: "Nemislim i ja, ispitavši sve od početka, po redu pisati tebi" (1:3). Pažljivo uspoređivanje Mateja sa Markom i Lukom, pokazuje da je i Matej primenio književne izvore. Na pr. paralelni stavovi u Mat. 9:6, Marko 2:10,11, i Luka 5:24 su skoro identični - svaki sadrži isti negramatički prekid smisla; takvi stavci ukazuju na neki oblik književne veze svojih autora. Izraziti primeri upotrebe identičnih, a neuobičajenih reči u paralelnim stavcima pružaju dalji dokaz u prilog ovog zaključka. Tako izgleda jasno da je Duh Božji vodio autore prvog i trećeg Evanđelja, da upotrijebe ranije napisane izvještaje o životu i učenju Isusa, a verovatno i usmenu predaju. Da je takav postupak bio potpuno u skladu sa delovanjem Nadahnuća, jasno je iz Starog zaveta, gde verbalno identični stavci dolaze u spisima različitih autora (2. Sam. 22, Psalam 18), (2. Car. 18:13-20:19, i Izaija 36-39, 2. Car. 24:18-15:21 i 27-30, i Jeremija 52:1-27, 31-34).

2. Verovatno je da je Evanđelje po Marku napisano prvo. Značajna je činjenica, da je ovo evanđelje u glavnim predmetima skoro potpuno prepisano u drugim Evanđeljima Westcott (Introduction to the Study of the Gospels, p. 192) je pronašao da samo 24 stiha iz cele Markove knjige nemaju paralela. Ovo se vidi iz činjenice, koja pokazuje da je od cijelog izvještaja Evanđelja o Isusovom životu, radu i učenju samo jedan od sto iznio jedino Marko. Ostalo je također sadržano, iako ne u sličnom jeziku, najmanje u jednom od tri Evanđelja. ako je, prema Papiju, Marko pisao svoj materijal prema sjećanju Petrovom, očito je, da ga nije prepisivao niti od Mateja, niti Luke. Ipak verbalne paralele su takve, da se očito opaža dokumentarno srodstvo. Da je Marko temelj Mateju i Luci, a ne kondenzat bilo kojega od njih, jasno je iz

činjenice, da iako je Markovo Evanđelje kao cjelina najkraće, ono ipak mnoge događaje opisuje u većim pojedinostima, nego li Matej ili Luka. Ovo ukazuje da prvo i treće Evanđelje pretstavlja Markov materijal sa dodacima, a ne pokazuje da je Markovo evanđelje njihov kondenzat.

3. Budući da postoji književni odnos među sinoptičkim Evanđeljima i budući da je Markovo evanđelje najranije napisano, zaključujemo da je Marko bio jedan od pisanih izvora na kome su Matej i Luka gradili stvarajući svoj izvještaj o Isusu.

4. Sasvim je prirodno, da je u ranoj crkvi kolalo mnogo izvještaja, usmenih i pismenih o životu Isusa. Apostolsko se propovijedanje usredotočilo na Hrista a naročito na njegovu smrt i uskrsenje (Dela 2:22-24, 10:38-40, 26:22,23). Prema tome, izvještaji onih koji su bili sa Hristom, mora da su imali veliku vrijednost u prvoj crkvi. Pavlovo napominjanje (Dela 20:35) jedne Isusove izreke, koja nije uključena u Evanđeljima, ukazuje na jedan oblik takvog materijala koji je bio u opticaju. Dok Jovan izjavljuje (21:25) "i mnoge druge stvari učini Isus, koje su sačuvali drugi pisci ili usmena predaja". Ovi su izvještaji s vremenom postajali zbirkom. Međutim, u isto vreme je jasno iz Luka 1:1, da je bilo mnogo dokumenata pisanih, o Isusovom postojanju. Prema tome u apostolsko vreme mora da je bilo u opticaju mnogo usmenog i pismenog materijala. Verovatno su pisci Evanđelja nadahnuti Svetim Duhom, upotrijebili takve izvore za svoje spise.

5. Sličnosti materijala zajedničkog Mateju i Luki, a koje se ne nalazi u Marku, ukazuje da su gradili na nekom drugom zajedničkom izvoru, pored Markovog Evanđelja, iako se tačna sadržina i mesto postanka ovog izvora ne može odrediti, oznaka Q može se smatrati zgodnom oznakom za označavanje.

6. Matej je besumnje u svoje evanđelje unio lična sjećanja.

7. U slučaju Luke izgleda verovatno, da se njegovo Evanđelje počelo oblikovati u vreme njegovog boravka u

Cezareji, kada je, koliko je poznato, imao prvu priliku, da skuplja obavještenja iz Palestine o Isusovom životu. Književni dokaz kao a ukazuje da je materijal koji iznosi Luka, a ne pripada Marku, činio neku vrstu prvog izdanja Evanđelja po Luki. Najverovatnija točka Lukinog života kad je mogao doći u dodir sa Markovim Evanđeljem, bila bi njegov boravak u Rimu u vreme Pavlovog prvog zatočenja (Kol. 4:10,14), jer je ovo prvi puta da su se ova dva čovjeka sreli. ovdje je on dakle mogao dodati materijal Markova Evanđelja svom ranije napisanom izvještaju, koji je načinio pod vodstvom Svetoga Duha.

Iako nije moguće pružiti konačno rješenje ovih problema, student Biblije može imati poverenje, da sinoptička Evanđelja predstavljaju Bogom nadahnuti zajednički napor prvih hrišćanskih pisaca, koji su uvideli vrijednost izvještaja koje su napisala njihova braća. Sveti Duh ih je vodio u izboru materijala, u rukovanju njime, i dao im direktno otkrivenje da bi se Božjoj crkvi sačuvao autentični, nadahnuti izvještaj života, smrti i vaskrsenja Božjeg Sina.

Evanđelje po Jovanu. - Još iz rana je hrišćanska tradicija stavljala pisanje Evanđelja u prvo veke, kasnije od sinoptičkih Evanđelja. Ova je tradicija preovladavala sve do početka 19. veka, kad su kritičari počeli negirati i tvrditi da nije moglo biti napisano pre 150. te da prema tome apostol Jovan ne može biti njegov autor. Tvrdilo se da ovo evanđelje odražava stupanj razvoja hrišćanske misli koja je bila navodno karakteristična za drugo veke. Osim toga smatralo se da u mnogim točkama Jovanovo Evanđelje izražava gnostičko mišljenje, te da prema tome nije moglo biti napisano sve dok gnosticizam nije postao utjecajan u crkvi. Međutim, kako E. R. Goodenough ja Yale Univerziteta????? primećuje, osnovna teškoća u mišljenju kritičara o datiranju Jovanovog Evanđelja bila je zaključivanje da ono "nije moglo biti napisano pre 100. godine, jer bi neki raniji datum razorio njegovu (višeg kritičara) cijelu koncepciju evolucije kršćanstva" ("John a Primitive Gospel", Journal of Biblical Literature, LXIV. p.

147).

Danas se slika potpuno izmjenila. Niz poslednjih otkrića vodio je kritičare, da sruše svoju teoriju o nekom kasnijem datumu pisanja Evanđelja po Jovanu. Prvo od ovih otkrića se sastoji od malog fragmenta papirusa, koji sadrži Evanđelje po Jovanu 18:31-33,37,38. Ovaj je fragment poznat kao Rylands-papirus 457. a obično je označen sa P-52. Kupljen mnogo godina ranije sa drugim papirusima u jednom provincijskom gradu u Egiptu, ovaj papirus nije bio objavljen sve do 1935. Pismo ukazuje, da je ovaj fragment napisan oko 125. što ga čini najstarijim poznatim rukopisom bilo kojeg dela Novog zaveta.

S ovim se datumom slažu tri od najpoznatijih papirusologa Frederick Kenyon, W. Schubart i H. Idris Bell (An Unpublished Fragment of the Fourth Gospel in the John Rylands Librery, izdao C. H. Roberts, Manchester 1935). Poznati novozavetni učenjak Adolf Deissmann stavlja ga u dane Hadrijana, (117-138) ili verovatno Trajana (98-117)

Govoreći o ovom rukopisu uskoro posle njegova otkrića, Deissmann izjavljuje da će on biti od ogromne vrijednosti za utvrđivanje autorstva četvrtog Evanđelja. U Deutsche Allgemeine Zeitung 3. prosinca 1935. on je napisao:

"Mnoštvo hipoteza o kasnijem postanku Evanđelja po Jovanu nestat će kao biljek u sušionici. U Rylands papirusu imamo siguran dokumentarni dokaz, da Evanđelje po Jovanu nije samo postojalo u prvoj polovici drugog veka, nego da su i njegovi primerci došli čak u Egipat. Postnak tog Evanđelja se treba pomaknuti u mnogo ranije vreme."

Komentirajući značaj ovog dramatičnog nalaza, Frederick Kenyon izdavač Chester Beaty papirusa, kaže:

"Čak tako mali fragmenat je dokaz postojanja čitavog rukopisa, te pokazuje a je zbirka četvrtog Evanđelja bila u opticaju u srednjem Egiptu pre sredine drugog veka. On tako potvrđuje dokaz za tradicionalni datum toga Evanđelja" (The Bible and Archeologie, p. 226).

"Ako je bila i jedna točka u kojoj se napredna škola

osećala sigurnom, bio je to kasniji datum četvrtog Evanđelja... Stoga je zadovoljavajuće utvrditi, naročito u slučaju četvrtog Evanđelja, da je novi dokaz za postanak tog evanđelja u prvom veku još verodostojniji." (Ibid, p. 287).

On ponovno kaže da dokaz iz Rylands??? papirusa 457. "ide tako daleko, da potvrđuje tradicionalni datum postanka (Evanđelja po Jovanu) u prvom veku posle Hrista i to u poslednjim godinama" (Our Bible and the Ancienst Manuscripts, p. 128).

1935. su objavljeni fragmenti nekog nepoznatog Evanđelja (Egerton papirus 2), koje je otkriveno u Egiptu (Fragments of an Unknown Gospel and Other early Christian Papiry). Izvještaji Evanđelja sačuvani u ovim fragmentima su tako slični izvještajima kanonskih Evanđelja, da dokazuju da je pisac ovog nepoznatog Evanđelja posudio svoja obavještenja od kanonskih. Od naročitog je interesa činjenica da postoji više sličnih paralela koje pripadaju četvrtom Evanđelju. Ovi fragmenti, pisani u Egiptu ne kasnije od sredine drugog veka, pružaju dokaz, da je četvrto Evanđelje upotrebljavano pored sinoptičkih pre sredine 2. veka. Govoreći o ovom zanimljivom otkriću konzervativni učenjak Kenyon primećuje:

"Ako je kompilacija osnovana na njemu mogla biti u opticaju u jednom provincijskom gradu u Egiptu, pre kraja prve polovice drugog stojeća samo Evanđelje je sigurno bilo napisano pre kraja prvog veka, te tako pretpostavke naprednih kritičara 19. veka, da je ono nastalo tek posle 150. nestaju u dimu." (The Bible and Arheologie, p. 217).

1945. je E. R. Goodenough, profesor istorije religije na Yale univerzitetu iznio dokaze da nema ničeg specifično gnostičkog u Evanđelju po Jovanu, kako su to tvrdili kritičari, te da ono nastaje u počecima kršćanstva. Dalje dokaze u ovom pravcu dalo je drugo značajno otrkiće dve godine kasnije, kod Chenoboscium-a u gornjem Egiptu. Nađeno je oko 40 gnostičkih rasprava, koje su pokazale, da je gnosticizam drugog veka bio potpuno drugačiji, od

principa koje iznosi četvrto Evanđelje.

Objavljivanje izvjesnih rukopisa sa Mrtvog mora dalo je četvrtu potvrdu ranog postanka Evanđelja po Jovanu. Neki od ovih dokumenata pokazuju, da navodno kasnije teološke ideje Jovana u stvari slede razdoblju Hristova delovanja. Osim toga, Albright (Arheologie of Palestine) je iznio brojne primere Jovanovog spominjanja mesta lica i stvari koja jasno ukazuju na vreme pre prve jevrejske pobune 66-70.

Tako su, pored mnogo drugih stvari, koje su ukazivale na verodostojnost i nadahnuće pisma, i posljedna otkrića dokazala neispravnost ranijih tvrdnji više kritike, da je Evanđelje po Jovanu nastalo u drugoj polovici drugog veka. Komentirajući ovu dramatsku promjenu mišljenja kritičara Albright kaže da "nema razloga datirati Evanđelje posle 90., možda ranije" ("The Bible after 20 Years of Arheologie", Religion and Life, vol. XXI. p. 550). Govoreći o istom problemu The Interpreter pre kraja prvog veka, te tako pretpostavke naprednih kritičara 19. veka, da je ono nastalo tek posle 150. nestaju u dimu." (The Bible and Arheologie, p. 217).

1945. je E. R. Goodenough, profesor istorije religije na Yale univerzitetu iznio dokaze da nema ničeg specifično gnostičkog u Evanđelju po Jovanu, kako su to tvrdili kritičari, te da ono nastaje u počecima kršćanstva. Dalje dokaze u ovom pravcu dalo je drugo značajno otkriće dve godine kasnije, kod Chenoboscium-a u gornjem Egiptu. Nađeno je oko 40 gnostičkih rasprava, koje su pokazale, da je gnosticizam drugog veka bio potpuno drugačiji, od principa koje iznosi četvrto Evanđelje.

Objavljivanje izvjesnih rukopisa sa Mrtvog mora dalo je četvrtu potvrdu ranog postanka Evanđelja po Jovanu. Neki od ovih dokumenata pokazuju, da navodno kasnije teološke ideje Jovana u stvari slede razdoblju Hristova delovanja. Osim toga, Albright (Arheologie of Palestine) je iznio brojne primere Jovanovog spominjanja mesta lica i stvari koja jasno ukazuju na vreme pre prve jevrejske pobune 66-70.

Tako su, pored mnogo drugih stvari, koje su ukazivale na verodostojnost i nadahnuće pisma, i posljedna otkrića dokazala neispravnost ranijih tvrdnji više kritike, da je Evanđelje po Ivanu nastalo u drugoj polovici drugog veka. Komentirajući ovu dramatsku promjenu mišljenja kritičara Albright kaže da "nema razloga datirati Evanđelje posle 90., možda ranije" ("The Bible after 20 Years of Archeologie"), Religion and Life, vol. XXI. p. 550). Govoreći o istom problemu The Interpreter's Bible primećuje da "kasniji datum koji je nekoć bio u prilog kritičara, danas postaje skoro potpuno nevrijednim... Prema tome, neobično je teško prihvatiti neki datum posle kraja prvog veka za objavljivanje Ivanovog Evanđelja" (tom. VIII. pp. 441,442).

Sa svakog gledišta ispravno je staviti Evanđelje po Ivanu u razdoblje oko 90. godine te tako u granice života apostola čije ime nosi. Prema tome razumno je čak i uz pretpostavke kritičara, smatrati Ivana autorom. Veličanstvena dubina razumevanja prirode i namere Isusove misije iznesena u Evanđelju po Ivanu otežava verovanje da bi netko drugi osim ljubljeneog Ivana mogao biti njen autor.

Efežani. - Izvjesne karakteristike poslanice Efežanima navele su mnoge kritičare na sumnju u Pavla kao autora ove knjige, i na misao da je bila napisana od nekog nepoznatog autora, koji joj je dao Pavlovo ime s namerom da bi joj dao veću vrijednost. Naročito važni kritički problemi Efežanima su:

Učenjaci su zapazili da je mnogo materijala u poslanici Efežanima paralelno sa materijalom u drugim Poslanicama Pavlovim. Ovo je izazvalo teoriju, da je navodno nepoznati autor poslanice Efežanima mogao načiniti poslanicu sastavljanjem koncepata i frazeologije iz drugih Pavlovihi pisama.

Osim toga, izrazita je činjenica, da poslanici Efežanima potpuno nedostaju završni pozdravi, koji su tako karakteristični u Pavlovim pismima. Ovo je još značajnije, kad se ima u vidu, da je Pavle bio oko dve godine u Efesu

- period, koji je duži od bilo kojeg perioda kojeg je Pavao sproveo u bilo kojoj drugoj crkvi. On ne razmatra niti jedan specifični crkveni problem u ovoj poslanici, kako to često čini u drugim pismima. Pored toga, blagoslov (6:23,24) izrečen je u trećem licu, što nije Pavlov normalni stil, kao i tako ne lični pozdrav teško se očekuje od njega u pismu crkvi, za koju je tako dugo radio.

Treća osobina poslanice koja je izazvala sumnju u njenu originalnost je činjenica, što najbolji rukopisi ukazuju da pismo u početku nije uopšte bilo adresirano Efežanima. Tri najranija poznata rukopisa poslanice Efežanima iz 3. i 4. veka glase u 1:1, "Pavle, apostol Hrista Isusa po volji Božjoj, svetima koji su i verni u Hristu Isusu." Dokaz da je ovo bio originalni tekst potvrđen je komentárom Origena (umro oko 254) o poslanici Efežanima, koji se slaže sa ovim ispuštanjem. Bazil (umro oko 379) tvrdi, da ni jedan stari rukopis njegovih dana ne sadrži reč "u Efesu" u 1:1 (Protiv Eunomija, II. 19). Tertulijan (umro oko 230) izvještava da je heretik Marcion sredinom 2. veka izjavio da poslanica nije pisana Efežanima, nego Laodikejcima (Protiv Marciona, V. 17). Iako Tertulijan brani da je poslanica poslana Efežanima, on ne temelji svoj argumenat na 1:1, kako bi se očekivalo, kad bi u njegovo vreme on glasio: "... svetima koji su u Efesu..." On se radije pozvao na "istinitu tradiciju crkve, da je ova poslanica poslana Efežanima, a ne Laodiceji".

Sve je ovo navelo neke učenjake na tvrdnju, da je poslanica Efežanima napisana jednom posle smrti Pavla. Edgar J. Goodspeed (Introduction to the New Testament, pp. 224.225) je iznio gledište, da je poslanica napisana kad su druga Pavlova pisma bila skupljena i poslana u opticaj kao jedinstvena zbirka, te da je poslanica Efežanima načinjena prema njegovim drugim delima kao opšta poslanica, da posluži kao uvod u zbirku.

Ocjenjajući ove probleme, treba imati na umu, razlikovanje dviju stvari: Kome je poslanica u početku upućena, i tko je njen autor? Ako se može naći razumno rješenje prvog pitanja, onda će biti olakšan i problem

autorstva.

Budući da najraniji rukopisi poslanice Efežanima ne potvrđuju da je sadržavala ime Efes u 1:1, i budući da svjedočanstvo crkvenih otaca pre vremena ovih rukopisa ukazuje da i njihovi tekstovi nisu imali ovog imena, izgleda razumno zaključiti, da je originalni rukopis ove poslanice imao opšte značenje. U pismu nema ništa što se ne bi slagalo sa ovim zaključkom.

Ako je, kako izgleda verovatno, Pavle poslao ovu poslanicu koja je danas poznata kao poslanica Efežanima cjelokupnom zboru vernika, a ne specijalno zajednici u Efesu, vrlo će se lako riješiti drugi problemi o pavlovom autorstvu. Neposredno je razumljivo, da on ne bi dodao tako lične pozdrave kako ih dodaje u svojim drugim pismima. Isto tako i formalnost njegovog blagoslova pristaje potpuno uz ovu pretpostavku, a njegova intimnost (3:2) da neki možda nisu čuli o njegovom pozivu za apostola, postaje razumljiva.

Ernst Percy (Die probleme der Koloser und Efeser Briefe) je iscrpnim proučavanjem poslanice Efežanima i uspoređivanjem sa drugim Pavlovim poslanicama u jeziku, stilu, a naročito u teološkim konceptima pokazao da poslanica Efežanima stoji u mnogo većem skladu sa drugim pismima, nego što su to kritičari mislili, i da j dokaz njene autentičnosti mnogo jači od argumenata koji se mogu iznjti protiv nje. (Isto, pp. 443, 448).

Percy je pokazao, da naročito tijesni odnos postoji između poslanica Efežanima i Kološanima. Ef. 1:1, sa Kol. 1:1, Ef. 1:13, sa Kol. 1:5, Ef. 1:15, sa Kol. 1:4,9, Ef. 2:12, sa Kol. 1:21, Ef. 2,15, sa Kol. 2:14, Ef. 2:16, sa Kol. 1:22, Ef. 6:18, sa Kol. 4:2, Ef. 6:21, sa Kol. 4:7. Mnogo tješnji odnos nego li sa bilo kojom drugom Pavlovom poslanicom. Ove sličnosti najbolje se objašnjavaju gledištem, da je obje poslanice napisao isti autor - Pavle - i najverovatnije u isto vreme. Da je to slučaj ukazuje činjenica, da je Ef. 6:21,22, koje ukazuje na Tihika kao poslanika, po kome Pavle šalje ovo pismo, identično sa Kol. 4:7,8. Uspoređivanje Kol. 4:9, sa Filemon 10,12 ukazuje dalje, da

je poslanica Filemonu verovatno poslana u isto vreme. Tako je izgleda Tihik nosio sobom tri pisma na putu u rimsku provinciju Aziju (u zapadnoj Maloj Aziji) lično pismo Pavla Filemonu, koji je bio član crkve u Kolosi, pismo (Kološanima) naročito crkvi u Kolosi i pismo koje nije bilo adresirano ni jednoj naročitoj crkvi, ali sa namerom, da kruži po raznim crkvama provincije Azije, kao što su Efes, Smirna, Pergam, Laodikeja sa vernicima koje je Pavle većinom lično poznao. Ovo je verovatno bila poslanica koja je danas poznata pod imenom Efežanima. ne može se znati da li je Tihik imao i četvrto pismo upućeno crkvi u Laodikeji (Kol. 4:16) ili je to pismo identično sa ovim opštim pismom.

Može se verovati da je ova poslanica pošto je obišla različite crkve područja kome je bila poslana, došla u posed zajednice u Efesu, budući da je Efes bio glavni grad provincije Azije, a osim toga, pošto je on bio mesto naročito dugog delovanja Pavla, gde se naročito cijenilo sjećanje na njega. ako se ovo dogodilo, kako to izgleda verovatno, nije teško razumeti da se prilikom skupljanja Pavlovih poslanica od crkava u koje su bile poslane, i koje su ih čuvale, poslanica nađena u posedu Efeske crkve, sasvim prirodno nazvala poslanicom Efežanima.

Iako se prethodni zaključci ne mogu konačno dokazati, oni pružaju razumno objašnjenje navodnih teškoća sa poslanicom Efežanima. Oni pružaju pohitivnu teoriju o autorstvu i upućivanju poslanice koje je u skladu i sa izvještajima Biblije i sa standardima nauke.

Pastoralne poslanice. - Pod ovim terminom se misli na poslanice Timoteju i Titu. Itako druge poslanice koje nose Pavlovo ime kritičari smatraju autentičnima (sa mogućim izuzetkom Efežanima), mnogi kritičari odbacuju Pavlovo autorstvo Prve i Druge Timoteju i Poslanice Titu. Evo glavnih argumenata koje iznose izvjesni učenjaci u prilog mišljenja da Pavle nije autor ovih poslanica:

Kad se istorijske aluzije pastoralnih poslanica (kao što su 1. Tim. 1:3, 2. Tim. 4:20, Tit. 3:12) usporede sa istorijom Pavlova života u Delima, jasno je, da one ne

pristaju u okvir njegovog života kako je tamo iznjet.

Pastoralne poslanice otkrivaju mnogo razvijeniju strukturu crkvene organizacije, nego li se to igde vidi u Novom zavetu. Na pr. naročite kvalifikacije su date za starješine ili biskupe (1. Tim. 3:1-7, Titu 1:5-9) i đakone (1. Tim. 3:8-13), postavljaju se pravila za vladanje ljudi i žena u crkvi (1. Tim. 2:8-15) i daju se upute za brigu sa udovicama i njihovo vladanje (1. Tim. 5:3-16). Kritičari su smatrali da ovo iznosi propise razvijene crkvene organizacije, kakva nije u Novom zavetu nigde opisana, te da pastoralne poslanice treba staviti u drugo veke.

Teorija postanka ovih poslanica u veku posle apostola potkrepljena je pozivom upozorenja na "uklanjanje od lažno nazvanog razuma" (1. Tim. 6:20). Na grčkom jeziku ovo glasi "antitheseis tes pseudonumou gnoseos" što se može prevesti "antiteze lažno nazvanog gnozisa (znanja)". Sredinom drugog veka je Marcion, krivoverni učitelj izdao delo, koje je nazvao Anthitezes. Osim toga, mnoga Marcionova gledišta bila su slična gledištima gnostika, koji su naglašavali važnost gnozisa. Prema tome, neki učenjaci su u tome tavku Prve Timoteju videli upozorenje protiv Marciona, heretika drugog veka, te su i u to doba stavili postanja te poslanice, smatrajući da joj je dato Pavlovo ime s namerom da joj se da prestiž u borbi protiv Marciona i gnosticizma.

Kritičari su dali još jedan razlog za odbacivanje Pavla kao autora pastoralnih poslanica. to je činjenica, da se njihov rječnik sasvim razlikuje od Pavlovog rječnika u drugim poslanicama. One sadrže mnogo više reči, koje nisu nigde upotrebljene u Pavlovim poslanicama.

Ovi su argumenti doveli mnoge učenjake do negiranja Pavla kao autora pastoralnih poslanica. Međutim, ovaj komentar stoji na strani onih koji veruju da postoji jaki i potpuno zadovoljavajući dokaz da su ovi spisi autentično Pavlovi.

Sama činjenica da istorijski podaci u poslanicama Timoteju i Titu ne pristaju u okvir Dela ukazuje da one dolaze iz razdoblja posle Pavlovog dolaska u Rim, kako je

to zabilježeno u Delima 28. Ako se pastoralne poslanice razmatraju same po sebi, i dozvoli im se da govore za sebe, one otkrivaju, da je Pavle bio oslobođen iz zatvora, da je putovao na Kretu, u Malu Aziju i Grčku, i da je ponovno bio zatvoren u Rimu po drugi puta. Isto tako činjenica što se u pastoralnim poslanicama javljaju imena lica koja se ne javljaju nigde u drugim Pavlovim poslanicama (Krescent 2. Tim. 4:10, Karp 4:13, Onezifor 1:16, 4:19, Ebul, Pudent, Lin, Klaudija 4,21, Artem Tit 3:12, Zena 3,13) je dalji dokaz da ove poslanice dolaze iz kasnijeg razdoblja Pavlovog delovanja, a nisu proizvod falsifikatora. U stvari, teško je pripisati nekom falsifikatoru, da bi uveo događaje i lica u svoje delo, koji ne odgovaraju među ono što je inače poznato iz Pavlova života, jer bi takvi elementi bili odmah prepoznati kao dokazi neistinitosti. Umesto toga, razumni falsifikator bi svoje spise što je više moguće prilagodio autentičnim Pavlovim poslanicama. Tako ovi istorijski aspekti pastoralnih poslanica mogu biti dokazi njihove autentičnosti.

O problemu oblika crkvene organizacije otkrivenog u pastoralnim poslanicama može se reći, da iako su ovi problemi crkve u ovim poslanicama razmotreni u većim pojedinostima, nego li igde drugde u Novom zavetu, nema ništa u njima što ne bi bilo u skladu sa drugim dokazima o organizaciji crkve iz vremena Pavlova života. Isto tako kao što su druge faze hrišćanskog života i verovanja naglašavane u drugim Pavlovim poslanicama, tako je crkvena organizacija u detaljima obrađena u Pastoralnim poslanicama.

Stavak u 1. Tim. 6:20, koji govori o "antiteze lažno nazvanog gnozisa" ne mora se odnositi na Marcionovo delo. Gnozis "znanje" je poznata reč iz Pavlovog rječnika, te je potpuno razumljiva a da se ne prave aluzije na neko naročito heretičko mišljenje. Iako u stvari, kao tehnički izraz gnozis je verovatno već bila u upotrebi među prvim gnosticima toga vremena. Isto tako Anthitezes ne moraju se odnositi na Marcionovu knjigu, nego lako pristaju u

sadašnji kontekst sa opštim značenjem "suprotnosti", "protutvrđnje". Tako Pavla možemo razumeti kako upozorava Timoteja protiv "protutvrđnji lažno nazvanog znanja" kao suprotnosti evanđelju.

Razliku rječnika pastoralnih poslanica i drugih Pavlovih spisa možemo najbolje pripisati činjenici da ih je Pavle pisao u kasnijem razdoblju svoga rada, posle daljeg putovanja i iskustva. Razliku možemo pripisati i mogućnosti, da je Pavle upotrijebio različite pisare, koji su upotrebljavali raznu frazeologiju.

Poslanica Jevrejima. - Pitanje identiteta autora poslanice Jevrejima je važan kritički problem. Međutim, budući da knjiga sama ne ukazuje na svoga autora, ovo pitanje nema mnogo različitih odgovora kako među konzervativcima tako ni među kritičarima. Prema tome nećemo je ni razmatrati u ovom članku.

Druga Petrova i Juda. - Druga poslanica Petrova je knjiga koju je najveći broj učenjaka proglasio posleapostolskom i prema tome nevažnom. Glvni razlozi ovog mišljenja su:

U jeziku i stilu je ova poslanica sasvim različita od Prve Petrove. Ova poslanica daje specijalni status Pavlovim poslanicama govoreći o njima ne samo kao zbirci, nego kao spisima (2. Petr. 3:15,16), tj. na istoj razini vrijednosti inspiracije i autoriteta kao i Stari zavet. Mnogi učenjaci smatraju da se Pavlove poslanice nisu mogle skupiti u njegovo ili Petrovo vreme života, iz raznih crkava u koje su bile poslone, te da prema tome u tome razdoblju nisu mogle imati status jednak starozavetnim spisima.

Treći razlog je činjenica, ozbiljne sumnje iz doba prvih kršćana, da ova poslanica ima pravo u novozavetni kanon.

Međutim, pre nego se donese odluka o autentičnosti Druge Petrove, treba uzeti u razmatranje više faktora, koji govore u prilog Petra kao pisca te poslanice.

Prvo, Drugu Petrovu je napisao ili apostol Petar, ili je vanredna krivotvorina. Ona ne samo da počinje na uobičajen način, iznoseći "Šimuna Petra, slugu i apostola

Isusa Hrista" kao svog autora, nego njen pisac tvrdi da je bio jedan od onih koji je sjedio s Hristom na Gori preobraženja (2. Petr. 1:17,18; Mat. 17:1). Ukoliko to nije vanredni falsifikat, autor ne može biti nitko drugi osim apostola Petra.

Iako je činjenica da je stil i jezik Druge Petrove različit od Prve Petrove, ovo se može pripisati verovatnosti, da je Petar kao neškolorani Palestinac, čiji je materinji jezik bio aramejski, besumnje upotrebljavao pomoć sekretara u pisanju poslanice koju je pisao na grčkom jeziku. Ako je Pavle, koji je bio vrlo dobro upoznat s grčkim, upotrebljavao sekretare, a to se očito vidi, mnogo je logičnije misliti da je Petar čiji je materinji jezik bio aramejski, činio isto, te da su ovi sekretari izvršili određeni utjecaj na izricanje misli njegovih poslanica na grčkom jeziku. Tako dva različita sekretara mogu biti pisci njegovih dviju različitih poslanica. O pitanju Petrova spominjanja Pavlovih poslanica mora se priznati da nema određenih dokaza o tome da li su Pavlove poslanice bile u opticaju kao odvojena pisma, ili kao kolekcija. Iako su učenjaci općenito smatrali da se ovo moglo dogoditi tek u drugom delu prvog veka, nema činjeničnog dokaza da se posao sabiranja tih poslanica nije mogao otpočeti u vreme života Petra i Pavla. Uzevši u obzir širinu i intenzivnost Pavlove misionarske aktivnosti, kao i njegov utjecaj u apostolskoj crkvi, a pored toga i činjenicu da su se njegove i Petrove staze često ukrštale, ne izgleda neshvatljivo zaključiti, da su Pavlova pisma bila u opticaju pre njegove smrti.

Dalji problem je klasiranje Pavlovih poslanica pod imenom "pisma" koje se ne može smatrati apsolutnim dokazom kasnijeg postanka poslanice. Nema dokaza da ih Petar nije mogao niti trebao priznati kao takve. Pavle je verovao da je pisao pod nadahnućem Svetog Duha (1. Kor. 7:40, 1. Tim. 4:1 a izgleda i verovatno da ih je Petar kao takve priznao i tako ih klasirao pored nadahnutih spisa koji su već pripadali crkvi.

Drugi problem povezan sa drugom Petrovom je njen

odnos sa poslanicom Judinom Pažljivo uspoređivanje 2. Petr. 2:1-3:3, sa Juda 4-18, otkriva da ove dve knjige imaju dosta zajedničkog materijala. Dok su mnogi učenjaci zaključili da je pisac Druge Petrove gradio na poslanici Judinoj, dotle Juda 17,18, ukazuje na direktnu vezu sa 2. Petr. 3:2,3. Ako je to tako, tada prioritet Druge Petrove postaje dokaz njenog apostolskog autorstva. Međutim, ovaj argumenat se ne može upotrijebiti kao dokaz autentičnosti Druge Petrove, jer nije riješen pravi odnos između ovih viju poslanica.

Iako su argumenti protiv autentičnosti Druge Petrove ozbiljne prirode, ako se gledaju sa čisto naučne strane, oni se ne mogu smatrati dokazima. Kad se tvrdnje same knjige smatraju sa duhovnog gledišta, one daju dovoljno jak razlog za odbacivanje bilo koje teorije posleapostolskog autorstva, a naročito kad mnogi navodni problemi povezani sa petrovim autorstvom mogu biti uspešno objašnjeni.

Otkrivenje. - Sredinom trećeg veka je Dionizije, biskup u aleksandriji, izdao jedno delo u kome je tvrdio da je Otkrivenje napisao neki drugi Ivan, a ne apostol (Euzebij, Crkvena istorija, VII. 25,7-27). Njegovi argumenti su bili prihvaćeni od mnogih učenjaka koji odbacuju apostolsko autorstvo otkrivenja.

Dionizije je ukazao da rječnik i književni stil Otkrivenja pokazuje izrazite razlike od Evandjelja po Ivanu. Otkrivenje pokazuje neuobičajenu slobodu upotrebe standardne grčke dikcije i sintakse, dok je jezik Evandjelja po Ivanu pravilan.

Dionizije također naglašava činjenicu, da autor Otkrivenja često ponavlja svoje ime (Otkr. 1:1,4,9; 22:8), dok u Evandelju autor se trudi da sakrije svoju identičnost. Ovakva situacija, mislio je dionizije, može ukazivati samo na drugog autora. Posle Dionizijevog vremena ukazivalo se na to, da crkveni otac Papije iz drugog veka, kako citira Euzebij (Isto, III. 39,4), kao da ukazuje da je pri kraju prvog veka bilo dva čovjeka imenom Ivan, koji su bili utjecajni u crkvi, jedan je bio

apostol, a drugi starješina (2. Iv. 1; 3. Iv. 1). Euzebijie i mnogi drugi učenjaci posle njegovog vremena bili su sklonii verovanju, da je ovaj poslednji Ivan-starješina, autor Otkrivenja.

Još se jedan argumenat bazira na tradicijii da je Ivan apostol umro mučeničkom smrću više decenija pre kraja prvog veka, kad je Otkrivenje napisano.

Kad analiziramo prethodne argumente, oni nisu tako teški kako na prvi pogled izgledaju. O problemu jezičnih razlika između Otkrivenja i Evandjelja možemo reći da su ove dve knjige napisane pod potpuno različitim okolnostima. Pišući Otkrivenje, Ivan je bio zarobljenik na ostrvou Patmosu. Grčki jezik ove knjige je sasvim u skladu sa pisanjem pod takvim okolnostima, jer odražava delo čovjeka, koji se izražava prisilno, ne piše na svom materinjem jeziku. Vrlo se često mogu naći uzorci semitskog načina mišljenja, iza grčkog jezika u Otkrivenju, a u nekoliko slučajeva pravi smisao pisca može se dobiti jedino ako se prevede sa grčkoga na jevrejskii ili aramejski. Možda najznačajnije je to, što jezik Otkrivenja pokazuje brojna odstupanja od standardne upotrebe gramatike i sintakse, koja bi se normalno mogla naći u književnom delu.

S druge strane Evandjelje je gramtički ispravno. Moguća su dva objašnjenja za to. Prvo, neki su učenjaci smatrali da je četvrto evandjelje najpre napisano aramejski, a kasnije prevedeno na grčki. Iako ovo gledište nije potpuno utvrđeno, ako je istinito, ono daje objašnjenje razlika koje postoje između Otkrivenja i Evandjelja. Drugo, postoji tradicija da je Ivan napisao svoje Evandjelje, ne na Patmosu, nego kad je bio na slobodi. Tako mu je bilo moguće da uzme sekretara kao pomoć pri pisanju. Može se misliti da se oslanjao na pomoć sekretara koji je znao dva jezika i koji je prevodio ili frazirao na ispravnom grčkom jeziku misli, koje mu je Ivan iznosio na aramejskom. Teološki naglasak Evandjelja ukazuje, da je ono bilo namjenjeno obrazovanim slušaocima. Prema tome je razumno verovati, da je Ivan upotrijebio sekretare

u pisanju svog Evanđelja. Ovo može potpuno objasniti razlike koje postoje između jezika Evanđelja i jezika Otkrivenja.

O problemu Ivanovog imena iznešenog u Otkrivenju, a zatajenog u Evanđelju, iako se krajnje rješenje ne može dati, može se pružiti razumljivo objašnjenje. Evanđelje je izvještaj o zemaljskom životu i delovanju Isusa. Ono stoji ili pada, ne na Ivanovom svjedočanstvu, nego na istorijskoj činjenici. Tako nije bilo potrebno da Ivan dodaje svoje ime kako je to bilo nužno u vreme ostala tri pisca Evanđelja, koja sadrže njihove izvještaje o Isusovom životu. Ali sa Apokaliptičkim delom kao što je Otkrivenje situacija je bila sasvim drugačija. U proročkom delu, izvještaju o stvarima koje njegovi suradnici ne mogu ocijeniti kao istorijske činjenice, od primarne je važnosti identitet i reputacija proroka. Tako je, kao i svaki drugi pisac proročkih dela Biblije, i autor Otkrivenja uključio svoje ime u knjigu koju je napisao.

Iako je istina kako Euzebije navodi Papija, koji ukazuje da su bila dva Ivana, moramo imati na umu dve činjenice. Prvo, Papijevii spisi nam danas nisu na raspolaganju, da bi se na osnovu njih potvrdili Euzebijevi citati, iako je navodno citirao ispravno. Drugo, iako Papije spominje dva Ivana, iz Euzebijeovog citata nije jasno da li su to uistinu izvještaji o dva čovjeka, ili su samo dva izvještaja o jednom čovjeku. Pošto se ne može kazati da nisu bila dva poznata kršćanina imenom Ivan pri kraju prvog veka, ni jedno se ne može dokazati.

U vezi problema, da li je apostol Ivan živio dovoljno dugo da bi napisao Otkrivenje, mora se priznati da je tradicija o njegovoj smrti pre kraja prvog veka uglavnom utemeljena na argumentima šutnje, a ne na jasnim pozitivnim dokazima. U stvari, Justin Martir (umro 165), Irenej (umro oko 202), Tertulijan (umro oko 230), Hipolit (umro oko 236) i Origen (umro oko 254) smatraju da je Ivan apostol napisao Otkrivenje. Sve dok nije Dionizije sredinom trećeg veka postavio ovo pitanje ni jedan ortodokсни hrišćanski pisac nije postavio pitanje o

apostolskom autorstvu Otkrivenja.

Prema tome nama osvedočavajućeg razloga za odbacivanje gledišta da je Otkrivenje napisao apostol Ivan, te da je verovanje prve crkve bilo ispravno u tom smislu.

4. Zaključak

U zaključku možemo kazati da postoji jedna legitimna i jedna razorna viša kritika. Legitimna kritika želi da prihvati sve jezične književne, istorijske i arheološke podatke u odnosu na Bibliju, te da ih upotrebi u određivanju približnog vremena pisanja, verovatnih autora, gde imena autora nisu navedena, uslova pod kojima je pisao i materijala koji je upotrijebio u pisanju. Ali kršćaninu koji prihvaća Pisma kao duhovno verodostojna, kazati da je jedna biblijska Knjiga pseudografska znači da ona sadrži očito krive tvrdnje o njenom poreklu. Takvi zaključci idu van granica legitimne kritike, kakvu prihvaća ovaj komentar.

Pošto do danas nije moguće potpuno pobiti sve tvrdnje razorne kritike, treba imati na umu dve važne činjenice. Prvo, opšte pravo biblijske kritike u poslednjih pola veka kreće se sve više u pravcu konzervativnog mišljenja, koje prihvaća samo tvrdnje Pisma. Ovo ne znači da su moderna arheološka otkrića i lingvistička proučavanja pobila sve argumente protiv autentičnosti Biblije, nego je činjenica, da su dali značajan doprinos pobijanju najekstremnije kritike. Drugo, mora se priznati, da velika većina argumenata kritičara protiv autentičnosti Biblije stoji samo na nedokazanim pretpostavkama. Iako nije moguće kategorički pobiti mnoge od ovih argumenata, kao što ih nije moguće niti dokazati, moguće je pružiti pozitivna objašnjenja problema koji navodno pobijaju autentičnost Pisma. U takvoj situaciji teret konačnih dokaza leži na kritičaru, koji bi zanijekao biblijske tvrdnje, što je nemoguće, dok je konzervativni kršćanin opravdan u verovanju, da su jasni navodi različitih knjiga Biblije o

njihovom autorstvu potpuno verodostojni.

Bibliografija

HrONOLOGIJA EVANĐELJA PO IVANU

Kronološka preciznost Evanđelja po Ivanu daje osnovni okvir konstrukciji harmonije. Između sinoptika - prva tri evanđelja - Marko iznosi najpribližniji kronološki red događaja, te se za događaje o kojima ne govori Ivan obično primenjuje red u Marku. Gde se Matej razlikuje od Marka prednost se daje redu kojega potvrđuje Luka. Gde hronologija evanđelja samih nije dovoljno jasna, prihvaća se niz iz Isusovog života. (DA). Brojni manji događaji kojima nije jasno mesto u hronologiji dobili su mesto na osnovu okolnosti. Važno je spomenuti da je određivanje mesta događanja većine ovih manjih događaja samo pokusno, dok su osnovni podaci o događajima iznešenim u ovoj harmoniji u potpunom skladu.

Imajući u vidu važnost evanđelja po Ivanu u konstrukciji harmonije Evanđelja, treba naročito istaći datume koje daje četvrto Evanđelje:

Ivan ukazuje na tri Pashe (2:13; 6:4; 13:1), te jedan neimenovani "jevrejski praznik" (5:1). Iako je ovaj praznik identificiran sa različitim jevrejskim praznicima, izgleda najverovatnije da je to bila Pasha - druga pasha Isusovog delovanja. Tako Ivan izvještava o događajima četiri uzastopne Pashe. Isus je kršten nekoliko meseci od prve od ovih pashi, te je dužina njegovog delovanja bila približno tri i po godine. Prema pokusnoj hronologiji koju je prihvatio ovaj komentar, četiri Pashe delovanja našeg Gospoda bile su 28, 29, 30, i 31. posle Hr.

Pasha 28. godine je izgleda bila prilika Isusove prve posete Jerusalimu posle krštenja (Ivan 2:11,-13, Da 154, 161), jer je ovo bio praznik kad je on objavio svoju misiju kao Mesija i ušao u svoje delo (DA 161). Za događaje iz Ivana 5 kaže se da su se odigrali na njegovom "drugom posetu Jerusalimu" (MB-2). Osim toga događaji iz 6 poglavlja koje Ivan identificira sa dobom Pashe, (st. 4), događaju se godinu dana posle događaja iz 5. poglavlja (DA 393, 213) (231,232). Od Pashe 29. godine, do

praznika sjenica ujesen 30. godine Isus nije prisustvovao ni jednom narodnom prazniku (Ivan 6:4, 7:1,2, DA 450.451), te je prema tome bio odsutan sa pashe 30. godine (DA 395). Prošlo je oko tri godine od njegova krštenja do poslednje pashe (DA 233, 506, 541, 664). Također je prošlo tri godine između prve i poslednje Pashe 28. i 31. godine (DA 591, 593, 161)

Da bi se uskladilo delovanje Isusa u Judeji o kojemu izvještava Ivan sa delovanjem u Galileji o kojem govore sinoptici, potrebno je utvrditi vreme kada je počelo njegovo delovanje u Galileji. Neki stavljaju početak ovog delovanja ujesen 28. a drugi u proljeće 29. posle pashe. Ovaj komentar stavlja formalni početak Isusovog delovanja u Galileji u kasno proljeće 29. godine.

Razdoblje između Pashi 28. i 29. godine posvećeno je uglavnom Judeji; razdoblje između pashi 29. i 30. skoro ciklično Galileji, a razdoblje između pashi 30. i 31. područjima na granici Galileje, Samarije i Pereje.

OSNOVA NOVOZAVETNE HRONOLOGIJE

1. Uvod

Događaji koje bilježi Novi zavet zbili su se u prvom veku naše ere - u razdoblju za koje je hronologija rimskog carstva vrlo dobro utvrđena - a ipak se datumi tih događaja ne mogu nepogrešivo odrediti jer nam pisci nisu ostavili dovoljno obavještenja. Jedino novozavetno spominjanje specifične godine (15-ta godina Tiberija) podložno je različitim tumačenjima. Poslanice ne nose datuma postanka, a pisci evanđelja su se više zanimali za značenje događaja nego li za njihovo datiranje.

Moderni učenjaci ponekad pišu dogmatski o hronologiji Isusovog života, ali je njihovo pisanje zasnovano na subjektivnim tumačenjima događaja koji nisu dovoljno jasni da bi bili konačni. Čitaoc ovog komentara će lako utvrditi da iako su novozavetni pisci dali dovoljno materijala i vremenskih podataka, i time dokazali da nisu bili u neizvjesnosti, oni ipak ne daju dovoljno da bi se rekonstruirala tačna kronološka shema događaja. Čak i red događaja, skupljen iz četiri Evanđelja je ponekad neizvjestan. Mora se dati mesta mogućim varijacijama.

Novozavetni kronološki problemi su ili unutrašnji, te se bave tumačenjem samog teksta, ili vanjski, te se bave odnosom novozavetnih događaja i svetovne hronologije. Namera ovog članka je da se iznesu činjenice, koje mogu biti poznate, te ukazati na zaključke do kojih se može doći zaključivanjem, o najvažnijim vanjskim kronološkim problemima: datiranje pre ili posle Hrista (1) rođenja Hristovog, (2) njegovog krštenja, i prema tome početka njegovog delovanja i (3) njegovog raspeća i vaskrsenja. Kao predgovor tome potrebno je objasniti više starih kronoloških era i metoda računanja godina.

2. Kalendari i računanja godina

Svijet u kome je Isus živio bio je rimski imperij Augusta

i Tiberija. U ovom imperiju su mnogi narodi i nacije od Atlantika do Eufrata, od ušća Rajne, do katarakta Nila bili ujedinjeni pod rimskom vlašću te su uživali rimski mir. ali na ovom području, a naročito na Istoku, gde su civilizacije bile mnogo starije od one u Rimu, lokalni su jezici, običaji i religiozni obredi ostali. Isto su tako ostali i različiti metodi računanja vremena. Čak i u službenim stvarima datumi su bili izražavani terminima kalendarskog računanja lokalnih područja.

Različiti kalendari u prvom veku po Hristu. - Rimski kalendar je promijenjen po naređenju Julija Cezara od lunarnog na solarni u početku 45. pr. Hr. To znači, rimski meseci, ranije lunarni, bili su usklađeni sa egipatskom solarnom godinom od 365 dana sa dodatkom od jednog dana svake četiri godine, čineći tako prosečnu godinu 365 i 4 dana. Ovo je uradio Sosigenes, jedan astronom iz Egipta. Ali ovaj julijanski kalendar koji je postao svojina čitave Evrope, nije uveden jedinstveno po cijelom rimskom imperiju.

U samom Egiptu je August uveo sistem prestupne godine, sa posledicom, da Egipatska Nova godina, Toth Prvi, prestaje da se pomiče unazad kao što je to do sada bivalo, te je ostala utvrđena na 29. kolovoz, a u nekim godinama na 30. U svemu drugome egipatski kalendar je ostao isti, sa svojih dvanaest meseci od po 30 dana, sa starim imenima i sa pet dodatnih dana na kraju godine, ili šest svake prestupne.

Provincije istočno od Egipta zadržale su svoje lunarne kalendare od 12 i 13 meseci, ali su tokom prvih veka rimske okupacije većina od njih prihvatili rimsku godinu od 365 (366) dana i dali svoja vlastita makedonska ili semitska imena lunarnih meseci julijanskim mesecima od 31, 30, ili 28 (29) dana. Tako na pr. u Siriji semitska kalendarska godina počinje sa Tišrijem, koji je dobio 31. dan, poklapajući se sa julijanskim listopadom. Nije poznato do koje je mere ova promjena postignuta u prvom veku hrišćanske ere.

Jevrejski kalendar. - Međutim, jevreji su zadržali svoj

lunarni kalendar sa svojim mesecima od 30 i 29 dana, svoju godinu sa 12 ili 13 meseci i svoja dva početka godine: religioznu godinu od Nisana do Nisana u proljeće, i civilnu godinu od Tišrija do Tišrija u jesen. U Hristovo vreme međutim crkvena godina sa početkom u proljeće izgleda da je bila i godina vladanja, tj. godina prema kojoj su se brojile godine vladanja lokalnih jevrejskih kraljeva - herodovaca.

Jevreji su, kao i drugi stari Semiti imali lunarno-solarni kalendar, tj. lunarne mesece sa povremenim popravljanjem, da se kalendar zadrži u skladu sa godišnjim dobima. Dvanaest lunarnih meseci imali su zajedno 11 dana manje od prave solarne godine, koja upravlja godišnjim dobima. Zato je svake dve ili tri godine dodavan posebni mesec - dvanesti mesec Adar imao je iza sebe trinaesti, Adar drugi. Ovo je bilo potrebno da bi se Nisan, prvi mesec, održao u skladu sa ječmenom žetvom (početak travnja), da bi se mogao prinjeti obrtani snop odmah posle pashe, u vreme praznika presnih hljebova. Vavilonci su razvili svoj kalendarski ciklus u 4. veku pre Hrista, koji se ponešto razlikovao od jevrejskog u umetanju posebnih meseci. Oni su podvostručavali 12 mesec Adar, šest puta u 19 godišnjem ciklusu, ali jedne godine (17-te) oni su udvostručavali Ululu (jevrejski Elul), šesti mesec.

Koliko je do danas poznato, Jevreji nisu nikada umetali drugi elul posle šestog meseca. Takav bi postupak imao za posledicu nepravilan razmak između praznika koje je levitski zakon propisivao u prvom i sedmom mesecu. Osim toga, činjenica da se umetanje posebnog meseca upravljalo prema odnosu sredine Nisana i ječmene žetve, ukazuje da se u početku, kad je kalendar zavisio uglavnom od posmatranja, trinaesti mesec morao umetati u proljeće, upravo pred Nisanom, te nema razloga pretpostavci, da bi se udvostručavao šesti mesec. Ništa se ne zna o redovnom izmjenjivanju jevrejskog ciklusa od 19 godina, kao što je to slučaj sa vavilonskim kalendarom, i to u vreme Isusa. Izgleda da ima dokaza, da su

sveštenici koji su imali brigu o kalendaru, imali neko znanje o metodama teoretske kalkulacije, iako su uvek poštovali stari način najavljanja meseci na osnovu stvarnog posmatranja meseca i godišnjih dobi. Prema tradiciji, rabini su sistematizirali svoj kalendar na temelju utvrđenih pravila kalkulacije, koja su bila svima poznata, tek nekoliko veka posle Hrista (Primedba 1. na kraju članka).

Rimske metode označavanja godina. - Rimljani, sa svojom republičkom prošlošću, nisu računali godine prema imperatorovoj vladavini iz prostog razloga, što se u Italiji i na zapadu imperator nije smatrao vladajućim monarhom. August, organizator rimskog imperija, koji je zamijenio republiku, nazvan je Princepsom, doslovno, Prvi, ili Glavni (građanin), a njegova vladavina tehnički nije bila monarhija nego principat. Odgovarajući grčki izrazi "Hegemon" i "hegemonija" za imperatora i njegovu upravu, upotrebljavani su u istočnim provincijama, gde je grčki bio službeni jezik, kao ostatak Aleksandrovog i helenističkog carsva. Mi ispravno zovemo Augusta prvim rimskim imperatorom, i mi mislimo o imperatorima kao monarsima, što su u stvari i bili. Ali je njihova moć proizlazila iz njihov službe imperatora - zapovjednika oružanih snaga. U stvari oni su vladali zahvaljujući moći različitih civilnih službi, koje su u početku bile predane Augustu, te su formalno bile izglasavane svakom sledećem imperatoru. Tek u vreme Dioklecijana (284-305) rimska uprava je formalno organizirana kao apsolutna monarhija.

U običnom datiranju rimljani su upotrebljavali formulu "za konzulstva ... i ....", nazivajući svaku godinu imenima dva konzula, dva glavna magistrata republike, koji su svake godine birali. I pod imperijem konzuli su zadržali svoju službu, (ali samo kao figure) godišnje od prvog siječnja. Sačuvane liste konzula omogućavaju nam da preračunamo konzularne godine u skalu godina prema sistemima pre ili posle Hrista. Sve do 23. pr. Hr. August je držao pravo kontrole u državi zadržavši svake godine

konzulstvo (sa različitim kolegama, koji u stvari nisu imali moći). Najpre je računao svoje godine brojem godina koliko puta je izabran za konzula. Tada je ostavio konzulstvo i promijenio službeni metod određivanja godina nekog imperatora, i to brojem godina u kojima je držao vlast kao tribun, tj. vlast (iako ne službu) tribuna. Takve su godine počinjale na godišnjicu primanja vlastii tribuna. (Rimljani su nasuprot istočnjacima polagali važnost na lične rođendane te su bili više skloni računanju prema godišnjicama, dok su istočnjaci bili skloni računati pune kalendarske godine od Nove godine).

Godine vladanja upotrebljavane na Istoku. - U istočnim provincijama i zavisnim kraljevstvima rimskog imperija običaj datiranja prema kalendarskim godinama svake vladavine toliko je bio u upotrebi, da su narodi Istoka nastavili i dalje primenjivati ovaj metod prema svojim lokalnim kalendarima za godina vladanja rimskih imperatora.

U slučaju Augusta, postoje lokalne razlike, pošto početak njegove vladavine nad imperijem nije jedan događaj svršen u jednom danu. Mi danas općenito stavljamo početak njegove vladavine u 27. pr. Hr. jer je siječnja te godine dobio počasno ime August, a Senat mu je izglasao njegovu glavnu ustavnu moć. Ali na istoku se njegova vladavina računa od njegovih pobjeda tamo. U Siriji i susjednim provincijama smatralo se da je to 31. godina, tj. godina bitke kod Akcija, odlučna točka kada je zadobio kontrolu nad imperijem posle pobjede nad Antonijem. E Egiptu se njegova vladavina računala od smrti Kleopatre, 30. godine, jer ga se smatralo njenim naslednikom, po pravu pobjede. U Egiptu je njegova vladavina računana egipatskim kalendarskim godinama od prvog Totha 30. godine.

Formula za datiranje godina vladanja, kakvu je Luka upotrijebio "Petnaeste godine vladanja Tiberija" - fraza koju verovatno Tiberije u Rimu nije nikada upotrijebio - zavisit će u svom značenju od određenog lokalnog kalendara, koga je upotrijebio pisac, tj. da li je računao

godinu od egipatskog prvog Totha (koja je posle Augusta bila uvek u augustu), ili od jevrejskog Nisana ili Tišrija, itd. U vreme i posle helenističkog razdoblja lokalni sirske kalendari su se razlikovali čak i u pojedinim gradovima.

Dve metode brojenja godina vladanja. - Datum će također zavisiti i o odgovoru koje su dve metode upotrebljene u brojenju godina vladanja. Prema jednom metodi je preostali dio kalendarske godine posle kraljeve smrti nazvan "nastupnom godinom" novog kralja, prva godina njegove vladavine bila je prva puna kalendarska godina sa početkom od sledeće lokalne Nove godine posle stupanja na presto. Ovo je tzv. metod nastupne godine, ponekad poznat kao postdatiranje. Ovaj sistem brojenja primenjivan je u prvim vekima u Vaviloniji, Asiriji i kraljevstvu Jude, kao i među Jevrejima posle egzila u vreme Nemije. Ali od njega se otstupilo čak i u Vaviloniji posle makedonskih pobeda, kad su se godine vladanja Aleksandra Velikog počele brojiti drugim metodom (koji je već dugo bio poznat u Egiptu) - tzv. antidatiranjem ili sistemom bez nastupne godine. Prema ovom računanju kalendarska godina, koja je počela kao poslednja godina stare vladavine, završila bi kao prva godina novog kralja, te bi tako nosila da broja. Prva godina Novog vladara trajala bi od vremena stupanja na presto do prve Nove godine, kada bi poočinjala njegova druga godina.

Jevrejske metode datiranja. - Za Novi zavet važno je jevrejsko računanje godina, ali suvremenih dokumenata, datiranih u prvom veku ne može se ništa znati o jevrejskom datiranju, nasuprot mnoštva tablica koje imamo za ranije razdoblje u Mezopotamiji. Palestinski novci sa godinama vladanja rimskih imperatora postoje, ali nema dvostrukog datiranja ili drugih sinhronizama, prema kojima bi se mogla utvrditi odgovarajuća godina u sistemima pre ili posle Kirista. Međutim, jedino raspoloživo objašnjenje iz jevrejske literature ukazuje na to, da su godine jevrejskih kraljeva u vreme Hrista bile računane od proljeća. Ovo bi moglo izgledati čudno, imajući u vidu ranije računanje godina kraljeva Jude kao i vremena Ezdre

i Nemije, kada se računalo od jeseni do jeseni. Međutim, izgleda da je godina od proljeća bila u upotrebi u vreme Makabeja (prema seleukidskoj eri), verovatno kao razlika od računanja od jeseni do jeseni koje su upotrebljavali Makedonci za istu, tj. seleukidsku eru. NOvi, nezavisni jevrejskii vladari, tzv. Makabejci nisu bili stara kraljevska linija Jude. Oni su bili hazmonejci iz plemena Levija, bili su sveštenici-kraljevi. Sasvim je prirodno da su dali prednost religioznoj godini, koja je počinjala prvog Nisana u proljeće, nad starom judinom godinom vladanja. Prema tome nije čudno kad Flavije pišući u prvom veku i računajući godine Iroda Velikog naslednika Makabejaca računa godinu od proljeća kao i prema tzv. sistemu bez nastupne godine. Isto tako nije čudno što je i Talmud sačuvao tradiciju istog metoda, prema kojemu je prvi Nisan bio Nova godina za Izraelske kraljeve (a prvi Tišri ujesen za strane kraljeve, kako su Jevreji računali).
Primedba 2. Isto kao što su jevreji u vreme prve Makabeja upotrebljavali svoje vlastito računanje od proljeća do proljeća, nasuprot računanju od jeseni do jeseni sirske kraljeva, tako su verovatno nastavili istom razlikom između godina lokalnih Iroda koji su bili barem nominalno Jevreji i godina rimskih imperatora koji su bili stranci.

Rimske i grčke tradicionalne ere. - Istoričari u rimskom imperiju datirali su događaje prema dve tradicionalne ere koje su imale svoje početne točke u čmnogo ranijim, ali u stvari nepoznatim datumima.

Grčke olimpijade su bile četverogodišnji periodi označeni četverogodišnjim olimpijskim igrama, koje su počele, kako se pretpostavljalo u ljetu 776. pr. Hr. Treća godina 195. olimpijade na pr. (skraćeno 01.195.3) odgovara godini 3/4 posle Hrista od sredine ljeta do sredine ljeta.

Rimsko računanje A.U.C. (ab urbe condita) "od osnivanja grada", datira od navodne godine osnivanja Rima po Romulu i Remu. Međutim, rimski pisci se nisu jednodušno složili s njom. Općenito prihvaćeni autoritet Varro stavio je osnivanje grada u godinu koja odgovara

753. pr. Hr. Iako se pretpostavljalo da je tačni datum 21. travnja godine A.U.C. su se ponekad računale prema rimskoj kalendarskoj godini od prvog siječnja. Ova era, kao i olimpijade često su se upotrebljavale u istorijskim podacima, ali obično rimsko računanje bilo je prema konzulima.

Istočne ere u upotrebi u vreme Hrista. - U područjima krajnjeg Istoka rimskog imperija upotrebljavana je seleukidska era, koja je počela sa Seleukidima i računala se od jeseni 312. pr. Hr. prema službenom makedonskom kalendaru, dok se u Vaviloniji uvek brojilo od vavilonske Nove godine u proljeće 311. a prema jevrejskom piscu prve Makabeja od proljeća 312. Bilo je više era Augusta. Jedna je bila akcijska era od pobjede Augusta kod Akcija 2. rujna 31. pr. Hr. (Primedba 3). Računanje ove ere nastavilo se i posle Augustove smrti, tako da u vreme vladavine Tiberija nalazimo novac kovan u Antiohiji i njenoj susjednoj luci Seleukiji, koja nosi dvostruke datume, prema akcijskoj eri i prema godinama vladanja Tiberija. Egipćani su imali drugu augustovu eru, a računali su je od prvog Titha 30. računajući je kao godinu vladanja nad Egiptom posle smrti Kleopatre. Neki također računaju Augustovu eru od 27. pr. Hr., kada je počela njegova ustavna vladavina.

Hrišćanska era. - Hrišćanska era ne pripada istorijski u raspravu o prvom veku, jer je bila uvedena tek nekoliko veka kasnije. Međutim, pošto ona nosi računanje od rođenja Hrista, pa i sama fraza "prvo veke" izražena je u terminima ove ere i pošto svi datumi Novog zaveta s izuzetkom Hristovog rođenja nose njen znak, potrebno je da je objasnimo. U šestom veku posle Hrista monah imenom Dionizije Exiguus je sastavio novu tablicu Uskrsa u kojoj je uveo novi metod brojenja godina. Stavljajući rođenje Hristovo, prema najboljim obavještenjima do kojih je mogao doći, u rimsku godinu A.U.C. 754. on je otpočeo novu skalu godina "godine našeg Gospoda" (Anno Domini nostri). Bilo je to 532. godine. Ova era je došla u opštu upotrebu tek posle nekoliko veka, ali je danas poznata

široj svijetu pa čak i muslimanima i narodima na Dalekom istoku, koji su još uvijek zadržali svoje stare kalendare. Već je dugo poznato, da je Dionizije stavio Isusovo rođenje u pogrešnu godinu, ali njezina korisnost nije oslabljena sve dok znamo da od Isusovog rođenja nije prošlo 1956 godina, nego je to 1956. godina umjetnog niza nazvanog hrišćanska era, čija je početna točka nekoliko godina posle prave godine Isusovog rođenja. Autoriteti se ne slažu u veličini greške, ali je izvjesno da ona nije manja od četiri godine, te se Hristovom rođenju mora prema tome dati datum "pre Hrista" (Primedba 4).

3. Datum Hristovog rođenja

Tradicionalni datum. - Možda najviše prihvaćeni datum Isusovog rođenja je 4. (ili 5.) godina pr. Hr., iako neki kažu da to može biti 6, 8, ili još koja ranije. Popularnost 4. godine pre Hr. potiče verovatno od Ushera, koji je smatrao da je hrišćanska era 4. godine u zakašnjenju. On je stavio datum stvaranja u 4004. pr. Hr., jer je verovao da je Hrist rođen 4000. od stvaranja svijeta, tj. 5/4. pr. Hr. od jeseni do jeseni. Tako je on stavio datum rođenja pri kraju 5. godine pr. Hr., te je ova godina upotrebljavana u mnogim izdanjima Biblije skoro kroz 250 godina. Međutim, danas je poznato, da su Usherovi datumi sastavljeni pre 300 godina daleko od tačnosti. Mnogi od njih su približno tačni, dok su mnogi sasvim pogrešni. Novija otkrića arheologije omogućila su da znamo dtume starih događaja sa sigurnošću koja nije bila na dohvat učenjaka u vreme Ushera. Danas se 5. godina pr. Hr. može smatrati približno ispravnom kao godina Hristova rođenja. Međutim, dokazi nisu dovoljno potpuni, da bi dali dovoljno dokumenata za tačnost te godine, kao što ćemo to u nastavku vidjeti.

Popisivanje u vreme Kvirinija. - Luka nam tvrdi da je Isus rođen u vreme popisivanja koje je naredio August, te da je to bio "prvi prepis za vladanja Cirinova Sirijom" (Luka 2:2). Flavije navodi Sentiusa Saturninusa i Kvintilija

Varusa kao guvernere od 9. pr. Hr. do posle smrti Iroda (Starine XVI. 9,1; XVII. 5,2; 9,3). Zato su kritičari optužili Luku za grešku. Međutim, podatak ne traži mogućnost Hristova rođenja u vreme prebrojavanja u vremenu Kvirinijeva guvernerstva. Dva natpisa koji spominju Kvirinij prevode neki i ukazuju da je on bio pomoćnik guvernera u Siriji pre smrti Iroda, te da je prebrojavanje o kojem govori Luka, provedeno 8. ili 6. pr. Hr., a ne kasnije za vreme guvernerstva 6. godine. Drugi stavljaju Lukino preobrojavanje u 8. godinu pr. Hr., koja je u Palestini počela nešto kasnije (kad su Josip i Marija otišli u Betlehem), kada još nije bilo završeno u vreme Irodove smrti, nego je završeno tek pod Kvirinijem. (Prema tome je i povezano sa imenom poslednjega).

Flavije tvrdi, da je Kvirinije poduzeo rimsko prepisivanje Judeje oko 6. ili 7. posle Hr. (Starine XVIII. 1,1: 2,1; XX. 5,2), te spominje bunu koju je poveo Juda Galilejac kao protivljenje prebrojavanja. Dela 5:37, spominju istu bunu. Ovaj je cenzus sproveden uskoro posle smenjivanja Arhelaja, kad je Judeja formalno anektirana rimskoj provinciji Siriji, 6. godine posle Hr. Stavivši sve ove činjenice zajedno dobijamo mogućnost, da je jevrejski antagonizam onemogućio završetak prebrojavanja i određivanja s njim u vezi) pod vladavinom Iroda, a čim je Judeja bila uklopljena u provinciju Siriju, prepis je završen i okončano određivanje poreza.

Primećivalo se da nema izvještaja o carskom dekretu oporezivanja Judeje pre onoga koji je poveo Kvirinije, 6. ili 7. posle Hr. ali se mora primetiti, da potpuno nedostaju detalji rimske administracije Palestine. Iako su bili podložni Rimu, Irod i Arhelaj su imali izvjesni stepen nezavisnosti u Lokalnim poslovima, te je najverovatnije da su skupljali porez u svoje vlastito ime i plaćali ga Rimu iz svojih blagajni. Potpuno je moguće da je Irod, možda na svoju ruku, proveo popisivanje nešto pre Augustova dekreta. Takav dekret, iako u stvari izdan u Irodovo ime mogao se smatrati rimskim, jer je Irod bio potčinjen Cezaru. Josip i Marija su pošli u Betlehem, zavičaj svojih

predaka, da se upišu. Carstvo je dozvoljavalo da se prebrojavanje izvrši lokalnim metodama. Da se takva praksa sprovodila na istoku vidi se iz jednog papirusa koji potiče iz jednog veka kasnije, a pokazuje da se u Egiptu tražilo od naroda da se vrati u svoj zavičaj radi prebrojavanja.

Datum pojavljivanja zvijezde se ne može utvrditi. - Svi pokušaji da se utvrdi datum pojavljivanja betlehemske zvijezde (Mt. 2:2) pomoću astronomskih kalkulacija ostali su bezuspešni. Ni jedno prirodno nebesko tijelo nije moglo voditi putnike sa Istoka, a zatim okrenuti na jug od Jerusalima prema Betlehemu i na kraju stati nad jednom jedinom kućom. Zvijezda je očito bila čudesna i neastronomska pojava.

Smrt Iroda 4. godine pre Hrista. - Flavije stavlja Irodovu smrt u 37-mu godinu njegove vladavine, računavši od njegovog određivanja, ili u 34. godinu računajući od njegovog stvarnog preuzimanja kraljevstva. to je 4/3. pre Hrista od Nisna do Nisana (Primedba 5). Neki pretpostavljaju da je Irod umro pri kraju 4/3. te su tako stavili rođenje Hristovo ujesen 4. pr. Hr. ili kasnije, ali je više prihvaćeno tumačenje Josipovog izvještaja da je Irod umro prvih dana Nisana 4. pr. Hr. Drugde se objašnjava da je Irod umro u početku travnja 4. pr. Hr. Događaji između Isusovog rođenja i pomora djece u Betlehemu dok je Irod još bio živ stavili bi rođenje u početak 4. pr. Hr. ili nekoliko meseci ranije, ujesen 5. pr. Hr. Rođenje ne može biti daleko niti od 5. niti od 4. godine pr. Hr. jer je Isus imao "oko 30 godina" kada je otpočeo svoju misiju "petnaeste godine vladanja Tiberija".

4. Početak Hristovog delovanja

Glavni kronološki podatak o početku Hristovog delovanja je Luka 3:1,2. Pre proučavanja ovog važnog teksta razmatrat ćemo najpre dve druge fraze od kojih je jedna izražena okruglim brojem, a druga verovatno isto tako.

"Oko 30 godina". - Luka kaže doslovno "I taj Isus imaše oko 30 godina kad poče" (3:23). Od Tyndala do danas, ono se najčešće tumačilo kao Isusova starost pri početku njegovog delovanja; Istina je, ako je Isus bio rođen najkasnije 4. pr. Hr., on bi navršio svojih 30 godina 27. posle Hr. ali pored neizvjesnosti tačnog biblijskog metoda brojenja godina grčka reč "hosei", "oko" ukazuje na okrugli broj. Isus je verovatno bio "oko trideset" u granicama najmanje godinu ili dve više ili manje. Da je Luka, koji nam daje najveće pojedinosti, dobio tačnu Isusovu starost, prilikom početka njegovog rada, on se ne bi zadovoljio nejasnom frazom "oko trideset". Isusov tačni datum rođenja kao i njegova tačna starost pri krštenju nisu neophodni da se odredi datum početka njegovog delovanja. Pretpostavljalo se, da je Luka htio ukazati da je Isus imao najmanje 30. tj. bio je u dobu kad se smatrao spremnim, da otpočne svoje životno delo.

Četrdeset šest godina hrama. - Ponekad su vršeni pokušaji da bi se iz podatka iz Ivan 2:20, "Četrdeset i šest godina građena je ova crkva" dobio datum Isusovog delovanja. Ovo nije istorijski podatak hronologije napisan posle ispitivanja izvještaja. Ovo je samo dio usmene tvrdnje. Namera govornika nije bila iznjeti istorijsku činjenicu, nego pokazati gnjev na navodno oholu tvrdnju Isusa da bi on sagradio hram u tri dana. Brojke mogu biti tačne, ali isto tako i približne. Nije iznijeta niti početna, niti završna točka razdoblja. Prema tome to se ne može smatrati preciznim kronološkim datumom, prema kome bi mogli kalkulirati datume.

Međutim, razdoblje od 46 godina od vremena građenja Irodovog hrama može se prihvatiti kao približno. Flavije kaže da je građenje hrama počelo 18. godine Irodove vladavine (Starine XV. 1,1). Drugde on daje 15. godinu (Ratovi I. 21,1). Neki smatraju ove datume kao istu godinu u dva računanja Irodove vladavine (od vremena njegovog određivanja 40. pr. Hr. i od stvarnog preuzimanja kontrole u Judeji 37. pr. Hr.) Međutim drugi smatraju da Flavije u Starinama ispravlja raniju grešku iz Ratova. Neki opet

smatraju da je Irod možda počeo pripreme za zidanje hrama tri godine pre samog građenja, ili da se 46 godina treba računati od kraja prvog razdoblja, kada je velikom svečanošću proslavljen završetak građenja hrama osim predvorja i drugih zgrada (Starine XV. 11,6). Ako uzmemo petnaestu godinu vladavine, 23/22. pr. Hr., interval je 49 godina do najranijeg mogućeg računanja 15. godine Tiberija. Međutim, ako je početna točka početak zidanja u 18-toj godini, 20/19. pr. Hr. (siječnja 19. pr. Hr.) pošto je prva i po godina građenja završila u sredini ljeta, sa proslavljanjem na godišnjicu Irodovog preuzimanja prestola), tada je 46 godina završilo 28. posle Hr. Tvrđnja o 46 godina je izrečena nekolikoo meseci kasnije, prilikom Pashe, prema najranijem mogućem tumačenju 15. godine Tiberija. Očito, imajući u vidu nedostatak prave početne točke, kao i netačnu prirodu primedbe, ova se tvrdnja od 46 godina ne može smatrati kao temeljnom točkom za bilo koji točan datum.

Mnogo je određeniji i utvrđeniji Lukin kronološki podatak, kojim je želio dati vreme Isusovog početka delovanja. Ovo ćemo razmotriti u sledećim stavcima.

Lukina formula datiranja. - Isto poglavlje koje sadrži frazu "oko 30 godina" (Luka 3:23) sadrži i jedini određeni podatak godine vladanja u Novom zavetu: Ivan Krstitelj je došao u pustinji "u svu okolinu Jordansku, propovjedajući", upravo pre Krštenja Isusova "u petnaestoj godini vladanja cezara Tiberija" (Luka 3:3,1). Luka također stavlja ovaj događaj u vreme Administracije Pontija Pilata (26-36), Iroda (Antipe, 4. pr. Hr. - 39. po Hr.), Filipa (4. pr. Hr. do 33/34. po Hr.), Lizanija (točan datum nije poznat, ali nekako u ovo vreme), kao i u vreme Ane prvosveštenika (oko 6-14.) i Kaife (oko 18-36), Primedba 6. Ova kombinacija dtuma stavlja Lukino opisivanje u godine 26-34. posle Hrista, ali se samo petnaesta godina Tiberija može ograničiti na određenu godinu.

"Petnaeta godina vladanja Tiberija." - Utvrđivanje ove godine vladanja ovisi o Lukinoj metodi datiranja. Pošto su razni podređeni narod brojili imperatorovu vladavinu

prema svojim vlastitim lokalnim kalendarima, a ne prema jedinstvenom službenom računanju. Službeno, Tiberije je kao i August, bio princeps (hegemon) i imperator, a nikada kralj, te "petnaesta godina vladanja (hegemonije) nije bila rimska formula datiranja. Rimski podatak bi se izrazio rečima "Dvadeset i deveta ili trideseta godina Tiberijeve tribunske vlasti" ili kao "konzularna godina". Lukina je fraza bila istočnjačka, u upotrebi u provincijama koje su ranije računale svoje datume prema godinama vladanja svojih vlastitih kraljeva i gospodara, svaki narod prema svom vlastitom kalendaru. Kakav je kalendar upotrebljavao Luka? Da li je on računao prvom Tiberijevom godinom godinu kada je kralj došao na presto ili prvu punu kalendarsku godinu sa početkom o Novoj godini? Da li je on računao početak vladavine od smrti Augusta ili od suvladarstva, koje je počelo ranije? Da bismo mogli odgovoriti na pitanje: Što je Luka mislio kad je rekao "petnaesta godina", moramo znati odgovore na sva gornja pitanja. Nažalost ne znamo sve ovo. Iz materijala kojimam stoji na raspolaganju možemo u najboljem slučaju imati odgovor koji može dati samo verovatnu tačnost.

Suvladarstvo Tiberija i Augusta. - Neki autoriteti su računali 15. godinu Tiberija od jedne od više točaka pre smrti Augusta. Poznato je da je Tiberije držao brojne visoke službe u rimskoj civilnoj i vojnoj upravi dok je August još živio. 6. godine pr. Hr. data mu je vlast tribuna pored Augusta, koju je zadržao pet godina. Četvrte godine posle Hrista adoptirao ga je August kao sina i naslednika, davši mu vlast tribuna za narednih deset godina (27. lipnja 4. po Hr.), koja je bila obnovljena 13. godine po. Hr., verovatno za još 10 godina. Da bi mu osigurao preto, August ga je učinio suvladarom u upravljanju provincijama. Jedan suvremeni pisac kaže: "Na traženje njegova oca da on treba imati u svim provincijama i vojski moć jednaku njegovoj, senat i simski narod su tako odlučili" (Velleius Paterculus, II. 121,1,21. Postoji teškoća zbog neslaganja o početku ove zajedničke vladavine.

Neizvjesno je da li je ona počela, 11, 12, ili 13. godine posle Hrista. Ako je kako su neki tvrdili, Lukin izraz "vladanje", hegemonija, značio Tiberijevo zajedničko vladanje a ne njegovu samostalnu vladu, tada nema dokaza za potvrdu takve upotrebe (Prim. 7). S druge strane ima značajnog materijala koji ukazuje da niti Tiberije niti itko drugi nisu počeli računati godine njegove vladavine pre smrti Augusta.

Tiberijevo stupanje na presto. - August je umro u Noli, u Kampaniji u Italiji 19. kolovoza, za vreme Konzulstva Sextusa Pompeja i Sextusa Apulea, 44. godine od bitke kod Akcija (Dio Casius, LVI. 29,2,30,5). Ovo je utvrđena 14. godina posle Hrista. Tiberije je bio na putu, te se žurno vratio smrtnoj postelji svog oca. Tiberije je objavio imperatorovu smrt, a pošto je bio godinu ili više zapovjednik vojske i zajednički vladar provincija, izgleda da je prihvaćen za imperatora u provincijama bez problema. Ali u Italiji on je vladao samo prividno, pošto Rim nije bio zakonska nasledna monarhija - zapravo nije uopšte bio monarhija u očima Rimljana. Izgleda da je Tiberije uz odupiranje prihvatio titule i moći koje je kasnije imao kao imperator.

Na Istoku, gde je bilo uobičajeno računanje prema godinama vladanja, svi su se dokumenti počeli datirati prema Tiberijevoj vladavini, čim je stigla vijest o njegovom stupanju na presto. Broj godine se mijenjao pri sledećoj Novoj godini, prema svakom lokalnom kalendaru: u Egiptu prvog Totha, 29. ili 30. kolovoza, na Kipru u rujnu, u Antiohiji Sirijskoj prvog Tišrija, mlađakom u listopadu (ukoliko se već u ovo vreme nije semitski Tišri pomakao da bi se poklopio sa julijanskim listopadom, kako je to bilo kasnije). Pitanje je: Da li je na Novu godinu posle stupanja Tiberija na presto počela njegova prva ili druga godina vladanja?

Koja je bila "prva godina" Tiberija? - Već smo objasnili da je sistemom postdatiranja ili nastupne godine ostatak kalendarske godine u kojoj je počela vladavina nazvan nastupnom godinom, a prava je godina vladanja počela sa

Novom godinom posle stupanja na presto, dok je sistemom antidatiranja ili bez nastupne godine, prva godina bila ona u kojoj je novi kralj došao na presto, a godina koja je otpočela sa prvom Novom godinom, nazvana je drugom godinom vladanja dotičnog kralja. Ovaj drugi metod - antidatiranje ili sistem bez nastupne godine, potvrđen je različitim dokumentima kao opšte upotrebljavan na Bliskom Istoku u prvom razdoblju rimskog imperija (Primj. 8). Može se uzeti za sigurno iz ovih dokaza, da je općenito uzevši prva godina Tiberija završila a njegova druga počela negde između kraja kolovoza i listopada 14. posle Hrista, jer direktni izvor materijala iz Egipta, sa Kipra i Sirije stavlja Tiberijevu prvu godinu sa početkom u jesen 14. godina posle Hrista, (što bi činilo da je njegova 15. godina bila 28/29. posle Hr., Primedba 9). Ovi podaci za Tiberija su izuzetni sa brojenjem jedne godine kasnije nego obično, jer se stupanje na presto zbilo kasno (19. kolovoza), što je bilo posle Nove godine poznato u daljim područjima. Imajući u vidu razlike kalendara različitih naroda na Istoku, Lukino datiranje moramo uzeti iz dokaza koje pruža njegova vlastita zemlja, a ne neka druga.

Jevrejsko računanje Tiberijeve vladavine. - Ali sve što smo rekli, ostavilo je neodgovoreno ključno pitanje: da li su Jevreji računali Tiberijevu godinu kao kratak razmak od kralja augusta jevrejske Nove godine (u listopadu 14. posle Hr.), ili su računali da je ova prva njegova godina počela na Novu godinu 14. posle Hr.? Nažalost, nema natpisa niti novca iz Palestine, što bi dokazalo jedno ili drugo. (Primedba 10). Međutim, postoje dokazi o načinu jevrejskog datiranja iz jevrejske literature prvog veka flavije ukazuje nepogrešivo da su se vladavine Iroda Velikog i njegovih sinova računale sistemom bez nastupne godine, ili antidatiranjem.

Osim toga, poštoje Flavije dokazao da je verna rabinska tradicija o računanju godina jevrejskih kraljev, a možemo smatrati i drugi dio iste tradicije također vernim, naime, jevrejsko računanje stranih kraljeva od prvog Tišrija. U

tom slučaju očekivalo bi se od Luke da računa godine Tiberija, rimskog vladara, od prvog Tišrija, sa drugom godinom koja je počela sa prvom Novom godinom njegove vladavine, naime prvim Tišrijem 14. posle Hr. Pošto sredina oktobra kao vreme prvog Tišrija daje dovoljno mesta da je vijest o Augustovoj smrti došla do Palestine od 19. augusta do 1. Tišrija, teško je pretpostaviti da su Jevreji, kao Egipćani, počeli računati Tiberijevu prvu godinu tek posle njihove Nove godine 14. posle Hrista.

Ako je prema tome Luka primenio uobičajeni jevrejski metod datiranja, kako to izgleda najverovatnije (Primedba 11), trebamo očekivati, da on pod petnaestom godinom Tiberija misli jevrejsku civilnu godinu, koja teče od jeseni do jeseni 27/28. posle Hrista. Ovo nije dokazano iz direktnih suvremenih izvještaja, nego iz poznate jevrejske upotrebe izgleda da je ovo najverovatnije rješenje.

Datum Isusovog krštenja. - Ako se Luka 3:1, odnosi na 27/28. po Hr. kao godinu u kojoj je Ivan Krstitelj izašao u pustinju, i u kojoj je krstio Isusa, tada se ovo savršeno slaže sa tumačenjem hronologije Kristovog delovanja, koja stavlja njegovo krštenje nešto uskoro posle 1. Tišrija ujesen 27. posle Hrista, ili 483. posle "izdavanja zapovesti" ujesen 457. pr. Hr.

5. Dužina Hristovog delovanja i 70-a sedmica

Tri i pol godine Hristovog delovanja. - Pošto se pisci četiri Evanđelja nisu bavili jedinstvenošću ili striktnim kronološkim redom, bilo je uvek razlika u tumačenju i rekonstrukciji niza i trajanja događaja Hristovog delovanja. Ni jedno od različitih pokušaja usklađivanja Evanđelja ne može dati potpuni dokaz za svoju hronologiju. Neki pripisuju Hristovom delovanju samo jednu godinu, drugi dve ili više, neki opet tri i po (dok neki čak sedam). Ovaj komentar iznosi pokusnu hronologiju biblijskih izvještaja sagrađenu na Ivanove tri pashe (Iv. 2:13; 6:4; 12:1) i na jednom bezimenom prazniku (Iv. 5:1)

za koji se također misli da je bio pasha, te se tako pripisuje tri i po godine kristovom delovanju sa početkom u jesen 27. i krajem u proljeće 31. posle Hrista.

Danijelovih 70 sedmica. - Nedostatak odlučnih dokaza za točan datum početka Hristovog delovanja nije vodio ka različitosti mišljenja o tim događajima, nego je naveo kritičare, da iznose kontradikcije između sinoptičkih Evanđelja i Ivana kao i da napadaju istorijsku primenu proročanstva od 70 sedmica (Dan. 9:24-27) na život Hristov. Veliki proročki period, koji je trebao da "zapečati utvaru i proroštvo" ukazivanjem na "Pomazanika", su vekima mnogi teološki pisci tumačili kao ukazivanje na Hristov prvi dolazak sa razapećem u sredini ili pri kraju 70. sedmice. Standardno istorijsko tumačenje posle reformacije bilo je, da sedamdeseta sedmica neposredno sledi 69-oj, bez međuvremena, te da događaji koji su prorečeni za 70-u sedmicu imaju svoje ispunjenje u Hristovom životu. Ovaj komentar iznosi tumačenje koje je u 19. veku zastupao adventni pokret. Naime, da 70 sedmica počinje sa sedmom godinom Artakserksa. Ovaj članak pokazuje da se stavljajući krštenje Hristovo u početku 70-e sedmice a njegovo razapeće u sredinu sedmice, može uskladiti kristovo delovanje sa tim tumačenjem.

Nema teškoća u određivanju "odkad iziđe zapovijest" i u stavljanju početka 70 sedmica u jesen 457. pr. Hr. Čitaoc koji nalazi sklad između događaja pretskazanih proroštvom za kraj tog razdoblja i istorijskih podataka za Hristov život, može na osnovu ispunjenih proročanstava odlučiti koje će od različitih tumačenja prihvatiti za početak Hristovog delovanja, (27., 28. ili 29) kao i za njegovo razapeće (30., 31. ili 33).

Da sumiramo: do danas nema zaključnog istorijskog niti kronološkog dokaza, niti protudokaza da je Isus počeo svoje delovanje u jesen 27. pri kraju 69 sedmica posle 457. pr. Hr. kao i da je završio simboliku žrtava i prinosa na križu tri i po godine kasnije, u proljeće 31. sa drugom polovicom 70-e sedmice koja tako završava 490 godina

prema proročanstvu. Ali iako se ovi datumi ne mogu smatrati definitivno dokazani direktnim istorijskim dokazima, možemo ih smatrati potpuno prihvatljivima na osnovu proročanstva - kao zaključke koji nisu u suprotnosti sa bilo kojom činjenicom, a koji su u skladu sa mnogim činjenicama koje su poznate iz nedavnih istraživanja.

6. Hristova smrt i vaskrsenje

U vezi Hristove smrti se postavljaju tri pitanja: (1) kojeg dana u tjednu je Isus umro? (2) Kakva je bila veza između tog dana i praznika Pashe? (3) Koja je to bila godina?

Vreme između raspeća i vaskrsenja. - Vekima je kršćanstvo tvrdilo da je Isus umro na križu u petak posle podne, a uskrsnuo iz groba rano ujutro sledeće nedelje. Međutim, poslednjih godina neki su počeli tvrditi, da je Isus kad je rekao da "će biti sin čovečji u srcu zemlje tri dana i tri noći" (Mt. 12:40), mislio da će biti u grobu 72 sata. Na ovoj je pretpostavci izgrađena teorija o razapeću u srijedu koja stavlja vaskrsenje u subotu poslepodne. Potrebno je stoga da ispitamo Hristove tvrdnje o ovoj stvari.

Kad je Isus ranije govorio o svojoj smrti i vaskrsenju upotrijebio je više fraza o "tri dana", a jednom "tri dana i tri noći", naravno današnjim, modernim računanjem, ako govorimo o tri dana posle nekog događaja, mi mislimo tri puna dana, ili više. Prema tome, tri puna dana od po 24 sata posle petka poslepodne bi tačno govoreći trajala do ponedjeljka poslepodne. Ali naš problem nije što ove fraze mogu današnjem čovjeku značiti, nego što je Isus njima mislio i što su njegovi sunarodnjaci razumeli iz njih.

Značenje "dana". - Bilo je raznih oblika govora upotrebljenih u Hristovo vreme koji nemaju isto značenje za nas. Neki primerii su već objašnjeni (600 godina star, "sin", ili "brat").

Što je Isus mislio pod "danom"? On je jednom govorio o danu od 12 sati (Iv. 11:9,10), misleći očito na suprotnost

između tamnog i svjetlog dela dana. Ovo je bila istina, jer kad je on živio, ljudi su vreme između izlaska i zalaska sunca delili u 12 jednakih delova ili "sati", koji su varirali u odnosu na godišnja doba. Činjenica što mi danas upotrebljavamo sate jednake dužine prema kojima su izlazak i izalazak sunca više ili manje udaljeni od 12 sati od po 60 minuta, ne čini Isusovu tvrdnju neispravnom. Isto tako, njegova fraza "tri dana" mora biti protumačena prema onome što su te reči značile tada, a ne prema našem današnjem značenju.

Iako je "dan" bio a i danas je ponekad upotrebljen u značenju svjetlog dela dana od 24 sata, reč, koja je upotrebljena u brojenju niza dana odnosi se i u staroj modernoj upotrebi na razdoblje koje uključuje jedan dan i jednu noć. Grčki jezik, na kome je napisan Novi zavet je imao jednu reč za "noć-dan", nuchthemeron (2. Kor. 11:25), a Postanak označava svaki uzastopni dan stvaranja rečima "veče" i "jutro". Isusova "tri dana i tri noći" su obična "tri (kalendarska) dana, kako se to razumelo u govoru onog vremena.

Različite fraze za isto razdoblje. - Ovo se vidi iz činjenice, što on u više navrta različitim rečima opisuje isto razdoblje - razmak između njegove smrti i vaskrsenja - na pr. "za tri dana", "posle tri dana", "trećeg dana". Jednom, pošto citira Jonu (1:17), upotrebljava frazu "tri dana i tri noći". Ukoliko ne želimo optužiti Isusa da se sam sebi suproti, moramo prihvatiti ove fraze u značenju jednog e istog razdoblja vremena. Čak i sveštenici i farizeji, koji su citirali Isusa i njegovo proroštvo o vaskrsenju "posle tri dana" molili su pilata da se grob čuva "do trećeg dana" (ne do posle trećeg dana). Oni su očito razumeli ove dve fraze na isti način.

Navodimo sve tekstove koji se odnose na ovaj trodnevni period:

"za tri dana"	"posle tri dana"	"treći dan"
Matej 26:61; 27:40 27:64;	27:63;	16:21; 17:23;

Marko 14:58;
Luka
Ivan 2:19-21;

8:31;
9:22; 24:21,46;

Što dakle, ovi različiti izrazi znače? Možemo vrlo lako ustanoviti iz drugih stavaka Biblije.

Tri dana uključivo. - Pitanje kako dugo je Isus ostao u grobu ne bi nikada nastalo, da nisu neki moderni čitaoci pogrešno razumeli uobičajeni stari metod brojanja nazvan "uključivo računanje". Ovaj metod je uključivao u brojanje nekog vremena i intervala i dan (ili godinu) kojega bi neki period vremena počeo, kao i dan, u kome bi završio, bez obzira, kako bi mali otsječak vremena došao u obzir za početak ili kraj dana (ili godine). Klasični primer ovog metoda je razdoblje koje je otpočelo 4. godine Ezechije, i 7. godine Ozeja, a završilo 6. godine Ezekije i 9. Ozeja. Mi bismo danas izrazili ovaj interval sa dve godine, odbivši 4 od 6 u vladavini Ezekije, ili 7 od 9 u vladavini Ozeja. Međutim, Biblija opisuje kraj ovog razdoblja kao da je "pri kraju tri godine" (2. Car. 18:9,10). Očito se brojalo ovako: 4, 5, 6 (Ezekijine vladavine), tri godine uključivo.

Još jedan primer: Mi kažemo da dijete nije staro godinu dana sve dok nije živelo 12 meseci od dana rođenja. Ono postaje godinu dana staro kad ulazi u drugu godinu života, i postaje dve godine staro posle završetka svoje druge godine. Tako se kaže za dijete, da "ima deset godina" kroz cijelu njegovu jedanaestu godinu, a postaje 11-godišnjak, tek kada dođe do kraja 11 punih godina. U Bibliji nije tako. Noje je bio, doslovno, "sin od 600 godina", šestote godine svoga života (Post. 7:6,11). Iako njegovih 600 godina nisu računane uključivo, ovi stihovi pokazuju da se njega u njegovoj 600-toj godini smatralo 600, a ne 599 godina starim. Jevrejsko se dijete obrezivalo "kad mu bude osam dana" (Post. 17:12), "u osmi dan" (Lev. 12:3; LUka 1:59), ili "kad se navršši osam dana" (Luka 2:21). Biblija navodi više razdoblja od "tri dana" koja su završila ne posle trećeg dana, nego u toku trećeg dana i tako uključila manje od tri dpuna dana od po 24 sata.

(Postanak 42:17-19).

Primerii uključivog računanja ne nalaze se samo među Jevrejima nego i među drugim starim narodima. Takvo je računanje bilo uobičajeno u Egiptu, Grčkoj i Rimu. Ono se i danas upotrebljava na Dalekom Istoku. Čak i u nekim zemljama Evrope o tjednom razmaku se govori izrazom "osam dana". U modernom Japanu, sve do najnovije promjene prakse u statistici, dijete rođeno u prosincu bilo je godinu dana staro u ostatku te godine, a prvoga siječnja postajalo je staro dve godine. "Dve godine star" značilo je da je živio u dve kalendarske godine bez obzira kako male odsjeke to pretstavlja. slično, i prema kineskom računanju dijete koje je rođeno pri kraju poslednje godine, staro je dve godine ove godine (druge kalendarske godine njegovog života), te će imati tri godine, čim počne sledeća godina.

Pošto se može potvrditi i dokazati da su stari Jevreji imali običaj uključivog brojenja, potpuno je neshvatljivo prevesti Isusove reči o trodnevnom periodu izrazima modernog matematskog računanja. Prema uobičajenoj upotrebi, njegovi su slušaoci brojali tri dana ovako:

1. Dan razapeća
2. Dan posle tog događaja
3. "treći" dan posle (prema modernom računanju drugi dan posle).

Mi ne možemo tvrditi zato što je Isus kazao "posle tri dana ustat ću" (Mt. 27:63), da je on to mislio prema današnjem shvaćanju posle kraja trećeg punog dana, jer bi to bilo već "četvrtog dana".

Međutim, mi nismo ostavljeni samovoljnom tumačenju onoga što je Isus mislio izrazom "treći dan". Iz njegovih ustiju imamo tumačenje. Govoreći o Irodu jednom prilikom, on je rekao: "Idite te kažite onoj lisici: evo izgonim đavole, i iscjeljujem danas i sutra, a trećeg dana svršit ću. ali danas i sutra i prekosutra treba mi ići, jer prorok ne može poginuti izvan Jerusalima" (Luka 13:32,33). Tako je on poistovjetio treći dan sa prekosutra - trećim danom računanim uključivo.

Raspeće u petak. - Mogli bismo istraživati koji je dan bio kraj ovog trodnevnog proročanstva Isusovog? Odgovor je: "Prvi dan nedelje" (Mk. 16:9). Kasno "istog dana" (Luka 24:1,13) sreća su ga dva učenika na putu za Emaus i govoreći o razapeću njihovog učitelja i svom dubokom razočaranju, oni su izjavili: "Ovo je danas treći dan kako to bi" (Luka 24:21). Isus je sam rekao kad se javio dvanaestorici u gornjoj sobi: "Tako je trebalo da Hrist postrada i da ustane iz mrtvih treći dan" (Luka 24:46). Pavle je kasnije kazao: "Usta treći dan po pismu" (1. Kor. 15:4). Besumnje nedelja je bila treći dan.

Koji je prema tome bio dan razapeća imajući u vidu da je nedelja bila treći dan, ili "preksutra"? Bio je to besumnje prethodni petak, dan pre subote. Ovo je u potpunom skladu sa Lukinom tvrdnjom, da su žene napustile balzamiranje dana pripreme, kad se približila subota i počivale u subotu prema zapovijedi, pre povratka prvog dana tjedna (Luka 23:54-24:1). One ne bi čekale nekoliko dana, kako to pretpostavljaju oni, koji Isusovu smrt stavljaju u srijedu, a ovdje spomenutu subotu smatraju samo prazničnom ili ceremonijalnom subotom. Pored toga frazu "veliki dan bješe ona subota", uzimaju mnogi kao potvrdu da je te godine praznična subota pala na sedmičnu subotu.

Veza između dana raspeća i praznika pashe. - Sva se četiri evanđelja slažu da je Isus sa svojim učenicima blagovao poslednju večeru u noći pred razapeće, da je ležao u grobu preko subote i da je ustao rano u nedelju ujutro. Sinoptici međutim nazivaju poslednju Večeru u noći pre razapeća "Pashom", dok su prema Ivanu Jevreji blagovali pashalnu večeru u noći posle razapeća. Podaci Ivana i sinoptika izgledaju na ovaj način kontradiktorni.

Većina komentatora kritičara prelazi preko ove očite suprotnosti primedbom da su verovatno sinoptici, ili Ivan načinili pogrešku. Međutim, oni koji veruju u nadahnuće Pisma odbacuju takvo objašnjenje i umesto njega daju jedno od različitih mogućih rješenja tog problema. Da bi razumno procijenili ova rješenja, potrebno je najpre

pregledati biblijske i svetovne podatke, koji se bave vremenom i tipičnim značenjem pashe. Pored toga potrebno je proučiti vreme povezano sa poslednjom Večerom i razapećem.

Vreme Pashe. - Pashalno je jagnje zaklano kasno posle podne, 14. nisana, posle redovne večernje žrtve, a blagovalo se sa presnim hljebovima posle zalaska sunca iste noći, u prvim satima 15. nisana (Izl. 12:6-14,29,33,42,51; 13:3-7; Broj. 9:1-5; 33:3; Pon. 16:1-7; Flavije Starine II. 14,6; III. 10,5; XI. 4,8; Ratovi V. 3,1; VI. 9,3; Philo De Septenario, Otsjek 18. Mišna Pesahim 5,1). Petnaesti Nisan bio je obredna subota i označavao je početak praznika presnih kruhova (Izl. 12:8,18,34,39; Lev 23:5,6; Broj. 28:16,17; Pon. 16:3,4,8; Starine III. 10,5). Šesnaestog Nisana, drugog dana ovog praznika prinešen je u hramu snop prvina (Lev. 23:10-14; Starine III. 10,5). Izraz "pasha" primenjivan je u početku samo na 14. Nisan, ali u vreme Hristovo je kadkada upotrebljen i za praznik presnih kruhova (Starine II. 14,6; XI. 4,8; XIV. 2,1; XVII. 9,3; Ratovi II. 1,3; V. 3,1). Očito je i izraz "praznik presnih kruhova" slično upotrebljen uključujući pashu (Luka 22:8; Dela 12:3,4).

Tablice koje su načinjene da bi se za svaki pashalni puni mesec u vreme Isusovog delovanja dali datumi hrišćanske ere, nisu od stvarne pomoći u rješavanju ovog problema, jer su sve takve tablice bazirane na modrnim jevrejskim metodama proračunavanja jevrejske pashe. Danas nije poznato kako su Jevreji Hristovog vremena usklađivali svoj lunarni kalendar sa solarnom godinom, jer sve pretpostavke učenjaka su kontradiktorne. Prema tome, nemoguće je sa apsolutnom tačnošću odrediti dan tjedna, ili čak mesec u kojem je Pasha praznovana bilo koje godine delovanja našeg Gospoda.

Značajno izopačavanje biblijskih podataka o vremenu zadnje Večere je teorija o razapeću u srijedu, koja tvrdi: (1) da se datum prema hrišćanskoj eri za pashalni puni mesec godine razapeća može odrediti sa apsolutnom tačnošću, (2) da jevrejski idiomatski izraz "tri dana i tri

noći" ukazuje na razdoblje od 72 puna sata i (3) da grčki jezik u Mat. 28:1, stavlja vaskrsenje u subotu posle podne. Ova teorija ne nosi oznake zdrave nauke, te je u potpunoj suprotnosti sa biblijskim značenjima izraza. Ona je prema tome neodrživa.

Neki su pretpostavili, da izraz "uveče" iz Izl. 12:6, koji doslovno glasi "između dve večeri" zahtijeva momenat zalaska sunca u početku 14. Nisana, ili razdoblje između zalaska sunca i mraka. Iako su neki moderni komentatori prihvatili ovu teoriju, brižljivo ispitivanje biblijskih stavaka i spisa Flavija i Philoa kao i traktat Pesahim ne daju dokaza u prilog ovome.

Tipično značenje pashe. - Pashalno jagnje bilo je pretslika Hrista, "jagnjeta Božjeg" koje je uzelo na se grehe svijeta (Iv. 1:29) Hrist naša pasha, koji se prinese za nas (1. Kor. 5:7). Isto tako je obrtani snop na praznik presnih kruhova bio pretslika "uskrslog Hrista... prvenca od onih koji spavaju" (1. Kor. 15:20,23).

Poslednja večera i raspeće. - Sledeće se kronološke tvrdnje javljaju u izrazitoj ili nenaglašenoj formi u izvještajima Evandjelja te ih prihvaćaju biblijski studenti:

a. Raspeće se zbilo "u petak uoči vazma" (Iv. 19:14), tj. 14. nisana.

b. Isus je umro u petak poslepodne (Marko 15:42-16:2, Luka 23:54:24:1; Ivan 19:31,42; 20:1), u vreme večernje žrtve.

c. Prema tome, u godini raspeća, 14. nisan, dan određen za klanje pashalnog jagnjeta, pao je na petak, priprema za pashu poklapala se sa pripremanama za sedmičnu subotu, (Ivan 19:14). Prva obredna subota praznika presnih kruhova, 15. nisan, poklapala se sa sedmičnom subotom (Lev. 23:6-8).

d. Poslednja Večera je održana u noći pre raspeća (Mt. 26:17,20,26,34,47; 27:1,2,31; Marko 14:12,16,17; Luka 22:7,8,13-15; Ivan 13:2,4,30; 14:31; 18:1-3,28; 19:16), tj. u prvim satima 14. Nisana, i prema tome, u četvrtak na večer.

e. Sinoptički izvještaji nazivaju poslednju večeru

pashalnom večerom (Mt. 26:17,20; Marko 14:12,16,17; Luka 22:7,8,13-15).

f. Ivanov izvještaj stavlja službeno jevrejsko blagovanje pashalne večere 24 sata posle poslednje Večere, tj. u petak uveče posle razapeća, u prvim satima sedmične subote, koja bi bila 15. nisan (Iv. 18:28; 19:14,31).

g. U vreme poslednje Večere, (Iv. 13:1), u toku suđenja (Mt. 26:5; Mk. 14:2; Iv. 18:28; 19:14), kao i na putu za Golgotu, službeno blagovanje pashe je bilo još stvar budućnosti.

h. Isus je ležao u grobu preko subote (Mt. 27:59-28:1; Marko 15:43-16:1; Luka 23:54-24:1; Ivan 19:38-20:1), koja je bila 15. nisana.

i. Isus je ustao iz groba rano ujutro u nedelju 16. nisana (Mt. 28:1-6; Marko 16:1-6; Luka 24:1-6; Ivan 20:1-16).

Rješenja problema. - U svjetlosti gore iznešenog ispitajmo problem vremena pashe u godini raspeća. Konzervativni komentatori su željeli da riješe problem na osnovu jedne od četiri sledeće pretpostavke:

a. Da su sinoptici govoreći o poslednjoj Večeri opisivali ne pashalnu večeru, nego obrednu večeru koja je prethodila pashalnoj za 24. sata. Prema ovoj pretpostavci, 14. je Nisan pao u petak u godini raspeća, a pasha Ivanovog evanđelja bila je prava pashalna večera.

b. Da, "pasha" o kojoj govori Ivan nije bila pashalna večera, nego obredna večera povezana sa praznikom presnih kruhova. Prema ovoj pretpostavci, petak je bio 15. Nisan, a poslednja Večera prethodne noći je bila blagovanje službene pashalne večere u regularno vreme. Ovo je objašnjenje obrnuto od prethodnog.

c. Poslednja Večera je bila prava pashalna Večera, kako to iznose sinoptici, iako je blagovana samo od Isusa i njegovih učenika 24 sata pre prave pashalne večere o kojoj govori Ivan, i prema tome ona je blagovana van vremena u kojem su je blagovali Jevreji. Prema ovoj pretpostavci, petak je bio 14. nisan.

d. Da su u Hristovo vreme razlike jevrejskih sekta u odnosu na kalendarsko računanje, da se 14. i 15. nisan

trebaju uskladiti sa izvjesnim danima tjedna, vodile u stvarnoj praksi do praznovanja pashe na dva uzastopna dana, tj. na dvostruko praznovanje. Prema ovoj pretpostavci jedna verska frakcija, (Farizeji i drugi konzervativci) bi smatrala da je 14. nisan u godinii raspeća pao na četvrtak, dok bi druga (betuzijanski saduceji i drugi liberali) smatrala da je pao na petak. Hrist i njegovi učenici bi tako, verovatno, blagovali pashu sa prvom grupom - "pashu" kakvu opisuju sinoptici - a Jevrejski su vođe praznovali sledeće večeri - "pashu" Ivanovu. Ova se pretpostavka razlikuje od prethodne u tome, što ovdje Hrist i njegovi učenici ne bi bili sami u svom praznovanju pashe.

Procjena predloženih rješenja. - Ova četiri predložena rješenja možemo procijeniti ovako:

a. Gledište da je poslednja večera bila prethodna obredna večera pre regularne pashalne večere, pretpostavlja, da su sinoptici upotrijebili reč "pasha" u prilagođenom obliku. Dok bi se moglo dopustiti, da se reč "pasha" mogla upotrijebiti u ovom obliku, dokazi koje imamo na raspolaganju svjedoče protiv takve upotrebe: (1) ovo gledište počiva na pretpostavci, da se takva prethodna obredna večera mogla blagovati u dane Isusa Hrista, (2) pažljivo čitanje ovih stavaka u njihovim kontekstima ukazuje na zaključak da su sinoptici konstantno i opetovano govorili o poslednjoj Večeri kao o "pashi"; (3) Komentar Marka (14:12) i Luke (22:7) da je dan pre poslednje Večeri bio "prvi dan presnih kruhova" kada se klalo pashalno jagnje (Marko 14:12) izgleda isključuje svaku mogućnost, da bi "pasha" sinoptika mogla biti išta drugo osim prave pashalne večere. Učenici su očito uzeli za gotovo da je četvrtak bio dan pripreme za pashu, tj. dan u kome se trebalo zaklati pashalno jagnje i pripremiti za blagovanje.

b. Gledište, da "pasha" u Iv. 18:28; 19:14, pretstavlja obrednu večeru, povezanu sa praznikom presnih kruhova, 24 sata posle prave pashalne večere, koja je bila 15. nisan, pretpostavlja, da je Ivan upotrijebio reč "pasha" u

prilagođenom smislu. U prilog ovog gledišta može se navesti opšta upotreba u Novom zavetu, kako se to vidi na pr. iz Flavijevih izvještaja, gde se izraz "pasha" općenito primenjuje na zajedničko praznovanje pashe i praznika presnih kruhova. Međutim, iako se može dozvoliti da je Ivan mogao upotrijebiti reč "pasha" u ovom prilagođenom smislu, raspoloživi dokazi govore protiv ovakve upotrebe: (1) nema jasne upotrebe reči "pasha" u ovom smislu nigde u Novom zavetu; (2) pažljivije čitanje Ivanovih tvrdnji u skladu sa kontekstom ukazuje na zaključak, da je pashalna večera o kojoj apostol govori, bilo službeno blagovanje pashe, bar jedno od općenito priznatih jevrejskih dođa;???? (3) žurba kojom su jevrejski vođe hteli završiti suđenje i pogubljenje Isusovo odmah pre praznika, da bi izbjegli odgađanje slučaja do posle praznika, odbacuje svaku mogućnost da je praznik već otpočeo (Mt. 26:3-5; Marko 14:1,2); (4) jevrejski zakon, kako je kasnije sabran u Mišni i Talmudu, zabranjuje suđenje na praznične dane u koliko ono zahtijeva smrtnu kaznu, zabranjuje kupovanje takvih stvari kao što su platno za obavijanje tijela, kao i mirise za balzamiranje Isusovog tijela. (Marko 15:46; Luka 23:56). Hršenje ovih pravila - ako su bila na snazi u ranije doba, kako to izgleda verovatno, te ako im se posvećivala pažnja - isključilo bi mogućnost da se hvatanje, suđenje i razapeće dogodilo 15. nisana, prvog dana presnih kruhova i ceremonijalne subote; (5) pripreme za balzamiranje Isusovog tijela (Luka 23:54-24:1), kakve su činile žene na dan raspeća, smatrane su radom i kao takve bile bi nedostojne čak i u obične obredne subote (Lev. 23:7); (6) o zalasku sunca na dan raspeća žene su "ostale na miru po zakonu" (Luka 23:56). Ovo je očito aluzija na subotu četvrte zapovesti; (7) Ako je, kako ova teorija pretpostavlja, razapeće palo na 15. nisan, prvi dan presnih kruhova, tada vaskrsenje pada na 17. nisan, ili treći dan. Međutim, prinašanje prvina - pretslika uskrsnuća našeg Gospoda - vršilo se drugoga dana ili 16. nisana (Lev. 23:10-14; 1. Kor. 15:20,23). Prema ovom

gledištu, uskrsenje se nije zbililo u vreme koje mu je davao njegov simbol obrtanog snopa; (8) u jevrejskoj literaturi se "priprema za pashu" (Ivan 19:14) uvek primenjuje na 14. nisan, a nikada na 15. kako to zahtijeva ova teorija; (9) "Pasha se slavila (općenito među Jevrejima) kao što je to bio običaj vekima (drugim rečima u prvim satima 15. nisana), dok je onaj na koga je ukazivala bio ubijen od zlih ruku (pri kraju 14. nisana) i sada leži u Josipovom grobu" (DA 774).

c. Gledište da se poslednja večera, kao prava pashalna večera održala 24 sata pre jevrejske, pretpostavlja da je takva praksa bila moguća. Ovo gledište nasuprot prethodnom uzima u obzir činjenicu da se raspeće zbililo kao ispunjenje pretslike za klanje pashalnog jagnjeta 14. nisana. bilo je prema tome nemoguće, da Hrist jede pashalno jagnje u uobičajeno vreme, a da sam kao pashalno jagnje bude zaklan u uobičajeno vreme klanja pashalne jagnjadi. Izgleda mnogo važnije da se njegova smrt poklapa sa smrću pashalne jagnjadi, nego li da se njegovo jedenje pashalne večere poklapa sa službenim jedenjem ove večere. Prema tome, njegovo blagovanje pashe bi se zbililo ranije od službenog vremena, ako su se trebali ispuniti simboli zaklanja jagnjeta i prinošenja prvina, "ne samo kao događaj nego i kao vreme" (GC 399). Međutim, i ovom gledištu suprotstavljaju se teškoće. Teško je uvidjeti kako su Isus i njegovi učenici, kao jedinii uzuzeci ovog pravila mogli blagovati pashalno jagnje dan pre uobičajenog vremena. Zapazimo: (1) Prema istorijskim izvještajima o bilo kom drugom, koji bi ranije jeo pashu, pashalna jagnjad trebala su biti zaklana u hramu, u određeno vreme, i prema tome, koliko znamo, nije bilo dozvole za njihovo klanje u bilo koje drugo vreme osim kasno posle podne 14. nisana (za jedan izuzetak vidi Brojevi 6:9-11. (2) učenici su očito priznali četvrtak kao dan pripreme za pashu (Mt. 26:17; Luka 22:7) u godini raspeća, te su smatrali da je četvrtak uveče pravo vreme jedenja pashalne večere. Nije nam ostavljen izvještaj, da li su oni raspravljali o ovom predmetu, i da li im je Isus

rekao da će vreme praznovanja biti izuzetak s time, da bude u četvrtak, a ne u petak uveče, kao niti da li su oni smatrali noć posle četvrtka normalnim vremenom blagovanja. Sinoptici ne govore ništa o nečem vanrednom u vezi blagovanja pashe u četvrtak navečer.

d. Gledište, da je bilo dvostruko praznovanje pashe zasnovano je na jednoj ili drugoj pretpostavci. Ono što je možda najverovatnije u ovim pretpostavkama jest tvrdnja, da su "pashu" sinoptika blagovali farizeji i drugi konzervativni Jevreji, dok su "pashu" Ivana poštovali mnogo liberalniji betuzijanski saduceji i drugi simpatizeri njihovog tumačenja Biblije. Betuzijanski saduceji Hristovih dana poznati su po tome, što su tvrdili da "subota" iz Lev. 23:11, govori o tjednoj suboti, a ne o obrednoj suboti). Oni koji brane ovo gledište, pretpostavljaju, da je u godini kao što je 31. po Hr., po njihovoj pretpostavci, 16. nisan normalno pao na sedmičnu subotu, umesto na prvi dan tjedna. Dozvoljava se da bi ovo moglo dati razloga dvostrukom blagovanju pashe, ali nema dokaza, da se u stvarnoj praksi nešto takvo dogodilo. Međutim, po toj teoriji i pasha sinoptika, i pasha Ivana pružaju prilike za blagovanje pashe, te prema tome ova teorija pruža moguće rješenje očito suprotnim tvrdnjama različitih pisaca Evandjelja.

Zaključci. - Ovdje imamo još jedan primer, gde naše današnje nepoznavanje starih jevrejskih običaja postaje uzrok naše nemogućnosti da potpuno uskladimo navodne suprotne tvrdnje Ivana i sinoptika. Međutim, na osnovu svih raspoloživih izvještaja, a bez prihvaćanja i jedne od ove četiri iznešene teorije, ovaj komentar iznosi mogućnost sledećeg reda niza događaja, povezanih sa poslednjom večerom, razapećem i pashom:

a. da je u godini razapeća moglo biti dvostruko praznovanje pashe, kao rezultat, ili borbe između liberalnih i konzervativnih elemenata u judaizmu, ili kao rezultat drugih nepoznatih okolnosti.

b. da je, sa drugim konzervativnim Jevrejima i Isus sa svojim učenicima blagovao poslednju Večeru u četvrtak

uveče, u prvim satima 14. Nisana, te da je poslednja Večera, bila pravo blagovanje pashe;

c. da je Isus umro na križu u vreme večernje žrtve i klanja pashalne jagnjadi u petak 14. nisana;

d. da je u godini raspeća službeno praznovanje pashe došlo u petak uveče, posle raspeća;

e. da je Isus počivao u grobu preko sedmične subote, koja se te godine poklapala sa obrednom ili godišnjom subotom 15. nisana, prvim danom praznika presnih kruhova.

f. Da je Isus ustao iz groba rano ujutro u nedelju, 16. nisana, dana kada je u hram bio prinešen obrtani snop, koji je bio pretslika njegovog vaskrsenja.

Na sreću, nije neophodno potrebno da riješimo ovaj problem da bi se koristili kroz Hrista, našu pashu, koja je za nas prinešena (1. Kor. 5:7).

7. Godina raspeća

Prethodni ostsjek ovog članka je pokazao da je Isus umro u petak, a ustao sledeće nedelje. Predmet koji još trebamo proučiti je godina raspeća, za koju Novi zavet ne daje podataka, osim onoga što se može izvesti iz tvrdnje o petnaestoj godini Tiberija, i iz dužine Isusovog delovanja. Suvremena vanbiblijska istorija ne daje takve dokaze. Najbliži pristup nekom datumu je kratka tvrdnja Tacita, da je Hrist, osnivač omrznutog kršćanstva, pogubljen u vladavini Tiberija, preko Poncija Pilata (Anali XV. 44). Prva crkva se složila s tvrdnjom da je Isus razapet 14. Nisana (nekolicina je tvrdila da je to bio 15. nisan), ali je uskoro izgubila mogućnost utvrđivanja jevrejskog kalendarskog datuma. Još iz doba prvih spisa postoji nesklad u odnosu na godinu. Prema jednoj tradiciji, datum je bio 25. ožujka, za konzulstva Geminija (29. po Hr.). Drugi stavljaju pomrčinu za vreme Isusovog boravka na križu u isti red sa pomrčinom sunca, koju spominje neznabožački analist Phlegon koja se zbila 01.202.4 (četvrte godine 202. olimpijade, 32/33, posle Hr.). Postoji

tradicija, da se razapeće dogodilo 31. po. Hr.

Godina 29. po. Hr. je općenito povezana sa teorijom o jednogodišnjem delovanju, te ne pruža mogućnost, da 14. Nisan padne u petak. 14. bi Nisan pao na subotu, nedelju ili još dalje. Phlegonova pomrčina se ne bi mogla zbiti u vreme pashe, (koja uvek dolazi u vreme ili neposredno posle punog meseca), a niti može neka pomrčina dugo trajati. Moderna tendencija pokušava utvrditi godinu razapeća primenjujući lunarne datume unatrag prema modernim astronomskim tablicama, na najverovatniju godinu između 30. i 33. koja bi dozvolila da 14. Nisan padne u petak. Godina je ograničen na vreme Pilatovog službovanja (26-36), kao i nešto posle Tiberijeve 15. godine, a pored toga, na jevrejsku godinu u kojoj bi dan za klanje pashalnog jagnjeta pao na petak. Prema tome, problem treba smatrati u traženju nekog petka, koji bi nosio datum 14. Nisan jevrejskog kalendara, lunarnog meseca koji počinje sa mlađakom, u ožujku ili travnju. Pošto astronomski dokazi pružaju različite datume, moramo ovdje proučiti njihovu vrijednost, iako varijacije u metodama i rezultatima ukazuju na krajnji oprez u konačnim zaključcima na astronomskim i kalendarskim kalkulacijama. Takvo obračunavanje može utvrditi datume bazirane na specifičnim izvještajima pomrčina, ili na drugim tačnim datumima, ali obračunavanje mlađaka može potpuno isključiti neki datum ako ga stavlja u mesec u kome je nemoguć odnos prema mesečevim mijenama. Lunarni datum obračunan na ovaj način ne može biti stvarni datum, jer ima previše neizvjesnosti.

Godine u kojima je moguće razapeće u petak. - Prema modernim metodama stronomskog računanja mlađaka i utvrđivanja intervala između njega i prvog dana lunarnog meseca, može se zaključiti da petak 14. može pasti u tri moguća lunarna meseca između 28. i 33:

- a. mesec koji počinje jedan dan i oko 22 sata posle mlađaka u ožujku 30. godine (približno 25. ožujka), ako se računa prema vidljivosti mlađaka (14. je petak, 7. april);
- b. mesec koji počinje tri dana i oko 4 sata posle

mlađaka u travnju 31. (približno 14. travnja), ako se računa sa nešto dužim, ali mogućim intervalom posle astronomskog mlađaka (tada je 14. u petak 27. travnja);

c. mesec koji počinje jedan dan i oko 5 sati posle mlađaka u ožujku 33. (približno 21. ožujka) sa 14. na 3. travnja), ukoliko ovaj vanredno rani datum može uključiti Nisan, a ne Drugi Adar.

Ni u jednoj drugoj godini ovog razdoblja ne može pasha pasti u petak.

33. po. Hr. neodrživ datum. - U prošlosti je bila prihvaćena 33. godina kao dan raspeća - utvrđena još u 13. veku od Rogera Bacona. Međutim, ovu se godinu danas vrlo retko brani. Bila je u početku utemeljena na pretpostavci, da se jevrejski kalendar prvog veka obračunavao upravo na isti način kao i revidirani oblik toga kalendara, koji je uveden, nekoliko veka posle Hrista, i koji je preko srednjeg veka došao do nas. Ovaj kasniji jevrejski kalendar dopušta da pasha bude mnogo ranije (ponekad čak 15. ožujka). Verovatni petak 14. godine 33. zahtijevao bi da Nisan počne 21. ožujka, što je 4 dana ranije od 1. nisana prema vavilonskom ciklusu, i ranije nego li papirusi sa Elefantine (5. st. pr. Hr.) ukazuje na staru jevrejsku praksu. Otuda se može očekivati, da je 21. ožujka 33. godine otpočeo Drugi Adar, a ne Nisan.

Kad bi to bio Nisan, tada je istinita jedna od dve alternative: ili je čitav jevrejski ciklus u to vreme tekao ispred vavilonskog, ili je bio jedan izuzetno rani Nisan, van uobičajenog reda. Takav bi red zahtijevao da Nisan često puta počne u ožujku, a u nekim godinama ne samo četiri dana od očekivane granice, nego i mnogo ranije. Stoga bi takav ciklus bio van harmonije, sa prinošenjem obrtanog snopa, što je bilo dio praznika u Nisanu, sve dok je postojao hram. ako je Nisan 33. g. bio neredovni mesec, raniji od normalno utvrđenog ciklusa, tada nedostatak pozitivnih dokumentarnih dokaza čini da ovaj datum razapeća ostaje samo puko nagađanje. Pošto nema dokaza koji bi poduprli ove pretpostavke, ne može se 33. godina smatrati prihvatljivom osim kad bi ona dala jedinu

mogućnost da u cijelom tom razdoblju petak pada 14. nisana, što nije slučaj. Lunarni mesec, sa početkom u ožujku 33. godine treba prema svim izvještajima biti drugi Adar, u tom slučaju Nisan dolazi mesec dana kasnije, kad 14. nije pao na petak. Tako su izvještaji i dokazi protiv godine 33. Ovo nam ostavlja na izboru još 30. i 31. godinu.

Izbor između 30. i 31. godine. - Poslednjih godina izbor je pao na 30. godinu. Iako neki računaju dve ili čak tri godine kao trajanje Hristovog delovanja, tri i po godišnje trajanje ne može se računati sa završetkom 30. a da se ne pretpostavi suvladarstvo računavši 15. godinu Tiberija. Zato su najnoviji branioci ovog datuma skloni tvrditi da je Isusovo delovanje trajalo godinu ili nešto više. Temelj je općenito mesečeva komputacijana petak 7. travnja, kao 14. Nisana. Osim toga činjenica, da se ovaj datum poklapa sa vavilonskim 19. godišnjim ciklusom, (kako je razrađen u 4. veku pre Hrista), dok se 33. godina ne poklapa, uzeta je od nekih kao odlučni dokaz u prilog 30. godine.

Moderni novozavetni učenjaci ukazuju na ovu neizvjesnost citirajući najverodostojnije braniocce tog datuma: "A. T. Olmstead je utvrdio kao dan Hristovog raspeća petak 7. travnja 30. godine - verovatno ispravno, ako su Jerusalimski Jevreji upotrebljavali vavilonski kalendar u računanju pashe." (Sherman Johnson). Međutim, 30. godina počiva na dve pretpostavke (1) da Nisan te godine počinje lunarnim mesecom u ožujku, a ne travnju, i (2) da je mesec počeo sa posmatranjem mlađaka uveče 24. ožujka. Ni jedna od ovih pretpostavki se ne može dokazati.

Svi se učenjaci ne slažu u prihvaćanju ove dve osnovne pretpostavke, o kojima zavisi 30. godina. Neki od njih primenjuju različite, ali isto tako vrijedne pretpostavke i brane ih na isti nači, a često puta i mnogo opravdanije, te dolaze do zaključka, da je 31. godina verovatnija godina Isusovog raspeća. U nedostatku stvarnih dokumentarnih dokaza o jevrejskim metodama obračunavanja kalendara u početku prvog veka izgleda nesigurnim pretpostavljati

da je jevrejski Nisan 30. godine morao biti lunarni mesec sa početkom u ožujku. Ukazivalo se da 30. godine jevrejski kalendar prema svakoj verovatnosti nije bio u skladu sa vavilonskim ciklusom, koji bi stavio početak Nisana u vreme mlađaka u ožujku, ali je isto takva ili još veća mogućnost, da su Jevreji otpočeli Nisan u travnju. Ovaj aprilski Nisan ne bi imao pashu u petak. Dalje se ukazuje da je godina 31. astronomski moguća, ako je Nisan te godine počeo sa nešto više od minimuma od intervala od astronomskog mlađaka - dan ili dva kasnije nego što su neki računali. Isto tako se primećuje da namerno odgađanje od jednog dana iz stranačkih razloga može ukazivati na razliku između Hristovog blagovanja pashe sa učenicima u četvrtak uveče i blagovanja jevrejskih vođa u petak uveče, koji su vodili Isusa pred Pilata - kao razlika koju kritičari pripisuju neslaganju između izvještaja sinoptika i Ivanovog evanđelja.

Oni koji iznose dokaze koji bi ukazivali na 31. godinu, dozvoljavaju, da, u današnjem stupnju znanja, se ova godina ne može utvrditi astronomskim ili kalendarskim dokazima. ali oni napominju činjenice, koje ukazuju da ista neizvjesnost postoji i za 30. godinu kao i nemogućnost dogmatskog utvrđivanja i potvrde za bilo koju od ove dve. Ako se pretpostave izvjesni uvjeti, može se dobiti zaključak da je 31. godina ili neka druga, astronomski moguća ili verovatna. Ali u nedostatku materijala kojim bi se utvrdilo danas nepoznato stanje, obračunavanje kalendara mora biti podređeno drugim faktorima, da bi se došlo do odluke o najverovatnijoj godini. Branioци 31. godine općenito računaju delovanje od 3 i po godine koje počinje pri kraju 27., te uzimaju u obzir ispunjenje Danijelovog proročanstva "u sredini sedmice" (Dan. 9:27).

Iz samih kalendarskih podataka nemoguć je zaključak. - Ostaje činjenica, da danas ne možemo biti sigurni u sistem lunarnog kalendara koji su Jevreji upotrebljavali u prvom veku. Stoga ne možemo kazati sa sigurnošću: "Ovo je, prema lunarnoj astronomiji, godina razapeća." Sa

napim znanjem opštih principa dobivenih na osnovu vavilonskih izvještaja, iz ranijih jevrejskih papirusa i iz kasnije jevrejske tradicije, možemo reći da u razdoblju u kojem se moglo odigrati razapeće samo tri puta postoji mogućnost, da se petak 14. Nisan dobije iz lunarnih kalendara. Pošto jedan od ovih - 33. godina - izgleda neodrživ, ostaju alternative 30, ili 31. Mi možemo dodati, u prilog 31., vezu sa "sredinom" sedamdesete sedmice, tri i po godine posle Isusovog krštenja, ali sve dok ide dokaz iz lunarnog kalendara, ostaje mesta za one koji prema jednom sistemu dolaze do 31. (u matematički tačnu "sredinu tjedna"), kao i za one koji prema drugom sistemu dolaze do 30. godine (koju neki prihvataju kao približnu sredinu tjedna). Prema tome, u odlučivanju treba uzeti i druge podatke osim lunarnih kalkulacija.

Datum koji prihvaća ovaj komentar. - Cijelo pitanje datuma pashe u vezi sa Hristovom smrću je tako komplicirano da se ni jedno gledište koje je iznjeto ne može potpuno dokazati astronomskim ili kalendarskim podacima. Međutim, imamo pravo tražiti, iz dokaza koji stoje na raspolaganju, ono što izgleda najrazumnija osnova za jedan izbor. Ovaj članak je iznio biblijske i vanbiblijske izvještaje, koji se mogu primeniti na 31. godinu, ali neizvjesnost i nesigurnost lunarnih dokaza zahtijeva vezu tumačenja biblijskog teksta i istorijskih činjenica. Ovaj komentar iznosi 31. godinu. Pokazalo se da je najraniji mogući datum Isusovog krštenja u starosti od oko 30 godina, u 15. godini Tiberija - jesen 27. Pošto ovaj komentar prihvaća harmoniju Evanđelja koja Isusu daje tri i po godine delovanja posle njegovog krštenja, on sasvim prirodno stavlja njegovo raspeće u 31. godinu koja dolazi tri i po godine posle jeseni 27. To je najraniji datum u skladu sa 15. godinom Tiberija i trajanjem Hristovog delovanja, kao i najkasnija godina u skladu i sa sredinom 70-e sedmice, i sa lunarnim faktorima. Imajući u vidu nedostatak odgovarajućih dokaza za 30. ili 31. godinu, nitko nam ne može prigovarati što smo izabrali 31. čak i ako ona danas ne uživa općenito prihvaćanje.

8. Zaključak

Iz podataka iznjetih u ovom članku može se zaključiti činjenica da dokazi nigde ne iznose suprotnosti evanđeoskih izvještaja. Osim toga dokazi se mogu uskladiti sa Evandeljima unutar prihvatljivih mogućnosti. Nedostatak dovoljno tačnih podataka u nikom slučaju ne baca sumnju na Evandelja, koja sadrže tako mnogo dokaza istorijske tačnosti, da nam daju poverenje u njihovu istinitost. Datum Isusovog rođenja poznat je negde blizu početka 4. pre Hr., možda nekoliko meseci ranije. Prema najverovatnijem metodu računanja njegovo krštenje je bilo 27/28. god. a raspeće, koje astronomski podaci stavljaju podjednako u 30. i 31. prema najtačnijem tumačenju 70-og tjedna, stavljamo u 31. godinu po. Hr.

Apendiks DSABC sv. 5. str. 255.

Primedbe:

1. Revidirani ili rabinski kalendar, je prema tradiciji uveden u 4. veku (ali je verovatno razvijen postepeno kasnije), zbog potrebe rasijanih Židova u drugim zemljama, da računaju kalendar ne očekujući najavu palestinskih rabina o mlađaku, ili judejskoj ječemnoj žetvi. U ovom novom obliku kalendara data su pravila za umjetno obračunavanje mlađaka prema prosečnim mijenama, te sistematiziran redosled meseci od 29 i 30 dana. Drugi Adar bio je utvrđen i umetan treće, šeste, osme, jedanaeste, četrnaeste, sedamnaeste i devetnaeste godine svakog ciklusa. Ovo su godine, vavilonskog ciklusa. Iako godine revidiranog jevrejskog ciklusa teku sedam i po godina unazad računano od prvog Tišrija, od odgovarajućih vavilonskih godina. Na pr. prvi Tišri ujesen 1956. označava početak 17-e godine jevrejskog 19 godišnjeg ciklusa, koji je počeo ujesen 1940. Tako je prva godina prethodnog ciklusa počela ujesen 1921. 100 ciklusa ranije, prva godina ciklusa bi počela ujesen 21.

posle Hr. ukoliko bi se ovaj niz tako daleko protezao, ali za to nema dokaza.

2. Prema Flaviju se bitka kod Akcija (2. rujna 31. pr. Hr.) odigrala sedme godine Iroda Velikog (Starine XV. 5,2). Ovo bi stavilo njegovu prvu godinu u 37. pr. Hr. i to u ljeto godine u kojoj je Irod preuzeo kraljevstvo od Antigona. ali ako je Irodova prva godina bila godina u kojoj je postao kraljem, tada je prva potpuna kalendarska godina njegove vladavine sa početkom o Novoj godini posle njegovog nastupanja bila druga godina. Zato je vladavina računana sistemom antidatiranja ili bez nastupne godine. Osim toga, Flavije stavlja Irodovu smrt u 37. godinu njegove vladavine, računavši od godine kad su ga Rimljani za to ovlastili, a u 34. godinu od njegovog stvarnog preuzimanja kraljevstva od Antigona (Starine XVII. 8,1). To bi bila 4/3. pr. Hr. računajući prvu godinu od 37 kao 40/39, a prvu godinu od 34 kao 37/36. (Kombinacija 34 i 37 godina za dužinu Irodove vladavine izgleda zahtijeva računanje godine od proljeća do proljeća). Prema tome, ako je Irod umro u 4/3. pr. Hr., od proljeća do proljeća, tada se ista godina računala kao prva godina svakome od njegova tri sina, koji su podelili njegov teritorij. Ovo antidatiranje Iroda može se dokazati iz raspoloživih podataka o atumima kraja vladavine Irodovih sinova.

Talmud kasnije opisuje isti metod jevrejskog računanja godina vladanja. Na tvrđnji Mišne: "Prvi Nisan je Nova godina kraljeva i praznika,... Prvi Tišri je Nova godina za (računanje) godina (stranih kraljeva)" počiva objašnjenje da su se od prvog Nisana "računale godine vladavina Izraelskih kraljeva, i to tako, ako je jedan kralj stupio na presto prethodnog meseca - Adara - on je počeo drugu godinu svoje vladavine sledećeg prvog Nisana" (Mišna - Roš Hashanah 1,1). Komentar Gemare na ove podatke citira rabi Hisda, koji kaže, da se pravilo o prvom Nisanu "primenjivalo samo na Izraelske kraljeve, dok su se godine ne izraelskih kraljeva računale od Tišrija" (Talmud - Roš Hashanah 3a). Činjenica da su rabini raspravljali o ovoj stvari iznoseći Nemiju i godinu od jeseni do jeseni,

pokazuje da je u to vreme bila zbrka u utvrđivanju starog jevrejskog metoda računanja godina. Ali činjenica, da je potvrđeno računanje od jeseni za stare kraljeve Jude, a računanje od proljeća za novije vladare - Irode - izgleda da ukazuje da je tradicija koju iznosi Talmud ispravna za razdoblje Iroda - tj. da su godine jevrejskih kraljeva bile računane od proljeća, a stranih kraljeva od jeseni.

3. Dokazi sa kovanog novca pokazuju da je prva godina Akcijske ere bila 31/30. pr. Hr. Ali ne pokazuju da li su godine računane od jesenske Nove godine prvog Tišrija, (kako to pretpostavlja Momsen, stavljajući prvi Tišri uporedo sa rimskim prvim listopadom), ili od drugog rujna, godišnjice bitke kod Akcija (drugi autoriteti prihvaćaju ovo poslednje). U nedostatku dokaza poslednje izgleda verovatnije, pošto je oktavijan uveo četverogodišnji praznik u slavu tog dana. Dio Casius (LI. 1,12) kaže da su godine njegove vladavine računane od tog dana. Era koja je posvećena naročitom datumu, očekuje se da računa svoje godine prema svojim godišnjicama, kao što je to slučaj sa grčkim olimpijadama i rimskim A.U.C. datiranjem, koji su računali svoje godine sa početkom u sredini ljeta, prema olimpijskim igrama, odnosno od 21. travnja tradicionalne godišnjice osnivanja Rima.

4. Datiranje "posle Hrista" za događaje posle Hristovog vremena vodi unazad skalu godina julijanskog kalendara i pre Hrščanske ere. Godina koja prethodi prvoj posle Hrista, nazvana je prvom pre Hr. i tako beskrajno unatrag. Nedostatak nulte godine osim u astronomskom računanju (prema kojem je prva pre Hrista nulta, a druga pre Hr. -1, itd.) je često prouzročio pogreške u obračunavanju godina pre i posle Hrista.

5. Vreme smrti Iroda mora biti zasnovano na istorijskom dokazu, koji daje Flavije, a ne može biti astronomski utvrđeno prema nekoj pomrčini. Postoji više mogućih pomrčina, unutar granica vremena koje se mogu identificirati sa pomrčinom koju spominje Flavije, dok je godina 4/3. pr. Hr. najkasniji mogući datum, osnovan na

datumu Irodovog određivanja za kralja, na dužini njegove stvarne vladavine, i na datiranju njegovih naslednika.

6. Datumi datii za Anu i njegovog zeta Kaifu nisu u stvari kontradiktorni. Rimskii guverner je smijenio anu, ali je Luka verovatno bio među onima koji ga je smatrao pravim prvosveštenikom, dugo posle gubitka ove službe. Sve dok je živio, izgleda da je Ana zadržao više utjecaja na Jevreje, nego li njegovi naslednici. Na njega se gledalo kao na "počasnog prvosveštenika", kao na glavara porodice, koja je dala prvosveštenike posle njega.

7. Jedan datirani grčki novac Tiberija iz Antiohije bio je ranije citiran kao dokaz u prilog da su se Tiberijeve godine računale od početka dvogodišnjeg suvladarstva. Ali navodni novac toga datuma, spomenut samo u jednom katalogu starog novca iz 18. veka izgleda da ne postoji. Ni jedan numizmatičar neće prihvatiti ovaj opis navodnog novca kao dokaz. Broj godine prema akcijiškoj eri veruje se da je pogrešan. Datum je bio verovatno 45. umesto 43, kako se to smatralo. Jedan drugi novac koji ima datum 44. godine isto tako odbacuju autoriteti.

8. Antidatiranje ili sistem bez nastupne godine (prema kojem je prva godina novog vladara drugi dio godine prethodnog i prema kojem druga godina novog vladara počinje sa prvom Novom godinom njegove vladavine) primenjivalo se u Egiptu, na Kipru, verovatno i Siriji i Palestini.

U Egiptu je to bila dugo utvrđena praksa. Ona je potvrđena sve od vladavine Psametika III. u 26. dinastiji - vladavine koja je trajala samo šest meseci prema Manetu (Aegyptiaca, Fragment 68) i Herodotus (III. 14), a protezala se do petog jeseca druge godine (Demotski papirus). Dvostruko datirani papirusi sa Elefantine, iz razdoblja persijske dominacije pokazuju da su Egipćani upotrebljavali ovaj metod, iako su persijski kraljevi sami upotrebljavali vavilonsko računanje sistemom nastupne godine. Posle Aleksandra Velikog, u razdoblju Ptolomejevića, takvo se računanje primenjuje u Egiptu, što je poznato iz poreznih lista prema kojima je druga

godina Ptolomeja Filopatora došla neposredno posle poslednje godine Ptolomeja Euergetesa. U rimsko doba Egipat je datirao istim sistemom vladavine rimskih imperatora - verovatno Tiberijevog naslednika Gaiusa ili Kaligule, kao i Galbe, Otoa i Vespazijana.

Na Cipru su novci Galbe nosili prvu i drugu godinu, te na taj način ukazuju na isto računanje kao u Egiptu. Pošto autoriteti numizmatici često priznaju antidatiranje kao standardnu metodu računanja, oni je primenjuju i na Siriju, iako dokazi sa novca iz Antiohije nisu isti.

U Palestini je sistem antidatiranja za Jevreje prvog veka potvrđen Flavijevim računanjem vladara iz kuće Iroda.

9. Dokazi koje pruža rimsko datiranje koje daje petnaestoj godini Tiberijevoj odgovarajuća 28/29/ godinu, nisu svrsishodni, jer se službeno rimsko računanje godina nekog imperatora računalo prema godinama u kojima je posedovao tribunsku vlast. U slučaju Tiberija njegova prva godina kao imperatora bila je 16. godina njegove tribunske moći, računana od 27. lipnja 14. posle Hr. do 27. lipnja 15. po Hr. (prema tome po sistemu antidatiranja). Ali ovo nije bilo pravo računanje godina vladanja.

Jedan natpis nađen na Kipru (dvostruko datiran) u studenom Tiberijeve 16. godine i 31. godine njegove tribunske vlasti) ukazuje da je prva godina prema lokalnom kalendaru počela u rujnu 14. posle Hr. Više papirusa iz Egipta datiranih u raznim mesecima nose datum prve godine, te tako pokazuju da Tiberijeva prva godina u Egiptu nije bio kratki razmak od 10 dana između 19. kolovoza i sledeće Egipatske Nove godine. Ovo bi ukazivalo da je Tiberijeva prva godina bila kalendarska, koja je počela sa Prvim Tothom, tj. 14. posle Hr. Ovo očito odstupanje od opšte prakse ukazuje, barem u Egiptu, na primenu uobičajenog metoda u izuzetnom slučaju. Sledeće egipatske Nove godine, koja je došla samo 10 dana posle smrti Augusta, malo je verovatno da je novost stigla do Egipta o početku Tiberijeve vladavine. U tom bi slučaju nastupajuća godina dobila sledeći broj Augustove vladavine, a kada bi stigla vijest o promjeni, ostatak bi se

iste godine, prema uobičajenom računanju, računao kao prva godina novog vladara.

Isto se može primeniti i na sirsku Antiohiju, iako je ovamo vijest mogla doći pre Nove godine u listopadu. Postoje dvostruko datirani novci iz Antiohije i susjedne luke Seleukije, kovani u godinama vladanja prvoj i trećoj godini Tiberija, odnosno 45-oj i 47-oj akcijske ere. Godine te ere počimale su verovatno 2. rujna. Prema tome, novci datirani u 45-oj godini akcijske ere bili su kovani između 2. rujna 14. i 2. rujna 15. posle Hr. Međutim godine vladanja bile su normalne kalendarske godine sa početkom o Novoj godini, u ovom slučaju sa prvim Tišrijem u listopadu. Prema tome, ako je akcijska 45. godina počela oko mesec dana ranije od godina vladanja, tada je ona preklapala poslednji mesec jedne godine vladanja i cijelu osim poslednjeg meseca iduće godine vladanja. Da li su ovi novci sa datumom prve godine kovani uskoro posle početka 45. godine prema akcijskoj eri, u poslednjem mesecu Tiberijeve prve godine (koja je u tom slučaju završila u listopadu 14. posle Hrista)? Ili da li su ovi novci kovani posle prvog Tišrija u 45-oj godini? Ako je poslednje ispravno, tada je Tiberijeva prva godina morala biti kalendarska godina sa početkom u listopadu 14. i sa završetkom u listopadu 15. posle Hrista. Zaista je prihvatljivo pretpostaviti da je prvo kovanje novca Tiberija bilo neposredno posle njegovog stupanja na presto, te da je datum njegovog izdavanja između 2. rujna i prvog Tišrija 14. po. Hr. Ako je ovo bio slučaj, bio bi to dokaz da je njegova prva godina u Antiohiji bila razmak između njegovog stupanja na presto i sledećeg listopada, dakle manje od dva meseca. Međutim, ako je ovo kovanje novca palo u drugi dio 45. godine posle prvog Tišrija, tada Tiberijeva prva godina nije počela sve do listopada 14. godine. Nažalost nema dokaza da li su se ovi novci kovali pre ili posle prvog Tišrija, tada Tiberijeva prva godina nije počela sve do listopada 14. godine. Nažalost nema dokaza da li su se ovi novci kovali pre ili posle prvog Tišrija 14. posle Hrista.

Otuda bez daljih dokaza ne možemo znati da li su Antiohija ili Seleukija računale 14/15. posle Hrista, kao prvu ili drugu godinu Tiberija. Pošto izgleda jedva verovatno da je novost o stupanju na presto mogla doći u Antiohiju kasnije od listopada, znači da je uobičajena praksa, naime, antidatiranje značila da je druga godina Tiberija bila 14/15. po Hr. i prema tome, njegova 15. godina je bila 27/28. Ovo se može smatrati najverovatnijim datumom, ali nema dokaza.

10. Iako je poznat novac datiran u godinama Tiberija, nije poznat niti jedan jevrejski novac, koji bi bio datiran u prvoj godini njegove vladavine. Ovo je samo negativni dokaz, ali ako je istina, da u Palestini u vreme prve godine Tiberijeve nije bio kovan novac, tada se to može objasniti činjenicom, što je ta godina bila vrlo kratka, naime nešto kraća od dva meseca. Ovo je mnogo prihvatljivije nego li druga alternativa - da se u Palestini nije kovao novac sa Tiberijevim natpisom, više od godine dana nakon njegovog stupanja na presto, što bi bio slučaj kad bi se njegova prva godina preotegla do Tišrija 15-e godine.

11. Istina Luka je mogao biti neznabožac, ali nema razloga pretpostavljati, da on računa svoj datum, osim uobičajenim jevrejskim računanjem. Ljudi "koji su od početka bili očevici", koje on citira kao izvore (Luka 1:2), bili su poznanici Isusovi, palestinski Jevreji. Pretpostavljalo se da detalji iz Luka 2 najverovatnije dolaze od same Marije, a niti ona, niti 12-orica ne bi pamtili datum Isusovog krštenja u bilo čemu drugom, nego u lokalnom jevrejskom računanju.

Poglavlja: "Crkva ranih kršćana" i "Rimska povijest u Novozvjetno doba"
(SDABC sv. 6. str. 17-96)

Hronologija Dela I PAVLOVIH POSLANICA

1. Uvod

Nasuprot mnogih delova Starog zaveta, koji često sadrže okvir genealoškog materijala i izvještaje o datiranim događajima, Novi zavet nije izgrađen na tačnoj kronološkoj strukturi. Njegovi vremenski podaci se moraju odrediti uglavnom prema povremenim izvještajima o događajima poznatim u svetovnoj istoriji, kao i prema spominjanju povremenih vremenskih razdoblja. Sledeći pregled raspoloživih dokaza je kratak i prema tome sažet.

2. Svetovni istorijski podaci

Postoji više istorijskih događaja spomenutih u Delima i Pavlovim poslanicama, koji vode u utvrđivanju hronologije. Međutim, pošto skoro svi ovi događaji nemaju tačno datiranja, mora svaka kronološka shema sagrađena na njima ostati samo približna. Evo ovih događaja: Vladanje Arete u Damasku, smrt Iroda Agripe I., glad u Palestini u vreme vladanja Klaudija, Galion, prokonzul u Ahaji i nastupanje Festa kao prokuratora Palestine. Pored ovih događaja, koji su spomenuti u Novom zavetu ima izvjesnih zbivanja u vreme vladavine Nerona, koja, iako nisu iznjeta u Delima ili Poslanicama, ipak utiču na novozavetnu hronologiju.

Vladanje Arete u Damasku. - U 2. Kor. 11:32, Pavle ukazuje da je u vreme njegovog bijega iz Damaska (Dela 9:25) Damaskom vladao Areta, ili neki Nabatejac, kao etnarh. Areta IV. je bio kralj Nabatejaca od oko 9. pr. Hr. do oko 40. posle Hrista. Međutim, dokazi sa novca ukazuju da je Damask bio pod rimskom upravom u vreme vladavina Augusta i Tiberija, tako je teško verovatno da je Areta imao neki autoritet u Damasku pre smrti Tiberija 37. po. Hr. Prema tome datumi vladavine Arete u Damasku su najverovatnije 37-40. po. Hr. Prema tome je Pavle verovatno u to vreme pobegao iz Damaska.

Smrt Iroda Agripe I. - Dela 12:1-23, očito stavljaju smrt Jakova sina Zebedejeva i zatvaranje Petrovo neposredno pred smrt Iroda Agripe I. Agripa je primio teritorij Filipa Tetrarha uskoro posle stupanja na vlast Kaligule 37. po.

Hr. (Starine XVIII. 6,10; Ratovi II. 9,6). Pred samu svoju smrt u siječnju 41. Kaligula je dodao Agripinom teritoriju i Galileju (Starine XVIII. 7,2), a uskoro posle dolaska novog imperatora Klaudija, Agripa je dobio i Judeju (Ibid XIX. 5,1; Ratovi II. 11,5). Flavije (Starine XIX. 8,2) izjavljuje da je Agripa vladao Judejom tri godine, te da je završavao sedmu godinu svoje vladavine u vreme svoje smrti. Ovo stavlja smrt Agripinu u 44. posle Hr. Dela 12:3,19, ukazuju da je to bilo vreme pashe, prema tome u proljeće.

Glad u Palestini. - Dela 11:28, iznose da je Agab, prorok iz Antiohije, pretskazao glad u Palestini, koja je vladala u vreme vladavine Klaudija (41-45). Kao odgovor na ovo proročanstvo crkva u antiohiji poslala je Saula i Barnabu da odnesu pomoć kršćanima u Judeji (st. 29,30). Flavije spominje glad u Palestini u vreme prokuratora Fadusa i Aleksandra (Starine XX. 5,2), što se najverovatnije može poklapati sa gladi spomenutom u Delima. Ukoliko je Fadus primio službu u Judeji umesto Agripe prvog, koji je umro 44. prihvatljivo je staviti datum početka njegove vlasti u tu godinu. točan datum kraja Fadusove vlasti i dolazak njegovog naslednika Aleksandra se ne može utvrditi. Međutim, Flavije (Isto 5,2), bilježi smrt Iroda od Kalcisa, koja se dogodila 8. godine Klaudija (verovatno od jeseni 47. do jeseni 48), također ukazuje da se ovaj događaj zbio u vreme prokuratora Kumanusa, koji je bio naslednik Aleksandra. Prema tome, Aleksandrova vlast mora da nije trajala duže od 48. godine. Prema tome, izgleda da je sigurno zaključiti, da se glad spomenuta u Delima 11, zbila nekako između 44. i 48. a pošto pada u razdoblje oba prokuratora, najverovatnije je da je došla ranije nego li kasnije u tom razdoblju.

Istjerivanje Jevreja iz Rima. - Kad je Pavle stigao u Korint na svom drugom misionarskom putovanju, našao je tamo Akvilu i Priscilu, Jevreje, koji su nedavno napustili Rim, kad je Klaudije istjerao Jevreje iz tog grada (Dela 18:1,2). Jedini stari pisac, koji spominje datum ovog događaja je istoričar iz V. veka Orosius (Istorija VII. 6,15). On navodi Flavija kao svoj izvor i stavlja istjerivanje

Jevreja u Klaudijevu 9. godinu (48/49. godina). Iako ne postoji danas Flavijev tekst nema razloga pretpostavljati da je Orosiusov podatak pogrešan.

Galio, prokonzul u Ahaji. - U vreme Pavlovog boravka u Korintu na drugom misionarskom putovanju, Galion je bio prokonzul u Ahaji (Dela 18:12). Nasuprot prokuratorima, koji su zauzimali položaj po milosti i naklonosti imperatora, prokonzuli, koje je određivao rimski senat, normalno su upravljali samo jednu godinu iako ponekad su mogli ostati i dve. Prema tome, Galion je besumnje bio prokonzul u Ahaji, relativno kratko vreme. U Delfima su nađena četiri fragmenta nekog natpisa koji govori o Galionu. Ovaj natpis govori o njemu kao o prokonzulu Ahaje i o Klaudiju koji je po 26. put aklamiran imperatorom. Drugi natpisi ukazuju da je Klaudije bio aklamiran imperatorom po 26. puta najverovatnije u njegovoj dvanaestoj godini - 52. po Hr. Pošto su prokonzuli normalno preuzimali službu pri kraju proljeća, ili početkom ljeta, znači da je Galion bio prokonzul u Ahaji ili od sredine 51. do sredine 52. godine, ili od sredine 52. do sredine 53. po Hr. Ako je bio prokonzul dve godine, tada njegova vlast može pokriti cijelo razdoblje.

Nastup Festa. - Dela 24:27-25-12, ukazuje da je Pavlovo dvogodišnje zatočenje u Cezareji završilo uskoro posle nastupa Festa koji je nasledio Feliksa kao rimski prokurator Judeje. Današnji podaci ne omogućuju tačno datiranje ove promjene vlasti. Najraniji datum za tu promjenu može se odrediti činjenicom da je dve godine ranije, (24, 27) kad je Pavle bio zatočen u Jerusalimu, neki Egipćanin podigao pobunu i pobegao (21:37,38) a Pavle bio zamjenjen njime. Flavije tvrdi da se ovo dogodilo u vreme uprave Feliksa (Starine XX. 8,6; Ratovi II. 13,5), te ukazuje da je Neron bio car u to vreme (Starine XX. 8,4,5). Pošto je Neron došao na presto u listopadu 54. Pavlovo zatočenje, koje se zbilo na pedesetnicu, nije moglo biti ranije od početka ljeta 55. Njegov put u Rim prema tome nije mogao biti ranije od jeseni 56. tj. možda nešto više od godinu dana posle zatočenja (Lukine "dve godine", Dela

24:27). Fet je došao na vlast malo pre Pavlovog odlaska u Rim, te se tako 56. godina može smatrati najranijim mogućim datumom njegovog preuzimanja vlasti.

Poslednji mogući datum za nastup Festa može se dobiti iz činjenice, da je Festov naslednik Albinus bio prokurator u vreme praznika sjenica ujesen 62. godine "četiri godine pre rata" (Flavije, Ratovi, VI. 5,3). Pošto izgleda verovatno da Fest nije vladao manje od dve godine najkasniji datum njegovog nastupa je prema tome 60. godina po. Hr.

Između dve krajnosti - 56. i 60. godine - za izmjenu vlasti Feliksa i Festa, mnogo je verovatniji datum, koji je bliži kraju toga razdoblja. Određivanje Feliksa mora da je bilo nešto pre smrti Klaudija, a potvrdio ga je Neron, koji ga je nasledio na prestolju (54. Isto, II. 12,8). Činjenica da je Pavao, više od jedne godine pre dolaska Festa govorio Feliksu, da je on "mnogo godina pravedni sudija ovom narodu" (Dela 24:10), ukazuje, da je njegova uprava jedva mogla završiti mnogo pre 60. Prema tome izgleda sigurno, staviti dolazak Festa u Palestinu u vreme oko 60. posle Hrista.

3. Podaci iz Novog zaveta

Više od većine pisaca Novog zaveta, Luka je u Delima iznio kronološki okvir svog izvještaja. Prema tome, pored događaja o kojima smo gore govorili, koje on sinhronizira više ili manje sa događajima svetovne istorije, Luka nam pruža i druge vremenske elemente u svom izvještaju koji pomažu u rekonstrukciji hronologije. Pored toga i sam Pavle iznosi više pojedinačnih podataka, koji daju dalja obavještenja.

Pavle se prvi puta javlja u Delima u vreme kamenovanja Stjepana. Nema direktnog istorijskog izvještaja za datum Stjepanove smrti. Međutim, izvjesna teološka razmatranja iznose datum. 70. sedmica Danijelovog proročanstva počinju 457. pr. Hr., a završavaju 34. posle Hrista. Ovo je razdoblje, prema anđelovoj tvrdnji Danijelu "otsječeno tvome narodu" (st.

24). Bilo je to specijalno razdoblje posvećeno Jevrejima posle kojega, kako se može pretpostaviti, Jevreji se više nisu smatrali Božjim narodom. Od događaja spomenutih u Delima, mučenička smrt Stjepana, koju je naredio sinedrion, je možda najjasniji dokaz jevrejskog službenog odbacivanja kršćanstva. Iako su apostoli nastavili da i posle toga traže i obraćaju Jevreje, te iako nisu pošli odmah sa evanđeljem neznabošcima, ipak se uskoro posle ovog događaja obratio Pavle, predodređeni apostol neznabožaca. Verovatno u isto vreme je Petar krstio rimskog kapetana Kornelija (Dela 10:44-48). Sve ovo izgleda ukazuje da je kamenovanje Stjepana dramatski označilo kraj 70 sedmica (GC 328). Na osnovu ovoga, ovaj komentar je uzeo 34. godinu kao godinu kamenovanja Stjepana. Pavlovo se obraćenje dogodilo uskoro posle toga.

Posle svog obraćenja, verovatno 35., Pavle je ostao u Damasku "mnogo dna" (9:23). Iako je njegovo sledeće putovanje zabilježeno u Delima kao putovanje u Jerusalim posle bijega iz Damaska pomoću košarice (9:25,26; 2. Kor. 11:32), njegovo povlačenje u Arabiju (Gal. 1:17) mora da se zbilo pre ovog događaja, pošto do tog vremena a posle svog obraćenja nije posetio Jerusalim. Njegova prva poseta Jerusalimu bila je "tri godine" posle njegova obraćenja (Gal. 1:18), te se tako može staviti u 38. po. Hr. Verovatno u to vreme dobio je viziju zabilježenu u Dela 22:17-21. Posle posete Jerusalimu Pavle je otišao u Tars (9:30). Ovdje ga je Barnaba našao posle nekoliko godina i pozvao ga da pomogne delu u Antiohiji. Pavle je "čitavu godinu" (11:25,26) ostao u Antiohiji. "Tih dana" došao je prorok Agab i pretskazao glad u Judeji, a crkva je iz Antiohije poslala Barnabu i Pavla sa darovima u Jerusalim (27-30). "U ono pak vreme" (12:1, verovatno dok je Pavle bio u Antiohiji, a ne posle njegove posete Jerusalimu sa Barnabom), Irod je ubio Jakova, i zatvorio Petra (1-3), a uskoro posle toga umro 44.

Pri kraju jednogodišnjeg boravka u Antiohiji, oko 44-45., Pavle i Barnaba krenuli su na prvo misionarsko putovanje.

Nije poznato koliko je trajalo ovo putovanje, ali posle njihova povratka Pavle ostaje u Antiohiji "ne malo vremena" (Dela 14:28). Kad je nastala zabuna zbog neznabožaca za koje su neki tražili da se obrežu, da bi pristupili crkvi Pavle, Barnaba i drugi su otišli u Jerusalim, gde je problem bio riješen na saboru sa apostolima (15. pogl.). Ova poseta Jerusalima je najverovatnije ista koju Pavle spominje u Gal. 2:1, a koja se zbilja "na 14 godina", ukoliko je razlog svake posete bio obrezanje. Međutim, kontekst ne ukazuje jasno na događaj prema kojemu bi se trebalo računati ovih 14 godina. One se mogu razumeti kao da počinju sa Pavlovim obraćenjem (Gal. 1:15,16) ili sa njegovom prvom posetom Jerusalimu tri godine nakon toga (st. 18). Prema tome, za jeruzalemski sabor mora se dozvoliti više godina verovatnosti, ali se pokusno može staviti u 49.

"Posle nekoliko dana" (Dela 15:36), posle Pavlova povratka u Antiohiju predložio je Barnabi drugo misionarsko putovanje. Kad je među njima nastalo neslaganje, Pavle je krenuo na put sa Silom. Posle propovjedanja u Frigiji, Galatiji i Miciji, došli su u Troadu. Odatle su otplovili u Makedoniju, i propovijedali u Filipi, Solunu i Bereji. Tada je Pavle otišao u Atenu i posle svog iskustva na Areopagu, krenuo u Korint gde je ostao "godinu i šest meseci" (18:1). Verovatno u kasnijem delu ovog razdoblja, ili možda pri samom kraju nastala je pobuna pred Galionom, koju smo gore datirali u vreme između ljeta 51. i 53. "Pavle osta još pozadugo" (18), i tada je krenuo za Palestinu. U skaldu s ovim izvještajima Pavlov povratak sa drugog putovanja može se pokusno staviti u 52. posle Hr.

Pre početka svog trećeg misionarskog putovanja koje je verovatno trajalo od 53. do 58. godine, Pavle je proveo "nekoliko vremena" u Antiohiji (18:23). Tada je putovao kroz Galatiju i Frigiju do Efesa, gde je proveo "tri godine" (20:31). Zatim je krenuo kroz Makedoniju u Grčku, provevši tamo tri meseca (st. 3), a vratio se ponovno kroz Makedoniju u vreme pashe (proljeće) u Troadu, u Maloj

Aziji, odakle je otplovio preko Mileta u Palestinu. Došavši tamo pri kraju proljeća ili na početku ljeta, u vreme pedesetnice, verovatno 58. U Jerusalimu su Pavla napali zaverenici, bio ja zatvoren i odveden u Cezareju, gde je ostao "dve godine" (24:27) sve dok ga nije Fest, uskoro posle svog dolaska (oko 60.) poslao u Rim pred Cezara. Pavle je sa pratnjom krenuo na put ujesen, ali nije završio putovanje, jer je doživio brodolom, i bio prisiljen zimovati na ostrvou Malti (27:12,14-44; 28:1). "Posle tri meseca" (28:11) mogli su nastaviti svoje putovanje, te su stigli u Rim verovatno u rano proljeće 61. godine. Ovdje je Pavle bio zatočenik oko dve godine, što je, imajući u vidu činjenicu, da Luka piše "pune dve godine" (28:30), bilo verovatno nešto više od dve godine i to verovatno od 61-63.

U ovoj točki završava izvještaj Dela, a dalja se hronologija može konstruirati samo pokusno, na osnovu okolnosti iznjetih u Pavlovim kasnijim poslanicama. Dvije poslanice, Prva Timoteju i Titu, daju sliku Pavlovog putovanja i njegovih pratilaca na putu, što ne pristaje u okvir izvještaja iz Dela. Prema tome, verovatno je zaključiti, da je Pavle bio oslobođen posle "pune dve godine" zatvora u Rimu, te da se putovanja zabilježena u ove dve poslanice poduzeta posle njegovog oslobođenja. Ne možemo odrediti koliko je bio na slobodi. Ako je bio oslobođen 63. mogao je biti van grada u vreme Neronovog progona posle velikog požara grada u srpnju 64. Njegova putovanja tokom ovog razdoblja vodila su ga u najmanju ruku do Krete (Tit 1:5) i Efesa (1. Tim. 1:3), verovatno u Makedoniju (1. Tim. 1:3) i Grčku (2. Tim. 4:20), a verovatno i u Španiju (Rim. 15:24,28, Klement Rimski bilježi da je Pavle dostigao "granice zapada", I. Klementova Korinćanima 5). Očito u toku ovih putovanja Pavle je bio još jednom zatvoren, verovatno u Troadi (2. Tim. 4:13) i odveden u Rim. U 2. Tim. on je zatvorenik u Rimu i ovaj puta on očekuje skorbu smrt (4:6). Verovatno njegova osuda nije donešena a da ga Neron nije preslušao, a kad je Neron u rujnu 66. otišao iz Rima na

poset u Grčku, mora da je Pavle bio osuđen. Njegova smrt se može staviti uskoro nakon toga, verovatno u 67.

4. Pokusna hronologija Dela apostolskih

Posle Hrista

31. Raspeće, uzašašće, pedesetnica
34. Kamenovanje Stjepana, crkva progonjena, evanđelje u Samariji
35. Pavlovo obraćenje
- 35-38. Pavle u Damasku i Arabiji
38. Pavle bježi iz Damaska u vreme vladavine Arete, posećuje Jerusalim "posle tri godine" (Gal. 1:18) odlazi u Tars.
44. Jakov, brat Ivanov, ubijen, Petar zatvoren u vreme pashe, umire Agripa I.
- 44-45. Barnaba dovodi Pavla u Antiohiju, Pavle ostaje cijelu godinu (Dela 11:26)
45. Barnaba i Pavle nose pomoć u Jerusalim
- 45-47. Pavlovo prvo misionarsko putovanje, na povratku Pavle ostaje u Antiohiji "ne malo vremena" (Dela 14:28)
49. Jerusalimski sabor, "na 14 godina" (Gal. 2:1)
49. Pavle polazi na drugo misionarsko putovanje, propovijeda u Frigiji, Galatiji i dolazi u Evropu.
51. Pavle dolazi u Korint, gde ostaje godinu i šest meseci
52. Kraj drugog misionarskog putovanja, Pavle ostaje "neko vreme u Antiohiji (Dela 18:23).
- 53-58. Pavlovo treće misionarsko putovanje: putuje kroz Malu Aziju, ostaje tri godine u Efesu, putuje kroz Makedoniju, ostaje tri meseca u Korintu.
- 58-60. Pavle zatočen u Cezareji "dve godine" (Dela 24:27), odlazi ujesen
- 60-61. Pavlovo putovanje u Rim, dolazak u proljeće
- 61-63. Pavle zatočenik u Rimu "dve pune godine" (Dela

28:30)

63-66. Pavle putuje na Kretu, Malu Aziju, Makedoniju

67. Smrt Pavla i Petra.

5. Pokusna hronologija Pavlovih poslanica

Hronologija Pavlovog delovanja čini temelj kronološkog reda njegovih poslanica. Apsolutna hronologija Pavlovog života i delovanja se međutim ne može izraditi, jer je izvor materijala manjkav i neverodostojan. Prema tome, za pojedine događaje njegovog života, može se dati i više mogućih datuma. Isto je tako nemoguće konačno datirati pisanje njegovih raznih poslanica.

Međutim, granice grešaka u odnosu na datume iznesene u ovom članku ne mogu biti velike. Dok pravi datumi mogu ležati nekolikoo godina pre ili kasnije od datuma koji je ovdje iznjet, ne može biti sumnje, da datumi, koji su ovdje iznjeti, a osnovani su na svim raspoloživim podacima, nisu daleko od tačnih. ako se otkriju kronološki podaci koji će definitivno utvrditi datume prokuratorstva Feliksa, Festa ili Sergija Pavla, biti će moguće, staviti Pavlovu hronologiju na čvršću osnovu. Sve dok se ovo ne može učiniti, svaka kronološka shema može biti samo pokusna. Prema tome shema, koju ovdje iznosimo, ne tvrdi da je konačna u odnosu na hronologiju Pavlovih spisa, ali iznosi rezultate časnih napora da se nađe rješenje iz svih raspoloživih datuma, nadahnutih i svetovnih, biblijskih i vanbiblijskih, koji bacaju svjetlo na ovaj predmet. O poslanicama ćemo razmatrati prema verovatnom kronološkom redu.

1. Solunjanima poslanica. - Ovo je prva sačuvana Pavlova poslanica, iako verovatno nije njegovo prvo pismo nekoj crkvi, jer izgleda da je u to vreme bio poznat kao pisac pisama. Ovo se tvrdi na osnovu njegovog upozoravanja protiv lažnih poslanica koje nose njegovo ime, a koje su mogle biti u opticaju uskoro posle toga, u vreme kada je napisana Druga poslanica Solunjanima (2. Sol. 2:2). Činjenica, da u isto vreme Pavle izaziva pažnju

čitaoca na njegov lični potpis, koji je karakterističan svakoj poslanici (3:17), također ukazuje da su krivotvorene poslanice kolale među crkvama u njegovo ime. Takva bi pisma imala uspeha samo ako bi Pavle bio već poznat kao čovjek, koji često izražava svoje mišljenje u pismima raznim crkvama ili ličnostima. Izgleda verovatno da je pre Prve Solunjanima postojao izvjestan broj izgubljenih pisama apostola.

Crkvu u Solunu, kojoj je upućena Prva Solunjanima osnovao je Pavle u toku svog drugog misionarskog putovanja (49-52). Solunom, prestolnicom Makedonije upravljalo je sedam politarha pod jednim prefektom. Solun je to vreme brojao oko 200.000 stanovnika. Nije poznato kako dugo je Pavle boravio u Solunu, pre nemira koje su prouzročili Jevreji i prisilili ga da napusti grad i nastavi svoje putovanje. Izgleda da je njegov boravak bio dosta kratak, što se može zaključiti iz njegove želje da se vrati u Solun, čim mu to bude moguće, da bi završio delo koje je prema njegovom mišljenju trebalo njegovu dalju brigu. Iz Soluna je Pavle prvo otišao u Bereju, a zatim u Atenu, ostavljajući obraćenike u svakom mestu iz kojeg je otišao. Iz Atene je Pavle poslao Timoteja u Solun, jer sam nije mogao ići (1. Sol. 2:17-3:6). Kad se Timotej vratio sa Silom, Pavle je već otišao u Korint (Dela 18:5), gde ga je Timotej izvjestio o duhovnom stanju crkve u Solunu. Shvativši da krivo razumevanje njegovog učenja zahtijeva njegovu neposrednu pažnju, napisao je poslanicu poznatu kao Prva Solunjanima. Izgleda prema tome, da je ona napisana uskoro posle Pavlova dolaska u Korint. Prema pokusnoj hronologiji Pavlovog delovanja, prihvaćenoj u ovom komentaru, ovo bi bilo u godini 51.

2. Solunjanima poslanica. - Ova poslanica nije napisana dugo posle prve, jer su im sadržaji slični, a na početku poslanice spominju se isti Pavlovi suradnici, Sila i Timotej (2. Sol. 1:1; 1. Sol. 1:1). Pisanje Druge poslanice prouzročio je povratak glasnika koji je nosio prvu poslanicu u Solun, od kojega je Pavle doznao da su njegove reči o blizini drugog dolaska krivo shvaćene i

krivo primenjene od izvjesnih elemenata u crkvi. Zato Pavle u drugoj poslanici iznosi svoje izlaganje o drugom Hristovom dolasku u jakom proročkom duhu, otkrivajući svojim čitaocima, da će se pre Hristovog dolaska dogoditi izvjesni veliki događaj, a naročito vladavina antikrista.

Ova razmatranja su temelj datiranja Druge poslanice Solunjanima uskoro posle prve, tj. ili u poslednjim mesecima 51. ili prvim mesecima 52., dok je Pavle bio zaposlen u izgrađivanju hrišćanske crkve u Korintu, koja je nastala njegovim radom.

Prva Korinćanima poslanica. - Ova je poslanica pisana iz Efesa (1. Kor. 16:8), gde je Pavle delovao tri godine (54-57), u vreme svog trećeg misionarskog putovanja (Dela 20:31). Pavle je već ranije poslao jedno pismo u Korint, u kome savjetuje svojim čitaocima da se ne druže sa bludnicima (1. Kor. 5:9), otuda tzv. Prva poslanica Korinćanima je u stvari Drugo pismo upućeno toj crkvi. Nastala je na prvom mestu na osnovu izvještaja kojeg je Pavle dobio o izvjesnom žalosnom stanju u Korintu (1:11; 5:1) koje je neodloživo zahtijevalo njegovu pažnju (1-6. pogl.), a na drugom mestu, brojnim pitanjima koja su apostolu postavljali Korinćani (7:1; 8:1; 12:1; 16:1). Ova su pitanja tražila detaljne odgovore.

Poslanica je napisana malo pre Pavlovog odlaska iz Efesa. Pavle je planirao da napusti grad uskoro posle pedesetnice (1. Kor. 16:8), ali je izbijanje bune, koju je opisao Luka u Dela 19:23-41, učinilo da je otišao ranije. Ove istorijske okolnosti na koje on aludira u svom pismu omogućavaju da njegovu poslanicu stavljamo u 57. godinu, pred sam njegov odlazak iz Efesa. Nije sigurno ali je moguće, da je Tit bio nosioc poslanice.

Druga Korinćanima poslanica. - Ova se poslanica može lako datirati, pošto je bila napisana u Makedoniji uskoro posle Pavlova odlaska iz Efesa 57. godine. Pošto Pavlovi raniji naponi da otkloni zlo koje je postojalo u toj crkvi, nisu bili uspešni (2. Kor. 2:1; 12:21), apostol je odlučio da učini još jedan pokušaj preko Tita svog mladog pomoćnika u delovanju.

Tit je otišao iz Efesa u Korint verovatno u rano proljeće 57. te je možda sobom ponio tzv. Prvu poslanicu Korinćanima. Pri odlasku Titovom, Pavle i Tit su se očito dogovorili da će Tit posle završetka zadaće u Korintu nastaviti put u Troadu, gde se treba sresti sa Pavlom (2:12,13). Veliko je bilo razočaranje Pavlovo, kad je posle dolaska u Troadu doznao da Tit još nije stigao. Iako je našao dobro i plodno polje za uspešan rad u Troadi, Pavle je nastavio svoj put u Makedoniju te se mnogo obradovao kad je sreo Tita u jednom od makedonskih gradova. Radost susreta sa Titom je bila naročito posledica dobrog izvještaja koji je Tit donio o promjeni u srcima članova crkve u Korintu, koji su ne samo radosno primili Tita, kao pretstavnika Pavla, nego su primili i njegovu vijest ukora, te popravili stvari. (7:5-7)

Kad je Pavle doznao da je Titovo taktično delovanje bilo uspešno iznad očekivanja, zahtijevao je od tog mladog čovjeka da se vrati u Korint i da nastavi dobar posao koji je već otpočeo (8:16,-18; 22-24), dok je Pavle proveo više vremena među crkvama u Makedoniji. Pavle je dao Titu drugo pismo, našu Drugu poslanicu Korinćanima, u kojoj oduševljeno izražava svoju radost zbog dobrih izvještaja koje je primio od crkve u Korintu. On im je također navestio svoj plan, da posle kraćeg boravka u Makedoniji dođe u Korint (12:14; 13:1). Prema tome ovo se pismo može datirati verovatno u ljeto 57.

Galaćanima i Rimljanima poslanica. - Učenjaci imaju dva gledišta o datumu poslanice Galaćanima. Većina od njih veruje da je ova poslanica pisana prilikom Pavlove prve posete Korintu, približno u isto vreme kad i dve poslanice Solunjanima. Ovo datiranje zasniva se na Pavlovoj tvrdnji, i njegovom čuđenju, što su Galaćani "ta odmah" napustili njegovo evanđelje i promijenili ga za drugo (Gal. 1:6). U ovoj poslanici Pavle iznosi svoja lična iskustva samo do vremena apostolskog sabora u Jerusalimu (Gal. 1:15-2:10; Dela 15), koji je prethodio njegovoj evangelizaciji Galatije na drugom misionarskom putovanju (Dela 16:6). Zbog toga oni koji se drže ovog

gledišta zaključuju, da Pavlova izjava o njihovom brzom otpadu zahtijeva da je Pavle pisao ovo pismo uskoro nakon svoje posete na drugom putovanju. Između njegove posete crkvama u Galatiji u početnom delu njegovog drugog misionarskog putovanja (Dela 16:6) i njegovog prvog boravka u Korintu, prošlo je verovatno manje od dve godine, što je razdoblje koje je on mogao karakterizirati sa "tako odmah". S druge strane, oni koji drže gledište o kasnijem datumu ove poslanice, ukazuju da reči "tako odmah" u Gal. 1:6, ne mogu pružiti određenu granicu potrebnog vremena. Reči "tako odmah" mogu se isto tako odnositi na kratkii razmak posle njegove posete na trećem putovanju.

Jedno drugo gledište stavlja pisanje poslanice Galaćanima u vreme Pavlovog tromesečnog boravka u Korintu, na njegovom trećem misionarskom putovanju oko 58. Ovo je zasnovano na činjenici, da poslanice Galaćanima i Rimljanima imaju toliko sličnosti u predmetu da čine mogućnost da su nastale u isto vreme. Poslanica Galaćanima nastala je kao posledica doktrinalnog sukoba, koji je tako jako uznemirio Pavlovu dušu. Rimljanima poslanica iznosi proširenje iste teme, te se prema tome može smatrati da je napisana skoro posle poslanice Galaćanima.

Uzrok pisanja poslanice Galaćanima leži u otpadu u hrišćanskim crkvama u provinciji Galatiji. Pod utjecajem judaiste ovi su kršćani spasenje tražili delima. Pavle je bio tako potrešen tešinom situacije, za koju je doznao prema izvještajima, da je pisao Galaćanima strošije nego i u jeednoj drugoj danas sačuvanoj poslanici. Pošto je on sam osnovao crkve u Galatiji, bile su mu one naročito drage, te je njihov otpad prouzročio toliko žalosti apostolu, da mu ni jedan napor nije bio prevelik da bi iskorijenio postojeće zlo. Ovaj komentar stavlja postanak ove poslanice u 58. godinu.

Nekako u isto vreme dok je njegovo srce bilo puno misli o opravdanju kroz veru, izgleda da je pisao i poslanicu rimljanima.

Poslanica Rimljanima sadrži izvjesni broj jasnih podataka o vremenu njenog pisanja. Pavle je planirao da nastavi svoje delo na zapadu a naročito u Španiji (Rim. 15:24,28), kuda je mislio otići u skoroj budućnosti. Međutim, on je prvo trebao putovati u Jerusalem, jer se osećao moralno obaveznim, da siromašnima u Jerusalemu lično odnese sredstva, koja je za njih skupio u crkvama Grčke i Makedonije (st. 25-27). Na svom planiranom putovanju u Španiju, nadao se da će se ispuniti jedna od njegovih želja, koju je gajio dugo godina, dok je bio u crkvi u Rimu (1:8-11) i (15:23,24).

Podaci o Pavlovim planovima putovanja pokazuju jasno da je poslanica Rimljanima napisana nešto pre njegovog odlaska iz Korinta za Jerusalem. Pošto je Pavle napustio Korint, nešto pre pashalnog vremena 58. godine (Dela 20:16), pošto je proveo tri meseca u Grčkoj (st. 3), može se zaključiti da je poslanica Rimljanima napisana u prvim mesecima 58. godine. On je verovatno pisao Galaćanima neposredno pre toga ili pri kraju 57. ili na početku 58.

Poslanice iz zatvora. - Iz zatvora potiču poslanice Efežanima, Filipljanima, Kološanima i Filemonu. Da su ove poslanice stvarno napisane u vreme zatočenja Pavlova, jaso se vidi iz sledećih stavaka: Ef. 6:20; Fil. 1:13,14; Kol. 4:18; Filem. 1,9.

Iz činjenice što Pavle spominje imena istih ličnosti u više poslanica, jasno je da su poslanice Efežanima, Kološanima i Filemonu poslone približno u isto vreme Pavle je slao Tihika i Onezima sa poslanicama Efesi, Kolosi i Filemonu (Ef. 6:21; Kol. 4:7-9). Onezim je bio odbjegli rob Filemonov, koji se obratio u vreme Pavlovog delovanja u zatvoru, i koji je sada bio spreman da se vrati Filemonu svome gospodaru u Kolosi (Filem. 10,11). Pavle je napisao poslanicu Filemonu kao preporuku Onezimovom gospodaru.

Od najranijih se vremena smatralo, da su ove poslanice nastale u rimskom zatvoru. One su verovatno napisane pri kraju prvog Pavlovog zatočenja pošto izražavaju nadu u oslobođenje, za koju je apostol morao imati nekog

razloga (Fil. 2:24; Filem. 22). Njegovo zatočenje u Rimu je trajalo tri godine (Dela 28:30), od proljeća 61. do 63., prema hronologiji o Pavlovom delovanju prihvaćenoj u ovom komentaru. Prema tome se poslanice Efežanima, Kološanima i Filemonu mogu datirati sa 62. godinom.

Neki učenjaci pripisuju ove tri poslanice dvogodišnjem Pavlovom zatočenju u Cezareji (verovatno od proljeća 58. do jeseni 60.), ili nekom drugom nepoznatom razdoblju zatočenja u Maloj Aziji. Oni smatraju da ton ovih poslanica zahtijeva veću geografsku blizinu između Pavla i njegovih adresata, nego što bi to bio slučaj, da je Pavle pisao u Rimu. Međutim, ovi argumenti nisu osvedočavajući, a teorije koje stavljaju pisanje ovih poslanica u vreme zatočenja u Cezariji ili nekog drugog nepoznatog zatočenja Pavla, dobile su malo pristalica među učenjacima i studentima Novog zaveta.

Poslanica Filipljanima je verovatno poslednja od poslanica pisanih u zatvoru. Njen tekst pretpostavlja da je Pavle već bio neko vreme u Rimu te da je već i vidio značajne plodove svoga rada. Osim toga, duh poslanice odiše srećom. Očito je Pavle očekivao dobar ishod svoga priziva na cezara (Dela 25:10,-12), što bi mu dozvolilo da još jednom poseti ljubljenu crkvu u Filipi (Fil. 12:24). U isto vreme njegove reči ne ostavljaju sumnju u čitaocu, da ga i rđavi ishod ne bi našao nespregnog (Fil. 1:19,20,22-25). Može se prema tome zaključiti, da je poslanica Filipljanima napisana verovatno 63.

Poslanica Jevrejima. - Tako zvana "poslanica apostola Pavla Jevrejima" se razlikuje od drugih 13 Pavlovih poslanica po tome što tekst nigde ne iznosi ime njenog autora. Pavle počinje svaku drugu od svojih poslanica svojim imenom. Od ranih hrišćanskih vremena bilo je rasprave o tome, da li je Pavle uistinu pisac ove poslanice. Zaključak ovog komentara je da iako Pavle možda sam nije oblikovao pismo Jevrejima, ono ipak sadrži njegovo učenje, te se tako može ubrojiti među njegove poslanice. Međutim, prihvaćanjem Pavla kao autora ove poslanice, ne rješava se problem mesta i vremena njenog postanka;

gde je poslanica napisana, nije poznato, iako reči "pozdravljaju vas braća koja su iz Talijanske" (Hebr. 13:24) pretpostavljaju na mesto njenog postanka.

O datumu postanka ove poslanice ima mnogo neizvjesnosti. Klement Rimski je znao za ovu poslanicu oko 95., jer pišući Korinćanima on citira Hebr. 1:3-14 (Klement, Prva poslanica Korinćanima 36). Ovo dokazuje ne samo da je poslanica bila poznata u Rimu pre kraja prvog veka, nego da se i njen postanak mora tražiti u vreme apostola. U stvari, ima izvještaja koji ukazuju na to, da je poslanica napisana pre razorenja hrama u Jerusalimu 70. godine. Inače bi izgledalo da bi autor, koji naglašava bezvrijednost i nekorisnost starog zaveta i njegove simboličke službe, kako to čini autor poslanice Jevrejima, ukazao na prestanak obreda povezanih sa službom u hramu, koji je već bio razoren. Ovi bi događaji, ako bi ležali u prošlosti, odvukli dokaze autora poslanice Jevrejima, tako osvedočavajuće, da bi ih on sigurno upotrijebio za dokazivanje svog stanovišta. Međutim, pošto pisac pretpostavlja, da služba u hramu još uvek postoji, te da je stariji zavet "blizu kraja" (8:13), izgleda verovatno da hram još nije bio razoren, kad je poslanica Jevrejima pisana. Ovi zaključci čine mogućim, da se postanak poslanice Jevrejima može staviti u vreme života apostola Pavla, koji je umro 67.

63. godina je uzeta kao godina postanka poslanice Jevrejima, a Rim kao mesto gde je nastala, ali bez predrasude prema bilo kojem drugom datumu ili mestu koji nisu u skladu sa tmačenjem ovog komentara. Ovo bi stavilo pisanje ove poslanice na kraj Pavlovog prvog zatočenja u Rimu.

Pastroalne poslanice. - Poslanice Timoteju i Titu nazvane su "pastoralnim poslanicama", jer se u velikoj meri bave dužnostima crkvenih službenika i problemima upravljanja crkvom. One su ovako nazvane već u prvim crkvenim pravilnicima. Upućene su dvojici Pavlovih mlađih suradnika. Izgleda jasno da su nastale u vreme Pavlovog delovanja posle njegovog zatočenja u Rimu.

Pošto ovaj dio Pavlovog života nije uključen u Delima, malo je poznato o njegovim iskustvima i putovanjima u tom vremenu.

Također je nepoznato, kako dugo je trajalo razdoblje Pavlovih poslednjih putovanja. Međutim potpuno je sigurno da je završio svoj život u vreme Nerona u Rimu. Pošto je Neron umro 68. niti Pavlova smrt se ne može kasnije staviti, te se je možda dogodila prethodne godine. Njegovo poslednje zatočenje koje je verovatno trajalo jednu zimu (2. Tim. 4:21) može se prema tome staviti u 66-67. posle Hr. Ako je Pavle prvi puta došao u Rim 61. njegovo je prvo dvogodišnje zatočenje završilo 63. Ovo ostavlja tri godine za njegova poslednja putovanja, tj. 63-66.

Pošto je Pavle u svojim poslanicama iz zatvora ukazao da je željan da vidi crkve u Aziji i Makedoniji, čim mu to bude moguće (Fil. 2:24; Filem. 22), može se pretpostaviti da je putovao tim istočnim zemljama neposredno posle svog oslobođenja. Posetio je Efes, glavni grad provincije Azije, pre nego li je nastavio za Makedoniju (1. Tim. 1:3). Gde je stajala njegova draga crkva u Filipi. Prva poslanica Timoteju je napisana posle ovih poseta, te se može prema tome staviti u godinu posle njegovog oslobođenja, verovatno 64.

Poslanica Titu izgleda da je napisana nešto kasnije, iako se bavi stvarima koje su vrlo slične sa prvom poslanicom Timoteju. Ova poslanica govori o Pavlovom delu na Kreti, također u toku ovih poslednjih misionarskih putovanja (Tit 1:5). Međutim, kad je pismo napisano, Pavle je već otišao sa ostrva i to verovatno u Grčku, ostavivši Tita da se brine za delo na Kreti. Obavještavajući Tita o svojim planovima da sprovede dolazeću zimu u Nikopolisu, na zapadnoj obali Grčke, želio je da se tu sretne s njim (3:12). Ako pretpostavimo da je Pavlovo putovanje Malom Azijom i Makedonijom trajalo godinu dana, a pored toga još neko vreme rada na Kreti i u Grčkoj, tada ovu poslanicu možemo staviti u 65. godinu.

Pavlova sledeća putovanja odvela su ga verovatno u

Korint, Milet (južno od Efesa), te u Troadu (2. Tim. 4:13,20), kao i besumnje i u druge gradove. Izgleda da je Troada mesto gde je bio ponovno zatočen.

Posle svog zatočenja, verovatno 66. Pavle je još jednom sproveden u Rim. Kad je pisao svoju drugu poslanicu Timoteju, izgleda da je već bio jednom na saslušanju, ali još uvek nije bio osuđen. (2. Tim. 4:17). Iako je očito imao malo nade u dobar ishod suđenja (st. 6), izgleda da se ipak nadao da će moći improvesti barem sledeću zimu u Rimu, (st. 21) verovatno zbog toga što je iz iskustva znao kako rimskii sudovi sporo rade. Ako se ovo očekivanje ispunilo, i Pavle umro 67. tada drugu Poslanicu Timoteju možemo staviti ujesen 66. Koliko je poznato, ova poslanica čini kraj Pavlovog književnog delovanja. Poznate poslanice Pavla pokrivaju razdoblje od oko 15 godina, od 51. do 66. posle Hr.

Poglavlja: "Srednjovjekovna crkva" i "Reformacija i posle"
(SDABC sv. 7. str. 17-79)

IVAN I Ostrvo PATMOS

1. Ostrvo Patmos

Opis Patmosa. - Patmos je mali ostrvo u Egejskom moru, jedan od 12 ostrvoa poznatih pod imenom Dodekanez, a nekoć Sporadi. Nalazi se 50 milja jugozapadno od ruševina Efesa, koje se nalaze u blizini dnašnjeg maloazijskog obalnog grada Kusadasi.

Po obliku Patmos je sličan kopitu ili mlađaku, sa oba kraja upravljenim prema Maloj Aziji. Dugačak je 10, a na najširem kraju širok 6 milja. Zauzima 22 kv. milje. On je tako malen, da bi bio potpuno neznačajan, da nije spomenut u prvom poglavlju Otkrivenja. Njegova najviša točka je oko 750 stopa iznad razine mora i zove se brdo Sv. Ilija.

Nekada je patmos imao tri luke, ali danas ima samo jednu koja je u upotrebi. Ime joj je Scala. Ovo je zaklonjena luka gde se brodovi usidravaju u luci, a ne vežu se za gat. Mali čamci dolaze do brodova i preuzimaju putnike i teret prevozeći ga na obalu. Kad je na obali, putnik će na svoje iznenađenje uvidjeti da nema hotela, koji bi ga očekivali, ali između dve do tri tisuće Grka koji su jedini stanovnici naći će se gostoljubivih ljudi, koji će ga pozdraviti.

Ostrvo je brdovit. Veći dio je pokriven stijenama i golom zemljom. Izgleda da je Patmos vulkanskog porekla, te iako postoje terasasti vrtovi, malo se vrijednosti proizvodi. Hrana se mora dovoziti sa susjednih ostrvoa. Nekoliko izvora i cisterni daju vodu za dnevnu upotrebu za razliku od drugih susjednih ostrvoa, koji nisu tako sretni, nego je moraju dovoziti.

Iako zemlja nije plodna, izgleda da je nekoć postojao izvjesni broj palmi, jer se ostrvo ranije zvao Palmosa.

Danas na ostrvou osim nekoliko smokava nema nikakvog drugog drveća. Neki se stanovnici bave ribarenjem kao sredstvom ishrane. Neki uzgajaju vinovu lozu, ali lošeg kvaliteta. Ostrvo daje hranu izvjesnom broju koza, koje pružaju mlijeko i mliječne proizvode stanovnicima. Žene se bave vezenjem.

Na ostrvou ne postoje tvornice, a i nema zaposlenja. Mnogi od stanovnika imaju rođake u USA koji im šalju sredstva za život. Ostrvo Patmos je nekada pripadao Turskoj, zatim Italiji a danas Grčkoj. Narod je pod Turcima patio, te je sa radošću primio oslobođenje koje su im donjeli Talijani. Međutim s vremenom i Talijani su postali omrznuti, te su stanovnici tražili uniju sa Grčkom.

Patmos je osamljeni ostrvo. Podignuto je nekoliko malih trgovina koje su grubo sazidane od kamena. Postoji mali broj nevažnih grnčara. Kuće su na ostrvou sagrađene sa ravnim krovom, a skoro sve su izvana vrlo čiste i okrečene. Nekoliko ulica je usko i nepravilno.

Kada je na ostrvou u 11. veku podignut glavni samostan, postojao je plan, da se ne dozvoli ženama dolazak na ostrvo. Međutim, ovom pravilu se nije pokoravalo, kad su ribari i drugi došli da žive na ostrvou. Kaže se, da je u neko vreme na ostrvou živelo svega tri stotine ljudi, te da su žene bile u odnosu prema njima kao 20:1. Kaže se da na Patmosu ima oko 300 kapela. Neke od ovih su neobično male i retko se upotrebljavaju. Govorilo se da je Patmos pun kaluđera i gusara. Okrutni gusarii su nestali, ali su ostali miroljubivi kaluđeri grčko-pravoslavne crkve.

Samostan sv. Ivana na Patmosu. - 1088. izdao je bizantskii car Aleksije Komnen pismenu oporuku nazvanu Zlatnom Bulom, dajući Patmos zauvek Kristodolu i onima koji će doći iza njega. Oni su ga smjeli držati bez plaćanja poreza. Neki misle da je hrišćanski samostan sagrađen na mjestu gde je pre stajao Artemidin hram. Ross je objavio pronalazak jednog natpisa, koji ukazuje da je stara boginja stanovnika bila Artemida. Balzamirano tijelo Hristodolusa može se vidjeti u jednoj prostoriji

samostanske kapele.

Jaki tornjevi samostana potvrđuju verovanje, da je samostan prvenstveno sagrađen da služi kao utočište kaluđerima sv. Ivana i drugim stanovnicima ostrva pred gusarima i sličnim napasnicima. Kaže se da je Hristodol doveo radnike sa ostrva Kosa, koji su mu pomogli graditi samostan, koji je postao spomenikom piscu Otkrivenja.

Danas postoji moderna cesta, koja vodi iz luke Scale pored apokaliptičke špilje do manastira. Ovu cestu upotrebljavaju dva motorna vozila kojima se ostrvo diči.

Najpoznatiji između svih dokumenata samostanske knjižnice je Bula Aleksija Komena, koja dozvoljava osnivanje ove ustanove. Ona je 9 stopa dugačka, i 16 inča široka. Pismo je veliko i lako se čita. Drugi rukopisi i dokumenti knjižnice sadrže izdanje Jobove knjige iz 7. veka. Ovaj je rukopis ukrašen ilustracijama, koje predstavljaju Jobove sinove i kćeri, kao i Jobovu ličnu istoriju. Drugi važan dokument je nazvan Porphrios Codex, koji sadrži veći dio evanđelja po Marku. Henry Toser iznosi da se drugi delovi istog rukopisa, koji sadrže fragmente drugih Evanđelja mogu naći u Vatikanu (6 listova), u Britanskom muzeju (4 lista) i u Beču (dva lista). On ga naziva Kodeks N, te dolazi iz šestog veka. Ima dvostruke kolone, te je napisan na različitom purpurnom platnu koje je bilo vrlo retko. Imena Boga i Hrista pisana su zlatom. Nekada je samostan imao 600 skupocjenih rukopisa, ali je danas u njegovom posedu ostalo svega oko 240 njih.

Kaluđeri sa Patmosa, kao i oni sa Kipra i mnogih drugih mesta znaju vrlo malo o Bibliji. Mnogi učenici posetioci su se začudili, što većina kaluđera ima malo ili nikakvo obrazovanje. Jedan francuski posetioc izvještava da od 80 kaluđera, samo trojica znaju čitati. Tischendorf je bio zaprepašten utvrdivši, da nemaju niti jednog jedinog dokumenta sa tekstom Otkrivenja.

Blago manastira se dobro čuva. Ono se sastoji od mitri, kruna, križeva, različitih vrsta odela od kojih neka sadrže skupocjene dragulje, sveštaničkih odora i verskih slika.

Vrlo vrijedne relikvije nalaze se u riznicama samostana. Kaluđeri tvrde, da pored tijela Hristodola imaju različite kosti ili komade kostiju drugih svetih ljudi prošlosti. Sačuvali su cipele i štap osnivača manastira. Ponekad kaluđeri pokazuju lanac kojim je, prema njihovom tvrđenju, Ivan bio okovan kao zatočenik.

Apokaliptička špilja. - Nekako na pola puta prema obali nalazi se kamena špilja u veličini male odaje.

Nepotvrđena tradicija tvrdi da je ovo mesto na kome je živio Ivan dok se nalazio na Patmosu, danas je špilja osvijetljena visećim svjetiljkama, a nad njom je sagrađena prilično velika kapela. Na stropu špilje nalaze se tri velike pukotine za koje kaluđeri tvrde, da ih je prouzročio zemljotres, kada je Gospod rekao: "Ja sam alfa i omega, prvi i poslednji". Oni ispovjedaju verovanje da tri pukotine predstavljaju osobe Trojstva i smatraju da slivanje svih triju pukotina u jedno zajedničko središte ukazuje na jedinstvo Trojstva.

Jednom posetiocu su pokazane željezne kuke ugrađene u strop te mu je rečeno da je na njima visio Ivanov krevet. Druga zanimljiva tradicija kaže, da je jedan kameni blok pored zida bio sto, za kojim je Ivan pio Otkrivenje. Za jednu rupu u blizini poda kaže se da je to mesto u koje je Ivan stavljao svoju glavu dok je klečao na molitvi, a za jednu drugu malu nišu, usječenu u kamenom zidu, oko dve stope od poda kaže se da je to bilo mesto oslonca njegove ruke, kada se podizao sa molitve.

U špilji se nalaze i druge zanimljivosti, a naročito slike apokaliptičkih simbola, nacrtane na nekoć bijelom stropu. Među njima je 7 anđela, koji izlivaju 7 poslednjih zala, žena koja stoji na mesecu, noseći na glavi krunu sa 12 zvijezda, zvijer iz Otkr. 13, koja silazi na zemlju. Međutim, vlaga koja vlada u špilji mnogo je oštetila slikarije.

Na jednoj strani zida nalazi se 7 ploča, na kojima su napisana obećanja za sedam crkava. Van špilje, nad vratima nalazi se natpis iz Post. 28:17, "Kako je strašno ovo mesto, ovo je kuća Božja, ovo su vrata neba". To su reči koje je kazao Jakov posle sna. Kaluđeri smatraju, ovo

mesto odakle je prema njihovom verovanju Ivan gledao vizije koje je opisao u Otkrivenju, bilo za njega vrata neba.

2. Ivan u progonstvu

Ivan na Patmosu. - Postoje različita suprotna gledišta o tome da li je Ivan bio izagnan na Patmos. Oni koji nisu sigurni da je Ivan bio zatočen na Patmosu, ipak dozvoljavaju da je tamo bio neko vreme i da je tamo napisao Otkrivenje.

Victorin, u svom latinskom komentaru (oko 300.) tvrdi da je Ivan bio na ostrvou Patmosu "osuđen od cezara Domicijana na rad u rudnicima" (Komentar apokalipse). Ramsey, iako veruje da je Ivan poslan na Patmos kao prognanik, ne dozvoljava da su na ostrvou postojali rudnici (Ramsey, Pisma na sedam crkava u Aziji). E. G. White kaže, da je "Patmos, goli stjenoviti ostrvo u Egejskom moru, izabran od rimske uprave kao mesto izagnanstva zločinaca, ali je Božjem služi ovo strašno mesto postalo vrata neba. Ovdje, odvojen od briga života i od aktivnog rada ranijih godina Ivan je uživao zajednicu sa Bogom i Hristom i nebeskim anđelima, te je od njih primio upute za crkvu za sva buduća vremena". (AA. pp. 570.571)

Velika većina autoriteta u crkvenoj istoriji slaže se sa gledištem, da je Ivan, sin Zebedejev bio u progonstvu na ostrvou Patmosu. Biskup Trench naglašava, da su Rimljani najobičnije kažnjavali svoje zločince progonstvom na stjenovite i puste ostrvoe.

Gledište kritike da Ivan nije bio na Patmosu. - Usprkos Ivanovog izvještavanja o boravkuna Patmosu (Otkr. 1:9) nekoliko je poznatih kritičara pokušalo oboriti ovu poznatu činjenicu. Poznavajući vrlo dobro svjedočanstva Tertulijana, Origena, Euzebija, Jeronima i drugih, Eichorn je napisao u svom Uvodu u Novi zavet:

"Progonstvo Ivana na Patmos mora biti obična stvar mašte... Stvarna istorija nigde ne tvrdi da je Ivan bio prognan na Patmos, a što crkvena tradicija kaže o ovome,

nema drugoga izvora osim Otkrivenja, protumačenog na nepjesnički način, koji je stavio činjenicu umesto mašte."

Eichorn dalje tvrdi:

"Progonstvo je bila kazna onima koji su pomagali prozelitima hrišćanske religije tog vremena. Patmos je bio vrlo prikladno mesto za progonstvo. Ivan zbog toga umišlja da je to učinjeno njemu, kao što je to bilo učinjeno mnogim kršćanima, njegovim suvremenikima, te se tako sam stavlja u potpunu samoću koja je neophodna za primanje takvih vizija kakve Otkrivenje opisuje." Na ove prigovore Stuart odgovara pitanje:

"Koliko više sumnje ima da je Ivan bio na Patmosu, kada je gledao vizije opisane u Otkrivenju, nego li sumnje da je Ezekiel bio na rijeci Hobaru, kada je vidio viđenja opisana u prvom poglavlju svoje knjige? Ili da je Danijel bio u Suzani, u palači, u provinciji Elamu, kada je vidio viđenje o ovnu i jarcu?..."

"Ako je Patmos bio samo izmišljeno mesto, zašto bi ga Ivan izabrao? Zašto ranije ne bi izabrao Sinaj, Karmel, Hermon ili goru preobraženja, gde je ranije vidio Mojsija i Iliju kako razgovaraju sa Isusom. Ovo su bila posvećena mesta i prema tome bi se najlakše mogla uzeti kao mesta gde je dobio Otkrivenje. Zašto izabrati neki grčki otočić, koji nigde nije spomenut u nekoj drugoj svetoj knjizi, a jedva dva put ilii tri puta u drugim spisima starih pisaca?"

Drugi kritičar, koji dozvoljava da je Ivan možda bio na Patmosu ne želi da ga tu vidi kao prognanika, nego misli da je ovamo doveden jedino zato, da dobije vizije zabilježene u Otkrivenju. na ovaj argumenat Stuart ponovno kaže:

"Ivan nam ne kaže zašto je to bilo potrebno i naročito kroisno..."

"Nema dobrih razloga da se sumnja u činjenicu da je Ivan bio na Patmosu kao prognanik. Tako tvrdi udruženi glas starine. Da li ovaj udruženi glas starih otaca zavisi o bilo kojem drugom svjedočanstvu osim onoga koje Ivan daje sam za sebe, mi danas ne znamo, ukoliko se neki novi dokazi o ovoj stvari ne otkriju. Dovoljno je pokazano

što znače odgovarajuće Ivanove reči."

Biskup Trench također odgovara sumnjama kritičara, pokazujući da su po njegovom mišljenju kritičari pod dojmom predrasuda, te odbijaju očito značenje reči."

Život prognanika. - Kaže se da su Rimljani primenjivali dva progonstva: (1) deportatio ili doživotno izagnanstvo na neko usamljeno mesto sa gubitkom imetka i drugih prava i (2) relegatio ili progonstvo na ograničeno vreme ili možda i za cijeli život, ali bez gubitka poseda i prava. Posle spominjanja ovih činjenica Stuart pita: "Tko nam može dokazati, da Ivanovo progonstvo nije bilo jedno od ovog poslednjeg. Takvo je progonstvo bilo progonstvo Ovidija, kako se to vidi iz njegove Tristia II. 135. Tertulijan dva puta primenjuje izraz relegatur na izagnanstvo Ivana, a Jeronim isto tako".

Iako je Ramsey verovao da na Patmosu nije bilo rudnika, što može biti istina, on ipak veruje, da je Ivan osuđen na teški posao. On čak govori o Ivanovom kažnjeničkom životu na Patmosu kao o "živoj smrti".

Neki su pretpostavili, da je Ivan radio u nekim kamenolomima na Patmosu. Iako je moguće da su nekoć takvi kamenolomi postojali, moderni stanovnici ostrva ne znaju ništa o njima. Vrlo je verovatno, da je postojao neki oblik prisilnog rada za kažnjenike.

Edwin R. McGregor opisuje trpljenja koja je Ivan imao na Patmosu:

"Patmos je uvek bio praktički izoliran od ostalog svijeta. U rimskom se carstvu nije mogla naći okrutnija tamnica za čovjeka od 95 godina, sa potpuno razvijenim društvenim osećajem, profinjenim moralom, obrazovanom inteligencijom i velikim religioznim nadahnućem. Njegov život pod vladavinom tirana Domicijana imao je kratko ali mukotrпно trajanje, te je bio izložen okrutnim postupcima i teškoćama jednog prognanika."

Trench tvrdi, "da se Ivan nastanio tamo... kao čudni stanovnik Patmosa, kao onaj koji je tamo prognan."

Iz gore spomenutih podataka, kako i mnogih podataka slične prirode, koji bi se mogli iznjeti, izgleda da je

vrijedan zaključak, da je Ivan bio potpuno osamljen u vreme svog progonstva, te da nije mogao mnogo znati o onome što se događa u vanjskom svijetu, kao i o crkvama koje je toliko volio. Ipak je njegovo iskustvo slično Josipovom u zatvoru u Egiptu, Bog pretvorio u blagoslov. E. G. White kaže da je "čak i na Patmosu stvarao prijatelje i obraćenike" (AA 573). Sve što su zli ljudi i demoni kombinirali da bi pobili Ivanovo svjedočanstvo nije ga moglo ušutkati, da ga ne čuju grešnici kojima je Spasitelj potreban."

Ivanovo boravište posle napuštanja Patmosa. - Izgleda verovatnom stara tradicija da se Ivan posle oslobođenja sa Patmosa vratio u Efes u Maloj Aziji i nastavio važnu službu među crkvama Male Azije davno posle smrti drugih apostola.

U raspravi pod naslovom "Koji je bogati čovjek koji je spašen?" Klement Aleksandrijski kaže: "Čujte priču koja nije priča, nego stvarnost, predavana i posvećena uspomeni na apostola Ivana. Kad se posle tiraninove (domicijanove) smrti, vratio u Efes sa ostrva Patmosa, pošao je prostranim teritorijem, određujući biskupe, postavljajući i organizirajući crkve, kako je to odredio Duh" (XLII. vol. 2. p. 603). Domicijana je ubio 18. rujna 96. Stefanus, bivši rob. Kad je Nerva postao carem, kaže se da je dao slobodu kršćanima, koji su bili zatvoreni zbog verskih stvari, te da je oslobodio i Ivana, dozvolivši mu da boravi u Efesu. Ivan je u to doba bio vrlo star čovjek.

SEDAM CRKAVA OTKRIVENJA

1. Uvod

Sedam gradova, čijim crkvama je Ivan pisao svoje dobro poznate poslanice sa ostrvoa Patmosa, nalazile su se u zapadnom delu Male Azije. Dva od njih, Efes i Smirna, bili su veliki lučki gradovi. Tri su, Tijatira, Filadelfija i Laodikeja, bili središta industrije i trgovine za područja u kojima su se nalazili, te su uživali veliko bogatstvo i ekonomsku važnost tog vremena. Sard i Pergam, koji su ranije bili prestolnice moćnih kraljevstava su još uvek imali veliki politički ugled u vreme Ivana. Cijelo područje, na kome su se nalazile crkve iz Otkrivenja je bogato istorijskim sjećanjima iz prvog hrišćanskog razdoblja te je igralo veliku ulogu u staroj istoriji. U ovom kratkom članku možemo spomenuti samo nekoliko važnih istorijskih podataka.

Većinu obalnih gradova zapadnog dela Male Azije osnovala su anatolska plemena, ali su ih već u početku preuzeli grčki kolonisti. Zbog ovog razloga, zapadna je Anatolija vekima sačuvala jaku grčku kulturu. U 7. i 6. veku pr. Hr. je moćno Lidijsko carstvo, koje je vladalo nad većim delom Male Azije imalo svoju prestolnicu u Sardu, jednom od 7 gradova iz Otkrivenja. Ovo se carstvo potčinilo upravi Persijanaca, kad je Kir pobedio Kreza 547. pr. Hr. i zauzeo njegovu utvrđenu prestolnicu, iako ju je Krez smatrao neosvojivom. Sledeća dva veka trajala je stalna ali ne sasvim uspešna borba protiv persijske vladavine. Borba Grka na obali Male Azije, bila je bezuspešna sve dok ih nije Aleksandar Veliki oslobodio od persijskog jarma. Ovo je područje doživelo mnoge vojne pohode u helenističkom razdoblju posle Alčeksandrove smrti. U ovo vreme je osnovano moćno i bogato carstvo Pergam. Ono je vladalo ovim područjem skoro 150 godina, dok ga u 2. veku pr. Hr. nije preuzeo Rim. Više od 4 veka Rim je upravljao ovim područjem, koje je nazvano

"Provincija Azija" sa Pergamom kao prestolnicom.

U to vreme su neki od gradova, čija su nam imena poznata iz Otkrivenja doživeli svoju najveću slavu i uspon. Oni su prošli i kroz ogromnu versku promjenu, kad je neznaboštvo dalo mesta kršćanstvu. Apostol Pavle je verovatno bio prvi hrišćanski misionar, koji je donio evanđelje zapadnom delu Male Azije. On je posetio neke od ovih gradova više puta na svojim misionarskim putevima (Dela 18:19; 19:1; 20:17; 1. Tim. 1:3), a živio je u jednome od njih, Efesu, tri godine (Dela 20:31). Iz ovog se grada evanđelje brzo raširilo u druge važne delove Male Azije. Pavle je počastio dve crkve ovog područja svojim ličnim poslanicama - Kološane i Laodikeju, a verovatno i Efes. On imenom spominje još jednu crkvu s ovog područja - Hijerapolis (Kol. 4:13).

Efes je kasnije postao dugogodišnje središte propovjedničkog delovanja Ivana, sve dok njegovo delo nije zaustavilo progonstvo kršćana u vreme Domicijana pri kraju prvog veka. Posle mučenja stari je apostol prognan na Patmos, mali ostrvo u Egejskom moru. Na tom malom vulkanskom stjenovitom ostrvu, koji leži samo 35 milja od obale Male Azije, i oko 50 milja od Efesa, Ivan je dobio viđenje o istoriji hrišćanske crkve kroz veka sve do kraja vremena, i na kojem je dobio božanske vesti za 7 crkava.

Kad su apostoli i misionari postavili dobar temelj u prvom veku, Mala Azija je postala tvrđava kršćanstva kroz mnoga veka. Neki poznati crkveni oci živeli su u zapadnom delu male Azije. Više važnih crkvenih sabora ovdje je bilo održano. Međutim, postepeno istočno je kršćanstvo gubilo svoju vitalnost i duhovnu snagu, te se nije moglo suprotstaviti odlučnim napadima nehrišćanskih osvajača, koji su upali u Malu Aziju tokom srednjeg veka i koji su konačno za stalno podjarmili cijelo područje. Poslednji koji su došli bili su Turci, koji su ne samo zauzeli zemlju, nego su kao muslimani, tako temeljito istrijebili kršćanstvo, da se, iako se mogu naći ruševine hrišćanskih crkava u više gradova, u današnje vreme svega nekoliko

hrišćanskih hramova upotrebljava.

Gradovi 7 crkava leže u razmernoj blizini. Udaljenost između bilo koje crkve nije nikada veća od 50 milja, a udaljenost između najsevernije crkve Pergama i najjužnije Laodikeje je svega 100 milja u zračnoj liniji. One su tako smještene da ih je moguće posetiti upravo u nizu koji je dan u Otkrivenju 2. i 3. poglavlju. Od najranijih vremena postojali su dobri putevi, koji su povezivali ovih sedam gradova, a kako tvrde klasični autori, u vreme, persijskog razdoblja sagrađeni su slični putevi. Rimljani, koji su u starom svijetu bili poznati kao veliki graditelji cesta, također su mnogo proširili i poboljšali već postojeći sistem cesta. Prema tome uslovi putovanja između sedam Crkava u vreme apostola su bili vrlo dobri. ali posle sloma rimskog carstva putevi su zapušteni. Vekima su se turisti tužili na loše uslove putovanja u Maloj Aziji, koji su putovanja činili teškim i zamornim. Međutim, današnja uprava čini ozbiljne napore da poboljša situaciju. Neke od cesta su danas dobre, dok su druge još uvek loše i jedva prohodne za moderna vozila zimi.

Zapadna Mala Azija je prirodno bogato područje. Blizina Sredozemnog mora je uzrok blage klime. Obalni gradovi, kao Efes, Smirna i Pergam imaju blagu klimu kroz cijelu godinu. Gradovi u unutrašnjosti, kao Laodikeja i Filadelfija, iako donekle imaju kontinentalnu klimu centralne Turske visoravni, sa nešto snijega zimi, ipak su dovoljno blizu Sredozemnog mora, da se koriste njegovim blagim i toplim vjetrovima kroz veći dio godine. Zemlja je brdovita, a u nekim delovima i krševita. Poljoprivreda je lijepo razvijena. Od voćaka se uzgajaju trešnje, jabuke a sredozemna obala daje dovoljno maslina, datula i jagoda.

Brojne rječice navodnjavaju ovo područje. Neke od njih imaju poznata imena iz stare istorije. Jedna od njih na pr. Maeander, teče u more u tako vijugavom toku, da u se po njoj nazvan svaki zavijutak bilo koje reke.

2. Efes

Hršćanska crkva u Efesu je prva dobila pismo od Ivana dok je bila u izagnanstvu na ostrvou Ptosu. Grad ima mnogih prednosti. Pored Aleksandrije u Egiptu i Antiohije u Siriji, Efes je bio jedan od najvećih i najvažnijih gradova u istočnom svijetu u razdoblju rimskog carstva. Međutim najpoznatiji je zbog Artemidinog hrama, koji je bio jedan od najvećih i najpoznatijih hramova starine.

Nasuprot nekim drugim poznatim starim gradovima u zapadnoj Maloj Aziji, Efes danas leži u ruševinama. U njegovoj blizini postoji samo malo tursko selo imenom Aya Soluk, iskvareno Hagios Theologos, "svetii teolog", naslov koji je najpre dat Ivanu, a kasnije prenesen kao ime grada. Službeno ime toga sela je danas Seljuk. Ovo selo leži oko 45 milja južno od Izmira (Smirne) i povezano je cestom i prugom.

U Seljuku se mogu vidjeti ruševine starog vodovoda, koji je u svoje vreme snabdjevao Efes vodom. Na zapadu od sela leži sveti brežuljak Efesa, čiji vršak zauzimaju ruševine bizantinskog zamka, dok ruševine bazilike sv. Ivana Teologa leže na južnim padinama toga brežuljka. U početku je na ovom mestu gde je prema tradiciji sahranjen Ivan, stajala mala kapela. Ali je na njenom mestu car Justinijan (527-565) podigao veličanstvenu baziliku dužine 370 stopa. Po ljepoti i veličini ovu je crkvu nadmašila samo Aja Sofija u Carigradu. Ova crkva, kao i mnoge druge u Maloj Aziji danas leži u ruševinama, a od njenih divnih zidova i ukrasa ostali su samo ostaci.

Jugoistočno od bazilike sv. Ivana nalazi se u ruševinama monumentalna mošeja sultana Isa I. Ta je građevina sagrađena u 14. veku a njena je veličina 197x173 stope. Odmah pored nje je mesto poznatog artemisiona, što je danas duboka depresija u tlu, koja je većim delom godine ispunjena vodom. Kad ne bi bilo znaka koji upozorava prolaznike na činjenicu da je to velikog hrama boginje Dijane mesto, većina bi prolaznika prošla, a da ne bi prepoznala mesto, gde je jednom stajala jedna od najpoznatijih građevina starog svijeta.

Ovaj je hram tako temeljito razoren, da mu je čak

zaboravljeno i mesto gde je stajao. Od 1863. do 1874. J. T. Wood je vršio iskopavanja u Efesu za račun Britanskog muzeja utrošivši oko 80.000 dolara. Svoj glavni cilj - naći Artemision - postigao je posle više godina traženja i posle prebacivanja 132.000 kub. jardi zemlje. Čak i tada otkrio je samo temelje velike građevine, pokrivene slojem otpadaka i zemlje debelim 20 stopa. Wood je utvrdio, da je hram stajao na platformi, do koje se dolazilo preko deset stepenica unaokolo hrama. Hram je bio dugačak 425 a širok 220 stopa, te je zauzimao područje četiri puta veće od poznatog Partenona u Ateni. Imao je 117 stopa u promeru. 36 njih bili su ukrašeni ljudskim likovima u normalnoj veličini.

Iz starih izvještaja doznajemo, da je raniji Dijanin hram bio u građenju 120 godina pre svog završetka između 430. i 420. pr. Hr. Za ovu građevinu se kaže da je razorena 356. pr. Hr. u godini rođenja Aleksandra Velikog. Kasnije je hram obnovljen u još većem sjaju nego pre. Poznata statua Artemide, boginje lova i plodnosti stajala je u unutrašnjem svetištu hrama. Neki stari pisci kažu, da je statua načinjena od crnog drva delom obloženog zlatom, dok su glava, ruke i noge ostale neobložene. Drugi, kao gradski pisar Pavlovog vremena (Dela 19:35) su tvrdili da je pao s neba. Na osnovu čega su neki učenjaci mislili, da je načinjen od crnog meteorita. Bez obzira na materijal od kojeg je načinjena, statua je bila simbol plodnosti, te je njeno tijelo prekriveno brojnim dojkama.

Glasovitost Artemisiona posledica je mnogih faktora. Njegova veličina i ljepota arhitekture učinila ga je najslavnijom građevinom starog svijeta. On ga je uključio među jedno od sedam svjetskih čuda. Osim toga brojne statue i brojna druga umjetnička dela načinjena od mnogih poznatih grčkih umjetnika stajala su u Artemisionu i uvećala njegovu slavu. Mnogi kraljevi i bogate ličnosti ostavljali su umjetnička dela ovom hramu kao posvećene darove. Brojni praznici povezani kultom Dijane praznovali su se svećanim gozbama na području

hrama. Ovo su bile prilike mnogog jedenja, pijenja i velike nemoralnosti. Najsajjniji od ovih praznika trajao je više dana, meseca, "artemisiosa" (ožujak-travanj), koji je bio posvećen Artemidi. Tokom ovog meseca u grad su dolazili mnogi posetioći, te je verovatno da je u ovakvoj prilici nastala zavera protiv Pavla (Dela 19). Hram je bio poznat kao mjesto koje je pružalo pravo azila političkim bjeguncima - prednost, koja je u staro doba bila od velike vrijednosti. Osim toga, jedna od najbogatijih i najrazumnije vođenih banaka starog doba, vođena je od sveštenika ovog hrama. Kao posledica toga u riznicama hrama ležale su ogromne sume novaca.

Prema tome nije teško razumeti da je svaki napor da se potkopa autoritet i glasovitost ove ustanove naišao na najodlučnije protivljenje stanovništva Efesa i svih onih koji su bili zainteresirani u održavanju tog sistema. U starim natpisima kao i u rečima gradskog pisara Dela 19:35, grad je nazvan "neokoros", "čuvar hrama", Velike Artemide, naslov na koji su Efežani naročito bili ponosni. Prema tome, kada je Pavlovo delo u Efesu umanjilo finansijske prihode onih koji su svoj opstanak povezali sa kultom Artemide, u gradu je nastala velika pobuna.

Iako je Pavle, nakon skoro tri godine rada u Efesu, otišao uskoro posle bune, sjeme koje je sijao donjelo je obilnu šetvu, a dva veka kasnije, cijelo je područje bilo evangelizirano. Prema tome i hram boginje Dijane izgubio je svoje značenje, a kad su ga Goti spalili 262. njegov je utjecaj toliko revidiran, da više nije obnovljen. Njegovi mramorni stupovi upotrebljeni su za građenje hrišćanskih crkava, tako da se neki od njih nalaze čak u Carigradu. Ono što je ostalo od ovog velikog hrama upotrijebilo je lokalno stanovništvo za svoje građevinske potrebe. I veliki blokovi mramora su bili, ili sječeni na manje delove i upotrebljeni u građenju kuća, ili pretvoreni u kreč. Konačno je cijelo područje hrama prekriveno smećem, te je bilo zaboravljeno sve dok ga Wood u današnje vreme nije otkrio.

Nešto prema jugu od područja Artemisiona počinju

ruševine najvećeg grada Male Azije u vreme apostola Pavla. Na temelju raspoloživih izvještaja smatra se, da je Efes u 2. veku imao oko 225.000 stanovnika. Grad je naročito brzo napredovao u rimskom razdoblju.

Stari Efes, smješten na lijevoj obali reke Cayster i na malom zalivu, koji je činio prirodnu luku, bio je važni trgovački centar. Svoj značaj ne može pripisati rijeci Caysteru, koja nije bila niti najduža, niti najvažnija rijeka Male Azije, nego izvanrednom geografskom smještaju između dve najvažnije reke koje su navodnjavale bogato poljoprivredno područje - Maeandera na jugu i Hermusa na severu. Zbog ovog razlog u gradu Efesu stajale su mnoge bogate poslovne kuće, a razvijeni ekonomski život uslovio je da je ovaj grad postao jedan od najbogatijih u svoje vreme.

Dolazeći od Artemisiona stari je posetioc ulazio u grad kroz Koresova vrata, od kojih su danas ostali samo fragmenti. U blizini vrata nalaze se ruševine stadiona i Vediumove gimnazije - u svakom grčkom gradu bilo je više gimnazija - gde su se mladi ljudi vježbali u atletskim igrama.

Idući modernom cestom kroz stari grad, dolazi se do razmerno dobro sačuvanog velikog pozorišta, verovatno najvećeg u Maloj Aziji. To je sjajna građevina čijih 66 redova sjedišta stoje na zapadnim padinama brda Pion. Na njima je bilo mesta za 24.500 gledalaca. Orkestar i auditorij je imao promer od 100 stopa, dok je auditorij u promeru merio 650 stopa. Pozornica je uništena, ali stupovi koji su je nosili još uvek stoje, kao i delovi umjetnički ukrašenog stražnjeg zida, koji je u staro vreme bio tri sprata visok. Ovaj veliki amfiteatar gde su se držali politički sastanci bio je pozornica bune protiv Pavla, koja je opisana u Delima 19:23-41. Kad god se trebalo nešto važno saopštiti ili odlučiti, narod je dolazio u pozorište, da čuje, da razgovara i da donosi odluke.

Građevina pozorišta počiva na prirodnim padinama, gde brežuljci ili brda daju prednost jednostavnijoj konstrukciji i poboljšavaju akustiku. Sa najvišeg reda

sjedišta pozorišta mogu se krasno vidjeti ostaci grada i njegove okolice. Na severu se vidi krivudavi tok reke Cayster. Nešto bliže, delom sakrivene drvećem, nalaze se masivne ruševine crkve sv. Marije u kojoj su održana dva poznata crkvena sabora: sabor 431. kad je Marija službeno proglašena Bogorodicom i 449. tzv. "razbojnički sabor".

U podnožju pozorišta počinje arkadiana, ulica širine 36 stopa, koja je glavna veza između središta grada i stare luke na zapadu. Njen bijeli mramorni pločnik sja u sunčevom svjetlu. Još uvek stoje ostaci uličnih kolonada koje su bile osvijetljene u noći. Na kraju arkadiane gde je pre bila luka, sada se nalaze zelena polja, plodnija od bilo kojih u blizini, jer su načinjena na naplavljenoj zemlji, koju je donio Cayster. Današnja obala Egejskog mora leži oko 3 milje više na zapad. Zasipanje luke, koje stari stanovnici i pored najvećih napora nisu mogli sprečiti, bio je jedan od razloga opadanja Efesa kao važnog trgovačkog grada, i njegovog konačnog napuštanja.

Na zapadu iza ranije luke uzdiže se Astijagov brežuljak, na čijim se padinama nalazi stara građevina, za koju se kaže da je bila Pavlova tamnica. Međutim, nema verodostojnih izvještaja, da je Pavle ikada bio zatvoren u Efesu. Na jugu se nalazi brdo Koresos, na čijem vrhu leže ruševine helenističkog grada, čiji su zidovi ranije okružavali Efes na daljini od 36.000 stopa, te su zatvarali područje od 1027 akra.

U dolini između Coresosa i Piona su ruševine javnih zgrada starog grada. Među njima je velika Agora (tržnica), Serapeum, hram posvećen egipatskom bogu Serapisu, Celsusova biblioteka, velike rimske kupke, vodovod, koji je iz okolnih bregova dovodio gradu vodu, Odeum ("mala muzička dvorana") i mnoge druge.

Agora, ili tržište bila je centar društvenog i ekonomskog života svakog starog grada, a veličina agore u Efesu od koje su iskopani samo delovi, pokazuje koliko je važan ovaj grad bio. Sa svih strana mesto je omeđeno pločnicima sa kolonadama iza kojih su bile trgovine.

Brojne od ovih trgovina su otkopane, a neke i rekonstruirane, tako da današnji posetioc može vidjeti njihov raniji izgled. Ali, kolikoga li kontrasta između prošlosti i sadašnjosti! Nekada je ovo mesto bilo bučni centar velikog grada u kome je posetioc gledao divne građevine i statue, kao i aktivni život metropole. Danas je ovo mesto okruženo slomljenim stupovima, ostacima zidova, hrpama zemlje i otpadaka, koji još nisu odstranjeni. Nije ostalo ništa od bučnog života koji je nekoć punio centar jednog od najvećih istočnih gradova. Svega nekoliko velikih blokova mramora leže u agori kao ostaci velikog kamenog luka podignutog u čast imperatora Augusta i njegove obitelji. Luk su podigla dva oslobođena roba Agripe. Natpis ili posveta naziva Augusta pontifexom maximusom ili glavnim prvosveštenikom carstva - naslovom koji su kasnije preuzeli rimski biskupi. Južno od agore leži poznata Celsusova biblioteka, koja se u svoje vreme takmičila po važnosti sa Aleksandrijskom. Sastojala se od predavaonice i čitaonice, koju su okruživale prostorije, u kojima su se nalazili skupi i vrijedni rukopisi. Ruševine ove glasovite knjižnice koja je osnovana u vreme Ivanovog delovanja u Efesu, a podigao ju je jedan od najbogatijih građana Efesa, duboko se doimaju modernog posetioca.

3. Smirna

Smirna, danas izmir, je jedan od najljepše smještenih gradova Male Azije. Leži na kraj zaliva koji ulazi 30 milja u kopno. Luka je neobično dobro zaštićena okolnim brdima; činjenica što je ova luka dovoljna da u nju ulaze oceanski brodovi, davala je uvek Smirni prednost nad drugim gradovima Zapadne Male Azije, te ju je činila najvažnijim trgovačkim centrom toga područja. Osim toga, ona leži u plodnoj dolini reke Meles, te ima odličnu vezu sa zaleđem. Kao i važnim gradovima, kao što su Pergam, Sard i Efes.

Prvo naselje osnovao je anatolski narod imenom Lelagi, severno od modernog grada. Od oko 1100. pr. Hr. grad su

nastavali grčki kolonisti, prvo Eoljani, a zatim Jonjani. Čak i kad je grad bio u posedu Lidijaca, Persijanaca ili Turaka, većina stanovništva bili su Grci. Današnji položaj Smirne izabrao je Lizimah, jedan od generala i naslednika Aleksandra Velikoga. On je ovim izborom otkrio dobar ukus i oštroumno predviđanje. Sagrađena na padinama okolnih brda, Smirna je postala najvažnijim gradom zapadne Azije.

Klima je ugodna, a bujna vegetacija ukrašava okolinu. Ovdje rastu masline, čempresi, smokve, naranče, platane, a čak i datulje. Glavni produkt za izvoz su danas poznate smokve, duhan, svila, kao i smiranski ćilimi. U brdima u području Smirne već su u staro vreme nađeni minerali i rudače željeza, mangana, zlata, srebra, žive, olova, bakra i antimona. Osim toga u ovom se području kopa i ugalj. U staro doba atrakcija Smirne bili su topli izvori, koji su liječili od artritisa. Uopšte uzevši, voda ovih izvora liječila je crijevna oboljenja.

Bilo je vrlo dobrih razloga da Smirna postane bogat i brojn grad. U stvari, sve do kraja prvog svjetskog rata, Smirna je bila drugi grad po veličini u Maloj Aziji, sa oko 250.000 stanovnika. Posle velikog požara 1922. koji je skoro uništio grad, i oduzeo živote tisućama stanovnika, i posle istjerivanja tisuća Grka iz Smirne 1922. i 1923. stanovništvo se grada osetno smanjilo. Prema poslednjem prebrojavanju danas grad broji 230.000 stanovnika. Nije poznat broj stanovnika Smirne u staro doba.

Pošto je moderni grad podignut na ruševinama stare Smirne, ostavljeno je tek nekoliko tragova stare Smirne. U blizini moderne Smirne mogu se vidjeti ostaci staroga gradskog zida koji je podigao Lizimah kao i nekoliko pitoresknih ali ruiniranih delova vodovoda. Ruševine tvrđave koja dominira područjem su bizantskog porekla. Samo njihov najdonji dio potiče iz vremena Rimljana i kasnijeg helenističkog doba. Kao i mnogi drugi gradovi, i Smirna je imala brojne poganske hramove, od kojih je nađeno svega nešto malo ostataka. Međutim, često puta se prilikom kopanja temelja za nove građevine nalaze

statue koje su nekada ukražavale unutrašnjost tih starih hramova.

Najzanimljivije ruševine starog grada su ostaci agore, tržnice koja je nedavno otkrivena u samom središtu modernog grada. Dugo vremena su arheolozi bezuspešno tražili agoru Smirne, koja je u staro doba bila poznata kao jedina agora konstruirana na tri sprata. Najniži sprat je bio pod zemljom. Drugi red trgovina bio je u ravnini sa ulicama, a treći red na stupovima uokolo tržnice. Posle nedavnog otkrića, iskopavanja i obnavljanja, moderni posetioc može vidjeti delove ove najpoznatije tržnice starog doba. Podzemne hale i trgovine su dobro sačuvane. U stvari neke od njih su u tako sjajnom stanju, da se mogu upotrebljavati takve kakve su otkrivene. Od drugoga kata tržnice koji je bio u ravnini sa ulicama ostalo je svega nekoliko stupova, dok su svi tragovi trećeg sprata već odavno nestali.

Staro stanovništvo Smirne je naročito bilo ponosno na svoj grad kao rodno mesto Homera, najglasovitijeg grčkog pjesnika. Mnogi stari putnici posećivali su Smirnu, da odaju počast uspomeni na ovog velikog čovjeka. Kao što su to činili u drugim gradovima, klanjajući se poznatim bogovima.

Hrišćanska zajednica je u Smirni doživela brojna i okrutna progonstva. Zanimljivo je da je od starih vremena ime Smirna tumačeno u značenju "mirte", gorke, a li aromatične biljke, donešene iz istočne Afrike i Arabije, koja je simbolizirala gorčinu i trpljenje. Moderni učenjaci omalovažavaju ovo tradicionalno tumačenje u prilog promjene od imena "Samorna", što je ime neke anatolske boginje, koju je ovaj grad poštovao. Ma kakvo bilo tumačenje imena ovoga grada, istorijska je činjenica da su kršćani Smirne trpjeli više nego li kršćani ibilo kojeg drugog grada tog područja.

Grad je često bio razaran, ponekad zemljotresima, a češće stranom vojskom. U hrišćanskoj erii zauzeli su ga i porušili barbarski Goti, okrutni Mongoli, vatrenii Seldžuci, revni križari, a u moderno vreme Kemalovi Turci. Kao

primer užasa koji su često preživljavali stanovnici Smirne, možemo spomenuti pokolj skoro svih stanovnika grada u vreme Tamerlana, krvožednog mongolskog osvajača, koji je sagradio kulu od glava zarobljenih stanovnika grada. Čak i u moderno vreme desilo se više pokolja u Smirni, kao na primer u bici između Grka i Turaka posle prvog svjetskog rata. Grad je često mijenjao gospodare. U neiskazanim zločinstvima i pokoljima tvrdi se da je izgubilo živote tisuće ljudi.

Hrišćanska zajednica u Smirni pretrpila je ponavljana progonstva još od vremena Ivana, kad su glasoviti mučenici položili svoje živote unutar zidina ovog grada. Besumnje, najpoznatiji između njih je Polikarp učenik Ivana i kasniji biskup Smirne. On je bio spaljen živ (oko 155), ili na stadionu, ili u velikom pozorištu. Ipak njegova smrt i smrt drugih velikih mučenika donjele su mnogo roda u idućim decenijama i vekima. Smirna je postala jedan od najjačih centara kršćanstva u istočnoj polovici rimskog carstva, te je bila poslednji grad Male Azije koji se pokorio islamu. Posle prvog svjetskog rata, četiri petine stanovništva bilo je kršćani, činjenica koja dokazuje da su Smiranci vatreno branili svoju veru. Ipak, ona je posle toga delila sudbinu sa svim drugim hrišćanskim centrima Male Azije, te je sada podlegla islamu. Kad su Turci u vreme Kemal-paše 1922. istjerali Grke iz Smirne, dobila je hrišćanska zajednica u gradu svoj smrtni udarac.

4. Pergam

Pergam je sledeći poznati grad Male Azije. Smješten je u prostranoj dolini tri milje severno do reke Caycus i oko 15 milja od morske obale. Palače, hramovi, pozorišta, gimnazija i druge javne zgrade starog Pergama bile su sagrađene na vrhu ili na padinama visokog brežuljka. Glavni dio grada ležao je u podnožju brežuljka na istome mjetu u ravnici, gde se danas nalazi moderni grad Bergama sa oko 20.000 stanovnika.

Ovaj su grad osnovali grčki kolonisti. Iako nije mnogo

poznato o njegovoj ranoj historiji, izgleda da je već bio važan u 5. veku pre Hrista, što se može vidjeti iz činjenice, da je kovao svoj vlastiti novac već 420. pr. Hr. Više je poznato o njegovoj historiji od trećeg veka pr. Hr. na ovamo. U to vreme je Lizimah, jedan od Aleksandrovih generala i naslednika ostavio u jakoj tvrđavi ovog grada svoje državno blago od oko 9000 zlatnih talanata. Posle njegove smrti 281. godine pr. Hr. ovo je blago prisvojio njegov dvoranin Phileterus, koji se proglasio vladarem Pergama (283-263). On je postao osnivač bogate dinastije Atalida, koji su sjedili na prestolju oo 150 godina. Iako je historija nezavisnog kraljevstva Pergama bila kratka, ona je ostavila svoj znak u starom svijetu, a bogatstvo njegovih kraljeva postalo je poslovično, kao bogatstvo Kreza iz Sarda.

Kralj Atal I. (241-197) je bio prvi veliki vladar ovog kraljevstva. On se trebao boriti protiv Gala, predaka novozavetnih Galaćana, koji su upali sa zapada u Malu Aziju i nastanili se u središtu Anatolije. Kad su Gali odlučno pobijeđeni 240. pr. Hr., Atal je mogao svome teritoriju dodati mnogo više područja. Kad je on umro, Pergam je vladao nad cijelom Mizijom, Lidijom, Karijom, Pamfilijom i Frigijom, teritorijem koji je obuhvaćao skoro polovicu Male Azije. Bogatstvo koje se slijevalo u Pergam iz svih ovih pokrajina u obliku poreza i Danaka, upotrebjeno je za ukrašavanje prestolnice do takvog stepena, da je postala jedan od najljepših gradova svog vremena. Grad je imao toliko hramova, pozorišta, gimnazija i drugih monumentalnih javnih građevina, da je proglašen najbogatijim gradom svijeta.

U vreme Eumenesa II (197-159), sledećeg kralja osnovana je biblioteka, čija je zbirka dostigla broj od 200.000 rukopisa. Ova je biblioteka pobudila zavist Ptolomeja V. u Egiptu (203-181). Bojeći se da bi tako aleksandrijska biblioteka izgubila svoju prednost, on je zabranio izvoz papirusa, toga najpoznatijeg materijala za pisanje starog doba. Pošto je Egipat bio jedina zemlja u kojoj su se proizvodile role papirusa, on se nadao da će na

ovaj način smanjiti proizvodnju knjiga u drugim zemljama. Ovo ograničenje postalo je sreća u nesreći, jer jer je navela knjižare Pergama na izum pergamenta, najboljeg pisaćeg materijala koji je ikad proizveden. Pergament je fina koža, uzeta od kože mladih životinja, teladi, jarića, naročitim procesom štavljenja. Pergament ima prednosti pred običnom kožom, koja je također bila upotrebljavana u staro doba kao pisaći materijal. Pošto je ovaj novi pisaći materijal pronađen u Pergamu, dobio je svoje ime u grčkom pergamenos, a u latinskom pergamenus. Od ovih reči dolazi moderni pergament.

Marko Antonije je kasnije Eumenesovu knjižnicu odnio iz Pergama i ipoklonio je kao dar Kleopatri. Kad su Arabljani zauzeli Egipat, bila je i ona uništena pored drugih zbirki starog svijeta. U vreme Eumenesa II. podignut je veliki oltar Zeusu, majstorsko delo pergamskih umjetnika. Najznačajnije tehničko delo njegove vladavine bio je vodovod, koji je pod pritiskom dovodio vodu na Akropolu u Pergamu. Ova je voda dolazila iz brdskih izvora, koji su ležali više od Pergamove akropole, pomoću cjevovoda od više milja dužine, koji je tekao kroz ravnicu u kojoj se nalazio grad. Nikada u staro doba nije pokušano ovako ambiciozno delo, a niti je kasnije ponavljano. ostaci ovog vodovoda još se i danas vide.

Posle Eumenesa II. došla su još dva kralja Atal II (159-138) i Atal III (138-133). Pergam je prestao biti nezavisno kraljevstvo, kad ga je Atal III. koji je bio veliki pristalica Rima oporučno ostavio Rimljanima. Posle njegove smrti, oni su preuzeli ovo kraljevstvo i 129. uključili jedan njegov dio u provinciju Aziju sa Pergamom kao prestolnicom. Iako je tokom vremena Pergam izgubio nešto od svoje vlade u korist Efesa i Smirne, i konačno vidio, kad je Efes postao prestolnica provincije, on je ipak vekima ostao jedan od najsajnijih i najbogatijih gradova zapadne Male Azije.

U apostolsko doba u Pergamu je osnovana hrišćanska crkva, kako tokaže treća poslanica o Otkrivenju (2:12-17). Ova poslanica spominje dobre osobine crkve i činjenicu,

da je Antipa verni mučenik ubijen u ovom gradu, ali i teško kara kršćane Pergama zbog trpeljivosti prema idolopoklonstvu i prema nemoralu unutar crkve. Grad je postao centar kršćanstva i zadržao je svoj položaj vekima. 1304. zauzeli su ga Seldžuci, a 32. godine kasnije Sulejman. Od tada pripadao je Tucima, te je postepeno opadao u veličini i značaju.

Od 1878. Nijemci su vršili iskopavanja ruševina Pergama a naročito akropole. Tokom ovih 80 godina otkopano je prostrano područje, koje modernom posetiocu daje dobar pregled položaja starog grada. Zamorili bi se opisivanjem raznih hramova posvećenih Zeusu, Dioniziusu, Ateni, Demetru i drugim bogovima, kao i opisivanja ruševina kraljevske palače, različitih pozorišta, gimnazija i drugih javnih zgrada. Opisat ćemo samo dve najglasovitije građevine Pergama, koje različiti biblijski komentatori spominju kao "presto sotonin" spomenut u Ivanovom pismu Pergamu (Otkr. 2:13). Jedna od ovih građevina je Zeusov oltar, koga je sagradio Eumenes II (u 2. veku pr.Hr.), a druga je Asclepieion, najpoznatija od svih starih bolnica.

Zeusov oltar nije bio samo ogromna građevina 127 stopa dugačka, 120 široka i 40 visoka, nego i majstorsko delo umjetnosti i arhitekture. Sastojao se od dvokatne dvorane, sagrađene u obliku potkove. Niži dio prekriven je krasnim reljefima sa scenama iz rata između Pergama i Gala. Gornji je dio stajao na kolonadama. Ovaj sjajni oltar je bio velika atrakcija grada, te su neki komentatori smatrali, da je to bio "presto sotonin". K. Human, prvi arheolog iskopavač Pergama, otkrio je ovaj oltar i odvojio njegove delove od bizantinskih gradskih zidova u koje su bili kasnije uklopljeni. Sav je ovaj materijal prenesen u Berlin, gde je čitav oltar rekonstruiran u "Pergamskom muzeju". Ovaj je muzej izbjegao uništenje u vreme II. svjetskog rata. Međutim, posle rata, Rusi su ga demontirali i otpremili na Istok.

Druga velika i poznata građevina Pergama, za koju neki misle, da je bio "presto sotonin", bila je Asclepieion, velika

građevina posvećena Asclepiusu, bogu zdravlja, jednom od četiri glavna boga Pergama. Ova velika građevina u koju su dolazile tisuće bolesnika iz velikih udaljenosti, da nađu olakšanje svojim bolestima, otkopana je posle 1928. Među iskopinama nađene su ruševine više zgrada, kao što su dvorane u kojima su ležali pacijenti, koji su se liječili vodom, zatim amfiteatar gde su se zabavljali i podzemne prostorije gde su spavali da bi u snima primili božanske vesti o liječenju koje im je potrebno. Konačno tu je i okrugli hram, u kome su pacijenti ostavljali svoje žrtve pre napuštanja liječilišta, kao što moderni pacijenti plaćaju svoje račune u upravi bolnice pre napuštanja. U dvorištu ovog Asclepieiona stoji spomenik sa dve zmije u reljefu, simbolom medicinske profesije, koji se upotrebljavao od starih vremena do dan danas.

Najpoznatiji liječnik starog doba - Galan (oko 130-200), rođen je u Pergamu i pripreman za svoj poziv u ovoj ustanovi. Osim toga on je studirao u Smirni, Korintu i Aleksandriji. Njegov utjecaj na polju medicine osećao se kroz cijeli srednji vek, a njegovi spisi pokazuju da su liječnici toga vremena imali neko naučno znanje o funkcijama ljudskog tijela, kao i o uspešnosti liječenja izvjesnim lijekovima i terapijskim metodama.

5. Tijatira

Tijatira je bila stari Lidijski grad, kojije ležao na rijeci Lycus, pritoku Hermusa, u severnom delu Lidije, ali tkao blizu granice Mizije, da su čak i stari pisci govoreći o Tijatiri, smatrali je mizijskim gradom. Nije poznata rana istorija ovog grada, s izuzetkom, da je to bio sveti grad lidijskog boga sunca Tyromnosa, - obično crtan kao bog na konju. U trećem veku pr. Hr. grad je očito propao, a na novo ga je obnovio Seleuk Nikator (301-291 ili 281?????), koji ga je nastanio Grcima. Od tog vremena pa nadalje Tijatira je otala jedan od manjih helenističkih gradova u zapadnom delu Male Azije, iakoje postala trgovački centar doline Lycusa, nikada nije bila metropola, kao Efes,

Smirna ili Pergam.

Pošto izgleda da je grad imao prilično sređen i miran život, većim delom svog postojanja, njegova je istorija bezbojna kad se usporedi s istorijom Smirne ili Efesa. Tijatira je bila uvučena u rat 190. pr. Hr. kada je Antioh Veliki poslao vojsku u ovaj grad s namerom da tu dočeka Rimljane. Međutim, odlučna bitka između njega i Scipiona odigrala se kod Magnezije, oko 40 milja južno od Tijatire, te je tako ovaj grad srećom izbjegao uništenje.

Stara Tijatira leži danas pod Akhisarom, gradom sa oko 20.000 stanovnika, čija je glavna grana privrede pravljenje ćilima. Tursko ime Akhisar (bijeli zamak) dolazi od bijelih ruševina srednjevjekovnog zamka, koje leže u blizini modernog grada. U ovom gradu nisu nikada vršena naučna iskopovanja, ali u kopanjima koja su vršili domaći stanovnici, za temelje svojih kuća, nađeni su predmeti stare umjetnosti. Na svjetlo su došli brojni natpisi, koji su se našli u različitim muzejima.

Stara tijatira je bila grad cehova. U ni jednom drugom gradu zapadnog dela Azije nisu se zanatlije udruživali u tako dobro organizirane cehove, kao u ovom gradu. Najpoznatiji i najvažniji bio je ceh bojadisača. Bojadisači tijatire naučili su praviti purpurno bojadisano platno od korijena broća umesto od školjaka, kako se to činilo u drugim centrima bojadisarstva. Ova purpurna boja, danas nazvana "tursko crvenilo", omogućila je bojadisačima Tijatire, da se uspešno oslobode zavisnosti od drugih centara bojadisanja. Lidija, jedna od prvih Pavlovih obraćenika u filipi nazvana je "prodavačica skerleta" iz "grada Tijatirskog" (Dela 16:14). Očito je ovaj Anatolski grad imao poslovne zastupnike u drugim zemljama, kao što je Makedonija u kojoj se nalaze Filipi.

Stara Tijatira imala je hram posvećen božanstvu imenom Sambathe, u kome je služila proročica izgovarajući orakle. Neki komentatori Biblije su mislili, da se Ivanove reči o "Jezabeli koja govori da je proročica, i vara sluge moje" (Otkr. 2:20) odnose na ovu proročicu iz hrama Sambathe. Međutim, ispravnost ovog tumačenja

treba ispitati, te isto je tako neizvjesno kao i tvrdnje W. M. Ramseya, da se neki navodi iz četvrtog pisma u Otkrivenju (2:18,19) odnose na kršćane izvjesnih cehova. On misli da mnogi članovi crkve još uvek žive pod disciplinom odnosnih sehova, kojima supripadali pre nego što su postali kršćani, te da su nastavili učestvovati u nekim nemoralnim običajima za vreme praznika i nekih drugih sakupljanja.

Iz izvještaja koje je dao crkveni otac Epifanije izgleda da je crkva u Tijatiri izgubila svoju čistoću i doživela nevolje u prvim vekimahrišćanske ere. On tvrdi, da je u početku trećeg veka cijeli grad i okolicu obuzelo montanističko krivoverje. Osim toga ništa drugo nije poznato o istoriji hrišćanske crkve ovoga grada čije je duhovno stanje postalo simbolom pale crkve srednjeg veka.

6. Sard

Okolo 50 milja severoistočno od Smirne i tri milje južno od reke Hermusa leži Sard, prestolnica Lidijskog kraljevstva. Njegova akropola sagrađena je na severnim padinama gore Tmolus, kojemu je rijeka Pactolus, pritoka Hermusa činila prirodni opkop s dve strane. Najstariji je grad ležao uglavnom unutar jakih zaštitnih zidova na brežuljku akropole, ali se kasnije proširio i na ravnice u njegovom podnožju. Grad se prvi puta javlja u istoriji kao prestolnica lidijskog kraljevstva u 7. veku pr. Hr. U ovom su gradu po prvi puta u istoriji kovani i upotrebljeni novci. Tako su stari Lidijci dobili čest kao izumoci nečega što je još i danas u upotrebi.

Kad je Kir zauzeo Sard, ovaj je ponosni i bogati grad postao sjedište persijskog satrapa, a u palači u kojoj su nekada bajoslovno bogati kraljevi Lidije stolovali, persijski su satrapi načinili svoju rezidenciju. Oko 500. pr. Hr. Sard je pretrpio svoju prvu veliku tragediju, kad su se Jonjani podigli i pobunili protiv persijske uprave, te spalili donji dio grada. Darije Veliki je bio bijesan i htio je osvetiti

zločin. Naredio je svojim slugama da mu svako jutro spominju spaljivanje Sarda. Persijski ratovi protiv grčke bili su posledica Darijeve srdžbe. Iz Sarda je Darijev brat Artafernes pošao na prvi persijski pohod protiv Grčke 490. pr. Hr. Sard je bio sjedište Kira Mlađeg, koji se kao satrap borio u poznatoj bitci kod Kunaxa, 401. pr. Hr. protiv svoga brata Artakserksa II, posle koje su Ksenofon i njegovih 10.000 Grka dobili besmrtnu slavu.

Grad je često mijenjao gospodare u persijskom razdoblju. Aleksandar Veliki ga je zauzeo 334. a Antigon, jedan od njegovih generala, ponovno ga je zauzeo 12 godina kasnije. Od 301. Sard je bio u rukama Seleukida, za vriše od 100 godina. U ovo vreme Akropola je zauzeta na isti način kao i u vreme Kira. 218. pr. Hr. kada je grad opsjedao Antioh Veliki, jeda je Kretski vojnik prešao zid i otvorio grad stranoj sili.

190. pr. Hr. gad je postao delom kraljevstva Pergama za nekih 60 godina. Kada je ovo kraljevstvo palo u ruke Rimljanima 133. Sard je delio njegovu sudbinu. Izgubivši već mnogo od svoje vrijednosti, kao i gradovi Efes i Smirna. 17. po. Hr. bio je teško oštećen zemljotresom, ali je Tiberije nastojao da ga obnovi, oslobodivši ga od taksa, poreza, kroz pet godina i predvidjevši posebne fondove za obnovu. Još jednom je Sard prošao kroz razdoblje blagostanja, te je slomom rimske provincije Azije 295. ponovno postao prestolnicom Lidije. Međutim, 1402. razorio ga je mongolski vođa Timur (Tamerlan) tako potpuno da je od njega ostala samo hrpa ruševina. I od tog vremena grad, koji je nekoć bio jedna od tri metropole svijeta, ostao je zaboravljen.

Današnji posetioc starog Sarda naći će ostatke mnogih starih građevina. Korozija prirode ostavila je duboke tragove na brežuljku akropole i ostavila gole mnoge stare ruševine. Porušeni zidovi i druge neidentificirane građevine vide se na više mesta. Jedino se iskopavao prostrani hram Cybele, stare majke boginje Male Azije, koja je poistovjećena sa Artemidom (Dijanom), i čije je bogoslužje bilo slično bogoslužju Artemide u Efesu.

Ovaj hram, kao i sve druge stare građevine ležao je u ruševinama pod debelom naslagom otpadaka, kad je američka ekspedicija pod vodstvom H. C. Buttlera??? počela iskopavanja 1910. godine. Iz zemlje su tada virili samo vrhovi dva stupa, otkrivši tako istraživačima položaj starog hrama. Kad su odstranili 50. stopa debelu naslagu šute i zemlje, bio je otkriven sav hram, kome su najdonji delovi bili razmerno dobro očuvani. Mnogi od njegovih stupova stajali su uspravno do polovice svoje prvobitne visine. Prema tome nam je moguće načiniti tačni plan i građevinske detalje ovog velikog hrama, koji je merio 330x165 stopa. Stupovi su bili slični stupovima Artemisiona u Efesu, a dva od njih još uvek stoje u svojoj prvobitnoj visini od 66 stopa sa ????? jim mestimma. Mnogi drugi su sačuvani do visine od oko 30 stopa. Podignuti od kamenih valjaka promera 7 stopa, stupovi stoje na temeljima koji sadrže izvanredno lijepo izrađene listove. Sva su postolja različita.

Pored ovog hrama nalaze se ruševine male stare crkve od oprka, koju je otkopala ova ista ekspedicija. Ova je mala crkva jedini preživeli spomenik hrišćanske istorije Sarda, koji je u prvim vekima hrišćanske ere bio sjedište biskupa. Osim toga, u ovom gradu učinjena su i druga zanimljiva otkrića u toku pet godina iskopavanja od 1910-14., a naročito na starom groblju. Nađeni su mnogi umjetnički predmeti iz kraljevskog doba Lidije i drugih razdoblja, a pored toga i dobro sačuvani natpisi na grčkom, lidijskom i aramejskom.

Od ranije slave nije ostalo ništa osim nešto ruševina i nekoliko bijednih kuća, koje sačinjavaju malo tursko selo sa poznatim imenom Sart, - žalosni potsjetnik na slavni grad iz prošlosti. Njegova je slava već iščezla, kada je Ivan posetio hrišćansku zajednicu u tom gradu da grad ima ime, ili značaj, da je živ, dok je u stvari mrtav (Otkr. 3:1). Koliko je to više istina danas! Ovaj glasoviti grad leži danas pod poljima, u kojima se tu i tamo pronalaze ruševine. Gde je nekoć vladao najbogatiji kralj Male Azije, danas siromašni turski seljaci vuku plug, a po jedinom

iskopanom spomeniku starine, hramu Cybele, majstorskom delu stare umjetnosti i arhitekture danas šeću po volji koze. Mesto još i danas nosi svoje glasovito ime, ali je mrtvo, kako samo to stari grad može biti.

7. Filadelfija

Filadelfija se smestimla na rijeci i Cogamus, južnom pritoku Hermusa. Kao grad unutrašnjosti Anatolije, Filadelfija leži 75 milja istočno od Smirne, a sagrađena je na visoravni koja je 650 stopa iznad morske razine, na najistočnijim padinama gore Tmolusa. Iza grada nalaze se vulkanske stijene, nastale u istorijsko vreme, iako nema pisanih podataka o vulkanskoj aktivnosti na tom području. Kao i na drugim vulkanskim područjima, zemlja oko Filadelfije je neobično plodna, te se u njenoj blizini nalaze najbolji vinogradi zapadnog dela Male Azije.

Filadelfija je najmlađi od sedam gradova kojima su upućena pisma iz Otkrivenja. Osnovana je oko 150. pr. Hr. u vreme vladavine kralja Atala II u Pergamu, a dobila je svoje ime "bratska ljubav" u čast vernosti Atala svom starijem bratu Eumenesu II. koji je bio na prestolju pre njega. Filadelfija je u razna vremena nosila i razna imena. U početku prvog veka posle Hr. poznata je pod imenom Dekapolis, jer je bila jedan od 10 gradova u ravnici u kojoj se nalazila. Nešto kasnije javlja se pod imenom Neo-Kaisaria u čast cara Tiberija, koji je pomagao u obnavljanju hrama posle razornog zemljotresa 17. po. Hr. U Vespazijanovo vreme nosila je ime Flavija, prema carskoj obitelji. Međutim, kasnije se vratila na svoje ranije ime Filadelfija i kao takva je poznata i u pismu koje joj je Ivan uputio. Moderno ime je Alashehir. Posetioci, koji nemaju dovoljno poznavanje turskog jezika smatraju da je to skraćénica od Alah-šehir, "Božji grad", ime u stvari znači "crveni grad", zbog crvene boje vulkanske zemlje na kojoj je grad sagrađen.

Pošto je Filadelfija ležala na glavnom putu između gornje Frigije i Smirne, postala je važan grad unutrašnjosti

i skupila je dovoljno bogatstva da izgradi veličanstvene hramove i druge javne građevine. Zbog toga su stari pisci govorili o Filadelfiji kao o "maloj Ateni". Ipak, ona nije nikada imala takvu političku, ekonomsku ili versku važnost, kao neki od gradova koji smo već opisali.

Hršćanstvo je izgleda došlo u Filadelfiju u apostolskom periodu, kako se to može zaključiti iz činjenice, da Otkrivenje sadrži pismo upućeno tom gradu. Osim toga, ništa drugo nije poznato o ranoj istoriji ove crkve. Kasnije je Filadelfija postala sijelom biskupa, a u 13. veku bila je hrišćanski centar cele pokrajine Lidije i sjedište nadbiskupa. U sledećim vekima ona se javlja kao tvrđava kršćanstva, sa mnogo moralne jakosti da se suprotstavi nadiranju barbarskih naroda, koji su opetovano dolazili u Malu Aziju. Građani Filadelfije imali su mnogo razloga da budu ponosni na svoju istoriju. Oni su se uspešno odupirali opsadi Seldžuka 1306. i prisilili neprijatelja da se povuče. Ostali su nepobijeđeni i 1324. kad su Seldžuci po drugi puta pokušali zauzeti grad. Ni jedan se drugi grad Male Azije ne može pohvaliti ovakvim izvještajem. Tek posle dugog odupiranja grad je pao u ruke Turcima 1390. a 1402. zauzeo ga je Timur. Filadelfija nije bila u stanju da se odupre mongolskim hordama iako im je pružila herojski otpor. Grad je zauzet na juriš, a Timur je podigao zid od lešina tijela hrabrih stanovnika Filadelfije, kao što je sagradio kulu od lubanja pobijeđenih Smiranaca. Mesto gde se ovaj okrutni događaj zbio još i danas stanovnici grada pokazuju posetiocima.

Ova katastrofa nije ugasila volju kršćana Filadelfije za životom, niti slomila njihovu odluku da ostanu verni svojoj veri. Izgleda da su ostali verni savjetu da drže što imaju, da im nitko ne uzme njihova vijenca (Otkr. 3:11). Čak i kad je čitava zemlja po malo pala u ruke Turaka, a kršćanstvo Male Azije umiralo polakom ali sigurnom smrću. Filadelfija je kao i Smirna ostala hrišćanskim gradom. Značajna je koincidencija da su ova dva grada, Smirna i Filadelfija, koji su zadržali svoj hrišćanski karakter i stanovništvo, duže od ijednog grada Male Azije,

isti gradovi čije su crkve nađene čiste i bez mane u vreme Ivana, tako da pisma upućena njima ne sadrže ni jednu reč ukora.

Pri kraju prvog svjetskog rata većina stanovništva Alashehira bili su kršćani. Međutim, tada je grad delio sudbinu Smirne, i doživio istjerivanje hrišćanskog stanovništva 1923. Zbog ovog razloga današnji posetioc nalazi u ovom gradu samo ruševine zidova velike katedrale u središtu grada pored dobro sačuvane džamije i čuje umesto zvona hrišćanske crkve imamov poziv na molitvu sa vrha minareta.

Poseta staroj Filadelfiji nije samo tužno iskustvo hrišćanskom posetiocu, nego donosi razočaranje arheologu, koji traži ostatke slavne prošlosti grada. On pronalazi bijedne ostatke starog gradskog zida, obraštene travom i korovom, koji su obitavalište roda. Nekoliko beznačajnih ruševina ostalo je od slavni hramova, državnih gimnazija i velikih pozorišta starine, po kojima je Filadelfija nekoć dobila ime MalaAtena. Razorno delo prošlih veka bilo je tako temeljito, da se jedva može naći trag ranijoj veličini grada.

8. Laodikeja

Okolo 100 milja istočno od Efesa nalazila se Laodikeja, poslednji od sedam gradova, čijim crkvama je Ivan uputio pismo u Otkrivenju. Nalazila se u dolini reke Lycus, koja teče među brdima, koja se dižu do osam i devet tisuća stopa. Ova rijeka Lycus u Frigiji, pritok reke Meander ne smije se zamijeniti sa rijekom Lycus, na kojoj je ležala Tijatira, a koja je pritok Hermusa. Laodikeja je bila dve milje južno od Lycusa u Frigiji, na visoravni od 800 stopa, na glavnom putu iz Efesa prema Eufratu. Osnovao ju je verovatno Antioh II (261-246. pr. Hr.), jedan od Seleukida helenističke ere, koji je gradu dao ime svoje sestre i žene, i naselio ga Sircima i Jevrejima, koje je preselio iz Vavilonije. U prvom veku svoga postojanja Laodikeja je bila beznačajni grad, ali je njena važnost brzo rasla posle

organiziranja rimske provincije Azije u drugom veku pr. Hr.

Pošto leži u pokrajini, gde su se uzgajala velika stada crnih ovaca, Laodikeja je postala trgovački centar za crnu vunu i crne haljine domaće proizvodnje. U mnoge zemlje izvozila se vuna i tkanine. Grad je također bio poznat kao izvorni centar praška za oči, zatim kao jaki finansijski centar sa više velikih bankarskih kuća, koje su bile vrlo bogate. Osim toga, bila je glasovita zbog hrama Men Carou, gde je postojala dobro poznata škola za medicinu.

Laodikeja je bila u vreme rimljana poznata kao jedan od najbogatijih gradova istoka. Neron ju je nazvao "Jednim od najsajnijih gradova Azije", kad je Laodikejcima nudio finansijsku pomoć za obnovu posle teškog zemljotresa, koji ju je razorio 60. godine. Međutim, ponosni i bogati građani odbili su ovu pomoć, i kazali svom dobročinitelju da imaju dovoljno finansijskih sredstava da obnove svoj grad bez pomoći iz vana.

Znanje o istoriji Laodikeje, o njenom bogatstvu i glavnim proizvodima upotpunjava značenje izvjesnih tvrdnji u Ivanovom pismu upućenom crkvi u tom gradu (Otkr. 3:14-22). Njeni su se članovi osećali "bogati i ništa im nije trebalo", dok su u stvari duhovno bili "nesretni, nevoljni i siromasi" (st. 17). Gospod ih savjetuje da se ne uzdaju u svoje banke i zlato, nego "da kupe od njega zlata žeženog u ognju, da se obogate" (st. 18). Također ih savjetuje da kupe bijhele haljine, da se obuku, da se ne pokaže sramota njihove golotinje. Neki komentatori vide u ovome ukazivanje na činjenicu da su Laodikejci bili ponosni na svečane crne haljine, koje su se proizvodile u njihovom gradu i izvozile se u mnoge zemlje. Zašto bi onda itko trebao reći da su bili goli? Komentatori također veruju, da je ponos Laodikejaca u njihov poznati frigijski prašak za oči bio temelj savjeta "i mast očinju da pomažeš oči".

Apostol Pavle svjedoči, da je hrišćanska crkva u Laodikeji osnovana u ranom apostolskom periodu, jer joj je uputio pismo koje se izgleda izgubilo. Crkva je izgleda

brzo napredovala, tako da je Laodikeja u drugom veku postala sjedište biskupa. Jedan od njenih biskupa, Sagaris je umro kao mučenik 166. U različitim izvještajima se spominju drugi hrišćanski mučenici iz Laodikeje, koji su položili svoje živote u vreme progona kroz prva veka hrišćanske ere. U četvrtom veku u gradu je zasjedao važan crkveni koncil.

U 11. veku grad su zauzeli Seldžuci, ali su ga križari oslobodili 1119. Međutim, posle dva veka, grad su razorili Turci, te više nikada nije bio obnovljen. Na tom mestu je podignut novi grad sa imenom Denizli, pored izvora u blizini Laodikeje. Građevni materijal za ovaj novi grad dovažan je sa ruševina stare Laodikeje. Tursko ime ruševina Laodikeje je Eski Hisar, sa značenjem "stari zamak".

Na ovom mestu nisu nikada vršena naučna istraživanja, iako prostrano područje, pokriveno ruševinama obećava bogatu nagradu arheološkim ekspedicijama. Razmerno su dobro sačuvana dva rimska pozorišta i veliki stadion. Vidljive su također kolonade, vodovod koji je dovodio u grad vodu, iako bi se konačno identifikiranje raznih ruševina čmoglo izvršiti samo iskopavanjem.

POVIJEST TUMAČENJA OTKRIVENJA

1. Razvoj tumačenja

Otkrivenje najpre odbačeno, a zatim prihvaćeno. - Sa dolaskom hrišćanske ere knjiga proroka Danijela je već pripadala kao integralni dio kanonu starog zaveta, dok je knjiga Otkrivenja napisana tek oko 100. godina po. Hr. Trebalo je oko 300 godina da ona bude svuda prihvaćena kao originalno pismo apostola Ivana, te prema tome kanonske vrijednosti.

Razlog za ovakvo postupanje bio je u tome, što su se vrlo rano uvukle čudne ideje u tumačenje proročanstva o 1000 godina iz 20. poglavlja. Hilijasti, koji su učili da će

sveti vladati sa Hristom na zemlji 1000 godina umetnuli su izvjesne koncepte o fantastičnoj plodnosti, napretku i bogatstvu, koje će obilježiti to razdoblje. Ove "tjelesne" krajnosti izvedene iz jevrejske apokaliptičke i poganske tradicije, imale su za posledicu da je cijela knjiga došla pod udar kritike. Posledice takvog tumačenja osećale su se sve do Luterovih dana, a čine i dio modernih kritičkih optužbi na tu knjigu.

Dopuna i zaključak Danijela. - Otkrivenje je jasna dopuna i zaključak Danijelovih proročanstava. Međutim, u Ivanovo vreme je Rim, četvrta svjetska sila iz Danijelovih proročanstava postao istorijska početna točka, upravo tako kao što je Vavilon bio u Danijelovo vreme. Otkrivenje otkriva različite osobine, koje karakteriziraju razdoblje ove četvrte svjetske moći - njenu vladavinu, podelu, religijsko-političke zaplete i pobedonosni pohod. Otkrivenje iznosi veliki sukob između prave i lažne crkve kroz cijelo hrišćansko razdoblje. Ono otkriva moći i događaje koji nisu iznjeni u Danijelovom kratkom pregledu.

Kriza poslednjih dana kao kulminacija. - Otkrivenje naglašava razvoj i redosled poslednjih stvari, poznate pod teološkim terminom kao eskatologija. Ono iznosi najveće događaje poslednjih dana - poslednje pokrete u velikom sukobu vekova. Ono iznosi Božje poslednje vesti i pozive ljudima, poslednje događaje koji završavaju kušanjem, izlivanje kazni na nepokajane otpadnike i slavni i večni triumf pravednika. Ono uključuje napredovanje pokreta i vesti drugog dolaska i opisuje ostatak, sedmi i poslednji dio prave crkve kroz veka. Ono je prema tome današnje proroštvo, te se treba razumeti u odnosu na prošla veka.

Otkrivenje osvjetljava starozavetna proročanstva a naročito Danijelova. Nerazdvojivo su povezani simboli i vremenska razdoblja ove dve velike proročke knjige.

Vremenska proročanstva. - Vrijednost ovih uporednih knjiga se može vidjeti u primeni principa dan-godina, koji se često ponavlja u vremenskim proroštvima od 1260 dana, ili 42 meseca ili tri i po vremena. Već je prva crkva

primenila ovaj princip dan-godina. Tihonije je upotrijebio tri i po dana u tumačenju proroštva o dva svjedoka. Joachim od Flore (oko 1130-1202) je taj princip protegao na bijeg žene - crkve iz Otkr. 12, koji je trajao 1260 godina. Nova primena pružila je veliki napredak. Ona je s vremenom vodila do slične primene i na Danijelovo najduže proročanstvo, 2300 dana-godina, pored 1260, 1290 i 1335; osim toga ono je primenjeno na deset dana besprimernog progonstva prve crkve, na tri i po dana u proročanstvu o dva svjedoka, te na "pet meseci" i 391 godinu pete i šeste trube. Videlo se, da samo 1000 godišnje razdoblje iz Otkrivenja 20 leži van proročkog lanca od 2300 godina.

Stoljetna borba oko milenijuma. - Neke stvari iz Otkrivenja prihvaćene su jasno i sa tačnošću u vreme njihovog ispunjenja. Druge su doživele mnogu kritiku, koja je utjecala na razumijevanje i dobrobit crkve više nego li i jedno Danijelovo proročanstvo.

Tihonije i Augustin stavljaju početak 1000 godina u vreme Isusovog prvog dolaska. Augustinovo tumačenje ovog neispravnog pogleda na milenijum je postalo temelj dominirajućeg koncepta i filozofije srednjeg veka, prema kojemu katolička crkva postaje vladavina Hrista na zemlji. Iako su je protestanti odbacivali, Augustinova 1000-godišnjica je do današnjeg dana ostala standardno tumačenje katoličke crkve.

Tek posle reformacije stavljen je milenium na svoje kronološko mesto pri kraju svijeta, sa početkom o Isusovom drugom dolasku, a omeđen sa dva vaskrsenja. Uskoro posle toga javlja se drugo pogrešno tumačenje. Danijel Whitby, anglikanski rektor, je 1703. iznio revolucionarnu teoriju, da će 1000 godina biti buduće slavno razdoblje pre drugog dolaska, razdoblje kroz koje će svijet biti potpuno obraćen ujedinjenim naporima ljudi i Svetoga duha. On je tvrdio, da će ratovi prestati, a da će sveopšta pravda i jednakost zavladati zemljom. Postmilenisti stavljaju drugi dolazak na kraj 1000 godina. Na ovaj način, nastalo je još jedno pogrešno tumačenje

ovog velikog proročanstva iz Otkrivenja 20. Ova tvrdnja izazvala je reakciju premilenista, koji su tvrdili da će se dogoditi katastrofalni kraj svijeta pri Isusovom ličnom i slavno dolasku i doslovnom uskrsenju mrtvih pravednika. Kasnije su pogledi modernih premilenista izazvali reakciju branitelja amilenista, koji su tvrdili da milenium simbolički pretstavlja čitavo hrišćansko razdoblje.

Katolička suprotna tumačenja i moderni protestantizam. - Protestantski su reformatori tvrdili, da je papski sistem prorečeni antikrist, iznjet u vidu mnogih simbola, kao Danijelov mali rog, Pavlov čovjek bezakonja, tajna bezakonja, Ivanova zvijer, Vavilon, bludnica itd. Dva su jezuita tvrdila, da antikrist ne može biti hrišćanski sistem kroz srednji vek, nego neka ličnost. Prema Francisku Ribberi antikrist će biti neki Židov u dalekoj budućnosti, koji će vladati u Jerusalimu, ili prema Luju de Alcazaru, antikrist je bio neki rimski car, koji je vladao u prvim vekima. Tako su rimokatolici potpuno isključili antikrista iz srednjeg veka. Prihvatanje bilo koje od ovih teza oborilo bi protestantsko gledište.

Vremenom su ova dva suprotna gledišta prihvatili mnogi protestanti, koji verovatno nisu znali za jezuitske namere. Većina fundamentalista prihvatila je Ribberinu tezu, da će zvijer-antikrist biti zlobni ateistički tiranin, koji će se pojaviti i vladati u Jerusalimu tri i po doslovne godine pred kraj svijeta. Ovo gledište stavlja veći dio Otkrivenja u tzv. krj svijeta. Nasuprot tome, modernisti općenito prihvaćaju Alcazarovu tezu. Oni pripisuju zvijer-antikrista nekom rimskom caru, koji je proganjao kršćane daleko u prošlosti, te primenjuju cijelo Otkrivenje na početak hrišćanske ere. Tako je moderni podeljeni protestantizam u veliko porušio jasno protestantsko stanovište Reformacije o antikristu u korist tumačenja jednog od ova dva uzajamno suprotna gledišta, koja su iznjeli pripadnici katoličke protivreformacije.

Tumačenja simbola u Otkrivenju. - Adventno probuđenje u Evropi i imileritski pokret u americi u 19. veku zasnovan je uglavnom na tumačenjima reformatora i

postreformatora. Međutim bilo je temeljnih razlika između dva krila premilenista, a naročito o prirodi vladavine kroz milenium. Literalisti, su dali pomoć kasnijim fundamentalistima futurizma, dok su mileriti iz kojih su proizašli adventisti, dali dalji razvoj istorije. Preci milerita mnogo su proučavali Otrkivenje i Danijela. Ograničeni koncepti, naslijeđeni od ranijih protestanata ispravljani su i nošeni dalje, kao na pr. (1) jednovremeno objavljivanje tri vesti iz Otkr. 14. (2) prvi napredak u vezi opšteg prihvaćenog protestantstog tumačenja o mileniumu kao zemaljskom kraljevstvu a u prilog 1000 godišnjice samo za spašene; (3) gledište da i Vavilon kao majka i njene kćeri imaju grehe od kojih se je neophodno potrebno odvojiti.

Tumačenje vesti trojice anđela. - Specifikacija triju anđeoskih vesti iz Otkr. 14, a naročito treće obrađene od 12-20. poglavlja, je postalo područje najintenzivnijeg proučavanja adventista sedmog dana i njihovih pionira, te je dalo veliki napredak u razumijevanju u godinama posle 1844. U Starom i Novom svijetu već se znalo značenje pečata, truba i njihovih razdoblja, dvaju svjedoka i dviju žena (crkava) iz Otkrivenja 12. i 17. Pravo značenje druge simboličke zvijeri iz Otkr. 13. bilo je također već objašnjeno. Međutim, u 19. veku u Crkvi ostatka razvilo se sistematsko tumačenje proročanstava Otkrivenja i Danijela.

Pošto smo pregledali glavne konture i okvir tumačenja, možemo slediti postepeni razvoj tumačenja pojedinih proročanstava od kojih se sastoji Otkrivenje.

2. Sedam crkava obuhvaćaju hrišćansku eru

Zanimanje za identificiranje sedam crkava iz Otkrivenja 2. i 3. može se slediti unatrag sve do kraja trćeg veka, do Victorina biskupa u Petau, (umro oko 303), prvog sistematskog komentatora Otkrivenja. On je očito uveo princip ponavljanja kao karakteristiku Otkrivenja - da su sedam pečata, truba i zala u stvari periodi koji se

ponavljaju i svaki posebno obuhvaća cijelo hrišćansko razdoblje. Victorin je verovao, da sedam crkava simboliziraju opštu crkvu u sedam faza ili sedam klasa kršćana. Međutim, određivanje određenih vremenskih razdoblja tek se postepeno razvijalo (Primedba 1).

Razdoblja su postepeno određena. - Prošlo je više veka u kojima je dominiralo duhovno tumačenje Otkrivenja iznjeto u Tihonijevoj i Augustinovoju školi. Tek postepeno ljudi su se počeli vraćati istorijskim gledištima proroštava. Časni Beda, britanski teolog i crkveni istoričar osmog veka i najraniji poznati tumač Otkrivenja, smatrao je, da sedam crkava pretstavljaju "simbole sedmostruke crkve", te je odbacio istorijski redosled. On je mislio da Sard iznosi vreme Antikrista, a Laodikeja razdoblje pomanjkanja vere pre Isusovog drugog dolaska. Glosa Ordinaria, njemačkog opata Walafrida Straboa (807-849), slično tumači razdoblje šeste crkve, a Bedin se utjecaj oseća i kod Haymo??? biskupa od Halberstadta u 9. veku. Talijanski biskup Bruno Segni (umro 1123) i škotski opat Richard od Saint Victora (umro 1173) su protegli viđenje o sedam crkava od rođenja crkve do kraja vremena.

Pier Jean D Olivi u južnoj Francuskoj, vođa spiritualista iz 13. veka, veruje da živi pri kraju petog razdoblja sedam crkava koje obuhvaćaju hrišćansku eru. U 11. veku Berengarius, kanonik katedrale u Touru, a kasnije direktor njene škole, u borbi protiv transupstancijacije tvrdi da je rimska stolica "presto sotonin", verovatno aludirajući na stanje crkve iznjeto u pismu Pergamu. S druge strane, Albert Magnus Colognenski (umro 1200), spominje "Muhamedovo krivoverstvo" kao Jezabelu Tijatirske crkve.

Trotestantsko identificiranje Tijatire. - Iako je već u 14. veku Lolard Walter Brute, školovan u Oxfordu, primenjivao razdoblje Smirne na 10 godišnje žestoko progonstvo pod Dioklecijanom, izgleda da se u razdoblju veka reformacije malo razmatrao problem sedam crkava, verovatno zato, što ih je Luter smatrao doslovnim, starim crkvama. Međutim, gledište o sedam razdoblja zastupali su kasniji pisci kao Heinrich Bullinger (1562-1607), glavni

pastor Züricha; John Bale u Irskoj (1495-1563); Thomas Brightmann (1562-1607); puritanski učenjak i jedan od otaca engleskog prezbiterijanizma; Thomas Beverley (1670-1700) nezavisni propovjednik; Charles Daubuz (1673-1717), prognani hugenot i Theodor Crinsoz de Bionens (1690-1750), švicarski teolog i orijentalist. Postalo je opšte protestantsko učenje, da je razdoblje papa pretstavljeno Tijatirskom crkvom. U tom razdoblju rimska Jezabela je učila krivu nauku. Ostale se crkve protežu preko reformacije do suda. Čak i između redova katolika dolazi glas Pierrea Algiera, francuskog jansenista, koji je izjavio da Jezabela iz Tiojatire pretstavlja jezuite.

Razdoblja Sarda i Filadelfije. - Danijel Cramer (1568-1637), luteranski profesor, našao je karakteristike sedam crkava u religioznim grupama svojih dana, a naročito među crkvama Cvinglija i Kalvina. Heinrich Horch (1652-1729), reformatorski teolog iz Heidelberga isto je tako primenio Sard crkvi posle reformacije, čija se mrtva dela moraju otresti u razdoblju Filadelfije. Na početku 18. veka među njemačkim pietistima nalazimo verovanje, da žive u razdoblju Filadelfije.

Laodikeja završava drugim dolaskom. - U velikom britanskom probuđenju na početku 19. veka sedam crkava je bilo ovako podeljeno: (1) Efes, od apostola do Neronovog progonstva, (2) Smirna, do stupanja Konstantinana presto, (3) Pergam, od uzdizanja Konstantina do nastanka malog roga na početku 1260 godina, (4) Tijatira, svjedočenje protiv papstva kroz 1260 godina, (5) Sard, od kraja 1260 godina do pripreme za dolazak Gospodnji, (6) Filadelfija, razdoblje pripreme do dolaska Gospoda, (7) Laodikeja, "jedina budućnost, upravo pred kraj". Postojalo je opšte slaganje da Tijatira označava razdoblje otpada papstva, a Laodikeja stanje poslednjih dana pre drugog dolaska. (Na pr. Joseph d Arci Sirr (irski rektor 1794-1868), Luis Gaussen, švicarski protestantski teolog 1790-1863: Edward Irving 1792-1834), ali je bilo manjih varijacija o vremenu poslednje tri crkve. Neki su Sard stavljali u 16. veke, vreme

reformacije, a Filadelfiju na početak 19. veka ????? živeli. Gausen je Filadelfiju stavio u doba Reformacije. Međutim, danas je utvrđen redosled crkava. John Baiforth, jedan od pokrovitelja Josepha Volfa je izjavio "da je današnja crkva Laodikeja", sa konačnim sudom o drugom dolasku.

"Deset dana" od 303. do 313. - Već je u 14. veku Valter Brute primenio "deset dana" prorečenog progonstva u pismu Smirni na razdoblje od 303-313., razdoblje strašnog progonstva pod carem Dioklecijanom. Ovo je postalo opšte prihvaćeno tumačenje. Spominju ga mnogi tumači 19. veka, kao George Croly, irski učenjak; Thomas Keyorth, britanski hebreist; Edward Bickersteth, sekretar crkvenog misionarskog društva i Thomas R. Birks, profesor na Camrigeu. Croly dodaje "dani su u proročkom jeziku godina".

Zanimanje u Severnoj Americi. - Prvi tumači novog svijet su kao evropski protestantski egzegete, povezivali Tijatiru sa papskim razdobljem. To su bili Roger Williams (1603-1683), pastor prve baptističke crkve u Americi, i Samuel Osgood (1748-1813), raniji ministar pošta. Tako je postojalo bitno jedinstvo među tumačima proročanstava sa obje strane Atlantika u vezi sedam Crkava.

U vreme drugog adventnog pokreta u severnoj Americi, u četvrtom i petom deceniju 19. veka postojalo je jednodušno mišljenje da se sedam crkava proteže od "pedesetnice do dana Gospodnjeg", kako to kaže Adam Hood Burwell (1790-1849), misionar u Kanadi. Mileriti su prihvatili ovo tumačenje sedam crkava. Na pr. Henry Jones, propovjednik kongregacionalista smatrao je ovo tumačenje aksiomom. S ovim se slagao baptistički pastor Elon Galusha.

Tako je utvrđivanje sedam crkava progresivnim načinom kroz veka dobilo jednodušnost uključujući i razdoblje od deset dana kao perioda od 303-313. godine.

3. Sedam pečata također obuhvaćaju hrišćansko razdoblje

Najraniji koncepti su samo fragmentarni. - Pokušaj tumačenja pečata datiraju od prvih veka. Irenej Galski (oko 130-202) samo aludira na Hrista kao jahača na bijelom konju. Tertulijan (160-240), crkveni pisac iz Kartage, usput komentira peti pečat kao budućnost, a šesti kao konačno uništenje zemlje i neba na kraju svijeta. Međutim, Victorin je prvi dao opšti pregled sedam pečata, objašnjavajući da obuhvaćaju razdoblje između prvog i drugog dolaska, za koje je on mislio da će biti kratko.

Za njega jr prvi pečat, okrunjeni jahač na bijelom konju, simbolizirao Hristovu crkvu na njenom pobedonosnom pohodu u svijetu sa kršćanstvom koje triumfira nad poganstvom. Drugi, crveni konj, pretstavlja ratove; treći, crni, pretstavlja gladi u vreme antikrista, a četvrti blijedi, dolazeća razaranja. Peti pečat ukazuje na dolazeću nagradu svetaca i grešnika. Šesti pečat sa svojim znakovima simbolizira glasnike poslednjih događaja. Sedmi pečat ukazuje na večni pokoj u Hristovom carstvu.

U srednjem veku je razumevanje upotpunjeno. - Andreas, grčki nadbiskup Cezareje i Kapadocije oko 7. veka, vidio je u pečatima (1) pobedu apostolske crkve, (2) borbu i rat koje je prouzročila crkva, (3) nazadovanje nevernih, (4) zla u vreme Maksimijana, (5) viku mučenika, (6) vreme nevolje pod Antikristom, (7) poslednje dobre stvari za blagoslovene. U osmom veku je Časni Beda iznio sedmerostruku podelu Otkrivenja. Prvi pečat je primitivna crkva, šesti je vreme antikrista, a sedmi označava početak večnog mira, dok druga četiri nisu vremenska razdoblja. Drugi, treći i četvrti pečat je trostruki rat koji su protiv crkve vodili progonitelji, lažna braća i krivoverci, a peti pečat je slava pobjednika u tom ratu. Bedino je tumačenje smatrano standardnim sve do 12. veka, nakon čega je došla Glossa Walafrid Straboa i tumačenje Haymoa iz Halberstadta.

Bruno Segni je upotpunio ideju da prvih pet pečata otkrivaju postepeno kvarenje crkve, dok šesti pretstavlja poslednje nevolje pod antikristom. Zatim je Anzelm iz

Havelberga (umro 1158) učinio sledeći korak i načinio od sedam pečata sedam istorijskih razdoblja, od početne čistoće evanđelja, do večnog odmora na kraju. On je također pokušao da pokaže gde ta razdoblja pristaju u istoriji. Drugi konj crven od mučeništva, je razdoblje Dioklecijana; treći, je crkva potamnila krivoverstvom Arija i drugih; četvrti, blijed, je blijeda crkva pod napadom licemerstva, protiv kojeg su ustali Augustin, Bernard iz Clairvaux-a i drugi. Peti pečat uključuje mučenike koji su trpjeli za Gospoda, šesti se odnosi na svijet u vreme antikrista. U vreme sedmog pečata crkva se odmara u nebeskoj radosti.

Pod uticajem Anzelma Joakim od Flore je objavio sedmostruku podelu hrišćanske ere, uključujući (1) primitivnu crkvu do Ivanove smrti, (2) neznabošačke progone do Konstantina, (3) Arijevo protivljenje do Justinijana, (4) od Saracena do Karlovića, (5) rimsko sveštenstvo i redovništvo do Joakimova vremena, (6) sud nad Vavilonom, i (7) konačni subotni odmor. Joakimov naglasak na istorijskom tumačenju sedam pečata primenjivali su njegovi učenici u 13. veku kao Pierre Jean d Olivi, koji je smatrao, da prva četiri pečata predstavljaju prve teškoće, neznabožačko gonjenje, arijevsko krivoverstvo, licemerstvo, ali je dodao, da je pod petim pečatom rimska stolica postala stolica zvijeri.

Opsežno tumačenje u doba pre reformacije. - U vreme pre reformacije nalazimo R. Wimbledona, lolardskog propovjednika koji objašnjava sedam pečata kao poznata uzastopna razdoblja prve crkve, progonstva, krivoverstva, licemerstva itd. U vreme antikrista on vidi sotonine radnike koji onemogućavaju propovjedanje evanđelja. John Purwey (umro 1428) drug i naslednik Viclifa i pisac prvog protestantskog komentara, zastupa u biti isti niz kao i Savanarola talijanski reformator, koji je umro mučeničkom smrću 1498., a koji je u blijedom konju vidio mlakost, koja se mogla primeniti na njegove dane i na stanje rimske crkve u kojoj nije bilo ljubavi.

Dopunjavanje u vreme reformacije. - U vreme

reformacije Martin Luther je primenio pečate na fizička i politička zla, kao što su ratovi, gladi, pomori i mučeništva, a ne na vremenska razdoblja. Međutim, Theodor Bibliander, švicarski egzegeta (umro 1564), razumio je pečate kao uzastopna razdoblja. John Bale (umro 1563) je vidio u četvrtom pečatu crkvu u kojoj su biskupi tražili prevlast. Kad se papa Bonifacije III. do Božjeg namesnika na zemlji.???? U dušama pod oltarom u petom pečatu, on je vidio mučene valdenžane i albigenze. Frasois Lambert, prvi francuski kaluđer, obraćen u protestantizam, verovao je da će posle progona koji su pretstavljeni pečatima, doći tisućugodišnji odmor iz Otkr. 20. pod sedmim pečatom.

John Hooper (umro mučeničkom smrću 1555), biskup Glouceстера i Worcestera, i Thomas Cranmer (1489-1556), nadbiskup Canterburya, primenili su četvrti pečat na razdoblje papa kao i pisci posle reformacije kao kralj Jakov I. Engleski i David Pareus (1548-1622), poznati kalvinistički profesor u Heidelbergu.

Proturreformacija uvodi futurizam. - U vreme proturreformacije jezuit Francisko Ribbera, je u svom futurističkom tumačenju tvrdio da pečati obuhvaćaju (1) apostolsku eru, (2) prva progonstva, (3) krivoverstva, i (4) progone pod Trajanom. ali je verovao da fenomeni u vreme šestog pečata ukazuju na znakove neposredno pred drugi dolazak, pri kraju svijeta. Tako je ispustio razdoblje između toga. Njegov suradnik futurist Cornelius iz Lapida, Belgija, (1567-1637), stavlja sve pečate u budućnost. S druge strane, Luis de Alcazar, preterist, stavlja ih sve u prošlost pre pada Jerusalima 70. godine.

Mede primenjuje svoju čudnu teoriju. - Jozef Mede, profesor na Cambridgeu, pišući 1627., brani svoj čudni koncept ograničivši prvih šest pečata na imperijalni Rim do Dioklecijana i Konstantina, sa trubama, koje dolaze u sedmom pečatu. Brojni pisci zastupali su ovaj sistem.

Nasuprot tome, mnogi su drugi protegli pečate na cijelu istoriju crkve. Među njima su bili Thomas Burnet, engleski sveštenik i autor (1635-1715); Matej Hoffmann (koji je kraj petog pečata stavio u 1747); Johann H. Alsted iz Herborna

(1588-1638) i Matija Hoe (1580-1645), dvorski propovjednik u izbornoj Saksonskoj u vreme Tridesetgodišnjeg rata.

Isaac Newton (1642-1727) profesor na Cambridgeu primenio je prva četiri pečata na građanske događaje u vreme neznabožackog Rima, stavljajući progonstva i kvarenje papskog čovjeka bezakonja u peti pečat, dok je sa sedmim otpočeo dan ispitivanja.

Mala promjena u Americi. - U Americi je Thomas Parker (1595-1677) stavio šesti pečat pored poslednje trube i čaše, na kraj 1335 godina i poslednju osudu nad antikristom. Učeni bostonski laik-propovjednik Samuel Hutchinson (1618-1667), verovao je da su pečati, kao i trube već blizu svom završetku. Dr. Benjamin Gale iz Conecticuta (1715-1790) je verovao, da će sedmi pečat, sedma truba, i sedma čaša završiti najednom i u istom vremenskom razdoblju, tj. sa uništenjem mističkog Vavilona.

Lisabonski zemljotres kao ispunjenje. - Kad se zbio razorni lisabonski zemljotres 1755., Thomas Prentice primenio je šesti pečat i Mat. 24:27 na ovu katastrofu. On ju je nazvao vijesnikom kraja svijeta i dolazećeg Božjeg suda. Kada će se konačno sve izvršiti.

Adventno probuđenje u 19. veku. - Nešto pre adventnog probuđenja u Starom svijetu u 19. veku Andrew Fuller (1754-1815), baptistički teolog iz Keteringhama u Engleskoj, obnovio je Medeovu teoriju da sedmi pečat uključuje trube. Međutim, francuski dominikanac P. B. Lambert (1806) smatra da šesti pečat pretstavlja doslovne trzavice na nebu i zemlji pre velikog kraja, sa pola sata tišine pre poslednjih strašnih sudova. Nasuprot tome, J. H. Frere (1815) stavlja ispunjenje pečata u zapadno rimsko carstvo, kojima odgovara sedam truba u istočno-rimskom carstvu.

Mnogi britanski pisci ranog 19. veka i adventnog probuđenja smatrali su da sedam pečata obuhvaćaju hrišćansku eru, kao na pr. francuski sudija Piere J. Agier i švicarski profesor Louis Gausson. Henry Drummond

(1786-1860) vidi u pečatima hrišćansku crkvu kroz veka od čistoće do otpada, sa šestim pečatom, kao kaznom nad papstvom sa početkom u francuskoj revoluciji, a sa sedmim pečatom kao uništenjem kršćanstva. Neki su verovali, da šesti pečat uključuje francusku revoluciju: James Leslie iz Edinburga, Matthew Habershon, engleski crkveni graditelj i William Anderson, škotski prezbitarijanski propovjednik. Međutim, William Cuninghame (1813), Aleksander Keith iz Škotkse (1826) i George Croly iz Irske (1827) smatraju daje šesti pečat još budućnost.

Američka tumačenja. - Nekoliko američkih nemileritskih tumača 18. i početka 19. veka - Uzal Ogden, William F. Miller, Aron Kinne i Ethan Smith - sledili su Medea ograničavajući prvih šest pečata na prva hrišćanska veka. Međutim, dr. Amzi Armstrong, prezbitarijanski propovjednik je 1815. smatrao da pečati iznose istoriju crkve (1) od apostolske bjeline, (2) preko crkvenih neznabožičkih progona do vremena Konstantina, (3) kroz crno razdoblje gladi za Božjom Reči od Konstantina do barbarskih napada, (4) bijelo razdoblje nedostatka duhovnog života do Reformacije, (5) obnovljenje mučeničkog duha, (6) velike potrese, kada će kamen uništiti zemaljska carstva i (7) 1000 godišnji mir i odmor.

Samuel M. McCorkle je objavio da nas sedam pečata vode od početka kršćanstva preko prvih neznabožičkih progona, miješanja crkve i države, stalnih krvarenja, crkvenih progona. Savijanja crkve kao knjige???? i uklanjanja i konačno silazak novog Jerusalima ili milenijum.

Adamu H. Burwellu iz Kanade, sedam pečata, sedam crkava i sedam truba završavaju na veliki dan gnijeva i dolaska sina čovečjega. Vođe mileritskog pokreta su vrlo malo pisale o pečatima. Oni su više razmišljali o sedam truba, dve zvijeri, dve žene iz Otkrivenja 12. i 17, dva svjedoka, vremenskim razdobljima i milenijumu. Oni su prihvatili tvrdnju da sedam pečata obuhvaćaju hrišćansku eru. Bili su u skladu sa najboljim učenjacima prošlosti.

4. Plodno tumačenje sedam truba

Tumačenje sedam truba proteže se preko 15 veka, a započeo ga je Victorin u 3. veku. U Današnje vreme trube se proučavaju sa sve većim zanimanjem u mnogim zemljama, mnogim veroispovjestima i među mnogim piscima. Proučavanje o trubama doseglo je vrhunac u sredini 19. veka. Većina tumača bavilo se vremenskim periodima, tj. sa "pet meseci" ili 150 godina, pete trube i sa "sat, dan, mesec i godinom" (391 ili 396 godina - primedba 2), šeste trube.

Od osmog veka na ovamo, Saraceni su smatrani silom na koju ukazuje peta truba. John Foxe je izgleda bio prvi (1587) koji je odredio 150-godišnji period, stavljajući ga od 606-756. Od vremena Johna Nappiera, škotskog matematičara i Georga Downhama anglikanskog biskupa, nalazimo razne pokušaje određivanja 391. ili 396 godina iz Otkrivenja 9:15. Od Heinricha Bulnigera (umro 1575) na ovamo, praktički svi tumači smatraju Tursku silom šeste trube.

1627. Joseph Mede primenio je prve četiri trube na upade barbarskih premena u zapadno rimsko carstvo (Alarik, Genzerik, Odoakar i Atila). Daljem razvoju doprinio je Thomas Beverley 1684., koji je protumačio "sahat" iz Otkr. 9:15, sa "petnaest dana", koje treba dodati uz 391. godinu. S vremenom je ovo postalo prihvaćeno tumačenje.

Tisuću godina progresivnog tumačenja. - U 3. veku Victorin je iznio tumačenje da sedam truba obuhvaćaju hrišćansku eru usporedo sa crkvama i pečatima. Časni Beda je u 8. veku verovao, da je prvih pet truba prošlo, a dve poslednje su još stvar budućnosti. Međutim, Glossa Walafrid Straboa u 9. veku smatra poslednje tri kao buduće.

Joakim od Flore u 12. veku prvi primenjuje princip "dan-godina" na "pet meseci", dobivši tako 150 godina, međutim, on ne pokušava da ih stavi u istorijsko

razdoblje. On je međutim verovao da trube obuhvaćaju razvoj kršćanstva, te da se peta ispunjava u njegovo vreme. Dva veka kasnije Walter Brute ponovno potvrđuje da 150 godina odgovaraju proročkim "pet meseci".

Luther je kao i drugi rani reformatori bio toliko zaposlen sa važnijim stvarima, da je bio zadovoljan smatrajući Muhameda i Saracene šestom trubom. Heinrich Bulinger je odredio šestu trubu (ili drugo zlo) primenjujući ga na Tursku. Od Johna Nappiera (1593) peta i šesta truba se često primenjujuna Saracene i osmanlijsku Tursku. Nappier je stavio početak 150 godina u 1051, a razdoblje šeste trube sa početkom oko 1300.

Thomas Brightman stavlja prve trube u razdoblje posle sedmog pečata (od Konstantina) smatrajući, da Vandali pretstavljaju četvrtu trubu. U petoj trubi je vidio divljanja Saracena od 630-780, a u šestoj osmanlijsku Tursku od 1300. do 1696. S ovim se slagao i biskup Downham. Otada na ovamo, postoji općenito slaganje u primeni truba na Saracene i Tursku, iako su im data razna razdoblja.

Thomas Goodwin, predsjednik Magdalen Koleđa u Oxfordu je izgleda bio prvi (1654) koji je početak šeste trube stavio u 1453., godinu pada Carigrada, stavivši tako "tursko zlo" od 1453. do 1849)., na osnovu 396 godina.

Američka tumačenja u stvari ista. - Kako se moglo očekivati, američki su tumači učili u biti isto, to i tumači u Starom svijetu. Pisci između John Cotona (1639) i Joshue Spaldinga (1796) bavili su se razdobljem barbarskih invazija kao ispunjenjem prve četiri trube, a Saracenima i Turcima, kao predmetima, koje simboliziraju peta i šesta truba. Efraim Huit (1644) datira šestu trubu od 1300. do 1695, a Increase Mather, predsjednik Harvardskog sveučilišta i njegov slavni sin Coton Mather, datiraju je od 1300. do 1696. Jonathan Edwards, stavlja ne nešto ranije, od 1296. do 1453. Samuel Osgood počinje tursko razdoblje sa 1299. i stavlja 150 godina Saracena od 622. do 772. Joshua Spalding iz Masachusetsa, objavljuje 1796. svoje uverenje da se bliži kraj šeste trube.

Malo promjene u tumačenju posle Reformacije. - Između pisaca staroga svijeta posle reformacije desetine njih bavili su se sa trubama. Sve od Georgea Downhema 1603. do Josepha Gallowaya 1798. Ovdje su uključena slavna imena kao Joseph Mede, Thomas Goodwin, Isaac Newton, William Whiston, Jonathan Edwards i biskup Thomas Newton. Skoro svi su primenjivali trube na invazije barbara, na Saracene i Tursku. Neki su računali pet meseci kao 150 godina, neki su počimali računanje 391. (ili 396) od 1300., a drugi su ih završavali u vezi sa padom Carigrada 1453.

Većina prihvaća formulu od 391 godine. - U prvim decenijima 19. veka veći niz tumača Novoga svijeta pored već spomenutih tumača iz Starog svijeta smatrali su da trube uključuju barbare, Saracene i Turke. Najčešće spominjano razdoblje Saracenskog zla bilo je 612. do 762, dok su mnogi istraživači davali i druge približne datume, na pr. 622. do 772. ili 632. do 782. Svi tumači do Williama Millera prihvaćali su kraće razdoblje od 391. godine umesto od 396. Miller je datirao 150 godina od 1298. do 1448, a 391 od 1448. do 1839. Uz njega je pristao Josia Litch, koji je 1838. datirao 150 godina od 1299. do 1449., sa 391 godinom od 1449. do 1840.

Od tada neki još uvek zastupaju 396 godina (zasnovano na: $365 + 30 + 1$), dok većina prihvaća 391. godinu ($360 + 30 + 1$). Anglikanski sveštenik E. W. Whitaker je izgleda bio prvi, koji je 1795. stavio 391 godinu šeste trube u razdoblje od 1453. do 1844. Neki su ga u tome sledili u narednim decenijima, i to većinom britanski tumači. Tako tumačenje, koje se razvijalo 15. veka iznosi različita uverenja, mnoge na rodnosti, ljude raznog značaja. Sva ova tumačenja stoje iza učenja milerita u 4. i 5. deceniju 19. veka, a naročito iza kalkulacije Josie Litoha, koja je prvi puta objavljena 1838.

Jedinstvo među Mileritima. - Među mileritima praktički nije bilo razilaženja od tumačenja Litcha u datiranju 150 i 391 godine. 150 godina se računalo od 27. srpnja 1299. do 1449. tome neposredno sledi 391. godina od 1449. do

1840. (Primedba 3).

5. Dva svjedoka - žive ličnosti, a zatim dva Zaveta

Enoh i Ilija. - Najraniji koncept o dva svjedoka iz Otkr. 11, odnosio se na dve ličnosti - verovatno Enoha i Iliju - koji se vraćaju na zemlju da svjedoče. Smatra se da je Tertulijan imao ovu primenu, kao i Hipolit i Ambrozije. Većina Egzegeta od Primasiusa u 6. veku, do Ubertina iz Casave u 14. veku, smatrali su da Enoh i Ilija propovijedaju pokajanje. Pojavilo se i nekoliko varijacija. Benediktinac Berengaud je pretpostavio, da su "hrišćanski propovjednici" svjedoci. Joakim od Flore je smatrao da su to duhovni redovi, koji će nastati.

"Tri i po dana" smatraju se tri i po godine. - Najmanje šestero tumača od Tihonija (380) do Pierra Jean d Olivia (1298) primenili su princip dan-godina na "tri i po dana" ovih svjedoka.

Koncept o dva Zaveta. - 12. veku je Bruno Segni iznio novi koncept, da dva svjedoka, pored Enoha i Ilije predstavljaju duhovne vođe crkve, koji su utvrđeni sa dva zaveta Svetog pisma, koji svjedoče za Boga.

Ubertino od Kasave, vođa spiritualista, optužuje papu Bonifacija VIII. da je "mistični antikrist". On još uvek gleda Iliju i Enoha kao dva svjedoka, koje će u budućnosti ubiti "otvoreni antikrist". On ih je gledao i duhovno kao franjevce i dominikance, koje progoni "mistični antikrist".

Tumačenje Reformacije. - Kroz sledeća dva veka, sve do vremena Reformacije nalazimo figurativnu primenu na Enoha i Iliju ili dolazećeg Iliju, ili na propovjednike poslednjih dana.

S druge strane Heinrich Bulinger je smatrao da su svjedoci jednostavno mučenici, koje je okrutno ubijao papski antikrist. 1558. izdao je Johann Funck komentar Otkrivenja, gde je hrabro iznio tumačenje, da su dva svjedoka Stari i Novi zavet. Matius Vlacić (1520-1575) prvi protestantski crkveni istoričar potvrđuje isto pred Johna Nappiera (1550-1617). Nappier je ukazao na izraz "zavet"

dolazi od latinskog testamentum, što je izvedeno od "testis", a znači svjedok. Danas je tumačenje o dva zaveta općenito prihvaćeno.

Protureformacija smatra dva svjedoka ličnostima. - U katoličkoj protireformaciji je futurista jezuit Belarmin, gradeći na delu Ribbere tvrdio, da su Enoh i Ilija svjedoci, a da su 42 meseca doslovne tri i po godine, koje će još doći. Nasuprot tome preterist Alcazar primenjuje izraz na prve hrišćanske svjedoke u prošlosti. Protestantski učenjak Hugo Grotius (1583-1645) koji je prihvatio Alcazarov preterizam povezuje 42 meseca iz Otkrivenja 11, sa građenjem poganskog hrama Jupiteru u Jerusalimu i bunom pod Bar Cohebom. Tako su i dalje ostali suprotni pogledi.

Četrdeset i dva meseca, 1260 dana. - Videlo se da više vremenskih podataka dolazi u međusobnu vezu - 1260 dana proricanja dva svjedoka, 42 meseca gaženja svetog grada, ubistvo i vaskrsenje svjedoka u tri i po dana, posle čega sledi "zemljotres" i pad "desetog dela" "grada". Thomas Brightmen (1600) tumači 1260 dana svjedočenja kao 1260 godina od Konstantina do oko 1558. sa ponovnom borbom protiv prave crkve i Pisma, koja je počela tridentskim koncilom.

1603. George Downham smatra razdoblje od 42 meseca kao 1260 godina od Justinijana, ili možda Foke. Joseph Mede je usporedio 1260 dana svjedočenja u kostreti sa 42 meseca gaženja grada, tri i po vremena ili 1260 dana boravka žene u pustinji i 42 meseca zvijerine vlasti i sve to primenio na 1260 godina papstva.

Ovih 1260 godina su razni pisci različito datirali: John Tillinghast (1604-1655) ih završava 1656; u Americi John Cotton u 1655.; Roger Williams, apostol slobode (1652), nekako u to vreme; William Sherwin (1607-1687) oko 1666; Thomas Beverley 1697; Jacques Filipot i Pierre Jurieu, francuski protestanti u 1705, 1710., ili 1714.

1698. Drue Cressener datira 1260 dana vladavine zvijeri od Justinijana do nešto pre 1800. Ovo je bilo značajno predviđanje. 1681. je Thomas Beverley smatrao

da deseti dio grada još nije pao. Drue Cressener objavljuje da je deseti dio grada jedno od deset carstava koja su data zvijeri. On je smatrao da će ubistvo i vaskrsenje svjedoka biti onemogućavanje i obnovljenje prave religije oko 1800. U Švicarskoj je Teodor Crinsoz (1729) isto tako smatrao da je deseti dio grada jedno od deset carstava koje kida vezu sa papstvom.

Deseti dio grada je Francuska. - Thomas Goodwin je 1639. smatrao Francusku desetim delom papskog kršćanstva, ili jednim od deset carstava, koje će pasti u vezi sa ubistvom svjedoka kroz tri i po godine. On je smatrao da je potres u vezi sa vaskrsenjem dva svjedoka trebao biti neki unutrašnji ustanak, pobuna ili revolucija. Uz Goodwina su pristali i drugi pisci, koji su u desetom delu grada gledali jedno od carstava papskog imperija, a sve veći broj pisaca smatrao je da je deseti dio grada Francuska. Bili su to John Cotton i Increase Mather u Americi, u francuskoj hugenoti Jaques Filipot i Pierre Jurieu posle opozivanja nantskog edikta 1685. (poslednji je tvrdio da svjedoci čak i tada leže na ulici).

Svjedoci, zemljotres i francuska revolucija. - Nešto pre francuske revolucije je više značajnih tumačenja proročanstva ukazivalo na ovaj događaj. 1701. je Robert Felmin??? mlađi, prezbitarijanski pastor, pretskazao da će francuska monarhija pasti oko 1794. - ovo je bio završni datum njgovih 1260 godina računanih od Justinijana. 1755. je David Imrie, škotski propovjednik očekivao da Francuska bude uvučena u sud nad papstvom, oko 1794. Oko 1755. je John Fletcher, jedan od Wesleyevih suradnika rekao, da tisuće protestanata u Francuskoj očekuju veliku revoluciju koja bi im donjela olakšanje.

Kad je izbila francuska revolucija, brojni su tumači najavili ispunjenje "zemljotresa" i pada "desetog dela" "grada". To su bili 1793. i 1794. William Linn, predsjednik kraljevskog koledža; Elhanan Winchester, američki univerzalista; Joseph Priestley, sveštenik i naučnik i James Bicheno. Narednih godina pridružili su im se i drugi pisci, kao američki propovjednici Joshua Spalding, Joseph

Lathrop, David Austin i Timothy Dwight, predsjednik Yale univerziteta. Joseph Galoway, lojalista u američkoj revoluciji posvećuje dugo poglavlje u svom komentaru iz 1802. predmetu o dva svjedoka - Starom i Novom zavetu, ili o dva sveta izvještaja - koji su ubijeni u Francuskoj od 1792. do 1796. datirano od istjerivanja sveštenstva i proglašivanja ateizma. Tako se skoro veke pre francuske revolucije, a i u toku same revolucije Francuska smatrala mestom "desetog dela" velikog papskog "grada" Vavilona, koji će otpasti od papskog Rima i njegove dominacije. U poslednjim godinama 18. veka ljudi su uvideli i objavili ispunjenje prorečenog ubijanja svjedoka, kraj 1260 dana i početak "vremena kraja".

Adventno probuđenje dopunjuje tumačenje. - U adventnom probuđenju starog svijeta, na početku 19. veka smatralo se Francusku "desetim delom" grada. To su gledište zastupali mnogi pisci. James H. Frere je na pr. sasvim određeno smatrao da su Stari i Novi zavet dva svjedoka, da se njihova smrt i vaskrsenje izvršilo u vreme francuske revolucije od 1793. do 1797. sa njihovim ponovnim uzvišenjem. Jedan pisac u The Morning Watch (1829), posle tvrđenja da su dva svjedoka dva zaveta, stavlja tri i po godine od 1793. do 1797. u Francusku. Charles D. Maitland (1813), William Cuninghame (1813), Edward Cooper (1825) i drugi izjavljuju, da je "sveti grad" gažen od 533. do 1792. (1793).

George Croly (1780-1860), irski tumač, tvrdi da se ubistvo dva svjedoka odnosi na akciju protiv Starog i Novog zaveta u vezi sa odbacivanjem religije od strane francuske uprave i naroda. On kaže, da je sve ovo bilo prorečeno i došlo na kraju 1260 godina, "zemljotres" se zbio 1793., Francuska je "deseti dio grada", a revolucija je politički zemljotres. John Hooper, anglikanski rektor slično 1830. stavlja ubijanje svjedoka u vreme neverstva u Francuskoj, verujući, da događaji 1792. označavaju završetak razdoblja od 1260 godina.

Saradnja premileritskih tumača. - U Americi je izvjestan broj premileritskih tumača objavio, između 1800. i 1840.

da je Francuska revolucija ispunjenje "zemljotresa", a Francuska "deseti dio grada". Amzi Armstrong, prezbiterijanski propovjednik piše 1814-15. da tri i po dana ili godine traju od 1792. do 1796. A. L. Crandal, sveštenik iz zapadne Troje, New York piše 1841. i stavlja tri i po godine od 1793. do 1797.

Jedinstvo mišljenja među mileritima. Među mileritima postojalo je jedinstveno mišljenje, da su 42 meseca zvijeri trajali od 538. do 1798., da su dva svjedoka bili Stari i Novi zavet, da je Francuska "deseti dio" papskog "grada", a "zemljotres" iz Otkr. 11, rancuska revolucija. Oni koji su datirali tri i po godine u vezi ubistva biblijskih svjedoka stavljali su ih od 1792. do 1796. Dolazeći do pionira adventista sedmog dana između 1844. i 1860. ne nalazimo praktički nikakve izmjene u tumačenju, što je jednostavna potvrda onoga što je zastupao mileritski pokret, i što je već bilo prihvaćeno u Starom svijetu, u vreme adventnog probuđenja na početku 19. veka. To se odnosi na svjedoke, ubijanje, "deseti dio grada", "zemljotres" i kraj 1260 godina.

6. Tumačenje Otkrivenja 12. poglavlja utvrđeno ranije

Primer tumačenja postavljen u trećem vijeku. - Niz povezanih simbola u Otkr. 12, - "žena", "dijete", "aždaha", "pustinja" i "vreme, vremena i po vremena" - počeo se tumačiti već u trećem veku. Hipolit i Victorin su učili, da "žena" iz Otkr. 12, simbolizira crkvu, "muško dijete" je Hrist. Crkva bježi od rimskog progonstva. Metodije (260-311) iz Tira veruje da "dijete" pretstavlja svete.

Ovaj primer nađen je često između Tihonija u 4. veku i Olivia u 13. veku. U osmom veku je časni Beda nazvao "ženu" iz Otkr. 12, crkvom, a "aždahu" sotonom. To je isto uradio Berengaud, pri kraju 9. veka, Richard iz Saint Victora u 12. veku, kao i Bruno Segni s izuzetkom, što je on smatrao da dijete pretstavlja "sinove crkve". Poznati opat Bernard iz Clairvoixa (umro 1153) smatra da je "žena" djevica Marija. Ovo gledište zastupa i Albert

Magnus, skolastik iz 13. veka, koji u ovim simbolima gleda crkvu u njenoj borbi protiv sotone.

Joakim od Flore uvodi 1260 godina za dane. - Cijenjeni opad Joakim od Flore u 12. veku potvrđuje standardno tumačenje "žene" iz Otkr. 12, kao cele crkve, a u pojedinostima misli na pustinjake i djevice. On se složio, da "muško dijete" pretstavlja Hrista, a "aždaha" sotonu. U ovoj točki je Joakim uveo sasvim novi napredak u tumačenju ovog poglavlja - da 1260 "dana" kao razdoblje ženinog bijega pretstavljaju 1260 godina, "jedan dan je besumnje prihvaćen kao jedna godina, a 1260 dana kao isti broj godina". Ovo ga je navelo da uvede novo doba u tumačenju proročanstava. Princip dan-godina je već Tihonije sa drugima primenio na tri i po dana iz 11. poglavlja, a više srednjevjekovnih jevrejskih tumača primenilo je taj princip na 1290, 1335, 9 2300 dana iz knjige proroka Danijela. (Primedba 4).

Pristalica Joakima Pierre Jean d Olivi slaže se sa Joakimom u vezi tumačenja 1260 godina za koje smatra da će se završiti uskoro posle njegovih dana, iako je ovo razdoblje primenio kao doslovne dane na progonstvo koje će sprovesti antikrist. Tako je pri kraju srednjeg veka "žena" smatrana čistom crkvom, a "dijete" najčešće Hristom. Ali osim do Joakima, nitko nije u tri i po vremena vidio 1260 dana, odnosno godina. To je 1190. godine bio značajan napredak u tumačenju.

Ženu progoni papski antikrist. - Dva veka posle Joakima reformatroski tumač i Wiclifov suradnik John Purway tvrdi da je žena Hristova crkva, a 1260 dana-godina vreme progona papskog antikrista. Ovo je bilo standardno tumačenje lolarda. Walter Brute 1393. proširuje mišljenje, da je u prvim vekima "žena" iz Otkr. 12, našla utočište u Britaniji, gde se održala čista i prava vera.

U vreme reformacije od Marhina Luthera na ovamo, oni koji su tumačili proroštvo o "ženi" obično su pravu ili čistu crkvu smatrali ženom, a ne opštu crkvu. 1260 proročkih dana priznavali su kao godine, ali je bilo mnogo razlike u vezi njihovog početka i kraja. Na pr. Georg Nigrinus (1530-

1602) ih stavlja od 441. do 1701. Johan Funk (1518-1566) od 261. do 1521, a Mihael Servetus (1509-1553), od 325 do 1585.

Jezuiti iznose suprotna tumačenja - U kontra tumačenjima katoličke protureformacije, Francisco Ribbera, osnivač futurizma, vidi "ženu" svijeta (u vreme vladavine antikrista), a u "aždahi" gleda sotonu. ?????? de Alcazar prema svom preterističkom gledištu iznosi teoriju da "žena" iz Otkr. 12, pretstavlja apostolsku crkvu, koja rađa rimsku crkvu.

Određen početak i kraj 1260 godina. - U vreme posle reformacije bilo je malo izmjene u tumačenju ovog proroštva. Više od dadeset tumača između Georga Dawnhama 1603. i Christiana Thubea 1796. zastupali su današnje standardno protestantsko gledište, da je "žena" crkva, a "aždaha" Rim, a "dijete" Hrist. U stvari, svi protestanti smatraju 1260 doslovnih dana ili tri i po vremena kao 1260 doslovnih godina.

U određivanju početka i kraja ovog razdoblja bilo je više varijacija. John Tillinghast (1654) računa od 396. do 1656; David Pareus (1618) od 606. do 1866; John Napier (1593) od 316. do 1576; Thomas Beverley (1688) od 437. do 1697. Drue Cresener (1689), od Justinijana do oko 1800. Kad je izbila francuska revolucija mnogi su je povezali sa krajem 1260 dana. James Bicheno (1793) smatra približno vreme od 529. do 1789. Ali čim je papa Pio VI. odveden u ropstvo 1798., Edward King i Richard Valpy iznose tumačenje koje je od tada prihvaćeno, da ovo razdoblje traje od 538. do 1798.

Francuski hugenoti, koji su bili proganjeni kao i valdenđani pre njih, posle opozivanja Nantskog edikta 1685., nazvali su se "crkvom u pustinji". Za njih je razdoblje u pustinji pretstavljalo crkvu u ilegalnosti.

Amerika uključena u "pustinju".- Brojni tumači u kolonijama i u prvim nacionalnim razdobljima Amerike tumačili su Otkr. 12. Od Johna Cottona do Timothyja Dwinghta bilo je malo razlike u tumačenju ovih simbola. Cotton je smatrao da žena u pustinji pretstavlja

Valdenžane. Roger Villiams je smatrao progon žene u vreme pape. Samuel Langdon je smatrao ženu u pustinji crkvom u njenom najčišćem stanju. Dve žene (Otkr. 12, i 17) jasno simboliziraju dve suprotne crkve. Samuel Sherwood, učitelj iz Princetona i Samuel Gatchel, đakon kongregacionalista, smatraju, da žena bježi od papskog antikrista u američku pustinju.

Sklad među vjesnicima Starog svijeta. - Brojni tumači adventnog probuđenja Starog svijeta na početku 19. veka koji su primarno naglašavali drugi dolazak, objašnjavali su da je žena prava crkva, ili pravi vernici, nasuprot dominantne otpale organizacije. U to vreme se smatralo da je 1260 godina završilo, jer je počelo u vreme Justinijana kojije zakonski odobrio papi neogrničenu vlast. Smatralo se, da je to razdoblje završilo 1792. ili 1793. Neki su međutim branili vreme od 606. do 1866.

Andrew Euller, sekretar baptističkog misionarskog društva veruje da pustinja, u koju je crkva pobegla od antikristova progona uključuje Ameriku. George Croly smatra "potop" kao progon pod križarima i inkvizicijom. Louis Gausson smatra da u pravu crkvu iz Otkr. 12, spadaju valdenžani, pavlikijani, lolardi, moravska braća, hugenoti, pa čak i jansenisti.

Amerikanci 19. veka se slažu s ovim tumačenjem. - Sa početkom 19. veka u Severnoj Americi mnogi nemileritski pisci različitih zajednica tumače Otkr. 12, bez bitnog odstupanja od standardnog tumačenja žene, djeteta i aždaha.

Postojalo je značajno jedinstvo tumačenja među mileritima o "pravoj crkvi" kao ženi, Hristu kao "djetetu", a Rimu kao "aždahi". 1260 godina se praktički bez izuzetka računalo od 538. do 1798. Tumačenje je postalo standardno, a adventisti sedmog dana se vrlo malo razlikuju od njega.

7. Neslaganje u tumačenju o "drugoj zvijeri"

Tumačenje 18. veka. - Od vremena Ireneja Galskog, dve simboličke zvijeri iz Otkr. 13, postaju predmet pažnje

mnogih tumača, u prvoj crkvi nalazimo gledišta, da dve zvijeri predstavljaju, prema Ireneju antikrista i njegovog lažnog proroka, ali, prema Victorinu, Rim i antikrista. Deset rogova predstavljalo je skoro podelu rimskog carstva. 42 meseca se u to vreme smatralo doslovnim vremenom, a ime povezano sa brojem 666 moglo je biti LATEINOS, ili TEITAH, ili DICLUX. Smatralo se, da je ovdje uključen i Rim.

Tihonije i Augustin su u petom veku uveli tajanstveni koncept o korpus diaboli "bezbožnog grada" svijeta, sa lažnim prorokom kao antikristom. Međutim, ranije gledište o antikristu i njegovom lažnom proroku i dve zvijeri zadržao je grčki nadbiskup Andrija iz Cezarije oko 632 i Berengaud pored drugih u 9. veku. Časni Beda je učio da druga zvijer označava apostole ili propovjednike antikrista ili lažnu braću. Neki su se pitali da li zvijer može biti neki nevernik, neznabožac ili Saracen. Međutim, Valdenžani su jasno objavljivali da je zvijer rimska crkva. Joakim od Flore je smatrao prvu zvijer Otkr. 13, kao kombinaciju četiri zvijeri iz Danijela - Jevreje, pogane, krivoverce i Saracene. Verovao je da drugu zvijer predstavlja sektu lažnih proroka uključujući i antikrista. On je mislio da se ime broja 666 još ne može otkriti.

Inocentije III. u želji da skrene sve veće optužbe protiv papstva, tvrdi da je Muhamed čovjek bezakonja, a da broj 666 predstavlja godine trajanja njegovog kraljevstva, koje će prema njegovom mišljenju brzo proći.

Zvijer - papski antikrist. - Među učenicima Joakima nalazimo nova tumačenja sa dve zvijeri kao svetovnim vladarima i lažnim prelatima a ikonom zvijerinom kao pseudopapom. Ovo je gledište zastupao Pierre Jean d Olivi. Ubertino iz Casave smatra Bonifacija VIII. i Benedikta XI. zvijerima, a broj 666 sadržan je u imenu Benedikt. Pisci pre reformacije, na pr. Matija Janov, Viclif Češki, John Purway i Jan Hus smatraju da je prva zvijer papski antikrist. Broj 666 primenjuju na papu.

Dva koncepta ukazuju na Rim. - U 16. veku, veku reformacije mnogi su tumači govorili o jednoj ili o obje zvijeri. Većina je smatrala papski Rim prvom (Andreas

Osiander, Alfonz Conradus, Georg Joye, John Balle i drugi). Manjina je smatrala neznabožački ili carski Rim kao prvu zvijer, a papski Rim kao drugu zvijer. (Martin Luther, Johann Funk,, John Foxe i drugi). Obje grupe su smatrale, da zvijer sa dva roga pretstavlja drugi vid papskog antikrista, ili antikristove propovjednike - papsku hijerarhiju ili sveštenstvo.

42 proročka meseca smatralo se 1260 godina. Broj 666 tumačen je različito. Luther, Bulinger i neki drugi smatrali su da broj ukazuje na godine, ali su Melanchton, Flacius, Foxe, Napier, Pareus i drugi smatrali, da 666. pretstavlja neko ime, kao na pr. Jevrejski ROMITH, ili grčki LATEINOS. "Žig" je prema nekima pretstavljao podložnost, bogoslužje ili svez sa zvijeri. Međutim, ova su tumačenja bila neutvrđena.

Većina smatra papstvo prvom zvijeri. - Egzegete Starog svijeta 17. i 18. veka također se razlikuju u tumačenju, ali većina smatra papstvo prvom zvijeri. Međutim, u obje grupe nalazimo papski Rim kao drugu zvijer - je jednostavno drugi vid Rima, dok su neki kao na pr. Isaac Newton, mislili da bi to mogla biti istočna crkva. John Wesley (1703-1791) misli da će se ona pojaviti iz Azije. Johann Bengel (1687-1752) veruje da bi mogla pretstavljati jezuite.

Činjeni su sve veći naponi, da se utvrdi trajanje i položaj u istoriji proročkih 42 meseca. Postavljani su razni datumi, kao na pr. 396-1656., 437-1698., 454-1714., 538-1798., 606-1866. Od mnogih latinskih, grčkih i jevrejskih imena u vezi broja 666 najviše je prihvaćeno ime koje se odnosilo na papstvo - LATEINOS. Vicarius filii Dei iznio je njemački profesor Andreas Helvig.

Protestantizam kao druga zvijer. - Thomas Goodvin (1600-1680) je bio verovatno prvi koji je pretpostavio da prva zvijer simbolizira papstvo, tako da ikona simbolizira protestantizam koji imitira papstvo u reformiranih crkava. Kasnija tumačenja dolazila su u prilog ovome. U Americi je više od 30 pisaca objavilo tumačenja Otkr. 13, od vremena Johna Cottona 1639. do Timothyja Dwighta oko 1800., da

papstvo ili katolička crkva pretstavlja prvu zvijer. Druga zvijer se javlja kao druga faza papstva, sa dva roga kao verovatnom civilnom i verskom tiranijom. Drugu zvijer primenio je na protestantizam Isaac Backus, baptistički historičar. Dva roga te zvijeri, pretstavljali su crkvenu cenzuru i vremenske kazne. Slično gledište imao je i John Bacon.

U 19. veku se naglašava ovo tumačenje. - U 19. veku postojali su brojni tumači Otkr. 13, i u Starom i Novom svijetu. No među njima bilo je podjeljenosti, jer su neki tvrdili da prva zvijer pretstavlja poganski Rim, skoro svi su smatrali da je papstvo, hijerarhija, sveštenstvo, jezuiti i inkvizicija druga zvijer, dok su neki smatrali da je to neverstvo u Francuskoj. Neki su smatrali da je to protestantizam, a usamljeni glasovi tvrdili su da je to istočna crkva ili Francuska. ali ih je bilo malo, koji su mogli objasniti "dva roga" ili "žig". Uobičajeno datiranje 1260 godina bilo je od 533. do 1792/3. Osim toga, bilo je i drugih, kao na pr. 529-1789, 534-1794., 537-1797., 587.1847., ili 606-1866.

U Severnoj Amerivi, među nemileritskim tumačima proročanstva između 1800. i 1844. neki su smatrali svetovni Rim prvom zvijeri, dok je većina smatrala da je to papstvo. Neki su smatrali da sedam glava pretstavlja sedam oblika rimske vladavine, a deset rogova podelu carstva.

666 - godine ili ime? - U starom svijetu malo se govorilo o broju 666, iako su neki tumači smatrali da su to godine (133. pr. Hr. do 533. po. Hr; 533-1198.) neki su ih završavali u 1843. U Americi su samo dvojica obračunavali broj 666 kao godine. Oni koji su ovaj broj smatrali kao simbol imena, najradije su uzimali ime LATEINOS: Dva propovjednika Amzi Armstrong, prezbiterijanac i Richard Shimeall dodali su tome kao još jednu mogućnost i naziv Vicarius Filii Dei.

Mileriti se slažu. - William Miller je smatrao da prva zvijer pretstavlja građanski ili neznabožački Rim, dok su njegovi suradnici kasnije smatrali da je to papstvo. Mileriti su se

složili da sedam glava pretstavlja sedam oblika rimske uprave, a deset rogova deset carstava ili podelu rimskog carstva. 1260 godina trajalo je od 538. do 1798. Osim Millera teško da je tko govorio o drugoj zvijeri - trojica su se pitali da li je to Francuska. Neki su sledeći Millera smatrali da 666 pretstavlja godine od 158. pr. Hr. do 508. po. Hr.

8. Anđeoski vjesnici se odnose na poslednje dane

Prva su tumačenja nepotpuna. - Tri simbolička anđela i njihove vesti iz Otkr. 14. imaju relativno malo mesta u ranim tumačenjima.

U trećem veku Victorin misli da prvi i drugi anđeo može pretstavljati Iliju i Jeremiju koji će doći pred sam drugi dolazak. Berengaud oko 9. veka gleda u njima grupe propovjednika. Dok u trećem gleda one koji ustaju protiv antikrista. Joakim od Flore ih u 12. veku stavlja u budućnost, kao propovjednike pri kraju druge tisuće godina Jean Pierre de Olivi govori o drugom anđelu, koji najavljuje pad Vavilona i tumači ga sa padom "tjelesne crkve". Wyclifov naslednik John Purway tvrdi da prvi anđeo pretstavlja propovjednika evanđeoske doktrine u njegovo vreme, da drugi anđeo govori o Rimu kao Vavilonu u duhovnom i vremenskom smislu, a da je treća anđeoska vijest upućena protiv zvijeri i antikrista.

Wyclif, Hus i Luther - tri anđela. - Neki reformatori su u tri anđeoska vjesnika videli propovjednike protiv papskog antikrista u vreme reformacije. Thomac ????? Brightman je tvrdio da je prvi pretstavljao Wyclifa i njegove lolarde, drugi Husa i Jeronima sa suradnicima, a treći Luthera. David Pareus, kalvinistički profesor u Heidelbergu smatra, da prvi pretstavlja Wyclifa, Husa i Jeronima itd., drugi Luthera, a treći sve evanđeoske propovjednike posle Luthera. Johannes Gerchard profesor u Jeni vidi Luthera kao prvog anđela. Heinrich Horch, poznat kao dvorski kapelan i profesor na Herbornu smatra da su tri anđela stvar budućnosti. Drue Crecener je 1689. povezao vesti sa reformacijom, kao početkom rušenja rimske crkve. Paul

Dudley, sudija iz Massachussetsa kaže da anđeoske vesti nisu uspele da svu Božju djecu izvedu iz papskog Vavilona. Johann Bengel iz Denkendorfa misli da prvi i drugi anđeo mogu biti pietisti Arndt i Spener, dok treći još treba doći.

Početak 19. veka. - Na pragu 19. veka su ove tri anđeoske vesti zadobivale sve veću pažnju i naglasak. 1812. je Joseph Lathrop povezo prvu anđeosku vijest sa misionarskim pokretima i Biblijskim društvima, koja su se osnivala. To je isto uradio i Amzi Armstrong u New Jerseju (1815). Među biblijskim komentatorima je Thomas Scott pored nekoliko drugih ukazao da anđeoski vijesnici mogu simbolizirati valdenžane, husite i reformatore. Međutim, kasniji komentatori, kao Adam Clarke i Joseph Priestley ukazuju da prvi anđeo predstavlja Bibliju i misionarska društva, dok su mnogi povezivali drugu i treću vijest kao upozorenja protiv papstva.

U Adventnom probuđenju 19 veka u Starom svijetu veći broj ljudi između 1813. i 1844. objavljuje da prvi anđeo sa večnim evanđeljem i najavom suda već leti u njihovo vreme. Ovi su bili William Cuningham, James Frere, Joshua Brooks, John Bayford, Lewis Way, Henry Drumond, John Fry, Edward Cooper, George Croly, John Hooper, William Thorp i Joseph Baylee. Edward N. Hoare, izdavač The Christian Herald iznosi isto. On kaže da će vijest odzvanjati "od brda do brda kroz sve narode Evrope". Postojalo je općenito mišljenje da neki misionari, Biblija i proročka društva već objavljuju vijest anđela, a da druga i treća anđeoska vijest uskoro dolaze, upozoravajući svijet na Vavilonov neodgodiv pad i najavljujući buduće događaje.

Prva dva anđela u mileritskom pokretu. - U Americi su u isto vreme izrazili ista osjvedočenja neki nemileritski pisci, kao na pr. Ethan Smith (1833) i Elias Burdick (1843). U mileritskom pokretu oni koji su se bavili sa vestima triju anđela, prihvaćaju gledište Williama Millera koji je verovao da je prvi anđeo simbol adventnog pokreta i njegove vesti. Naširoko je objavljivana slika letećeg anđela sa tekstom kao opravdanje njihove vesti ljudima. Kad su crkve

odgovorile na mileritskii rad objavljivanja drugog dolaska isključenje adventističkih članova i propovjednika Charles Fitch je otpočeo u ljeto 1843. godavati vesti o sudu poziv drugog anđela: "Izađite iz nje narode moj". Ova je vijest dosegla svoj vrhunac u sedmom mesecu 1844.

Međutim, začudo, vijest trećeg anđela se retko spominjala iz ustiju tisuća onih, koji su objavljivali prvu i drugu vijest. Tek posle 1844. je adventistima sedmog dana postala jasna uloga trećeg anđela. Tako je trostruka vijest nebeskog tria dostigla svoj vrhunac u sledećim desetljećima, u pokretu adventista sedmog dana.

9. "Žig zvijerin" povezan sa papskom moći i autoritetom

Wyclifovi sledbenici povezuju "žig" sa papskim antikristom - Hrišćanski učenjaci su povremeno naglašavali značenje dolazećeg "žiga zvijerinog". Prvi je očitio bio Ciprian (oko 200-258), biskup iz Kartage. On ga je povezao sa dolazećim antikristom. Od vremena Wyclifa sve se češće o njemu razgovaralo. Walter Brute ga je konačno povezao sa papskim antikristom, koji "sjedi u crkvi Božjoj", a John Purway je smatrao "žig" na ruci kao dela u skladu sa antikristom.

Reformatori tumače "žig" kao znak podložnosti papstvu. - Među Lutherovim suvremenicima nalazimo tumačenje da zvijezdin "žig" pretstavlja podložnost papstvu (Andreas Osiander), ili papsko bogoslužje ili obrede, određene crkvenim kanonima dekretalijama i ceremonijama (Nicolaus von Amsdorf). Drugi reformatori smatrali su "žig" kao papinu moć ekskomunikacije (Heinrich Bulinger), savez sa zvijeri i vršenje njenih dela (Nicolas Ridley), "nevidljivo ispovjedanje" poslušnosti papskoj moći (John Napier).

"Žig" i "pečat" su suprotnosti. - U vreme posle reformacije njemački pietista Johann Andreas Lucius iz Dresdena smatra "žig zvijerin" kao ispovjedanje rimske religije. Poznati engleski učenjak Isaac Newton razlikuje pečat Božji i žig zvijerin kao dve suprotnosti. On ih ne određuje, ali ih veže vremenski sa konačnim danom suda.

Drugi pisci 18. veka vide u "žigu" ispovjedanje vere pokvarene rimske crkve (holandski teolog Campegius Vitringa), a papsku upotrebu sile kao žig njene dominacije (de la Flechere,????? Weslejev suradnik).

Isti koncepti u kolonijalnoj Americi. - Isto opšte tumačenje preovladavalo je i u kolonijalnoj Americi. "Žig" zvijerin je uključivao: primanje naredbi od crkve iz Rima (John Cotton); podređivanje papskim zakonima, podvrgavajući se njegovoj vrhovnosti ili nekim otvorenim saobraćajem sa njim (Edward Holyoke); ili podlošnost i zajednica sa papstvom (Paul Dudley).

Početak 19. veka. - Andrew Fuller smatra da "žig zvijerin" pretstavlja opoziciju "Božjem pečatu". James Haldane Stewart piše o strašnim sudovima, koji će pasti na katoličke zemlje i one, koji imaju "žig zvijerin". U SDA Robert Reid gleda na žig zvijerin kao na papsku rimsku crkvu-državu. On misli da bi se ovo moglo primeniti na svaku crkvu koja ima slične karakteristike.

Ovako je pripremano tlo za punije razumijevanje vesti trećeg anđela koja je trebala doći. Dok ranije nije bila primjenjivana na tjedni dan odmora, ova je oznaka bila priznata kao podvrgavanje papskom autoritetu. Neki su smatrali da se žig odnosi na papske zakone, koji su u suprotnosti sa božjim zakonom.

10. Poslednjih sedam čaša, povezanih sa poslednjim danima

U nizu poslednjih stvari. - Tertulijan i Victorin stavljaju čaše u poslednje vreme. Ilustrirani komentar Beatusa (8. veke) i Bambergov komentar Otkrivenja (oko 1000), slikaju anđele kako izlivaju čaše sa sedam poslednjih zala. Časni Beda ih se samo dotakao.

Istorijska primena. - Joakim od Flore je smatrao a čaše obuhvaćaju hrišćansku eru, zajedno sa pečatima i trubama. Peto zlo se treba izliti na lažne proroke među sveštenstvom, kad Božja crkva postane presto zvijerin, i antikristova vladavina. Šesto zlo pada na rimsku državu, ili

carstvo, ili novi Vavilon, a sedmo čisti duhovnu crkvu. Olivi je također stavio šestu čašu pored šestog pečata i šeste trube. U vreme pre reformacije John Purvay je smatrao da su anđeli propovjednici protiv antikrista, sa čašama, koje sadrže prokletstvo za sledbenike antikrista. Lutherov predgovor Otkrivenju stavlja sedam čaša u vreme redormacije. Mnogi drugi su u 17. i 18. veku definirali sedam čaša kao sudove koji već padaju na papstvo ilikatoličku crkvu. Sudovi su počeli sa reformacijom, a završit će se sa Harmagedonom u poslednje dane. Među ovima su se nalazili Thomas Brightman, David Pareus, Joseph Mede (koji je presušivanje Eufrata smatrao predznakom prestanka turskog carstva), William Sherwin i Robert Flaming.

Danijel Cramer i Stetina veruje da su zla kazne za papsko kršćanstvo, ali se protežu na mnogo veka. Isto je tako verovao Pierre Jurieu i Charles Daubuz, koji su tumačili u desetom, odnosno sedmom veku, kao i Johann Petri (1774), koji je tvrdio da će se sedma čaša izliti oko 1847. posle koje dolazi Milenium. Neki su, kao na pr. Edward King 1798. videli ispunjenje izlivanja čaša u vreme francuske revolucije.

Različita gledišta američkih egzegeta. - U prvim danima kolonijalne Amerike, mnogi su verovali, da se čaše izlivaju već u njihovo vreme, te da šesta i sedma pada na papski Rim. Ovo su gledište zastupali John Cotton, Samuel Sewall (1697), Samuel Hopkins (1793), Joshua Spalding (1796) i Joseph Lathrop.????? Većina od ovih smatrali su, da se peto zlo izlilo u vreme francuske revolucije, dok je šesto bilo još budućnost. Postojala je razlika u mišljenju o šestom pečatu. Neki su mislili da se odnosi na papstvo, a drugi na Tursku. S druge strane, Elhanan Winchester 1794. veruje da su svih sedam zala stvar budućnosti.

Poslednje čaše u budućnosti. - Johan Bengel (1740) smatra da je izlivanje čaša u njegovo vreme još uvek stvar budućnosti. Isto mišljenje zastupa baptistički učenjak John Gill (umro 1771). Ovo je od sada bio pravac, koji se nalazio u više komentara.

Zla će biti postepena. - Na početku 19. veka su se brojni pisci adventnog probuđenja u Starom svijetu između 1800. i 1844. bavili izlivanjem čaša i mislili da će zla pasti u njihovo vreme. Mnogi, kao Faber, Cuningham, Gauntlet i Frere, mislili su da su se čaše počele izlivati u vreme francuske revolucije. Većina od njih smatrala je da se šesta čaša odnosi na Tursku. Neki su smatrali da je u toku peta čaša, a drugi šesta.

Među nemileritskim američkim tumačima proročanstava između 1798. i 1844. mnogi su se bavili izlivanjem čaša i smatrali da je ispunjenje u toku. Neki su početak izlivanja stavljali u dobaa reformacije, a drugi u doba francuske revolucije. U Engleskoj se smatralo da peto zlo pogađa papstvo, a šesto Tursku.

Mileriti prihvataju opšte gledište. - U mileritskom pokretu nije bilo naročitog naglašavanja sedam čaša. Miller je verovao da su se počele izlivati u vreme Reformacije, da se šesta čaša odnosi n Tursku a sedma na kraj svijeta. Henry Danna White smatra da poslednja čaša dolazi u vezu sa sedmom trubom pri drugom dolasku. Philemon R. Russell smatra da se poslednja čaša izliva na papsku zvijer, a šesta na Tursku na Eufratu. Jedno od ranijih mileritskih tumačenja počinje sa izlivanjem čaša u vreme Reformacije, prema kojemu peta čaša pada na presto zvijerin u vreme francuske revolucije, šesta na Tursku, a sedma na čitav svijet.

Među adventistima sedmog dana, koji su oblikovali svoju doktrinu između 1847. i 1855. stajalo se na stanovištu, da je svih sedam zala još uvek stvar budućnosti, te da će početi na kraju vremena milosti, da će peto zlo pogoditi papstvo, šesto će značiti skupljanje naroda za Harmagedon, a sedmo obuhvaćati poslednje događaje zemaljske istorije.

11. "Vavilon" iz Otkrivenja 17. pogl. se jednodušno primenjuje na Rim

Rim - poganski i papstvo. - Više simbola ih Otkrivenja 17., koji opisuju nakićenu ženu, Vavilon koji jaši na sedmoglavoj

zvijeri sa 10 rogova, ili sjedi na sedam brežuljaka, tumačilo se još u prvoj crkvi. Irenej Galski (umro oko 202) poistovjetio je ovu zvijer sa onom iz Otkr. 13, a za rogove je smatrao da su isti kao i deset rogova Danijelove četvrte zvijeri, tj. deset država raspalog rimskog carstva. Tertulijan, Victorin i drugi iznosili su opšte gledište da se simbol Vavilona odnosi na poganski Rim.

Nasuprot Augustina, donatista Tihonije primenjuje "Vavilon" na svetovnu rimsku crkvu i njene svjetske biskupe. Andreas, nadbiskup u Cezareji u 7. veku gleda Rim kako jaši na antikristu, tj. zvijeri. Časni Beda u 8. veku piše o bludnici, mnoštvu izgubljenih, bludnici koja sjedi na zvijeri, čije su glave kraljevi svijeta i čija osma glava je antikrist koji će vladati na kraju svijeta. Barendaud (verovatno na kraju 9. veka) gleda u bludnici sve one koji čine zlo, a naročito neznabožački Rim. On smatra da je antikrist sedma glava zvijeri.

Joakim od Flore smatra da je Vavilon Rim, tj. svi pokvareni iz hrišćanskog carstva. Sedam glava crvene zvijeri su sedam uzastopnih kraljevstava koja su progonila od jevrejskih progonitelja pa sve do Saracena. On je upozoravao, da se propast rimskog kršćanstva odnosi na sinove Vavilona unutar rimske crkve i unutar rimskog carstva. Pierre Jean d Olivi se sukobio sa službenom cenzurom zbog objavljivanja da Vavilon iz Otkrivenja pretstavlja tjelesnu, iskvarenu crkvu Rima.

Srednjevjekovno primenjivanje na papstvo. - Albigenzi i valdenžani smatraju rimsku crkvu kao bludnicu iz Otkrivenja.

U vreme renesanse više katolika, primenjivalo je Otkr. 17, na rimsku crkvu. Dante u Božanstvenoj komediji iznosi iskvarenu rimsku crkvu kao besramnu ženu. Isto tako čini Michael iz Cesene, general sivih fratara i Johann de Rupescissa, minoritski fratar u vreme Klementa VI. Francesko Petrarka smatra bludnicom papstvo u Avignonu.

Vođe prerreformacije imale su stanovište, da Vavilon na vodama pretstavlja vreme žene u pustinji. Ovo su gledište zatupali Walter Brute i John Purway. Savanarola,

objavljajući duhovno neverstvo rimske crkve, hrabro je naziva velikom bludnicom iz Otkrivenja, te zbog toga umire nam lomači.

Ključna točka tumačenja reformatora. - U vreme reformacije Martin Luther je 1520. kao i brojni njegovi sledbenici, primenio simbol bludnice i Vavilona na papstvo ili rimsku crkvu. Ona se često slika u to vreme kako nosi na glavi trostruku krunu. Pisci koji su smatrali rimsku crkvu bludnicom iz Vavilona bili su Matija Flacius, Heinrich Bulinger, William Tyndale, Nicolas Ridley, Thomas Cranmer, John Balle, John Jewel i John Napier. Balle i Napier vide papu kao sedmu glavu ili oblik rimske uprave ili zvijeri.

Protureformatori primenjuju Vavilon na neznabožački Rim. - U katoličkoj protureformaciji odbacivao je ovo opšte svjedočanstvo Luis Alcazar, koji je tvrdio, da se Vavilon odnosi samo na neznabožački Rim prošlosti, dok je Francisko Ribbera vidio u Vavilonu i poganski Rim i hrišćanski Rim u vreme budućeg antikrista, kad Rim otpadne od papstva. Viegas i Lapide se slažu sa Ribberom.

U vreme posle reformacije postignuta jednodušnost. - Posle reformacije su brojni poznati tumači zadržali istorijsko protestantsko stanovište o Otkrivenju 17. Ovdje uključujemo Gerharda, Cramera, Spenera Bengela u Njemačkoj; Pacarda, Jurieus i Filipota u Francuskoj, a u Engleskoj kralja Jakova I., Medea, Sherwina, Cresenera, Isaaca Newtona, Whistona, Thomasa Newtona, Wesleya i druge.

U kolonijalnoj i na početku nacionalne amerike postoji odgovarajuća lista tumača od Johna Cottona i Rogera Williama do Thimotea Dwighta, koji zastupaju u biti isto stanovište.

Podudaranje u 19. veku. - Isto je tako začuđujuće jedinstvo mišljenja među tumačima adventnog probuđenja u Starom svijetu na početku 19. veka o rimskom Vavilonu. Papstvo je najčešće sedma glava zvijeri. Čak je i jezuita Lacunca tvrdio da je bludnica iz Otkrivenja papski Rim, a ne, kako su to katolički komentari općenito tvrdili, Rim daleke prošlosti ili budućnosti.

U Americi su između 1798. i 1844. i nemileritski i mileritski tumači stajali na stanovištu, protestantskog tumačenja. Međutim, pojavio se novi koncept - da Vavilon danas uključuje otpad protestantskih kćeri. Adventisti sedmog dana su se uglavnom složili sa mileritima, smatrajući da osma glava zvijeri pretstavlja papski Rim. Raniji su pisci iznosili nova gledišta, ali je sklad kroz veka ostao.

Protestanti zadržavaju duh Vavilona. - Tek posle reformacije su tumači počeli govoriti da je papski "Vavilon" iz Otkrivenja 17, "majka" koja ima kćeri sa istim porodičnim imenom. Izražavajući verovanje da izvjesne protestantske zajednice ili općenito zajednica crkve i države zadržavaju neke karakteristike i pogreške papstva, oni su počeli povremeno aludirati na njih izrazima antikrist, ili "Vavilon". Među njima bili su dobro poznati nonkonformisti, Robert Browne, Henry Barowe, John Milton, a u Americi slobodoljubivi Roger Williams i baptistički historičar Isac Bacus. Samuel Hopkins, teolog kongregacionalista objavljuje da nekoliko protestantskih crkava ili ličnosti dolaze isključivo od Rima, "majke svih lažnih nauka, praznoverja, neverstva i nedostojne prakse u protestantski svijet".

Svjedočanstvo 19. veka. - U 19. veku su različiti anglikanski i nonkonformistički vođe govorili o katoličkoj "majci" koja ima protestantske "kćeri" koje nose neke majčine karakteristike. Hugh M'Neile tvrdi da Vavilon obuhvaća "cjelinu antihrišćanskih sistema zapadnog carstva". David Simpson smatra da protestantske crkve, "bilo kojeg verovanja", koje imaju duh Rima ili "uvedene doktrine i obrede suprotne čistom i neiskvarenom evanđelju Hristovom, moraju deliti sudbinu Vavilona". O je iznosio strah da se engleska crkva mora smatrati "starijom kćeri". U Severnoj Americi na početku 19. veka mnogi su pisali o protestantskim "kćerima". Među njima su bili Elias Smith, od hrišćanske zajednice, Lorenzo Dow od metodista, John Thomas od Hristadelfijanaca, Samuel McCorcle o učenika, i Isac Hinton od baptista.

Mileritski poziv "iziđite. - Kad su mileriti naišli na sve veće protivljenje crkava njihovoj doktrini o drugom dolasku, mnogi su od njih kako sveštenici, tako i laici, bili isključeni iz svojih crkava. Sredinom 1843. Fitch je počeo objavljivati poziv "Iziđite iz Vavilona". Miller je oklijevao, ali je u rujnu 1844. Joshua Himes, koji je bio odmah do Millera počeo širiti poziv za odvajanjem. Mileriti su sve više osećali da moraju "izići" iz protestantskih "kćeri-crkava", koje su bile obojene pogrešnom naukom Vavilona, te su konačno odbacile Božju vijest o danu suda, koju su objavljivali mileriti.

Ovo je temelj verovanja na kome su gradili oni mileriti koji su postali adventisti sedmog dana, tako da je mileritski pokret počeo objavljivati drugu anđeosku vijest iz Otkrivenja 14.

12. Drugi dolazak, milenijum i večna država

Premilenizam prve crkve. - Najraniji prenicejski pisci, koji su tumačili 1000 godina iz Otkr. 20. bili su premilenisti, tj. oni su smatrali da će Isusov drugi dolazak pratiti uskrsenje pravednih, zatim milenium sa drugim ili opštim uskrsenjem pri kraju. Prvi hilijasti, kako su se nazivali, veruju da će uskrsli pravednici vladati sa Hristom na ovoj zemlji kroz milenium, a da će konačno preobraženje svih pravednih u "anđeosko" ili večno stanje biti tek pri kraju mileniuma. Ovo zemaljsko carstvo imat će svoju prestolnicu, kako su neki rekli (Justin Martir, Irenej, u obnovljenom Jerusalimu, ili u Svetom gradu, dok će novi Jerusalim sići na zemlju pri kraju mileniuma. Tertulijan međutim smatra da će novi Jerzalem sići s neba u toku mileniuma, te da će večnost trajati na nebu posle spaljivanja zemlje.

Hilijasti su primenjivali starozavetna proročanstva o kraljevstvu doslovno na milenium. Oni su predviđali neverovatnu plodnost i obilje, pobjedu i vladanje nad narodima i blagostanje. Međutim, oni nisu bili kao moderni "literalisti" futurističke škole tumačenja. Prvi premilenisti su smatrali, da sveti koje je progonio antikrist pre drugog

dolaska i koji će vladati u tisućugodišnjem carstvu posle dolaska nisu doslovni Jevreji, nego kršćani, crkva, pravi Izrael, naslednik obećanja o kraljevstvu. Oni nisu bili kao današnji futuristi, jer su ispunjenje proročanstava videli u istoriji, a buduće događaje kao pojavljivanje antikrista i druge, koji su se počeli razvijati već u njihovo vreme i traju do kraja.

Augustinova nauka istiskuje premilenizam. - Jednostavno verovanje u milenium posle drugog dolaska koje je bilo oopšte u prvoj crkvi, postajalo je sve više i više obojeno neznabožačkim i jevrejskim konceptima i fantastičnim i materijalističkim elementima. Ovo je konačno dovelo milenizam u podređeni položaj pred sve većom tendencijom ka alegorizmu (na koji je uticao Origen, Dionizije Aleksandrijski i drugi), kao i popularizaciji, bogaćenju i uzvišenju crkve u vreme Konstantina. Postavke premilenista koje su zahtijevale božansku intervenciju i katastrofalni kraj svijeta stavljene su na stranu kad se opšta katolička crkva počela smatrati ispunjenjem prorečenih proročanstava o Božjem kraljevstvu i Novom Jerusalimu.

Augustin je u 5. veku utvrdio gledište, o mileniumu koje se održalo više od 1000 godina. Prema njegovom gledištu milenium je otpočeo sa prvim dolaskom, pri čemu je prvo uskrsenje smatrano duhovnim, sotona je već vezan, a kraljevstvo svetih u crkvi protezalo se svijetom. Ovo je bilo srednjevjekovno tumačenje i stvarni temelj koncepta religiozno-političke dominacije papstva.

U 12. veku Joakim, koji je ponovno stavio naglasak na istorijsko tumačenje Otkrivenja, ne negira Augustinov milenium, ali iznosi gledište, da vezanje sotone u pravom smislu dolazi tek u budućnosti, na početku očekivanog "duhovnog doba". Ovo je označilo početak sve veće pukotine u augustinovom mileniumu.

Prvi reformatori inkliniraju Augustinovom mileniumu. - Luther se suprotstavio tvrdnji Rima, time što ga je proglasio Vavilonom, a ne Novim Jerusalimom, kako se sam nazvao. Međutim, većina prvih reformatora u svim

zemljama još se uvek držala modificiranog oblika Augustinovog gledišta na tisućugodišnjicu. Nekoliko pisaca kao što su Frasois Lambert Michael Servetus, Sebastian Castelio iz Basela, stavljaju 1000-godišnjicu u budućnost, ali nije nastla opšta promjena mišljenja.

Mede obnavlja premilenizam. - Obnavljanje premilenizam u protestantizmu izvršio je uglavnom Joseph Mede, profesor na Cambridgeu, koji je tvrdio da će drugi dolazak uništiti antikrista i uvesti milenium koji je ograničen sa dva vaskrsenja. Mede je govorio o novom Jerusalimu koji će biti na zemlji u vreme mileniuma, ali je verovao da će sveti biti na nebu posle mileniuma. Ljudi koji su zastupali teoriju o petom carstvu, stajali su na stanovištu da će budući milenium biti na zemlji, dok su neki od njih bili skloni da se priključe postmilenistima, a ne premilenistima.

Thomas Goodwin, William Sherwin, Thomas Burnet, Johann Piscator i Robert Fleming su pristalice premilenizma.

Revolucionarno postmilenističko gledište. - Anglikanski rektor iz Salisburyja, Engleska, Daniel Whitby uvodi 1703. revolucionarnu teoriju o postmilenizmu, pema kojem obnavljanje jevrejske nacije izbacivanje pape i Turske, obraćenje svijeta označava "prvo vaskrsenje", koje će otpočeti opštu vladavinu pravde, mira i pobjede, koja će trajati 1000 godina pre drugog dolaska.

Ovu je teoriju Whitbya prihvatio holandski profesor Campegius Vitringa i drugi iako su biskup Thomas Newton, John Gill, Georg Herman Gobler, Joseph Galoway i mnogi drugi u 18. veku bili njeni protivnici. Ali je postmilenizam uvelike ušao u protestantizam - naročito u njihovo racionalističko krilo - te se pojavljuje u mnogim standardnim komentarima kao što su Mathew Henryja, Thomas Scotta i Adam Clarkea.

Kolonijalna Amerika pretežno premilenistička. - U kolonijalnoj Severnoj Americi je samo jedan rani pisac, Thomas Parker zastupao Augustinovu teoriju milenizma. Inače je preovladavalo premilenističko gledište sa

doslovnim uskrsenjem i dolaskom. Jonathan Edwards 1774. prihvaća Whitbyevo postmilenističko gledište, te mu slede Joseph Bellamy i Samuel Hopkins. Na početku 19. veka u crkvama je prevladavao postmilenizam, a tada nastaje sve veći protest protiv njega i obnavlja se borbeni premilenizam.

Premilenizam početka 19. veka. - Na samom početku 19. veka u Evropi su čmnogi tumači počeli kontrolirati doktrine premilenizma i drugog dolaska. Među prvim bila su dva katolika - Pere Bernard Lambert i izagnani čileanski jezuit Manuel LaKunca. Ova su dva pisca, iako zadržavši svoj katolički futurizam oborila Augustinov milenizam, smatrajući da 1000-godišnje carstvo treba biti lično vladavina Hrista na zemlji, koja neće doći pre drugog dolaska i uništenja crkvenog antikrist (kojega je jedan tumačio kao pape poslednjih dana, a drugi kao duh otpada u crkvi).

Velika cirkulacija Irwingovih engleskih prevoda Lacuncinih spisa jako je uticala na neke pisce u adventnom probuđenju u Engleskoj. U ovom pokretu su mnoge ličnosti, društva, sabori i časopisi bili ujedinjeni u mišljenju da će Isusov lični dolazak označiti početak mileniuma, nasuprot utopiskim očekivanjima postmilenista. Većina njih bili su "istoricisti" i zastupali su protestantsko gledište o papi kao antikristu. Međutim, tumačenja su im se razlikovala o proročkim datumima i događajima koji prethode kraju. Mnogi su smatrali 1843., 1844., ili 1847. kao kraj 2300 dana, što su neki smatrali da će biti početak mileniuma. Neki su očekivali da će milenium početi oko 1866. Postojala je razlika u mišljenju o tome da li će zemlja biti obnovljena na početku ili na kraju mileniuma; da li će nebeski Jerusolim sići da bude prestolnica tisućugodišnjeg carstva, ili tek kasnije večne države; da li će sveti vladati na nebu ili na zemlji, s tim da bi zemaljsko carstvo postojalo u isto vreme. Mnogi od njih su verovali da se Jevreji trebaju obratiti i obnoviti svoju zemlju pre ili u vreme mileniuma.

U napadu na postmilenističko "spiritualiziranje" oni su polagali veliki naglasak na "literalizam", te je tridesetih

godina 18. veka izvjestan broj njihovih pristalica počeo zastupati futurističko gledište. Ovo je počelo na saborima u Albury (1826-1830), na kojima je pažnja upravljena na futurizam Lacunce i Maitlanda (tumač koji je gledišta o budućem antikristu Newmannu u Oksfordskom pokretu).???? Napad na postmileniste razvijao se dalje preko otkrivenja Irwinga i učenja Dardya na Saboru u Powerscourt (1830. i na ovamo), koje su u početku samo neki prihvatili. Ovaj novi futurizam bio je povratak hilijazmu prve crkve, koji je ranije bio obojen jevrejskim i neznabožačkim idejama bukvalnog zemaljskog carstva, ali je sada došao u novom obliku, u kome je revnost za literalizmom dovela futurizam dokrajnosti i to u pravcu za koji nije znala prva crkva. Međutim, tek posle nekoliko decenija interdominantni premilenizam poistovjećen je sa obrađenim darbyevim sistemom futurizma, koji deli drugi dolazak na oduševljenje i na dolazak u slavi; primenjuje 70 tjedana i druga proročanstva u vezi s njima na cijelo hrišćansko razdoblje; odvaja verne Jevreje od crkve, a Crkvu od zaveta, obećanja i proročanstava; stavlja zakon nasuprot milosti i odvaja veće delove Novog zaveta od crkve.

Međutim, 40-ih godina 18. veka većina premilenista bili su istoricisti, a judaistički aspekti literalističkog hilijazma nisu sprečili američke milerite da literaliste smatraju saveznicima u borbi protiv postmilenizma. Ipak, osnovna razlika između milerita (uključivši neke od onih koji se nisu složili s njim o očekivanom datumu drugog dolaska) i literalista vidi se u dva glavna načela milerita: (1) mileriti negiraju literalizam, koji zahtijeva, da tisućugodišnje carstvo ispuni sva starozavetna proročanstva Jevrejima, smatrajući da su Jevreji i neznabošci bez razlike naslednici proročanstava kao kršćani. (2) oni su negirali vremensku prirodu tisućugodišnjeg carstva, tj. oni su verovali da će drugi dolazak donjeti obnovljenje zemlje ognjem i preobražaj svetih u besmrtnost, tako da će vladavina svetih trajati samo tisuću godina i biti prvi stepen večne države, koja bi bila prekinuta posle 1000 godina

vaskrsenjem nespašenih i njihovim primanjem konačne kazne. Ovo je bilo gledište različitih skupina adventista koje su se razvile iz mileritskog pokreta 1844.

Pioniri adventista sedmog dana su zadržali mnogo od mileritskog gledišta, ali su stavili obnovljenje zemlje na kraj mileniuma, a svete na nebo u to vreme, gde pomažu delo suda, posle čega će sveti grad sići na zemlju, na kojoj će večno ostati.

Ovo je izvještaj o milenizmu kroz veka, kao i stanovište adventnog probuđenja u 19. veku.

Kao zaključak. Ova asprava o istoriji proročkog tumačenja je kratka - prekratka da potpuno objasni predmet. Nije bilo moguće da se zabavimo onim osnovnim principima tumačenja koji moraju služiti kao kriterij određivanja vrijednosti različitih gledišta na Otkrivenje, a koja su zastupali različiti tumači kroz veka. Pa ipak jednostavno navođenje tih gledišta, koje otkriva prošireno razumijevanje značenja apokaliptičkih simbola Otkrivenja može pomoći u tumačenju ove poslednje knjige Biblije.

Bibliografija

D U H O V N I   B A B I L O N

Duhovni Vavilon Otkrivenja
Identičnosti i karakter

1. Značenje imena. Otkr. 17:5; up. 17:7; 18:18; up. 14:8; 16:19; 17:5,18; 18:2,10,16,21
2. Otpadnička oganizacija. Otkr. 17:1,2,3,5; up. 14:8; 17:6,7,18; 18:4; 19:2
3. Potpuno pokvarena u karakteru. 18:2; up. 14:8; 18:5
4. Označena sjajem i ponosom. - 18:7,16; up. 17:4
5. Njegov antipod. - 21:10

Paralele u Starom zavetu

1. Post. 11:9; up. 10:9,10; 11:1-9; Dan. 4:30; up. Iz. 13:19; 14:4; Dan. 7:20; up. Iz. 23:9; Ez. 26:17; 27:32
2. Iz. 47:5; Ez. 23:17; up. Iz. 23:15; Ez. 16;15,38,44; 23:2,3; Nah. 3:4
3. Iz. 21:9; up. Jer. 51:8; Jer. 50:14; up. 50:24,29,31,32; 51:6; Jer. 51:9; Iz. 13:21
4. Iz. 13:19; Iz. 47:1,8; Iz. 14:4; Jer. 51:13; up. Ez. 27:7,16,25; 28:2,5,13,17
5. Zah. 2:12; Jer. 3:17

Ambicije i namere ....